

Vizyoner

Dergisi

CİLT:14 SAYI:100. YIL ÖZEL SAYISI YIL:2023 ISSN: 1308-9552

Ekonomik, Sosyal ve Yönetmel Açıdan 100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti

100

yıl

Özel
Sayısı

Süleyman Demirel University

Visionary

Journal

VOLUME:14 ISSUE:100th ANNIVERSARY SPECIAL ISSUE YEAR:2023

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Prof. Dr. Mehmet SALTAN
(Süleyman Demirel Üniversitesi Adına / On Behalf of Süleyman Demirel University)

Editör / Managing Editor

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Onur DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Durmuş ACAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Hasan Hüseyin YILDIRIM Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin DALGAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. İbrahim Attila ACAR İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI Süleyman Demirel Üniversitesi	Prof. Dr. Metin TOPCUOĞLU Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU Süleyman Demirel Üniversitesi	Prof. Dr. Reşad Şahbazoğlu MURADOV Azerbaijan State University of Economics
Prof. Dr. Şeref KALAYCI Karadeniz Teknik Üniversitesi	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE Süleyman Demirel Üniversitesi	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Seil S. NAZHIMUDINOVA Kyrgyz-Turkish Manas University	Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Tiago André LOPES Oporto Global University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrettin USUL İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Levent AYTEMİZ Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi	Prof. Dr. Mehmet Emin ERÇAKAR Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Metin DURGUT Alanya Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi	Prof. Dr. Murat BASKICI Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KAYALAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Mustafa LAMBA Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SAKAL Dokuz Eylül Üniversitesi	Prof. Dr. Neşe KUMRAL Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Kürşad TÜFEKÇİ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	Prof. Dr. Şenol BABUŞCU Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Yalçın KARATEPE Ankara Üniversitesi	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aygun ALASGAROVA Azerbaijan State University of Economics
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Saadet GANDILOVA Azerbaijan State University of Economics	Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Habeebullah ZAKARIYAH International Islamic University

Amaç / Aim

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Süleyman Demirel Üniversitesi bünyesinde 2009 yılında yayın hayatına başlayan uluslararası hakemli bir e-dergidir. Derginin amacı, İktisadi ve idari programları kapsayan tüm alanlarla ilgili bilimsel çabalara öncülük etmek için bilim insanlarının bilgi, görüş ve önerilerini paylaştıkları, özgür bilimsel düşünce gücünü destekleyen uluslararası bilimsel bir platform oluşturmaktır. Bu anlamda Vizyoner Dergisi'nin en temel vizyonu evrensel ölçekte bilgi üretmek toplumun ihtiyaç ve beklentilerine göre sosyal, ekonomik ve politik gelişmelere ilham ve yön veren uluslararası bir dergi olmaktır.

Süleyman Demirel University Visionary Journal is an international refereed e-journal that begun to be issued in 2009 within the body of Süleyman Demirel University. In order to pioneer scientific endeavors related to all the fields of economic and administrative sciences the aim of the journal is to form an international scientific platform where the knowledge, opinion and proposals of the scientists are shared, and that supports free scientific thoughts. In this context, the major vision of Visionary Journal is to be an international journal that would inspire and direct social, economic and political developments according to the needs and expectations of the society by producing universal knowledge creation.

Kapsam / Scope

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda Türkçe veya İngilizce hazırlanmış araştırma makaleleri ve derleme makaleleri kabul etmektedir. Dergi Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayımlanmaktadır. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler iThenticate veya Turnitin intihal programından geçirilmektedir. Vizyoner Dergisi açık erişim politikası benimsemiş bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm eserler Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY) ile lisanslanmaktadır. Dergide yayımlanan yazılardaki görüşler derginin görüşleri değildir. Tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Yazarlara nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.

Süleyman Demirel University Visionary Journal accepts research articles and review articles on all the subjects of the fields of economics and administrative sciences that are written in Turkish or English. The journal is published four times in a year, namely in February, May, August and November. Evaluation fee and application fee are not charged from the articles sent to the journal. The articles submitted for publication in the Journal should be prepared in accordance with the rules of research and publication ethics. In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics) and ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors). The articles that are sent to the Journal are going to be scanned thought the iThenticate or the Turnitin plagiarism program. Visionary Journal is a journal that adopts open access policy. All the papers published in the Journal are licensed by Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY 4.0). The opinions in articles published in the journal are not the views of the journal. All responsibility belongs to the authors. The journal does not pay any royalties to authors.

Dizgi / Type Setting

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL

Kapak Tasarım / Cover Design

Grafiker / Graphic Designer Durmuş Ali GÜRTOKLU

İletişim Adresi / Contact Info

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi
Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Doğu Kampüsü, 32260, Çünür, Isparta / TURKEY
<https://dergipark.org.tr/pub/vizyoner>
vizyoner@sdu.edu.tr
+90 246 2110548

İndeksler / Indexes

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi aşağıdaki veri tabanları/bibliyografya/indeksler tarafından taranmaktadır:

Süleyman Demirel University Visionary Journal are indexed in the following data bases/bibliographies/indices:

EBSCOHOST (2011)

Academic Resource Index (ResearchBib) (2016)

MIAR (2016)

Journal Factor (2016)

Sosyal Bilimler Atf Dizini (SOBIAD) (2017)

Arastirmax (2017)

CiteFactor (2017)

Akademik Dergiler Endeksi (ajindex.com) (2017)

TR Dizin (2017)

Eurasian Scientific Journal Index (2019)

Directory of Open Access Journals (DOAJ) (2019)

EuroPub (2019)

Open Academic Journals Index (OAJI.net) (2020)

Directory of Research Journals Indexing (2022)

Rootindexing (2022)

Online Dergi Platformu ve İndeksleme Derneği (OJOP) (2022)

Scientific Indexing Services (SIS) (2022)

International Institute of Organized Research (I2OR) (2022)

Hakem Kurulu / Referee Board

- Prof. Dr. Ali KÖSE
Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. İbrahim Halil CANKUL
İstanbul Arel Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat ATAN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Salih Haluk ÖZSARI
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
- Prof. Dr. Şennur SEZGİN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Prof. Dr. Yılmaz BAYAR
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Zehra Nuray NİŞANCI
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aslihan NAKİBOĞLU
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Cenk ÖZGEN
Giresun Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Esra DOĞAN
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ABA
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hakan Tahiri MUTLU
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. İlknur ÇEVİK TEKİN
Selçuk Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ
Uşak Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mustafa ATATORUN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Nermin KİŞİ
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Nuray İSLATİNCE
Anadolu Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Samet GÜNER
Sakarya Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Şerife Merve KOŞAROĞLU
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Elvan ATAMTÜRK
Kocaeli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Kenan ŞAHİN
Milli Savunma Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Mustafa KARAKUŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Osman ŞENOL
Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Sonay Zeki AYDIN
Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. Hayri KESER
Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. Hüseyin ÖZCAN
Anadolu Üniversitesi
- Prof. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa LAMBA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Prof. Dr. Suat UĞUR
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
- Prof. Dr. Tülin DURUKAN
Kırıkkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Yunus Emre ÖZTÜRK
Selçuk Üniversitesi
- Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR
İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aziz Cumhuri KOCALAR
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ekrem SEVİM
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Esra VONA KURT
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hakan ÇAVUŞ
Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hatice ALTUNOK
Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Doç. Dr. Levent AKSU
Balıkesir Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Murat KAYA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Melahat BATU AĞIRKAYA
İğdır Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Nil Esra DAL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Nur Çağlar ÇETİNKAYA
Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Şerife GÜZEL
Selçuk Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Tuba YÜCEER KARDEŞ
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Habibe YAMAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Mehmet Samet ERDEM
Sinop Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Nurdan ORAL KARA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Özge BOLAMAN AVCI
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Şükran KOLAY ÇEPNİ
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Vizyoner

Dergisi

Yıl / Year: 2023

Cilt / Volume: 14

Sayı / No: 100. Yıl Özel Sayısı

ISSN: 1308-9552

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Vedat BAYDAR
Muş Alparslan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Yavuz DELİCE
Yalova Üniversitesi

Hakem kurulu listesi, dergimizin bu sayısında yayınlanan ve yayınlanması uygun bulunmayan makaleleri değerlendiren hakemlerden oluşmaktadır. Hakemlerimize dergimize yapmış oldukları katkıdan dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

This list of Reviewer Board constitutes of the referees that evaluate the articles that are published in this volume of our Journal and the articles that are found to be insufficient to be published. We thank all the referees for their priceless contributions to our Journal.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Arastırma Makalesi / Research Article

Prof. Dr. Bekir Sami OĞUZTÜRK

Dr. Recep KOÇ

Türkiye'nin 100. Yılında Sosyal Sermaye ve İnovasyonun Bölgesel Açından Durumu Üzerine Mekânsal Ekonometrik Bir Analiz

A Spatial Econometric Analysis on the Status of Social Capital and Innovation from A Regional Perspective in Turkey's 100th Anniversary

1-25

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Hakan Murat ARSLAN

Türkiye Ekonomisinin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Değerlendirilmesi
Evaluation of Turkish Economy with Multi Criteria Decision Making Methods

26-43

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Mehmet APAN

Prof. Dr. Ramazan TİYEK

Makroekonomik Performans ve Entegre CRITIC Tabanlı MABAC Karar Verme Yaklaşımı: Türkiye Ekonomisinin 2008-2021 Dönem Verisinden Kanıtlar

Macroeconomic Performance and Integrated CRITIC-Based MABAC Decision Making Approach: Evidence from the 2008-2021 Period Data of Turkish Economy

44-65

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÖTER

Dr. Öğr. Üyesi Şefika Eda ÇİÇEK

Türkiye'de Sosyal Hizmetin Öncüleri: Sosyal Hizmetler Akademisi Mezunları Örneği
Pioneers of Social Work in Turkey: The Case of Social Services Academy Graduates

66-90

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Canan ŞENTÜRK

Döngüsel Bir Ekonomiye Doğru Türkiye: Düşük Karbonlu Bir Ekonomi İçin Genişletilmiş STIRPAT Modeline Dayalı Analiz
Turkey Towards A Circular Economy: Analysis Based on the Extended STIRPAT Model for A Low-Carbon Economy

91-107

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Eda TUTAK

Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Deniz Kuvvetleri'nin Dış Politikada Artan Etkisi
Turkish Naval Force in the 100th Anniversary of the Republic and Increasing Influence on Foreign Policy

108-126

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Emel ABA ŞENBAYRAM

Türkiye'deki Kamu ve Özel Katılım Bankalarının Etkinlik Performanslarının Analizi: 2019-2021 Dönemi
Analysis of the Efficiency Performance of Public and Private Participation Banks in Turkey: 2019-2021 Period

127-137

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi İskender KARAKAYA

Doç. Dr. Levent Ersin ORALLI

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Kıbrıs Meselesinin Kırılma Noktası Olarak "Annan Planı"
"Annan Plan" As the Breaking Point of the Cyprus Issue in the 100th Anniversary of the Republic of Turkey

156-172

Araştırma Makalesi / Research Article

Dr. Ahmet Anıl KARAPOLATGİL

Doç. Dr. İrge ŞENER

Cumhuriyet Dönemi Alışveriş Kültüründe Alışveriş Merkezlerinin Hakimiyeti: Birinci Yüzyılın Meşruiyet Kaynakları, İkinci Yüzyılın Başında Olası Değişimler

Dominance of Shopping Malls in the Republican Era Shopping Culture: Legitimacy Sources of the First Century, Possible Changes at the Beginning of the Second Century

156-172

Araştırma Makalesi / Research Article

Arş. Gör. Dilek VEYSİKARANI

Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi ile Avrupa Birliği Ülkelerinin ve Türkiye'nin Sürdürülebilir Kalkınma Düzeylerinin Karşılaştırılması

Comparison of Sustainable Development Levels of European Union Countries and Turkey with Multi-Dimensional Scale Analysis

173-199

Araştırma Makalesi / Research Article

Arş. Gör. İpek CAMUZ BERBER

Arş. Gör. Zehra Özge ÇANDERELİ

Doç. Dr. Elif Türkan ARSLAN

Sağlık Yönetimi Eğitimi: Cumhuriyet'in 100. Yılındaki Durum

Healthcare Management Education: The Situation in the 100th Anniversary of the Republic

200-212

Araştırma Makalesi / Research Article

Burç Volkan ZOR

Prof. Dr. Yüksel METİN

Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Yargısal Denetimi

Judicial Review of Presidential Decrees

213-231

Araştırma Makalesi / Research Article

Özgenur ÇAKIR

Doç. Dr. Gökhan ÖZKUL

Türkiye'de Döviz Kuru Oynaklığı ile Borsa Endeks Oynaklığı Arasındaki Etkileşim
Interaction between the Exchange Rate Volatility and Stock Market Index Volatility in Türkiye

232-253

Araştırma Makalesi / Research Article

Özgür TALİH

Asst. Prof. Dr. Kaan ÇELİKOK

Intelligent Transportation Systems and Policies in the World and in Türkiye: Assessment from A Sustainable Transportation Perspective

Dünyada ve Türkiye'de Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Politikaları: Sürdürülebilir Ulaşım Açısından Bir Değerlendirme

254-279

Araştırma Makalesi / Research Article

Sıddıka ÇAM

Arş. Gör. Muazzez YELSİZ

Doç. Dr. Erdal EKE

100. Yılda Türk Sağlık Sistemi Deneyimleri

Turkish Health System Experiences in the 100th Year

280-304

Araştırma Makalesi / Research Article

Zeynep Merve DİNLER

Prof. Dr. Mahmut AKBOLAT

Sağlık Hizmetlerinden Yoksunluk Göstergeleri Açısından Türkiye ve Seçilmiş OECD Ülkelerinin Karşılaştırılması

The Comparison of Turkey and Some Selected OECD Countries in Terms of Health Care Deprivation Indicators

305-318

Derleme Makalesi / Review Article

Doç. Dr. Hicran ATATANIR

Türkiye'de Sosyal Güvenlik ve İstihdamın Gelişim Eksenine

Axis of Development of Social Security and Employment in Turkey

319-341

Derleme Makalesi / Review Article

Asst. Prof. Dr. Ahmet SONGUR

Türkiye'nin 100. İhracat Pazarlaması: Stratejiler, Fırsatlar, Zorluklar ve Gelecek Yönleri

100. Yılında Türkiye İhracat Pazarlaması: Stratejiler, Fırsatlar, Zorluklar ve Gelecek Yönleri

342-359

Derleme Makalesi / Review Article

Dr. Cennet GÜRBÜZ

Dr. Kader TÜRKÖĞLU

Prof. Dr. İsmail BEKÇİ

Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Ticareti ve Bir Gelecek Öngörüsü

Republican Era Turkish Foreign Trade and A Future Forecast

360-381

Derleme Makalesi / Review Article

Mehmet YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit AVCI

Kamu Yönetiminde Demokratik Dönüşümün Konusu Olarak Mülki İdare Sistemi

Civil Administration System as the Subject of the Democratic Transformation in Public Administration

382-402

YAYIN İLKELERİ

1. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanan uluslararası hakemli bir e-dergidir.
2. Dergiye iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda hazırlanmış araştırma makaleleri ve derleme makaleler gönderilebilir. Dergide yayımlanan derleme makale sayısı toplam makale sayısının %25'ini geçemez. Makale türü yazarların önerilerine göre değil, yapılan inceleme sonunda editör kurulu tarafından belirlenmektedir. Kongre veya sempozyumlarda sunulan ve tam metni bildiriler kitabında yayımlanan bildiriler dergimize gönderilemez. Sadece tam metni yayımlanmayan bildiriler, bu durumu belirtmek şartıyla gönderilebilir.
3. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır.
4. Dergiye makale gönderen bir yazarın üst üste iki sayıda ve aynı yıl içerisinde birden fazla sayıda makalesi yayımlanamaz. Dolayısıyla dergide yayımlanması için birden fazla makale gönderen yazarlar bu kuralı kabul etmiş sayılmaktadır.
5. Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yazılmış olmalıdır.
6. Makaleler web sayfamızdan elde edilebilecek dergi makale şablonu kullanılarak hazırlanmalıdır. Makaleler yazım kurallarımıza uygun bir şekilde hazırlanarak DergiPark sistemi üzerinden gönderilmelidir. Makaleler ile birlikte tüm yazarlar tarafından imzalanarak hazırlanmış Makale Başvuru Formunun da sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Yazarlar; unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, iletişim bilgilerini ve Orcid ID bilgilerini sisteme eksiksiz bir şekilde eklemelidir. DergiPark sistemi üzerinden makale gönderemeyen yazarlar vizyoner@sdu.edu.tr adresine mail atarak teknik destek alabilirler.
7. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney ve görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplamasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmadan çalışmanın ne zaman yapıldığına bakılmaksızın etik kurul izin belgesi istenmektedir. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir. Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Dolayısıyla etik kurul izin belgesi gerektirdiği halde bu belgeyi göndermeyen makaleler değerlendirmeye alınmayacak ve reddedilecektir.
8. Dergiye gönderilen makalelerde araştırmacıların katkı oranı beyanına, varsa destek ve teşekkür beyanına ve çatışma beyanına yer verilmelidir.
9. Dergiye gönderilen bir makale ön kontrol, değerlendirme ve yayın süreci şeklinde üç aşamadan geçmektedir. Yazarlar makaleyi gönderdikten sonra sadece ön kontrol aşamasında DergiPark sistemi üzerinden makaleyi geri çekebilirler. Diğer aşamalarda makalenin yazarlar tarafından geri çekilmesi mümkün değildir. Süreç makalenin kabul edilmesi veya reddedilmesi şeklinde tamamlanmak suretiyle sona erecektir.
10. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ilk olarak ön kontrol aşamasından geçirilmektedir. Bu aşama, makale gönderildiği tarihten itibaren en geç 30 gün içerisinde tamamlanmaktadır. Bu aşamada makalenin yayın ilkelerimize, yazım kurallarımıza, yayın etiği kurallarına ve bilimsellik şartlarına uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı kontrol edilmektedir. Yapılan değerlendirme çerçevesinde makalenin hakem değerlendirme sürecine geçebileceği, hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği veya hakem değerlendirme sürecine alınması ve yayımlanmasının uygun olmadığı kararı verilebilmektedir. Makaleye ilişkin hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği kararı verilirse yazarlar tarafından en geç 30 gün içerisinde bu eksikliklerin tamamlanması gerekmektedir. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
11. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ön kontrol aşamasında iThenticate veya Turnitin intihal programlarından geçirilmektedir. Benzerlik indeksi oranı %20'den yüksek olan makaleler değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmektedir. Makaleye ilişkin intihal değerlendirmesi dergi tarafından yapılacak olup, yazarların herhangi bir intihal raporu göndermesine gerek bulunmamaktadır. Çalışmalarını gönderen yazarlar; makalede hiçbir şekilde intihal yapmadığını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.
12. Ön kontrol aşamasından sonra makaleler değerlendirme aşamasına geçmektedir. Değerlendirme aşamasının başında makaleler editör kurulu veya yayın kurulu tarafından kalitesi, özgünlüğü ve bilime katkısı açısından incelenmekte ve en geç 10 gün içerisinde makalenin hakem değerlendirme sürecinin başlamasına veya hakem değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmesine karar verilmektedir.
13. Makalenin hakem değerlendirme süreci başlayabilir kararından sonra ise makale içerik ve biçim açısından incelenmek üzere en az iki hakeme (çift kör hakeme) gönderilmektedir. Makaleyi değerlendiren hakemlerin kimlikleri hakkında yazarlara, makalenin kime ait olduğu konusunda da hakemlere bilgi verilmemektedir. Makale, hakemlerine gönderildikten sonra makaleleri değerlendirip değerlendiremeyeceği kararını en geç 10 gün içerisinde vermeleri,

değerlendirmeyi kabul ettikleri takdirde 30 günlük süre içerisinde değerlendirme raporlarını göndermeleri istenmektedir. Verilen sürede geri dönüş yapmayan hakemlere uyarıda bulunularak en fazla iki defa olmak üzere 10'ar günlük ek süre verilmektedir. Hakemin verilen ek sürelerde de geri dönüş yapmaması durumunda makaleye yeni bir hakem atanmaktadır. Hakemler ilk tur değerlendirmesini tamamladıktan sonra ikinci ve üçüncü tur değerlendirmelere ihtiyaç duyarsa yukarıda belirtilen süreler tekrar baştan işlemektedir.

14. Hakemlerden gelen değerlendirme raporları doğrultusunda makalenin yayınlanmasına, yazardan düzeltme istenmesine ya da makalenin reddedilmesine karar verilecektir. Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak dergimize ulaştırılması gerekmektedir. Bu süreçte makalenin düzeltilmiş versiyonu dışında yapılan düzeltmeleri gösteren özet bir düzeltme raporunun da gönderilmesi zorunludur. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
15. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, editör kurulu makaleyi üçüncü bir hakeme gönderebilir veya hakem raporları çerçevesinde makalenin reddedilmesine karar verebilir. Dolayısıyla dergiye gönderilen bir makalenin yayımlanabilmesi için en az iki ayrı hakemden olumlu görüş alması gerekmektedir.
16. Değerlendirme aşamasından başarıyla geçen makaleler kabul edilerek yayın süreci aşamasına geçmektedir. Yayın süreci aşamasında makaleler; geliş tarihi, makale türü, makale konusu ve yayın dili dikkate alınarak editör kurulu kararına göre yayın sürecine alınmaktadır. Bu aşamada her ne sebeple olursa olsun makalelerin yayım sürecini öne çekmeye ilişkin yazarların istekleri dikkate alınmamaktadır. Bu anlamda Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi belli bir sayıda yayımlanmak için makale kabul etmemekte, yazarlar istedikleri zaman dergiye makale gönderebilmektedir.
17. Yayın süreci aşamasında, makalenin yayınlanma sırası geldiğinde dizgi ve mizanpaj işlemleri başlamaktadır. Dizgi ve mizanpaj işlemleri bittikten sonra makale kontrol amaçlı son bir kez yazarlarına gönderilmektedir. Yazardan gelecek geri dönüşten sonra makaleler mizanpaj editörümüzün son kontrolünden geçecek ve makaleye DOI numarası verilerek yayın süreci başlayacaktır. Yazarlar kontrollere ilişkin belirtilen süre içinde geri dönüş yapmadıkları takdirde editör kurulu kararıyla makale bir sonraki sayıya kaydırılacak veya mevcut haliyle yayımlanacaktır.
18. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler derginin görüşleri değildir ve tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Dergide yayımlanan makalelerin yazarlarına nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.
19. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Açık Erişim politikasını benimsemiş bir dergi olup, Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) tanımına uygun olarak hakem değerlendirmesinden geçmiş bilimsel çalışmaların, internet aracılığıyla; finansal, yasal ve teknik engeller olmaksızın, serbestçe erişilebilir, okunabilir, indirilebilir, kopyalanabilir, dağıtılabilir, basılabilir, taranabilir, tam metinlere bağlantı verilebilir, dinlenebilir, yazılıma veri olarak aktarılabilir ve her türlü yasal amaç için kullanılabilir olmasını kabul etmektedir. Yazarlar ve telif hakkı sahipleri bütün kullanıcıların ücretsiz olarak erişim olanağına sahip olduğunu kabul ederler. Makaleleri kabul edilen yazarlar telif hakkının korunması ve Creative Commons Attribution License altında bulunan derginin haklarının korunması için çalışmalarında yer alan bilgilerin referans gösterilerek paylaşılmasını kabul etmiş sayılırlar. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi'nin yayımlayacağı bütün makaleler [Creative Commons Atif 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY) ile lisanslanmıştır.
20. Yayın ilkelerine uygun olmayan makalelerin başvuruları kabul edilmeyecektir. Eksiklikleri sonradan tespit edilen makalelerin ise hangi aşamada olduğuna bakılmaksızın değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.

YAYIN ETİĞİ

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Buna göre kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de buna dahildir. Yayın etiği kapsamında tüm paydaşların özetle aşağıdaki etik sorumlulukları taşınması beklenmekte olup, her türlü etik vakası COPE kuralları gereğince değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Yazarların Etik Sorumlulukları:

- Yazarlar dergiye gönderdikleri makaleleri başka bir yerde yayınlamamış ya da yayınlamak üzere göndermemiş olmalıdır.
- Yazarlar makalelerinde kullandıkları tüm alıntılara kaynak göstermiş olmalıdır.
- Yazarlar makalenin kendi çalışmaları olduğunu, hiçbir şekilde intihal yapmadıklarını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.
- Yazarlar makaleye bilimsel katkı verdiklerini garanti etmeli ve tüm yazarların makale üzerinde eşit sorumluluğa sahip olduğu bilinmelidir.
- Sorumlu yazar makalede adı geçen tüm ortak yazarların yayına ve ortak yazar olarak adlandırılmaya razı olduğunu garanti etmelidir. Çalışmaya önemli katkılar sağlayan tüm kişiler ortak yazar olarak adlandırılmalıdır. Bunun dışındaki kişilere teşekkür kısmında yer verilmelidir.
- Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları veya çıkar çatışmasını beyan etmekte yükümlüdür.
- Yazarlar gerekli görülmesi halinde makalede yer alan veri setlerine ulaşım imkanı sağlamalıdır.
- Yazarlar dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleleri Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesine uygun olarak hazırlamış olmalıdır. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları:

- Araştırmayı incelemek için yeterli nitelikte olmayan veya makaleyi hızlı bir şekilde değerlendirmesinin imkansız olacağını bilen seçilmiş herhangi bir hakem, editöre bu durumu bildirmeli ve inceleme sürecinden mazurunu istemelidir.
- Hakemler kendilerine ulaşan makaleleri gizli tutmak ve hakemlik sürecinden elde ettikleri bilgileri kişisel menfaatleri için kullanmamakla yükümlüdürler.
- Hakemler raporlarını veya makale hakkındaki bilgileri başkalarıyla paylaşmamalıdır ve editörün izni olmadan yazarlarla doğrudan iletişim kurmamalıdır.
- Hakemler makaledeki potansiyel etik meseleler konusunda özenli olmalı ve bunları editörün dikkatine sunmalıdır. Buna, değerlendirmedeki makale ile hakemin kişisel bilgi sahibi olduğu herhangi başka bir yayımlanmış çalışma arasındaki özlü benzerlik ve örtüşme dahildir.
- Hakemlik nesnel bir şekilde yapılmalıdır. Yazarlara dair kişisel eleştirilerde bulunulmamalı, değerlendirmeler yapıcı, dürüst ve kibar olmalıdır.
- Hakemler yazarlarından herhangi biriyle rekabetçi, işbirlikçi veya başka türlü bir ilişki veya bağlantıdan kaynaklanabilecek potansiyel bir çıkar çatışmasına sahip olduğu bir makaleyi değerlendirmeyi kabul etmeden önce editöre danışmalıdır.

Editör Kurulunun Etik Sorumlulukları:

- Dergide hangi makalelerin yayımlanacağına karar vermek editör kurulunun sorumluluğundadır. Yazarların makalelerini değerlendiren editör kurulu; ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, dini inanç, etnik köken, vatandaşlık ya da politik felsefelerinden bağımsız olarak değerlendirme yapmalıdır. Alınacak karar, makalenin doğruluğu, geçerliliği ve önemi ile derginin kapsamının uygunluğuna dayanmalıdır. İftira, telif hakkı ihlali ve intihal ile ilgili mevcut yasal gereklilikler de dikkate alınmalıdır.
- Editör veya herhangi bir editör kurulu üyesi, ilgili yazar, hakemler, potansiyel hakemler, diğer editör danışmanları ve yayıncılardan başka kimseye bir makale hakkında bilgi ifşa etmemelidir.
- Sunulan bir makalede açıklanan yayımlanmamış malzemeler, yazarın açık yazılı izni olmaksızın editörün veya editör kurulunun kendi araştırmalarında kullanılmamalıdır.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler dergi makale şablonu kullanılarak “MS Office Word 2010” veya üzeri bir versiyonda, A4 boyutlarında hazırlanmalıdır. Uzunluğu en az 6000 kelimeden oluşmalı ve dergi formatında 30 sayfayı geçmemelidir. Sayfa düzeni; Üst: 5 cm, Alt: 2,5 cm, Sol: 2,5 cm ve Sağ: 2,5 cm olmalıdır.
2. Dergi makale şablonunda belirtilen kısımlara yazar bilgileri, makale ek bilgileri ve yazar beyanları dergi kurallarına uygun olarak eklenmelidir.
3. Başlık sayfası ve genişletilmiş özet sayfası hariç olmak üzere makale, 10 punto ve “Times New Roman” karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak yazılmalıdır. Yazımda, virgül ve noktalardan sonra bir karakter ara verilmelidir. Paragraflarda başlangıç girintisi kullanılmamalı, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılmamalıdır. Paragraflar arasında ilave boş satır bırakılmamalıdır.
4. Makalenin başlık sayfasında; tek satır aralığında ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk kullanılarak 11 punto olarak Türkçe ve İngilizce başlık, 9 punto olarak en az 120 en fazla 200 kelimeden oluşan tek paragraf halinde Türkçe ve İngilizce öz, en az 3 en fazla 5 tane olmak üzere Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler ve en fazla 5 tane olmak üzere JEL (Journal of Economic Literature) sınıflandırma kodları verilmelidir. Dili İngilizce olan makalelerde başlık, öz, anahtar kelimeler ve JEL sınıflandırma kodları, önce İngilizce sonra Türkçe olarak verilmelidir.
5. Makalede, dergi sayfa formatına göre toplamda 1 sayfayı geçmeyecek şekilde minimum 700, maksimum 1200 kelimeden oluşan genişletilmiş özet bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, Türkçe makaleler için İngilizce, İngilizce makaleler için Türkçe hazırlanmalıdır. Genişletilmiş özet; amaç ve kapsam (purpose and scope), yöntem (design/methodology/approach), bulgular (findings) ve sonuç ve tartışma (conclusion and discussion) şeklinde dört alt başlıktan oluşmalıdır. Her alt başlık tek paragraf halinde, 9 punto, tek satır aralığı, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk kullanılarak ve başlıklar arasında ilave boş satır bırakılmadan yazılmalıdır.
6. Makalede ana başlıklar ve alt başlıklar kalın (bold) ve sola yaslı (girintisiz) olarak **1.**, **1.1.**, **1.1.1.**, **1.1.2.**, **1.1.2.1.** gibi ondalıklı şekilde numaralandırılmalıdır. Numaralandırmaya “Giriş” başlığından başlanmalı ve “Sonuç” başlığına kadar devam etmelidir. Giriş ve sonuç başlıklarına alt başlık açılmamalıdır. Ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük yazılmalıdır. Ana başlıkların ve alt başlıkların hem öncesinde hem de sonrasında herhangi bir satır boşluğu bırakılmamalıdır. Sadece ana başlıklarda paragraftan önce 12nk paragraftan sonra 6nk boşluk bırakılmamalıdır.
7. Makale içindeki tüm tablo ve şekiller metnin uygun yerlerinde sayfaya ortalı olarak gösterilmelidir. Her tablo ve şekle kalın yazı tipinde bir sıra numarası (**Tablo 1.**, **Şekil 2.** vb. gibi) ve normal yazı tipinde bir başlık verilmelidir. Başlık; tablo ve şeklin üstünde, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde, 10 punto olarak, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılarak hazırlanmalıdır. Tablo ve şekil içindeki metin Times New Roman karakteri ile 8-9 punto aralığında ve tek satır olmalıdır. Grafik, çizelge, harita, çizim ve fotoğraf gibi tüm görseller şekil olarak nitelendirilmelidir. Tablolarda sadece yatay çizgiler olmalı, dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Tüm tablo ve şekiller yukarıda verilen sayfa düzenine uygun ve kolaylıkla okunacak biçimde olmalıdır. Tablo ve şekillerde açıklama ve kaynaklar tablo ve şeklin altında 8 punto olarak, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir. Tablo ve şekilden önce ve sonra satır boşluğu bırakılmamalıdır.
8. Makalede ondalık ayrıacı olarak Türkçe çalışmalarda virgül, İngilizce çalışmalarda nokta kullanılmalıdır. Binlik ayrıacı olarak ise Türkçe çalışmalarda nokta, İngilizce çalışmalarda virgül kullanılmalıdır. Makale metni içerisinde 0-9 arasındaki sayılar yazıyla ifade edilmeli, 10 ve üstündeki sayılar ise rakamla yazılmalıdır.
9. Makalede denklem, model ve formüller sola yaslı yazılmalı, her biri sıralı bir şekilde numaralandırılmalı ve numaralar parantez içerisinde sağa yaslı yazılmalıdır. Denklem, model ve formüller öncesi ve sonrasında satır boşluğu bırakılmamalıdır.
10. Makalede madde işaretli metinler sola yaslı olarak paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir.
11. Makalede bir kaynaktan doğrudan alınan kelime sayısı 40 kelimenin altında ise alıntı yapılacak ifadeler tırnak içerisinde alınarak ve kaynak gösterilerek metin içerisinde kullanılmalıdır. Alıntı 40 kelimeyi aştığında ise alıntılar normal metinde değil; yeni bir satırda, sol ve sağdan içe 1,25 cm girintili şekilde, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak ve kaynak gösterilerek yapılmalıdır.
12. Makalede “ek” yapılacaksa eklere, ek başlığı (**Ek 1.**, **Ek 2.**, vb. gibi) verilmek suretiyle kaynakçadan sonra yer verilmelidir.
13. Dergiye gönderilen makaleler; referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (**APA 7**) stilinde hazırlanmalıdır. Bu bağlamda atıflar metin içerisinde bağlaç yöntemi kullanılarak yapılmalıdır. Açıklama notları ise sayfa altında dipnot şeklinde, iki yana yaslı, 8 punto ve Times New Roman karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak yazılmalıdır.
14. Metin içerisinde atıflar yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası şeklinde yapılmalıdır. 2 yazarlı çalışmalarda yazar isimleri arasında dergiye gönderilen makalenin dili Türkçe ise “ve”, İngilizce ise “&” kullanılmalıdır. 3 ve daha fazla yazarlı çalışmalarda atıf yapılırken önce ilk yazarın soyadı yazılmalı, ardından Türkçe makalelerde “vd.” ifadesi, İngilizce makalelerde “et al.” ifadesi kullanılmalıdır.

- **Tek yazarlı yayınlarda atf:** (Dulupçu, 2001, s. 28).
 - **2 yazarlı yayınlarda atf:** (Acar ve Tetik, 2018, s. 60).
 - **3 ve daha fazla yazarlı yayınlarda atf:** (Çarıkçı vd., 2009, s. 55).
 - **Birden fazla kaynağa atf:** (Schumpeter, 1934, s. 66; Wood, 2005, s. 36; Acar ve Tetik, 2018, s. 60).
 - **Kaynağın tamamı için atf:** (Drucker, 1995).
 - **İkincil kaynağa atf:** (Freud, 1901, aktaran Bonomi, 1998).
15. Yazar adı olarak kısaltması olan bir grup kullanılıyorsa ilk atfta kısaltma yapılmazken, daha sonraki atıflarda kısaltılarak kullanılır. Kısaltması olmayan gruplarda ise ilk ve sonraki atıflarda farklılık yoktur.
- **Yazar adı kısaltması olan bir grupta kaynağa ilk atf:** (Süleyman Demirel Üniversitesi [SDÜ], 2022).
 - **Yazar adı kısaltması olan bir grupta kaynağa sonraki atf:** (SDÜ, 2022).
16. Yapılacak atf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belirli ise süreli yayınlardakine benzer şekilde atf yapılmalıdır. İnternette indirilen kaynak için tarih verilmemişse ilgili dosyaya erişim tarihi kaynağın yılı olarak kullanılmalıdır. Eğer atfın yazarı belli değilse parantez içerisinde internet sitesinin kurumu ve erişim yılı yazılmalıdır.
- **Yazar adı ve yayın yılı belli olan atf:** (Bebbington ve Song, 2004).
 - **Yazar adı ve yayın yılı belli olmayan atf:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. Bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atf yapılıyorsa, eserler yılın yanına a, b, c, şeklinde harf verilerek gösterilmelidir.
- (Kirzner, 1973a, s. 30).
 - (Kirzner, 1973b, s. 45).
18. Yazar adının cümle içerisinde geçtiği anlatsal alıntılarda, çalışma 2 yazarlı ise dergiye gönderilen makalenin dili Türkçe ise “ve”, İngilizce ise “and” kullanılmalıdır. 3 ve daha fazla yazarlı çalışmalarda ise önce ilk yazarın soyadı yazılmalı, ardından Türkçe makalelerde “vd.” ifadesi, İngilizce makalelerde “et al.” ifadesi kullanılmalıdır.
- Moran’a (1994, s. 36) göre,
 - Acar ve Tetik (2018)
 - Çarıkçı vd. (2009)
19. Makalede kullanılan her türlü kaynak kaynakça bölümünde yer almalıdır. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri “en eski tarihli” olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynaklar ilk satır sola yaslı, sonraki satırlar 1,25 cm sol içeriden başlatılmalıdır. Bunun için paragraf seçeneğindeki “ilk satır” kısmı “asılı” olarak değiştirilmeli ve değer olarak 1,25 girilmelidir. Kaynakça Times New Roman karakteri ile 10 punto, tek satır aralığı kullanılarak ve paragraftan önce ve sonra 0nk boşluk bırakılarak hazırlanmalıdır. Kaynakçada her kaynak arasında 1 satır boşluk bırakılmalıdır. Kaynakçada dergi adı hariç tüm yayınlarda (makale adı, kitap adı, bölüm adı, tez adı, vb) başlığın ilk harfi büyük, diğerleri ise özel isim veya kısaltma değilse küçük harfle yazılmalıdır. Dergi adında ise her kelimenin ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. 2 ve daha çok yazarlı çalışmalarda son yazardan önce dergiye gönderilen makalenin dili Türkçe ise “ve” ifadesi kullanılmalı, İngilizce ise “virgül” ve “&” işareti kullanılmalıdır. Kaynakça aşağıda belirtilen örneklere uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı* (Baskı Sayısı). Yayınevi.

Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18. Baskı). Beta Basım Yayım.

Acar, D. ve Tetik, N. (2018). *Genel muhasebe* (16. Baskı). Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B. ve Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İGİAD Yayınları.

Çeviri Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı* (Baskı Sayısı). (Çevirmenin adının baş harfi. Çevirmenin soyadı, Çev.), Yayınevi, (Orijinal eserin yayın tarihi).

Piketty, T. (2015). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (2. Baskı). (H. Koçak, Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2013).

Editörlü Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bölümün adı. Editörün adının baş harfi. Editörün soyadı (Ed.), *Kitabın adı* içinde (Baskı sayısı, Bölümün sayfa aralığı). Yayınevi.

Eke, E. (2019). Türkiye’de dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme. H. H. Aygül ve E. Eke (Ed.), *Dijital çocukluk ve dijital ebeveynler: Dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* içinde (s. 207-252). Nobel Akademik Yayıncılık.

Makaleler:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Makalenin adı. *Derginin adı*, Cilt(Sayı), Sayfa aralığı. <http://doi.org/xx.xxxxxxxx>
- Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.
- Oruç, K. O. ve Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.611033>
- Beyaz, R., Güngör, A. Y. ve Kılıçarslan, Ş. (2021). The effects of banks' internal marketing and market orientation approaches on performance. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 812-825. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.833838>

Tezler:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Tez başlığı* [Yüksek Lisans Tezi / Doktora Tezi]. Üniversitenin / Kurumun Adı.
- Sezgin, A. (2014). *Turizm sektöründe konaklama tesisi fiyatlandırmasının mekânsal ve niteliksel belirleyicileri: Antalya Körfezi örneği* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Sempozyum/Konferanslar:

- Yazarın Soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bildirinin adı. *Sempozyum/Konferans Adı* (Sayfa Aralığı). Sempozyum / Konferansın gerçekleştiği şehir, Ülke.
- Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E. ve Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu* (s. 673-689). Isparta, Türkiye.

Araştırma Raporları:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Çalışmanın başlığı* (Rapor No. xxx). Yayıncı. İnternet Adresi
- Eliasson, G., Fölster, S., Lindberg, T., Pousette, T. ve Taymaz, E. (1990). *The knowledge based information economy* (IUI Working Paper No. 256). Research Institute of Industrial Economics. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95060/1/wp256.pdf>

Medya Kaynakları (Film/Video vb.):

- Yapımcının/Konuşmacının Soyadı, Adının baş harfi. (Yıl). *Filmin/konuşmanın adı* [Film / Video / Sesli]. Prodüksiyon şirketi. Varsa İnternet Adresi
- Anadol, R. (2020, Temmuz). *Makine zekası çağında sanat* [Video]. TED Konferansları. https://www.ted.com/talks/refik_anadol_art_in_the_age_of_machine_intelligence?language=tr#t-931
- Forman. M. (Yönetmen). (1975). *One flew over the cuckoo's nest* [Film]. United Artists.

Kanun/Yönetmelik/Uluslararası Sözleşme/Mahkeme Kararları:

- Kanun/Yönetmelik/Uluslararası Sözleşme/Mahkeme adı. (Yayınlanma tarihi). İnternet Adresi
- Çocuk Hakları Sözleşmesi. (1995, 27 Ocak). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf>
- Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, 20 Nisan). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160420-16.htm>

İnternet Kaynakları:

- Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yayınlanma tarihi / Erişim tarihi). *Başlık*. URL adresinden tarihinde alınmıştır.
- Bebbington, J. ve Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. <http://www.europe.canterbury.ac.nz/> adresinden 14 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır.
- Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53> adresinden 17 Mart 2010 tarihinde alınmıştır.
- Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon> adresinden 10 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Gökçe, D. (2019, 19 Temmuz). *Çin'de 1992'den bu yana en düşük büyüme*. Akşam. <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522> adresinden 15 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.

20. Yazım konusunda belirtilmeyen durumlarda bilimsel yazımlarda benimsenen hususlar dikkate alınmalıdır.

PUBLICATION PRINCIPLES

1. Süleyman Demirel University Visionary Journal is an international peer reviewed e-journal and published four times a year in February, May, August and November.
2. Research and review articles on all subjects related to economics and administrative sciences may be submitted to the Journal. The rate of review articles to the total number of articles could not outnumber 25%. The type of the article is not determined according to the declaration of the authors but according to the decision of the board of editors following their inspection. The papers presented in the congresses or symposiums and published as full text in proceedings book could not be sent to the Journal. Only those papers that are not published as full text, providing that the related information is given could be sent to the Journal.
3. No fee is charged from the articles sent to the journal for evaluation or for application.
4. A single author cannot publish two articles in succeeding two volumes or in one year. Therefore those authors who send more than one article to the Journal are accepted to approve the rule.
5. The articles should be written either in Turkish or in English.
6. The articles should be prepared by using the article template to be attained from the web site of the Journal. The articles should be prepared in accordance with the spelling rules and should be uploaded to the DergiPark system. Together with the article(s) the Article Application Form that is signed by all the authors should be uploaded to the system. The authors should add their titles, institutions where they work/study, contact information and Orcid ID information to the system. Those authors who cannot upload their papers through the system may take technical support by e-mailing to vizyoner@sdu.edu.tr.
7. The articles sent to the Journal in order to be published should be prepared by the author(s) in accordance with research and publication ethics. A document of the approval of ethical committee is required from any type of studies that utilise qualitative or quantitative approaches and that necessitate data collection through questionnaires, interviews, focus group studies, observations, experiments, meeting techniques and the date of the study does not change this requirement. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented. In those articles necessitating ethics approval, approval-related information (name of the committee, date and number) should be given in the method part and also in the first/last page of the article. Therefore, in the cases that necessitate ethics committee approval, those articles that do not send these documents would not be evaluated and would be rejected.
8. In the articles submitted to the Journal, the declarations of contribution rate and if any support and thanksgiving, and conflict should be included.
9. An article sent to the Journal follows three stages: pre-control, evaluation and publication stage. After author(s) send(s) the article, the article may be withdrawn through DergiPark system only during the pre-control stage. In other stages, it is impossible for the author(s) to withdraw the article. The process ends with the approval or rejection of the article.
10. The articles sent to the Journal for publication are initially checked in the pre-control stage. The stage is completed at the latest in 30 days following the submission date of the article. In this stage, the article is checked for it compliance with our publication principles, spelling rules, the rules of publication ethics and being scientific. Within the scope of the pre-control three decision may be made: send to the reviewer (evaluation) process, for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made, and insufficient for sending to the reviewer and for publishing. If the second decision – for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made – is taken, the author(s) has/have 30 days for making the alterations and resend the article. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated and the article would be rejected.
11. The articles sent to the Journal for publication are checked with iThenticate or Turnitin plagiarism software in the pre-control stage. Those articles having a similarity index of more than 20% are rejected without taking to the evaluation process. The plagiarism evaluation of the articles are going to be made by the Journal, hence the author(s) do(es) not need to attach plagiarism report. The authors who submit their papers are accepted to have declared that they do not plagiarize; they accept any sanction caused by any plagiarism; and they admit that the Journal have no responsibility on such situations.
12. Following the pre-control stage, the articles pass to the evaluation stage. In the beginning of the evaluation stage, the articles are inspected by the editorial board or publication board for the quality, originality and scientific contribution and within 10 days at most, the article is sent to the reviewers or is rejected without sending to the reviewers.
13. After the decision that the article may be sent to the reviewers for the evaluation stage, the article is sent at least two reviewers (double blind reviewers) for a control in terms of content and format. No information is given to the authors about the identities of the reviewers or to the reviewers about the owner(s) of the article. The reviewers are requested to make a decision whether they are going to evaluate the article or not within 10 days and if they accept to evaluate the

article to finish their evaluation within 30 days and send their evaluation reports. Those reviewers who do not send the reports within the duration are warned and additional time of 10 days may be given for twice at most. In case of not sending the reports event within the additional duration, the article is sent to another new reviewer. If the reviewers need a second or third time evaluation following the first one, the aforementioned durations are initiated from the beginning.

14. In accordance with the evaluation reports from the reviewers, the paper may be published, may be re-sent to the author(s) for correction, or may be rejected. In case of a correction all correction(s) should be made within at the latest 1 months and sent to the Journal. Within the process, in addition to the revised version of the paper, a revision report should be sent. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated, and the article would be rejected.
15. If one of the reviews is positive while the other is negative, the editorial board may send the article to the third reviewer or may reject the article in accordance with the reviewer report. Therefore, in order for an article to be published, it should take positive decisions from at least two separate reviewers.
16. Those articles that are found to be sufficient in the evaluation stage are sent to the publication stage. In the publication stage, the articles are included in the publication stage according to the decision of editorial board by taking the date of arrival, type of article, subject of the article and publication language. In this stage, the requests of the authors for their articles to be published earlier are refused whatever the reason of the authors. In this respect, Süleyman Demirel University Visionary Journal do not accept any article for publishing it in a particular volume and the authors may submit articles to the Journal at any time they desire.
17. In the publication stage, when the publication turn comes, the typesetting and layout processes are initiated. After the completion of typesetting and layout processes, the article is sent to the author(s) once more for a last-check. After the return of the author, the articles are checked by the editor for the last time and the publication process of the article is initiated after giving a DOI number to the article. If the author(s) do(es) not return in the determined time duration, the article may be shifted to the following volume or may be published with its last format.
18. The opinions in the articles published in the Journal are not the opinions of the Journal and all the responsibility belongs to the authors. The Journal does not pay any royalties to the author(s) of the articles published.
19. Süleyman Demirel University Visionary Journal is a journal that adopts Open Access policy and accepts that the scientific studies which are evaluated by reviewers in compliance with the definition of Budapest Open Access Initiative (BOAI) would be published through Internet, are accessible, readable, downloadable, duplicable, deliverable, printable, scannable without any financial, legal and technical obstacles and can be referred, indexed, transferred to software as data and can be used for any kind of legal purposes. The authors and copyright owners accept that all the users have the right to access the studies without any fee. The authors whose articles are published by the Journal accept that their studies can be cited under the provisions of the protection of copyrights and Commons Attribution License. All the articles to be published in Süleyman Demirel University Visionary Journal are licenced with [Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0).
20. The applications of those articles that are not improper in terms of publication principles would not be accepted. The evaluation process of those articles whose deficiencies are noticed later on, would be terminated and the article would be rejected regardless of the stage of the evaluation process.

PUBLICATION ETHICS

In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics) and ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors). Accordingly, all the articles that do not comply with the accepted standards of ethics are rejected. The rule also applies for those articles that contains discrepancies which are detected after the publication. In the context of publication ethics, all the shareholders are expected to bear the following ethical responsibilities in brief and all the ethical incidences are going to be evaluated in compliance with COPE rules.

Ethical Responsibilities of Authors:

- Authors should send those articles which have not been published elsewhere or which have not been sent anywhere.
- Authors should give references to all the citations in their articles.
- Authors are accepted to declare that the article belongs to themselves, they do not plagiarise, all the responsibilities due to plagiarism belong to themselves and the journal does not have any responsibility in such cases.
- Authors should guarantee that they give scientific contribution to the article and it should be accepted that all the authors of the article have equal responsibility.
- Corresponding author should guarantee that all the co-authors mentioned in the article have an agreement on the publication of the article and on being named as co-authors. All the writers who give crucial contributions to the article should be named as co-authors. Others should be given place in the acknowledgement.
- Authors are responsible for declaring the supporting institutions, financial sources or conflicts of interest.
- In case of necessity authors should give access to the data sets utilised in the articles.
- The authors should prepare the articles to be published in the Journal in accordance with the Scientific Research and Publication Ethics Directive of the Council of Higher Education. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented.

Ethical Responsibilities of Reviewers:

- Any reviewer who is selected for reviewing the article but whose qualifications do not match with the subject of the article and/or to whom the time limitation of the review process is not appropriate should inform the editor and ask for her/his removal from the review process.
- Reviewers are responsible for the concealment of the articles they received and for not using the information attained from the reviewing process for personal interests.
- Reviewers should not share their evaluations reports or information about the article with others and should not directly communicate with the authors without the permission of the editor.
- Reviewers should be intenteve about potential ethical incidences in the article and should present them to the editor. This includes similarities and overlappings with the studies of the reviewer published elsewhere.
- Reviewing should be done objectively. Personal criticisms should be avoided and the evaluations should be constructive, honest and polite.
- Reviewers who may have potential conflict of interest with (at least) one of the authors due to a competitive, collaborative of other types of relationships or connections should inform the editor before accepting the reviewing process.

Ethical Responsibilities of Editorial Board:

- The decision of the selection of articles to be published in the Journal is under the responsibility of the editorial board. The editorial board should carry out the evaluation independent of race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship or political philosophy. The decision to be made should be based on the accuracy, validity and importance of the article, and its relevance with the scope of the Journal. Legal necessities should also be consulted in cases of slander, copyright infringement and plagiarism.
- The editor or any member of the editorial board should not reveal any information about the article except for the related authors, reviewers, potential reviewers, other editorial consultants and publishers.
- The information in any article presented but not published should not be used in any research of the editor or of the member of the editorial board without express written permission of the authors.

SPELLING RULES

1. The papers should be prepared in A4 paper size with “MS Office - Word 2010” or with a higher version and by utilising the article template of the Journal. The length of the paper should be at least 6,000 words and be no longer than 30 pages with the journal template. The articles must be less than 30 pages with the template. Page margins should be as follows: Top: 5 cm, Bottom: 2.5 cm, Left: 2.5 cm and Right: 2.5 cm.
2. The author(s) information, article additional information and author declarations should be added to the parts declared in the Journal article template in accordance with the Journal rules.
3. Excluding the title page and expended abstract page, the article should be written with “Times New Roman”, 10pt size and single spacing. There should be one space after points and commas. No indents should be used for the paragraphs and 6pt spaces should be left before and after the paragraphs. Between the paragraphs no extra blank lines should be used.
4. In the title page of the article; single spacing and 3nk spacing before and after the paragraph should be used. Turkish and English titles should be 11pt size. Turkish and English abstracts should be 9pt size, between 120 and 200 words and single paragraph. There should be 3 to 5 keywords in Turkish and English. There should be max. 5 JEL (Journal of Economic Literature) codes. For those articles whose language is English, first English versions of title, abstract, keywords and JEL codes should be given and then the Turkish versions should be included.
5. In the article, an extended abstract that is not more than 1 page in accordance with Journal page format and that involves min 700, max 1200 words should be included. The extended abstract should be prepared in English for the articles in Turkish, and in Turkish for the articles in English. The extended abstract should be composed of four sub-headings: purpose and scope, design/methodology/approach, findings, and conclusion and discussion. Each sub-heading should be one paragraph, 9pt size, single spacing, 3nk spacing before and after the paragraph and without any extra spacing between titles.
6. The headings and subheadings should be appeared in 10 font size, bold and left justified and also numbered decimally such as **1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1.** The numbering should be initiated from the “Introduction” part and should be continued till the “Conclusion” part. No titles for introduction and result part should be used. All the letters in main headings should be capital; only the first letters of the words in the sub-headings should be capital. No spacing should be made before and after the main and sub-headings. Only in the main headings 12nk spacing before the paragraph, and 6nk spacing after the paragraph should be applied.
7. All the tables and figures in the article should be given centered and in their proper places. All the tables and figures should be numbered in bold (**Table 1., Figure 2.,** etc.) and given titles in normal fonts. The titles should be above the Tables and Figures, should be centered, 10 pt., and only the initial letters should be capital, with a line spacing of 6nk before and after the paragraph. The text inside the Tables and Figures should be written in Times New Roman with 8-9 font sizes and with single spacing. All the visuals such as graphs, charts, maps, drawings and photographs should be specified as Figures. For the Tables only horizontal lines should be preferred, vertical lines should not be used. All the Tables and Figures should fit the aforementioned rules and should be legible. The sources in Tables and Figures should be given under the Table and Figure with 8 font size and 3nkt distance must be set before and after the paragraph. No blank line should be given before and after the Tables and Figures.
8. In those articles written in Turkish comma should be preferred as the decimal point, while point should be preferred in those articles written in English. For thousand separators, point should be used in Turkish articles while comma should be used in English articles. The numbers between 0 and 9 should be written with letters while 10 and larger numbers should be written numerically.
9. The equations, models and formulas in the article should be left justified, all of them should be numbered and the numbers should be written in parentheses and right justified. No blank line should be given before and after the equations, models and formulas.
10. The bulleted texts in the article, should be left justified and 3nk distance must be set before and after the paragraph.
11. If the quotation from a source is less than 40 words, the expressions should be in quotation marks and the study quoted should be cited intext. If the quotation is more than 40 words, the quotation should be given in a new line; 1.25 cm tabbed from left and right, 3nk distance must be set before and after the paragraph and the study quoted should be cited.
12. If the article include any “appendix”, titles (**Appendix 1., Appendix 2.,** etc.) should be given to them and they should be given after the References part.
13. Intext citations, footnotes and reference lists in the papers should be prepared according to American Psychological Association (**APA 7**) style. The intext references should be given with author-date-page method. The explanations should be given at the button of the page as a footnote, as justified, with 8 font size and Times New Roman, single line spacing and 3nk distance must be set before and after the paragraph.
14. Intext citations should include the surname of the author(s), year of the source, and page number, respectively. In the articles written by 2 authors, between the names of the authors “and” should be used if the article is written in Turkish; “&” should be used if the article is written in English. When referring an article that is written by 3 or more authors, the surname of the first authors should be written first, and then “vd.” should be used in Turkish articles; “et al.” should be used in English articles.

- **Works by a single author:** (Dulupçu, 2001, p. 28).
 - **Works by 2 authors:** (Acar & Tetik, 2018, p. 60).
 - **Works by 3 or more authors:** (Çarıkçı et al., 2009, p. 55).
 - **Citing more than one source:** (Schumpeter, 1934, p. 66; Wood, 2005, p. 36; Acar & Tetik, 2018, p. 60).
 - **Citing whole source:** (Drucker, 1995).
 - **Reference to secondary sources:** (Freud, 1901, as cited in Bonomi, 1998)
15. If a group including author abbreviations is used, while no abbreviation is used for the first reference, for the following references abbreviations are used. For those groups having no abbreviation, there is no difference between the first and the following references.
- **First reference:** (Süleyman Demirel University [SDÜ], 2022).
 - **Following references to a group including author name abbreviation:** (SDÜ, 2022).
16. If the reference is taken from a web site and the author is known, reference should be made like periodic publications. If the date of the downloaded source is not given, access date should be used. If the date of the downloaded source is not given, date of access should be used. Also if no publisher name is available, use the name of website and data of Access.
- **If the author's name and publication year is known:** (Bebbington & Song, 2004).
 - **If the author's name and publication year is not known:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. If you are citing more than one work by the same author in the same year, put the letters a, b, c next to the year.
- (Kirzner, 1973a, p. 30).
 - (Kirzner, 1973b, p. 45).
18. In narrative references in which the name of the author is written in the sentence, if the study has 2 authors “ve” should be used if the article is written in Turkish; “and” should be used if the article is written in English. In the studies written by 3 or more authors, first the surname of the first author should be written, then “vd.” and “et al.” should be used in Turkish and English articles, respectively.
- According to Moran (1994, p. 36),
 - Acar and Tetik (2018)
 - Çarıkçı et al. (2009)
19. In the articles, all kind of sources should be included in the References part. All the sources, without discriminating according to the type (thesis, book, article, report etc.), should be sorted alphabetically according to the surname of the authors. The studies of a particular author should be sorted in the References part from the oldest to the newest. Sources should be left justified in the first line, and 1.25 cm tabbed from left in the following lines. For that purpose, in the paragraph preferences “first line” should be adjusted to “hanging” and the value should be adjusted to 1.25 cm. References part should be prepared with Times New Roman, 10 pt size, single spacing and Onk spacing before and after the paragraph. In the References part, a blank line should be left between each publication. In the References part, the first letter of the name of all publications (article title, book title, chapter title, thesis title etc.) except Journal title should be capital, and the rest of the title should be lower case, if they are not proper name or abbreviation. For the title of a journal, the first letters of all words should be capital. In those studies, written by 2 or more authors, if the language of the article is Turkish, “ve” should be used before the last author; if the article language is English, “comma” and “&” should be used. The reference page should be prepared according to example shown below.

Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book* (Number of editions). Publisher.

Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18th ed.). Beta Basım Yayım.

Acar, D., & Tetik, N. (2018). *Genel muhasebe* (16th ed.). Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B., & Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İGİAD Yayınları.

Translated Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book* (Number of editions). (First letter of the translator. Surname of the translator, Trans.), Publisher, (The publishing date of the original work).

Piketty, T. (2015). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (2nd ed.). (H. Koçak, Trans.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Original work published 2013).

Edited Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Section title. In First letter of the editor. Surname of the editor (Ed.), *Title of the book* (Number of editions, Pages of the section), Publisher.

Eke, E. (2019). Türkiye’de dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme. In H. H. Aygül, & E. Eke (Ed.), *Dijital çocukluk ve dijital ebeveynler: Dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* (p. 207-252). Nobel Akademik Yayıncılık.

Articles:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the article. *Journal title*, Vol(No), Pages. <http://doi.org/xx.xxxxxxxx>

Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.

Oruç, K. O., & Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.611033>

Beyaz, R., Güngör, A. Y., & Kılıçarslan, Ş. (2021). The effects of banks’ internal marketing and market orientation approaches on performance. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 812-825. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.833838>

Thesis:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Thesis title* [Master’s Thesis/ Ph.D. Dissertation]. Name of University / Institution

Sezgin, A. (2014). *Turizm sektöründe konaklama tesisi fiyatlandırmasının mekânsal ve niteliksel belirleyicileri: Antalya Körfezi örneği* [Ph.D. Dissertation]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Symposiums/Congresses:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the paper. *Symposiums/Congresses Name* (Pages). The city where the Symposium / Congress is organised, Country.

Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E., & Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu* (p. 673-689). Isparta, Turkey.

Research Reports:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Title of the paper* (Report No. xxx). Publisher. Internet address

Eliasson, G., Fölster, S., Lindberg, T., Pousette, T., & Taymaz, E. (1990). *The knowledge based information economy* (IUI Working Paper No. 256). Research Institute of Industrial Economics. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95060/1/wp256.pdf>

Media Sources (Film/Video et al.):

Surname of the Producer / Speaker, First letter of her/his name. (Year). *The name of the film/speak* [Film / Video / Audible]. Production company. Internet Address (if any)

Anadol, R. (2020, July). *Makine zekası çağında sanat* [Video]. TED Conferences. https://www.ted.com/talks/refik_anadol_art_in_the_age_of_machine_intelligence?language=tr#t-931

Forman. M. (Yönetmen). (1975). *One flew over the cuckoo’s nest* [Film]. United Artists.

Law/Regulation/International Convention/Court Orders:

Name of Law/Regulation/International Convention/Court. (Release Date). Internet Address.

Çocuk Hakları Sözleşmesi. (1995, January 27). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf>

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, April 20). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160420-16.htm>

Internet Sources:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Date of publication / Date of access). *Title*. Retrieved from URL

Bebbington, J., & Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. Retrieved July 14, 2008 from <http://www.europe.canterbury.ac.nz/>

Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. Retrieved March 17, 2010 from <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53>

Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. Retrieved January 10, 2020 from <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon>

Gökçe, D. (2019, July 19). *Çin’de 1992’den bu yana en düşük büyüme*. Akşam. Retrieved January 15, 2020 from <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522>

20. For the cases not mentioned in spelling, scientific publication rules will be taken into consideration.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE’NİN 100. YILINDA SOSYAL SERMAYE VE İNOVASYONUN BÖLGESEL AÇIDAN DURUMU ÜZERİNE MEKÂNSAL EKONOMETRİK BİR ANALİZ*

A SPATIAL ECONOMETRIC ANALYSIS ON THE STATUS OF SOCIAL CAPITAL AND INNOVATION FROM A REGIONAL PERSPECTIVE IN TURKEY’S 100TH ANNIVERSARY

Prof. Dr. Bekir Sami OĞUZTÜRK¹

Dr. Recep KOÇ²

ÖZ

Çalışmanın amacı, sosyal sermaye ve inovasyonun bölgesel kalkınmada nasıl bir etkisinin olduğunu araştırmaktır. Bu doğrultuda mekânsal bir model geliştirilmiştir. Bu model hem yatay kesit hem de zaman serisi içerdiğinden dolayı: sosyal sermaye ve inovasyonun bölgesel kalkınma göstergesi olarak kişi başı gayri safi milli hasılayı mekânsal olarak etkilediği varsayılmış ve bu doğrultuda mekânsal panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmanın verileri 2007-2021 yılları arasında TR42 Doğu Marmara Kalkınma Bölgesine (MARKA) bağlı illerin sosyal sermaye endeksi, inovasyon endeksi ve kişi başı gayri safi milli hâsıla verilerinden elde edilmiştir. Sosyal sermaye ve inovasyon kavramlarının nicel özellik kazanması için öncelikle bunların alt belirleyicileri tespit edilmiştir. Bunların, çalışılan bölge için ulaşılabilen belirleyicileri ile sosyal sermaye ve inovasyon endeksleri ilgili yıllar içerisinde elde edilmiştir. Çalışma sonucunda hem bölge genelinde hem de iller arasında mekânsal bağımlık tespit edilmiştir. Ayrıca mekânsal etki modele eklenince modelin Sabit Etkili Mekânsal Hata Panel Veri Analizi (SEM) ile analizin yapılması kabul edilmiştir. Sonuç olarak inovasyonun kişi başı geliri etkilemesi anlamlı bulunmazken sosyal sermayenin kişi başı geliri etkilemesi anlamlı bulunmuştur. Sosyal sermayedeki bir birimlik artışın, kişi başı gayri safi milli hasılayı 2.530 dolar olarak azalttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mekânsal Ekonometri, Mekânsal Panel Veri Analizi, Sosyal Sermaye, İnovasyon, TR42 MARKA.

JEL Sınıflandırma Kodları: C01, C23 O10, O31, R11.

ABSTRACT

The aim of the study is to investigate how social capital and innovation affect regional development. In this direction, a spatial model is developed. Since the model includes both a cross-section and a time series, it is assumed that social capital and innovation affect the gross national product per capita spatially as a regional development indicator, and spatial panel data analysis is utilized in this direction. The data of the study are obtained from the social capital index, innovation index and gross national product per capita of the provinces of TR42 East Marmara Development Region (MARKA) between 2007-2021. In order for the concepts of social capital and innovation to gain quantitative characteristics, firstly their sub-determinants are determined. The determinants of these, which can be reached for the region of study, as well as the social capital and innovation indices are obtained within the relevant years. As a result of the study, spatial dependence is determined both in the region and between the provinces. In addition, when the spatial effect is added to the model, it is accepted to analyze the model with Fixed Effect Spatial Error Panel Data Analysis (SEM). As a result, while the effect of innovation on per capita income is not found significant, the effect of social capital on innovation is found to be significant. It is determined that a one-unit increase in social capital reduces the gross national product per capita as 2,530 dollars.

Keywords: Spatial Econometrics, Spatial Panel Data Analysis, Social Capital, Innovation, TR42 MARKA.

JEL Classification Codes: C01, C23, O10, O31, R11.

* Bu çalışma Bekir Sami OĞUZTÜRK danışmanlığında Recep KOÇ tarafından hazırlanan ve 27.03.2023 tarihinde savunulan “Bölgesel Kalkınmada Sosyal Sermaye ve İnovasyon: TR42 Doğu Marmara Bölgesi Üzerine Mekânsal Bir İnceleme” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, bekiroguzturk@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, reckoc@hotmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Today, regional development plans are implemented instead of traditional development policies. In the centennial of the proclamation of the Republic of Turkey, the presence of social capital and innovation in the Republic of Turkey gains importance in the TR 42 MARKA region, which is an industrial zone where development gains quantitative character. The study aims to examine the assumption that social capital and innovation have an impact on gross national product per capita, both in the TR42 MARKA region and at the provincial level, which is the sub-region. In this direction, a model has been developed. Here, a model has been created in which the per capita gross national product is explained by social capital and innovation as a quantitative indicator of regional development. The production of knowledge, which is also a production input and which is difficult to obtain and copy, can be said to be an innovation. In terms of the meaning of innovation, which is accepted as a product or process, it can be said that it accelerates the effectiveness of its sub-factors in regional development. Social capital can also be called the ability of socio-cultural and socio-economic sub-factors of regional development to work as a whole. From this point of view, it is also important how the impact of innovation and capital on the quantitative variable per capita income in regional development should be. In addition, accepting the concepts of region and space in the same sense may present asymmetry in economic development. Because while the region is considered as a geographical contiguity as a piece of land geographically and politically, the concept of space can be accepted as the interaction of even sub-regions that are not border neighbors of a political or planned region.

Design/methodology/approach:

In the study, the data obtained with the social capital and innovation sub-determinants of the provinces in the TR42 East Marmara Development region between the years 2007-2021 and the effect of social capital and innovation on the gross national product per capita were examined by spatial panel data analysis with STATA 17. In the study, first of all, data sets were determined. In order for social capital and innovation to acquire a quantitative character, their quantitative sub-determinants have been determined as a result of the literature review. sub-determinants of social capital, household, net female enrollment rate, non-governmental organizations (NGOs), literacy rate, net migration rate and crude divorce rate; For the innovation index, the number of patent applications, the number of patent application registrations, the number of trademarks and the number of trademark registrations were accepted. An indexation was made with these determinants and used in spatial econometric analysis. Spatial panel data analysis steps were followed, as the data were both cross-sectional and time series. First of all, spatial weighting metrics and standard weighting metrics were created in order to determine the spatial effect, which is the difference between spatial econometrics and traditional econometrics. Afterwards, it was calculated whether there was a spatial effect or not. Afterwards, since it was a panel data analysis, Hausman test was applied to test whether the study was a fixed effect or a random effect model. However, Moran I tests were applied to detect the presence of spatial autocorrelation. In addition, LM tests were applied to detect lag and error effects that distinguish spatial econometrics from traditional econometrics.

Findings:

As a result of the tests carried out in habituation, it was determined that there is a spatial effect. In addition, with the Hausman test, the model was found to have a fixed effect. With Moran I and similar tests, spatial dependence was observed throughout the region and between provinces. In addition, as a result of LM tests, it was determined that the model was spatially inaccurate. As a result, it is accepted that the model will be analyzed by Fixed Effect Spatial Error Panel Data Analysis (SEM). As a result of the analysis, the per capita income of innovation was not significant in the explanation. On the other hand, per capita income of social capital was significant in the explanation. In other words, it has been determined that a one-unit increase in social capital reduces per capita income as 2530 dollars. In addition, it is seen that the spatial dependence coefficient in the model is at the level of 63 percent.

Conclusion and Discussion:

In the model, which is assumed to explain the per capita income of social capital and innovation, it has been determined that social capital has a significant contribution in the TR 42 MARKA region. It can also be concluded that the difficulties encountered in obtaining the desired data, especially in regional development, and the concepts that the study wants to investigate are not effective in the Turkish development literature. In addition, it can also be stated that the TR42 MARKA region, which can represent Turkey's development from level 2 regions, has spatial dependence both throughout the region and between provinces, and that the cluster formed by 5 provinces in the formation of this region is a correct result.

1. GİRİŞ

1921 Anayasası ile ülke rejiminin cumhuriyet olarak kabul edildiği 29 Ekim 1923 tarihinden sonra, savaştan çıkan Türkiye'nin ekonomik bağımsızlık kazanamadan siyasi bağımsızlık kazanamayacağını bilen otoritenin, ilk olarak 1924 İzmir İktisat Kongresinin yapmasıdır. Alınan kararların uygulanmasını sağlamak için de hızlıca düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Bu kararların öncelikle liberal bir perspektifte belirlenmesi halkın iktisadi faaliyetlerde gerekliliğinin bilinci ile ekonomik kalkınma vizyonu, cumhuriyetin ilk on yılında belirlenmiştir. Fakat sanayileşen ülkelerin sebebiyet verdiği talep yetersizliğinden patlak veren 1929 Büyük buhran ile 1924 yılında alınan liberal kararların yerine devlet destekli bir büyüme politikası belirlenmiş ve ilk dönem 5 yıllık kalkınma planları yapılmıştır.

Özellikle birinci kalkınma planında büyük ivme kazanan Türkiye'nin ikinci kalkınma planı ikinci dünya savaşı sebebiyle sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Bu dönemde yapılan kalkınma planları ülke genelinde hedeflenmiştir. 1950 sonrasında ise özellikle kalkınma planları liberal politikalar çerçevesinde özel sektörlere teşvikler verilerek belirlenmiş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Daha çok otarşik bir yapının kabul edildiği 1963 ve 1982 yılları arasında ise kalkınma planları, bölgesel altyapının hazırlanmasına yönelik olmuştur. İhracat teşvikli kalkınma planlarının başladığı 1980 sonrası planlar ise 24 Ocak Kararları temelinde yapılmıştır. Özellikle 2000'li yıllara kadar kalkınma planları merkezi yapılmış ve tüm ülkeye eşit fırsatlarla uygulanmaya çalışılmıştır. 1963 Birinci Kalkınma Planında kalkınma ajansları önerilmiş fakat GAP projesi haricinde bu hedef uygulanamamıştır. Bölgesel kalkınmada etkin işlerlik kazandıran oluşum olan kalkınma ajansları Avrupa Birliği uyum müktesebatları ile 2007 yılında kurulmuştur. 12 adet düzey 1 ve bu düzeyin alt düzeyi olan 26 adet düzey 2 bölgesi üzerine kalkınma ajanları kurulmuştur. Hiyerarşinin en altında düzey 3 ise 81 bölgeden oluşmaktadır (Çatalbaş, 2019).

Bakıldığı zaman, 1963 yılında bölgesel kalkınma planının ilk temeli atılırken, bunun ülke genelindeki pratiği 2007 yılında kurulan kalkınma ajansları ile uygulanmaya başlandığı anlaşılabilir. Bunun kalkınma ajanslarından TR 42 MARKA bölgesi ülkenin 26 düzey iki bölgesine göre sanayileşmede daha ileride olanlardan biridir. Türkiye'nin 1923'ten 2023 kadar iktisadi kalkınmadaki politikalarının gelişiminin etkinliği 100 yılına yakın bir zaman diliminde geçtiği söylenebilir. Örneğin inovasyon kavramı Dokuzuncu Kalkınma Planında (2006) ülke kalkınma literatürüne girerken, sosyal sermaye kavramı TR42 MARKA 2023 Bölgesel kalkınma planında sadece bir isim tamlaması (MARKA 2015) olarak kalkınma literatüründe yerini almıştır.

Merkezi kalkınma planının ikamesi olan bölgesel kalkınma planları (Dulupçu vd., 2010) artık, neredeyse tüm ülkelerde uygulanmaya başlamıştır. İktisadi kalkınmanın; kişi başı gelir, doktor başına düşen hasta sayısı, okullaşma oranı, gelir dağılımı, yaşam süresi, sağlıklı doğum oranı (Özkan ve Beyazlı, 2018) gibi sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik kavramlarının tümünün önemi bölgesel kalkınmada da bir ölçüm aracı olabilmektedir (Iyer vd., 2005). Bu kavramların bir bütün halinde etkin olması için gerekli olan başlık ise sosyal sermayedir (Woolcock, 1998).

Çalışma inovasyon ve sosyal sermayenin bölgesel kalkınmada nasıl bir nicelik kazanabileceği inceleyecektir. Yani sosyal sermaye ve inovasyonun birbirinden bağımsız bir şekilde mekânsal olarak bölgesel kalkınmada nasıl bir etkisi olduğu analiz edilecektir. Bunun bölgesel seviyedeki durumu amaç edildiğinden dolayı da çalışma İBBS Düzey üç seviyesinde TR42 Marmara Kalkınma Ajansına (MARKA) bağlı iller arasında ki mekânsal bağımlılığın sorgulanması ile bölgesel kalkınmadaki varlığı analiz edilecektir. Bu analiz için sosyal sermayenin ve inovasyonun kişi başı geliri mekânsal olarak etkilemektedir, hipotezi test edilecektir. Çalışmada öncelikle, çalışmanın kavramları bir çerçeveye sokularak, amacına uygun bir yapı hazırlanacaktır. Ardından yöntem kısmında çalışmanın ampirik süreci anlatılacaktır. Son bölümde ise çalışmanın uygulaması yapılacaktır. Çalışmada kullanılan sosyal sermaye ve inovasyon kavramlarını mekânsal olarak kalkınma literatürüne katkısı amaçlanmaktadır.

2. KAVRAMSAL YAKLAŞIM

Türkçe karşılığında bilgi, ortak kelime olarak değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Bilgi ekonomisindeki bilgiden kasıt, elde edilmesi belli bir beceriyi, uğraşı ve kabiliyeti zorunlu tutan, herhangi bir iletişim kanalı ve yöntemi ile doğrudan elde edilmesi zor olan bilginin (knowledge) (Foray, 2004), ekonomik sistemde kullanım alanları bir üretim faktörü (Arrow, 1999) olarak işletilen sistemdeki halidir. Bununla birlikte, ulaşılmada günümüzde fazla zorluğu olmayan, iletişim kanalları ile elde edilmesinde kolaylık olan, Türkçe sözcük olarak ta kullanılan

enformasyon kelimesinin genelde bilgi olarak kullanılması, bu iki kavramın ayrımını ve çalışmada nasıl kullanılacağına izah edilmesini zaruri kılmaktadır.

İktisadi literatürde bilgi (Knowledge) dört çeşit müşterek ayrımında incelenir. Bu incelemelerde ilki genel geçer denilen, ne sorusuna cevap olacak olan “Know-what” (Muller ve Doloreux, 2009) denilen bilgidir. İkincisi, niçin sorusuna cevap şeklinde kabul edilen, sosyal bilimlerde bu cevabı veren “Know-why” bilgidir (Garud, 1997). Bu ilk iki bilgi türü açık bilgi şeklinde açıklanan enformasyon anlamında ortak paydası olan bilgi türleridir. Üçüncü bilgi, nasıl sorusunu sorduran fakat ulaşılmaması zor olan, sahibine münhasır olan “Know-how” denilen bilgi türüdür (Bruch, 2004). Sonuncu bilgi türü, bilgiyi kimin bildiği, nasıl ve neyi yaptığına dair olan “Know-who” (Schlegel vd., 2011) bilgi türüdür (IV. Türkiye İktisat Kongresi, 2004).

Bir temel olarak inovasyonun işletilmesinde bilinmesi gereken unsur bilgidir (du Plessis, 2007). Bir üretim faktörü olarak da kabul edilen bilginin (Arrow, 1999), bölgesel açıdan katma değer oluşturabilmesini mecbur kılan ise, günümüz teknolojik ilerlemedeki hızın yüksekliği denilebilir (Hobikoğlu, 2014). İnovasyon artırımsal ve radikal olarak sınıflandırılabilir (Schumpeter J. A., 1934). Bu sınıflandırmadaki ayrım ise inovasyonun sürecine bağlıdır (Acemoğlu vd., 2022).

Bölgeler, yerel ve ulusal yönetimler arasında siyasi ve idari açıdan faaliyet gösteren orta düzey birimler olarak anlaşılmalıdır. Hepsisi olmasa da çoğu AB üye devleti, inovasyon politikası üzerinde değişen derecelerde etkiye sahip bölgesel hükümetlere sahiptir (Cooke vd., 1997). Fransa’da olduğu gibi, bazen bunlar yukarıdan ulus-devletler tarafından idari bir yeniden yapılanma olarak belirlenir ve burada esas olarak merkezi hükümetten merkezi olmayan bütçe işlevlerini yerine getirirler (Cooke vd., 1998).

Bölge kavramı, farklı niteliklerde izah edileceği gibi, alansal olarak bir coğrafyada yaşayanların niteliklerine göre de anlam kazanabilir. Bu doğrultuda sosyal bilimlerin alanında bölge, ırka veya konuşulan lisana göre de sınıflanabilir. Bunun yanında bölge, o yörenin arazi yapısına veya iklimine, şehirleşme veya sanayi yapısına göre de sınıflanabilir (Özel, 2003). Bölge, çevrebilim, insani, arkeolojik, ekolojik ve iktisadi niteliklere göre de bölgeler sınıflandırılması yapılabilir. Bu sınıflandırma daha geniş anlamda; iklim, havza, seçim, sanayi, tarım, yiyecek ve içecek, coğrafya kavramları ile de yapılabilir (Bozdoğan, 2008).

Sosyal sermaye kavramının bakış açısı ile sosyolojik olarak kökleri, Tocqueville’e, Durkheim’a, Weber’e, Marks’a, Tönnies’e kadar dayanır. Bununla birlikte, ekonomik bakışta, Adam Smith’e, Marshall’a, Hume’a kadar dayandırılır (Şan ve Şimşek, 2011). Onlar, sosyal sermayenin tarihi sürecine baktığımızda bu çalışmalarda sosyal ve sermaye kavramının ayrı ayrı veya birbiri ile bir şekilde bağdaştırılan ve günümüzde kavramsallaşmasına bir basamak olmuşlardır.

2.1. Sosyal Sermaye

Bourdieu (1986), ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan sermaye kavramını incelemiştir. Burada sosyal sermaye düşüncesi sınıf çatışmasını vurgular. Açıklamak gerekirse sosyal sermaye, bir ferdin kendi çıkarlarını avantaja çevirmek için yeteneklerini artırmak zorundadır. Bu durumda toplumsal mücadeleler için sosyal sermaye temel bir kaynak olmaktadır. Sosyal sermaye kaynakların toplamıdır (Kawachi ve Berkman, 2000). Bu kaynaklar, karşılıklı bilinen, daha az veya fazla kurumsallaşmış dayanıklı bir network sürecinin dayanıklılığından dolayı gerçek veya zahiridir. Bundan dolayı sosyal sermayenin iki bileşeni vardır. İlki, grup üyeliği ve sosyal ağlarla ilişkili (McPherson vd., 1992) olan bir kaynaktır. İkincisi, gruptakilerin müşterek bir niteliğini bakılmaksızın, sosyal sermaye aktörleri arasındaki ilişkilerden üretilen bir kalitedir.

Son yıllarda, sosyal sermaye üzerine farklı çalışmalar tarafından ilgililenen yeni bir değişkendir. Sosyal sermayenin, yakın zamanda iktisadi olarak Coleman (1988) tarafından sunulmuştur. Ampirik ekonomik büyüme ve yakınsama bağlamında, analist, güven, örgüçlülük, sosyal katılım veya kamu canlılığı gibi sosyal özelliklerin bir bölgenin ekonomik performans üzerine etkisi varsa veya sosyal parçaların nasıl önemli olabileceği gibi değerlendirmelerle karşı karşıya kalmıştır (Palomino ve Ausina, 2012).

Sosyal sermaye kavramı, Günümüze yakın ülke içi yapılan araştırmalar sonucunda sosyal bilimlerde bir diğer sosyal sermayenin anlamı, ekonomik kalkınmaya olumlu katkıda bulunan, bilimin içinde yer alan toplumun müşterek yaşamlarında var olan normal, kurallar, iletişim ağları ve güven olarak tanımlanmaktadır (KOSGEB, 2005).

Sosyal sermayenin yaygın kabul görmüş üç bakış vardır (KOSGEB, 2005): Bütün bakış açılarına göre bazı bilim insanları, birbirlerini etkileyen ekonomik, sosyal ve politik alanları tamamlar ve sonucunda, ekonomik sonuçları etkileyen sosyal çıkarlarla birlikte ekonominin hepsinin etkilediğini savunurlar. Bazılarında, gelişmenin neticesinde lazım gelen potansiyelin varlığını savunurlarken diğer taraftan, olumsuz etkilerin tehlikelerinden de bahsediler. Bazıları da iktisadi enstitüler arasındaki ilişkilerle, legal ve illegal örgütlemelerin kalkınmaya etkilerinin nasıl artırılacağına araştırmışlardır.

Sosyal sermaye ile ilgili önemli katkılar sunan bir isim Robert Putnam, Kuzey ve Güney İtalya arasındaki sosyo-ekonomik farkın nedenini araştırdığı çalışmasında, yayınladığı 1993 tarihli “Making Democracy Work” adlı eserinden sonra, bahsedildiği gibi sosyal sermaye araştırmalarında artan oranda bir çalışma trendi yakalanmıştır. Putnam vd. (1993) sosyal sermayeyi, toplum iş birliğine, güven, normlar ve bunların sağlanacağı ağların katkı sağlamasıdır şeklinde tanımlar.

Daha önceden de bahsedildiği üzere sosyal sermaye kavramına başlangıç olarak ilk katkıyı verdiği söylenen Coleman göre, sosyal sermayeyi farklı bir açıdan, bireylerin müşterek ihtiyaçlarını gidermek için gruplar halinde çalışabilme yeteneğidir. Buradaki grup halinde çalışabilme yeteneğinden kasıt iş birliğinin önemidir. Bununla birlikte sosyal sermayenin işlevleri, sosyal sermaye yalnız haliyle bir varlık değil, ortak özelliği olan varlıklar kümesidir, şeklinde açıklanmıştır Yazara göre sosyal sermaye bir kamu malıdır ki onu ortaya çıkaranların değil, onun için çaba göstermeyenlerin dahi yararlanabileceği bir varlıktır (Keskin, 2008).

Kavramın araştırılmasında kaynak kabul edilebilecek bir çalışmayı da Fukuyama (1997) yılında “Social Capital” adlı eseriyle sosyal sermayeyi geniş bir manada çalışmıştır. Bu çalışmasında sosyal sermaye, güven temelli sivil toplum kuruluşları ve sosyal normların birbiriyle olan ilişkiler yumağı olması gibi dikkat çekmiştir. Diğer çalışmalarında sosyal sermayeyi, toplumsal iş birliğini teşvik eden müşterek kurallar veya değerlerdir şeklinde belirtmiştir.

Tablo 1. Sosyal Sermaye Tanımları

Bourdieu (1986)	Sosyal sermaye, iş birliğinden bahsedilen bir örgütlenme ve üyelerinin amaçlarına ulaşmada ortaklaşa kullandıkları tüm kaynaklardır.
Coleman (1988)	Sosyal sermaye, yükümlülükler ve beklentiler, enformasyon kanalları ve sosyal normlardan oluşur. Sosyal sermaye, insanların gruplar içinde birlikte çalışma becerisidir
Coleman (1990)	Sosyal sermaye, yokluğunda başarısız olan ya da sadece yüksek maliyetlerde başarılabilen belirli amaçları gerçekleştirmeyi kolaylaştıran sosyal organizasyondur.
Putnam vd. (1993)	Sosyal sermaye, koordinasyonlu eylemleri kolaylaştırarak toplumun etkinliğini geliştiren güven, normlar ve ağlar gibi sosyal organizasyon özelliklerine işaret etmektedir.
Putnam (1995)	Sosyal sermaye, paylaşılan amaçları gerçekleştirmek için katılımcıların birlikte daha etkin bir şekilde, eylemde bulunmasını mümkün kılan sosyal hayat özellikleridir ki bunlar; ağlar, normlar, ve güvendir. Kısaca, sosyal sermaye, sosyal bağlantılara ve bunlara eşlik eden normlara ve güvene işaret etmektedir.
Putnam (2000)	Sosyal sermaye, bireyler arasındaki bağlantılardır ki bunlar; sosyal ağlar, mütakabiliyet normu ve bunlardan ortaya çıkan güvenilirliktir.
Fukuyama (1995)	Sosyal sermaye, insanların ortak amaçları için gruplar ya da organizasyonlar halinde bir arada çalışabilme yeteneğidir. Sosyal sermaye, bir toplumda veya onun üyelerinde güven duygusunun hâkim olmasından kaynaklanan bir yetidir.
Fukuyama (1997)	Sosyal sermaye, grup üyelerince paylaşılan enformal kurallar veya normların grubun üyeleri arasında iş birliğine izin veren bir setidir. Normlar, yanlış olabilecekleri için normların ve değerlerin paylaşılıyor olması kendi başına sosyal sermaye oluşturmaz. Sosyal sermayeyi oluşturan normlar doğru söyleme, sorumlulukları yerine getirme ve mütakabiliyet gibi erdemleri içerir.
(OECD, 2001)	Sosyal sermaye, ağlar ve gruplar içinde ya da gruplar arasında iş birliğini kolaylaştıran normlar, değerler ve anlayışlardır.
(Woolcock, 1998)	Sosyal sermaye, grup üyeleri için pozitif dışsallık yaratmaktadır. Bu dışsallıklar ise paylaşılan güven, normlar, değerler ile bunların beklentiler ve davranışlar üzerindeki bağlı etkileri vasıtasıyla başarılı: Paylaşılan güven, normlar ve değerler ise sosyal ağlara ve ortaklıklara (associations) dayanan enformel organizasyon formlarından çıkmaktadır. Normlar ve güven formel kurumlara da dayandırılabilir.

Kaynak: (Oğuz, 2006).

OECD (2001) tarafından yapılan tanımda sosyal sermaye kavramı, iletişim ağları, toplumsal normlar ve güven değişkenlerinin varlığında oluşmaktadır. Bundan dolayı, sosyal sermaye varlığı, toplumun var olan ahlaki değerler,

eğitim, kültür ve siyasi yapı ile oluşmaktadır. Bunların yanında çalışmaya iktisadi olarak katkı yapan araştırmalardaki özet sosyal sermaye tanımları Tablo 1’de görülebilir.

Sosyal sermaye, ekonomi dışındaki sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan ve de belirli bir topluluğun katılımcılarının ortak hedeflere ulaşmak için birlikte hareket etmelerini sağlayan, sosyal yaşamın özellikleri; ağlar, normlar, güven olarak tanımlanan bir kavramdır (Putnam vd., 1993). Ayrıca güven, ağlar içinde karşılıklı alışverişi kolaylaştıran bir tür “manevi kaynak” olarak kavramsallaştırılabilir ve sosyal sermayenin kritik bir bileşeni olarak görülebilir (Giordano ve Lingström, 2011). Mamafih, bir topluluğun sosyal sermaye düzeyi, gruba ait ekonomik aktörler arasındaki güven düzeyini artırarak ekonomik etkinliğe katkı sağlayabilir. Burada güven, "bir temsilcinin başka bir aracıyı değerlendirdiği subjektif olasılığın belirli bir düzeyi" olarak tanımlanabilir (Gambetta, 2000).

Ortak genel bir tanımda karar kılabilmek için sosyal sermayenin literatür çalışmasına göre ortak kabul gören kavramları sosyal sermayenin sınırları; *güven* (Putnam vd, 1993; Fukuyama, 1995), *gruplar* (OECD, 2001), *sosyal ağlar* (Putnam, 2000), *normlar* (Coleman, 1988; Fukuyama, 1997) ve bunların işleyişi ile ilgili kavramlar olan *iletişim ve bilgi* olarak genelleme yapılabilir.

Sosyal sermaye alt kavramlarından güvenin etimolojik yapısı, farklılıklar göstermekle birlikte ikili ilişkide bireylerin diğerlerinin davranışlarına karşı besleyecekleri tepkiyi vermeden önceki iyimser bir ambiyans içinde bulunma halidir (Fafchamps, 2006). Güven insanlar arasındaki ilişkilerin, toplumla ilgili gözlemlerinin, karşılaşmış oldukları tecrübelerin veya kalıtsal olmayan eğitimlerinin bir ürünü olabilir (Dursun, 2018). Bu duygu iki ana hatta ayrılabilir. Bunlar “kişileştirmiş güven” ve genelleştirilmiş güven” olarak adlandırılır (Fafchamps, 2006). Kişiselleştirilmiş güven, kişinin iyi tanımlanmış bir bireye duyduğu güvendir. Örneğin, patronun fon yöneticisinin sınıf arkadaşı olması. Genelleştirilmiş güven, bunun yerine, belirli bir kişinin, diğer vatandaşları veya başka bir ülkenin insanları gibi daha geniş bir topluluğun genel ve bilinmeyen (rastgele seçilmiş) bir üyesine duyduğu güvendir. (Xia vd., 2021). Örneğin, Türkiye vatandaşlarının Azerbaycan’a duyduğu güven.

Diğer bir sosyal sermaye sınırı olarak, Putnam başta olmak üzere bu alanla ilgili birçok araştırmacı yazar ve teorisyen için sosyal ağlar, kamu yararı olan birliklerin ve gönül esasına dayalı kulüplerin içinde gayri resmi ilişkilerin oluşturduğu bir etkileşimdir (Adler ve Kwon, 2000). Buda gösteriyor ki sosyal ağların aktörleri olan fertler, gruplar veya organizasyonlar buldukları ağlar için sosyal sermayenin önemli bir boyut almasını teşvik ederler. Sosyal sermayede güven, temelde güçlü sosyal ağ bağları olan gruplar içinde ortaya çıkar. Grup üyeleri arasındaki tekrarlanan etkileşim fırsatçı davranışı ve mahkûmların ikilemleri gibi durumlarda aldatmayı önler. Böylece ağların oluşumu ve bakımı, ekonomide verimli bir varlık olarak çalışan sosyal sermayeyi oluşturur (Beugelsdijk ve Smulders, 2003).

Sosyal sermayenin bir diğer sınırı ise normlardır. Genelde kamu hizmeti olarak teşkil eden, devlet eliyle yürütülen resmi kaynaklara dayanan, yazılı kurallar ve düzenlemeler olarak işleyen düzen resmi (formel) kurumlar denir. Fakat etik kuralları, töre, anane ve gelenek gibi işleyen davranışlar bütünü olarak şekil bulmuş yazılı olmayan davranış düzenine gayri resmi (enformel) kurumlar veya diğer bir ifade ile normlar denir. Bu normlar işleyişine halel getirecek olan hareketlere karşı bulunduğu çevre tarafından bir yaptırım olacaktır. Yazılı olmayan kurallar bütünü şeklinde işleyen düzen denilen normlar, bir toplumun davranışları ve hareket kabiliyetlerini belirledikleri için resmî kurumların oluşumuna da sebep olur (Dobler, 2009).

Ekonomik etkenlerin ölçülmesi her daim araştırmacılara, ciddi sorunları, karşılıklarına çıkarmıştır. Bununla birlikte sosyal sermayenin ölçülmesinde ciddi sorunları çıkarmaktadır. Çünkü diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da tek ve güvenilir bir ölçüm metodu bulunmamaktadır. Sosyal sermayenin ölçülmesinde etkin bir çalışmada, İtalya’da Putnam ve arkadaşları tarafından sosyal sermayenin ölçülmesi için kabul edilen 4 başlık şunlardır (Sabatini, 2006). Bu başlıklardan ilki, gönül esasına dayanan kültürel derneklerdir. Bu aracın kullanılmasının amacı, bir bakıma güven duygusunun toplum içinde etkilerinin araştırılmasıdır. Diğerleri, yerel gazete okurlarının sayısı: burada yerel gazetelerinin takibi, yerel problemlerden haberdar olunması için etkili bir yöntem olduğudur. Bir diğeri seçimlerde oy kullanma oranı: vatansız bir toplumun kendi idaresine duyduğu inancın bir göstergesi olarak kabul edilir. Sonuncusu, tercihli oy kullanma oranı: bu göstergede aranılan şey, bireylerdeki çıkar ilişkisi olarak kabul edilmiştir.

Biraz önce de bahsedildiği gibi sosyal sermaye çalışmalarında karşılaşılan ana problemlerden biri sosyal sermayenin ölçülmesidir. Çoğu yazar sosyal sermayenin ölçülmesinde maddi olmayan tarafından dolayı ölçüm zorluklarını göz önüne sermişlerdir. Geleneksel olarak iki ölçüm değişkeni kullanılır. Bunlar Dünya Değerler Anketi verilerine dayanan güven ve örgütsel etkinliklerdir. Araştırmada Dünya Değerler Anketi tarafından sorulan

soru, “Genelde çoğu insanlar güvenilir midir veya insanlarla ilişkilerde aşırı dikkat gösterilmemesi gerektiğini söyleyebilir misiniz?” şeklinde olmuştur. Bu veriler çoğu benzer alan çalışmalarında kullanılmıştır (Zak ve Knack, 2001). Diğer yaygın kullanılan veriler, Avrupa ülkeleri için bölgesel bir beşeri değerlerin bulunabileceği çalışma Avrupa Değer Çalışmaları veri tabanıdır. Bu çalışmadaki soru Dünya değerler anketindeki soru gibidir. Buradaki fark, cevaplar evet veya hayır şekli ile değil 1-10 arası derecelendirilen cevaplardır. Burada en düşük seviye cevap; “insanlarla ilişkide çok dikkatli olunması” gerektirdiği iken, en yüksek seviye cevap; “çoğu insanlara güvenilir” olmuştur. Grup üyeleri 12 ay boyunca sorulan iki sorudan elde edilmiştir. Bunlardan birincisi, “herhangi bir siyasi parti veya eylem grubunda bulundunuz mu?”, diğer soruda herhangi bir kuruluş veya dernekte çalıştınız mı?” sorularıdır. Bu sorulara “Evet” veya “Hayır” cevapları verilmiştir (Palomino ve Ausina, 2012).

Sosyal sermayenin bilgi birikimi üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Bu durumun toplam çıktıyı artırıcı etkisi vardır. Yani invasyonun yatırımı artması yönünde olumlu bir yönünün olması bir önceki iddianın destekleyicisi olmasıdır. Müteşebbislerin daha yüksek sosyal ağlara sahip bölgelerde yaşamaları ve yüksek normlara sahip olmaları sonucunda girişim niteliklerinin daha riskli projelere yatırım yapma ihtimalleri artmaktadır. Bu olayın olması için inovasyonun varlığı gerekmektedir (Akçomak ve ter Well, 2008).

2.2. Bölgesel Kalkınmada Sosyal Sermaye

Kalkınma, bir ülkenin devlet olabilmesi için gerekli ve birbirlerinin bir şekilde tamamlayıcısı olan gelir, sağlık ve bilgi kavramlarının o ülke vatandaşları için yaşam standartlarına ne gibi bir etki sağladığı ile ilgilidir (Şaşmaz ve Yayla, 2018). Yani bu standartlar, bir ülkede gelir için, kişi başı gelirin hangi ölçüde adaletli dağıldığı veya yoksulluk sınırının nasıl oluştuğu yaşam standardının ne olduğu gibi başlangıç olarak kalkınmanın iktisadi boyutu şeklindedir (Çalışkan, 2010). Ayrıca, iktisadi ölçüğün yanında sağlık için, ortalama ölüm yaşı, sağlıklı doğum, doktor başına düşen hasta, hastane başına yatak sayısı gibi sosyal değişkenlerde iktisadi kalkınmanın (Özkan ve Beyazlı, 2018) alt seçenekleri olarak söylenebilir. Bilgi için okuma yazma oranı, eğitim yaşı, eğitim sonrası işsizlik süresi, sınıf başına öğrenci sayısı, kaç öğrenciye bir öğretmen düştüğü, bilgi teknolojilerin ne kadar etkin kullanıldığı vb. bütün bu standart da iktisadi kalkınma (Öztürk, 2005) için belirleyiciler şeklinde kabul edilebilir. Bundan dolayı kalkınmada yukarıda değinilen kavramların etkin çalışabilmesi için, bireyler arası ilişkilerin belirleyicilerin kümesine sosyal sermaye denilebilir (Woolcock, 1998).

Bölge hem sosyal sermaye oluşumu hem de bunun büyümeye ve refah üzerinde ki etkisinin anlamak için önemli olarak görülebilir. Mamafih, sosyal sermayenin bölgesel büyümeyi nasıl etkileyeceği analizinde birçok karmaşık konu vardır. Tartışıldığı üzere sosyal sermaye, bölgesel düzeyde kilit nedensel faktörler olan tam manasıyla tanımlanması zor olan bir takım tutum, norm ve etkileşimleri içeren bulanık bir kavramdır. Bölgesel dışsallıklar veya denetlenemeyen karşılıklı bağımlılıklar tam manasıyla ölçülmesi için tanımlanması çok zordur. Cooke ve diğerleri (2005) ifade ediyor ki sosyal sermaye, Birleşik Krallık'ta firmalar için rekabetçiliğin önemli bir kaynağıdır. Fakat yaptıkları çalışmanın sonuçları bölge için çok zayıftır. Bu, uluslararası, ulusal, bölgesel ve alt bölgesel seviyelerini kapsayan farklı mekânsal ölçekte karmaşık etkiye sahip sosyal sermaye etkisinden dolayı bölgesel etkilerini tanımlama zorluğu yansıtabilir.

Sosyal sermaye, ekonomik performans ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkilerin incelendiği bir çalışmada, ilgili ilişkilerin incelendiği mekânın karmaşıklığı ve değişkenliği vurgulanmıştır. Yapılan analizde, resmi büyüme modellerinde sosyal sermayenin kullanılan göstergelerinin geleneksel makroekonomik yaklaşımın aksine, sosyal sermayenin bölgeye etkisinin ince ayrıntı olduğu belirtilmiştir. Bu iddianın desteklenmesi için, ABD’de 7 eyalette, 40 merkezde yaşayan 24000’in üzerinde bireyden toplanan Sosyal Sermaye Topluluğu Karşılaştırma Anketi 2000 anketinden elde edilen sosyal sermaye verileri üzerinden çalışma yapılmıştır. Bu verilerde bölge için kayda değer sosyal sermaye çeşitliliği saptanmıştır. Çok değişkenli analiz kullanılmıştır. Bu analiz, ekonomik etkiyi ve sosyal sermayenin sosyal göstergelerini anlatmıştır ve de göstermiştir ki eğitim, sosyal sermaye için en önemli göstergedir. Dahası sosyal sermayenin en zayıf etkiye sahip göstergesi etnik çeşitliliktir (Iyer vd., 2005).

Bir işletmenin çalışma sürecinde çalışanlar resmi kurallar ile ahlaki değerlere uyma gayreti gösteriyorlarsa ve bundan dolayı da birbirlerine karşı güven duygusu ile yaklaşımda bulunuyorlarsa, çalışma sürecinin maddi yükümlülükleri düşük seviyede olacaktır. Mamafih, bu gibi topluluklar diğerlerine göre organizasyonel inovasyon yapmada daha etkin olacaklardır. Bu durumun tersi bir oluşumda, çalışanlar arasında resmi kuralların boyunduruğu altında zoraki olarak çalışmak zorunda kalacaklarında, sistemin yüklemiş oldukları dışına çıkma gibi bir gayretleri olmayacaktır. Bu mecburiyet güven duygusunun yerine bir hal alacağından dolayı iktisadi çalışma maliyetleri

oluşacaktır. Kısacası oluşan güvensizlik ortamı vergi etkisi yaratacağından ekonomik işleyişe maliyet yükleyecektir (Yıldız ve Topuz, 2011).

2.3. Bölgesel Kalkınmada İnovasyon

Bölgenin, anlaşılması için ifade edilebilen bazı nitelikleri, coğrafik, iktisadi, benzer sosyal yapı, etnik, dini ve benzer dil gibi bir toplumu oluşturan kavramlardan oluşmaktadır (Hasanoğlu ve Aliyev, 2006). Mekân terimi çoğu sayısal veya niteliksel vb. çokça bilim dalında incelenen bir kavramdır. Çünkü bu kavram, insanın çevresel olarak hareketleri ve bunun sonucunda mekânsal olabilir. Ekonomik eylemlerin belli bir coğrafyada ifa edilmesine karşın, bazı iktisadi akımlarda coğrafik bölge kavramına gereğince vurgu yapılmamıştır. Ayrıca coğrafik mekân kavramı, belli bir kümelenmeyi ifade etmesinden dolayı (Eser ve Lecuna, 2017) da bunun neticelerinden ötürü mekânın iktisatçılar tarafından özellikle günümüzde incelenmesi elzem olmuştur. Bölgeden ziyade mekân kavramı sadece bölgesel ekonomi ilminde değil bununla birlikte makroekonomide ve mikroekonomide, çevre ekonomisinde veya bunun gibi diğer iktisadi alt disiplinlerde de incelenmektedir (Dökmen, 2009).

İnovasyonun nasıl gerçekleştiğine dair daha belirli bir işleyiş sistemi son yıllarda epeyce incelenmektedir. Evrimci ekonomik coğrafyacılar, yeniliğin tipik olarak mevcut bilgi birikimlerinin yeni bir bileşimi olduğunu savunmaktadırlar. Mevcut bilgi birikimi ile ilgisi olmayan inovasyon, sadece yeni bilgi stoku gerektirdiği için değil aynı zamanda yeni bilgi stokuna uyan iş akışları oluşturulması güç olduğu için zordur. Bundan dolayı ilgili sektörler ayrılan bölgenin mevcut endüstriyel bileşiminden kaynaklanan inovasyon, daha uygulanabilir bir bölgesel kalkınma stratejisidir. Sektörler arasındaki farklılıklar zamanla benzemeye başladığı için bölgesel politika yapıcılar ve iş stratejistleri, zaten bildikleri ilişkiye güvenebilir ve bölgesel ekonomiyi ve inovatif potansiyelini farklılaştırarak, bunları çeşitlendirme politikaları için kullanabilirler (Sonn, 2021).

Daha önceden de bahsedildiği üzere, sosyal sermaye ile ilgili çoğu çalışmalarda sorunlardan biri, kavramın birçok şeyi etkilemiş olabileceği ve bunun çözümünün zor olmasıdır. Etkileyebileceği birçok değişken arasında, büyüme, inovasyon, mutluluk ve sağlık vardır. Bu çoklu sonuçlar birbirleri ile bağlantılı olabilir, pekiştirilebilir ve karşıt olabilir. Örneğin, sosyal sermayenin firmaların inovasyon kapasitesini geliştirdiği sürece, gelecekte bu durumun ekonomik gelişmeyi daha da iyileştireceği kayda değer bir varsayım olacaktır. Sosyal etkinliklere daha fazla zaman ayırmak insanı mutlu ederken, sağlıklı yaparken, bu durumda daha çalışılmış olacağından, çıktının azalmasına sebebiyet olacak bir maliyet gibi ekonomik performansı olumsuz etkileyecektir. Bu konular güçlü ampirik analizler için problem oluşturabilirler. Yani bağımlı değişken ne olacaktır? Ekonomik büyüme mi, inovasyon mu, beşerî sermaye mi, sağlık mı vb. (Iyer vd., 2005).

İnovasyon bölgesel ekonomik kalkınma politikasının kalbinde yer almalıdır. Bölgesel düzeyde, daha zayıf bir alt yapı teşviki ile uyumlu olan bölgesel kalkınma politikası geleneği tamamlandıktan sonra, daha sıkı bir alt yapı yatırımı yapılarak eski kalkınma politikasını, zamana uyumlu bir hale getirerek daha güçlü bir politika belirlenmeli ve uygulanmalıdır. Bu sürecin bir kısmı, yalnızca içsel ihtiyaçları anlamının yanı sıra başka yerlerden öğrenmeyi de içermektedir. Finans, bilgi, teknoloji ve inovasyona ilişkin ortaklar konusunda yardıma yönelik bir rota belirlemede sürekli olarak zorlanan bölgesel firmalar için sunulan hizmetlerle ilgili şeffaflığın geliştirilmesine büyük ihtiyaç vardır (Cooke vd., 1998).

Mekân olarak düşünüldüğünde birbirleri ile etkileşimli sanayilerin ve bunlar ile alakalı kurumların oluşturduğu yoğunluğa sanayi odakları denilmektedir. Birbirleri ile ortak girdi ve çıktı zincirleri olan ve tedarik sağlamada ve bunların katma değerleri sağlandıktan sonra piyasaya sunulmasında müşterek özellikler barındıran ve lokal uzmanlaşmanın olduğu mekânlar sanayi odaklarının alt yapısını oluşturmaktadır. Sanayi odaklarının bölgesel kalkınmadaki rolü yerel nitelikte ve sosyal sermaye oluşturmasıdır (Taşçı vd., 2011, s. 23).

İnovasyonun en genel manada tanımı, yeni bir şeyin ticari ve sanayiî uygulamasıdır. Burada inovasyon, yeni bir ürün, yeni bir üretim yöntemi, yeni bir pazarın açılması, yeni bir tedarik kaynağının buluşu veya taşınmasını içermektedir (Schumpeter, 1934). Ürün inovasyonunda inovasyon, radikal inovasyon ve artımlı inovasyon için her türlü inovasyonu içerir. Yani, inovasyon yeni bir “üretim işlevinin” kurulmasıdır (Schumpeter, 1939).

İnovasyonun bölgesel kalkınma için giderek daha önemli hale gelmektedir. Bundan dolayı inovasyonun politika yapıcılar tarafından inovasyon politikaları geliştirilmesinin önemi daha da anlaşılmaktadır. Bölgesel politika ile uğraşanların kendi bölgelerinin ötesinde uluslararası ağlarda inovasyonun yapılması sebebiyle, inovasyon politikaları yapmada zorluklar ile karşılaşmaktadırlar. Bundan ötürü politikacıların kolayca başarabilecekleri

inovasyon politikaları kendi bölgelerinde bulunan firmalar ve inovasyon networkları ile sınırlanmaktadır (Benneworth ve Dasen, 2011).

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu bölümde, TR42 MARKA bölgesindeki 5 ilin içinde sosyal sermayenin ve inovasyonun varlığı için yapılacak olan endeksleme için elde edilen verilerin hangi faktörler altında toplanacağı ve çalışma amacı için ulaşılmak istenen bulgulara nasıl ulaşılabileceğinin anlatımı yapılacaktır. Burada çalışmanın başlarında ifade edilen sosyal sermaye değişkenlerinin elde edilen veriler doğrultusunda Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova ve Türkiye için elde edilen veriler ile bölgedeki her ilin hem sosyal sermaye hem de inovasyon için hesaplanmış endeks verileri ile analiz yapılacaktır. Bu endeks belirlemede 2007-2021 periyodunda, literatüre uygun belirlenen faktörlerden hesaplanan endekslerin, mekânsal ekonometri yöntemi ile iller arasındaki mekânsal ilişkide olup olmadığı incelenecektir.

Çalışmanın modeli sosyal sermaye ve inovasyonun kişi başı geliri açıkladığı modeldir. Bu modeller 2007-2021 yılları arasında elde edilen veriler ışığında STATA 17 programı ile hesaplanarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Modelin nasıl elde edildiği ilerleyen kısımlarda açıklanacaktır.

3.1. Veri Seti

Çalışmada amaçlanan TR42 MARKA bölgesi ekonomisinde özellikle sosyal sermaye ve inovasyon kavramlarının mevcudiyetinin incelendiği illerin ilgili kavramların somutlaştırılması adına literatürden elde edilen belirleyicilerin tespiti yapılacaktır. Bu belirleyicilerin hem sosyal sermaye hem de inovasyon başlığı altında kullanılma nedenleri de ayrıca izah edilecektir. Modelde açıklanan değişken olan kişi başı gayri safi milli hâsıla değişkeni kullanılacaktır. Öncelikle kişi başı gelirin bölgesel kalkınma göstergelerinin en belirgin göstergesi olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bunun yanında, çalışmada ifade edildiği üzere, bölgesel kalkınma göstergeleri ile sosyal sermaye belirleyicileri benzerlik göstermektedir. Kişi başı gayri safi milli hâsıla ile herhangi bir endeksleme yapılmayacaktır. 2007-2021 yılları arasındaki birimlerin kişi başı gayri sahi milli hâsıla verilerinin nominal değerleri, veri setinde kullanılacaktır. Ayrıca çalışmanın bazı yerlerinde kişi başı gayri safi milli hâsıla, kişi başı gelir olarak da ifade edilebilir olacaktır.

Önceden de bahsedildiği üzere sosyal sermaye kavramı üç ana başlıkta sınırlandırılabilir. Bunlar güven, ağlar ve gruplar ve de normlardan oluşmaktadır. Özellikle bu çalışmaya da bir yol kazandırması adına sosyal sermaye faktörleri de bu ana başlıkları temsil edecek faktörlerden oluşacaktır. Ayrıca bu faktörleri belirlerken sosyal sermayenin olumlu etkileri kabul edilirken olumsuz tarafları da dikkate alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında zaman sosyal sermayenin olumlu yönlerine sosyal fayda sağlayıcı aktörler denilirken, olumsuz yönlerine de sosyal hoşnutsuzluk faktörleri denilmektedir.

Tablo 2. Sosyal Sermaye Endeksi Belirleyicileri

	Faktörler	Birimi	Simgesi	Veri Adresi
Sosyal Sermaye	Hanehalkı Büyüklüğü	Ortalama sayı	hhb	TÜİK
	Net Kız Çocuklarında Okullaşma	Oran	nkco	MEB
	Sivil Toplum Kuruluşu	Yüz bin kişi başı	stk	İçişleri Bakanlığı
	Okuma Yazma Oranı	Yüzde	oku	TÜİK
Sosyal Hoşnutsuzluk	Net Göç	Yüz bin kişi başı	ngoc	TÜİK
	Kaba boşanma	Yüz bin kişi başı	bos	TÜİK

Çalışmanın başlarında itibaren belirtilen sosyal sermaye belirleyicilerinden bazıları çalışmada kullanılmıştır. Bunun en bariz nedeni, çalışmanın yapıldığı alanın ülke geneli değil, daha dar bölgesel bir alan olmasından mütevellit, amaca uygun olan verilerin elde edilmesindeki zorluklardır. Bir diğeri ise bazı değişkenlerin yıllık olarak elde edilememesidir. Örneğin, seçime katılma oranının senelik olarak verileri olmadığından dolayı yapılacak analizde kullanılmayacaktır. Bunun yanında sosyal fayda değişkenleri; hanehalkı büyüklüğü, okullaşma oranı, STK sayısı, okuma yazma oranı olarak; sosyal hoşnutsuzluk değişkenleri, net göç oranı, boşanma oranı, şeklinde belirlenmiştir. Bunlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Sosyolojik olarak en küçük birim olan aile (Turgut, 2017, s. 94) kavramına karşılık gelen hanehalkı büyüklüğü, günlük yaşamda hayatta kalabilme özgüveni ve bu güven ile bir cesaret göstergesi olarak sosyal fayda sağlayabilir. Yani toplum içinde iletişim, arkadaş edinme gibi hareketlere sebep olabilen hanehalkı büyüklüğünün ne kadar çok olması o kadar ekonomik özgürlüğü olan birimlerden oluşan bir toplum demektir. Yani bir aile kurmak isteyen birinin en basitinden bir iş araması sonucunda istemediği bir işte bile çalışabilmesi ile istihdama bir katkıda bulunmuş olabilir.

Özellikle muhafazakâr toplumlarda, kız çocukların ileri seviyede eğitim almalarındaki engellerin başında, ilgili kurumların sosyal yapısına karşı bir güvensizlik duyulması gelmektedir. Bakıldığı zaman kız çocuklarının okullaşma oranı artıkça da o birimlerin sosyal yapısına güvenin arttığı da görülebilmektedir. Yani okullaşma oranı özellikler kızlarda artıkça, sosyal fayda sağlayıcı bir durumla karşılaşmış olunur (Dinda, 2014). Bu çalışmada teorik yaş olarak 14-16 yaş arasında ortaöğretimde okullaşma oranı baz alınacaktır.

Sosyal sermaye kaynaklarına göre, birlikte güven ortamında iş yapabilme veya kültürel faaliyetlerde bulunabilme göstergesi olarak sivil toplum kuruluşları (STK) kabul edilebilir (Fukuyama, 2022). İş birliği kavramının pratikte uygulanabilmesi, bireylerin birbirine olan güvenlerinin artması sonucu ile olabilmektedir. Ayrıca STK'lar kurumsal güven kavramını da içinde barındıran statülere sahiptir.

Okuma yazma oranının, özellikle Türkiye gibi ataerkil yapıda olan muhafazakâr toplumlarda artmasında çevreye olan güven veya bazı tabuların yıkılması ile bir ihtiyaç sonucu okuma yazma becerisinin kazanma gereksinimi, sosyal fayda sağlayıcısı gibi (Günkör ve Özdemir, 2017, s. 79), okuma yazma oranı da sosyal sermaye faktörü olarak kabul edilmiştir.

Güven seviyesinin artması ile oluşan sosyal fayda aktörlerinin aksine bazı durumlara olan güven seviyesinin düşmesi (Lesage & Ha, 2012) ile oluşan bazı faktörler de çalışmanın sosyal hoşnutsuzluk faktörlerini oluşturmaktadır. Bunlardan ilki göç oranıdır. Aslında sosyolojik bir olay da olan göç kavramı, çok boyutlu yorumlar barındırmaktadır. Fakat çalışma için düşünüldüğünde, bir bireyin kaldığı yerden herhangi bir nedenle yaşayamayacağına inanması, göç öncesi ikametini olan güvensizlikten kaynaklanması göçün en önemli nedenlerin biri olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte göçün yapıldığı bölgedeki kazanımların, genelde asli ikamete doğru kayması da göç bölgesinin cari işlemler açığının artı değer almasına sebep olabilir.

Bir diğer sosyal hoşnutsuzluk göstergesi olarak boşanma oranı kabul edilmiştir. İki zıt cins birey arasında olan evlilik, halk tabiri ile güven üzerine kurulmalıdır. TÜİK verilerine göre, ilk neden olarak aile içi şiddet olmasına karşın, çalışmanın sosyal boyutuna bakıldığı zaman kişilerin birbirlerine olan güvenlerinin azalması sonucu genelde boşanmalar olmaktadır denilebilir. Bu durumda da sosyal sermaye olarak güven seviyesinin azalması ile bir sosyal hoşnutsuzluk artmaktadır.

Dünya Bankası (1997) çalışmasına göre bilgi ekonomisinin oluşması için gerekli alt faktörlerin 4 ana direk endeksinden oluşmaktadır. Bunların 3 ana direğinin bilgi endeksi olduğu da ayrıca ifade edilmişti. Bilgi ekonomisi endeksi faktörlerinin tüm ülkeyi kapsadığından dolayı bölgesel yapılması istenen bu çalışmada, bölgeyi etkileyecek olan belirleyicilerin tespiti yapılması daha anlamlı kabul edilmiştir. Bu doğrultuda bilgi endeksinin, çalışma amacına uygun olarak, inovasyon endeksi kısmındaki belirleyicilerin bu bölümde 5 il için tespiti yapıp, inovasyona katkısı irdelenecektir. Bahsedildiği üzere Dünya Bankası'nın ifade ettiği inovasyon endeksi belirleyicileri genel itibari ile ülke genelini etkilediği için, bu çalışmanın daha lokal bir özelliği olduğundan ötürü ve lokal bir çalışma yapıldığından İBBS 3 düzeyinde verilere ulaşamamasından bazı inovasyon belirleyicileri çalışmada değerlendirmeye katılamamıştır. Bu belirleyicileri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3 İnovasyon Endeksi Belirleyicileri

Faktörler	Birimi	Simgesi	Veri Adresi
Patent	Yüz bin kişi başı	pat	Türk Patent Kurumu
Patent Tescil	Yüz bin kişi başı	pattes	Türk Patent Kurumu
Marka	Yüz bin kişi başı	mar	Türk Patent Kurumu
Marka Tescil	Yüz bin kişi başı	martes	Türk Patent Kurumu

Yukarıdaki inovasyon belirleyicileri tablosunda görüleceği üzere TR42 MARKA bölgesinin il düzeyi verilerine ulaşmada yaşanan sorunlar üzere analiz için patent ve marka belirleyicileri kullanılmıştır. İnovasyon bir ürüne ait

fiziki ve süreç açısından yapılan yeni bir şey sonucunda gelir elde edilmesidir (Oğuztürk, 2003, s. 255). Bu doğrultuda bir şeyin bulunması veya yeni bir ürün elde edilmesi ya da bir ürünün yenilenmesi sonucunda patent başvurusu yapılmaktadır. Bunun sonucunda bundan gelir elde edilmesi için patent başvurularının onaylanması gerekliliği; bir sürecin veya pazarlamanın ya da yönetimin yenilenmesi sonucunda marka başvuruları yapılır. Bunun sonucunda gelir elde edilir varsayımları doğrultusunda patent ve marka değişkenlerinin hem başvuru hem de tescilleri ile ilgili veriler elde edilmesi ile Tablo 3'te görüleceği üzere dört adet inovasyon belirleyicisi oluşturulmuştur.

3.2. Yöntem

Bu kısımda veri setinde belirtilen faktörleri ile öncelikle sosyal sermaye endeksi ve inovasyon endeksinin oluşturulması izah edilecektir. Sonrasında çalışmada istenen iller arasındaki mekânsal bağımlılığın, sosyal sermaye bağımsız değişkenin inovasyon üzerindeki varlığı irdelenmesi ve yine sosyal sermaye ve inovasyonun kişi başı gelir açıkladığı model için yine bu konu hakkında teorik bilgi verilecektir.

3.2.1. Endekslerin Belirlenmesi

Endeksleme, belli birimleri belli bir amaçla düzene sokma işidir. Çalışmada, incelenecek bölgelerde belirlenecek olan değişkenlerden oluşturulacak endekslemelerle ilgili olanları karşılıklı olarak kıyaslamaları yapılacaktır. Bu belirlenecek olan değişkenler literatürde incelenmiş olan sosyal sermaye sınırları dışına çıkılmayan kavramlardan oluşacaktır. Bunlar güven, normlar ve ağlar ve gruplar; ana kaynağı altında olan ilgili birimlerin dışında olmayacaktır. Özellikle bu kavramlar ilgili bölgelerin sosyolojik yapısına uygun genel geçer kabul gören veriler şekli ile sosyal sermaye endeksinde ulaşılabilecek gereken mukayese, çalışmaya gereken desteği verecektir.

Veri setinde sunulan bilgilerde sosyal sermaye ve inovasyon için alt belirleyicilerden bahsedilmiştir. Çünkü bu iki kavramın metrik bir çerçevede ifade edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı bir iki kavramın alt belirleyicilerinin iki kavram şeklinde belirtilmesi için öncelikle bunların bir endeks haline getirilmesi çalışmanın seyri için uygun görülmüştür. Bu endekslemede, İnsani Gelişmişlik Endeksi hesaplamasında 2010 öncesi formül kullanılmıştır. Bu fonksiyon aşağıdaki gibidir:

$$x - index = \frac{x - \min(x)}{\max(x) - \min(x)} \quad (1)$$

$$sse_t = \frac{hnb + nkco + stk + oku + ngoc + bos}{6} \quad (2)$$

$$ie_t = \frac{pat + mar + pattes + martes}{4} \quad (3)$$

Denklem 1, aritmetik ortalama formülünü vermektedir. Bu formül denklem 2'de sosyal sermaye endeksi için uyarlanmıştır. Yani her bir belirleyicinin o yılın değerleri için 0-1 arası yapılan endekslemelerin ortalaması ile sosyal sermaye endeksi (sse) hesaplanmıştır. Benzer şekilde denklem 3'te de inovasyon endeksi için hesaplama yapılmıştır. İnovasyon endeksi de 0-1 arası değer almaktadır. Denilebilir ki belirli bir yıl için hesaplanan değer 1'e yaklaştıkça o yılın inovasyon için daha fazla katkısı vardır.

3.2.2. Mekânsal Panel Veri Analizi

Bölgesel bilimlerde yapılan çalışmalar, mekân üzerine yapılmış ölçümleri referans edinerek toplanan örnek veriler ışığında yapılır. Mekânsal ekonometriyi geleneksel ekonometriden ayıran neden nedir? Toplanan örnek veri yerel bileşenlere sahipse, iki problem göze çarpar ki bunlar; yapılacak çalışmalarda ilişkilerde mekânsal farklılaştırma (heterojenlik) ve gözlemler arasındaki mekânsal bağımlılıktır (Lesage, 1999). Geleneksel ekonometri bu iki konuya genelde aldırmaz.

Anselin (1988)'e göre mekânsal ekonometri ile geleneksel ekonometri iki ayırım içindedirler. Bunlardan ilki, bölgesel bilimlerde ekonomik modellerin istatistiki analizlerin hepsi mekânsal ekonometrinin kapsamında kabul edilebilir. Mekânsal etkileşim modellerinin tahmini, kentsel yoğunluk fonksiyonlarının istatistiki analizleri ve bölgesel ekonometri modellerinin ampirik uygulamaları gibi aktivitelerin hepsi mekânsal ekonometrinin kapsamı dâhilinde kabul edilebilir. Fakat bu analizlerin çoğu geleneksel ekonometri teknikler kullanılarak yapılabilir veya uygulanabilir. Fakat bu birinci ayırım çok faydalı değildir. Dahası sorulara uygulanan istatistiki analizi belirli mekânsal yönleri görmezden gelme eğilimindedirler ki bu nedenle ayrı bir yöntem oluşturmanın zor olduğu düşünülür.

Anselin (2001) çalışmasında da mekânsal ekonometriyi geleneksel ekonometriden ayıran regresyon modellerindeki kesit ve panel verilerin mekânsal ekonometriyi mekânsal olarak etkileşim halinde oluşturduğu bir bilim dalı olmasına bağlamaktadır (Zeren, 2011). Diğer ayırım ise alan incelemesinin uygun bir yolu daha dar kapsamlıdır ve ekonometri modellerin daha basit bir şekilde uygulamasının engelleyen bölgesel bilimlerdeki metodların ve verilerin belirli mekânsal yönlerine odaklanır. Anselin (1988) çalışmasında, bu belirgin yönler iki genel türü; *mekânsal bağımlılık* ve *mekânsal farklılaştırma* (heterojenlik) arasındaki mekânsal etki gibi bir ayırım olarak nitelendirmiştir.

3.2.2.1. Mekânsal Etki

Model belirleme, regresyon modellerinde mekânsal bağımlılık ve mekânsal heterojenlik için geleneksel matematik ifadeleri ile uğraşır (Anselin, 2009). Mekânsal etkiler bir regresyon belirlemesine tam olarak dâhil edildiği zaman mekânsal bağımlılıktan kaynaklanan eşzamanlılık hesabı veya diğer bir ifade ile küresel olmayan hata yapıları ve diğer model özelliklerini elde etmek için uygun tahmin modelleri uygulanır. Mekânsal ekonomide iki hâkim değerler dizisi: en üst düzey olasılık ve enstrümantal değişkenler (genel anlık yöntem) temellidir (Kelejian ve Prucha, 1998). Metodlar, mekânsal bağımlılık ve mekânsal heterojenlik, her ikisinin de birleştirilmiş bir yapıda ele alıp geliştirilmiş olmalıdır da. Benzer şekilde istatistikte yaygın olan Bayesiyen yaklaşımı benzer istatistiksel yapıda bağımlılık ve heterojenlik ile meşgul olur. Bununla beraber, bu yapı mekânsal ekonometrilere daha sınırlı uygulamaya sahiptir (LeSage, 1997).

Bölgesel bilimler ampirik analizlerde işlevsel hale getirilmesi gereken şehir ve bölge modellerini sunar. Mekânsal veri kullanarak, model tahmini, hipotezlerin test edilmesi ve yorumlanması mekânsal etkilere izin verir. Bu durum mekânsal ekonometri metodolojiyi gerektirir. Mekânsal veri toplanması mekânları referans edinmesi ile olabilir. Bunlar; devletler, ülkeler, şehirler gibi idari mekânsal birimler, işgücü piyasası gibi işlevsel bölgeler ve şehirler, belediyeler ve bitkiler gibi uzaydaki noktalar (Kosfeld, 2010).

Az önce belirtildiği gibi, standart ekonometri ile mekânsal ekonometri arasındaki ayrımı, mekânsal etkilerin varlığı olarak da kabul edilecek olan mekânsal bağımlılık ve mekânsal farklılaşmadır (heterojenlik).

3.2.2.1.1. Mekânsal Bağımlılık

Mekânsal bağımlılık, coğrafik uzayda (genelde ağ uzayında) gözlemlenen ilgili pozisyonlar (uzaklık, mekânsal düzenleme) tarafından belirlenen özel bir düzenden türetilen farklı lokasyonlarda rassal değişkenler arasında korelasyon veya kovaryans yapının anlamı bakımından kesit yapının özel bir durumu gibi gözlemlenir. Zaman bölgesindeki korelasyona benzerlik gösterirken, mekânsal bağımlılığın belirgin doğası özel bir teknikler seti gerektirir (Anselin, 2009).

Mekânsal bağımlılık, uzaydaki bir noktada olan durum ve başka bir yerde olan durum arasındaki fonksiyonel ilişkinin varlığı biçiminde kabul edilebilir. Bu duruma yön veren iki koşul vardır. Bunlardan ilki, komşu mekânsal birimlerde gözlemler için ölçüm hatalarının bir yan ürünüdür. İkincisi, bölgesel bilimler ve insan coğrafyası için daha temeldir ve değişken, mekânsal etkileşim olgusundan kaynaklanır (Anselin, 1988).

Mekânsal bağımlılık göreceli olarak mekân kavramına bağımlıdır. Yani komşu bölgelerin, ihtiyari bölgelerden daha benzer olduğu beklenir. Mekânsal bağımlılığın, artan mesafesi ile azalması beklenir (Kosfeld, 2010).

Örnek veri toplamada mekânsal bağımlılık, lokasyon i 'deki gözlemler, diğer lokasyon $j \neq i$ 'deki gözlemlere bağımlıdır demektir. Şu şekilde formülize edilir (Lesage, 1999);

$$y_i = f(y_j), i = 1, \dots, n \quad j \neq i \quad (4)$$

4. denkleme göre i indeksinin herhangi bir değer alabildiğine dikkat edilmelidir. Başka bir yerde gözlemlenen örnek verilerin, diğer noktalarda gözlemlenen örnek verilere neden bağımlı olması beklenir? Bu soruya iki cevap verilebilir. İlki, posta kodları, şehirler, eyaletler, nüfus sayımı vb. gibi mekânsal birimlerle ilgili gözlemlerinin verilerinin toplanması, ölçüm hatalarını yansıtır. Bu, bilgi toplamak için idari sınırlar, örnek verilerin temel sürecinin doğasını doğru olarak yansıtmazsa ortaya çıkar. Örnek olarak işsizlik oranlarının ve işgücü ölçümlerinin durumu ele alınabilir. Çünkü iş arz ediciler hareketli olduklarından ve komşu alanlarda istihdam edilmek için şehir veya eyalet sınırlarını aşabildikleri için, inşaların yaşadığı yere göre ölçülebilen işgücü ve işsizlik oranları mekânsal bağımlılık sergileyebilirler. İkinci cevap ise daha doğrusu en önemli olanı, sosyo-demografik, ekonomik veya bölgesel aktivitenin mekânsal boyutu olan mekânsal bağımlılığın, bir problemi modellemenin gerçekten

önemli bir rolünün olabileceğidir. Bölgesel bilim, insan coğrafyası ve piyasa aktivitesindeki işte önemli bir güç olan lokasyon ve mesafenin öncül olduğu önermelere dayanır. Bu kavramların hepsi, mekânsal etkileşim ve yayılma etkileri, mekân hiyerarşileri ve mekânsal yayılma kavramlarına dayanan bölgesel bilim kuramında formüle edilmiştir (Lesage, 1999).

3.2.2.1.2. Mekânsal Heterojenlik

Mekânsal heterojenlik geleneksel ekonometriye benzer bir sorun olan gözlemlenen veya gözlemlenemeyen özel bir durumdur. Mekânsal bağımlılık aksine, bu sorunun üstesinden gelmek her zaman ayrı bir yöntemler uygulaması gerektirir. Heterojenliğin mekânsal yönü sadece mekânsal yapılar tarafından sağlanabilmiş ek bilgidir. Örneğin bu değişen varyans için mekânsal değişen katsayılar, rassal katsayılar ve mekânsal yapısal değişim modelini bildirebilir (Anselin, 2009).

Mekânsal heterojenlik kavramı, mekân üzerindeki ilişkilerde oluşan varyansları tercih eder. En genel durumda, mekânda her nokta için farklı bir ilişki beklenebilir (Lesage, 1999). Yani mekânda alt kümeler ele alındığında oluşan kümelerin birbirleri ile komşulukları sonucunda hata terimlerinin varyansları eşit olmakta, komşuluk ilişkileri olmayanları ise farklı olmaktadır. Bu durum bize heterojenlik kavramını vermektedir. Başka bir deyişle hata terimleri arasında bir ilişki vardır (Yeşilyurt, 2008).

Mekânsal heterojenliğin belirlenmesi, ayrık heterojenlik ve kesiksiz heterojenlik biçiminde sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmalarda ilk önce, uzaysal farklı birimler kümesinde veya mekânsal rejimlerden oluşur ve bunlar arasında model katsayıları ve diğer parametrelerin değişimine izin verilir. Kesiksiz heterojenlik, ya önceden belirlenmiş fonksiyonel şekil izleyen ya da bir lokal tahmin süreci boyunca elde edilen veriler tarafından belirlenen mekân boyunca regresyon katsayılarının nasıl değiştiğini belirtir (Anselin, 2009).

3.2.2.2. Mekânsal Ağırlık Metrisi

Mekânsal olmayan büyüme regresyonlarındaki gibi, başlangıç bölgesel gelir düzeylerinin etkisinin mekânsal regresyon modellerinde zamanla azaldığı görülmektedir. Bu durumu, bölgesel gelir seviyelerinin uzun dönem bölgesel özelliklerini birincil olarak belirten bir duruma sebebiyet vermesidir. Ayrıca, uzamsal olmayan büyüme regresyonlarının aksine, uzun dönem istikrarlı bölgesel gelirlerin, kendi bölge ve komşu bölge özelliklerine, bölgelerin mekânsal bağlantı yapısına ve mekânsal bağımlılığın gücüne bağlı olabilir. Bu durum dikkate alındığında, gelir seviyesi ve büyüme oranı üzerinde ciddi etkiler oluşturan bölgesel dinamiklerin gözlenmesinde, mekânsal bağımlılıkla beraber, kendisinin ve komşusunun özellikleri belirlenirken, mekânsal ekonometri model belirlemede kullanılan ağırlık matrisi de alınmalıdır (Lesage ve Fisher, 2008)

Bir mekânsal ağırlık matrisi W , kesit gözlemlere uygun satır ve sütunlardaki $N \times N$ pozitif metristir. Metrisin bir unsuru w_{ij} , metrisin satırındaki konum i ve sütunundaki konum j arasında öncü gücü ifade eder. Bu husus, mekânsal ağırlık yapısı ile eşleşen bir şebeke görüntüsündeki gözlemler arasındaki bir bağlantının varlığı olarak ifade edilebilir. En basit şekli ile ağırlık matrisinde, i ve j arasında bir komşuluk varsa $w_{ij} = 1$ ile yoksa $w_{ij} = 0$ olarak gösterilir (Anselin vd., 2008). Ayrıca birden fazla bağımsız değişkene sahip olunan mekânsal regresyon modellerinde normal ağırlık matrisi yerine standartlaştırılmış ağırlık matrisi uygulanmaktadır. Burada her satırda kaç komşuluk ilişkisi varsa, o adet kadar komşuluğun paydasında gösterilerek ağırlık matrisi oluşturulur (Anselin, 1988). Bu metris özellikle mekânsal panel modeli belirlenirken mekânsal bağımlılıkta birden fazla bağımsız değişkenin olmasında kullanılır (Yerdelen Tatoğlu, 2022).

3.2.2.3. Mekânsal Modeller

Genel olarak, mekânsal bağımlılığın regresyon analizinde kendini gösterebileceği iki model vardır: uzaysal (mekânsal) gecikme ve uzaysal (mekânsal) hata. Mekânsal hata süreçleri göz ardı edilirse, OLS tahminleri verimsiz olur, ancak tarafsız kalır. Uzaysal gecikme süreçleri göz ardı edilirse, OLS tahminleri tutarsız ve önyargılıdır. Bu etkilerin varlığı, regresyon modelinin OLS ile ilişkili mekânsal matrisiyle eşzamanlı olarak hesaplanması durumunda belirlenir. Mekânsal matriste gözlemler, parametreleri tahmin etmek için kullanılan ilgili veri kümesindeki gözlemlerle tanımlanır. Sorunun mekânsal ağırlık matrisini W , regresyon modeline dâhil ederek, sırasıyla, değişken y_i ya da hata terimleri arasındaki ilişkileri, sırasıyla gecikme ve hata sınıflandırmaları için belirlenir. Bunlarla beraber gecikme değişkeninin sıfır olduğunda oluşan mekânsal çapraz regresif modelden de bahsedilebilir.

İlk önce, modellerin formülasyonunu göstermek için standart çoklu doğrusal regresyon modelden başlanması gerekir ki şu şekildedir (Tuzcu, 2016);

$$y = \alpha_N + X\beta + \mu \quad (5)$$

Manski (1993) üç etkiyi değerlendirmiştir. Bir bireyin komşuluktan etkilenebileceği üç durumdan söz edilebilir. Birincisi, grupların davranışlarından bireyin etkilenmesi olarak bahsedilecek içsel etkidir. İkincisi, dışsal karakteristik davranışlara meyleden bireylerin tanımı olan dışsal etkidir. Sonuncusu ise, grup içindeki birerlerin çevresel etkilerden etkilenecek yaptığı davranışlardan bahsedilecek olan ilişkili etkidir (Tuzcu, 2016). Bununla birlikte bu tanımlarla ulaşılabilecek formülde genel mekânsal modele ulaşılır (Elhorst, 2010). Bu modele Manski Modeline bir diğer adı ile Genel Mekânsal Model (GNS) de denilir;

$$y = \rho Wy + \alpha_N + X\beta + WX\theta + \mu \quad (6)$$

$$\mu = \lambda W\mu + \varepsilon \quad (7)$$

W matrisi, n'ye göre skolaistik olmayan, negatif olmayan bir uzaysal ağırlık matrisidir (Lesage ve Fisher, 2008). Burada içsel etkiyi Wy bağımsız değişkeninde görmekteyiz. Buradaki sonuç, mekânsal sürecin bir görünüşü olduğu söylenebilecek, bağımsız değişkenin komşularından etkilenmesi, Tobler (1979)'in çalışmasındaki "her şey başka her şeyle ilişkilidir; fakat yakın şeyler, uzak şeylere göre daha ilişkilidir" (Zeren, 2011) iddiasına bir ispat niteliğindedir. WX bağımsız değişkeni dışsal etkiyi göstermektedir. Yani i sembolünün varlığı olan bağımlı değişkenin j sembolünün varlığını gösteren bağımsız değişkenden etkilenmektedir (Elhorst, 2014). Mekânsal etki olarak son değişkeni Wμ değişkeni ise hata terimlerinin birbiriyle olan uzaysal bağımlılığını göstermektedir (Tuzcu, 2016).

Bağımsız değişkenlerin katsayıları olan, Manski Modelinde türetilerek ve de modellerin test edilmesinde tercihlerin belirleneceği ρ, θ ve λ katsayılarının sıfır değerini alıp almadığı gözetilerek modelleme yapılacaktır. Bu durumlar takip eden başlıklarda incelenecektir.

Mekânsal etkileşim etkilerini test etmek için en iyi stratejinin en genel modelle, yani mekânsal olarak gecikmeli bir bağımlı değişken, mekânsal olarak gecikmeli bağımsız değişkenler ve aynı anda mekânsal olarak otokorelasyonlu bir hata terimi içeren modelle başlamak olduğunu gösteriyor. Manski (1993, s. 534) bağımlı değişken, bağımsız değişkenler ve rahatsızlık (disturbance) terimleri arasındaki etkileşim etkileri olan bir modelin tahmin edilmesinde teknik engel bulunmadığı, ancak parametre tahminlerinin anlamlı bir şekilde yorumlanamayacağı bulgusundan bahsetmiştir. Çünkü endojen ve eksojen etkiler birbirinden ayırt edilemez. Bununla beraber, bu gibi durumlarda en iyi seçenek mekânsal olarak otokorelasyonlu hata terimini dışlamaktır. Bağımlı değişkenden ve / veya bağımsız değişkenlerdeki mekânsal bağımlılığı göz ardı etmenin maliyeti, ekonometri literatürünün bir veya daha fazla ilgili açıklayıcı değişkenin bir regresyon denkleminde çıkarılması durumunda, geri kalan değişkenler için katsayıların tahmin edicisinin önyargılı ve tutarsız olmasından dolayı, görece daha yüksektir. Ayrıca mekânsal Durbin Modeli, doğru veri hazırlama süreci, Manski modeli dışında, herhangi bir mekânsal regresyon özelliklerinden biri ise, tarafsız katsayı tahminleri üretir. Aksine, Kelejian Prucha modeli çıkış noktası olarak alınır, aslında gerçek veri üretme süreci mekânsal bir Durbin veya mekânsal Durbin hata modeli ise, ihmal edilen değişkenin yanlışlığından muzdarip olacaktır. Benzer şekilde, Mekânsal Durbin Hata Modeli çıkış noktası olarak alınır, gerçek veri üretme süreci aslında bir mekânsal gecikme, Kelejian Prucha veya uzamsal Durbin modeli ise, ihmal edilen değişken yanlışlığından zarar görecektir. Buna karşılık Mekânsal Durbin modelinin bir avantajı da, doğru veri oluşturma süreci bir mekânsal hata modeli ise, doğru standart hataları veya katsayı tahminlerinin t-değerlerini üretmesidir. Bunun nedeni, mekânsal hata modelinin uzamsal Durbin modelinin özel bir durumu olmasıdır. Bunun sonucunda hata bağımlılığı varyans-kovaryans matrisinde doğru bir şekilde hesaba katılır. Açıklayıcı değişkenlerin dağılımı ile ilgili çıkarımın da doğru olup olmadığı, eğer gerçek veri üreten süreç bir Kelejian-Prucha ise mekânsal Durbin hata modeli daha fazla araştırılması gerekir. Bunun nedeni, bu modellerden hiçbirinin diğerlerinin özel durumu olmamasıdır. Mekânsal Durbin modelindeki mekânsal hata bağımlılığının örtük belirtiminin diğer iki modeldekinden farklı olduğunu gösterir (Elhorst, 2010, s. 14-15).

Mekânsal hata modellerinden ilki Mekânsal hata modeli (SEM), mekânsal birimleri yetersiz resmetme veya yanlış tanımlamadan kaynaklanan sıkıntı gibi mekânsal otokorelasyon olduğu zaman uygulanır. Bölgeler arasında modellenememiş etkileşim hata terimi ile sınırlıdır (Kosfeld, 2018). Birbirini takip eden bağımlılık teriminin etkisinin olduğu mekânsal modellerde oluşan ölçüm hataları sonucunda meydana çıkan regresyon hata terimindedir (Graaff vd., 2001). Bu çeşit bağımlılığın ele alındığı modeldir. Manski modelinden yola çıkarak ρ = 0 ve θ = 0

olması durumunda hesaplanan (Yerdelen Tatoğlu, 2020a, s. 257) mekânsal hata modeli (SEM) (Zeren, 2010) ve şu şekilde formüle edilir;

$$y = a\iota_N + x\beta + \mu \quad (8)$$

$$\mu = \lambda W\varepsilon + \varepsilon \quad (9)$$

Diğer bir mekânsal hata modeli Mekansal Durbin Hata Modeli (SDM), mekânsal genel mekânsal modelini otokorelasyonlu hata terimi $\lambda = 0$ kısıtlanmış olarak elde edilen açıklanan ve açıklanan değişkenlerde mekânsal etkinin varlığı olan modeldir (Yerdelen Tatoğlu, 2022, s. 56)

$$y = \rho W y + a\iota_N + X\beta + WX\theta + \mu \quad (10)$$

Mekânsal durbin modelde orta seviyede çoklu bağlantı sorunu olabilmektedir. Bu modelin tahmini ML ve 2SLS testleri ile bulunabilmektedir. Buradaki sorun ise mekânsal gecikmeli bağımlı değişkenin, $\rho W y$, içsel değişken olmasından kaynaklanmaktadır.

Diğer bir model Mekânsal Durbin Hata Modeli (SDEM), genel mekânsal modelde ki $\rho=0$ birimin elimine edilerek elde edilen mekânsal durbin hata modeli içsel değişken olan mekânsal bağımlı değişkenin gecikmesi fonksiyondan çıkarılmaktadır.

$$y = a\iota_N + X\beta + WX\theta + \lambda W\mu + \varepsilon \quad (11)$$

Bu modelde SDM'de olduğu gibi çoklu bağlantı sorunu görülebilmektedir. Bunun sebebi olarak; mekânsal gecikmeli bağımsız değişkenlerin kendi mekânsal gecikmelerindeki korelasyon katsayılarından olduğu söylenebilir. Buradaki $WX\theta$ ve $\lambda W\mu$ değişkenlerindeki mekânsal ağırlıkları SAC modelindeki gibi farklılık gösterebilirler. β doğrudan etkiyi gösterirken θ dolaylı etkiyi göstermektedir. Mekânsal bağımsız değişkenin mevcudiyeti ekonomik literatürde çoğu teoriye aykırılık gösterdiğinden ötürü bu model fazla tercih edilmez (Yerdelen Tatoğlu, 2022, s. 55).

Başak bir model Mekânsal Gecikmeli Modeli (SAR), dışsal etkiler veya mekânsal etkiler gibi öncelikle mekânsal bağımlılıkları da barındırır. Bu bağımlılıklar, bağımlı değişken y 'nin mekânsal gecikme $W y$ noktasında açığa çıktığını varsayar. Bölgesel büyüme, malların akışları sağlanarak komşu bölgelerdeki büyüme tarafından desteklenebilir. Bu durumda yayılma etkisi bitişik bölgelerle sınırlı olmaz aynı zamanda tüm bölgesel sistem üzerinde yayılır (Kosfeld, 2018).

Zaman serisi analojisine göre, mekânsal gecikme modeli, mekânsal otoregresif model olarak da adlandırılır. Uygulamada bu model, bir dizi açıklayıcı değişkenleri X_1, X_2, \dots, X_k birleştirir de. Bu ekleme karışık regresif, mekânsal regresif model adları ile de ifade edilir. Bütün örneklerde sıradan EKK y-tahmini, taraflı ve tutarsız parametre tahminleri üretecektir. Bu çalışmada bu çeşit modeller için enstrüman yöntemi (method of instruments) ve maksimum olasılık yöntemi uygun tahmin yöntemleri olarak sunulacaktır. Sadece mekânsal gecikme $W y$, sıradan EKK'ye alternatif bir tahmin metodu seçimi için uygun olacağından, mekânsal gecikme modeli, modelin dışsal X değişkenleri tarafından genişletildiği durumlarda sık sık tutulur (Kosfeld, 2018). Bu model ile ilgili olarak vurgulanması gereken konu Whittle (1954) tarafından mekânsal oto regresif model adı ile mekânsal süreçle ilgili ilk tanımının yapıldığıdır (Anselin, 1988). Bu modelde sadece mekânsal bağımlılık söz konusudur. Burada mekânsal durbin modelinden $\theta = 0$ ve genel mekânsal modelden $\lambda = 0$ şeklinde hesaplanan mekânsal gecikmeli SAR modeli gösterilmektedir.

$$y = \rho W y + a\iota_N + X\beta + \mu \quad (12)$$

Son model Mekânsal Çapraz Regresif Modeli (SLX), belirleyici mekânsal bağımlılık, açıklayıcı değişkenler X_2, X_3, \dots, X_k veya içsel değişken y 'deki mekânsal gecikme tarafından açıklanabilir. Bu duruma $W x_2, W x_3, \dots, W x_k$ mekânsal gecikme değişkenleri, ek regressor olarak standart regresyon modelin içine yerleştirilecektir. Mekânsal gecikmeli dışsal regülörler ile regresyon modeli, mekânsal çapraz regresif modeli (Spatial Cross-Regressive Model, SLX) olarak adlandırılır (Kosfeld, 2018).

Belirleyici mekânsal etkileşim farklı uygulamalarda olabilir. Bir bölgenin hâsıla büyümesi, sadece kendi mevcut gelirinin artışı ile değil aynı zamanda komşu bölgelerdeki gelire de bağlı olabilir. Bu durumda, yayılma etkileri (spillover effects) komşuluk bölgeleriyle kısıtlıdır. Böyle bir kısıtlama, özellikle yerel alanlarda değiştirilebilmesi beklenen zımnî bilginin (knowledge) yayılmasını sağlayabilir (Kosfeld, 2018).

Mekânsal ekonometri modelleri kullanılırken, bunların sıklıkla eleştiri alan yönü, W parametresinin modeldeki parametrelerle birlikte tahmin edilmesi yerine önceden belirtilmesidir (Corrado ve Fingleton, 2012). W parametresini farklı özelliklerinin kesin sonucunun nasıl olduğunu araştıran, log-olabilirlik fonksiyon değerleri ve Bayesiyen sonsal model olasılıkları ve J testleri gibi kriterleri kullanarak hangisinin en uygun olduğunu belirten birçok çalışma vardır. W değişkenini parametrize etmek ileriye dönük bir adım olacaktır (Halleck Vega ve Elhorst, 2015; Elhorst ve Halleck Vega, 2017). Bu durumu formüle etmeden önce az önceki başlık altındaki belirlenen formülasyon akışındaki katsayılardan Θ katsayısının sıfırdan farklı olması durumudur. Bir yerde veya gözetimdeki bağımsız değişkenin açıklanan değişkenin etkilemesi durumunda birbirlerine olan uzaklıkları önem kazanır. Dışsal olan bu etki mekânsal bir modelle açıklanamamaktadır (Anselin, 2003). Bu model mekânsal hata modelinde $\rho = 0$ ve mekânsal durbin modelinde $\lambda = 0$ olarak oluşmuş bir fonksiyondur (Yerdelen Tatoğlu, 2020a, s. 258). Bu durumda oto Mekânsal gecikmeli X modeli olarak da adlandırılan bu model 13. denklem halini alır.

$$y = aI_N + X\beta + WX\Theta + \mu \quad (13)$$

Burada y , örnekleme ($i = 1 \dots N$) her birim için bağımlı değişkenler üzerinde bir gözlem içeren bir $N \times 1$ vektörünü temsil eder. I_N , a sabit terim parametresi ile ilişkili olan bir $N \times 1$ vektördür. X , $K \times 1$ parametre vektörü β ile ilişkili olan açıklayıcı değişkenlerin bir $N \times K$ metrisini belirtir. $\varepsilon = (\varepsilon_1, \dots, \varepsilon_N)^T$, sıfır ortalama ve varyans ile bağımsız ve özdeş dağıtılmış terimlerin bir vektörüdür. W , $N \times N$ ve X , $N \times K$ olduğu için dışsal mekânsal gecikmenin WX metrisi de $N \times N$ vektörüdür. Sonuç olarak, Θ parametresi β gibidir. Bu modelin yayılma etkisi WX değişkenlerinin parametre tahmini Θ ile rastlaşır ve X değişkenlerinin parametre tahminlerini β doğrudan etkiler.

Peyzajı mükemmel olan bir sitenin yanındaki bir eve talep artacaktır. Bu da ilgili yapının değerini yüksekte tutacaktır. Yani WX değişkeninin komşu konuta yapılan dışsallığı ifade eder (LeSage ve Pace, 2009).

3.2.2.4. Mekânsal Panel Veri Modelleri

Ekonometrik araştırmaların başlamadan önceki ilk adım, değişkenler için verilerin toparlanmasıdır. Bunun yanında düşünülen model oluşturacak gerçek verilerin elde edilmesi ve ilgilenilen konuya bu verilerin gerçekçi bir model oluşturması tahmin edilen bulguları güvenli tutacaktır. Bu veriler yatay kesit veriler veya zaman serisi veriler olmakla beraber her ikisinin de oluşturduğu yani hem kesit hem de zaman ser verileri olduğu panel verili araştırmalardır (Güriş ve Çağlayan, 2018, s. 283).

Mekânsal panel veri analizi için, doğrusal regresyon modeline tüm mekânsal etkileşim efektleri eklenirse formül denklem 14 ve 15'deki gibi olur.

$$y_t = \rho W y_t + X_t \beta + W X_t \Theta + \mu + a_t I_N + \mu_t \quad (14)$$

$$\mu_t = \lambda W \mu_t + \varepsilon_t \quad (15)$$

Skaler parametreler ρ ve λ ve $K \times 1$ θ parametreleri vektörü birimler arasındaki mekânsal bağımlılık gücünü ölçer. a_t sabit ve rassal zaman etkisini göstermektedir. Mekânsal ve zaman etkileri mekânsal ekonometrik modelde sabit ve rassal etkileri gibi içerilmesi gerektirip gerektirmediği LR (olabilirlik oranı) ve Hausman testi ile kolayca test edilebilir. LR testi, kısıtlanmış ve kısıtlanmamış modeldeki log-olabilirlik fonksiyonu değerleri arasındaki farkın eksi iki katına dayanır: $-2 \times (\log LL_{kısıtlı} - \log LL_{kısıtsız})$. Mekânsal sabit etkilerin birlikte önemsiz olup olmadığına ve dolayısıyla tek bir kesişme ile değiştirilebilir olup olmadığına ilişkin LR testi, $N - 1$ serbestlik dereceli bir ki-kare dağılımını takip eder. Benzer şekilde, zamana bağlı etkilerin birlikte önemsiz olup olmadığına ilişkin LR testi, $T - 1$ serbestlik dereceli ki-kare dağılımını takip eder. Bu sabit etkiler birlikte anlamlı görünüyorsa, tesadüfi etkilerin bunların yerini alıp alamayacağını araştırmak için Hausman testi kullanılabilir. Mekânsal ve zamana özgü etkilerin rastgele olarak ele alındığı modeldeki parametrelerinin, mekâna ve zamana ait etkilerin sabit olarak ele alındığı durumlardan önemli ölçüde farklı olup olmadığını test eder. Eğer farklı değilse, rastgele etkiler modelinin sabit etkiler modeli lehine reddedilmesi gerekir (Elhorst, 2017, s. 3).

Mekânsal panel veri modellerinde barındırdıkları etkiye münhasır bir şekilde sabit etkiler ve rassal etkiler olarak ikiye ayrılan modellere sahiptirler. Her iki modelde de mekânsal bağımlılık mevcuttur. Sabit etkiler modeli mekânsal panel veri modellerinde sadece sabit katsayı değerinde farklı olarak görülür. Bunun nedeni mekânsal panel veri ünitelerinde hem mekâna hem de zamana göre değişiklik göstermesidir. Bu modellerde mekânsal hata ve gecikme için modeller geliştirilir (Elhorst, 2003). Bu sabit etkili hata modeli 16. denklemde ve sabit etkiler gecikme modeli 17. denklemde görülmektedir.

$$y_t = X_t\beta + a_t\iota_N + \mu + \phi_t, \phi_t = \lambda W\phi_t + \varepsilon_t, E(\varepsilon_t) = 0, E(\varepsilon_t\varepsilon_t') = \sigma^2\mathbf{1}_N \quad (16)$$

$$y_t = \rho WY_t + X_t\beta + a_t\iota_N + \mu + \varepsilon_t, E(\varepsilon_t) = 0, E(\varepsilon_t\varepsilon_t') = \sigma^2\mathbf{1}_N \quad (17)$$

Mekânsal panel veri modellerinde birim ve zamanda görülen veyahut her ikisinde de gözlenen etkilerin analiz edildiği modeller, rassal (tesdufi) etkiler mekânsal panel veri modelleridir. Gözlenen bu etkiler tesadüfi etkiler niteliğinde olup modele kendine münhasır hata terimi eklenerek fonksiyon geliştirilmektedir. Yani gözlenemeyen etkilerde bu şekilde modele eklenmiştir. Mekânsal panel veri tesadüfi hata modeli 18. denkleme ve mekânsal panel veri tesadüfi gecikmeli modeli 19. denkleme görülmektedir.

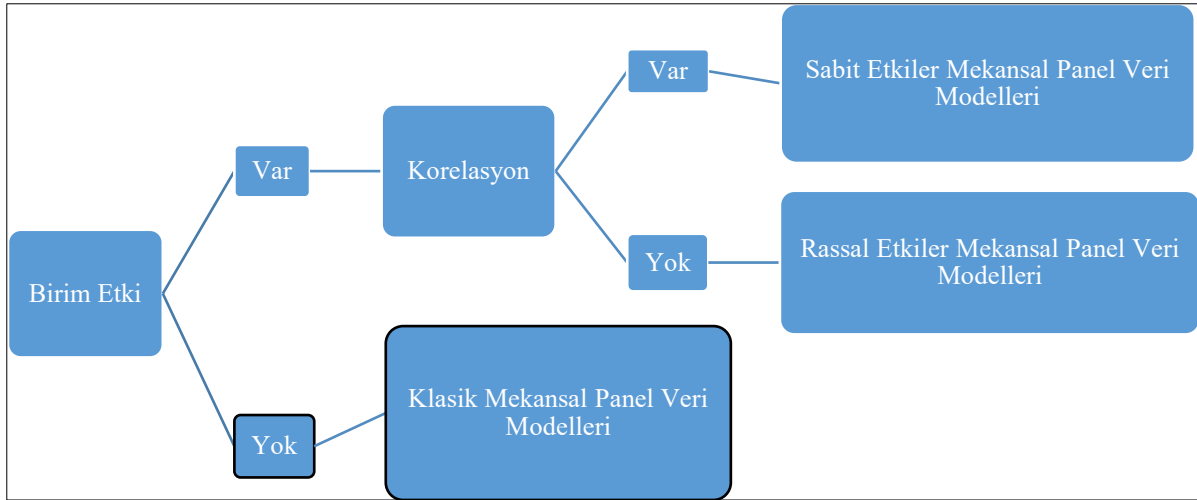
$$y_t = X_t\beta + a_t\iota_N + \varepsilon_t, \varepsilon_t = a + B^{-1}\mu_t, B = (I_N - \lambda W) \quad (18)$$

$$y_t = \rho W_N y_t + a_t\iota_N + x_t\beta + \varepsilon_t \quad (19)$$

Ayrıca birim etkinin olduğu veya olmadığı varsayım altında mekânsal panel veri modelleri ile de çalışmanın seyri belirlenecektir. Bunun yanında birim etki ve korelasyon varlığına göre seçilecek panel veri modelleri belirlenecektir. Mekânsal (birim) etkinin varlığına göre seçilecek mekânsal panel veri modelleri tahmini için akış görülmektedir.

Şekil 1’de mekânsal panel veri modelleri belirlenirken izlenecek adımlar gösterilmiştir. Birim etki var ise bağımsız değişken ile olan korelasyonuna bakılır. Eğer korelasyon var ise sabit etkiler mekânsal panel veri modelleri seçilir. Aksi durumda yani korelasyon yok ise rassal (tesadüfi) mekânsal panel veri modelleri seçilir. Eğer birim etki yok ise klasik mekânsal panel veri modelleri seçilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2020a, s. 258). Bu modellerin hangisi olduğunu ise mekânsal panel veri analizi için uygulanacak testleri ile belirlenecektir.

Şekil 1. Mekânsal Panel Veri Modelinin Birim Etkisine Göre Tahmin Yöntemleri

Kaynak: Yerdelen Tatoğlu (2020a) çalışmasına göre yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3.2.2.5. Mekânsal Panel Analizi için Model Belirleme

Model seçiminde hangisinin çalışma için kullanılacağını LM testlerini gecikme veya hata katsayılarının sıralamasına göre yapılır. Mekânsal hata için temel hipotez şu şekilde yapılır:

$$H_0: \lambda = 0$$

$$H_1: \lambda \neq 0$$

Mekânsal hata için test istatistiği de 20. denkleme göre hesaplanmaktadır.

$$LM_\lambda = \frac{\left(\frac{\hat{\varepsilon}'(I_T \otimes W)\hat{\varepsilon}}{\hat{\sigma}_\varepsilon^2}\right)^2}{T \cdot \text{trace}(WW + W'W)} \sim \chi^2(1) \quad (20)$$

Denkleme $\hat{\varepsilon} = y - X\hat{\beta}$ ve $\hat{\sigma}_\varepsilon^2 = \hat{\varepsilon}'\hat{\varepsilon}/NT$ şeklinde karşılıklar vardır.

LM gecikme testi ile açıklanan değişkenin mekânsal otokorelasyon varlığı hesaplanmaktadır. Mekânsal gecikme testi istatistiği 21. denklemden gibi hesaplanır.

$$LM_{\rho} = \frac{\left(\frac{\hat{\varepsilon}'(I_T \otimes W)y}{\hat{\sigma}_{\hat{\varepsilon}}^2}\right)^2}{[(W\hat{y})'M(W\hat{y})/\hat{\sigma}_{\hat{\varepsilon}}^2]T.trace(WW+W'W)} \sim \chi^2(1) \quad (21)$$

Bu testlerin dirençli (Robust) versiyonları da hesaplanmaktadır. Bakıldığı zaman LM_{λ} anlamsız ve LM_{ρ} anlamlı değerler alırsa SAR modeli kullanılır. Fakat LM_{λ} anlamlı ve LM_{ρ} anlamsız değerler alırsa SEM modelleri tahmin edilir. Her iki testin değeri de anlamlı olursa Robust LM testlerinin gecikmeli ve hata oranlarına göre karar verilir. RLM_{ρ} değeri RLM_{λ} testi istatistik değeri altında olursa SEM modeli; eğer bu durumun tersi olursa SAR modeli ile tahmin yapılır (Gürüş ve Çağlayan, 2018, s. 285). Benzer şekilde (RLM_{ρ}) istatistik anlamlı (RLM_{λ}) istatistik değeri anlamsız olursa SAR modeli, (RLM_{ρ}) anlamsız (RLM_{λ}) değeri anlamsız olursa SEM modeli seçilir (Aral ve Aytaç, 2018, s. 13).

4. UYGULAMA VE BULGULAR

Öncelikle mekânsal etkinin tespiti yapılacaktır. Bu test öncesi çalışma modeli belirlenmiştir. TR42 MARKA Bölgesinin il düzeyindeki sosyal sermaye ve inovasyonun kişi başı gelir üzerindeki etkisinin incelenmesi için kurulan ikinci model aşağıdaki gibidir.

$$kbg_{it} = \beta_0 + \rho Wkbg_{it} + \beta_1 sse_{ie} + \theta_1 Wsse_{it} + \mu_{it} \quad (22)$$

$$\mu_{it} = \lambda W\mu_{it} + \varepsilon_{it} \quad (23)$$

Burada kbg kişi başı milli geliri, ie inovasyon endeksini, sse sosyal sermaye endeksini, β ilgili değişkenin eğim katsayısını, μ hata terimini; λ , ρ ve θ spesifik test belirleme parametrelerini ifade etmektedir.

Tablo 4. TR42 MARKA İl Düzeyi İçin Mekânsal Panel Veri Birim (Mekân) Etki Testi (Tahmincinin Belirlenmesi)

	sdm	sac	sem	sar
Breusch Pagan LM Testi	4255,9976	301,1109	301,1109	301,1109
Breusch Pagan LM Testi Olasılık Değeri	1,28e-57	1,89e-67	1,89e-67	1,89e-67
Breusch Pagan ALM Test	209,7502	240,286	240,286	240,286
Breusch Pagan ALM Testi Olasılık Değeri	1,56e-47	3,41e-54	3,41e-54	3,41e-54
Sosa-Escudero-Yoon LM Testi	15,9992	17,35255	17,35255	17,35255
Sosa-Escudero-Yoon LM Testi olasılık Değeri	0,000063	0,000031	0,000031	0,000031
Sosa-Escudero-Yoon ALM Testi	14,48276	15,50116	15,50116	15,50116
Sosa-Escudero-Yoon ALM Testi olasılık Değeri	0,0001414	0,0000825	0,0000825	0,0000825

Tablo 4'e göre Olasılık değerlerinin önemi yüzde 10 ve yüzde 5 seviyesinde, tüm testler anlamlı çıkmıştır. Bu durumda "Birim Etki Yoktur" sıfır hipotezi reddedilmiştir. Yani TR42 MARKA bölgesindeki illerin sosyal sermayenin inovasyon üzerine mekânsal etkisi söz konusu olabilir. Bundan dolayı Hausman testi uygulanacaktır. Bu test ile mekânsal etki varlığında mekânsal panel analizinin sabit veya tesadüfi etkili olduğu belirlenecektir.

Tablo 5. Etkileri Belirlemek için Hausman (Imhsfe)Testi

	sdmre	sarre
Imhsfe (İstatistik)	-15,90526	-2,778083
Imhsfe (Olasılık)	0,003149	0,4271206

Mekânsal panel veri modelinin tesadüfi mi yoksa sabit etkilimi olduğunu belirlemek için Hausman testi uygulanmıştır. Bu test SDM ve SAR modelleri kullanılarak yapılmıştır. Yapılan test Tablo 5'te görülmektedir. Burada ilk satır SDM ve SAR modellerinin istatistik değerini, alt satır ise olasılık değerlerini göstermektedir. Görüleceği üzere, SDM modeli üzerinde yapılan test sonucunda, yüzde 10, yüzde 5 ve yüzde 1 önem düzeyinde

sıfır hipotezi reddedilerek sabit etkiler tahmincisinin, mekânsal panel veri analizinde tutarlı olacağı kabul edilmiştir.

Birimler arasında korelasyon mevcudiyetinin sınanması için yapılan Pesaran CD ve Breusch-Pagan LM Bağımsızlık testleri hesaplanmıştır. Birimler arasında korelasyon yoktur sıfır hipotezi, yüzde 10, yüzde 5 ve yüzde 1 seviyesinde anlamlı çıkarak reddedilmiştir. Yani birimler arasında korelasyon vardır. Bu durum mekânsal panel veri analizinde sabit etkiler metodunun kullanılmasını göstermektedir. Korelasyon tablosunda görüleceği üzere yüksek korelasyon varlığının olmaması da bu durumun kabul edilebilir olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Mekânsal etkinin olduğu çalışmada etkinin sabit mi tesadüfi mi olduğuna Hausman testi ve birimler arasında korelasyon varlığına göre sabit etkiler yöntemi ile model belirlenmesi kabul edilmiştir. Bununla birlikte bir kıyaslama sağlaması için mekânsal panelin gecikmeli mi yoksa mekânsal hata modeli mi seçiminin yanında, mukayese yapılabilmesi için sonuçlar, klasik mekânsal panel ve tesadüfi etkili mekânsal panel ile alakalı model seçim sonuçları da hesaplanmıştır. Elde edilen model seçimi test istatistikleri ve anlamlılık düzeyleri Tablo 6'da gösterilmiştir.

GLOBAL Moran MI, GLOBAL Greargy GC, GLOBAL Getis-Ords GO, Moran MI Error Test, LM Error (Burrige) ve LM Error (Robust) (RLM_p) sonuçlarına göre hipotez şu şekilde kurulmuştur.

H_0 : Hatada mekânsal otokorelasyon yoktur

H_1 : Hatada mekânsal otokorelasyon vardır

Tablo 6. TR42 MARKA Bölgesi İl Düzeyi için Uygun Mekânsal Modelin Seçimi

No	Test	Klasik Mekânsal Panel	Tesadüfi Mekânsal Panel	Sabit Mekânsal Panel
		Veri Modeli Test İstatistiği ve Olabilirliği	Veri Modeli Test İstatistiği ve Olabilirliği	Veri Modeli Test İstatistiği ve Olabilirliği
1	GLOBAL Moran MI	0,0775 (0,4349)	-0,2611 (0,0243)	-0,5215 (0,0000)
2	GLOBAL Greargy GC	0,8335 (0,1699)	1,2253 (0,1168)	1,4983 (0,0001)
3	GLOBAL Getis-Ords GO	-0,0775 (0,4349)	0,5222 (0,0243)	1,0430 (0,0000)
4	Moran MI Error Test	0,7540 (0,4509)	-0,9164 (0,3594)	-2,0775 (0,0378)
5	LM Error (Burrige)	0,3999 (0,5271)	4,2027 (0,0404)	16,2782 (0,0000)
6	LM Error (Robust)	0,0735 (0,7862)	10,8379 (0,0010)	17,4852 (0,0000)
7	LM Lag (Anselin)	1,5223 (0,2173)	0,0293 (0,8640)	0,0103 (0,2699)
8	LM Lag (Robust)	1,1959 (0,2741)	6,6645 (0,0098)	1,2172 (0,2699)
9	LM SAC	1,5958 (0,4503)	10,8672 (0,0044)	17,4954 (0,0002)
10	LM SAC	1,5958 (0,4503)	10,8672 (0,0044)	17,4954 (0,0002)

Sabit etkili panel veri modeli için model seçimi testleri sonucunda elde edilen bulgular ile $\alpha=0,01$, $\alpha=0,05$ ve $\alpha=0,10$ önem seviyesinde anlamlı çıkması ile hatada mekânsal otokorelasyon yoktur şeklinde ifade edilen sıfır hipotezi reddedilmektedir. Mekânsal otokorelasyonun lokal olduğu sınanan Moran I testi yüzde 5 önem düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Yani MARKA bölgesinde sabit etkili olarak mekânsal otokorelasyon vardır. Bunun yanında Global Moran I testinin anlamlı çıkması bir bölgede olan bir inovasyon bölgesel olarak diğer yerleri etkilemektedir. Ayrıca bakıldığı zaman sabit etkili mekânsal panel veri analizine göre GC testi değeri 1'den büyük olduğu için negatif mekânsal otokorelasyon vardır. GO testi değeri de negatif olduğu için düşük değerler kümelenmesi vardır.

İlk dört teste benzer şekilde LM Error (Burrige) ve LM Lag (Anselin) testleri mekânsal hata ve gecikmeli bağımlı değişkende otokorelasyon yoktur sıfır hipotezini test etmiştir. Burada $\alpha=0,01$, $\alpha=0,05$ ve $\alpha=0,10$ önem seviyesinde LM Error (Burrige) anlamlı çıkmasına karşın LM Lag (Anselin) anlamlı çıkmamış. Yani LM Error (Burrige) testine göre çalışmada otokorelasyon vardır. Ayrıca benzer bir şekilde dirençli hata testi LM Error (Robust) testi

anlamli çıkmış ve dirençli gecikmeli LM Lag (Robust) anlamli çıkmamıştır. LM SAC testi ile hem gecikme hem de hata mekânsal olarak test edilmiştir. Burada önem düzeylerine göre anlamli çıkması modelde mekânsal gecikme ve mekânsal hatanın var olduğu anlamı sonucuna varılır.

Otokorelasyon testlerine göre sabit etkili mekânsal hata panel veri modeli (SEM) ile çalışmanın analizi yapılması kabul edilmiştir. Yani sosyal sermaye ve inovasyonun kişi başı milli geliri etkilediği varsayılan modelde sabit etkili mekânsal hata panel veri modeli uygulanmıştır.

Ayrıca sabit etkili mekânsal panel veri modeli istatistikleri, klasik ve tesadüfi mekânsal panel veri modeli model seçimi testleri sonuçları mukayese edildiği zaman sabit etkili panel veri istatistiki ve olabilirlikleri diğerlerine göre anlamli çıkması da sabit etkili mekânsal hata panel veri modelin (SEM) seçiminin yapılmasını desteklemektedir.

Tablo 7’de TR42 MARKA bölgesi için yapılan sosyal sermaye ve inovasyonun kişi başı gayri safi milli hasılaya etkisinin sabit etkili mekânsal panel veri modeli sonuçlarına göre λ katsayısı anlamli çıkmıştır. Buna göre model de anlamlidir denilir. Modelin determinant değeri yüzde 6 düzeyindedir. Yani bağımsız değişken olan sosyal sermaye kişi başı geliri yüzde 6 seviyesinde açıklamaktadır. Ayrıca inovasyonun, kişi başı gayri safi milli hasılayı açıklamadığı, sosyal sermayenin kişi başı gayri safi milli hâsıla üzerindeki etkisi yüzde 5 önem düzeyine göre anlamli olduğu tespit edilmiştir. Mekânsal otokorelasyon, λ katsayısı yüzde 63 ile orta kuvvetli seviyededir. Ayrıca sosyal sermaye endeksinin kişi başı geliri açıklamada negatif ilişki görülmektedir. Yani sosyal sermayedeki bir birimlik artış kişi başı gayri safi milli hasılaya 2530 dolar seviyesinde düşüşe sebebiyet vermektedir.

Tablo 7. Sabit Etkiler Mekânsal Hata Panel Veri Modeli (SEM) Analiz Sonuçları

	Test istatistiği	p-değeri
Model	$kbmg = \alpha_N + ie\beta_1 + sse\beta_2 + \mu$ $\mu = \lambda W\varepsilon + \epsilon$	
ie	321,0455	0,562
sse	-2530,264	0,011
λ (Lamda)	0,6349617	0,000
R2	(grup içi): 0,0614	

5. SONUÇ

Modelde, inovasyon ve sosyal sermayenin, kişi başı gayri safi milli hasılayı mekânsal ağırlık ile varlığının açıklaması ile ilgili inceleme yapılmıştır. Öncelikle illerin mekânsal ağırlıklandırılması yapılmıştır. Bunun üzerine uygulanan mekânsal bağımlılık testinde bölgedeki herhangi bir ilde, sosyal sermaye ve inovasyon açısından kişi başı geliri etkilemede diğer illerinde etkilendiği tespit edilmiştir. Yani hem bölge genelinde hem de iller arasında mekânsal bağımlılığın varlığı anlamli çıkmıştır. Bundan sonra bu ağırlıklandırma üzerine model için birim etkinin varlığı sorgulanmıştır. Test sonucunda birim etkinin varlığı model için tespit edilmiştir. Model için Sabit Etkili Mekânsal Hata Panel Veri Modeli ile analiz yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan analizler sonucunda şu bulgular elde edilmiştir: Modelde, sosyal sermayedeki bir birimlik artışın, 2530 dolar civarında kişi başı gayri safi milli hasılaya azalışa sebebiyet vermektedir. Bunun nedenlerini en önemli iki sebebi söylenebilir. Bunlardan ilki net göç oranlarındaki dalgalanmalardır. Diğer ise özellikle son dönemlerde ülke ekonomisinde yaşanan yerli kaynaklı para krizleridir.

Sosyal sermaye ve inovasyonun, kişi başı gayri safi milli hasılayı etkilediği modelde, sosyal sermayenin kişi başı geliri negatif yönde etkilemesi dikkat çekilmiştir. Çalışma öncelikle ülke genelini değil ülkenin alt bölgesi üzerine yapılan bir çalışma olması sebebiyle sosyal sermayenin kişi başı geliri negatif etkilemesi ülke geneli için geçerli olduğu söylenememektedir. Yani kişi başı gelirin sosyal sermaye artışı tarafından azalması, bölgenin cari işlemler açığının azalmasına sebebiyet vermektedir. Buna binaen çalışmada, negatif etkinin nedenini net göç oranındaki dalgalanmalar ve yerli kaynaklı para krizleri şeklinde söylenebilir. Bundan dolayı net göç oranındaki dalgalanmaların daha stabil hale getirilmesine yönelik çalışmaların yapılmasında, bölge ekonomisine katkı sağlayabilir.

Bu modele göre inovasyonun kişi başı geliri etkilemede anlamli çıkmamış olması da bölgenin hali hazırda inovasyon kültürünü kazanmamasına bağlanabilir. İnovasyonun bir iktisadi yaşam biçimi olarak elde edilememesinin de bölge genelinin bilgi ekonomisi açısından bir nitelik kazanmadığını da gösterebilir.

İktisadi ve sosyo-ekonomik değişkenler de denilebilecek belirleyicilerin oluşturduğu küme olan sosyal sermaye verilerinin oluşması için, özellikle kurumsal güvenin artması ve de sivil toplum kuruluşlarının çalışmasındaki etkinliğin artması, ayrıca inovasyona artan oranda katkı sağlayacaktır. Bunu yanında etkileşim halinde olduğu iddia edilen sosyal sermaye ve inovasyon ilişkisinde, inovasyonun alt belirleyicileri olan hatta bir üretim faktörü de olduğu kabul edilen bilginin, üretilmesinde vazifeli patent ve marka tescil sayılarının etkin ve sistemik bir şekilde artırılabilmesi de TR42 MARKA bölgesi için bölgesel kalkınmada olumlu etkiler sağlayacaktır. Bu doğrultuda hem sosyal sermayenin güven unsuru üzerinde iyileştirilmesi hem de üründe olsun süreçte olsun inovasyonun cesaretlendirilmesi için gerekli tüm düzenlemeler ve teşviklerin yapılması, kalkınmada bilahare canlılık kazandıracağı söylenebilir.

Bunun yanında, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında, kalkınmada literatüründe bölgesel açıdan gelişimi açık olan ülkede, sosyal sermaye ve inovasyon kavramlarının daha düşük bölgesel düzeyde verilerin elde edilmesinde karşılaşılan sorunlar, bölgesel kalkınmada istenilen seviyede bir kalkınma kültüründe olmadığı söylenebilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., Akçigit, U. ve Çelik, M. A., (2022). Radikal and icremantal innovation: The roles of firms, managers, and innovations. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 14(3), 199-249.
- Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics: methods and models*. Springer Science & Business Media.
- Anselin, L. (2001). Spatial Econometrics. B. H. Baltagi (Ed.), *A companion to theoretical econometrics* içinde (s. 311-330). Blackwell.
- Anselin, L. (2003). Spatial externalities, spatial multipliers and spatial econometrics. *International Regional Science Review*, 26(2), 153-166.
- Anselin, L. (2009). Thirty years of spatial econometrics. *Papers Regional Sciences*, 89, 3-25.
- Arrow, K. J. (1999). Knowledge as a factor of production. O. P. Stiglitz (Ed.), *Annual World Bank conference on development economics* içinde (s. 15-20). Worl Bank.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for sociology of education* içinde (s. 241-258). Greenwood Press.
- Bozdoğan, M. N. (2008). *Bölgesel kalkınmanın sağlanmasına yönelik vergi özendirme önlemlerinin Türkiye açısından inelenmesi ve etkinliğinin analizi*. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- Bruch, R. (2004). Knowledge and know-how in emission control for mobile applications. *Catalysis Reviews*, 46(3-4), 271-334.
- Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94(94), 95 - 120.
- Cooke, P., Clifton, N. ve Oleaga, M. (2005). Social capital, firm embeddedness and regional development. *Regional Studies*, 39(8), 1065-1077.
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye'de gelir eşitsizliği ve yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, (59), 89-132.

- Çatalbaş, N. (2019). Türkiye ekonomisinin temel özellikleri ve dünya ekonomisindeki yeri. M. Toprak ve N. Çatalbaş (Ed.), *Türkiye ekonomisi içinde* (s. 3-32). Anadolu Üniversitesi .
- Dinda, S (2014). Inclusive growth through creation of human and social capital. *International Journal of Social Economics*, 41 (10), 878 – 895.
- Dobler, C. (2009, 03). *The impact of institutions, culture, and religion on per capital income*. ECONSTOR, <http://hdl.handle.net/10419/30368>
- Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). (2006, 1 Temmuz). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Planı-2007-2013.pdf
- Dökmen, G. (2009). *Bölgesel kalkınmada yenilik sistemleri ve devletin rolü: Türkiye örneği* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- du Plessis, M. (2007). The role of the knowledge management in innovaiton. *Journal of Knowledge Management*, 11(4), 20-29.
- Duluççu, M. A., Sungur, O. ve Keskin, H., (2010). Bölgesel kalkınmada yeni yaklaşımlar ve Türkiye'de kalkınma planlarına yansımaları: kalkınma planlarının yeni teoriler açısından değerlendirilmesi. 6. *Ulusal Coğrafya Sempozyumu*. Turkey: Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜCAUM) .
- Dursun, O. (2018). Toplum Pierre Bourdieu ile düşünmek. *Global Media Journal TR Edition*, 8(16), 68-123.
- Elhorst, J. P. (2003). The mystery of regional unemployment differentials: theoretical and empirical explanations. *Journal of Economic Surveys*, 17(5), 709-748.
- Elhorst, J. P. (2010). Applied spatial econometric: raising the bar. *Spatial Economic Analysis*, 5(1), 9-28.
- Elhorst, J. P. (2014). Linear spatial dependence models for cross-section data. *Spatial Econometrics from Cross-Sectional Data to Spatial Panles*, 5-37. Springer.
- Elhorst, J. P. (2017). Spatial panel data analysis. S. Shekhar, H. Xiong ve X. Zhou (Ed.), *Encyclopedia of GIS* (2. Baskı) içinde (s. 2050-2058). Springer International Publishing.
- Fafchamps, M. (2006). Development and social capital. *Journal of Development Studies*, 42(7), 1180-1198.
- Foray, D. (2004). *The Economics of knowledge*. The MIT Press.
- Fukuyama, F. (1997). Social capital; the tanner lectures on human values. *Brasenose College, Oxford*, 20(1), 375-484.
- Fukuyama, F. (2002). Social Capital and Development: The Coming Agenda. *SAIS Review (1989-2003)*, 22(1), 23–37.
- Gambetta, D. (2000). Can we trust trust. D. Gambetta (Ed.). *Trust: making and breaking cooperative relations, elektronik edition* içinde (s. 213-237). University of Oxford.
- Garud, R. (1997). Know-how, know-why, and know-what. *Advances in Strategic Management*, 14, 81-101.
- Günkör, C. ve Özdemir, M. Ç. (2017). Sosyal sermaye ve eğitim ilişkisi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15(1), 70- 90.

- Hobikoğlu, E. H. (2014). *Yeni ekonomide inovasyon*. İktisadi Araştırmalar Vakfı İktisadi İşletmesi.
- IV. Türkiye İktisat Kongresi. (2004). *Türkiye'de bilgi ekonomisine ve bilgi toplumuna geçiş için strateji ve politikalar*. DPT Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı. Türkiye Bilişim Vakfı.
- Kosfeld, R. (2010). *Spatial econometrics*. <https://www.uni-kassel.de/fb07/fileadmin/datas/fb07/5-Institute/IVWL/Kosfeld/lehre/spatial/SpatialEconometrics1.pdf> adresinden 20 Şubat 2018 tarihinde alınmıştır.
- Kosfeld, R. (2018). *Spatial regression models*. University of Kassel, Department of Economics, Institute of Economics. <https://www.uni-kassel.de/fb07/fileadmin/datas/fb07/5-Institute/IVWL/Kosfeld/lehre/spatial/SpatialEconometrics5a.pdf> adresinden 2 Şubat 2018 tarihinde alınmıştır.
- KOSGEB. (2005). Ekonomik kalkınmada sosyal sermayenin rolü. *Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkez Müdürlüğü*.
- Lesage, J. P. (1999). The theory and practice of spatial econometrics. University of Toledo. <https://www.spatial-econometrics.com/html/sbook.pdf> adresinden 1 Ekim 2018 tarihinde alınmıştır.
- Lesage, J. P. ve Ha, C. L. (2012). The impact of migration on social capital: Do migrants take their bowling Balls with Them? *Growth and Change*, 43(1), 1-26.
- Manski, C. F. (1993). Identification of endogenous social effects: the reflection problem. *The Review of Economic Studies*, 60(3), 531-542.
- McPherson J. M., Popielarz, P. A. ve Drobnic, S., (1992). Social networks and organizational dynamics. *American Sociological Review*, 57(2), 153-170.
- Muller, E. and Doloreux, D. (2009). What we should know about knowledge-intensive business services. *Technology in Society*, 31(1), 67-72.
- OECD. (2001). *The well being of nations: The role of human and social capital*. Centre for educational research and innovation. <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf> . adresinden 20 Şubat 2018 tarihinde alınmıştır.
- Oğuztürk, B. S. (2003). Yenilik kavramı ve teorik temelleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 8(2), 253-273.
- Özel, M. (2003). Avrupa Birliği'nde bölge, bölgeselleşme, bölge yönetimleri kavramları üzerine. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(1), 97-117.
- Öztürk, N. (2005). İktisadi kalkınmada eğitim rolü. *Sosyoekonomi*, (1), 27-44.
- Putnam, R. D., Leonardi, R. ve Nanetti, R. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Sabatini, F. (2006). *The empirics of social capital and economic development: A critical perspective*. <https://ageconsearch.umn.edu/bitstream/12097/1/wp060015.pdf>
- Sonn, J. W. (2021). *Innovation and regional development*. AAG-Wiley International Encyclopedia of Geography. <https://www.researchgate.net/publication/353274815> adresinden 9 Mart 2018 tarihinde alınmıştır.

- Tobler, W. (1979). Smooth pycnophylactic interpolation for geographical regions. *Journal of American Statistical Association*, 74, 519-530.
- Turğut, F. (2017). Tarihsel süreçte aile kurumunun dönüşümünü ve geleceğine yönelik çıkarımlar. *Medeniyet ve Toplum*, 1(1), 93-117.
- Tuzcu, S. E. (2016). Mekansal ekonometri ve sosyal bilimlerde kullanım alanları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(2), 401-436.
- Whittle, P. (1954). On stationary processes in the plane. *Biometrika*, 41(3-4), 434-449.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27, 151 - 208.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020a). *İleri panel veri analizi Stata uygulamaları* (4. Baskı). Beta.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2022). *Mekansal ekonometri Stata uygulamaları*. Beta.
- Yeşilyurt, M. E. (2008). Türkiye imalat sanayinde mekansal komşuluk ilişkileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 165-173.
- Zeren, F. (2010). Mekansal etkileşim analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatik Dergisi*, (12), 18-39.
- Zeren, F. (2011). *Mekansal ekonometri ve mekansal panel ekonometri yaklaşımları, AB üye ülkeleri için gelir yakınsama hipotezi üzerine bir uygulama* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Ek 1. TR42 MARKA Bölgesinin Düzey 3'e Göre Sosyal Sermaye Endeksleri

Yıl	ietr0	ietr42	ietr421	ietr422	ietr423	ietr424	ietr425
2021	0,8657	0,9195	0,8812	0,9834	0,8117	0,7581	0,8985
2020	0,5014	0,7114	0,7735	0,6695	0,6181	0,6818	0,5586
2019	0,4502	0,5953	0,6954	0,5889	0,5653	0,5447	0,4050
2018	0,7902	0,6580	0,7980	0,5971	0,4019	0,3379	0,5424
2017	0,5262	0,6519	0,7704	0,5630	0,3548	0,5972	0,4880
2016	0,6770	0,5159	0,6288	0,5231	0,5731	0,3976	0,4309
2015	0,5787	0,4567	0,6385	0,4557	0,2856	0,2421	0,1408
2014	0,4987	0,4009	0,5162	0,4338	0,5225	0,3788	0,3518
2013	0,4999	0,4473	0,6534	0,2774	0,4507	0,3986	0,5411
2012	0,2662	0,3842	0,5881	0,2507	0,5789	0,2880	0,2582
2011	0,3382	0,2727	0,4832	0,2109	0,1333	0,1811	0,1368
2010	0,0796	0,1266	0,3684	0,0574	0,0955	0,1812	0,1327
2009	0,2178	0,0962	0,3195	0,0678	0,0765	0,0646	0,2502
2008	0,0989	0,0612	0,2694	0,0595	0,1295	0,3026	0,0721
2007	0,2038	0,0262	0,2483	0,0590	0,0076	0,0564	0,0795

Ek 2. TR42 MARKA Bölgesinin Düzey 3'e Göre İnovasyon Endeksleri

Yıl	ietr0	ietr42	ietr421	ietr422	ietr423	ietr424	ietr425
2021	0,8657	0,9195	0,8812	0,9834	0,8117	0,7581	0,8985
2020	0,5014	0,7114	0,7735	0,6695	0,6181	0,6818	0,5586
2019	0,4502	0,5953	0,6954	0,5889	0,5653	0,5447	0,4050
2018	0,7902	0,6580	0,7980	0,5971	0,4019	0,3379	0,5424
2017	0,5262	0,6519	0,7704	0,5630	0,3548	0,5972	0,4880
2016	0,6770	0,5159	0,6288	0,5231	0,5731	0,3976	0,4309
2015	0,5787	0,4567	0,6385	0,4557	0,2856	0,2421	0,1408
2014	0,4987	0,4009	0,5162	0,4338	0,5225	0,3788	0,3518
2013	0,4999	0,4473	0,6534	0,2774	0,4507	0,3986	0,5411
2012	0,2662	0,3842	0,5881	0,2507	0,5789	0,2880	0,2582
2011	0,3382	0,2727	0,4832	0,2109	0,1333	0,1811	0,1368
2010	0,0796	0,1266	0,3684	0,0574	0,0955	0,1812	0,1327
2009	0,2178	0,0962	0,3195	0,0678	0,0765	0,0646	0,2502
2008	0,0989	0,0612	0,2694	0,0595	0,1295	0,3026	0,0721
2007	0,2038	0,0262	0,2483	0,0590	0,0076	0,0564	0,0795

TÜRKİYE EKONOMİSİNİN ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF TURKISH ECONOMY WITH MULTI CRITERIA DECISION MAKING METHODS

Doç. Dr. Hakan Murat ARSLAN¹

ÖZ

Günümüzde ülkelerin ekonomik performansları çok farklı kriterler çerçevesinde ölçülmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla yıldan yıla sayısı ve niteliği artan ekonomik makro göstergelerden yararlanılmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin son 38 yıllık ekonomik performansını literatürde sıklıkla kullanılan makro ekonomik göstergeler çerçevesinde değerlendirmektir. Çalışmanın özgün yanı üç farklı çok kriterli karar verme yönteminin hibrit bir yaklaşımla kullanılması ve fazla sayıdaki alternatifin birlikte değerlendirilmesidir. Çalışmada kullanılan temel veri matrisi değerleri; Türkiye İstatistik Kurumu, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu gibi kuruluşların resmi sitelerinden elde edilmiştir. Çalışmada öncelikle Entropi yöntemi ile kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesi gerçekleştirilmiştir. Ardından elde edilen verilere ayrı ayrı EDAS ve MOORA yöntemleri uygulanmıştır. Gerçekleştirilen analizler neticesinde; ekonomik performansın en iyi olduğu yıl 2011, ekonomik performansın en kötü olduğu yıl ise 1994 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu çalışma ile çok kriterli karar verme yöntemleri ile ülkelerin ekonomik performanslarının değerlendirilebileceği gösterilmiştir. Ekonomik performansın bazı yıllarda düşük olmasının sebebi, küresel ekonomik krizler ve yaşanan doğal afetler olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Performans, Entropi Yöntemi, EDAS Yöntemi, MOORA Yöntemi.

JEL Sınıflandırma Kodları: C44, H72, M11, M48.

ABSTRACT

Today, the economic performance of countries is tried to be measured within the framework of very different criteria. For this purpose, macroeconomic indicators, which increase in number and quality from year to year, are used. The aim of the study is to evaluate Turkey's economic performance for the last 38 years within the framework of macroeconomic indicators that are frequently used in the literature. The original aspect of the study is the use of three different multi criteria decision making methods with a hybrid approach and the evaluation of many alternatives together. The basic data matrix values used in the study. It is obtained from the official websites of institutions such as the Turkish Statistical Institute, The Ministry of Treasury and Finance, The Central Bank of the Republic of Turkey and the Banking Regulation and Supervision Agency. In the study, first of all, the weights of the criteria are determined by the Entropy method. Then, EDAS and MOORA methods re applied to the obtained data separately. As a result of the analyzes carried out, it is determined that the year with the best economic performance is 2011, and the year with the worst economic performance is 1994. In addition, this study shows that the economic performance of countries can be evaluated with multi criteria decision making methods. The reason for the low economic performance in some years is thought to be the results of the global economic crises and natural disasters.

Keywords: Economic Performance, Entropy Method, EDAS Method, MOORA Method.

JEL Classification Codes: C44, H72, M11, M48.

¹ Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, muratarслан@duzce.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

As it is known, the economic performance of countries can be evaluated with macroeconomic scales. Because governments are like businesses and want to keep the profit-loss balance. In order to understand the level of this balance, they must analyze their economic situation. The use of macroeconomic indicators in measuring and comparing the performance of countries helps to identify best practices to achieve a better level. By examining the strategies and policies of countries with high performance scores, opportunities for other countries to improve themselves on these issues arise. Performance measurement is carried out on a regular basis, providing critical feedback to countries, and helping policymakers make informed decisions about actions to be taken. In addition, performance measurement results are followed by the public and other relevant stakeholders, providing a reference point for evaluating the country's performance. For this purpose, in this study, it is aimed to evaluate the economic performance of the last 38 years from 1985, when the Republic of Turkey re-established a democratic order after the 1980 military coup to 2022 by using multi criteria decision making (MCDM) methods within the framework of macroeconomic indicators. For this purpose, five criteria including macro-economic performance values and 38 alternatives were used.

Design/methodology/approach:

The main purpose of economic policies is to increase the welfare level of the people of the country and to ensure a safe life. Therefore, it is of great importance to be successful in the economic field in order to compete at the global level. Therefore, it is extremely important to evaluate and measure the economic performance of countries. However, although studies on performance measurement methods have increased in recent years, the use of these methods is still limited. Recent research has recognized the limitations of economic performance measures. Therefore, studies are needed to develop and use more effective and comprehensive performance measurement methods. One of the most basic requirements to reach the right result in scientific research is to be able to choose the right data on the subject. Initially, the aim was to evaluate the economic performance of the Turkish economy for all years, if possible. However, it was decided to focus on the performance of the last 38 years, since it is not possible to reach healthy and complete data on this subject. The primary constraint for obtaining data is to access accurate and complete data. A secondary constraint is to determine how representative these data are in economic performance evaluation. In order to evaluate the economic performance of the Republic of Turkey, five criteria and 38 alternative years have been determined. In order to obtain these data, the relevant domestic and foreign literature has been fully examined. However, in the creation of the basic data matrix, the data on the official websites of institutions such as the Ministry of Treasury and Finance of the Republic of Turkey, the Central Bank of the Republic of Turkey (TCMB) and the Turkish Statistical Institute (TUIK) were used. In fact, in terms of the objectivity of this evaluation, the Entropy method, which includes calculating the weights of the criteria by directly utilizing the basic data matrix, was preferred. Criteria and alternatives have been provided only by scanning the relevant literature. Entropy, EDAS and MOORA methods, which are among the multi-criteria decision-making methods, were used in an integrated structure to evaluate Turkey's economic performance in the relevant date range within the framework of the determined criteria.

Findings:

The weighting of the criteria was carried out with the entropy method. Accordingly, the most effective weight is the inflation rate with a value of 0.257. The criterion with the weakest weight is the GNP per capita with a value of 0.166. Then, in order to determine the priority order of the alternatives, as a result of the analyzes performed separately according to the EDAS and MOORA methods, calculations were made by considering the five different macroeconomic indicators of the Turkish economy, and the priority order of the alternatives was determined. According to the results of the analysis, it is seen that the results of the analysis for the last 38 years of the Turkish economy, including the first five years and the last five years, according to both methods, match exactly. In other words, while the first five ranks are 2011, 2013, 2010, 2004 and 2005 respectively, the last five are 1994, 1988, 1991, 2001, and 1999 respectively. This shows that the validity and reliability coefficients of the analyzes are high. In addition, as a result of the analyzes carried out by both methods, it was determined that the year with the best economic performance was 2011 and the year with the worst performance was 1994.

Conclusion and Discussion:

The findings of the study show parallelism with other studies evaluating the economic performance of countries with MCDM methods. As a result of the study, the most important reason why 2011 emerged as the alternative with the highest performance in 38 years in terms of all macroeconomic indicators is that it was better than the others in terms of the criteria examined in that year. Thanks to the study, data belonging to different macroeconomic performance variables were converted into measurable performance values with the normalization process, and it was ensured that the alternatives were prioritized according to years. In this respect, the comparability of financial and economic performances of countries or organizations with MCDM methods has been demonstrated. In the study, five different macroeconomic variables belonging to the 38 years period for the years 1985-2022 were used. As a result of the analyzes carried out, 2011 was the year with the best economic performance, followed by 2013, 2010 and 2004, respectively. The worst performing years were 1994, 1988, 1991, 2001 and 1999.

1. GİRİŞ

Günümüzde ülkelerin ekonomik performansları farklı yöntemler ile karşılaştırılır ve elde edilen neticelere göre belirli dönemleri içine alan ekonomik performansları açıkça ifade edilebilir. Ülkelerin iktisadi açıdan durumlarının değerlendirilmesi aslında işletmelerin ekonomik performanslarının değerlendirilmesi gibidir. Sadece değerlendirilme kriterlerinin makro göstergeler çerçevesinde olması tercih edilmektedir. Ekonomik politikaların temel amacı, ülke halkının refah düzeyini yükseltmek ve güvenli bir yaşam sürmelerini sağlamaktır. Bu nedenle, küresel düzeyde rekabet edebilmek için ekonomik alanda başarılı olmak büyük önem taşır. Bu nedenle, ülkelerin ekonomik performanslarını değerlendirmek ve ölçmek son derece önemlidir. Ancak, performans ölçme yöntemleri konusunda yapılan çalışmalar son yıllarda artmasına rağmen, bu yöntemlerin kullanımı hala sınırlıdır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, ekonomik performans ölçümlerindeki sınırlamaların farkına varılmıştır. Bu nedenle, daha etkili ve kapsamlı performans ölçüm yöntemlerinin geliştirilmesi ve kullanımı için çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri ile ülkelerin ekonomik performanslarının değerlendirilmesi bir karar problemi olarak kabul edilebilir ve analiz edilebilir. Ekonomik performans değerlendirme için birçok alternatif ve kriterin yer aldığı karar verme yöntemleri bu tür kıyaslamalar için uygun yöntemlerdir. Ekonomik performanslarına göre ülkelerin belli dönemlerinin sıralanması çok sayıda farklı kriterin ve bu kriterlerin tümünün aynı anda dikkate alındığı matematiksel modellemeler ile yapılabilir.

Bir bilimsel araştırmada doğru sonuca ulaşmak için en temel gerekliliklerden biri, konuyla ilgili doğru verileri seçebilmektir. Başlangıçta amaç, Türkiye Cumhuriyeti ekonomisinin mümkünse tüm yıllara ait ekonomik performansının değerlendirilmesiydi. Ancak bu konuda sağlıklı ve tam verilere ulaşmak mümkün olmadığından, son 38 yılın performansına odaklanılmasına karar verilmiştir. Verilerin elde edilmesi için öncelikli kısıt, doğru ve eksiksiz verilere erişmektir. İkincil kısıt da bu verilerin ekonomik performans değerlendirmesinde ne kadar temsil edici olduklarının belirlenmesidir.

Türkiye ekonomisi son yıllarda farklı ekonomik performanslar göstermektedir. Türkiye'nin ekonomik durumunun yıllar bazında kıyaslamalı olarak gösterilmesi gelecekteki araştırmalar için tutarlı birer dayanak olacaktır. Türkiye'nin ekonomik performansının yıllar bazında ÇKKV yöntemleri ile gösterilmesi karar verme yöntemlerinin uygulama alanlarının çeşitliliği konusunda farkındalık oluşturması beklenmektedir. Çalışmayı diğer araştırmalardan farklı kılan yanı 38 yıl gibi geniş bir dönem için Türkiye ekonomisinin değerlendirilmesi ve çalışmada güncel ÇKKV yöntemlerinin kullanılmasıdır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi açısından diğer benzer çalışmalarda ekonomik göstergeler ve çok kriterli karar verme yöntemleri derinlemesine irdelenerek sentezlenmiş ve güncel verilerle yorumlanmıştır.

ÇKKV yöntemleri ile yapılan ekonomik değerlendirme araştırmalarının sayısında son yıllarda fazlaştığı gözlenmektedir. Ancak bu çalışmanın kriterleri, alternatifleri ve kullanılan ÇKKV yöntemlerinin çeşitliliği açısından gelecekte yapılan araştırmalara rehberlik edeceği düşünülmektedir. Çalışmanın sırası ile gelen bölümlerinde; literatür taramasına, yöntemine, bulgularına ve değerlendirme gibi başlıklara yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Ülke Ekonomilerinin Değerlendirilmesinde Kullanılan Kriterler

2.1.1. GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla)

Ekonomik performans ölçütü olarak GSYİH'nin ekonomide "eşik etkisi" yaptığı bilinmektedir. Bu görüşe göre GSYİH arttıkça halkın yaşam kalitesi belli bir noktaya kadar yükselmektedir. Bu eşik değerinin üstünde, GSYİH'daki artış halkın refah düzeyinde ne yönde eki yapacağı kestirilemez. Bunun sebebi, piyasadaki harcamaların artışından sağlanan faydanın, gelire bağlı getirinin eşitsizliği, zaman kaybı ve belirli doğal kaynağın azalması ile ilişkili olarak girdi maliyetleri ile dengelenmesidir (Costanza vd., 2009, s. 9).

Aslında GSYİH ilk olarak ortaya çıkış amacından git gide uzaklaşmış ve yanlış uygulanarak milletlerin ekonomik ve sosyal refahının bir göstergesi olarak kabul edilmiş, hatta dünya üzerinde süregelen tüm devletler onu ekonomik gelişmişliğin en önemli kriteri olarak görmekteyler. Ancak, GSYİH'nin baş mimarı kabul edilen Kuznets, GSYİH'daki artışın ekonomik gelişme ile aynı manaya gelemeyeceğini birçok kez vurgulamıştır (Costanza vd., 2014).

GSYİH tespit edilirken, doğal kaynakların kendi kendilerini yenileme süresinden daha hızlı bir şekilde halkın onları tükettiğine dikkat edilmesi gerekmektedir. Paul Hawken “*Gelecekte ödünç aldığımızı bugünden satıyoruz ve buna GSYİH diyoruz*” ifadesi ile bir taraftan ekonomik büyüme gerçekleşirken diğer taraftan doğal kaynakların tükendiğini belirtmektedir (Kubiszewski). Ayrıca GSYİH’nin en zayıf yönlerinden biri halkın psikolojik yönden refahını sağlayan potansiyel sosyal maliyetlerin göz ardı edilmesidir. Ancak bilindiği üzere sosyal maliyetlerin maddi karşılığını tam ölçmek mümkün değildir (Rauch ve Chi, 2010, s. 104).

2.1.2. Kişi Başına Düşen Gelir

Ülke ekonomilerinin performanslarının değerlendirilmesinde millî gelirin ve kişi başına düşen millî gelirin doğru hesaplanması önemlidir. Millî gelir aslında bir ülkenin ekonomik performansını açıkça ortaya koyar. Kişi başına düşen millî gelir de bir ülke de yaşayan vatandaşların ortalama gelir düzeyi ile ilgili fikir verir. Uluslararası ülke performansını karşılaştırmalarında genellikle millî gelir Amerikan doları türünden ifade edilir. Dolar türünden GSYİH’yı veya kişi başına düşen GSYİH’yı bulmak için nominal GSYİH’yı kambiyo döviz kuruna oranlamak gerekir (Alkın vd., 2005).

2.1.3. Büyüme Oranı

Bir ülkede ekonomik büyümenin manası üretim miktarının artmasıdır. Literatürde sıklıkla kullanılan üretim fonksiyonları arasında anapara ve işgücü temel iki değişkendir. Üretim miktarındaki artış, anapara ve işgücünün etkisi ile gerçekleştirilebilir. Özetle büyüme hızı, nominal GSMH’daki yüzdelik değişimdir (Yalçın, 2003).

2.1.4. İşsizlik Oranı

Aktif işgücünü yerine getirebilecek olup, çalışma isteğinde olduğu halde iş bulamayanların aktif ülke nüfusuna oranı, o ülkenin işsizlik oranı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bir ülkede işsizlik oranı yüksek ise yürütülen ekonomi politikalarının başarısız olduğu manası çıkar. Bir ülkede işsizlik seviyesinin yüksek olması halkın iktisadi ve sosyal yönden değişik olumsuzluklar ile karşı karşıya olduğu anlamına gelir. Bunlardan birincisi, ekonominin en önemli üretim unsurlarından işgücünün yeterince kullanılmaması ve dolayısı ile ülkenin toplam üretim miktarının eksik gerçekleşmesi söz konusudur. En önemlisi de sosyal bir canlı olarak kabul edilen vatandaşların yaşamlarını sürdürmeleri için elzem olan asgari gelirden mahrum olmalarıdır (Eleren ve Karagül, 2008).

Tüm iktisadi faaliyetlerin ve hizmetlerin temel amacı toplum refahının yükseltilmesi, dolayısıyla o ülkenin uluslararası sahada rekabet gücünün yükseltilmesi olduğu (White, Douglas ve Patel, 2001) dikkate alındığında hem ekonomik hem de sosyal yönden olumsuz etkileri olan işsizliğin bir ülkenin ekonomik performansının başarısı bakımından ne ölçüde önemli olduğu literatürde yaygın olarak kabul görmektedir (Eleren ve Karagül, 2008).

2.1.5. Enflasyon Oranı

Enflasyon, günlük yaşamda sıklıkla kullanılan ürün ve hizmet fiyatlarının belirgin artmasıdır. Enflasyon belirli bir ürünün veya hizmetin ücretinin artması değil, fiyatların tüm ürünler ve hizmetler düşünüldüğünde genel olarak sürekli bir artış seyretmesidir. Tüketici fiyatlarına dayalı enflasyon ile, tüketiciler tarafından satın alınmış ürün ve hizmetlere ait ücretlerin artış yönündeki değişiklikleri hesaplanır (Urfalıoğlu ve Genç, 2013).

Ülke ekonomilerindeki en önemli istikrar unsurlarından biri de fiyatların genel seviyesinin sürekli artış eğiliminde olduğu durumun ifadesi olan enflasyondur. Özellikle Türkiye’de son otuz yılın en önemli ekonomik problemi olan enflasyon, yürütülen ekonomi politikalarındaki birtakım arızaların olduğunu gösterdiği gibi toplum açısından hesaplanamayan birçok sosyolojik probleminde kaynağıdır. Eğer bir ülkede enflasyonun sürekli artış eğiliminde veya düşürülemiyorsa o ülkenin emin adımlarla kalkınması mümkün değildir (Eleren ve Karagül, 2008).

2.1.6. Dış Borç Miktarı

Bir ülkede var olan dış borç miktarının likidite yönünden ekonomik büyümeyi etkilediği açıktır. Yani yüklü miktardaki dış borç ödemeleri ülkeden aşırı miktarda döviz çıkması anlamına gelir. Buda ithalat için gerekli sermayenin kısıtlanması manasındadır. Dolayısı ile ekonomik büyüme olumsuz etkilenir. Literatürde bir kısım çalışmalarda dış borç ödeme oranı ile yatırımlar ve büyüme arasında anlamlı ilişkinin olduğu dile getirilmektedir (Moss ve Chiang, 2003, s. 4). Aslında yüksek dış borç ödemelerinin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği tarzında bir kısım deliller vardır.

Yurt içi tasarruf sağlanamaması nedeni ile yapılamayan yatırımların dış borçla temin edilmesini inceleyen bir diğer yöntem ise borç ile büyüme (growth-cum-debt) yöntemidir (Avramovic vd., 1964, s. 53).

2.2. Ülke Ekonomilerinin Değerlendirilmesi Çalışmaları

Yerli ve yabancı literatür derinlemesine incelendiğinde; ülkelerin makro veya mikro düzeyde ekonomik performansların birçok farklı yöntemle değerlendirildiği görülmektedir. Bu farklı yöntemler ve uygulamalardan bir kısmı sırası ile gelen paragraflarda ifade edilmiştir.

Urfalıoğlu ve Genç (2013) çalışmalarında, ÇKKV yöntemlerinden TOPSIS, ELECTRE ve PROMETHEE yöntemlerini birlikte kullanarak, bir kısım makro ekonomik göstergeler ile Türkiye'nin AB sürecinde iktisadi bakımdan performansını belirleyerek, AB'ne üye ve aday ülke konumunda olanların ekonomik performansları kıyaslanmıştır. Çalışmada bu ülkelerin ekonomik performansını ifade eden önemli altı makro ekonomik gösterge belirlenmiş, ÇKKV yöntemlerinin ekonomik performansın ölçülmesinde uygulanabilirliğini ortaya koymuşlardır.

Özden (2012) çalışmasında, AB'ye üye olan ülkelerin ekonomik performanslarının kıyaslanmasını Maastricht kriterlerinde uygulanan ekonomik ölçeklerin çerçevesinde yapmıştır. VIKOR yöntemi ile yapılan alternatiflerin öncelik sıralamasında makro ekonomik göstergelerin göreceli değerlerini (ağırlıklarını) uzmanların ve bilim insanlarının görüşleri doğrultusunda tespit etmiştir. Analizler neticesinde, AB üyesi Yunanistan'ın 2010 verileri ile Maastricht ekonomik kriterlerini sağlama açısından aday konumunda olan diğer ülkelerden daha alt sıralarda olduğu hatta son sırada konumlandığı görülmektedir. Türkiye ise kullanılan makro ekonomik kriterler çerçevesinde, Portekiz, İrlanda ve G. Kıbrıs gibi bir kısım üye ülkelerden daha üst sırada yer almıştır.

Karakoç vd. (2016) çalışmasında, Kurumsal Borsa İstanbul Endeksinde yer alan ve 2007 yılı içinde faaliyette bulunan beş firma üzerinde yaptıkları çalışmalarında bu işletmelerin son yedi yıllık finansal performanslarını GİA yöntemi ile değerlendirmişlerdir.

Kılıç (2005) çalışmasında, 2004 yılında etkin olan ve dört tanesi Maastricht kriterlerinden sağlanan toplam yedi makroekonomik kriteri kullanarak AB'ye üye 25 ülkeyi ve dört aday ülkeyi ÇKKV yöntemleri ile önceliklerine göre sıralamışlardır. Bu temel kriterler; kamu maliyesi dengesinin GSYİH'ya oranı, kamu borcunun GSYİH'ya oranı, enflasyon oranı, faiz oranı, GSYİH'daki reel büyüme, satın alma gücünün kişi başına GSYİH ve kişi başına düşen işgücüdür. Çalışmada ilgili ülkelerin AB müktesebatına ve ekonomik entegrasyona ne denli hazır olduklarını ekonomik performans kriterleri çerçevesinde ELECTRE yöntemi ile değerlendirmiştir. Çalışmanın analizleri neticesinde 2004 yılı için AB'ne aday ve üye ülkeler arasından 7 ülkenin ekonomik performansının düşük olduğu gözlenmiştir.

Dinçer (2011) çalışmasında, 2008 yılı için AB üyesi ve aday ülkelerin ekonomik performanslarını TOPSIS ve Ağırlıklı Toplam Yaklaşımını kullanarak beş makroekonomik kriter ile değerlendirmiştir. ÇKKV yöntemlerinin analizinde kullanılan kriterler; GSYİH, ithalat verileri, ihracat verileri, enflasyon oranı ve işsizlik oranıdır. Değerlendirmeler neticesinde; İlk üç sırayı Lüksemburg, Hollanda ve Danimarka almıştır. Son üç sırayı da Makedonya, Letonya ve Bulgaristan almıştır.

Masca (2017) çalışmasında, AB üyesi olan ülkelerin 2015 yılındaki ekonomik performanslarını TOPSIS yöntemi ile değerlendirmiştir. İlgili ülkelerin ekonomik performansını ölçmek için dördü Maastricht kriterine dahil altı kriter ile çalışma yapılmıştır. Bu kriterler; uzun dönem faiz oranı, devlet bütçesi denge değeri, devlet brüt borç değeri, enflasyon oranı, sabit sermaye miktarı ve işsizlik oranıdır. Değerlendirme sonucunda ilk üç sırayı alan İsveç, Malta ve Avusturya iken son üç sırada İspanya, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan yer almaktadır.

Hallett ve Lewis (2007) çalışmalarında, Orta ve Doğu Avrupa topraklarında bulunan sekiz yeni AB üye ülkesi için dış/iç borç verileri üzerinden Maastricht kriterlerinin geçersiz olabileceğini savunmuşlardır. Ek olarak çalışmada mali kriterlerin temin edilmesini imkânsız hale getiren nominal ölçütlerin güçlü yanları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın neticesinde, ilgili ülkelerin Maastricht kriterleri kapsamında dış/iç borç büyümesini engellemenin zor olacağı kanısı ortaya çıkmıştır.

Belke (2020) çalışmasında, G7 ülkeleri olarak tanınan ülkelerin 2010-2018 yılları arasında makroekonomik performanslarını ÇKKV yöntemleri ile karşılaştırmıştır. Performansların değerlendirmesinde kriterler olarak reel kişi başına gayrisafi yurt içi hasıla, ekonomik büyüme, yatırım oranı, dış ticaret, cari işlemler dengesi, bütçe dengesi, kamu borcu, işsizlik oranı ve enflasyon oranı gibi ölçütler kullanılmıştır. Çalışmada önce CRITIC (Criteria Importance Through Intercriteria Correlation) yöntemi kullanılarak kriterlerin önem ağırlıkları tespit

edilmiştir. Daha sonra MAIRCA (Multi Atributive Ideal-Real Comparative Analysis) yöntemi ile ilgili ülkelerin makroekonomik performansları sıralanmıştır.

Koşaroğlu (2021) çalışmasında, E7 ülkeleri olarak bilinen, büyüme hızlarıyla dikkat çeken yedi ülkenin 2010-2019 yılları arasındaki makroekonomik performanslarını karşılaştırmıştır. Çalışmasında ekonomik büyüme, yatırım oranı, ihracat, ithalat, cari işlemler dengesinin GSYİH'ya oranı, işsizlik oranı ve enflasyon oranı gibi performans ölçütlerini kriterler olarak belirlemiştir. Çalışma sonucunda E7 ülkelerinin makroekonomik performansları ENTROPİ ve ARAS yöntemlerinden oluşan hibrid bir model ile değerlendirilmiştir.

Turan vd., (2010) çalışmalarında, AB'ne aday ve AB'ne üye olma öncesi konumundaki ülkeleri TOPSIS yöntemi kullanarak belirlenmiş kriterler çerçevesinde değerlendirmiştir. Sonuçta AB'nin sadece ekonomik yönü açısından değil siyasi yönü itibari ile de birliğe ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.

Işık vd. (2016) çalışmasında, TOPSIS yöntemi ile yükselen trendde piyasa ekonomisi verileri kullanarak ilgili ülkelerinin 2013 yılındaki ihracat performansları üzerinde 22 ülkeyi ekonomik performansları dikkate alınarak sıralamıştır. AHP yöntemi ile gerçekleştirilen kriterlerin ağırlıklarının hesaplanması neticesinde en önemli kriter, yüksek teknoloji barındıran ürünlerinin ihracatı (HTECH) olmuştur. TOPSIS yöntemi kullanılarak alternatiflerin öncelik sıralaması hesaplamaları neticesinde, HTECH kriteri en yüksek ülke Filipinler olmuştur.

Balcerzak ve Pietrzak (2016) çalışmalarında, AB üyeliği kapsamında yeni üye konumundaki ülkelerin kaydettiği yükselmeyi analiz etmek amacı ile yeni AB üye ülkeleri 2004-2012 yılları arasında en yüksek beşerli sermaye seviyesi kapsamında değerlendirmişlerdir. TOPSIS yöntemi ile gerçekleştirilen analizler neticesinde 2004 ve 2012 yılları arasında yeni üye ülkelerin çoğunluğunun ilgili tarih aralığında kayda değer bir yükselme ortaya koydukları tespit edilmiştir.

Görüldüğü üzere ülkelerin ekonomik performansları değerlendirilirken çok kriterli karar verme yöntemlerinin kullanılan bir metot olduğu düşünülebilir. Makro ekonomik ölçütleri dikkate alarak yapılan çalışma sayısı bir hayli fazladır. Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde ve COVID-19 gibi pandemi dönemlerinde gösterdiği ekonomik performansın değerlendirilmesi yeni ve güncel politika oluşturmak açısından önemlidir. Ancak literatür taraması sonucunda bahsedilen bu dönemleri içeren ve Entropi, EDAS ve MOORA yöntemlerini bütünlük bir yapıda ele alan çalışma bulunmamaktadır. Çalışmanın bu yönü ile literatüre katkı sağlayıp, güncel hibrit ÇKKV yöntemleri ve farklı ülkeler ile karşılaştırma yapılabilecek yeni çalışmalara rehberlik edeceği düşünülmektedir.

3. METODOLOJİ

3.1. Çalışmanın Amacı ve Analiz Yöntemi

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1980 askeri darbesi sonrasında yeni yeni demokratik düzene geçtiği 1985 yılından 2022 yılına kadar ki son 38 yıllık ekonomik performansının objektif bir şekilde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Hatta bu değerlendirmenin objektifliği açısından doğrudan temel veri matrisinden yararlanarak kriterlerin ağırlıklarının hesaplanmasını içeren Entropi yöntemi tercih edilmiştir. Kriterler ve alternatifler sadece ilgili literatür taranarak temin edilmiştir. Belirlenen kriterler çerçevesinde ilgili tarih aralığı için Türkiye'nin ekonomik performansının analizi için çok kriterli karar verme yöntemlerinden Entropi, EDAS ve MOORA yöntemleri kullanılmıştır.

3.2. Verilerin Toplanması

Ülkenin ekonomik performansını değerlendirebilmek için beş kriter ve 38 alternatif yıl belirlenmiştir. Bu verilerin elde edilmesinde tamamen ilgili yerli ve yabancı literatürden ilham alınmıştır. Ancak temel veri matrisinin oluşturulmasında T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) gibi kuruluşların resmî web sitelerinde yer alan verilerden faydalanılmıştır.

Çalışmada kullanılan kriterler;

K1: GSYİH (*Milyar dolar)

K2: Kişi başına Düşen GSMH (USD)

K3: Büyüme Oranı

K4: Enflasyon Oranı

K5: Dış Borç Miktarı (*Milyar dolar)

Alternatifler;

A1: 1985

A2: 1986

A3: 1987

.

.

.

A36: 2020

A37: 2021

A38: 2022

3.3. Entropi Yöntemi

Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ÇKKV yöntemleri içerisinde kriterlerin ağırlıklarını belirleme konusunda literatürde sıklıkla kullanılmasına rağmen sübjektif yani karar vericilerin hükümleri ile kriterlerin ağırlıkları tespit edildiği için taraflı sonuçlar verdiği düşünülmektedir. Entropi Yöntemi daha objektif bir ağırlıklandırma yöntemi olduğundan, daha güvenilir sonuçlar verdiği düşünülmektedir. Bu yöntemde kriterlerin dağılım derecesi ve entropi değerinin daha yüksek olması kriterlerin nihai değerlendirme sürecinde etkilidir (Chen vd., 2015, s. 92). Entropi yönteminde güvenilir bir çözüme ulaşmak için aşağıda ifade edilen beş adım izlenmelidir (Li vd., 2011, s. 2087);

- 1. Adım:** Temel veri matrisinin oluşturulması
- 2. Adım:** Temel veri matrisinin normalize edilmesi
- 3. Adım:** Kriterlerin entropi değerlerinin hesaplanması
- 4. Adım:** Her bir kriter için farklılaşma derecesini bulma
- 5. Adım:** Kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesi

3.4. EDAS Yöntemi

EDAS (Ortalama Çözüme Uzaklığa Göre Değerlendirme) Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olarak ilk kez (Keshavarz vd., 2015) tarafından kullanılmıştır. Keshavarz ve arkadaşlarının yaptığı çalışmanın sonuçlarına göre bu karar verme yöntemi ÇKKV yöntemi olarak kullanılabilir niteliktedir. Çok karmaşık karar verme problemlerini çözme potansiyeline sahiptir. Çok farklı alanlarda çözüm aşamaları test edilmiştir. EDAS yönteminde en iyi çözümün bulunması ortalama çözüme olan uzaklığa bağlıdır (Keshavarz vd., 2016). Karar vericilerin alternatifler hakkında kriterler çerçevesinde hükümlerine ihtiyaç olmadığı için negatif ideal çözümlere göre en iyi seçeneğin belirlenmesi ortalama değerden uzaklığa en fazla olarak kabul edilebilir.

EDAS yöntemi aşağıdaki beş adımda uygulanır (Keshavarz vd., 2016):

- 1. Adım:** Temel veri matrisine bağlı ortalama çözümlerin belirlenmesi
- 2. Adım:** Negatif ve pozitif uzaklıkların hesaplanması
- 3. Adım:** Ağırlıklı negatif ve pozitif uzaklıkların hesaplanması
- 4. Adım:** Q^{+i} ve Q^{-i} değerlerinin bulunması normalizasyonu
- 5. Adım:** Alternatiflerin AS değerlerine göre önceliklerinin belirlenmesi

3.5. MOORA Yöntemi

Oran analizi temeline dayalı çok amaçlı optimizasyon yöntemi MOORA (Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis Method), Brauers ve Zavadskas (2006) tarafından ilk kez literatüre kazandırılmıştır. MOORA yöntemi,

farklı yaklaşımların sınıflandırılmasına dayanmaktadır (Brauers ve Zavadskas, 2006, s. 445-469). MOORA yöntemi temelde oran yaklaşımı ve referans nokta yaklaşımı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Brauers ve Zavadskas, 2006, s. 445-469).

Oran metodu yaklaşımı, temel veri matrisi değerleri normalize edildikten sonra y_i^* değerlerinin hesaplanabilmesi için fayda nitelikli kriter değerleri toplamından maliyet nitelikli kriter değerlerinin toplamının çıkartılması ile elde edilir. Her bir alternatif için tespit edilen y_i^* değerine göre alternatiflerin sıralaması yapılmaktadır. Sonuçta y_i^* değeri büyük olan alternatifin önceliği diğerlerine göre üstündür.

Referans nokta yaklaşımı, aynı oran metodunun başlangıcında olduğu gibi öncelikle normalize edilmiş temel veri matrisi değerlerine göre her bir kriterin referans nokta değeri tespit edilir. Sonra her bir alternatifin tespit edilen bu referans nokta değerlerinden mutlak sapma miktarları hesaplanır. Daha sonra her bir alternatif için elde edilen bu sapma değerlerinin maksimum verileri bulunur. Elde edilen bu maksimum değerlerden en küçük değere sahip alternatifin önceliği daha üstün olacak şekilde sıralama yapılır.

Tam çarpım metodu yaklaşımı, bu yaklaşımda normalize edilmiş temel veri matrisi değerleri arasından fayda nitelikli olanlar kendi aralarında, maliyet nitelikli olanlar kendi aralarında çarpılırlar ve çıkan sonuçlar birbirine oranlanır. Bu oransal değerler her bir alternatif için belirlenir. Sonuçta oransal değeri en büyük olan alternatifin önceliği diğerlerine göre üstündür.

4. TÜRKİYE EKONOMİSİNİN ÇKKV YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Entropi Yöntemi ile Kriterlerin Ağırlıklarının Belirlenmesi

Çalışma verileri itibari ile karar vericilere danışılarak kriterlerin kıyaslanmasına uygun bir nitelik arz etmemektedir. Bu sebeple kriterlerin ağırlıkları daha objektif yaklaşım sergileyen yani doğrudan temel veri matrisinden faydalanarak ağırlıkları tespit etme imkânı veren Entropi yöntemi ile belirlenmiştir. Bu süreçte öncelikle temel veri matrisine normalizasyon yapılmıştır. Ardından her bir terime ait entropi değerleri tespit edilmiştir. Daha sonra belirlenen entropi değerlerine bağlı kriterlerin ağırlıkları tespit edilmiştir. Aşağıdaki Tablo 1'de çalışmanın tümünde kullanılan temel veri matrisi ifade edilmiştir. Tablo 2'de Entropi yöntemi ile belirlenen kriterlerin ağırlıkları ifade edilmiştir.

Tablo 1. Temel Veri Matrisi

Yıllar	GSYİH (Milyar dolar)	Kişi başına düşen GSMH değeri (USD)	Büyüme Oranı	Enflasyon oranı (TÜFE)	Dış Borç (Milyar dolar)
1985	69	1330	4,3	44,2	25,5
1986	75	1463	6,8	30,7	32,1
1987	86	1636	9,8	55	40,4
1988	91	1665	1,5	77,1	40,7
1989	108	1959	1,6	64,3	43,9
1990	152	2682	9,4	60,4	49,03
1991	152	2621	0,4	71,1	52,4
1992	160	2708	6,4	66	58,6
1993	182	3004	7,9	71	70,5
1994	131	2184	0,1	125,5	68,7
1995	172	2759	8	76,1	73,27
1996	185	2928	7,1	79,8	79,3
1997	191	3079	8,3	99,1	84,4
1998	271	4442	3,8	69,7	96,4
1999	248	4003	0,1	68,8	103,1
2000	265	4229	6,6	39	118,6
2001	197	3064	0,1	68,5	113,6

Yıllar	GSYİH (Milyar dolar)	Kişi başına düşen GSMH değeri (USD)	Büyüme Oranı	Enflasyon oranı (TÜFE)	Dış Borç (Milyar dolar)
2002	238	3581	6,4	29,8	129,6
2003	312	4968	5,6	18,4	144,1
2004	404	5961	9,6	9,3	161
2005	499	7304	9	7,7	170
2006	548	7906	7,1	9,6	207,7
2007	677	9658	5	8,4	249,5
2008	663	10931	0,8	10,1	260,4
2009	645	8980	0,1	6,8	268,4
2010	748	10560	8,5	6,4	292
2011	730	11205	11,1	10,5	304
2012	877	11598	4,8	6,2	339
2013	951	12480	8,5	7,4	392,3
2014	934	12112	5,2	8,2	405,1
2015	855	11019	6,1	8,8	399,4
2016	861	10883	3,2	8,5	408,2
2017	851	10616	7,5	11,9	453,3
2018	789	9693	2,8	20,3	446
2019	749	9093	0,5	11,5	445
2020	717	8577	1,8	14,6	430,2
2021	807	9528	11,4	36,08	439,3
2022	906	10655	5,6	64,27	459

Tablo 2. Entropi Yöntemi ile Tespit Edilen Kriter Ağırlıkları

Entropi	K1: GSYİH (Milyar dolar)	K2: Kişi Başına Düşen GSMH Değeri (USD)	K3: Büyüme Oranı	K4: Enflasyon Oranı (TÜFE)	K5: Dış Borç (Milyar dolar)
e_j	0,9335	0,9486	0,9296	0,9071	0,9237
$1-e_j$	0,0665	0,0514	0,0704	0,0929	0,0763
Ağırlıklar	0,183	0,142	0,194	0,256	0,210

Tablo 2' de ifade edilen sonuçlar değerlendirildiğinde; en yüksek değerdeki kriterin 0,256 oranı ile enflasyon oranı olduğu görülmektedir. Bunun sebebi analiz sonuçlarından çıkan entropi değerinin ve dolayısı ile $(1-e_j)$ değerinin yüksek olmasıdır.

4.2. EDAS yöntemi ile Alternatiflerin Önceliklerinin Belirlenmesi

Çalışmada EDAS yöntemi uygulanırken sırası ile tüm kriterlere göre ortalama çözüm bulunmuş, sonra ortalama pozitif ve negatif uzaklıklar matrisleri hesaplanmıştır. Daha sonra ağırlıklı pozitif ve negatif uzaklık matrisleri tespit edilmiştir. Ardından her bir alternatif için SP ve SN değerleri bulunmuştur. Son olarak AS değerlerine bağlı alternatiflerin öncelik sıralaması tespit edilmiştir. Tablo 3'te alternatiflere ait SP ve SN değerleri açıkça gösterilmiştir.

Tablo 3. EDAS Yöntemine Göre Alternatiflere Ait SP ve SN Değerleri

Yıllar	SP	SN	Yıllar	SP	SN
1985	-0,79530	0,81551	2004	1,87576	1,43513
1986	0,11736	1,02723	2005	2,11761	1,49123
1987	-0,14255	0,96693	2006	1,67432	1,38840
1988	-2,41844	0,43898	2007	1,57052	1,36432
1989	-1,91770	0,55514	2008	0,79161	1,18363
1990	-0,18987	0,95596	2009	0,47320	1,10977
1991	-2,24870	0,47836	2010	2,31737	1,53757
1992	-0,96645	0,77581	2011	2,63794	1,61194
1993	-0,83837	0,80552	2012	1,77446	1,41163
1994	-4,31080	0,00000	2013	2,39915	1,55654
1995	-1,05376	0,75555	2014	1,61594	1,37486
1996	-1,33105	0,69123	2015	1,50753	1,34971
1997	-1,75391	0,59314	2016	0,92954	1,21563
1998	-1,34627	0,68770	2017	1,33250	1,30911
1999	-2,13561	0,50459	2018	-0,01812	0,99580
2000	0,05684	1,01318	2019	-0,29449	0,93169
2001	-2,39003	0,44557	2020	-0,20448	0,95257
2002	0,14396	1,03340	2021	1,10369	1,25603
2003	0,61216	1,14201	2022	-0,69557	0,83865

EDAS yönteminin özelliği gereği her bir alternatifin ortalama değerlerden pozitif ve negatif sapmalarına bağlı ağırlıklı standart bir değer tespit ederek alternatifler önceliklerine göre sıralanabilir. Bu doğrultuda Tablo 4'te her bir alternatifin AS değerlerine bağlı öncelik sıralaması tespit edilmiştir.

Tablo 4. Alternatiflerin AS Değerlerine Bağlı Öncelik Sıralaması

Yıllar	AS	Sıralama	Yıllar	AS	Sıralama
2011	2,12494	1.	2018	0,48884	20.
2013	1,97784	2.	1987	0,41219	21.
2010	1,92747	3.	1990	0,38305	22.
2005	1,80442	4.	2020	0,37404	23.
2004	1,65544	5.	2019	0,31860	24.
2012	1,59305	6.	2022	0,07154	25.
2006	1,53136	7.	1985	0,01010	26.
2014	1,49540	8.	1993	-0,01642	27.
2007	1,46742	9.	1992	-0,09532	28.
2015	1,42862	10.	1995	-0,14910	29.
2017	1,32080	11.	1996	-0,31991	30.
2021	1,17986	12.	1998	-0,32929	31.
2016	1,07259	13.	1997	-0,58039	32.
2008	0,98762	14.	1989	-0,68128	33.
2003	0,87708	15.	1999	-0,81551	34.
2009	0,79149	16.	1991	-0,88517	35.
2002	0,58868	17.	2001	-0,97223	36.
1986	0,57229	18.	1988	-0,98973	37.
2000	0,53501	19.	1994	-2,15540	38.

4.3. MOORA Yöntemi ile Alternatiflerin Önceliklerinin Belirlenmesi

MOORA yönteminde işlem basamakları incelendiğinde, öncelikle temel veri matrisi normalize edilir. Daha sonra kriterlerin ağırlıklarına bağlı normalize matris hesaplanır. Ardından ağırlıklı ve eşit ağırlıklı oran metoduna bağlı alternatiflerin öncelikleri hesaplanır. Sonra her bir alternatif için kriterlere bağlı referans noktalar belirlenir ve bu noktaları dikkate alan ağırlıklı ve eşit ağırlıklı referans nokta yaklaşımına göre alternatiflere ait öncelik sıralaması yapılır. Son olarak her bir alternatifin kriterlerin niteliğine bağlı maksimum ve minimum değerleri kendi aralarında çarpılarak oranlanmasına bağlı tam çarpım değerleri tespit edilir. Bu değerlere göre alternatifler tam çarpım yaklaşımına göre sıralanmış olurlar. En son aşamada ise multi MOORA yaklaşımı çerçevesinde tüm bu üç yaklaşım sonucunda en fazla aynı sıralamada tekrarlanan alternatifin sırası tespit edilmiş olur. Tablo 5'te ağırlıklı eşit ağırlıklı oran metoduna göre alternatiflerin sıralaması gösterilmiştir.

Tablo 5. Ağırlıklı ve Eşit Ağırlıklı Oran Metoduna Göre Alternatiflerin Sıralaması

Yıllar	y_i^*	Oran Met. Göre Sıralama	Yıllar	y_i^*	Eşit Ağırlıklı Oran Met. Göre Sıralama
2011	0,07571	1.	2011	0,10385	1.
1990	0,07000	2.	2013	0,09993	2.
2013	0,06896	3.	2010	0,09287	3.
2010	0,06697	4.	2005	0,08108	4.
2005	0,06238	5.	2012	0,08018	5.
2004	0,05655	6.	2014	0,07825	6.
2012	0,05221	7.	2015	0,07381	7.
2006	0,05062	8.	2004	0,07284	8.
2014	0,04829	9.	2006	0,07087	9.
2007	0,04726	10.	2007	0,07082	10.
2015	0,04587	11.	2017	0,07027	11.
2017	0,04190	12.	2021	0,06915	12.
2021	0,03794	13.	2016	0,05776	13.
2016	0,03047	14.	2008	0,05151	14.
2008	0,02616	15.	2009	0,03947	15.
2003	0,02375	16.	2003	0,03882	16.
2009	0,01816	17.	2018	0,03396	17.
2002	0,01256	18.	2022	0,02940	18.
1986	0,01223	19.	2000	0,02788	19.
2000	0,01059	20.	2002	0,02700	20.
1987	0,00708	21.	2020	0,02539	21.
2018	0,00673	22.	1990	0,02381	22.
2020	0,00169	23.	2019	0,02298	23.
2019	-0,00108	24.	1987	0,02200	24.
2022	-0,00849	25.	1986	0,02190	25.
1993	-0,01075	26.	1993	0,00973	26.
1985	-0,01117	27.	1995	0,00496	27.
1992	-0,01450	28.	1992	0,00416	28.
1995	-0,01602	29.	1985	0,00023	29.
1996	-0,02320	30.	1996	-0,00131	30.
1998	-0,02489	31.	1998	-0,00226	31.

Yıllar	y_i^*	Oran Met. Göre Sıralama	Yıllar	y_i^*	Eşit Ağırlıklı Oran Met. Göre Sıralama
1997	-0,03310	32.	1997	-0,00722	32.
1989	-0,03986	33.	1989	-0,02388	33.
1999	-0,04586	34.	1999	-0,02479	34.
1991	-0,04844	35.	1991	-0,03004	35.
1988	-0,05220	36.	2001	-0,03299	36.
2001	-0,05224	37.	1988	-0,03453	37.
1994	-0,09927	38.	1994	-0,07185	38.

Tablo 6’da ağırlıklı eşit ağırlıklı referans nokta yaklaşımına göre alternatiflerin sıralaması gösterilmiştir.

Tablo 6. Ağırlıklı ve Eşit Ağırlıklı Referans Nokta Yaklaşımına Göre Alternatiflerin Sıralaması

Yıllar	Maksılar	Referans Nok. Yak. Sıralama	Yıllar	Maksılar	Eşit Ağırlıklı Referans Nok. Yak Göre Sıralama
2006	0,02396	1.	2006	0,023575	1.
2005	0,02422	2.	2005	0,026441	2.
2004	0,02931	3.	2004	0,031998	3.
2007	0,03187	4.	2007	0,032891	4.
2003	0,03424	5.	2010	0,033336	5.
2010	0,03504	6.	2011	0,034837	6.
2011	0,03662	7.	2003	0,03738	7.
2000	0,03676	8.	2012	0,039215	8.
2002	0,03820	9.	2000	0,04013	9.
2012	0,04122	10.	1998	0,040965	10.
1990	0,04474	11.	2002	0,041709	11.
1987	0,04635	12.	1993	0,044985	12.
1986	0,04694	13.	1995	0,04557	13.
1985	0,04726	14.	2013	0,045882	14.
2013	0,04823	15.	1992	0,046272	15.
1989	0,04881	16.	1990	0,04674	16.
2015	0,04917	17.	2015	0,046771	17.
1992	0,04936	18.	1996	0,047481	18.
2014	0,04992	19.	2014	0,047484	19.
2016	0,05032	20.	2016	0,047871	20.
1998	0,05242	21.	1989	0,050364	21.
2008	0,05279	22.	1987	0,050601	22.
2020	0,05322	23.	2020	0,050623	23.
1993	0,05349	24.	1988	0,050878	24.
2021	0,05441	25.	1986	0,051244	25.
1991	0,05478	26.	1985	0,051595	26.
2019	0,05516	27.	2021	0,051762	27.
2018	0,05529	28.	2018	0,0526	28.
2017	0,05625	29.	2017	0,053513	29.

Yıllar	Maksılar	Referans Nok. Yak. Sıralama	Yıllar	Maksılar	Eşit Ağırlıklı Referans Nok. Yak Göre Sıralama
1999	0,05628	30.	2022	0,054226	30.
2001	0,05628	31.	2008	0,054476	31.
2009	0,05628	32.	2019	0,056018	32.
2022	0,05700	33.	1991	0,056532	33.
1995	0,05770	34.	1999	0,058073	34.
1988	0,05852	35.	2001	0,058073	35.
1996	0,06075	36.	2009	0,058073	36.
1997	0,07669	37.	1997	0,059932	37.
1994	0,09848	38.	1994	0,076963	38.

Tablo 7’de ağırlıklı tam çarpım metoduna göre alternatiflerin sıralaması gösterilmiştir.

Tablo 7. Ağırlıklı Tam Çarpım Metoduna Göre Alternatiflerin Sıralaması

Yıllar	Çarpım Değerleri	Tam Çarpım Metoduna Göre Sıralama
2010	35927,05479	1.
2013	34750,73544	2.
2011	28444,27162	3.
2005	25059,02521	4.
2012	23229,10876	5.
2014	17708,8348	6.
2015	16351,11602	7.
2007	15598,97414	8.
2004	15440,5546	9.
2006	15427,23118	10.
2017	12560,85068	11.
2016	8641,911866	12.
2021	5530,347262	13.
2003	3273,726579	14.
2018	2365,16994	15.
2008	2204,454077	16.
2022	1832,519874	17.
2020	1762,39726	18.
2000	1599,109482	19.
2002	1412,342365	20.
1990	1293,99138	21.
1993	862,8810708	22.
1986	757,1311151	23.
1992	716,9800393	24.
1995	680,8622977	25.
1998	680,8032647	26.
2019	665,4281387	27.
1987	620,5314131	28.

Yıllar	Çarpım Değerleri	Tam Çarpım Metoduna Göre Sıralama
1996	607,7501446	29.
1997	583,5862454	30.
1985	350,1117913	31.
2009	317,3544753	32.
1989	119,9230543	33.
1988	72,42660064	34.
1991	42,77300008	35.
1999	13,99555636	36.
2001	7,756862342	37.
1994	3,318359749	38.

Tablo 8. Multi MOORA Yöntemine Göre Alternatiflerin Önceliklerinin Sıralaması

Sıralama	Ağırlıklandırılmış Oran Metodu Sıralama	Ağırlıklandırılmış Referans Nok. Yak. Sıralama	Tam Çarpım Metoduna göre Sıralama	Eşit ağırlık oran met. Sıralama	Eş. Ağ Ref. Nok. Yak.	Multi MOORA
1.	2011	2006	2010	2011	2006	2011
2.	1990	2005	2013	2013	2005	2013
3.	2013	2004	2011	2010	2004	2004
4.	2010	2007	2005	2005	2007	2005
5.	2005	2003	2012	2012	2010	2012
6.	2004	2010	2014	2014	2011	2014
7.	2012	2011	2015	2015	2003	2015
8.	2006	2000	2007	2004	2012	Yorumlanamaz
9.	2014	2002	2004	2006	2000	Yorumlanamaz
10.	2007	2012	2006	2007	1998	2007
11.	2015	1990	2017	2017	2002	2017
12.	2017	1987	2016	2021	1993	Yorumlanamaz
13.	2021	1986	2021	2016	1995	2021
14.	2016	1985	2003	2008	2013	Yorumlanamaz
15.	2008	2013	2018	2009	1992	Yorumlanamaz
16.	2003	1989	2008	2003	1990	2003
17.	2009	2015	2022	2018	2015	2015
18.	2002	1992	2020	2022	1996	Yorumlanamaz
19.	1986	2014	2000	2000	2014	2000
20.	2000	2016	2002	2002	2016	2002
21.	1987	1998	1990	2020	1989	Yorumlanamaz
22.	2018	2008	1993	1990	1987	Yorumlanamaz
23.	2020	2020	1986	2019	2020	2020
24.	2019	1993	1992	1987	1988	Yorumlanamaz
25.	2022	2021	1995	1986	1986	1986
26.	1993	1991	1998	1993	1985	1993
27.	1985	2019	2019	1995	2021	2019
28.	1992	2018	1987	1992	2018	1992

Sıralama	Ağırlıklandırılmış Oran Metodu Sıralama	Ağırlıklandırılmış Referans Nok. Yak. Sıralama	Tam Çarpım Metoduna göre Sıralama	Eşit ağırlık oran met. Sıralama	Eş. Ağ Ref. Nok. Yak.	Multi MOORA
29.	1995	2017	1996	1985	2017	2017
30.	1996	1999	1997	1996	2022	1996
31.	1998	2001	1985	1998	2008	1998
32.	1997	2009	2009	1997	2019	1997
33.	1989	2022	1989	1989	1991	1989
34.	1999	1995	1988	1999	1999	1999
35.	1991	1988	1991	1991	2001	1991
36.	1988	1996	1999	2001	2009	Yorumlanamaz
37.	2001	1997	2001	1988	1997	2001
38.	1994	1994	1994	1994	1994	1994

Tablo 8’de bazı sıralamalara ait yorum yapılamadığı görülmektedir. Çünkü MOORA yönteminde son aşamada değerlendirilen multi MOORA sürecinde MOORA yöntemi ile elde edilen tüm sonuçlar ayrı ayrı değerlendirilir. Eğer aynı satırda en az iki kez bir alternatif aynı sıralamada yer alırsa ancak o zaman ilgili alternatifin sıralamasına ait hükmü verilebilir. Bu doğrultuda her bir alternatifin nihai sırası belirlenmiştir.

4.4. Bulgular ve Yorumları

EDAS ve MOORA yöntemlerine göre gerçekleştirilen ayrı ayrı analizler neticesinde Türkiye ekonomisinin belirlenen beş farklı makro ekonomik göstergesi dikkate alınarak değerlendirmeler yapılmış ve alternatiflerin öncelik sıralaması belirlenmiştir. Tablo 9 dikkatle incelendiğinde, Türkiye ekonomisinin son 38 yılı için her iki yöntemle yapılan değerlendirmede ilk beş yıl ve son beş yıllık analiz sonuçlarının çok yakın değerler ile örtüştüğü görülmektedir. Bu durum, analizlerin geçerlik ve güvenilirlik katsayısının yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca her iki yöntemle gerçekleştirilen analizler neticesinde ekonomik performansın en iyi olduğu yılın 2011 ve performansın en kötü olduğu yıl ise 1994 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 9. EDAS ve MOORA Yöntemlerine Göre Alternatiflerin Sıralamasının Karşılaştırılması

Sıra	Multi MOORA Yöntemine Göre Sıralama	EDAS yöntemine Göre Sıralama
1	2011	2011
2	2013	2013
3	2004	2010
4	2005	2005
5	2012	2004
...
...
34	1999	1999
35	1991	1991
36	Yorumlanamaz	2001
37	2001	1988
38	1994	1994

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Entropi, EDAS ve MOORA yöntemleri çok kriterli karar verme yöntemleri arasında sıklıkla kullanılan yöntemler değildir. Bu yöntemler genellikle işletmelerin yönetim süreçlerinde karşılaştıkları karar problemlerinin çözümünde kullanılmaktadırlar. Çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti devletinin belirli makro ekonomik göstergeler çerçevesinde ekonomik açıdan hangi yılda daha iyi durumda olduğunun belirlenebilmesi için literatürde ilk defa

Entropi, EDAS ve MOORA yöntemleri birlikte bütünleşik bir yapıda uygulanmıştır. Yıllara göre ekonomik performansın değerlendirilme sürecinde daha önceki çalışmalar sınırlı sayıda makro ekonomik değişkeni dikkate alırken bu çalışmada son 38 yıla ait beş makro ekonomik değişken dikkate alınarak hesaplamalar yapılmıştır. Bu yönü ile çalışmanın sonuçları itibari ile özellikle dönemsel açısından daha kapsamlı ve açık sonuçlar elde edilmiştir.

Çalışma sayesinde, farklı makro ekonomik performans değişkenlerine ait veriler normalizasyon işlemi ile ölçülebilir performans değerlerine dönüştürülerek alternatiflerin yıllara göre öncelik sıralamasının yapılması sağlanmıştır. Bu açıdan ÇKKV yöntemleri ile ülkelerin veya organizasyonların finansal ve iktisadi performanslarının kıyaslanabilirliği gösterilmiştir.

Çalışmada 1985–2022 yılları için 38 yıllık döneme ait beş farklı makro ekonomik değişken kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analizlerin neticesinde, ekonomik performansın en iyi olduğu yıl 2011 iken onu sırasıyla, 2013, 2004 ve 2005 yılları takip etmektedir. Performansın en kötü olduğu yıllar ise 1994, 1988, 2001, 1991 ve 1999 olmuştur. Elde edilen bu sonuçlar, bu konuda yapılmış benzer çalışmalar ile (Eleren ve Karagül, 2008) örtüşmektedir. Çalışmanın sonuçlarının geçerliği açısından; 1994’ün Ocak ile ekonomik bir dizi önlemin alındığı Nisan ayları arasında Türk Lirası, dolar karşısında yüzde 160’ın üzerinde değer kaybetmiştir. Ayrıca 1999’ da yaşanan Gölçük ve Kaynaşlı depremlerinin ülke ekonomisini derinden etkilediği bilinmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti 61. Dönem hükümeti Katılım Öncesi Ekonomik Programı’nın (2011-2013) temel amacı; hedeflenen makroekonomik politikalara ulaşılması ve ülkenin refah seviyesinin artırılması nihai hedefi doğrultusunda, büyümeye istikrar kazandırmak, istihdamı artırmak, kamu dengelerini iyileştirmek, fiyat istikrarını sağlamak ve cari açığı kontrol altında tutmak idi (Türkiye Cumhuriyeti Katılım Öncesi Ekonomik Program (2011-2013), 2011, s 1). Bu hedeflere ulaşmak için sarf edilen gayret olumlu neticeler vermiş ve son 38 yılın en yüksek ekonomik performans verilerini ortaya koymuştur. Bu veriler çalışmanın sonuçları ile de örtüşmektedir.

Çalışmada Entropi yöntemi kullanılarak kriter ağırlıkları belirlenmiş ve elde edilen sonuçlara göre; 0,256 ağırlık oranı ile en etkin kriterin *enflasyon oranı* olduğu görülmektedir. Günümüzde ülke ekonomilerinin performansını belirlemede enflasyon oranının ne denli belirleyici olduğu bilinmektedir.

Daha sonraki dönemde yapılacak bilimsel çalışmalarda, kriterlerin sayısının artırılmasının yanı sıra farklı güncel ve yapay zekâ temelli algoritmalar ile değerlendirmeler yapılabilir. Böylelikle çalışmalar sonuçları itibari ile daha güvenilir hale gelecektir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Alkın, E., Yıldırım, K. ve Özer, M. (2005). *İktisada giriş*. Anadolu Üniversitesi.

Avramovic, Dragoslav; Ravi Gulhati, J. Philip Hayes vd. (1964). *Economic growth and external debt*, The Johns Hopkins Pres.

Balcerzak, A. P. ve Pietrzak, M. P. (2016). TOPSIS analysis of changes of quality of human capital in European Union countries. *ICEM 2016 International scientific conference economics and management*. Smart and efficient economy: Preparation for future innovative economy. 21 International scientific conference. Proceedings of selected papers (s. 80-85).

Belke, M. (2020). CRITIC ve MAIRCA yöntemleriyle G7 ülkelerinin makroekonomik performansının değerlendirilmesi. *Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı), 120-139.

- Brauers, W. K. M. ve Zavadskas, E. K. (2006). The MOORA method and its application to privatization in a transition economy. *Control and Cybernetics*, 35(2), 445-469.
- Chen, W., Feng, D. ve Chu, X. (2015). Study of poverty alleviation effects for Chinese fourteen contiguous destitute areas based on Entropy method, *International Journal of Economics and Finance*, 7(4), 89-98.
- Costanza, R., Hart, M., Kubiszewski, I. ve Talberth, J. (2014). A short history of GDP: Moving towards better measures of human well-being. *The Solutions Journal*, 5(1), 91-97.
- Dinçer, S. E. (2011). Multi-criteria analysis of economic activity for European Union member states and candidate countries: TOPSIS and WSA applications. *European Journal of Social Sciences*, 21(4), 563-572.
- Eleren, A. ve Karagül, M. (2008). 1986-2006 Türkiye ekonomisinin performans değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 1-14.
- Hallett, A. H. ve Lewis, J. (2007). Debt, deficits, and the accession of the new member states to the Euro. *European Journal of Political Economy*, 23(2), 316-337.
- Işık, N., Engeloğlu, Ö. ve Karaoğlu, S. (2018). Gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin ihracat performansının bulanık AHP ve TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 113-128.
- Karakoç, M., Tayyar, N. ve Genç, E. (2016). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle kurumsal yönetim endeksinde yer alan şirketlerin finansal performanslarının ölçümü ve kurumsal derecelendirme notları ilişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1327-1338.
- Keshavarz, G. M., Zavadskas, E. K., Amiri, M. ve Turskis, Z. (2016). Extended EDAS method for fuzzy multi criteria decision making: An application to supplier selection. *International Journal of Computers Communications & Control*, 11, 358-371.
- Keshavarz, G. M., Zavadskas, E. K., Olfat, L. ve Turskis, Z. (2015). Multi criteria inventory classification using a new method of evaluation based on distance from average solution (EDAS). *Informatica*, 26, 435-451.
- Kılıç, S. B. (2005). Avrupa Birliğine üye ve aday ülkelerin bazı temel makro ekonomik kriterlere göre sınıflandırılması: Çok kriterli karar alma analizine dayalı bir modelin tahmini. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 339-352.
- Koşaroğlu, Ş. M. (2021). E7 ülkelerinin makroekonomik performanslarının ENTROPİ ve ARAS yöntemleriyle karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (68), 203-221. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.833885>
- Li, X., Wang, K., Liu, L., Xin, J., Yang, H. ve Gao, C. (2011). Application of the Entropy weights and TOPSIS method in safety evaluation of coal mines, *Procedia Engineering*, 26, 2085-2091.
- Masca, M. (2017). Economic performance evaluation of European Union countries by TOPSIS method. *North Economic Review*, 1(1), 83-94.
- Moss, T. J. ve Hanley, S. C. (2003). The other cost of high debt in poor countries: Growth, policy dynamics and institutions, center for global development. *Issue Paper on Debt Sustainability*, No. 3.
- Özden, U. H. (2012). AB'ye üye ülkelerin ve Türkiye'nin ekonomik performanslarına Gore Vikor yöntemi ile sıralanması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 455-468.

- Rauch, J. N. ve Chi, Y. F. (2010). The plight of green GDP in China. *Consilience: The Journal of Sustainable Development*, 3(1), 102-116.
- Turan, G., İ. Eker ve J. Pekar (2010). *Selection with TOPSIS method among of EU Candidate and pre-accession countries. Ekonomické Rozhl'ady/Economic Review*, 39(4), 473-480.
- Türkiye Cumhuriyeti 61. Dönem Hükümeti Ekonomik Programı (2011-2013). (2023). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Katilim_Oncesi_Ekonomik_Program_2011-2013.pdf adresinden 20 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Urfaloğlu, F. ve Genç, T. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleri ile Türkiye'nin ekonomik performansının Avrupa Birliği üye ülkeleri ile karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 329-360.
- Yalçın, E. (2003). *İktisadi büyüme ve dış krediler: Ampirik bir çalışma* [Uzmanlık Yeterlilik Tezi]. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.

MAKROEKONOMİK PERFORMANS VE ENTEGRE CRITIC TABANLI MABAC KARAR VERME YAKLAŞIMI: TÜRKİYE EKONOMİSİNİN 2008-2021 DÖNEM VERİSİNDEN KANITLAR

MACROECONOMIC PERFORMANCE AND INTEGRATED CRITIC-BASED MABAC DECISION MAKING APPROACH: EVIDENCE FROM THE 2008-2021 PERIOD DATA OF TURKISH ECONOMY

Doç. Dr. Mehmet APAN¹

Prof. Dr. Ramazan TİYEK²

ÖZ

Bu çalışmada entegre CRITIC tabanlı MABAC yaklaşımı ile Türkiye'nin 2008-2021 dönemi makroekonomik performansının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş olan ülkelerin makroekonomik performansının değerlendirilmesinde birçok kriter kullanılmaktadır. Burada ekonomik büyüme, yatırım oranı, ihracat oranı, ithalat oranı, cari işlemler dengesi oranı, işsizlik oranı, enflasyon oranı ve faiz oranı gibi kriterler dikkate alınarak Türkiye'nin makroekonomik performansı analiz edilmiştir. Çalışmada ihracat oranı kriterinin en yüksek önem düzeyine sahip kriter olduğu tespit edilmiştir. İhracatın artması ile dengeli döviz kuru politikasının oluşabileceği ve dış ticaret açığının kapanabileceği beklenmektedir. Küresel finans krizinin yaşandığı 2008 yılında Türkiye en düşük makroekonomik performansı elde ederken, 2015 yılında ise en yüksek ekonomik performansı gerçekleştirdiği belirlenmiştir. Kronik enflasyon, kur şokları, döviz rezerv yetersizliği ile borçlanma maliyetlerinin yüksekliği gibi birçok faktörün etkisiyle ilgili dönemde istikrarlı olmayan bir ekonomik performansın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Makroekonomik Performans, ÇKKV, CRITIC, MABAC, Türkiye.

JEL Sınıflandırma Kodları: B22, E00, F40, O11.

ABSTRACT

In the study, it is aimed to evaluate the macroeconomic performance of Turkey in 2008-2021 period with the integrated CRITIC-based MABAC approach. Many criteria are used to evaluate the macroeconomic performance of developed, developing and underdeveloped countries. Here, Turkey's macroeconomic performance is analyzed by considering criteria such as economic growth, investment rate, export rate, import rate, current account balance rate, unemployment rate, inflation rate and interest rate. In the study, it is determined that the export rate criterion has the highest level of importance. With the increase in exports, it is expected that a balanced exchange rate policy would be formed, and the foreign trade deficit would be closed. While Turkey achieved the lowest macroeconomic performance in 2008, when the global financial crisis was experienced, it is determined that she achieved the highest macroeconomic performance in 2015. It is understood that an unstable macroeconomic performance emerged in the related period due to the effects of many factors such as chronic inflation, exchange rate shocks, insufficient foreign exchange reserves and high borrowing costs.

Keywords: Macroeconomic Performance, MCDM, CRITIC, MABAC, Türkiye.

JEL Classification Codes: B22, E00, F40, O11.

¹ Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, mehmetapan@subu.edu.tr

² Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ramazantiyek@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The aim of the study is to analyze Turkey's macroeconomic performance for the period 2008-2021 with an integrated CRITIC-based MABAC approach. In determining the macroeconomic performance of countries, the economic growth rate is generally taken into consideration. The fact that investors closely follow the economic indicators of the countries in which they operate makes it necessary for the economic growth to occur in a stable manner.

Design/methodology/approach:

In the study, an integrated CRITIC Based MABAC Approach is used for the analysis of the data set. Multi-criteria decision-making methods facilitate the use of different types of data together. For 8 evaluation criteria to be used for Turkey's macroeconomic performance analysis, Kılıç (2005), Eleren and Karagül (2008), Özden (2011), Özden (2012), Önder et al. (2015), Masca (2017), Orhan (2020), Koşaroğlu (2021), Al and Demirel (2022), Doğan (2022a), Öksüzokaya and Yaşar (2022) are used. Diakoulaki et al. (1995), the weight values of the criteria are calculated using the CRITIC method. In this method, the normalization of the decision matrix, the correlation between the standard deviation values and the criteria are taken into account. According to the CRITIC Method, the solution of a decision problem takes place in five stages. These are the stages of forming the decision matrix, normalizing the decision matrix, forming the matrix related to the correlation coefficients, determining the amount of information contained in the evaluation criteria, and determining the weight values of the evaluation criteria.

Findings:

With the data set covering the period 2008-2021, Turkey's macroeconomic performance is analyzed with the integrated CRITIC-based MABAC approach. Here, 8 criteria are used for macroeconomic performance evaluation. In the analyzes made with the CRITIC method, it is determined that the evaluation criteria are export rate (0.164), current account balance (0.132), inflation rate (0.126), interest rate (0.121), import rate (0.119), unemployment rate (0.114), investment rate (0.113), and economic growth (0.112). Ranking of Turkey's macroeconomic performance values according to the MABAC method is as follows: 2015 > 2013 > 2014 > 2016 > 2012 > 2011 > 2017 > 2010 > 2018 > 2021 > 2019 > 2009 > 2020 > 2008. It is determined that the macroeconomic performance had the highest value in 2015. On the other hand, in 2008, the lowest macroeconomic performance is observed.

Conclusion and Discussion:

The macroeconomic performance of the countries, the decision of investors and the arrival of foreign direct investments, the flow of funds to the financial markets, the credit rating of the country, the country risk and the cost of borrowing are monitored as indicators (Ela et al., 2018: 130). On the other hand, macroeconomic criteria are used to determine the economic development and welfare levels of countries. If it is determined that there is an improvement in the basic macroeconomic criteria, it can be interpreted as an improvement in the level of economic development and welfare in that country (Öztürk and Bayramoğlu, 2018: 314). The CRITIC criterion importance (weight) determination method is preferred due to its objectiveness and ease of calculation instead of subjective judgments. The calculation process of the MABAC method, which is used in studies in the field of MCDM, is simple, clear and flexible. In this method, the problem size can be increased by considering the desired number of alternatives and criteria. The MABAC method provides decision makers with reliable and consistent solutions despite the changes in the problem parameters (Kılıç-Delice, 2020: 259). The importance levels of the criteria are determined with the CRITIC weighting method. In the empirical analysis, it is determined that the C-3 criterion, which is the "Export Rate", has the highest level of importance. With the increase in exports, foreign exchange inflow to the country would increase and the foreign trade deficit would be closed. This would lead to an increase in the foreign exchange reserves of the central bank. In the macroeconomic performance ranking made with the MABAC method, it is observed that 2015 showed the highest performance, whereas 2008 had the lowest performance. It is determined that the economic performance score with a negative value in 2008 improved in 2009, got better in 2010 and achieved a positive value in 2011, positive values are obtained in the period of 2011-2017, however, negative values are obtained from 2018 until 2021. Based on the general results of these performance values, it can be said that Turkey's economic performance in the 2008 - 2021 period is not in a stable structure. In addition, it is observed that negative performance values for seven years and positive performance values for seven years were obtained in this period. According to the MABAC method, it is observed that there is variability in the annual change values of Turkey's macroeconomic performance values for the period 2008 - 2021. In this context, it is determined that the lowest negative change is obtained for 2011/2010 with a value of -282.30 %, while the highest positive change is obtained for 2019/2018 with a value of 118.51 %. In addition, negative performance change values are obtained for 2009/2008, 2010/2009, 2011/2010, 2014/2013, 2016/2015, 2017/2016, 2018/2017 and 2021/2020. On the other hand, it is determined that positive change values are obtained for 2012/2011, 2013/2012, 2015/2014, 2019/2018 and 2020/2019.

1. GİRİŞ

Ülkeler ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler olarak gruplanmaktadır (Arı ve Hüyüktepe, 2019, s. 7). Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri üzerinde yeraltı ve yerüstü kaynakları, teknolojik gelişme seviyesi, nitelikli insan gücü, tasarruf hacmi, ihracat hacmi gibi birçok neden etkili olmaktadır (Özden, 2012, s. 456). Ülkelerin ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek için uyguladığı ekonomi politikaları kapsamında üretim hacmini artırma, istihdam artışı ile işsizliği azaltma, fiyat istikrarını sağlama, kamu gider ve gelir dengesini sağlayarak bütçe dengesini sağlama ve cari dengenin sağlanması gibi birçok temel hedefleri bulunmaktadır (Belke, 2020, s. 121; Koşaroğlu, 2021, s. 204). Ülkelerin sahip olduğu finansal, beşerî ve fiziki kaynaklarını etkin kullanım durumu, makroekonomik performans ölçümleri ile belirlenmektedir (Özden, 2012, s. 456).

Ülkelerin ekonomik performansının istikrarlı olması, kalkınma süreçlerini başarılı yönetebildiğini ve rakiplerine göre öne çıktığını göstermesi açısından önemlidir. Ülkelerin ekonomik performanslarını geliştirebilmeleri için rekabet halinde oldukları ülkeler karşısındaki konumları yanında öncelikle geçmiş ve mevcut durumları hakkında bilgi sahibi olmaları fayda sağlayabilir (Sevgin ve Kundakçı, 2017, s. 88-89). Diğer yandan yatırımcılar faaliyet gösterdikleri ülkelerin makroekonomik performansını yakından takip ederek yatırım fırsatlarını değerlendirme sürecinde birçok bilgi edinmektedirler (Demireli ve Özdemir, 2013, s. 303). Ülkelerin küresel düzeyde rekabet edebilmesi, yabancı yatırımları çekebilmesi ve finansal piyasaların gelişebilmesi için makroekonomik performanslarının başarılı olması beklenir (Eyüboğlu, 2017, s. 332).

Bir ülkenin makroekonomik performansının belirlenmesi için genellikle ekonomik büyüme dikkate alınmaktadır. Bir bütün olarak ülkenin makroekonomik performansını değerlendirmede tek bir değişken çoğu zaman yeterli değildir. Bu nedenle ülkelerin makroekonomik performanslarının değerlendirilmesi için birçok kriter kullanılmaktadır. Bu seçilen kriterlerin farklı birimler cinsinden ifade edilmesi ve değişkenler arasında karşılıklı ilişkinin bulunması gibi nedenler makroekonomik performans değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Literatürde ülkelerin makroekonomik performansını değerlendirmesinde endeks temelli ve çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Endeks temelli yaklaşımlarda tüm kriterlerin ağırlıkları eşit önem düzeyindedir. Ancak ÇKKV yöntemlerinde ise performans değerlendirme kriterlerine önem düzeylerine farklı ağırlık ataması yapılabilmektedir (Uludağ ve Ümit, 2020, s. 140; Al ve Demirel, 2022, s. 205-206).

Bu çalışmada CRITIC ve MABAC yöntemlerinden faydalanılmıştır. CRITIC yöntemiyle değerlendirme kriter ağırlıkları objektif şekilde belirlenmiştir. Alternatiflerin performansları ise MABAC yöntemiyle belirlenerek performans değişimleri analiz edilmiştir. Literatürde Türkiye'nin makroekonomik performansının değerlendirildiği birçok çalışma olmasına rağmen CRITIC - MABAC modeli ile yapılmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle Türkiye'nin makroekonomik performans değerlendirmesi için oluşturulan model ile literatüre katkı sağlanması beklenmektedir.

Çalışmada giriş bölümünden sonra ülkelerin makroekonomik performanslarını ve kullanılan yöntemleri içeren ilgili literatüre yer verilmiştir. Bu bölümde Türkiye'nin makroekonomik performansını farklı yöntemlerle inceleyen çalışmalar, Türkiye ile beraber ülke gruplarının ÇKKV yöntemleriyle inceleyen çalışmalar ve CRITIC-MABAC yöntemlerini kullanan çalışmalardan erişilebilen örnekler hakkında bilgiler sunulmuştur. Üçüncü bölümde CRITIC ve MABAC yöntemlerin matematiksel denklemleri verilmiştir. Dördüncü bölümde CRITIC ve MABAC yöntemiyle elde edilen ampirik analizler ve bulgular yer almıştır. Beşinci bölümde ise ampirik analiz sonuçları özetlenerek değerlendirmelere yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bu bölümde literatür incelemesi ile belirlenen Türkiye ve ülke gruplarına göre makroekonomik performansları analiz eden çalışmalar özetlenmiştir. Ayrıca veri setinin ampirik analizlerinde kullanılan CRITIC ve MABAC yöntemleri ile yapılan çalışmalar da verilmiştir.

Türkiye'nin makroekonomik performansı değerlendirmesi üzerine yapılan örnek çalışmalar, aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu çalışmalarda TOPSIS, sihirli kare yaklaşımı, yapay sinir ağları ile CRITIC ve ARAS gibi yöntemlerin kullanıldığı belirlenmiştir.

Tablo 1. Türkiye'nin Makroekonomik Performansı Üzerine Yapılan Çalışmalardan Örnekler

Yazar (lar)	Dönem	Yöntem	Bulgular
Eleren ve Karagül (2008)	1986-2006	TOPSIS	Çalışmada en iyi performansın 1986 yılında elde edildiği, buna karşın en düşük performansın 1999 yılında elde edildiği tespit edilmiştir.
Al ve Baday-Yıldız (2019)	2006-2017	Sihirli kare yaklaşımı	Türkiye'nin Kaldoryan yaklaşıma dayalı refah endeksinin 2012 yılında en iyi, 2009 yılında ise en kötü olduğu belirlenmiştir. Diğer yandan küresel krizin Türkiye'nin makroekonomik performansını %53,57 oranında düşürdüğü gözlenmiştir.
Daşbaşı vd. (2019)	1990-2017	Yapay sinir ağları, OECD makroekonomik performans endeksi	OECD tarafından %20 olarak belirlenen işsizlik oranının ağırlık düzeyi ile çalışmadaki tahmin değerinin aynı olduğu, enflasyonun ağırlık değerinin %20'den %17'ye gerilediği, buna karşın bütçe açığı kriterinin ağırlık değerinin %15'den %20'ye yükseldiği ve cari açık kriterinin ağırlık değerinin ise %15'den %17'ye yükseldiği gözlenmiştir.
Al ve Demirel (2022)	2002-2019	TOPSIS	Kaldor ve Heteredoks yaklaşımlar açısından Türkiye'nin 2012 yılında en iyi, 2008 yılında ise en kötü makroekonomik performansa sahip olduğu gözlenmiştir. Diğer yandan Türkiye'nin 2002-2005 döneminde en iyi, 2008-2009 döneminde ise en kötü performansa sahip olduğu tespit edilmiştir.
Doğan (2022a)	2010-2020	CRITIC-ARAS	Türkiye'nin en yüksek ekonomik performansı 2012 yılında gerçekleştirdiği tespit edilmiştir.

Birden fazla ülke verisi ile ülke gruplarının makroekonomik performanslarını analiz eden çalışmalarda ELECTRE, TOPSIS, VIKOR, VZA, MOORA, GİA, EDAS, MAIRCA, ENTROPİ ve COPRAS gibi ÇKKV yöntemlerinin tek veya bütünleşik olarak kullanıldığı gözlenmiştir. Bu yöntemler ile ülke gruplarının makroekonomik performanslarını analiz eden çalışmalardan örneklere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 2. Ülke Gruplarının Makroekonomik Performansları Üzerine Yapılan Çalışmalardan Örnekler

Yazar (lar)	Dönem	Yöntem	Bulgular
Kılıç (2005)	2004	ELECTRE TR1	Çalışma ile AB'ye aday 4 ülke ve tam üyelik statüsü elde eden 7 ülkenin AB ile entegrasyonu için henüz hazır olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Turan vd. (2010)	2005-2009	TOPSIS	9 Türkiye ve AB üyelik adayı ülkelerin makroekonomik performans analizinde en yüksek puanı elde eden ülkenin Sırbistan olduğu tespit edilmiştir.
Özden (2011)	2009	TOPSIS	29 ülke arasında en iyi performansı Lüksemburg, en düşük performansı ise Yunanistan'ın elde ettiği gözlenmiştir. Buna karşın Türkiye'nin 27. sırada yer aldığı belirlenmiştir.
Diñçer (2011)	2008	TOPSIS-WSA	AB üye ve aday ülkelerinin ekonomik performans analizinde en iyi performansı Lüksemburg'un elde ettiği tespit edilmiştir.
Özden (2012)	2010	VIKOR	28 AB'ye üye ülkeler ve Türkiye'nin ekonomik performans analizinde en iyi performansı Lüksemburg'un elde ettiği belirlenmiştir.
Urfahoğlu ve Genç (2013)	2010	ELECTRE-TOPSIS-PROMETHEE	32 AB üyesi ve aday ülkelerin analizinde; ELECTRE yöntemi ile İrlanda, TOPSIS yöntemi ile Almanya, PROMETHEE yöntemi ile İsveç'in en iyi ekonomik performansa sahip olduğu gözlenmiştir.
Demir ve Bakırcı (2014)	2006-2010	VZA	34 OECD ülkesinin ekonomik performans analizinde CCR yöntemine göre 16 ülkenin etkin olduğu, buna karşın BCC yöntemine göre ise 18 ülkenin etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Benlialper vd. (2015)	2002-2014	Dar çekirdek, Genişletilmiş çekirdek, Keynezyen, Boratav-Heteredoks performans endeksleri	25 ülke arasında Türkiye'nin makroekonomik performansı görece olarak tüm dönem ve alt dönemler için bir veya iki değişken dışında değişkenlerin ortalamasının altında ya da ortalamaya yakın olduğu gözlenmiştir. Diğer yandan Türkiye'nin en kırılgan ülkelerin başında yer aldığı belirlenmiştir. Türkiye'nin 2008-2009 kriz döneminde en düşük performansı sergilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Önder vd. (2015)	2001-2013	ANP-TOPSIS	Kırılgan 5'li ülkelerin ekonomik performanslarında 2008-2009 Büyük Durgunluktan sonra değişkenlikler olduğu gözlenmiştir.
Eyüboğlu (2016)	2003-2013	AHP-TOPSIS	Gelişmekte olan ülkeler arasında en iyi ekonomik performansı Çin ve Malezya'nın gösterdiği, Türkiye ise 2003 yılında 5. ve 2013 yılında 10.sırada yer aldığı gözlenmiştir.

Yazar (lar)	Dönem	Yöntem	Bulgular
Akın (2017)	2007-2016	Karşılaştırmalı analiz	Türkiye'nin 12 İslam ülkesi arasında ekonomik büyüme ve bütçe dengesi açısından beşinci; kamu borç yükü açısından sekizinci, enflasyon açısından dokuzuncu; işsizlik açısından onuncu ve cari denge açısından ise on ikinci sırada başarı sağladığı gözlenmiştir.
Altay-Topçu ve Oralhan (2017)	2010-2015	ELECTRE-TOPSIS	ELECTRE ve TOPSIS yöntemlerine göre Türkiye'nin 35 OECD ülkesi arasında ortalama en yüksek performansı 29. sıra ile elde ettiği belirlenmiştir.
Eyüboğlu (2017)	2004-2013	AHP-TOPSIS	Türk Dünyasında yer alan Azerbaycan'ın en yüksek makroekonomik performans gösterdiği gözlenmiştir.
Masca (2017)	2015	TOPSIS	28 AB üyesi ülkenin makroekonomik performans analizinde en iyi performansı İsveç ve en düşük performansın ise Yunanistan tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.
Sevgin ve Kundakcı (2017)	2013	TOPSIS-MOORA	28 AB'ye üye ülke ile Türkiye'nin makroekonomik performans analizinde; ilk üç sırada Lüksemburg, İsveç ve Danimarka'nın, son sıralarda ise Hırvatistan, Bulgaristan, Slovenya, Yunanistan ve Türkiye'nin yer aldığı belirlenmiştir.
Ela vd. (2018)	2015	TOPSIS	AB ülkeleri ve Türkiye'nin makroekonomik performans analizinde İrlanda'nın en iyi performansa sahip olduğu gözlenmiştir.
Öztürk ve Bayramoğlu (2018)	2006-2016	TOPSIS	Türkiye ile AB üyesi ülkelerin makroekonomik performans analizinde Lüksemburg'un en iyi performansı gerçekleştirdiği gözlenmiştir.
Büyükgebiz-Koca ve Tunca (2019)	2000-2017	GRI İLİŞKİSEL ANALİZ	G20 ülkelerinin analizinde 2000-2005 dönemi için ABD birinci, 2006-2011 dönemi için Çin birinci ve 2012-2017 dönemi için Çin'in birinci sırada en iyi ekonomik performans gösterdiği belirlenmiştir.
Ela ve Soysal-Kurt (2019)	2016	TOPSIS	8 Sahra-Altı Afrika ülkelerinin makroekonomik performans analizinde en iyi performansın Fildişi Sahili, en düşük performansın ise Güney Sudan tarafından elde edildiği gözlenmiştir.
Kandemir ve Özarı (2019)	2007-2017	TOPSIS-EDAS	AB üyeleri ve Türkiye'nin yer aldığı 29 ülkeden Almanya'nın en iyi makroekonomik performans gösterdiği, Türkiye'nin ise 2007-2012 dönemi için ortalarda ve 2013-2017 döneminde 29. sırada yer aldığı gözlenmiştir.
Belke (2020)	2010-2018	CRITIC-MAIRCA	G7 ülkeleri arasında en yüksek makroekonomik performansı Almanya'nın elde ettiği, buna karşın en düşük performansı ise İtalya'nın elde ettiği sonucuna ulaşılmıştır.
Orhan (2020)	2018	ARAS	En yüksek makroekonomik performansın Lüksemburg tarafından gerçekleştirildiği gözlenmiştir.
Oğuz vd. (2020)	2017	TOPSIS	AB'ye aday ve potansiyel aday 7 ülke içerisinde Maastricht Ekonomik Kriterleri'ne göre en yüksek performansa sahip ülkenin Türkiye olduğu belirlenmiştir.
Koşaroğlu (2021)	2010-2019	ENTROPİ-ARAS	Çalışmada makroekonomik performans üzerinde en etkili kriterin cari açık olduğu, diğer yandan en yüksek performansa Çin ve en düşük performansa Brezilya'nın sahip olduğu belirlenmiştir.
Kete ve Karasaç (2022)	2020	COPRAS	AB'ye üye 27 ülke ile Türkiye'nin COVID-19 pandemisi sürecindeki ekonomik performans analizinde, en yüksek performansın Slovenya tarafından gerçekleştirildiği gözlenmiştir.
Öksüzkaya ve Yaşar (2022)	2016-2020	STANDART SAPMA-ARAS-COPRAS	28 AB üyesi ülke ve Türkiye'nin makroekonomik performans analizinde; ARAS ve COPRAS yöntemlerine göre en iyi performansın Lüksemburg'un elde ettiği tespit edilmiştir.
Tekinay (2022)	2019Q2-2020Q2	TOPSIS	Covid-19 döneminde G7 ülkeleri ve Türkiye'nin ekonomik performans analizinde 2019Q2 dönemi için Japonya ve 2020Q2 dönemi için Almanya'nın en yüksek performansa sahip olduğu belirlenmiştir.

CRITIC yöntemi, kriterlerin önem düzeylerini belirlemede kullanılan objektif yöntemlerden birisidir. CRITIC yöntemi; medikal tüketim ürünleri için tedarikçi seçimi, Borsa İstanbul çimento sektörü firmalarının finansal performansı ile pay senedi getirisi arasındaki ilişki, Türk katılım bankacılığı sektörünün performans analizi, gıda sektöründe yeşil tedarikçi seçimi, ülkelerin Covid-19 mücadelesinin değerlendirilmesi ile Türk Hava Yollarının performansının değerlendirilmesi için kullanıldığı görülmüştür.

MABAC yöntemi; lojistik merkezlerindeki kaynakların taşıma ve ulaşım seçimi, Hindistan demiryolu istasyonlarının performanslarının analizi, kurumsal kaynak planlama sistemlerinin seçimi, ülkelerin inovasyon performanslarının ölçülmesi, Havayolu işletmelerinin memnuniyet düzeylerinin analizi, elektrikli ticari araç

seçimi, kaya patlamasının risk değerlendirmesi, en uygun karayolu destek planlarının optimizasyonu, personel seçimi, medikal tüketim ürünleri için tedarikçi seçimi, Borsa İstanbul çimento sektörü firmalarının finansal performansı ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin analizi, üçüncü parti lojistik tedarikçi seçimi, kalkınma ve yatırım bankalarının performans analizi, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin lojistik performans endekslerinin değerlendirilmesi, havayolu firmalarının performans değerlendirmesi, Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin finansal performans analizi, Türk bankacılık sisteminin ortaklık yapısına göre analizi, Türkiye'de sağlık turizmi için strateji seçimi, gıda sektöründe yeşil tedarikçi seçimi, BİST kurumsal yönetim endeksinde yer alan bankaların performans analizi, kamu denetçiliği kurumunun finansal performans analizi, sürdürülebilir kamu ulaşımının değerlendirilmesi, ülkelerin Covid-19 mücadelesinin değerlendirilmesi, Türkiye'deki havalimanlarının performanslarına göre sıralanması, özel okul öğretmen seçimi, G7 ülkelerinin siber güvenlik performanslarının analizi, hayat dışı sigorta şirketlerinin finansal performans analizi, Anadolu Sigorta şirketinin kurumsal performansının ölçülmesi, üniversite rektörlerinin sosyal medya kullanımının değerlendirilmesi, otomobil motor yağı alternatiflerinin değerlendirilmesi, gıda sektöründe personel performans değerlendirmesi, Türk Hava Yollarının performansının değerlendirilmesi, otomobil sanayi için sürdürülebilir tedarikçi seçimi, üretim montaj hattı dengelemesi, ülkelerin lojistik performanslarına göre sıralanması ve yerleştirme faaliyetlerinde alt yüklenici seçimi için yapılan çalışmalarda tek başına veya bütünleşik olarak diğer ÇKKV yöntemleriyle beraber kullanıldığı gözlenmiştir.

Literatürde CRITIC ve MABAC yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalardan örnekler, aşağıda tablo ile sunulmuştur.

Tablo 3. CRITIC ve/veya MABAC Yöntemlerinin Kullanıldığı Çalışmalardan Örnekler

Yazar (lar)	Konu	Yöntem
Pamuçar ve Cirović (2015)	Lojistik merkezlerindeki kaynakların taşıma ve ulaşım seçimi	DEMATEL-MABAC
Sharma vd. (2018)	Hindistan demiryolu istasyonlarının performanslarının analizi	AHP-MABAC
Ayçin (2019)	Kurumsal kaynak planlama sistemlerinin seçimi	MACBETH- MABAC
Ayçin ve Çakın (2019)	Ülkelerin inovasyon performanslarının ölçülmesi	ENTROPİ-MABAC
Bakır (2019)	Havayolu işletmelerinin memnuniyet düzeylerinin analizi	SWARA-MABAC
Biswas ve Das (2019)	Elektrikli ticari araç seçimi	AHP-MABAC
Liang vd. (2019)	Kaya patlamasının risk değerlendirmesi	MABAC
Luo ve Liang (2019)	En uygun karayolu destek planlarının optimizasyonu	MABAC
Ulutaş (2019)	Personel seçimi	ENTROPİ-MABAC
Wei vd. (2019)	Medikal tüketim ürünleri için tedarikçi seçimi	CRITIC-MABAC
Akbulut (2020)	Borsa İstanbul çimento sektörü firmalarının finansal performansı ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin belirlenmesi	CRITIC-MABAC
Çelik (2020)	Türk katılım bankacılığı sektörünün performans analizi	CRITIC-MABAC
Fan vd. (2020)	Üçüncü parti lojistik tedarikçi seçimi	MABAC
Işık (2020)	Kalkınma ve yatırım bankalarının performans analizi	SD-MABAC-WASPAS
Işık vd. (2020)	Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin lojistik performans endeksinin değerlendirilmesi	SV-MABAC
Özdağoğlu vd. (2020)	Havayolu firmalarının performans değerlendirmesi	BWM-MAIRCA- MABAC
Altın (2021)	Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin finansal performans analizi	MABAC
Atukalp (2021)	Türk bankacılık sisteminin ortaklık yapısına göre analizi	ENTROPİ-MABAC
Büyüközkan vd. (2021)	Türkiye'de sağlık turizmi için strateji seçimi	SWOT-AHP-MABAC
Çalık (2021)	Gıda sektöründe yeşil tedarikçi seçimi	BWM-CRITIC-COPRAS-ENTROPI- MABAC-WASPAS
Gülây vd. (2021)	BİST kurumsal yönetim endeksindeki bankaların performansının belirlenmesi	PANEL VERİ-ENTROPİ-MABAC
Kablan ve Altuk (2021)	Kamu denetçiliği kurumunun finansal performans analizi	TOPSIS-MABAC
Keshavarz-Ghorabae vd. (2021)	Sürdürülebilir kamu ulaşımının değerlendirilmesi	BWM-MABAC

Yazar (lar)	Konu	Yöntem
Orhan ve Mutlu (2021)	Ülkelerin Covid-19 mücadelesinin değerlendirilmesi	CRITIC-MABAC
Özdağoğlu vd. (2021)	Türkiye'deki havalimanlarının performanslarına göre sıralanması	DEMATEL-MABAC
Telli ve Ayçin (2021)	Özel okul öğretmen seçimi	BWM-MABAC
Altıntaş (2022)	G7 ülkelerinin siber güvenlik performanslarının analizi	ENTROPİ-MABAC
Çizgici-Akyüz (2022)	Hayat dışı sigorta şirketlerinin finansal performans analizi	TOPSIS-MABAC
Demir (2022)	Anadolu Sigorta şirketinin kurumsal performansının ölçülmesi	PSI-SD-MABAC
Demirtaş (2022)	Üniversite rektörlerinin sosyal medya kullanımının değerlendirilmesi	MABAC
Genç vd. (2022)	Otomobil motor yağı alternatiflerinin değerlendirilmesi	FUCOM-MAIRCA-MABAC-BWM
Kalem ve Akpınar (2022)	Gıda sektöründe personel performans değerlendirilmesi	ENTROPİ-MABAC
Keleş (2022)	Türk Hava Yollarının performansının değerlendirilmesi	CRITIC-MABAC
Mishra vd. (2022)	Otomobil sanayi için sürdürülebilir tedarikçi seçimi	HF-DEA-FOCUM-MABAC
Özmen vd.(2022)	Üretim montaj hattı dengelemesi	BWM-MABAC
Özdağoğlu vd. (2022)	Ülkelerin lojistik performanslarına göre sıralanması	MAUT-TOPSIS-MOORA-MAIRCA-MABAC-WSM
Topaloğlu-Yıldız vd. (2022)	Yerleşirme faaliyetlerinde alt yüklenici seçimi	FUCOM-TOPSIS-VIKOR-MABAC

Yukarıda sunulan literatür incelemesinde CRITIC ve MABAC yöntemleriyle Türkiye'nin makroekonomik performansını analiz eden bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

3. VERİ VE YÖNTEM

Çalışmada kullanılan veri seti, değerlendirme kriterleri, alternatifler ile ampirik analiz yöntemleri hakkında detaylı bilgi aşağıda verilmiştir.

3.1. Veri Seti, Kriterler ve Alternatifler

Bu çalışmada Türkiye'nin 2008 - 2021 döneminin makroekonomik performansları entegre CRITIC tabanlı MABAC yaklaşımı ile incelenmiştir. Makroekonomik performans analizi için kullanılacak 8 değerlendirme kriteri; Kılıç (2005), Eleren ve Karagül (2008), Özden (2011), Özden (2012), Önder vd. (2015), Masca (2017), Orhan (2020), Koşaroğlu (2021), Al ve Demirel (2022), Doğan (2022a), Öksüzkaya ve Yaşar (2022)'in çalışmalarına dayalı olarak belirlenmiştir.

Analizler için veri seti, Dünya Bankası, Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın internet sitelerinden derlenmiştir. Tablo 4'de analizlerde kullanılan kriterler ve alternatifler hakkında bilgi özeti yer almaktadır.

Table 4. Araştırma Kriterleri ve Alternatifler Hakkında Bilgi Özeti

Kod	Kriterler	Etki Yönü	Nitelik	Alternatifler	
C-1	Ekonomik büyüme	Maksimum	Fayda	2008	2015
C-2	Yatırım oranı	Maksimum	Fayda	2009	2016
C-3	İhracat oranı	Maksimum	Fayda	2010	2017
C-4	İthalat oranı	Minimum	Maliyet	2011	2018
C-5	Cari işlemler dengesi oranı	Maksimum	Fayda	2012	2019
C-6	İşsizlik oranı	Minimum	Maliyet	2013	2020
C-7	Enflasyon oranı	Minimum	Maliyet	2014	2021
C-8	Faiz oranı	Minimum	Maliyet		

Kaynak: (Kılıç, 2005; Eleren ve Karagül, 2008; Özden, 2011; Özden, 2012; Önder vd., 2015; Masca, 2017; Orhan, 2020; Koşaroğlu, 2021; Avrupa İstatistik Ofisi, 2022; Al ve Demirel, 2022; Doğan, 2022a; Dünya Bankası, 2022; Öksüzkaya ve Yaşar, 2022; Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022).

Analizler için belirlenen kriterlerden C-1 ile “2015 yılı sabit fiyatlarıyla GSYİH’deki % büyüme”, C-2 ile “gayri safi sabit sermaye oluşumunun GSYİH içindeki oranı”, C-3 ile “mal ve hizmet ihracatının GSYİH içindeki oranı”, C-4 ile “mal ve hizmet ithalatının GSYİH içindeki oranı”, C-5 ile “cari işlemler dengesinin GSYİH içindeki oranı”, C-6 ile “işgücü içinde iş arayanların oranı”, C-7 ile “tüketici fiyat endeksindeki % değişimi” ve C-8 ile “on yıllık devlet tahvillerinin getirisi” uzun vadeli faiz oranını temsil edilmektedir (AİÖ, 2022; DB, 2022). Çalışmada 2008 - 2021 döneme ait yıllar ise karar verme birimi olan alternatifleri temsil etmektedir.

3.2. CRITIC Kriter Ağırlık Belirleme Yöntemi

Türkiye’nin 2008-2021 dönemine ait makroekonomik performansının belirlenmesi için seçilen kriterlerin ağırlık değerleri, objektif yöntemlerden olan CRITIC yöntemi ile belirlenmiştir. Subjektif yöntemlerin aksine CRITIC yöntemde karar vericilerin değerlendirmelerinden ziyade mevcut verilerin kendi özellikleri üzerinde durulmaktadır (Bulduk ve Ecer, 2023, s. 320). Kriterlerin ağırlık değerlerinin objektif olarak belirlenmesi ile değerlendirme sonuçlarının eleştirilmesinin önüne geçilir (Akbulut, 2020, s. 475).

CRITIC kriter ağırlıklandırma yöntemi, Diakoulaki vd. (1995) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Bu yöntemde karar matrisinin normalize edilmesi, standart sapma değerleri ile kriterler arasındaki korelasyon ilişkisi dikkate alınarak kriterlerin ağırlık değerleri belirlenir. Literatürde kriterlerin ağırlık değerlerinin objektif olarak belirlenmesi için CRITIC yönteminin sıklıkla kullanıldığı gözlenmiştir.

CRITIC yöntemine göre bir karar verme probleminin çözümü, beş aşamada gerçekleşmektedir (Diakoulaki vd., 1995, s. 763-770; Apan ve Öztel, 2018, s. 217-218; Akbulut, 2020, s. 475-476; Apan ve Öztel, 2020, s. 61; Orhan ve Mutlu, 2021, s. 179-181; Doğan, 2022a, s. 193-194; Onocak, 2023, s. 87). CRITIC yönteminde kullanılan matematiksel denklemler özelliklerine göre aşağıda açıklanmıştır.

1.Aşama: Karar matrisinin oluşturulması

Bir karar verme probleminde ilk önce m adet alternatif ve n adet değerlendirme kriterinden oluşan bir başlangıç karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}; i = 1, \dots, m \text{ ve } j = 1, \dots, n \quad (1)$$

2.Aşama: Karar matrisinin normalize edilmesi

Değerlendirme kriterlerinin ortak birime dönüştürülmesi için normalizasyon işlemi yapılır. Kriterlerin fayda (maksimizasyon) ve maliyet (minimizasyon) durumlarına göre (2) ve (3) nolu denklemler kullanılır. (2) ve (3) nolu denklemlerde yer alan x_j^{max} değerlendirme kriterlerinden en büyük değeri ve x_j^{min} ise en küçük değeri temsil eder.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{min}}{x_j^{max} - x_j^{min}} \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{max} - x_{ij}}{x_j^{max} - x_j^{min}} \quad (3)$$

3.Aşama: Korelasyon katsayı matrisinin oluşturulması

Değerlendirme kriterlerinin kendi aralarındaki ilişki gücünü belirlemek için (4) nolu denklem ile kriter çiftleri arasındaki korelasyon katsayıları belirlenir.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \times (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)^2 \times \sum_{i=1}^m (x_{ik} - \bar{x}_k)^2}} \quad (4)$$

4.Aşama: C_j Değerlerinin belirlenmesi

Burada değerlendirme kriterlerinin içerdiği bilgi miktarları C_j , (5) nolu denklemle belirlenir. Değerlendirme kriterlerinin bilgi miktarının hesaplanması için normalize edilmiş karar matrisinin sütun değerlerinin standart sapmaları σ_i , (6) nolu denklemle hesaplanır.

$$C_i = \sigma_i \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}); j = 1, \dots, n \quad (5)$$

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{j=1}^n (x_{ij} - \bar{x}_j)^2} \quad (6)$$

5.Aşama: Değerlendirme kriterlerinin w_j ağırlık değerlerinin belirlenmesi

Bu aşamada her bir kriterin ağırlık katsayısını ifade eden w_j , kriter ağırlık değeri hesaplanır. Denklem (7) ile yapılan hesaplamada en yüksek değere sahip kriterin en yüksek öneme sahip olduğu kabul edilir.

$$w_j = \frac{c_j}{\sum_{j=1}^n c_j}; j = 1, \dots, n \quad (7)$$

3.3. MABAC Performans Değerlendirme Yöntemi

MABAC yöntemi, Pamučar ve Čirović (2015) tarafından Belgrad'ta faaliyet gösteren Savunma Üniversitesi'ndeki bir araştırma merkezinde geliştirilmiştir. Bu yöntemde kriter fonksiyonlarının sınır yakınlık alanına olan uzaklıklarının belirlenmesi temel varsayımdır. İlk olarak sınır yakınlık alanı belirlenir. Daha sonra karar alternatiflerinin sınır yakınlık alanına olan uzaklıkları elde edilir. Son olarak karar alternatiflerinin sıralaması yapılır (Doğan, 2022b, s. 438). MABAC yöntemi diğer ÇKKV yöntemlere göre karmaşık sorunlara daha pratik, güvenilir ve istikrarlı çözümler ile karar problemi için ideal çözüme en yakın çözümler verebildiği belirlenmiştir. Bu yöntemde karar verme problemindeki kriterlerin değişimlerine bağlı olarak SAW, COPRAS, MOORA, VIKOR ve TOPSIS yöntemlerine göre daha tutarlı sonuçlar elde edildiği gözlenmiştir. MABAC yöntemi ÇKKV alanında birçok karar verme probleminin çözümü için kullanılmıştır (Pamućar ve Čirović, 2015, s. 3016-3028; Kılıç-Delice, 2020, s. 247-262; Orhan ve Mutlu, 2021, s. 181-184). MABAC yöntemi ile bir karar verme probleminin çözümünde takip edilen yedi aşama için kullanılan matematiksel denklemler aşağıda gösterilmiştir.

1.Aşama: Karar matrisinin oluşturulması

Bu yöntemde ilk olarak karar vericiler, m adet alternatifi ve n adet değerlendirme kriterini belirler. Daha sonra satırları alternatifleri ve sütunları ise değerlendirme kriterlerini içeren başlangıç karar matrisi (X) oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (8)$$

(8) nolu matematiksel gösterimdeki karar matrisinde $i = 1, \dots, m$ ve $j = 1, \dots, n$ olarak x_{ij} ise i. alternatifi j . değerlendirme kriterine göre aldığı değeri temsil eder.

2.Aşama: Karar matrisinin normalize edilmesi

Karar matrisinin normalizasyonu, farklı birimlere sahip değerlendirme kriterlerine göre alternatiflerin karşılaştırılabilmesi amacıyla kriter değerlerinin standart hale getirilmesi işlemidir. Böylece alternatiflerin değerlendirme kriterlerine göre aldıkları değerler [0,1] aralığında olmaktadır. Burada değerlendirme kriterlerinin fayda (maksimizasyon) veya maliyet (minimizasyon) yönlü olmalarına göre normalizasyon işlemi farklılık gösterir. Fayda yönlü değerlendirme kriteri (9) ve maliyet yönlü değerlendirme kriteri ise (10) nolu denklemlerle normalize edilir. Burada değerlendirme kriterlerinin aldığı değer fayda yönlü kriter için en büyük, maliyet yönlü kriter için ise en küçük değer tercih edilir.

$$t_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^-}{x_j^+ - x_j^-} \quad (9)$$

$$t_{ij} = \frac{x_j^+ - x_{ij}}{x_j^+ - x_j^-} \quad (10)$$

Burada n_{ij} ise i. alternatifi j . değerlendirme kriteri için normalize edilmiş değerini temsil eder. x_j^+ , j . değerlendirme kriteri için sütun bazında en büyük değeri ve x_j^- ise j . değerlendirme kriteri için sütun bazında en küçük değeri gösterir.

3.Aşama: Ağırlıklandırılmış karar matrisinin elde edilmesi

Bu aşamada daha önce CRITIC yöntemi ile belirlenen değerlendirme kriter ağırlıkları denklem (11) kullanılarak aşağıda verilen (V) ağırlıklandırılmış karar matrisi oluşturulur.

$$v_{ij} = w_j \times (t_{ij} + 1) \quad (11)$$

$$V = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} w_1(t_{11} + 1) & w_2(t_{12} + 1) & \dots & w_n(t_{1n} + 1) \\ w_1(t_{21} + 1) & w_2(t_{22} + 1) & \dots & w_n(t_{2n} + 1) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ w_1(t_{m1} + 1) & w_2(t_{m2} + 1) & \dots & w_n(t_{mn} + 1) \end{bmatrix} \quad (12)$$

Burada w_j ; j . değerlendirme kriterinin ağırlığını gösterir. v_{ij} ise i . alternatifin j . değerlendirme kriteri ile ağırlıklandırılmış karar matrisi değerini temsil eder.

4.Aşama: Sınır yakınlık alanı matrisinin elde edilmesi

Burada değerlendirme kriterleri için sınır yakınlık alanı değerleri (g_i), denklem (13) yardımıyla belirlenir.

$$g_i = \left(\prod_{i=1}^m v_{ij} \right)^{\frac{1}{m}} \quad (13)$$

g_i değerleri hesaplandıktan sonra $n \times 1$ boyutunda sınır yakınlık alanı matrisi (G) elde edilir.

$$G = [g_1 \ g_2 \ \dots \ g_n] \quad (14)$$

5.Aşama: Alternatiflerin sınır yakınlık alanından uzaklıklarının belirlenmesi

Bu aşamada ağırlıklandırılmış karar matrisinden sınır yakınlık alanı matrisi çıkarılır. Böylece sınır yakınlık alanından uzaklık matrisi (Q) belirlenir. Burada q_{ij} ; i . alternatifin j . değerlendirme kriteri için sınır yakınlık alanından uzaklığını temsil eder.

$$Q = V - G = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} g_1 & g_2 & \dots & g_n \\ g_1 & g_2 & \dots & g_n \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ g_1 & g_2 & \dots & g_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} q_{11} & q_{12} & \dots & q_{1n} \\ q_{21} & q_{22} & \dots & q_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ q_{m1} & q_{m2} & \dots & q_{mn} \end{bmatrix} \quad (15)$$

6.Aşama: Alternatiflerin sınır yakınlık alanına göre konumunun belirlenmesi

A_i alternatifi için sınır yakınlık alanı G^+ 'de, üst yakınlık alanı G^+ 'da veya alt yakınlık alanı ise G^- 'de bulunabilir. G^+ alanı ideal alternatifleri ve G^- alanı ideal olmayan alternatifleri içerir. A_i alternatifinin üst, sınır veya alt yakınlık alanlarından hangisinde yer aldığı ise denklem (16) yardımıyla belirlenir.

$$A_i \in \begin{cases} G^+ \text{ eğer } q_{ij} > 0 \\ G \text{ eğer } q_{ij} = 0 \\ G^- \text{ eğer } q_{ij} < 0 \end{cases} \quad (16)$$

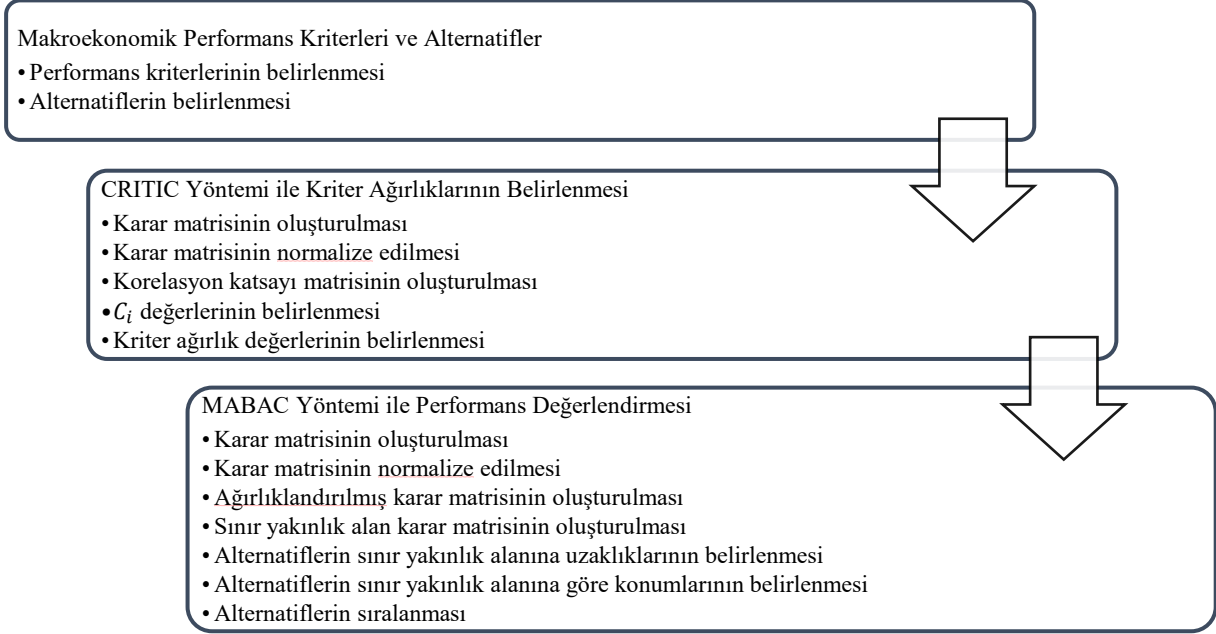
Burada $q_{ij} > 0$ ise $q_{ij} \in G^+$ ve A_i alternatifi ideal alternatife eşit veya yakın; $q_{ij} < 0$ ise $q_{ij} \in G^-$ ve A_i alternatifi ideal olmayan alternatife eşit veya yakındır. A_i alternatifinin en iyi alternatif seçilebilmesi için değerlendirme kriterlerinin çoğunluğunun G^+ 'da yer alması gerekir.

7.Aşama: Alternatiflerin sınır yakınlık alanına göre konumunun belirlenmesi (sıralanması)

Alternatifler için kritik fonksiyon değeri (S_i), sınır yakınlık alanından uzaklık değerlerinin denklem (17) ile satır bazında toplanması ile elde edilir. Böylece elde edilen S_i değerlerinin büyükten küçüğe doğru sıralama işlemi yapılır. En büyük S_i değerine sahip alternatifin en iyi alternatif olduğu kabul edilir.

$$S_i = \sum_{j=1}^n q_{ij} \quad i = 1, 2, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n \quad (17)$$

Araştırma modelinin hazırlık ve analiz süreçleri için CRITIC ve MABAC yöntemlerinin uygulama aşamaları 3 ana adımda gerçekleştirilmiştir. Birinci adımda makroekonomik performans kriterleri ve alternatifler belirlenmiştir. İkinci adımda makroekonomik performans kriterlerinin ağırlık değerleri CRITIC yöntemiyle tespit edilmiştir. Üçüncü adımda ise alternatifler için MABAC yöntemi uygulanarak performans değerlendirmesi ve sıralaması yapılmıştır. Bu çerçevede çalışma için oluşturulan modelin uygulama prosedürü aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 1. Modelin Uygulama Prosedürü**4. AMPİRİK ANALİZLER VE BULGULAR**

Bu bölümde performans değerlendirme kriterlerinin ağırlık değerlerinin belirlenmesi için CRITIC ve alternatiflerin performans değerlerinin belirlenmesi için MABAC yöntemi kullanılmıştır. Burada CRITIC ve MABAC yöntemleriyle yapılan analizlerin sonuçları, tablo ve şekil halinde gösterilmiş ve yorumlama yapılmıştır.

4.1. CRITIC Yöntemi ile Kriterlerin Ağırlık Değerlerinin Belirlenmesi

Türkiye'nin 2008-2021 dönemi için makroekonomik performansını belirlemek için (14x8) boyutlu karar matrisi elde edilmiştir. Bu karar matrisinde satırlar kısmında alternatifler (yıllar) ve sütunlar kısmında ise kriterler (makroekonomik performans göstergeleri) yer alır. Kriterlerin önem düzeylerinin veya CRITIC kriter ağırlık belirlemede hesaplama adımlarının ayrıntılı görülmesi için başlangıç karar matrisi Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Başlangıç Karar Matrisi

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
	Maks.	Maks.	Maks.	Min.	Maks.	Min.	Min.	Min.
2008	0,815	26,652	23,566	26,982	-5,117	9,710	10,444	18,930
2009	-4,823	22,229	23,370	23,417	-1,750	12,550	6,251	12,940
2010	8,427	24,635	21,194	25,500	-5,743	10,660	8,566	9,620
2011	11,200	27,744	22,994	30,310	-8,870	8,800	6,472	9,280
2012	4,788	27,058	24,361	28,470	-5,447	8,150	8,892	8,470
2013	8,486	28,346	23,793	28,734	-5,832	8,730	7,493	7,770
2014	4,940	28,746	25,206	28,561	-4,138	9,880	8,855	9,180
2015	6,084	29,555	24,531	26,557	-3,160	10,240	7,671	9,300
2016	3,323	29,108	23,084	25,245	-3,109	10,840	7,775	10,190
2017	7,502	29,857	26,039	29,723	-4,759	10,820	11,144	11,100
2018	2,980	29,663	31,153	31,401	-2,793	10,890	16,332	15,880
2019	0,890	25,880	32,597	30,015	0,697	13,670	15,177	15,760
2020	1,794	27,385	28,665	32,476	-4,936	13,110	12,279	12,750
2021	10,986	27,965	35,396	35,817	-1,680	11,300	19,596	17,610

Başlangıç karar matrisinde kriter değerlerinin ortak değerlere dönüştürülebilmesi için normalizasyon işlemi yapılır. Başlangıç karar matrisine normalizasyon işlemi uygulanması ile elde edilen normalize edilmiş karar matrisi aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 6. Karar Matrisinin Normalize Edilmesi

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
	Maks.	Maks.	Maks.	Min.	Maks.	Min.	Min.	Min.
2008	0,352	0,580	0,167	0,712	0,392	0,717	0,686	0,000
2009	0,000	0,000	0,153	1,000	0,744	0,203	1,000	0,537
2010	0,827	0,315	0,000	0,832	0,327	0,545	0,826	0,834
2011	1,000	0,723	0,127	0,444	0,000	0,882	0,983	0,865
2012	0,600	0,633	0,223	0,593	0,358	1,000	0,802	0,937
2013	0,831	0,802	0,183	0,571	0,318	0,895	0,907	1,000
2014	0,609	0,854	0,282	0,585	0,495	0,687	0,805	0,874
2015	0,681	0,960	0,235	0,747	0,597	0,621	0,894	0,863
2016	0,508	0,902	0,133	0,853	0,602	0,513	0,886	0,783
2017	0,769	1,000	0,341	0,491	0,430	0,516	0,633	0,702
2018	0,487	0,975	0,701	0,356	0,635	0,504	0,245	0,273
2019	0,357	0,479	0,803	0,468	1,000	0,000	0,331	0,284
2020	0,413	0,676	0,526	0,269	0,411	0,101	0,548	0,554
2021	0,987	0,752	1,000	0,000	0,752	0,429	0,000	0,118

Normalize edilmiş karar matrisinden sonra kriterler arasındaki ilişki gücünü belirlemek amacıyla kriterler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Kriterler arası korelasyon katsayılarından oluşan değerler, tablo ile aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 7. Kriterlerin Korelasyon Katsayıları

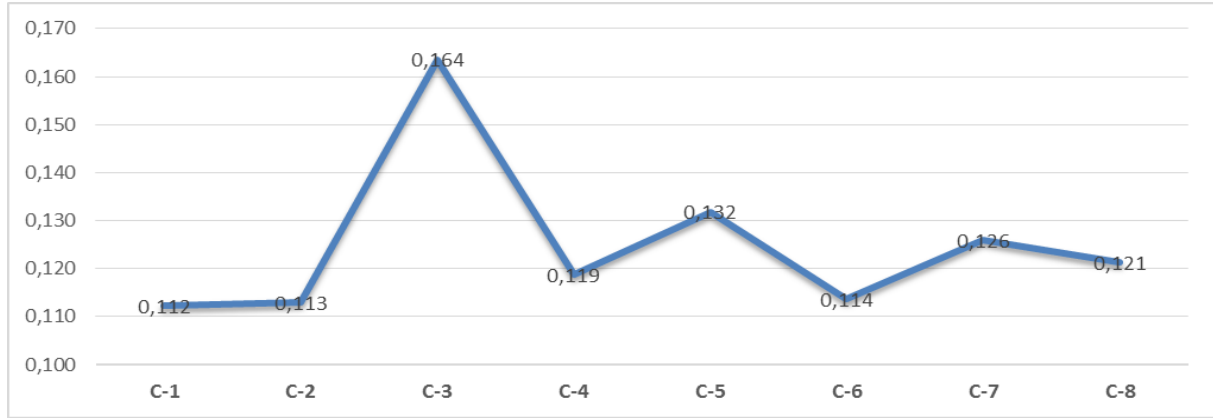
	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
C-1	1,000	0,497	0,031	-0,455	-0,503	0,531	-0,092	0,340
C-2	0,497	1,000	0,204	-0,424	-0,165	0,348	-0,211	0,158
C-3	0,031	0,204	1,000	-0,805	0,623	-0,514	-0,942	-0,635
C-4	-0,455	-0,424	-0,805	1,000	-0,050	0,119	0,785	0,371
C-5	-0,503	-0,165	0,623	-0,050	1,000	-0,711	-0,532	-0,512
C-6	0,531	0,348	-0,514	0,119	-0,711	1,000	0,436	0,490
C-7	-0,092	-0,211	-0,942	0,785	-0,532	0,436	1,000	0,728
C-8	0,340	0,158	-0,635	0,371	-0,512	0,490	0,728	1,000

Bu aşamada kriterlerin içerdiği bilgi miktarı (C_j) hesaplanırken normalize edilmiş karar matrisinin standart sapma değerinden faydalanılır. Daha sonra kriterin ağırlık katsayını ifade eden ağırlık (w_i) değerleri hesaplanır. Böylece en yüksek ağırlık değerine sahip kriter, en yüksek önem düzeyine (en önemli) sahip kriter olarak kabul edilir. Bu süreçlerin uygulanması ile elde edilen bilgi miktarı (C_j) ve kriter ağırlık (w_i) değerleri, aşağıda tablo halinde verilmiştir. Bu sonuçlara göre makroekonomik performans kriterlerinin ağırlık değerleri arasında anormal farklılık olmadığı belirlenmiştir. Ancak makroekonomik performans kriterleri arasında C-3 kriterinin 0,164 değeri ile en önemli (en yüksek) kriter olduğu gözlenmiştir. Bu durum aşağıdaki tablo ve şekilde görülebilir.

Tablo 8. Kriterlerin C_j ve w_i Değerleri

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
C_j	1,832	1,843	2,671	1,940	2,152	1,855	2,056	1,980
w_i	0,112	0,113	0,164	0,119	0,132	0,114	0,126	0,121
Sıralama	8	7	1	5	2	6	3	4

Şekil 2. Kriterlerin Ağırlık Değerleri

4.2. MABAC Yöntemi ile Makroekonomik Performansın Belirlenmesi

Bu bölümde CRITIC yöntemi ile değerlendirme kriterlerinin ağırlık değerleri MABAC yöntemine entegre edilerek Türkiye'nin 2008 - 2021 dönemi için makroekonomik performans değerleri belirlenecektir. Bu çerçevede 2008 - 2021 döneminde her yılın sınır yakınlık alanına olan uzaklık değerleri kullanılarak makroekonomik performans değişimleri belirlenecektir.

Değerlendirme kriterlerinin fayda ve maliyet özelliğine dayalı normalize edilmiş değerlerini içeren normalize karar matrisi, aşağıda Tablo 10'da verilmiştir. Burada öncelikle normalizasyon işlemine kullanılmak üzere değerlendirme kriterlerinin en büyük (maks.) ve en küçük (min.) değerleri belirlenmiş ve aşağıdaki Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. Başlangıç Karar Matrisinde Değerlendirme Kriterlerinin En Büyük ve En Küçük Değerleri

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
Maks.	11,200	29,857	35,396	35,817	0,697	13,670	19,596	18,930
Min.	-4,823	22,229	21,194	23,417	-8,870	8,150	6,251	7,770

Tablo 10. Karar Matrisinin Normalize Edilmesi

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
	Maks.	Maks.	Maks.	Min.	Maks.	Min.	Min.	Min.
2008	0,352	0,580	0,167	0,712	0,392	0,717	0,686	0,000
2009	0,000	0,000	0,153	1,000	0,744	0,203	1,000	0,537
2010	0,827	0,315	0,000	0,832	0,327	0,545	0,826	0,834
2011	1,000	0,723	0,127	0,444	0,000	0,882	0,983	0,865
2012	0,600	0,633	0,223	0,593	0,358	1,000	0,802	0,937
2013	0,831	0,802	0,183	0,571	0,318	0,895	0,907	1,000
2014	0,609	0,854	0,282	0,585	0,495	0,687	0,805	0,874
2015	0,681	0,960	0,235	0,747	0,597	0,621	0,894	0,863
2016	0,508	0,902	0,133	0,853	0,602	0,513	0,886	0,783
2017	0,769	1,000	0,341	0,491	0,430	0,516	0,633	0,702
2018	0,487	0,975	0,701	0,356	0,635	0,504	0,245	0,273
2019	0,357	0,479	0,803	0,468	1,000	0,000	0,331	0,284
2020	0,413	0,676	0,526	0,269	0,411	0,101	0,548	0,554
2021	0,987	0,752	1,000	0,000	0,752	0,429	0,000	0,118

Ağırlıklandırılmış karar matrisinin elde edilmesi için değerlendirme kriter ağırlıklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Burada CRITIC yöntemi ile belirlenen ağırlık değerleri ile ağırlıklandırılmış değerleri içeren ağırlıklandırılmış

normalize karar matrisi elde edilmiştir. Bu işlemle elde edilen değerlerin yer aldığı ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi, Tablo 11 ile aşağıda sunulmuştur.

Tablo 11. Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
	Maks.	Maks.	Maks.	Min.	Maks.	Min.	Min.	Min.
2008	0,152	0,178	0,191	0,203	0,184	0,195	0,212	0,121
2009	0,112	0,113	0,189	0,238	0,230	0,137	0,252	0,186
2010	0,205	0,148	0,164	0,218	0,175	0,176	0,230	0,222
2011	0,224	0,194	0,184	0,172	0,132	0,214	0,250	0,226
2012	0,179	0,184	0,200	0,189	0,179	0,227	0,227	0,235
2013	0,205	0,203	0,194	0,187	0,174	0,215	0,240	0,242
2014	0,181	0,209	0,210	0,188	0,197	0,192	0,227	0,227
2015	0,189	0,221	0,202	0,207	0,210	0,184	0,238	0,226
2016	0,169	0,215	0,185	0,220	0,211	0,172	0,237	0,216
2017	0,198	0,226	0,219	0,177	0,188	0,172	0,206	0,206
2018	0,167	0,223	0,278	0,161	0,216	0,171	0,157	0,154
2019	0,152	0,167	0,295	0,174	0,264	0,114	0,168	0,156
2020	0,159	0,189	0,250	0,151	0,186	0,125	0,195	0,188
2021	0,223	0,198	0,327	0,119	0,231	0,162	0,126	0,136

MABAC yönteminin uygulama sürecindeki ilgili denklemler kullanılarak aşağıdaki sınır yakınlık alanı karar matrisi elde edilmiştir.

Tablo 12. Sınır Yakınlık Alanı Matrisi

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
	Maks.	Maks.	Maks.	Min.	Maks.	Min.	Min.	Min.
g_i	0,180	0,191	0,221	0,186	0,198	0,175	0,212	0,196

Sınır yakınlık alanı matrisi kullanılarak alternatiflerin sınır yakınlık alanına olan uzaklıkları belirlenmiş ve ilgili değerler, Tablo 13'de gösterilmiştir.

Tablo 13. Alternatiflerin Sınır Yakınlık Alanına Olan Uzaklıkları

	C-1	C-2	C-3	C-4	C-5	C-6	C-7	C-8
	Maks.	Maks.	Maks.	Min.	Maks.	Min.	Min.	Min.
2008	-0,028	-0,012	-0,030	0,017	-0,015	0,020	0,000	-0,075
2009	-0,067	-0,078	-0,032	0,052	0,032	-0,039	0,040	-0,010
2010	0,025	-0,042	-0,057	0,032	-0,023	0,000	0,018	0,026
2011	0,045	0,004	-0,036	-0,014	-0,066	0,038	0,038	0,030
2012	0,000	-0,006	-0,020	0,003	-0,019	0,052	0,015	0,039
2013	0,026	0,013	-0,027	0,001	-0,025	0,040	0,028	0,047
2014	0,001	0,019	-0,011	0,002	-0,001	0,016	0,015	0,031
2015	0,009	0,031	-0,019	0,021	0,012	0,009	0,027	0,030
2016	-0,010	0,024	-0,035	0,034	0,013	-0,004	0,026	0,020
2017	0,019	0,035	-0,001	-0,009	-0,010	-0,003	-0,006	0,010
2018	-0,013	0,032	0,058	-0,025	0,017	-0,005	-0,055	-0,042
2019	-0,027	-0,024	0,074	-0,012	0,065	-0,062	-0,044	-0,040
2020	-0,021	-0,002	0,029	-0,035	-0,012	-0,050	-0,017	-0,008
2021	0,043	0,007	0,107	-0,067	0,033	-0,013	-0,086	-0,060

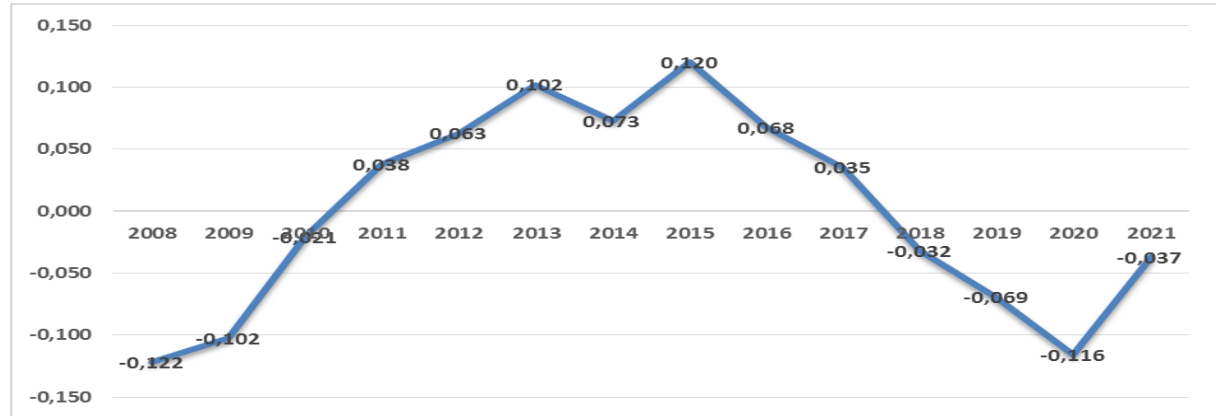
Alternatiflerin sıralanmasının belirlenmesi ve en iyi alternatifin seçilebilmesi amacıyla Tablo 13’de gösterilen uzaklıklar, ilgili matematiksel denklem kullanılarak S_i değerleri hesaplanmıştır. Tablo 14’e göre en iyi alternatifin 0,120 S_i değeri ile 2015 yılı olduğu belirlenmiştir. Alternatiflerin S_i değerlerine göre yapılan sıralamasının 2015 > 2013 > 2014 > 2016 > 2012 > 2011 > 2017 > 2010 > 2018 > 2021 > 2019 > 2009 > 2020 > 2008 şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 14. Alternatiflerin S_i Değeri ve Sıralama Sonuçları

Alternatif	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
S_i Değeri	-0,122	-0,102	-0,021	0,038	0,063	0,102	0,073	0,120	0,068	0,035	-0,032	-0,069	-0,116	-0,037
Sıralama	14	12	8	6	5	2	3	1	4	7	9	11	13	10

Alternatiflerin S_i değerlerinin Şekil 3’deki gösteriminde 2008 yılındaki küresel krizden sonra Türkiye’nin makroekonomik performansının genel olarak 2015 yılına kadar yükseliş gösterdiği ancak 2015 yılından sonra gerileme yaşandığı, hatta 2018 yılı ve sonrasında negatif değerler aldığı gözlenmiştir.

Şekil 3. S_i Değerleri

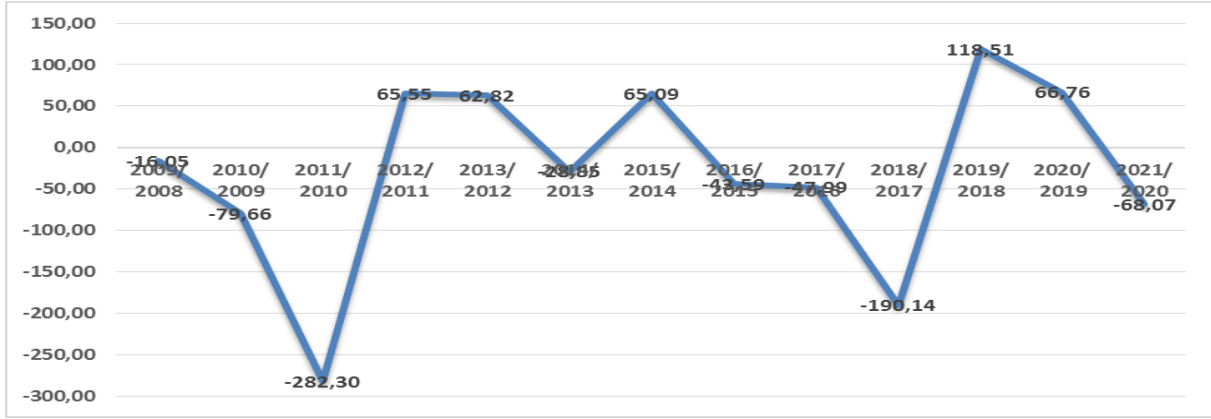

Türkiye’nin makroekonomik performansının 2008-2021 dönemi için gelişimi incelendiğinde değişimin yıldan yıla farklılık gösterdiği gözlenmiştir. Türkiye’nin makroekonomik performansının 2009 / 2008 için -% 16,5, 2010/2009 için -% 79,66, 2011 / 2010 için -% 282,30, 2014 / 2013 için -% 28,85, 2016 / 2015 için -% 43,59, 2017/2016 için -% 47,99, 2018 / 2017 için -% 190,14 ve 2021 / 2020 için -% 68,07 şeklinde negatif değişim değerleri aldığı ve bu dönemlerde gerileme olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan Türkiye’nin makroekonomik performansının 2012 / 2011 için % 65,55, 2013 /2012 için 62,82, 2015 / 2014 için % 65,09, 2019 / 2018 için % 118,51 ve 2020 / 2019 için % 66,76 şeklinde pozitif değişim değerleri elde edildiği gözlenmiş ve bu dönemlerde performansın iyileşme gösterdiği tespit edilmiştir.

Makroekonomik performansın en düşük 2011 / 2010 için -%282,30 değişim değeri ile elde edildiği, buna karşın en yüksek değişim değerinin 2019 / 2018 için %118,51 ile elde edildiği belirlenmiştir. 2008 - 2021 dönemi için değişimlerin genel incelemesinde; makroekonomik performansın değişkenlik gösterdiği ve 2019 / 2018’den sonra değişim değerlerinde düşüş gözlenmiştir. Bu sonuçlar, Tablo 15 ve Şekil 4’te karşılaştırmalı olarak görülebilir.

Tablo 15. S_i Değerlerindeki (%) Değişim

2009/ 2008	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011	2013/ 2012	2014/ 2013	2015/ 2014	2016/ 2015	2017/ 2016	2018/ 2017	2019/ 2018	2020/ 2019	2021/ 2020
-16,05	-79,66	-282,30	65,55	62,82	-28,85	65,09	-43,59	-47,99	-190,14	118,51	66,76	-68,07

Şekil 4. S_i Değerlerindeki (%) Değişim

5. SONUÇ

Ülkelerin makroekonomik performansı, yatırımcıların karar vermesi ve doğrudan yabancı yatırımların ülkeye gelmesi, finansal piyasalara fon akışı, ülkenin kredi notu, ülke riski ile borçlanma maliyeti açısından gösterge olarak izlenmektedir (Ela vd., 2018, s. 130). Diğer yandan makroekonomik kriterler, ülkelerin ekonomik kalkınma ve refah düzeylerini belirlemede kullanılmaktadır. Şayet temel makroekonomik kriterlerde iyileşme olduğu tespit edilirse, o ülkede ekonomik kalkınma ve refah düzeyinde iyileşme olduğu şeklinde yorumlanabilir (Öztürk ve Bayramoğlu, 2018, s. 314).

Ülkelerin makroekonomik performansını değerlendirmek için OECD tarafından 1987 yılında “Büyülü Elmas” isimli bir yöntem geliştirilmiştir. Bu yöntemde ülkenin ekonomik büyüme oranı, işsizlik oranı, enflasyon oranı ve cari işlemler dengesi açığının GSYİH’ya oranı olmak üzere dört değerlendirme kriteri kullanılmıştır (Güran ve Tosun, 2005, s. 90-91). Günümüzdeki karar verme problemlerinin gittikçe karmaşık bir hale gelmesi, belirsizliğin olması ve değerlendirme kriterlerinin birbiri ile çeliştiği durumlar için ÇKKV yöntemleri kullanılması gerekir. Bu nedenle ülkelerin makroekonomik performansını değerlendirmek için dörtten fazla değerlendirme kriterinin kullanılması ile daha rasyonel bir değerlendirme yapılabilir. Burada kriterlerin ağırlıkları da değerlendirmeye dahil edilmelidir (Öksüzkaya ve Yaşar, 2022, s. 172).

Bu çalışmada Türkiye’nin 2008-2021 dönemi için makroekonomik performansı analiz edilmiştir. Değerlendirme için 8 tane ekonomik kriter seçilmiştir. Analizler için entegre CRITIC tabanlı MABAC yaklaşımı tercih edilmiştir. CRITIC kriter önem (ağırlık) belirleme yöntemi, subjektif yargılar yerine objektif olması ve hesaplama kolaylığı nedeniyle tercih edilmiştir. ÇKKV alanında yapılan çalışmalarda kullanılan MABAC yönteminin hesaplama süreci basit, açık ve esnek. Bu yöntemde istenilen sayıda alternatif ve kriter ele alınarak problem boyutu artırılabilir. MABAC yöntemi karar vericilere problem parametrelerinde meydana gelen değişimlere rağmen güvenilir ve tutarlı çözümler sağlamaktadır (Kılıç-Delice, 2020, s. 259).

CRITIC ağırlıklandırma yöntemi ile kriterlerin önem düzeyleri belirlenmiştir. Ampirik analizlerde “İhracat Oranı” olan C-3 kriterinin en yüksek önem düzeyine sahip olduğu tespit edilmiştir. İhracatın artması ile ülkeye döviz giriş artacak ve dış ticaret açığının kapanması sağlanacaktır. Bu da merkez bankasının döviz rezervlerinde artışa yol açacaktır. Döviz rezervlerinin artması ile istikrarlı kur politikası uygulanabilir ve karar alıcıların rahat karar almalarına yardım edilmiş olur. Analizlerde kullanılan diğer değerlendirme kriterlerinin önem düzeylerine göre sıralanması; C-3 > C-5 > C-7 > C-8 > C-4 > C-6 > C-2 > C-1 şeklinde gerçekleşmiştir. Burada C-1 (Ekonomik Büyüme) kriterinin önem düzeyinin en düşük olduğu gözlenmiştir.

MABAC yöntemiyle yapılan makroekonomik performans sıralamasında 2015 yılının en yüksek performans sergilediği, buna karşın 2008 yılının ise en düşük performansa sahip olduğu gözlenmiştir. 2008 yılındaki negatif değere sahip ekonomik performans puanının 2009 yılında iyileşme gösterdiği, 2010 yılında daha da iyileşerek 2011 yılında pozitif değer elde ettiği, 2011-2017 döneminde pozitif değerlerin elde edildiği, ancak 2018 yılından itibaren 2021 yılına kadar negatif değerlerin elde edildiği tespit edilmiştir. Bu performans değerlerinin genel sonuçları üzerinden Türkiye’nin 2008-2021 döneminde ekonomik performansının istikrarlı bir yapıda olmadığı

söylenbilir. Ayrıca bu dönemde yedi yıl için negatif ve yedi yıl için ise pozitif performans değerlerinin elde edildiği gözlenmiştir. Ampirik analiz sonuçlarında Türkiye'nin 2008-2021 dönemi yıllarının makroekonomik performans sıralamasının 2015 > 2013 > 2014 > 2016 > 2012 > 2011 > 2017 > 2010 > 2018 > 2021 > 2019 > 2009 > 2020 > 2008 şeklinde gerçekleştiği belirlenmiştir.

MABAC yöntemine göre Türkiye'nin 2008 - 2021 dönemi makroekonomik performans değerlerinin yıllık değişim değerlerinde değişkenlik olduğu görülmüştür. Bu kapsamda en düşük negatif değişimin -% 282,30 değeri ile 2011 / 2010 için elde edildiği, diğer yandan en yüksek pozitif değişimin ise 2019 / 2018 için % 118,51 değeri ile elde edildiği belirlenmiştir. Ayrıca 2009 / 2008, 2010 / 2009, 2011 / 2010, 2014 / 2013, 2016 / 2015, 2017 / 2016, 2018 / 2017 ve 2021 / 2020 için negatif performans değişim değerleri elde edilmiştir. Buna karşın 2012 / 2011, 2013 / 2012, 2015 / 2014, 2019 / 2018 ve 2020 / 2019 için pozitif değişim değerlerinin elde edildiği tespit edilmiştir.

Çalışmada seçili değerlendirme kriterlerine göre elde edilen performans sonuçları, analiz dönemi için sınırlılık barındırmaktadır. Bu kapsamda seçilen kriterlerin sayısı ve türüne göre performans sıralaması değişkenlik gösterebilir. Diğer yandan Türkiye'nin makroekonomik performansı üzerine kronik enflasyon, kur şokları, döviz rezerv yetersizliği ile borçlanma maliyetlerinin yüksekliği gibi birçok değişken etkili olmaktadır. Bu değişkenlerdeki iyileşmeler, Türkiye'nin makroekonomik performansını da olumlu yönde etkileyeceği tahmin edilmektedir.

Bu çalışmada kullanılan entegre CRITIC tabanlı MABAC yaklaşımı, ülkelerin makroekonomik performans değerlendirmesi için bir model olabilir. Bu model, yeni veri seti ve farklı değerlendirme kriterleri ile yeni çalışmalarda kullanılabilir. Ayrıca değerlendirme kriterlerinin ağırlık düzeyini belirlemek amacıyla ENTROPİ, SD, CILOS ve IDOCRIW gibi objektif yöntemler kullanılabilir. Ülkelerin makroekonomik performans değerlendirmesi için yapılacak yeni çalışmalarda COCOSO, MARCOS, EDAS, WASPAS, CODAS, MAIRCA gibi yöntemler kullanılabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %60 oranında, ikinci yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

AİO. (2022). *Eurostat (Avrupa İstatistik Ofisi)*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/page/IRT_LT_GBY10_A adresinden 8 Ekim 2022 tarihinde alınmıştır.

Akbulut, O. Y. (2020). Finansal performans ile pay senedi getirisi arasındaki ilişkinin bütünlük CRITIC ve MABAC ÇKKV teknikleriyle ölçülmesi: Borsa İstanbul çimento sektörü firmaları üzerine ampirik bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 471-488.

Akın, F. (2017). Türkiye ve seçilmiş İslam ülkelerinin makroekonomik göstergelerinin karşılaştırılması. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 60-73.

Al, İ. ve Baday-Yıldız, E. (2019). Türkiye'nin 2006-2017 dönemi makroekonomik performansı: Sihirli kare yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 303-320.

Al, İ. ve Demirel, S. K. (2022). Türkiye'nin makroekonomik performansının TOPSIS yöntemiyle değerlendirilmesi: 2002-2019 dönemi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 202-222.

Altay-Topçu, B. ve Oralhan, B. (2017). Türkiye ve OECD ülkeleri'nin temel makroekonomik göstergeler açısından çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(14), 260-277.

- Altın, H. (2021). Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin finansal performansının MABAC yöntemiyle analizi. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 5(2), 211-234.
- Altıntaş, F. F. (2022). G7 ülkelerinin siber güvenlik performanslarının analizi: Entropi tabanlı MABAC yöntemi ile bir uygulama. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 11(1), 263-286.
- Apan, M. ve Öztel, A. (2018). Ölçek bazlı finansal performansın PROMETHEE yöntemiyle belirlenmesi: Farklı ağırlıklandırma yöntemlerine dayalı karşılaştırmalı bir analiz. *İşletme Bilimi Dergisi*, 6(1), 207-244.
- Apan, M. ve Öztel, A. (2020). Girişim sermayesi yatırım ortaklıklarının CRITIC-PROMETHEE bütünlük karar verme yöntemi ile finansal performans değerlendirilmesi: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(63), 54-73.
- Arı, E. ve Hüyüktepe, B. (2019). Sosyo-ekonomik göstergeler için çok değişkenli veri analizi: Türkiye için ampirik bir uygulama. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 7-20.
- Atakalp, M. E. (2021). Entegre yöntemlerle Türk bankacılık sisteminde ortaklık yapısı odaklı inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 469-496.
- Ayçin, E. (2019). Kurumsal kaynak planlama (KKP) sistemlerinin seçiminde MACBETH ve MABAC yöntemlerinin bütünlük olarak kullanılması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(2), 533-552.
- Ayçin, E. ve Çakın, E. (2019). Ülkelerin inovasyon performanslarının ölçümünde Entropi ve MABAC çok kriterli karar verme yöntemlerinin bütünlük olarak kullanılması. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 19(2), 326-351.
- Bakır, M. (2019). SWARA ve MABAC yöntemleri ile havayolu işletmelerinde eWOM'a dayalı memnuniyet düzeyinin analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 34(1), 51-66.
- Belke, M. (2020). CRITIC ve MAIRCA yöntemleriyle G7 ülkelerinin makroekonomik performansının değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı), 120-139.
- Benlialper, A., Cömert, H. ve Düzçay, G. (2015). *2002 Sonrası Türkiye Ekonomisinin Performansı: Karşılaştırmalı Bir Analiz*. ERC Working Papers in Economics 15/04, ERC. <https://erc.metu.edu.tr/en/system/files/menu/series15/1504.pdf>
- Biswas, T. K., and Das, M. C. (2019). Selection of commercially available electric vehicle using Fuzzy AHP-MABAC. *J. Inst. Eng. India Ser. C*, 100(3), 531-537.
- Bulduk, S. ve Ecer, F. (2023). Entropi-ARAS yaklaşımıyla kripto para yatırım alternatiflerinin değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 14(37), 314-333.
- Büyükgebiz-Koca, E. ve Tunca, M. Z. (2019). G20 ülkelerinin ekonomik performanslarının Gri İlişkisel Analiz yöntemi ile değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 348-357.
- Büyüközkan, G., Mukul, E., and Kongar, E. (2021). Health tourism strategy selection via SWOT analysis and integrated hesitant fuzzy linguistic AHP-MABAC approach. *Socio-Economic Planning Sciences*, 74. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2020.100929>
- Çalık, A. (2021). Grup karar verme yöntemlerini kullanarak yeşil tedarikçi seçimi: Gıda endüstrisinden bir örnek olay çalışması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(1), 1-16.

- Çelik, S. (2020). Türk katılım bankacılığı sektöründe performans analizi: Bütünleşik CRITIC ve MABAC uygulaması. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 6(2), 311-334.
- Çizgici-Akyüz, G. (2022). Hayat dışı sigorta şirketlerinin finansal performans analizinde TOPSİS ve MABAC yöntemlerinin değerlendirilmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 37(4), 891-912.
- Daşbaşı, B., Barak, D. ve Çelik, T. (2019). Türkiye için makroekonomik performans endeksinin analizi (1990-2017): Yapay sinir ağı yaklaşımı. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 93-112.
- DB. (2022). *Dünya Bankası (World Bank)*. <https://data.worldbank.org/country/turkiye?view=chart> adresinde 15 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Demir, A. ve Bakırcı, F. (2014). OECD üyesi ülkelerin ekonomik etkinliklerinin veri zarflama analiziyle ölçümü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(2), 109-132.
- Demir, G. (2022). Hayat dışı sigorta sektöründe kurumsal performansın PSI-SD tabanlı MABAC metodu ile ölçülmesi: Anadolu Sigorta örneği. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 112-136.
- Demireli, E. ve Özdemir, A. Y. (2013). Seçilmiş Avrupa ülkelerinde makroekonomik performans ölçümü: Şans kısıtlı veri zarflama analizi ile bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(37), 303-319.
- Demirtaş, M. C. (2022). Üniversite rektörlerinin sosyal medya kullanımlarının MABAC yöntemi ile değerlendirilmesi. *Öneri Dergisi*, 17(57), 102-147.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., and Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Dinçer, S. E. (2011). Multi-criteria analysis of economic activity for European Union member states and candidate countries: TOPSIS and WSA applications. *European Journal of Social Sciences*, 21(4), 563-572.
- Doğan, H. (2022a). Türkiye'nin makroekonomik performansının 2010-2020 yılları için CRITIC temelli ARAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Asya Studies*, 6(19), 189-202.
- Doğan, H. (2022b). Measurement of the environmental performance of selected countries with integrated CRITIC - MABAC methods. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(2), 433-448.
- Ela, M., and Soysal-Kurt, H. (2019). Comparison of macroeconomic performances of sub-saharan African countries with TOPSIS method. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 547-555.
- Ela, M., Doğan, A. ve Uçar, O. (2018). Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye'nin makroekonomik performanslarının TOPSIS yöntemi ile karşılaştırılması. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 129-143.
- Eleren, A. ve Karagül, M. (2008). 1986-2006 Türkiye ekonomisinin performans değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15(1), 1-14.
- Eyüboğlu, K. (2016). Comparison of developing countries' macro performances with AHP and TOPSIS methods. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 131-146.
- Eyüboğlu, K. (2017). Türk Dünyasında yer alan ülkelerin makro performanslarının karşılaştırılması. *Bilig (Avrasya'nın Siyasal İktisadi Özel Sayısı)*, 331-350.

- Fan, J., Guan, R., and Wu, M. (2020). Z-MABAC method for the selection of third-party logistics suppliers in Fuzzy environment. *IEEE Access*, 8, 199111-199119.
- Genç, V., Özdağoğlu, A. ve Keleş, M. K. (2022). Otomobil motor yağı alternatiflerinin FUCOM, MAIRCA, MABAC ve BWM yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Journal of Transportation and Logistics*, 7(1), 55-82.
- Gülay, G., Öncü, E., Karşılı, H. ve Gündüz, V. (2021). BİST kurumsal yönetim endeksinde yer alan bankaların performans analizi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(4), 2001-2018.
- Güran, M. ve Tosun, M. U. (2005). Türkiye ekonomisinin makro ekonomik performansı: 1951-2003 dönemi için parametrik olmayan bir ölçüm. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 89-115.
- Işık, O., Aydın, Y., and Koşaroglu, S. M. (2020). The assessment of the logistics performance index of CEE countries with the new combination of SV and MABAC methods. *LogForum*, 16(4), 549-559.
- Işık, Ö. (2020). SD tabanlı MABAC ve WASPAS yöntemleriyle kamu sermayeli kalkınma ve yatırım bankalarının performans analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*(29), 61-78.
- Kablan, A. ve Altuk, V. (2021). Kamu denetçiliği kurumunun finansal performansının TOPSIS ve MABAC yöntemleri ile analizi. *Ombudsman Akademik*, 7(14), 95-114.
- Kalem, R. N., and Akpınar, M. E. (2022). Personnel performance assessment using Entropy based MABAC method: An application in the food sector. *Equinox Journal of Economics Business and Political Studies*, 9(1), 89-106.
- Kandemir, A. ve Özarı, Ç. (2019). Türkiye Avrupa Birliği ekonomik performans karşılaştırması (2007-2017): TOPSIS-EDAS uygulaması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(38), 456-479.
- Keleş, M. K. (2022). CRITIC temelli MABAC yöntemi ile Türk Hava Yollarının yıllara göre performansının değerlendirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 6(1), 53-67.
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Hashemi-Tabatabaei, M., and Ghahremanloo, M. (2021). Sustainable public transportation evaluation using a novel hybrid method based on Fuzzy BWM and MABAC. *The Open Transportation Journal*, 15, 31-44.
- Kete, H. ve Karasaç, F. (2022). Covid-19 sürecinde Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye'nin ekonomik performanslarının COPRAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Journal of Economic Policy Researches*, 9(2), 373-395.
- Kılıç, S. B. (2005). Avrupa Birliğine üye ve aday ülkelerin bazı temel makro ekonomik kriterlere göre sınıflandırılması: Çok kriterli karar alma analizine dayalı bir modelin tahmini. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 339 - 352.
- Kılıç-Delice, E. (2020). MABAC yöntemi ile m-diyet uygulamalarının kullanılabilirlik açısından değerlendirilmesi. M. Kaba, & Y. Çınar içinde, *Çok kriterli karar verme yöntemleri: MS excel çözümlü uygulamalar* (s. 247-262). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd.Şti.
- Koşaroglu, Ş. M. (2021). E7 ülkelerinin makroekonomik performanslarının Entropi ve ARAS yöntemleriyle karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(68), 203-221.
- Liang, W., Zhao, G., Wua, H., and Dai, B. (2019). Risk assessment of rockburst via an extended MABAC method under fuzzy environment. *Tunnelling and Underground Space Technology*, 83, 533-544.

- Luo, S.-z., and Liang, W.-z. (2019). Optimization of roadway support schemes with likelihood-based MABAC method. *Applied Soft Computing Journal*, 80, 80–92.
- Masca, M. (2017). Economic performance evaluation of European Union countries by TOPSIS method. *North Economic Review*, 1(1), 83-94.
- Mishra, A. R., Saha, A., Rani, P., Pamucar, D., Dutta, D., and Hezam, I. M. (2022). Sustainable supplier selection using HF-DEA-FOCUM-MABAC technique: A case study in the auto-making industry. *Soft Computing*, 26, 8821–8840.
- Oğuz, S., Çetiner, Ö. ve Yalçıntaş, D. (2020). Avrupa Birliği'ne aday ve potansiyel aday ülkelerin ekonomik göstergelerinin TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 17-28.
- Onocak, D. (2023). BİST’te işlem gören konaklama işletmelerinin finansal performanslarının CRITIC ağırlıklandırılmış TOPSIS yöntemine göre değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (97), 79-98.
- Orhan, M. (2020). Avrupa Birliği ülkeleri ile Avrupa Birliği üyeliğine aday olan ülkelerin makroekonomik performanslarının ARAS yöntemi ile kıyaslanması. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10(1), 115-129.
- Orhan, M. ve Mutlu, H. T. (2021). Ülkelerin Covid-19 pandemisine karşı mücadelesinin CRITIC tabanlı MABAC yöntemiyle değerlendirilmesi. *Nicel Bilimler Dergisi*, 3(2), 173-189.
- Öksüzkaya, M. ve Yaşar, Z. R. (2022). Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye'nin 2016 – 2020 yılları arası makroekonomik performansının ARAS ve COPRAS yöntemleri ile karşılaştırılması. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 24(1), 171-198.
- Önder, E., Taş, N., and Hepşen, A. (2015). Economic performance evaluation of fragile 5 countries after the great recession of 2008-2009 using Analytic Network Process and TOPSIS methods. *Journal of Applied Finance & Banking*, 5(1), 1-17.
- Özdağoğlu, A., Keleş, M. K. ve Işıldak, B. (2020). Isparta Süleyman Demirel havalimanını kullanan havayolu firmaları performanslarının BWM, MAIRCA ve MABAC ile değerlendirilmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* (29), 175-194.
- Özdağoğlu, A., Keleş, M. K. ve Işıldak, B. (2021). Havalimanlarının bulanık DEMATEL ve MABAC yöntemleri ile sıralanması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 46-67.
- Özdağoğlu, A., Ulutaş, A. ve Keleş, M. K. (2022). Lojistik değerlendirme ölçütlerine göre ülke sıralamaları: Farklı yöntemlerin sıralama üzerindeki etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 512-541.
- Özden, Ü. H. (2011). TOPSIS yöntemi ile Avrupa Birliğine üye ve aday ülkelerin ekonomik göstergelere göre sıralanması. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 215-236.
- Özden, Ü. H. (2012). AB'ye üye ülkelerin ve Türkiye'nin ekonomik performanslarına göre VIKOR yöntemi ile sıralanması. *Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 455 - 468.
- Özmen, M., Karacan, A. N. ve Şahin, H. İ. (2022). İnsan-robot iş birliği ile çok amaçlı montaj hattı dengeleme. *Adıyaman Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 9(16), 10-36.

- Öztürk, Z. ve Bayramoğlu, M. F. (2018). Üyelik sürecinde Türkiye'nin makroekonomik performansının Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırılması. *International Congress on Afro-Eurasian Research IV-April 27-29, 2018*, (s. 314-322). Budapest-Hungary.
- Pamuçar, D., and Ćirović, G. (2015). The selection of transport and handling resources in logistics centers using multi-attributive border approximation area comparison (MABAC). *Expert Systems with Applications*, 42(6), 3016-3028.
- SBB. (2022). *T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*. <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1659698775630-d3413c20-5384> adresinden 8 Ekim 2022 tarihinde alınmıştır.
- Sevgin, H. ve Kundakçı, N. (2017). TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile Avrupa Birliği'ne üye olan ülkelerin ve Türkiye'nin ekonomik göstergelere göre sıralanması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 87-108.
- Sharma, H. K., Roy, J., Kar, S., and Prentkovskis, O. (2018). Multi criteria evaluation framework for prioritizing Indian railway stations using modified rough AHP-MABAC method. *Transport and Telecommunication*, 19(2), 113-127.
- Tekinay, O. N. (2022). Covid-19 salgın dönemi G7 ülkeleri ve Türkiye'nin ekonomik performans sıralaması ve karşılaştırılması. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 1-25.
- Telli, G. ve Ayçin, E. (2021). Öğretmen seçim sürecinde en iyi-en kötü ve MABAC yöntemlerinin bütünlük olarak kullanılması. *TroyAcademy*, 6(2), 733-750.
- Topaloğlu-Yıldız, Ş., Özçelik, M., Akaba, S., Altan, S., Bilgi, N. Y., Bodur, K. ve Çorapçıoğlu, M. E. (2022). Yerleşme faaliyetlerinde alt yüklenici seçimi için çok kriterli karar verme yöntemi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi* (38), 54-64.
- Turan, G., Eker, İ., and Pekar, J. (2010). Selection with TOPSIS method among of EU candidate and pre-accession countries. *Ekonomické Rozhl'ady/Economic Review*, 39(4), 473-480.
- Uludağ, A. S. ve Ümit, A. Ö. (2020). Türk Dünyası ülkelerinin katma değerli üretim ve makroekonomik performanslarının DEMATEL ve COPRAS yöntemleriyle analizi. *Sosyoekonomi*, 28(45), 139-164.
- Ulutaş, A. (2019). Entropi ve MABAC yöntemleri ile personel seçimi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 13(19), 1552-1573.
- Urfaloğlu, F. ve Genç, T. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleri ile Türkiye'nin ekonomik performansının Avrupa Birliği üye ülkeleri ile karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 329-360.
- Wei, G., Wei, C., Wu, J., and Wang, H. (2019). Supplier selection of medical consumption products with a probabilistic linguistic MABAC method. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 16, 5082, 1-15.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE'DE SOSYAL HİZMETİN ÖNCÜLERİ: SOSYAL HİZMETLER AKADEMİSİ MEZUNLARI ÖRNEĞİ*

PIONEERS OF SOCIAL WORK IN TURKEY: THE CASE OF SOCIAL SERVICES ACADEMY GRADUATES

Dr. Öğr. Üyesi Adem ÖTER¹

Dr. Öğr. Üyesi Şefika Eda ÇİÇEK²

ÖZ

Sanayi devrimi ile birlikte değişen dünya düzeniyle ortaya çıkan ve çeşitlenen bireysel ve toplumsal sorunlar sosyal hizmet uygulamalarının kamu hizmetleri kapsamına alınmasına ve yasal güvence ile hak olarak sunulmasına imkân sağlamıştır. Sosyal hizmetlerin devlet eliyle yürütülmesi alandaki meslek elemanı ihtiyacını doğurmuştur. Dünyada sosyal hizmetin meslekleşmesi ve mesleki eğitim yönündeki gelişmeler çok eski tarihlere dayansa da Türkiye’de mesleki eğitim 1961 yılında açılan Sosyal Hizmetler Akademisiyle başlamıştır. Akademi 1961-1982 yılları arasında eğitim faaliyetlerine devam etmiş, 1983 yılında Sosyal Çalışma Bölümü ile birleştirilip Sosyal Hizmetler Yüksekokulu’na dönüştürülmüştür. Bu kapsamda çalışmanın giriş bölümü literatür taraması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bölüm, sosyal hizmet kavramının tanımı, gelişimi, genelde eğitim süreci, özelde ise Sosyal Hizmetler Akademisiyle ilgili bilgileri içermektedir. Araştırmada karma yöntem benimsenmiş olup kartopu örneklemeyle 41 katılımcıya ulaşılarak görüşmeler yapılmıştır. Çalışmanın nicel verileri SPSS programıyla nitel verileri ise MAXQDA programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma ile Akademi’ye öğrenci seçimi ve öğrencilerin sosyo-demografik bilgileri, öğrencilerin Akademi’de almış oldukları eğitimin nitelikli meslek elemanı yetiştirmeye etkisi, sosyal hizmet uzmanlarının çalışma alanları ve onların Akademi’yle kişisel bağları ortaya konulmuştur. Çalışma sonucunda, Akademi öğrencilerinin birçoğunun aynı demografik özelliklere, mesleki bilgi ve beceri yeteneklerine sahip oldukları ve mesleki ilke olarak bu özellikleri benimsedikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hizmetler Akademisi, Sosyal Hizmet Eğitimi, Sosyal Hizmet Mezunu, Sosyal Hizmet Uzmanı.

JEL Sınıflandırma Kodları: I23, Z18, J81.

ABSTRACT

Individual and social problems that emerged and diversified with the changing world order as the result of the Industrial Revolution enabled social service practices to be included in the scope of public services and to be offered as a right with legal assurance. The execution of social services by the state has led to the need for professional staff in the field. Although the professionalization of social work and vocational training in the world dates way back, vocational training in Turkey started with the Social Services Academy that opened in 1961. The Academy continued its educational activities between 1961 and 1982, and in 1983 it merged with the Department of Social Work and transformed into the School of Social Services. In this context, the introductory part of the study is conducted as a literature review. The chapter includes information on the definition and development of the concept of social work, the education process in general and the Academy of Social Services in particular. The research population consists of social workers who graduated from the Academy of Social Services (1965-1982). Mixed method is adopted in the study and interviews are conducted with 41 participants by snowball sampling. The quantitative data of the study are analyzed using the SPSS program and the qualitative data are analyzed using the MAXQDA program. The study reveals the selection of students to the Academy, the socio-demographic information of the students, the impact of the education they received at the Academy on the training of qualified professionals, the field of work for social workers and their personal ties with the Academy. The study finds that most of the Academy students have the same demographic characteristics, professional knowledge and skills, and adopt these characteristics as professional principles.

Keywords: Social Work Academy, Social Work Education, Social Work Graduate, Social Worker.

JEL Classification Codes: I23, Z18, J81.

* Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulundan E-87432956-050.99-73708-/2020-32 sayılı ve 28.06.2021 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Güvenlik Bilimleri Bölüm Başkanlığı, ademoter@yahoo.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, edacicek@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

“Pioneers of Social Work in Turkey: The Example of Social Work Academy Graduates” aims to examine the student selection for the Academy, the socio-demographic information of the students, the effect of the theoretical and applied education that the students received in the Academy on the training of qualified professionals, the social work areas that social workers have started to perform in the field and their personal ties with the Academy. The research covers the 18-year period from the first graduates of the Social Services Academy (1965) to the last graduates (1982). The research data were obtained from the interviews with 41 (20 male and 21 female) graduates of the Social Services Academy. In the study, at least one female and one male participant was interviewed from each year. The study will make an important contribution to the literature on Turkish social work through its main finding that based on the perspective of the first social workers of who graduated from the Social Services Academy, the vocational training they received in the Academy was aimed at providing services in accordance with the social structure of Turkey.

Design/methodology/approach:

The universe of the study is the graduates of the Social Services Academy. The sample group consists of social workers who have graduated from the Social Services Academy and worked at various public and private institutions and organizations in Turkey and have performed their profession for at least 1-2 years. In this context, 41 social workers who graduated from the Social Services Academy between 1965 and 1982, who were selected on a voluntary basis by snowball sampling method and participated in the research voluntarily, were reached. In order to increase the reliability of the research findings, at least one female and one male participant from each year was interviewed with the dimensional sampling method. Dimensional sampling is multidimensional quota sampling. A sample is created by including the dimension in the universe at least once in the research. It provides a highly reliable sample in small-scale studies, because dimensional research ensures that every individual and object in the universe enters the sample at least once (Aziz, 2014, p.55). The purpose of dimensional sampling is to provide a framework for the research by determining a purposeful sample representing the universe that the researcher wants to generalize (Arnold, p. 1970, 147). Since one-way dimensional sampling acts as an unbiased and predictive sample from the universe, the researcher obtains reliable information with little effort, since it has a high ability to represent the research universe (Vos, 1964, p. 237; McClintock et al., 1979, p. 619; Arnold, p. 1970, 147).

Findings:

The oldest of the participants is 83 years old and the youngest is 60 years old. All of the participants started working in the public sector, and some of them continued to work in the private sector. Spouses of 89.7% of the participants have a profession, 35.9% are social workers and 5.1% are social worker assistants. Almost all of the participants (97.6%) are retired. 19.5% of retirees still continue to work in the field of social work. There is only one person (2.4%) who has not yet retired and continues to work. The first retirement among the interviewees took place between 1985-89. The most intense retirement period is between 2000-2004 (29.3%). The data obtained show that the social work specialist candidate selection exams conducted by the Academy are rational in terms of training qualified social workers. The most important reasons why the participants preferred the Academy are first, the scholarship opportunity (20%) provided by the Academy, second, the circle of friends who are knowledgeable about the Academy (16%), third, the interest in the profession (14.7%), and fourth, the ease of finding a job (13.3%) after graduation. The experiences of the participants related to the Social Services Academy and professional practice were determined based on six main themes. These themes are the relationship and interaction between students; relationship and interaction between the students and the faculty; difficulties encountered in the performance of the social work profession, the place of social work in the social structure; unique characteristics and professional recommendations of the social work profession.

Conclusion and Discussion:

Social Services Academy is the first higher education institution to meet the need for trained professional staff in the field of social work in Turkey between 1961-1982. According to the demographic information obtained as a result of the quantitative analysis, the participants are between the ages of 60 and 83. All of the participants started their profession in the public sector and some of them continued in the private sector. Most of the spouses of the participants are professionals. Few are even social workers. All but one of the participants are retired. It was observed that the first retirement years were between 1985-89 and the most frequent retirement years were between 2000-2004. The evaluation data of the participants about the Academy show that the social worker candidate selection exams conducted by the Academy are rational in terms of training qualified social workers. Friendship, interest in the profession and ease of finding a job, especially the scholarship opportunity provided by the Academy, are the most important reasons why the participants preferred the Academy. Participants worked mostly in the field of child welfare, followed by social work management, elderly services and other social work areas, respectively. Since the Social Services Academy gave importance to the selection of students with the same level of professional competence in terms of psycho-social knowledge and skills, there are great similarities between the students, which allowed them to see the Academy as a big family and to see their friends as their siblings. In conclusion, the Social Services Academy, as the first higher education institution in Turkey to train social workers, has started to train social workers simultaneously with many other countries. From the opening to the closing of the academy, it is seen that an education culture is formed within the framework of love, respect, responsibility and trust in general among both the faculty members and their students.

1. GİRİŞ

Sosyal hizmet kavramı, iki farklı alanda tanımlanma imkânına sahiptir. Kavram, bir yandan bir bilim dalını işaret ederken, aynı zamanda o bilim dalında faaliyet gösteren uzmanların çalışma alanı olarak da tanımlanmaktadır. İkinci anlatım sosyal hizmetin meslek tanımını ortaya çıkarmaktadır. Bilim olarak farklı biçimlerde tanımlanabilmesine rağmen genel tanımına göre, sosyal hizmet, yoksulluk kaynaklı olup olmadığına bakmaksızın, içinde buldukları toplumun yaşam ve algılama seviyesine, kendilerine bağlı olmayan sebeplerle bir süre veya süresiz olarak ulaşamayan bireylere, bazen karşılıklı bazen de karşılıksız şekilde sunulan parasal veya nesnel kapsamdaki sosyal ve ekonomik destek hizmetleridir (Çengelci, 1996, s. 4). Sosyal hizmetin amacı, kriz durumu içinde bulunan bireye, yaşadıkları krizin sosyal ve psikolojik yönlerden zararlarını önlemek ya da hafifletmek konusunda destek olmak ve birey, grup ve toplumun sağlıklı gelişebilmesini engelleyen unsurları ortadan kaldırmaktır (Friedlander, 1965, s. 1). Sosyal hizmetin kapsamını, yaşlı, engelli, kadın, çocuk, aile, toplum vb. dezavantajlı gruplara yapılan gönüllü hizmetler ve aynı-nakdi yardımlar oluşturmaktadır. Sosyal hizmet, müracaatçıların toplumsal değişmeye bağlı olarak insan ilişkilerinde yaşadığı sorunlarla mücadele etmeye yönelik çalışmalarla kişiliklerini güçlendirirken, ekonomik yoksulluklarına bağlı olarak refah seviyelerinin yükseltilmesine yönelik çalışmalarla da onların güçlü ve özgür bireyler olmalarını sağlamaktadır (Özdemir, 2006, s. 91). Sosyal hizmetin hedefi, mikro düzeyde bireylerin, mezo düzeyde grupların, makro düzeyde ise tüm toplumun her alanda yüksek refah seviyesine kavuşabilmesi için çözümler bulmaktır. Bu çözümlere ulaşmaya çalışırken bireylerin fiziksel, psikolojik ve ekonomik özellikleriyle birlikte, yaşam çevrelerinin de tüm dinamiklerini göz önünde bulundurmaktadır (Friedlander, 1965, s. 6).

Sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan sosyal devlet ya da sosyal refah anlayışları öncesinde, din adamları ve hayırseverlik kurumları tarafından yerine getirilen sosyal hizmet uygulamaları, değişen dünya düzeni sonrasında ortaya çıkan sorunların toplum düzenini tehdit etmeye başlaması ile profesyonel olarak yapılmaya başlamıştır. Profesyonelleşme, devletin sosyal hizmetleri kapsamı ve yasal düzenlemelerinin içerisine dâhil etmesiyle mümkün olmuştur. Sosyal hizmet uygulamalarının devlet eliyle yürütülmesi de sosyal hizmeti meslek haline dönüştürmüş ve eğitimli sosyal hizmet uzmanı ihtiyacı doğmuştur (Yeler, 2019, s. 277).

Fiziksel, sosyal ve/ veya psikolojik işlevselliğini yitirmiş bireylerin potansiyel güçlerinin farkına varmalarını sağlayarak, bu güçlerini kullanabilir hale getirmek ve bireylerin çevre ile etkileşimlerini artırarak yeniden işlevsel hale gelmelerini sağlamak meslek olarak sosyal hizmet uygulamasının temel amacını oluşturmaktadır. Sosyal hizmet mesleği, uygulamalarını mikro (birey), mezo (grup) ve makro (toplum) düzey müdahale süreçleriyle yerine getirmektedir (Akyıldız, 2020, s. 277).

Seminer, kurs ve benzeri faaliyetler mahiyetinde olan sosyal hizmet meslek eğitimleri 1800'lü yıllarda başlamıştır. Gönüllü konferans ve kurslarının etkisiyle sosyal hizmet eğitimine olan ihtiyaç artmış, 1899 yılında Amsterdam/ Hollanda'da uygulama dersleri ağırlıklı ve 2 yıl süre ile eğitim verecek olan ilk sosyal hizmet okulu açılmıştır. Bu gelişmeyi takiben 1940'lı yıllara kadar diğer Avrupa ülkelerinde ve Kuzey Amerika'da örgün eğitime geçiş için adımlar atılmaya başlamıştır (Yaman vd., 2015, s. 16; Akyıldız, 2020, s. 284).

Dünyada erken dönemlerde yaşanan bu gelişmelere rağmen Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok ülkede sosyal hizmet eğitimi ancak 1950'lerden sonra hayata geçirilebilmiştir. 1960'lara gelindiğinde ise *Council on Social Work Education* tarafından 5 Nisan 1960 tarihli New York Times gazetesinde yeni bir meslek olan sosyal hizmetin olgunluk çağına doğru büyüyüp geliştiği belirtilmektedir. Bu mesleğin en önemli özelliği ise konusunun insan olmasıdır. (Kuntbay, 1961, s. 19, 20)

O zamana kadar ülke bazında eğitim verilmesi aşamasında gelişme yaşanmamasına rağmen Türkiye'nin bireysel olarak sosyal hizmet eğitimiyle tanışması Sabiha Sertel (1895-1968)'in eşiyle birlikte 28 Kasım 1919'da Columbia Üniversitesi'nde burslu eğitim almak için New York'a taşınmasıyla başlamıştır. Sertel, Columbia Üniversitesine bağlı Sosyal Çalışma Okulu'nda (*New York School of Social Work*) sosyal çalışma lisans eğitimini 25 Mayıs 1923 tarihinde tamamlayarak sosyal hizmet diplomasını almıştır. Bu bağlamda Sertel, ülkemizin profesyonel anlamda eğitim alan ilk sosyal hizmet mezunu ve uzmanıdır (Danışoğlu, 2011). Sertel, mezuniyetinden kısa bir süre sonra ailesiyle birlikte Türkiye'ye dönmüş fakat ülkeye döndükten sonra sosyal hizmet alanı ile ilgilenmeyerek gazetecilikle uğraşmıştır (O'Brien ve Deriş, 2019; Yaman vd., 2015, s. 29).

Türkiye'nin yükseköğretim düzeyinde sosyal hizmet alanındaki ilk eğitim kurumu, 1948-1951 Marshall yardımlarının bir devamı niteliğinde, finansal desteği ABD tarafından sağlanmış olan Sosyal Hizmetler

Akademisi'dir. Akademi'nin yükseköğretim modeli ve öğretim elemanı desteği de çoğunlukla yine ABD tarafından sağlanmıştır (Yaman vd., 2015, s. 30).

Sosyal Hizmetler Akademisi'nin kurulduğu yıllarda Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) gibi yükseköğrenimle ilgili bir üst kurum bulunmadığı için okulun kuruluşu, iş ve işleyişle ilgili tüm sorumluluk Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na verilmiştir. Bu bağlamda Akademi, 1959 tarih ve 7355 sayılı Kanun ile kurulan Sosyal Hizmetler Enstitüsü'ne bağlı dört yıllık lisans eğitimi veren bir yükseköğretim kurumu olarak 1961 yılında Ankara Sıhhiye Halk Sokak 7 numarada bulunan 5 katlı bir binada eğitim faaliyetlerine başlamıştır (Işıkkhan, 2011, s. 1). 1963 yılında Akademi, 225 sayılı Kanun ile kurulan Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır (Karataş ve Erkan, 2011, s. 47).

7355 sayılı Sosyal Hizmetler Enstitüsü Kurulmasına Dair Kanun'un 9. maddesi uyarınca Akademi'nin, sosyal hizmet uzmanı ve sosyal hizmet yardımcılarının alacağı eğitimin süresi ve kapsamı detaylı bir şekilde düzenlenmiştir (Resmî Gazete, 22.06.1959, Sayı: 10233.). Akademi'de verilen eğitimin içeriğinde, mesleğe yönelik teorik bilgilerin yanında uygulamaya yönelik becerilerin de kazandırılması hedeflenmiştir (Gökçeşlan Çıfci, 2009, s. 2065). Sosyal hizmet müdahalesi için teoride meslek elemanlarının bilgi, beceri ve değer temelleriyle donatılması, uygulamada ise bu temelleri kullanabilmesi gerekmektedir.

Sosyal Hizmetler Akademisi'nin açıldığı 1961-1962 Ders yılı için 341 aday; 1962-1963 ders yılı içinse 377 aday başvuru yapmıştır. Akademiye girmek isteyen adayların sahip olması gereken şartlar 5 madde halinde belirlenmiştir:

- 1) Türkiye Cumhuriyeti uyruğunda olmak, (Yabancı uyruklular Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının izni ile kabul edilir).
- 2) Lise mezunu olmak,
- 3) 30 yaşından büyük olmamak, (burslu öğrenim yapacaklar için).
- 4) Akademi'deki eğitimi yerine getirebilmek için fiziki, duygusal ve ruhsal bakımdan uygun olmak.
- 5) Giriş- sınavında başarı göstermek ve mülakat heyetince kabul edilmek.

Bu adaylara önce zekâ ve bilgi testi uygulanmış ve zekâ testine ağırlık verilerek yapılan sıralamada, en yüksek puan alan 75 aday önceden belirlenen bir jüri tarafından mülakata alınmıştır. Mülakat sonrasında ise başvuru sahibi 75 aday arasından asil ve yedek listelere göre öğrenci kabul edilmiştir. Yapılan mülakatta, başvuru sahipleri arasından, nitelikli sosyal hizmet uzmanı olabilecek potansiyelde olan öğrenciler seçilmiştir. Giriş sınavlarında ve mülakatlarda adayların belirli bir seviyede duygusal olgunluk, mesleki gelişme için yetenek, yükseköğrenim için kabiliyet ve mesleki hizmet yapma bakımından topluma karşı olan ilgisi ölçülmüştür (İyicil, 1963, s.10; SHA Rehber, 1968-1969, s.23). Yapılan sınavlar sonrası Akademi 1961-1962 ders yılında 34³ öğrenci ile eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Akademiye öğrenci alımıyla ilgili ölçütler sonraki yıllarda Yüksek Öğrenim Kurumlarına merkezi öğrenci seçme sınavının yapılmaya başlanmasıyla değişikliklere uğramıştır.

Akademi 1965 yılında ilk mezunlarını vermiş, mezunlar içerisinde 3 kişi araştırma görevlisi olarak (Erkin Besin, Erkan Öngel, Gönül Erkan) Akademi'de göreve başlamıştır. Diğer mezunlar ise Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bünyesinde bulunan kuruluşlarda, Adalet Bakanlığına bağlı kuruluşlarda, Devlet Planlama Teşkilatı'nda ve Köy İşleri Bakanlığı'nda sosyal hizmet uzmanı ve sosyal çalışmacı unvanıyla görevlerine başlamışlardır (Şammas Hüyükü ve Emel Danışoğlu ile yapılan görüşmeler, 14.10.2021). Akademi'nin eğitim kadrosu Birleşmiş Milletler tarafından desteklenirken, mezunlar dan bazılarını yurtdışında lisansüstü eğitim imkânı sağlanmıştır. Bu bağlamda sosyal hizmet eğitim kadrosunun temelinde Akademi'nin etkisi de büyük olmuştur (Karataş ve Erkan, 2005, s. 9).

O yıllarda Türkiye'de sosyal hizmet alanında bilim insanı ve telif eser eksikliği nedeniyle dersler, Akademi'nin Türk öğretim üyelerinin hazırlamış oldukları dar kapsamlı ders notları ve tercüme eserler ile yürütülmüştür. Sonraki yıllarda sosyal hizmet alanında alan araştırmalarıyla desteklenen telif eser sayısı artmış, Akademi'de fiziki

³ Akademi'ye giriş için yapılan sınavda 34 öğrenci başarılı olmuş; fakat eğitime 32 (10 kadın- 22 erkek) öğrenci ile başlanmıştır. 1965 yılında Akademi'den 28 (8 kadın- 20 erkek) öğrenci mezun olmuştur (Behzat Eldem ile yapılan görüşmeden elde edilen Sağlık Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Eğitim ve Tanıtma Şubesi arşiv belgesi).

mekân olarak büyüyerek 09.08.1971'den itibaren Keçiören'deki yeni okul binasına taşınarak eğitim faaliyetlerini burada sürdürmeye başlamıştır (Kut, 1971, aktaran Koşar ve Tufan, 1999, s.12).

Sosyal hizmet eğitiminde ikinci, fakat üniversite bünyesinde ilk sosyal hizmet uzmanı yetiştiren eğitim kurumu, 1967 yılında kurulan Sosyal Çalışma Yüksekokulu olmuştur. Yüksekokul, Emre Kongar tarafından kurulmuş ve sosyal hizmet eğitiminde kullanılan ilk ders kitabı "Sosyal Çalışmaya Giriş" de Emre Kongar tarafından 1972 yılında yayınlanmıştır. 1971-1972 eğitim öğretim döneminde alt program olarak Sosyoloji Bölümüne bağlanan Sosyal Çalışma Bölümü, 1974-1975 eğitim öğretim döneminde Hacettepe Üniversitesi bünyesine dâhil edilmiş, 1976 yılında da ismi Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler olarak değiştirilmiştir (Karataş, Erkan, 2011, s. 47, Yaman vd. 2015, s. 30,31). Akademi ve bölüm eğitimi arasında farklar görülmüştür. Akademi birey ağırlıklı eğitim verirken, bölüm toplum ağırlıklı eğitimi tercih etmiştir (Yaman vd., 2015, s. 30, 31).

1982 yılında YÖK kararıyla Sosyal Hizmet Akademisi, Hacettepe Üniversitesi'nde yüksekokula dönüştürülmüş, 1974 yılında üniversiteye dâhil edilen bölüm de aynı çatı altında yüksekokul bünyesine alınmıştır. Yeni kurulan yüksekokul Sosyal Hizmetler Yüksekokulu olarak adlandırılmıştır (Duyan vd., 2008, s. 25).

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmada temel olarak Sosyal Hizmetler Akademisi'nin sosyal hizmet eğitimindeki önemini ve yerini tespit etmek amaçlanmıştır. Akademi'ye öğrenci seçimi, öğrencilerin sosyo-demografik bilgileri, öğrencilerin Akademi'de almış oldukları teorik ve uygulamalı eğitimin nitelikli meslek elemanı yetiştirmeye olan etkisi, sosyal hizmet uzmanlarının alanda icra etmeye başladıkları sosyal hizmet alanları ile onların Akademi'yle olan kişisel bağlarının irdelenmesi araştırmanın alt amaçlarını oluşturmaktadır.

2.2. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi

Araştırma, Sosyal Hizmetler Akademisi'nin ilk mezunlarından (1965) son mezunlarına (1982) kadar geçen 18 yıllık sürede eğitim alan sosyal hizmet uzmanlarını kapsamaktadır. Yöntem olarak karma yöntem benimsenmiş bu doğrultuda nicel ve nitel sorulardan oluşan görüşme formu hazırlanmıştır. Araştırma verileri Sosyal Hizmetler Akademisi mezunlarından 41 (20 erkek 21 kadın) katılımcı ile yapılan görüşmelerden elde edilmiştir. Araştırmada her yıldan en az bir kadın ve bir erkek katılımcı ile görüşme yapılmıştır. Katılımcılar kartopu örnekleme yöntemiyle gönüllülük esasına dayalı olarak seçilmiştir.

Araştırma, Sosyal Hizmetler Akademisi mezunu ilk sosyal hizmet uzmanlarının bakışıyla, Akademi'de almış oldukları mesleki eğitimin, Türkiye'nin toplumsal yapısına uygun hizmet sunabilmelerine yönelik olduğunu ortaya koyması açısından Türk sosyal hizmet alan yazınına önemli bir katkı sağlayacaktır.

2.3. Araştırma Etiği

Bu araştırma için Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'ndan 22.06.2021 tarih 108/11 sayılı kararı ile Etik Kurul onayı alınmıştır.

2.4. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Çalışmanın evreni, Sosyal Hizmetler Akademisi mezunlarıdır. Örneklem grubu ise mezun olup Türkiye'de kamu ve özel sektöre ait çeşitli kurum ve kuruluşlarda mesleğini en az 1-2 yıl icra etmiş olan sosyal hizmet uzmanlarından oluşmaktadır. Bu bağlamda, kartopu örnekleme yöntemiyle gönüllülük esasına dayalı olarak seçilen ve araştırmaya gönüllü katılım sağlayan 1965 ve 1982 yılları arasında Sosyal Hizmetler Akademisi mezunu 41 sosyal hizmet uzmanına ulaşılmıştır. Araştırma bulgularının güvenilirliğini artırmak için boyutsal örnekleme yöntemi ile her yıldan en az bir kadın ve bir erkek katılımcıyla görüşme yapılmıştır.

Boyutsal örnekleme (*dimensional sampling*), çok boyutlu kota örneklemesidir. Evrende yer alan boyut en az bir kez araştırmaya dâhil edilerek örneklem oluşturulur. Küçük ölçekli araştırmalarda güvenilirliği yüksek bir örneklem sağlar. Çünkü boyutsal araştırma da baştan sona evren içindeki her birey ve objenin bir kez olsun örneğe girmesi sağlanır (Aziz, 2014, s.55). Boyutsal örneklemenin amacı, araştırmacının genelleme yapmak istediği evreni temsil eden amaçlı bir örneklem belirleyerek araştırmaya bir çerçeve sağlamaktır (Arnold, s. 1970, 147). Tek yönlü boyutsal örnekleme evren içinden yansız, tahmin edici görevi gördüğü için araştırma evrenini temsil yeteneği

yüksek olduğu için araştırmacı az çaba sarfederek güvenilir bilgiler elde eder (Vos, 1964, p. 237; McClintock et al., 1979, s. 619; Arnold, s. 1970, 147).

2.5. Araştırmanın Yöntemi ve Kısıtları

Araştırmada, karma yöntemler araştırması kullanılmıştır. Karma yöntem, disiplinler arası çalışmalarda son yıllarda giderek yaygınlaşan, araştırmacıların farklı yöntemleri bir arada kullanarak sorularına derinlemesine cevap bulmalarına imkân sağlayan bir yöntemdir (Toroman, 2021, s.1). Karma yöntem birçok durumda bir düşüncüyü doğrulamayı ve desteklemeyi değil, araştırmacının konuyla ilgili bakış açısını genişletmeyi amaçlamaktadır (Onwuegbuzie ve Leech, 2004). Diğer bir ifadeyle bu yöntem hem nitel hem de nicel verileri birleştirerek araştırmayı derinlemesine tüm boyutlarıyla kapsayan bir yaklaşımdır. Bu yöntemin felsefi varsayımları, nitel ve nicel yaklaşımların birlikte kullanımını ve bir çalışmada her iki yaklaşımın verilerinin harmanlanarak yorumlanmasını içerir (Creswell, 2009, s. 4). Bu nedenle karma yöntem araştırma yöntemlerinde üçüncü yol olarak da adlandırılmaktadır. Karma yöntemin nicel ve nitel araştırmadan temel farklılığı ise bu yöntem ile araştırmacı alandan kuvvetle muhtemel doğru bilgileri tek seferde, daha kolay toplayabilmektedir (Creswell ve Plano Clark, 2018). Nicel ve nitel verileri bütünleştirmenin yolları, bir başka veri tabanının doğruluğunu araştırıp, açıklanmasına yardımcı olmak ve farklı türdeki soruları araştırmak için kullanılabilir (Creswell ve Creswell, 2021, s.14). Akademik son mezuniyet yılının 1982 olması ve mezunların bir kısmının hayatta olmaması ya da diğer mezunlarla bağlarının kopması nedeniyle iletişim bilgilerinin bulunamaması araştırmanın kısıtlarını oluşturmaktadır.

2.6. Veri Toplama Aracı

Araştırmada konuyla ilgili nicel ve nitel veri toplamaya uygun olarak kapalı, yarı kapalı ve açık uçlu sorulardan oluşan 27 soru başlığı altında toplam 35 sorudan oluşan görüşme formu aracılığıyla veriler elde edilmiştir.

2.7. Verilerin Toplanması ve Değerlendirilmesi

Araştırma verilerinin toplanmasında yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve açık uçlu sorulardan oluşan görüşme formu kullanılmıştır. Bu görüşme formu Sosyal Hizmetler Akademisi mezunlarına aldıkları eğitimin ve sunulan hizmetlerin sosyal hizmet perspektifinden nasıl değerlendirdiğini anlamaya yönelik sorular içermektedir. Görüşmeler 2021 yılı haziran ayında yapılmıştır. Veri toplama sürecinde ilk olarak katılımcılara araştırmanın amacıyla ilgili etik bilgilendirmeler yapılmış, yapılan ön görüşme sonrasında kendilerine görüşme formları e-posta ya da WhatsApp aracılığıyla gönderilerek görüşme zamanı belirlenmiştir. Görüşmelerin tamamına yakını içinde bulunulan Covid-19 salgın süreci nedeniyle katılımcıların tercihine bağlı olarak; Zoom, WhatsApp veya sesli telefon görüşmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda araştırma verileri katılımcılarla yapılan birebir görüşmelerden elde edilmiştir.

Nicel veriler IBM SPSS paket programı v25 ile analiz edilmiştir. Katılımcıların cevaplarının frekans tabloları ve cevap tutarlığı için Cronbach's Alpha güvenilirlik testi, Sperman çok değişkenli korelasyon analiziyle, ki-kare testi yapılmıştır.

Tablo 1. Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Anket Uygulaması	Cronbach's Alpha	İfade Sayısı
Sosyal Hizmetler Akademisi Mezunlarının Eğitime Yönelik Sorular	0,631	6

Güvenirlik ölçeği örneklem büyüklüğünün güvenilirliğini test eder. Güvenirlik testinde en sık kullanılan istatistik Cronbach's alfa katsayısıdır. Bu istatistik, ölçeği oluşturan tüm maddeler arasındaki ortalama korelasyonun bir göstergesini sağlar. Değerler 0 ile 1 arasındadır ve daha yüksek değerler daha fazla güvenilirliği gösterir (Pallant, 2016, s. 22, 23).

α değeri;

$0,00 \leq \alpha < 0,40$	ise	Güvenilir değil
$0,40 \leq \alpha < 0,60$	ise	Düşük güvenilirlikte
$0,60 \leq \alpha < 0,80$	ise	Oldukça güvenilir
$0,80 \leq \alpha \leq 1,00$	ise	Yüksek güvenilirdir.

Tablo 2. Kolmororov-Smirnov Normallik Dağılımı Analiz Sonuçları

Sosyal Hizmetler Akademisi Öğrenci Seçimi, Mesleki Eğitim ve Sosyal Hizmet Camiası ile İlişkinine Yönelik Hipotezler	Kolmogorov-Smirnov ^a		
	Statistic	Df	Sig.
Akademiye girişte yapılan sınavların sosyal hizmet uzman adayı seçimiyle ilişkisi	,359	352	,000
Akademide alınan teorik derslerin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	,198	352	,000
Akademide alınan uygulamalı staj eğitiminin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	,211	352	,000
Nitelikli bir sosyal hizmet uzmanı olabilmek için Akademide alınan eğitimin yeterliliği	,259	352	,000
Akademi mezunlarının karşılaşması halinde okul/meslekle ilgili ortak noktaların varlığı	,160	352	,000
Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti	,177	352	,000

Değerlendirilmede kullanılacak testlerden hangisinin uygun olduğunu belirlemek amacıyla veriler Kolmogorov-Smirnov ($n>30$) tabii tutulmuştur (Field, 2018, s. 347). Bu amaçla H0 ve H1 hipotezleri aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

H0: %95 güven aralığında veriler normal dağılımlıdır.

H1: %95 güven aralığında veriler normal dağılımlı değildir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere Kolmogorov-Smirnov testi sonuçlarında normallik değerleri 0.05’ten küçük olduğu için H1 hipotezi kabul edilerek verilerin, %95 güven aralığında olduğu ve verilerin normal dağılımlı olmadığı tespit edilmiştir. Verilerin normal dağılıma sahip olmamasına bağlı olarak non-parametrik testlerden Mann-Whitney U testi ve Kruskal Wallis H testi ile değerlendirme yapılmıştır.

Nitel analiz sürecinde katılımcılardan mülakat tekniğiyle elde edilen veriler betimsel analizle değerlendirilmiştir. Betimsel analizde veriler, katılımcıların cevaplarından birebir alıntılar yapılarak ve özgün biçimlerine sadık kalınarak sunulur. Katılımcının kullandığı dil, kelime, ifade, benzetme ve sembolik anlatımlar aynen aktarılarak tanımlayıcı bir analiz yapılır (Kümbetoğlu, 2008, s. 154).

Verilerin betimsel analizi MAXQDA 2020 paket programı ile değerlendirilerek istatistiksel ve kişilerin karşılaştırması üzerinden verilen cevaplarla kategorik olarak kodlanmıştır. Analiz sonucunda katılımcıların verdikleri cevaplara yönelik uygulamalı ve teorik eğitim faaliyetleri, iş yaşantılarında aldıkları eğitimin yansımaları, öğretim üyeleriyle ilişkilerinde mesleki kazanımları ve staj uygulamalarının kendilerine kattıkları olmak üzere dört temaya ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular yorumlanırken anlamı güçlendirmek adına katılımcıların ifadelerinden birebir alıntılar verilmiştir.

3. BULGULAR

3.1. Katılımcılara Ait Nicel Veriler

Nicel veriler, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini, akademi hakkındaki değerlendirmelerini, akademiye tercih etme nedenlerini, çalışma alanlarını kapsamaktadır.

3.1.1. Katılımcılara Ait Sosyo-Demografik Özellikler

Tablo 3. Sosyal Hizmetler Akademisi Mezunlarının Sosyo-Demografik Özellikleri

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Doğum Yeri	Mezuniyet Tarihi	Hizmette Geçen Süre (Yıl)	Emeklilik Yılı	Eş Mesleği
SHAM1	Erkek	83	Köy	1.1.1965	Kamu: 36	2013	Sosyal Yardımcı
SHAM2	Kadın	78	İlçe	1.2.1965	Kamu: 25	1989	Genel Müdür
SHAM3	Kadın	78	İl	1.3.1965	Kamu: 36	2001	İktisatçı
SHAM4	Erkek	79	İl (Büyükşehir)	2.1.1966	Kamu: 25	1992	İktisatçı
SHAM5	Erkek	80	İl (Büyükşehir)	2.2.1966	Kamu: 20	1993	Eczacı
SHAM6	Kadın	77	Köy	2.3.1966	Kamu: 35	1997	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM7	Kadın	77	İl (Büyükşehir)	3.1.1967	Kamu: 31 / Özel sektör: 7	2002	Sosyal Hizmet Uz.

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Doğum Yeri	Mezuniyet Tarihi	Hizmette Geçen Süre (Yıl)	Emeklilik Yılı	Eş Mesleği
SHAM8	Erkek	84	Köy	3.2.1967	Kamu: 18	1989	Ev Hanımı
SHAM9	Kadın	75	İl	4.1.1968	Kamu: 37	2003	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM10	Erkek	76	İlçe	4.2.1968	Kamu: 37	2001	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM11	Erkek	74	İl (Büyükşehir)	5.1.1969	Kamu: 40	2010	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM12	Kadın	79	İl (Büyükşehir)	5.2.1969	Kamu 7 / Özel sektör: 23	2001	Akademisyen
SHAM13	Erkek	74	İlçe	6.1.1970	Kamu: 27 / Özel sektör: 17	1997	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM14	Kadın	73	İl	6.2.1970	Kamu: 37 / Özel sektör: 2	2007	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM15	Kadın	72	Kasaba	6.3.1970	Kamu: 37	2007	Gazeteci
SHAM16	Erkek	72	İlçe	7.1.1971	Kamu: 33 / Özel sektör: 5	2004	İktisatçı
SHAM17	Kadın	72	İl (Büyükşehir)	7.2.1971	Kamu: 25 / Özel sektör: 15	2005	Mühendis
SHAM18	Erkek	75	İlçe	8.1.1972	Kamu: 33	2004	Sosyal Yardımcı
SHAM19	Kadın	71	İl (Büyükşehir)	8.2.1972	Kamu: 28	2000	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM20	Erkek	72	Köy	9.1.1973	Kamu: 42	2014	İnsan Kayn. Uz.
SHAM21	Kadın	72	İl (Büyükşehir)	9.2.1973	Kamu: 23 / Özel sektör: 25	1996	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM22	Kadın	69	Köy	10.1.1974	Kamu: 20 / Özel sektör: 20	1997	Öğretmen
SHAM23	Erkek	71	İlçe	10.2.1974	Kamu: 34 / Özel sektör: 5	2009	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM24	Erkek	70	İlçe	11.1.1975	Kamu: 41	2016	Ev Hanımı
SHAM25	Kadın	67	İl	11.2.1975	Kamu: 35 / Özel sektör: 10	2010	Mimar
SHAM26	Erkek	68	Köy	12.1.1976	Kamu: 28 / Özel sektör: 15	2005	Hemşire
SHAM27	Kadın	69	İlçe	12.2.1976	Kamu: 20 / Özel sektör: 17	2000	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM28	Erkek	67	Köy	13.1.1977	Kamu: 40	2017	Hemşire
SHAM29	Kadın	66	İl	13.2.1977	Kamu: 28 / Özel sektör: 12	2005	Mali Müşavir
SHAM30	Erkek	67	Köy	14.1.1978	Kamu: 33	2011	Öğretmen
SHAM31	Erkek	67	İlçe	14.2.1978	Kamu: 35 / Özel sektör: 1	2014	Öğretmen
SHAM32	Kadın	65	İl (Büyükşehir)	14.3.1978	Kamu: 23 / Özel sektör: 6	2002	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM33	Kadın	65	İl (Büyükşehir)	14.4.1978	Kamu: 25 / Özel sektör: 2	2004	-
SHAM34	Kadın	65	Kasaba	15.1.1979	Kamu: 39	2018	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM35	Erkek	66	Köy	15.2.1979	Kamu: 34	2017	Ev Hanımı
SHAM36	Kadın	62	İl (Büyükşehir)	16.1.1980	Kamu: 41	-	-
SHAM37	Erkek	68	Köy	16.2.1980	Kamu: 25 / Özel sektör: 7	2006	Ev Hanımı
SHAM38	Erkek	61	İlçe	17.1.1981	Kamu: 25 / Özel sektör: 15	2007	Hemşire
SHAM39	Kadın	61	İl	17.2.1981	Kamu: 31 / Özel sektör: 10	2003	Sosyal Hizmet Uz.
SHAM40	Kadın	60	İlçe	18.1.1982	Kamu: 41	2017	Akademisyen
SHAM41	Erkek	61	İlçe	18.2.1982	Kamu: 25	2008	Öğretmen

Tablo 3’de görüldüğü üzere, katılımcıların en yaşlısı 83 yaşında olup en genci 60 yaşındadır. Katılımcıların tamamı çalışma hayatına kamu sektöründe başlamış daha sonra bazıları özel sektörde çalışmaya devam etmişlerdir. Katılımcıların %89,7’sinin eşi bir meslek sahibidir ve %35,9’u sosyal hizmet uzmanı, %5,1’i sosyal yardımcıdır. Katılımcıların tamamına yakını (%97,6) emeklidir. Emekli olanların %19,5’i ise halen sosyal hizmet alanında çalışmaya devam etmektedir. Emekli olmayıp çalışmaya devam eden ise yalnız bir kişidir (%2,4). Görüşülenler arasında ilk emeklilik 1985-89 yılları arasında gerçekleşmiştir. En yoğun emeklilik dönemi ise 2000-2004 yılları arasındadır (%29,3).

3.1.2. Akademi Hakkındaki Değerlendirmeler

Tablo 4. Katılımcıların Akademi Hakkındaki Değerlendirmeleri

Katılımcıların Sosyal Hizmet Akademisi Hakkındaki Düşüncelerine Etkileyen Faktörler	Ort.	Std. Sap.	Var.
Akademiye girişte yapılan sınavların sosyal hizmet uzman adayı seçimiyle ilişkisi	4,57	,085	,252
Akademide alınan teorik derslerin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	4,00	,130	,588
Akademide alınan uygulamalı staj eğitiminin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	4,26	,095	,314
Nitelikli bir sosyal hizmet uzmanı olabilmek için Akademiye alınan eğitimin yeterliliği	4,17	,119	,499
Akademi mezunlarının karşılaşması halinde okul/meslekle ilgili ortak noktaların varlığı	4,49	,086	,257
Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti	4,11	,135	,634

Tablo 4’de katılımcıların cevaplarında faktörlerin hepsinin ortalaması 2.5 değerinin üzerinden puanlamaya tabi tutulmuştur. Tabloda “Akademiye girişte yapılan sınavların sosyal hizmet uzmanı seçmeyle ilgiliydi” ifadesinin 4,57 puanla en yüksek değeri aldığı görülmektedir. Veriler nitelikli sosyal hizmet uzmanı yetiştirme açısından Akademi’nin yapmış olduğu sosyal hizmet uzman adayı seçme sınavlarının rasyonel olduğunu göstermektedir.

3.1.3. Akademi’yi Tercih Etmede Etkili Olan Faktörler

Tablo 5. Katılımcıların Akademi’yi Tercih Etmelerinde Etkili Faktörler

Sosyal Hizmetler Akademisi Tercihine Etki Eden Faktörler	Cevaplar	
	N	Yüzde
Aile	7	9,3%
Akrabalar	7	9,3%
Arkadaş çevresi	12	16,0%
Burs imkânı	15	20,0%
İş bulma kolaylığı	10	13,3%
Medya	4	5,3%
Mesleğe olan ilgi	11	14,7%
Öğretmenleri	2	2,7%
Diğer	7	9,3%
Toplam	75	100,0%

Katılımcıların Akademi’yi tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden ilki Akademiyin sağladığı burs imkânı (%20), ikincisi, Akademi ile ilgili bilgi sahibi olan arkadaş çevresi (%16), üçüncüsü mesleğe olan ilgi (%14,7), dördüncüsü ise mezun olduktan sonra iş bulma kolaylığının (%13,3) olmasıdır.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, belirli sayıda mali yardıma ihtiyacı olan ve ilgili şartları kabul eden öğrencilere ayda 250 TL burs vererek ekonomik yönden zayıf olan öğrencileri yükseköğrenim imkânı açısından desteklemiştir. Günün koşullarında verilen bu para öğrencilerin birçok ihtiyacını karşılamaya yetecek miktardadır. Ayrıca öğrenciler diğer yükseköğrenim burs ve imkânlarından yararlanma haklarına da sahiptir (Rehber, 1968-1969, s.21, 22). Bu bağlamda Akademi ekonomik yönden kısıtlı imkâna sahip olan öğrencilere zorunlu hizmet görevi karşılığında burs vermiştir. Zorunlu hizmet, aslında öğrenciler açısından mezuniyet sonrası iş garantisi anlamına gelmektedir (%13,3). Burs ve iş imkânı öğrencilerin Akademi’yi tercih etmelerine etki eden en önemli iki çekici faktördür.

3.1.4. Çalışılan Sosyal Hizmet Alanları

Tablo 6. Katılımcıların Çalıştıkları Sosyal Hizmet Alanları

Sosyal Hizmet Alanları	Cevaplar	
	N	Yüzde
Çocuk refahı	35	19,1%
Engelli hizmetleri	17	9,3%
Gençlik refahı	17	9,3%
Kadın hakları	8	4,4%
Okul sosyal hizmeti	2	1,1%
Sosyal hizmet denetimi	5	2,7%
Sosyal hizmet öğretimi	5	2,7%
Sosyal hizmet planlaması	4	2,2%
Sosyal hizmet yönetimi	28	15,3%
Sosyal yardım	15	8,2%
Suç ve suçluluk	2	1,1%
Tıbbi sosyal hizmet	12	6,6%
Toplum hizmetleri	1	0,5%
Yaşlı hizmetleri	26	14,2%
Diğer	6	3,3%
Toplam	183	100,0%

Tablo 6’da görüldüğü üzere katılımcıların en fazla çalıştıkları sosyal hizmet alanı çocuk refahı (%19,1), sonrasında sırasıyla sosyal hizmet yönetimi (%15,3), yaşlı hizmetleridir (%14,2). Akademi mezunlarının yoğun olarak çalıştıkları diğer alanlar ise; engelli hizmetleri (%9,3), gençlik refahı (%9,3) sosyal yardım (%8,2), tıbbi sosyal hizmet (%6,6) ve diğer alanlardır.

Ülkemizde çocuk refahına yönelik en önemli çalışma Kurtuluş Savaşı yıllarında babaları cephede, anaları ise cephe gerisinde savaşı koruma gereksinimi olan çocukların korunmasına yönelik olarak 1 Ekim 1921 tarihinden itibaren Himaye-i Etfal Cemiyetiyle başlamıştır. Ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları ve savaş sonrası yaşanan buhran sonrasında ortaya çıkan “Muhtaç Çocuklar Sorunu” nu çözmek için Himaye-i Etfal Cemiyeti elinden gelen tüm imkânlar çerçevesinde çalışmalarını yürütmüştür. Sonraki yıllarda kurumun adı Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1934 yılında “Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu” olarak değiştirilir (Çavuşoğlu, 2005, s.4, 6, 17). 1960’lara gelindiğinde ülkemizde çocuk refahıyla ilgili sorunlar tam olarak çözülemediği için bu sorun Akademi mezunlarının en önemli çalışma alanları arasında yer almıştır.

3.1.5. Akademiyle İlgili Sorulara Verilen Cevapların İlişkisel Analizi

Tablo 7. Katılımcıların Akademi’yle İlgili Sorulara Vermiş Oldukları Cevaplara Yönelik Ki-Kare Testi Analiz Bulguları

Faktörler	Ki-kare	Df (sıklık)	P*
Akademiye girişte yapılan sınavların sosyal hizmet uzmanı aday seçimiyle ilişkisi	,714	1	,398
Akademide alınan teorik derslerin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	43,390	3	,000*
Akademide alınan uygulamalı staj eğitiminin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	16,732	2	,000*
Nitelikli bir sosyal hizmet uzmanı olabilmek için Akademiye alınan eğitimin yeterliliği	28,146	2	,000*
Akademi mezunlarının karşılaşması halinde okul/meslekle ilgili ortak noktaların varlığı	17,610	2	,000*
Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti	13,512	2	,001*

Akademiye yönelik sorulara vermiş oldukları cevaplara ilişkin ki-kare analiz sonuçlarından 6 faktörden 5 tanesi $p < 0,05$ olduğu için katılımcıların Akademiye aldıkları derslerin, uygulamalı staj eğitiminin ve genel olarak Akademiye alınan eğitimin iyi bir sosyal hizmet uzmanı olmalarına olumlu etkisinin olduğu görülmektedir. Ayrıca

Akademik yapmış olduğu öğrenci seçimine yönelik yazılı sınav ile sözlü mülakatların Akademiye öğrenci kabulünde sosyal hizmet uzman aday seçmeye uygun olduğu görülmektedir.

3.1.6. Akademiyle İlgili Sorulara Verilen Cevapların Korelasyonel Analizi

Tablo 8. Katılımcıların Akademi'yle İlgili Sorulara Vermiş Oldukları Cevaplara Yönelik Spearman Korelasyon Analizi Bulguları

		Akademiye girişte yapılan sınavların sosyal hizmet uzman adayı seçimiyle ilişkisi	Akademide alınan teorik derslerin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	Akademide alınan uygulamalı staj eğitiminin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	Nitelikli bir sosyal hizmet uzmanı olabilmek için Akademide alınan eğitimin yeterliliği	Akademi mezunlarının karşılaştığı halde okul/meslekle ilgili ortak noktaların varlığı	Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti
Akademiye girişte yapılan sınavların sosyal hizmet uzman adayı seçimiyle ilişkisi	R	1,000	,231	,202	,244	,033	,496**
	P	.	,183	,245	,158	,851	,002
Akademide alınan teorik derslerin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	R	,231	1,000	,106	,533**	-,040	,173
	P	,183	.	,510	,000	,805	,280
Akademide alınan uygulamalı staj eğitiminin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği	R	,202	,106	1,000	,128	,033	,096
	P	,245	,510	.	,426	,840	,550
Nitelikli bir sosyal hizmet uzmanı olabilmek için Akademide alınan eğitimin yeterliliği	R	,244	,533**	,128	1,000	,196	,105
	P	,158	,000	,426	.	,221	,514
Akademi mezunlarının karşılaştığı halde okul/meslekle ilgili ortak noktaların varlığı	R	,033	-,040	,033	,196	1,000	,475**
	P	,851	,805	,840	,221	.	,002
Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti	R	,496**	,173	,096	,105	,475**	1,000
	P	,002	,280	,550	,514	,002	.

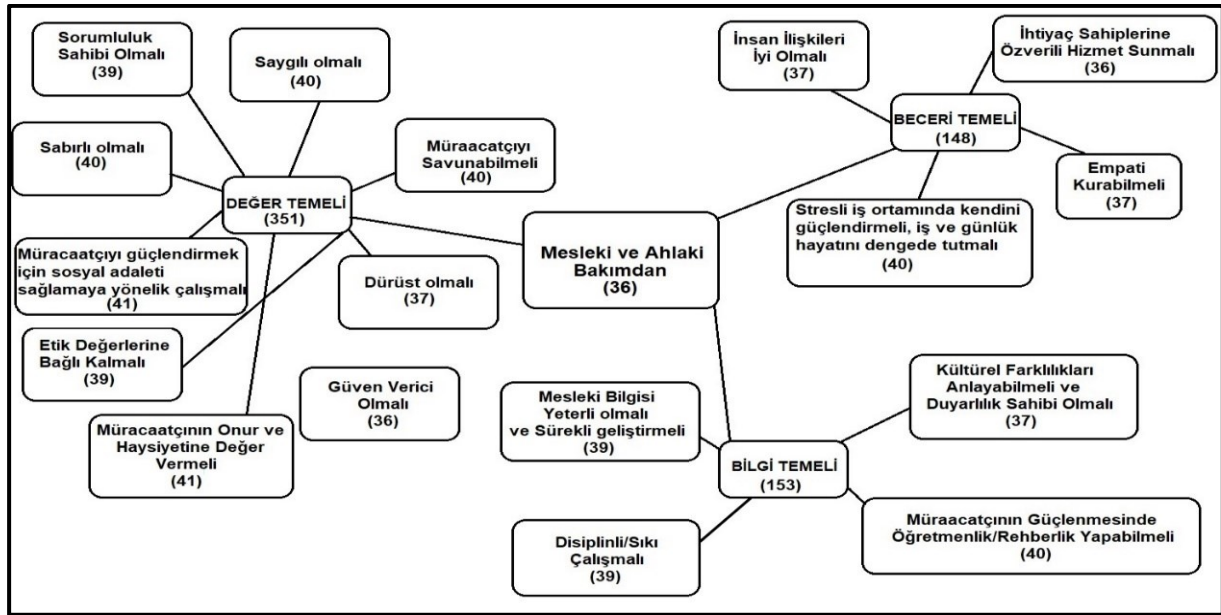
Tablo 8'e göre yapılan Spearman korelasyon analizi sonucunda Akademi'ye yönelik sorulan faktörlerden "Akademiye girişte yapılan sınavlar sosyal hizmet uzmanı seçmeyle ilişkisi" ve "Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti" arasında pozitif yönde ilişki çıkmıştır ($p<0.001$). Sosyal Hizmetler Akademisine girişte yapılan yazılı ve sözlü sınavlarda sosyal hizmet meslek elemanı niteliğine sahip öğrenciler seçildiği için sahip olunan bu pozitif niteliklerin benzerlikleri kendilerini bir ailenin üyeleri olarak hissetmelerini sağlamaktadır. Diğer soru faktörlerine baktığımızda korelasyon analizi sonucunda Akademiye yönelik sorulan faktörlerden "Akademide alınan teorik derslerin sosyal hizmet mesleği için yeterliliği" ve "Nitelikli bir sosyal hizmet uzmanı olabilmek için Akademide alınan eğitimin yeterliliği" faktörleri arasında pozitif yönde ilişki çıkmıştır ($p<0.001$). Akademide verilen eğitimin öğrencilerin aldığı teorik dersler yönüyle yetkin bir sosyal hizmet uzmanı olmak için mesleki yeterliliğe yönelik önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Son faktöre baktığımızda ise korelasyon analizi sonucunda Akademiye yönelik sorulan faktörlerden "Akademi mezunlarının karşılaştığı halde okul/meslekle ilgili ortak noktaların varlığı" ve "Akademi mezunlarının sosyal hizmet ailesine yönelik aidiyeti" faktörleri arasında pozitif yönde ilişki çıkmıştır ($p<0.001$). İki faktör arasındaki ilişkinin, aşağıda nitel analiz bulgularında da görüleceği üzere (3.2.1) katılımcıların ortak noktalarının, ilişkileri ve meslekle ilgili aldıkları eğitimin etkisiyle kendilerini mesleki bir örgütlenme olan "Sosyal Hizmetler Ailesi"nin bir mensubu olarak hissettikleri görülmüştür.

3.2. Katılımcılara Ait Nitel Veriler

Katılımcılar ile yapılan görüşmelere istinaden sosyal hizmet uzmanında bulunması gereken mesleki ve ahlaki değerler ile psiko-sosyal özellikler/yeterliliklere ilişkin veriler MAXQDA programına aktarılmış ve sosyal hizmet

uzmanının nitelikleri 3 ana tema ve 17 alt tema olarak belirlenmiştir. Yapılan görüşmelere istinaden sosyal hizmet uzmanında bulunması gereken mesleki ve ahlaki değerler ile psiko-sosyal özellikler/yeterliliklere ilişkin veriler Tablo 9'da grafik haline getirilmiştir.

Tablo 9. Sosyal Hizmet Uzmanlarında Bulunması Gereken Nitelikler

Katılımcıların Sosyal Hizmetler Akademisi ve meslek icrasıyla ilgili deneyimleri altı ana tema ile belirlenmeye çalışılmıştır. Bu temalar, öğrenciler arasındaki ilişki ve etkileşim; öğrenci ve öğretim üyeleri arasındaki ilişki ve etkileşim; sosyal hizmet mesleğinin icrasında karşılaşılan zorluklar, sosyal hizmetin toplumsal yapı içerisindeki yeri; sosyal hizmet mesleğinin özgün özellikleri ve mesleki tavsiyeleridir.

3.2.1. Öğrenciler Arasındaki İlişki ve Etkileşim

Sosyal Hizmetler Akademisi mezunlarına altı açık uçlu soru yönlendirilmiştir. İlk olarak katılımcıların okula başladıkları ilk günden mezun oluncaya kadar geçen süreçte eğitim-öğretim boyutuyla genel olarak öğrenciler arasındaki ilişki ve etkileşimlere dair görüşlerine başvurulmuştur. Katılımcılar soruya birbirine yakın cevaplar vermiştir. 41 katılımcının da cevabı içerisinde yer alan rol ilişki bağı, aile rolüdür. Katılımcıların yaygın olarak “kaynaklara yönlendirme (bağlantı kurucu)” rolü içerisinde oldukları ortadadır. Cevaplar içerisinde etik değerlerine bağlı kalmalı, güven verici olma, disiplinli çalışma, dürüstlük ve sabırlılık durumlarına da yer verdikleri ve bilgi, değer ve beceri temeli de görülmektedir. Akademi'nin ilk mezunundan son mezununa kadar saygı ve sevgi çerçevesinde birbirleriyle olan bağları ve ilişkilerini genel olarak halen sürdürdükleri görülmektedir.

Sosyal Hizmetler Akademisi bir eğitim kurumu olarak tıpkı bir aile gibi işlev görmüştür. Akademi açıldığı 1961 yılından kapandığı 1982 yılına kadar geçen süre boyunca her yıl bünyesine yeni öğrenciler almış, kendi kültürünü oluşturmuş ve bunu öğrencilerine kurum içindeki ilişki ve etkileşimle sosyalizasyon sürecinde aktarmıştır. Akademinin sosyal hizmet uzmanı yetiştirmek” öğrencilerinse “sosyal hizmet uzmanı olmak” gayesinde ki yüksek amaç birlikteliği öğrencilerin kendilerini tıpkı bir ailenin üyeleri olarak hissetmelerini sağlamıştır (Erkal, 1984, s. 96).

Akademiye ilk sırada kayıt yaptıran ve sosyal hizmet uzmanı diplomasının sahibi olan SHAM1 Akademiye başlama süreçlerini, birbirleriyle olan ilişkileri, meslek elemanı olarak alanda çalışmaya başladıktan sonraki insani kazanımları kardeşlik, koruyucu-kollayıcılık ve dostluklar bağlamında değerlendirmektedir:

Biz Sosyal Hizmetler Akademisi'nin ilk öğrencileriydik, Akademi, eğitime 1961 yılında Sıhhiye'de Sağlık Bakanlığı yakınında bulunan Halk Sokakta 5 katlı bir apartmanın 1. katında başladı. Sınıf mevcudumuz 32 kişiydi, öğrenciler olarak hepimiz kardeş gibiydik. Sanki bir ailenin çeşitli özellikteki çocuklarıydık. Bana “Dayı” derlerdi. Dayı lakabıyla bana hitap

etmelerinin sebebi ise benim öğrencileri gerektiğinde mümkün olduğunca koruyup kollamamdır... Böylelikle okul hayatımızda sağlam temelli çok iyi dostluklar kurduk. Öğrenciliğimiz adeta bizim mahallenin delikanlıları gibi geçti. Arkadaşlarımızla çok tatlı, çok kalıcı dostluklar kurduk (SHAM1).

Birçok filozof, iyilik edenin edilene sevgisi, iyilik edilenin edene sevgisinden daha kuvvetli olduğu görüşünde hem fikirdir. “Zira iyilik eden ve karşılıksız yardımda bulunan, iyilik ve yardım edileni sever” (Kınalızade, 1990, s. 131). Ailenin en önemli özelliği üyeleri arasında karşılıksız ve çıkara dayanmayan bir ilişki ve etkileşimin olmasıdır. Modernleşme öncesi toplumsal yaşamda çocukların birbirleriyle ilişki ve etkileşimleri sık ve kuvvetlidir. Genel olarak erkekler sosyalizasyon sürecinde abi/ ağabey babalık rolüne alışıarak onu içselleştirirler. Babalık rolünü içselleştiren erkek, kendisinden küçük kardeşlerini dış tehdit ve tehlikeye karşı koruyan gönüllü hami rolünü oynar. Abla ise aile içinde özellikle annenin gönüllü yardımcısıdır (Lale, 2004, s.88). Gerek Akademi binasının bir apartmandan müteşekkil olması nedeniyle fiziksel küçüklük gerekse öğrenci sayısının azlığı öğrenciler arasındaki ilişki ve etkileşimin kuvvetli olmasını sağlamıştır. Akademinin ilk öğrencilerinin (1961) sonraki yıllarda Akademiye gelen yeni öğrencilere abilik-ablalık yapmışlardır:

Biz bir aile gibiydik, bizim altımızda kimse yoktu. Bu nedenle birbirimizi çok sever sayar ve yardımlaşırız. 4 yıllık üniversite hayatımız çok güzel geçti. Alt sınıflarla da çok ilgilendik. Biz ikinci sınıf olduktan sonra 1. sınıfa yeni başlayan Beril Tufan, Ertan Kahramanoğlu ve Ferhunde Özbay alt sınıftı, bizim arkadaşlarımızdan Keki'ye (Mehmet olduğunu son sınıfta öğrendim ismini), hepsi benim evliliğimde ve kızımın doğumunda bana destek oldular. Kızlar günü diye bir şey icat ettik. Haftada bir gün Cumartesi Pazarı'ndan alışveriş yapardık, pazardan almış olduğumuz malzemelerle de çok güzel dürümler hazırlar ve bu dürümleri erkek arkadaşlarımıza kızlar ikramı olarak sunardık (SHAM3).

Genel olarak Türk ailesinde küçük kardeşler, anne-baba hayatta iken yalnız ebeveynlerine değil, aynı zamanda, büyük kardeşlerine de itaat etmekle mükelleftirler (Kırimal, 1972, s.38). Akademinin ilk öğrencilerinin (1961) kendi aralarında birlikte kuvvet doğurarak birbirlerine sahip çıktıkları görülmektedir.

1960'lı yıllar tüm dünyada gençlik özellikle üniversite öğrencileri arasında savaş karşıtlığının olduğu, özgürlük taleplerinin yükseldiği yıllardır (Marcuse, 1998). Akademinin eğitim faaliyetine başladığı bu yıllarda Türkiye'de de üniversite olayları başlamıştır. Bu durumun Akademiye yansımaları politik tartışmalar düzeyinde kalmıştır:

Öğrenciler arasında çokça not alışverişi ve politik tartışmalar yapardık. Biz 68 kuşağıyız. Derslerde o politik görüşlerimizi askıya alır, kantinde siyasi tartışmaya devam ederdik. Herkes birbirini çok yakından tanırdı. Hocalar bizim sınıfa çok enteresan sınıf derlerdi. Sosyo-ekonomik gelir düzeyi ve eğitim seviyesi çok düşük aileden gelenler de vardı. Ama onlar bizi çok severlerdi, bizde onları çok severdik (SHAM12).

Akademiye her yıl bir sınıf öğrenci alınmıştır. Öğrenci dağılımında mümkün olduğunca cinsiyet eşitliği gözetilmiştir. Yeni başlayan sınıfa üst sınıflar tarafından hoş geldin partisi vermek Akademi de gelenek olmuştur. Üst sınıflar mentörlük bağlamında yeni öğrencilere Akademi ve mesleğe yönelik olarak gönüllü oryantasyon eğitimi vermişlerdir. Açılışından yaklaşık 10 yıl sonra (1970) Akademi'de öğrenciler arası ilişki-etkileşimi belirleyen bir kültür oluştuğunu ve bu kültürün haiz olduğu değerlerin çoğunluğunun açılışından kapanışına kadar alt-üst sınıflar arasındaki sosyalizasyon sürecinde doğal yollarla aktarılmıştır:

Biz bütün sınıflar olarak süper arkadaşlardık. Bizler halen mezun arkadaşlarımızla görüşüyoruz. Bizim dönemimizde son sınıf öğrencileri 1. sınıf öğrencilerine hoş geldiniz partisi verirdi. Meslek abisi, meslek ablası olarak hitap ederdik (SHAM14).

Akademinin öğrencileri arasında okunulan sınıf seviyesine göre hiyerarşik farklılaşma öğrencilerin birbirlerine karşı saygı ve sorumluluk içeren davranışlar göstermesini sağlamıştır. Bu çerçevede üst sınıftakiler alt sınıftakilere süpervizyon desteği sağlamışlardır.

Akademiye girişte yapılan mülakat sonrasında sınıf mevcudumuz 25 kız+25 erkek toplam 50 kişi olmuştur. Toplam 4 yıl boyunca 200 kapasiteli bir okulda okuduk. Biz bir aileydik. Akşamları herkes kendi kafasına uygun bireylerle arkadaş oluyordu. Bizim arkadaş grubumuz birbirine aile sıcaklığında ve saygılıydı. Dışarıdaki toplumsal olaylar ne kadar eğitimi

etkileyecek olursa olsun Sosyal Hizmetler Akademisi hemen hemen her gün eğitimini sürdürdü ve dışarıdaki siyasal çatışmalardan çok fazla etkilenmedi (SHAM29).

Bu bağlamda Akademi öğrencileri arasında paylaşım genel olarak güçlü ve yoğun olarak yaşanılmıştır. Bu durum Akademinin ilk mezunlarından (SHAM 1-3, 1965) son mezunlarına kadar (SHAM 41-42, 1982) yaklaşık olarak aynı şekilde sürdürülerek yaşanmıştır:

Dönem arkadaşlarımızla ve alt-üst sınıflarla çok yoğun dayanışma ilişkimiz vardı. Birbirimizle yardımlaşma ve dayanışma güçlüydü. Biz 200 öğrenciydik ve hepimiz birbirimizi tanırdık. Bizim alt ve üst sınıflarla olan dostluklarımız halen sürer. Paylaşım çok yoğundu, yemeğimizi, sigaramızı ders notlarımızı bir birimizle paylaşırdık. Nesil olarak biz duygusu yüksek olan bir nesildik. Arkadaşlarımız tatillere gittiklerinde evlerinden getirdiklerini beraber paylaşırdık, yemekhanede parası olan arkadaşımız yemeğini parası olmayanla paylaşırdı (SHAM38).

Akademinin son mezunları (1982) ihtilal öncesi eğitime başlamışlar ihtilal den sonra mezun olmuşlardı. Yaşadıkları dönem siyasal karışıklık ve çatışmanın yüksek olduğu bir zaman olmasına rağmen, Akademinin bünyesinde bulunan değerli öğretim üyelerinin öğrencilere olan pozitif katkıları sayesinde akademi öğretim üyesi ve öğrencileriyle ülke içinde yaşanan siyasal çatışmalardan mümkün olduğunca az etkilenmiştir. Bu bağlamda öğretim üyelerinin öğrencilerinin sosyal ve psikolojik yönden kişilik gelişimlerine pozitif katkıları olmuştur:

Biz 80'öncesi okulun yarısını 80 sonrası diğer yarısını okuduk. İlk yarıda hep kavga ettik, ikinci yarıda hep yan yana oturduk. Onun dışında ilk stajdan sonra insanların hayatına dokunacağımızı hissetmiştik ve uzman olmaya çalışıyorduk bütün gayretimiz bu yöneydi. İnsanlara nasıl pozitif dokunacağımızı öğrenmeye çalışıyorduk. İbrahim Yasa, bizim hayata ve dünyaya bakışımızı değiştiren değerli bilim insanıdır. Ben ve birçok arkadaşımızın kişiliklerinin olgunlaşmasına pozitif katkısı olan, unutulması mümkün olmayan hocamızdır (SHAM40).

3.2.2. Öğrenci ve Öğretim Üyeleri Arasındaki İlişki ve Etkileşim

İkinci olarak katılımcıların okula başladıkları ilk günden mezun oluncaya kadar geçen süreçte eğitim-öğretim boyutuyla genel olarak öğrenciler ve öğretim üyeleri arasındaki ilişki ve etkileşime dair görüşlerine başvurulmuştur. Soruya ilişkin katılımcıların verdiği cevaplarda en etkin rol “öğretim üyeleri bizim idolümüz ve süpervizörümüzü” rolü vurgusudur.

Okul, örgün eğitimin en önemli kurumudur. Kendi içinde ayrı bir toplumsal sistemdir. “Etkileşim biçimi, kültürel yapısı, yasal olarak biçimlendirilmiş, bürokratik niteliklere de sahip oluşu ve farklı kuşakları içermesi bakımından okul, toplumsal bir sistemdir. Çocuğu toplumsallaştıran bir kurumdur.” Öğretmenin okul içerisinde bilgi yayıcı, disiplin sağlayıcı, okulla ilgili adaleti sağlayıcı, önderlik, sırdaşlık, gibi rolleri söz konusudur. Ayrıca öğretmenin okulun bulunduğu sosyal çevreye yönelik rolleri de vardır. Örneğin, çevre kalkınmasına katılma, okulun bulunduğu çevrede önderlik, evrensel ahlâki değerlerin savunuculuğu, yenilikçilik, çocuk eğitim uzmanlığı gibi. Öğretmenlerin okul içi ve dışında sahip olduğu pek çok rol ve sorumlulukları da vardır (Tezcan, 1982a, s. 9, 10).

Günümüzde okula giden kadınlar çalışan kadın örneklerini göreyerek sosyalize olmaktadır. Öğrencilerin anneleri arasında ve Akademi de çalışan sayısının fazla olması bu olumlu rol modellerin etkisinde kalmalarını, kızlarında çalışma hayatına katılarak bunun getireceği olanakların farkına varmalarını artırmakta, geleneksel ev kadını kalıbına karşı çıkmalarını sağlamaktadır (Giddens, 2012, s. 767). Akademi'nin ilk öğrencileri ile öğretim üyeleri arasında çoğunlukla kuvvetli bir değer bağı oluşmuştur:

Çok iyi ilişki ve etkileşimimiz vardı. Mesleğin ilk öncüleri olacağımız için hocalarımız bize değer vererek saygı göstermiştir. Hatta daha sonra Nermin Erdentuğ hocamızla bir komisyonda karşılaşıncı benim “ilk göz ağrılarımı” diye kendileri beni taktim etti. Bize çok değer veriyorlardı (SHAM2).

Mithat Enç psikoloji öğretmeni idi, görme engelli idi, onu ben evine götürür getirirdim. Ben fitik ameliyatı olmuşum. Hijyen dersi hocamız hastaneye bana ziyarete gelmişti. Sıcak, samimi, güven verici ilişki ve etkileşim vardı (SHAM4).

Akademinin açıldığı yıllarda öğrenciler arasında sosyal aktivitelere katılmak çok yaygın bir davranıştır:

Benim bireysel olarak bütün hocalarla aram çok iyiydi. Saygı sınırları iyi belirlenmişti. Derslerde bize sosyal içerikli filmler önerirlerdi biz onları izlerdik. Her hafta sonu sinemaya, tiyatroya giderdik... (SHAM5).

Öğretim üyeleri siyasal görüş farklılıklarından dolayı öğrencileri etiketlememişlerdir:

Çok yakın ilişki vardı. Hocalarımız bizi teke tek tanırlardı. Siyasi görüşlerimiz farklı olsa bile hocalarımız bize hiç düşünce farklılığımızı hissettirmezlerdi. Hocalarımız çok objektif davranırlardı. Siyasi görüş farklılığımdan dolayı hocalarımızdan hiçbir tedirginlik yaşamadım (SHAM12).

Akademik kadro olarak okul Türkiye’de henüz sosyal hizmet eğitimi verecek yeterli sayıda öğretim elemanları olmadığı için yapılan antlaşma gereği yurtdışından hocalar görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu yabancı hocalar ile Türk öğrenciler arasında da tıpkı Türk öğretim elemanlarıyla olan ilişkilerin benzerleri yaşanmıştır:

Hiçbir hocamızla sorunumuz yoktu. Birbirimize çok yakındık. Birebir ilişkilerin çok yoğun olduğu bir okuldu. Bizim hocalarımızdan yabancı olanlar vardı. Örneğin Sosyal Problemler dersimizin öğretim üyesi Michigan Üniversitesi’nden gelmişti. Biz bazen bu hocamızın evinde kâğıt oyunu bile oynardık. Ama bu samimiyet derste en yüksek ciddiyete dönüşürdü. Hocalarımız bizi yönlendirir biz ise bilgiyi araştırırdık. Bu da hoca- öğrenci arasında doğru paylaşımlardan kaynaklanmaktaydı (SHAM13).

Akademik kadro olarak okul Türkiye’de henüz sosyal hizmet eğitimi verecek yeterli sayıda öğretim elemanları olmadığı için yapılan antlaşma gereği yurtdışından hocalar görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu yabancı hocalar ile Türk öğrenciler arasında da tıpkı Türk öğretim elemanlarıyla olan ilişkilerin benzerleri yaşanmıştır:

Hocalarımızla ilişkilerimiz gayet iyiydi. Biz çok büyük amfelerde ders yapmadık bir evin salonu kadar sınıflarda ders yapardık. Dışarıdan gelen hocalarımızla biz bu küçük ortamda daha iyi bir ilişki etkileşim içerisindeydik. Biz bazen hocalarımızla sinemaya giderdik. Yakın ilişkiler vardı. Bizim nesil çok saygılı bir nesildi... Hocalarımızla ilişkilerimizde saygı sınırları asla aşmazdık (SHAM21).

Akademide kurulduğu günden itibaren öğrenci-öğretim üyesi arasındaki ilişki bağı sıcak samimi güven vericidir. Bu durum öğrenci-öğretim üyesi arasında profesyonel olmayan bir ilişkiye yol açmamıştır. Her iki taraf birbirlerine karşı yer ve zamana göre rollerinin gerektirdiği sorumluluk ve saygı sınırları çerçevesinde davranmıştır:

Yemekhanede biz hocalarla birlikte yemek yedik. Necip Aziz Berksan (1913-2012), İsmet İnönü’nün özel doktoruydu. Bizim sağlık dersimize girerdi. Bir gün öğle yemeğinde portakalı soymaya başladık, hocamız bize asıl faydalı kısmının kabuğunun altında bulunan beyaz kısmında olduğunu öğretmişti. Hocalarımız derslerde öğrenemediklerimizi yemekhanede sohbet esnasında bile anlatırlardı. Öğretim üyeleriyle adeta abi-kardeş ilişkisi vardı. Ertan Kahramanoğlu genel müdür olduğu zaman bize her tür bilgiyi verirdi (SHAM28).

Sema Kut Hoca okulun yöneticisi olmak dışında onun kucaklayıcı koruyucu tavrını belki yaşarken çok fazla isimlendiremedim. Ama şu anda ne kadar güzel bir davranış sergilediğini daha çok anlıyorum. Öğrencileri hangi gruptan olursa olsun hepimize kollarını kocaman açarak kucakladı ve annece bizleri koruyup kolladı. Çok güzel bir kalp atışı olarak hatırlıyorum (SHAM29).

Hocalarımızın çoğu bize saygı duyan bizi seven insanlardı. Hocalarımızın çoğunluğu iletişime açık insanlardı. Hocalarımıza mezun olduktan sonra bile takıldığımız yerleri sorardık. Ruşen Keleş, Özer Ozankaya, Mümtaz Soysal ve İlber Ortaylı ile zamanımız iletişim halinde geçiyordu (SHAM36).

İlhan (Tomanbay) hoca hepimizin derdini dinleyen ve bize çok yardımcı olmaya çalışan bir abimiz gibiydi. O zamanlar asistandı. Genel anlamda ilişkiler gerçekten iyiydi. Bütün okul sayımız az olduğu için birbirini tanırdı. Ben yüksek lisansımı 40 yaşındayken yaptım. Ben yüksek lisans yaparken hocama bir soru soracağım zaman İzmir Bostanlıdan kalkar yaklaşık 20 km yol giderek Buca’da bulunan hocamın yanına gider sorumu sorar ve geriye dönerdim. Şimdi

bizim çocuklarımız gece 12’de WhatsApp’tan “Ya hocam ya bu şekilde mi olacak?” diye gece yazabiliyorlar (SHAM41).

3.2.3. Sosyal Hizmet Mesleğinin İcrasında Karşılaşılan Zorluklar

Modernleşme sonrası özellikle kentlerde ortaya çıkan profesyonel meslekler, mesleki uzmanlaşma gerektirdikleri için ilk uygulandıkları toplumda muhakkak bazı eksiklikler ve toplum içinde ki birey, grup ve kurumlardan tepkiler görmüştür. Bunun nedenleri arasında profesyonel bir mesleğin bireylere, örgütlere, hükümetlere; bütün bir sınıfa, gruplara ya da halkın hepsine ya özel bir hizmet-öğüt ya bir eylem ya da her ikisini birden sunmasıdır. Yapılan iş çok basit gibi görünen “elle yapılan bir eylem dahi olabilir” (Hughes, 1996, s. 25). Kısacası, profesyoneller konuları açıkça ve dürüstçe dile getiren kişiler oldukları için mesleklerinin gereği olarak yaptıkları bu “dürüstlük” hizmetle ilişkili olanlarda kolay kabul görmeye bilir. Oxford Sözlüğündeki anlamına göre “Profes” kelimesi kullanılmaya başlandığı yıllarda dinsel bir anlam içerse de sözcük 1675 yılından itibaren dinsel anlamını yitirmiş ve yeteri kadar nitelikli olma anlamına gelmeye başlamıştır (Hughes, 1996, s. 26).

Üçüncü olarak katılımcıların göreve başladıkları yıllarda sosyal hizmet icrasında, sosyal hizmet uzmanının karşılaştığı zorlukların neler olduğu hakkındaki görüşlerine başvurulmuştur. Bu soruya yönelik olarak katılımcılar göreve başladıkları yıllarda karşılaştıkları zorlukları kamu işleyişindeki faktörlerden kaynaklanan iş motivasyonu düşüklüğü, çalışılan kurumda iş ve meslek tanımlamalarında yaşanan bilinmezlikler ve eksiklikler olarak cevaplamışlardır. Soruda alınan cevaplardan en etkin rol, mesleğin yeterli düzeyde bilinmemesi rolü olarak görülmektedir.

Sosyal Hizmetler Akademisi açılışından 1970’lerin ortalarına kadarki sürede gerek teorik derslerde gerekse uygulamalı stajlarda birey, grup ve toplumsal sorunların tespit ve çözümüne yönelik eğitim vermiştir. Sosyal Hizmetler Akademisi ilk mezunlarını 1964-1965 öğretim yılında 28 kişi olarak (9 kadın, 19 erkek) vermiştir. Mezun olanlardan 22 kişi ilk aşama da sosyal hizmet uzmanı olarak çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında göreve başlarken, üç kişi toplumsal kalkınma alanında Devlet Planlama Teşkilatı (*Araştırma Asistanı*), Köy İşleri Bakanlığı (*Toplum Kalkınması Uzmanı*) ve Halk Eğitimi Başkanlığında (*Halk Eğitim Başkan Vekili*) çalışmaya başlamıştır. Bu bağlamda DPT’de işe başlayan SHU yeni başladığı bu kurumda kamu yönetimiyle doğrudan ilgili bir eğitim kurumundan mezun olmadığı için kurum amiri ve mesai arkadaşlarınca ister istemez çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. DPT’de yetkili amir olarak görev yapmakta olan Şerif Mardin atanan personelin eğitim özgeçmişini Akademi’den istemiştir:

Bizim zamanımızda planlamaya ilk girişimde çok sayıda SBF ve ODTÜ’lü kişiler vardı. Dolayısıyla herkes bu kız ne okumuş diye şaşırmışlardı. Hatta benimle ilgili ilk mülakatı yapan Şerif Mardin’di. O okuldan eğitimimle ilgili yazı istedi (SHAM3).

Şerif Mardin’in bu tavrı DPT’de çalışacak personelin okulunda almış olduğu eğitimin yeterlilik derecesini öğrenmeye yöneliktir. Özellikle ilk mezunlar göreve başladıkları kurumlarda benzer durumlarla çok sık karşılaşmışlardır. Çünkü Akademi Türkiye’nin sosyal hizmet alanında lisans düzeyinde eğitim veren ilk kurumudur. Bu nedenle de Akademi mezunları göreve başladıkları kurum-kuruluşlarda mesai arkadaşlarına, amirlerine iş gereği bağlantılı oldukları kurum çalışanlarına bazen de hizmet sundukları kişilere ülkede yeni eğitim vermeye başlayan bu okul ve meslekle ilgili bilgilendirmeler yaparak mesleki tanıtımdan sonra işlerine başlamışlardır:

Biz bir yere gittiğimiz ya da incelemeye gittiğimizde vaktimizin çoğunluğunda önce mesleğimizi ve ne iş yaptığımızı yarım saat anlatıyorduk. Bize soruyorlardı siz neyin uzmanısınız, 4 yıl okumayla uzman olunuyor mu? Diye bize çokça soru soruyorlardı. Biz mesleği tanıtmak ve bölümün üniversite bünyesinde olması için çok uğraştık. Bizi mahkemeye verdiler. Suçumuz ise mesleğin yaygınlaşmasını istemektir. Sağlık Bakanlığı’nın müfettişleri bizi sorguya aldılar (SHAM6).

Sosyal hizmet uzmanlarının sağlık bakanlığı bünyesinde bulunan kurum ve kuruluşlarda (hastane vb.) görevlendirilmelerinden dolayı incelemeye gittikleri yerlerde bu yeni meslek elamanları halk nezdinde sağlık memuru/ hemşire gibi algılanarak incelemeye gelen sosyal hizmet uzmanında sağlık tedavisiyle ilgili beklentilerle karşılaşmışlardır:

Birinci sorun mesleğin hiç bilinmiyor olmasıydı. Bize “iğne pansuman yapar mısınız?” diye soruyorlardı. Çünkü Sağlık Bakanlığı personeli olmamız nedeniyle (SHAM7).

Akademi mezun vermeye başladığı 1965 yılından itibaren ülkenin sosyal hizmet uzmanı ihtiyacını karşılamakta uzunca bir süre yetersiz kalmıştır. 1969 yılına gelindiğinde Akademi mezunu sosyal hizmet uzmanı sayısı halen yeterli değildir. Bu personel açığı ise alaylılar tarafından karşılanmaya devam edilmiştir:

Meslek bilinmiyordu. Çevremizdekilerde bunu anlatmakla uğraştık ilk zamanlarda. Çalıştığımız yerlerde uzman eksikliği vardı. Alaylılar yönetimdedi (SHAM1).

Sağlık Bakanlığına bağlı sağlık kuruluşlarında çalışan SHU çalıştıkları kurum yöneticilerinin bu personelin görev-yetki sorumluluğunu bilmediği için çoğu zaman evrak kayıt memuru olarak görevlendirmişlerdir. Fakat içlerinden çok azı kendilerinden önce Akademi mezunu birisiyle çalışma fırsatı bulmuşsa kendi mesleklerini icra etmenin gurur ve sevincini de mesleki doyum çerçevesinde yaşamışlardır.

Mesleğin bilinmemesi, özellikle hastanede çalışanlar. Başhekim bizim görev ve yetkilerimizi bilmediğinden bizi kayıt memuru gibi kullanıyorlardı. Ben çok şanslıydım, Oktay Ekşi'nin eşi Aysel hanımla çalıştım (SHAM12).

1970' yılına gelindiğinde Akademi 6. Dönem mezununu vermiştir. Toplam mezun sayısı 177 kişiye ulaşmıştır (Öter, 2022, s. 69). Fakat halen sosyal hizmet mesleği yeterince bilinmemekte ve ülkenin profesyonel meslek elamanı ihtiyacı devam etmektedir.

Ben okulun 6. Dönem mezunuyum. Mezun olduğum dönemde Türkiye genelinde ancak 200'e yakın sosyal hizmet uzmanı vardı. Bu nedenle sosyal hizmet uzmanının bilinirliği çok azdı. Atanmış olduğum İzmir Göğüs Hastalıkları Hastanesi'nin başhekimini "nedir bu meslek" diye irdelemeye gitti. İlk mezunlar atandıkları çoğu yerde mesleklerini yapabilmek için epey efor sarf etmişlerdir. Siz bu nedenle bazen kendinizden çok özveri ve fedakârlık yapıyorsunuz (SHAM13).

Sema Hoca 86 yıllık ömrünün yaklaşık 50 yılını sosyal hizmete adanmıştır (Dönümcü, 2017). Sema Kut, Sosyal Hizmetler Akademisi ve sosyal hizmet mesleği adına Türkiye'de adeta tarih yazmıştır:

Ben merkeze atandığım zaman merkez müdürü, Sema Hanım'ın çok yakın arkadaşıydı. Onlar ABD'de mesleki eğitim almışlardı. İlk mezunlardan bir abimizle birlikte koruyucu aileye bakıyorduk. O nedenle zorluk çekmedik. Ama çocuk yuvasına gidince çok zorluk çektik. Orada doktor, hemşire hegemonyası vardı. Çocuk geliyor ilk hemşireye uğruyor. Oysa ilk beni görmesi gerek. Ama bu mesleki iş dağılımı savaşında başarılı oldum (SHAM14).

Ülkenin sosyal hizmet uzmanı açığı kurumdaki bulunan personellere göre giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca göreve başlayan sosyal hizmet uzmanlarının görev yerlerinde bir rol modelin olmaması, devlet tarafından sosyal hizmet alanıyla ilgili yeterli bütçenin sağlanmaması beraberinde bazı sorunlar getirmiştir. Fakat her şeye rağmen Akademi mezunu sosyal hizmet uzmanları bu zorlukların üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Bu durumu SHAM16 üç madde de özetlemektedir:

- 1) Bizden önce sosyal hizmet kurumlarında çalışanlar doktorlar ve pedagoğlardı. Bizim göreve başlamamızla birlikte orda çalışan doktor ve pedagoğlarda huzursuz olmaya başladılar. Meslek olarak kabullenme sorunları yaşadık.
- 2) Alan tecrübesinden kaynaklanan sorunlar oldu. Model olarak örnek alabileceğimiz uzmanlar yoktu.
- 3) Sistemden kaynaklanan sorunlar vardı. Sorun ekonomik kökenliyse elinizde yeterli kaynak yoktu. Biz sosyal hizmet derneğinden finans sağlıyorduk. Ya da otogara firmalara rica ederdik. Sorumluluk verilmişti ama yetkilerinizi kullanacak imkânlar çok sınırlıydı (SHAM16).

Akademinin mezun verdiği 1965 yılından 1983 yılına kadar ki geçen 18 yıllık süre zarfında sosyal hizmet mesleğinin gerek halk nezdinde gerekse kamu da tam olarak tanınmadığı görülmektedir:

Meslek ülkemizde henüz tanınmıyordu. Tepeden halka kadar tam tanınmamıştı. Kuruluşlarda bütçe yetersizliği, fiziksel yetersizlikler, araç-gereç eksiklikleri ve personel eksikleri vardı. Hatta sosyal hizmet uzmanının işini yapmasını engelleyen bürokratlar bile vardı. 1983 öncesi bu eksiklikler vardı (SHAM18).

Sosyal hizmet uzmanları atandıkları görev yerlerinde bir meslek elamanı olmanın haricinde adeta bir meslek tanıtım görevlisi gibi de çalışarak mesleki saygınlıklarını kazanmak için uğraşmışlardır:

Benim çalıştığım ilk iş yerinde benim mesleğimi bilmiyorlardı (hastane) bu nedenle çok zorlandım. Önünüzde hiç meslek deneyimiyle ilgili örnek yok. Ama hastanede üç yıl çalışarak orada iyi bir iz bırakmıştım. İlk gittiğimde oda vermediler. Telefonum yoktu. Şeflerden birisi geldi dedi ki “kapının önünde çöpler yığılıyor onun kaldırılmasına yardımcı ol, o da bir sosyal hizmet” dedi. Dışardan Ege’nin yoksul insanları geliyordu. Başhekimle bunu konuştum, o kendisine bir rapor yazmamı istedi. Önemli olan başhekim bunu okudu ve bana oda ve telefon verdi. Her yatan hastaya 8-10 soruluk bir soru anketi oluşturdu. Çalışma sayesinde hastanenin içine kabul edildim. Böylelikle başhekim hastane derneğinin kalıcı üyesi yaptı. Daha sonra dernek adına bağış toplayarak personel kreşi açtık (SHAM19).

Biz öncelikle görev yaptığımız yerlerde oranın mülki ve idari amirlerine -vali yardımcısı, kaymakam, alay komutanı ya da gelen devlet yetkilisine- kendimizi ve mesleğimizi tanıtmakla uğraşıyorduk. Mesleğin icrasında en önemli sorunlardan birincisi, bence mesleğin tanınırlığının olmamasıydı. Bu durum insanı doğal olarak demoralize ediyor ama fakülte mezunu olduğumuz için saygı duyuyorlardı. Fakat mesleğinizle ilgili saygı duyulmasını beklemek en büyük sıkıntıydı. İkincisi, birey olarak kendinizi çok yalnız hissediyordunuz. Erzurum’da biz tek iki meslek elemanıydık ve ikimizde idareci olarak görevlendirilmiştik... (SHAM39).

3.2.4. Sosyal Hizmetin Toplumsal Yapı İçerisindeki Yeri

Dördüncü olarak katılımcıların sosyal hizmetin toplumsal yapı içerisindeki yerine dair görüşlerine başvurulmuştur. Katılımcıların cevaplarına göre, sosyal hizmet meslek/disiplininin toplumsal yapı içerisinde üç ayak üstüne inşa edildiği tespit edilmiştir. Bunlar; sorun/müracaatçı, sosyal hizmet uzmanı/kurum ve soruna yönelik uygulamalardır.

Toplumsal yapı içerisinde sosyal hizmetin yeri ve önemi teması, toplumsal yapı içerisinde sosyal refah ve sosyal politika düzenlemelerinde ve dezavantajlı kesime yapılan hizmetler alt teması altında açıklanmıştır. Sosyal hizmet, bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları zorluklar ile mücadele etme ve onların iyilik hallerini artırmak için toplumsal kurum-kuruluşlar ve insanlarla yürütülen tıpkı bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlı bir meslektir.

Bu noktada sosyal hizmetler sosyal devlet anlayışının gereği olarak ortaya çıkmış, toplumda hem genel olarak hem de dezavantajlı gruplara yönünde sosyal refahı tesis etmeyi amaç edinmiş bir meslek dalıdır:

Toplumsal yapıda sosyal hizmetler oldukça önemli bir yer arz etmektedir. Çünkü 1960’lı yıllarda ülkemizin nüfusunun çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan köylülerden oluşmaktaydı. Bu nedenle kırsal kalkınmanın sağlanmasında almış olduğumuz eğitime istinaden sosyal hizmetlerin yeri oldukça önemlidir. Sosyal Hizmetler Akademisi toplumun iş ve işleyişi açısından belkemiği idi (SHAM1).

Sosyal refah ve sosyal politikaların planlanması ve uygulanması toplumsal yapımız için en önemli konulardan birisidir. Yeteri kadar tam uygulanırsa yardıma muhtaç insan sayımız azalır (SHAM2).

Yeri ve önemi çok önemli fakat hala gerekli yapılanmalar olmadı. Daha çok aynı nakdi yardımlar yapılıyor. Bu verilen eğitimle de ilgili. Bir de yöneten hükümetin sosyal hizmete bakış açısı çok önemli. Siz “dinimizde yardım esastır, komşusu açken tok yatan bizden olmuyor” bakış açısıyla sosyal hizmete bakarsanız bu yeterli olmuyor (SHAM6).

Bir disiplin ve meslek olarak sosyal hizmet toplumun her kesimini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Bu nedenle sosyal hizmet uzmanlarının mesleklerini sevmesi ve yaptığı işlere olan saygısı çok önem arz eder:

Sosyal hizmet nosyonu toplumun her kesimine katkısı olan bir disiplindir... Toplumun her kesimini doğrudan ya da dolaylı olarak bir şekilde ilgilendiren bir meslektir. İş ve işçi bulma kurumunda bile sosyal hizmetin çok önemli bir yeri vardır. Bilmeden öyle bir mesleğe girmişim ki daha sonra birçok arkadaş mesleğini sever sevmez; ama ben bu mesleğin mensubu olmaktan çok gurur duyuyorum ve mesleğimi çok seviyorum (SHAM13).

Sosyal devlet, ihtiyaç sahibi vatandaşlarına ilk aşamada yardım ederek daha sonrada onlara kendi kendilerine ayaklarının üstünde durabilecekleri iş-yeterlilik sağlayarak sosyal refahı sağlayabilir.

Sosyal hizmet toplum içinde kendi kendini idare edemeyen, kendi hayatını sürdüremeyen ihtiyaç sahibi her bireye hizmet veren bir meslektir. Gerek kişisel gerek grup gerekse toplum kalkınmasında sosyal hizmetin yeri çok büyük. Sosyal hizmetin esas amacı müracaatçıya balık yemeyi değil balık tutmayı öğretmektir (SHAM20).

Sosyal hizmet mesleği çoğunlukla aile kurumu üzerinden yürütülen bir meslektir. Bu nedenle uzmanlar müracaatçılarında aile ilişkileri açısından da destek olmaktadır:

Sosyal hizmetin yeri insanların birbirlerini toplumsal olarak tanımaları sorunlarını çözmeleri bakımından çok önemli. Aile ilişkileri bakımından çok önemli. ... Fuat Aziz Göksel hocanın: "Çocuklar herkes ana-baba olabilir ama herkes çocuk yetiştiremez." sözünü hiç unutamam (SHAM28).

1950 sonrası Türkiye’de kırdan kente göç vb. durumlar toplumsal yapıda ve kurumlarda değişmelere sebep olmuştur:

Türkiye’de 1960-70’lerde nüfusun %70’i köylerde yaşarken 1980 sonrası şehre göç hızlandı. Ankara Ayaş’ta yetiştirme yurdu vardı. Oraya staja gittim. Kendi başıma bir çeteleme yaptım. Anne-baba ölü parçalanmış aile vb. bunu başka yerlerde de tekrar ettim. O zamana kadar edindiğim genel veri bilgisi sosyal hizmet korumasına dâhil olan çocukların %95’i anne-baba ölümü ya da ekonomik yoksulluk nedeniyle gelirdi. Aile parçalanması nedeniyle gelenlerin oranı %5’i buluyordu. Biz ailelere maddi yardım yapalım ve çocuk ailesinin yanında kalsın diye çalışırdık. Fakat 1995’ten sonra bu tablo tersine döndü. Şu an gelen çocukların %95’i aile parçalanması nedeniyle gelmektedir. Bu durum sosyal hizmet ve toplumun temel sorunu haline geldi. Bunun altından sosyal hizmetler tek başına kalkamaz. Yoksulluk nedeniyle koruma altında kalan çocukları bir şekilde yüksek oranda kazanırken, parçalanmış aile çocuklarını kazanmamız çok zor oluyor. Çünkü aile içinde çatışma ortamında çocuk iyice yıpranıyor hatta çocuğu öz anne/babasından korumak zorunda kalmıştık. Biz bu aile yapısını ayakta tutamadığımız müddetçe bu çatırtıyı durduramayız... Herhangi bir çocuk evine gidelim, gelen çocukların %95 i aile parçalanmasından gelmiş. 1990’lara kadar zaman zaman sanayiden esnaf bize çırak ihtiyacı için gelirdi. Bir müddet sonra bu çocuk iş yeri sahibi oluyordu. Bunlar fakirlik nedeniyle gelen çocuklardı. Çatışma ortamında kalan bir çocuk bazen anne- babasına karşı birbirlerini karşı silah olarak kullanabiliyordu (SHAM31).

Sosyal hizmet mesleği diğer birçok meslekte olduğu gibi mesai saatleri içinde icra edilen bir meslek değildir. Meslek elemanları ister istemez gündelik yaşamlarında gece-gündüz mesleklerinin gerektirdiğini yapmak durumundadır:

Sosyal hizmet toplum açısından son derece önemli bir meslek. Dezavantajlı gruplarla çalıştığımız için onların sosyal devlet anlayışı gereği refah seviyesinin artırılmasına yönelik çalışan bir meslek. Bu bağlamda toplum refahına yönelik bir meslek. Sadece mesai saatlerinde de çalışmıyorsanız, günün 24 saati sizin zihninizi meşgul eden bir meslek (SHAM32).

Sosyal hizmet mesleği toplumsal hayatta oldukça önemli bir yer tutmakla birlikte hak ettiği mesleki değere kavuşamamıştır:

Salgın dönemindeyiz bir yılı aşkın süredir. Evde aileler iç içe yaşıyor. Sürekli yoğun yaşamının aile içinde bazı zorlukları beraberinde getirebiliyor. Kadına ve çocuğa yönelik şiddet ve/veya istismar olabiliyor. Sosyal hizmet toplum dinamiğın kullanarak toplumsal sorunların önlenmesine yönelik güçlendirme ve iyileştirmeye yönelik çalışmalar yapmaktadır. Bu bağlamda sosyal hizmetin yeri çok önem arz etmektedir (SHAM34).

Önemli bir yeri var, şu anda Türkiye’nin içinde bulunduğu göç süreci ve sorunları da düşünüldüğünde öneminin daha da arttığını düşünüyorum. Sosyal hizmet uzmanı her alanda var olması gerekiyor. Ama halende hak ettiği yeri almadığını düşünüyorum (SHAM40).

Toplumsal dinamiklerin o kadar hızlı değiştiği günümüz toplumunda sosyal hizmet mesleği özellikle toplumun çözülme sürecini önleyen en önemli enstrümanlardan bir tanesidir. Çünkü çözülme ve parçalanma süreçleri aile ile bütün toplumu yakından etkileyen, hele günümüz toplumunda yoksulluktan dem vuran insanların çok olduğu toplumlarda bu çözülme sürecini önleyici toplumsal bütünleşmeye katkı sağlayıcı en önemli meslek çarkından bir dişlidir. Yani insanın en özeline dokunan onları öğrenen en önemli mesleklerden bir tanesidir. Bu nedenle toplumsal bütünleşme çarkında önemli bir dişliyi temsil etmektedir. İnsanın kriz dönemlerini en az zararla anlatmayı sağlayan mesleklerden bir tanesidir (SHAM41).

3.2.5. Sosyal Hizmet Mesleğinin Özgün Özellikleri

Beşinci olarak katılımcıların sosyal hizmet mesleğinin özgün özellikleri dair görüşlerine başvurulmuştur. Sosyal hizmet mesleğine özgü özellikler, empati, disiplinler arası çalışma ve ekip çalışması olarak belirlenmiştir.

Empati kavramı, kendisini karşısındaki kişinin/kişilerin yerine koyarak olayları onların bakış açısından görebilmeyi, duygularını anlayabilmeyi ya da anlamaya çalışmayı içermektedir (Kağıtçıbaşı, 2014, s. 227). Empati kavramı sosyal hizmet mesleği bağlamında değer temeli içerisinde tanımlanmış ve sosyal hizmet uzmanlarının sahip olması gereken önemli bir temel olarak benimsenmiştir.

Her mesleğin temel aldığı bilim farklıdır. Örneğin, bir mühendis aldığı eğitim gereği yapacağı işte toplumla direk ilişki kurmaz. Ama bir sosyal hizmet uzmanı direk toplumla, grupla, bireyle iç içedir ve insanla teması gerektirir. Bundan dolayı empati sahibi olması gerekir. Ben bunları söylerken sosyal hizmet her meslekten üstündür diye söylemiyorum. Ama bu mesleği seçenlerin bu alana hakikaten ilgi duyması gerekiyor (SHAM6).

Başta sosyal politika olmak üzere insan ile ilgilenen tüm bilim dallarıyla iletişim ve etkileşim halinde olan sosyal hizmet mesleği gerek eğitim boyutunda gerekse uygulama boyutunda ihtiyaç duyulduğunda tüm bu disiplinlerle ortak çalışmalara dâhil olmaktadır. Bu durum sosyal hizmetin disiplinler arası bir alan olduğunun göstergesidir. Akademi mezunu meslek elemanlarıyla yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular da sosyal hizmetin disiplinler arası olduğunu doğrulamaktadır:

Sosyal hizmet halkla iç içe olduğu için çok farklı bir meslektir. İnterdisipliner bir meslektir (SHAM9).

Sosyal hizmet uzmanları teorik eğitim almanın yanı sıra ciddi bir uygulamalı eğitimden geçmekteydi. Sosyal hizmetin kökeninde tıp, sosyoloji, antropoloji, hukuk, ekonomi, vb. dalların çok ciddi katkıları vardır (SHAM30).

Ekip/takım aynı hedefe odaklanmış birbirlerine bağımlı, dürüst, gerçekçi, etik ilkelere bağlı ve grup çalışmasına açık insanların bir araya gelerek oluşturdukları bir yapıdır (Çetin,1997, s.9). Özellikle devlet kademesinde toplumsal sorunların çözümünde rol alan çalışanların ekip çalışması ruhuna sahip olmalıdır. Ekip üyesinin görevle ilgili hususlarda sorumluluklarını uyumlu bir şekilde yerine getirmesi ekibin sorun çözme başarısını artırır:

Sosyal hizmet, insanla ilgili olduğu için ekip çalışmasının mecburen yapılması gerekmektedir. Ayrıca kendine özgü çalışma yöntem ve ilkeleri olan bir meslektir... (SHAM18).

3.2.6. Mesleki Tavsiyeler

Altıncı olarak katılımcıların sosyal hizmet uzmanlarına verebilecekleri tavsiyelere ilişkin görüşlerine başvurulmuştur. Alınan cevaplar doğrultusunda mesleki tavsiye ilkeleri empati, etik, mesleki eğitim gerekliliği ve devamlılığı olarak belirlenmiştir.

Sosyal hizmet uzmanlarının diğer meslek sahipleriyle farklarında empati kavramının önemi ve değerine yer verilmiştir. Sosyal hizmet uzmanlarının, müracaatçılarıyla yürüttükleri planlı müdahale süreçlerinde müracaatçının sorunlarını içselleştirerek olayları müracaatçının gözüyle görebilmek ya da kendini onların yerine koyarak, yaşadığı duygu durumlarını kavramaya çalışması gerekmektedir (Acar ve Apak, 2017, s. 95). Ülkemizde empati kavramının henüz yaygın olarak kullanılmaya başlanmadığı o yıllarda Akademi öğrencilerine eğitim sürecinde bunu “müracaatçının bulunduğu yerden başlamak” olarak öğretilmişlerdir:

İnsanları anlamaya çalışması, insancıl olması gerek. Empati kurmaları çok önemli, mesleki yayınları takip etmeliler (SHAM18).

İkna kuvveti yüksek olacak, sabırlı olacak. Müracaatçının doğrularını görmesini sağlayacak. İnsanı baştan reddetmeyecek. Müracaatçının bulunduğu yerden başlamak ilkesiyle hareket etmeli. İkna edici olacak (SHAM26).

Felsefi tanımlarının dışında en geniş anlamıyla üzerinde mutabakata varılan etik kavramı, insan davranışlarını düzenleyen kurallar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Ülken, 1969, s.5). Değer, ilke ve kural üreten bir felsefe dalı olan etik birçok meslek dalında mesleğin icra kurallarının belirlenmesinde kullanılır (Öztürk, 2009, s.105). Diğer tüm insana yardım mesleklerinde olduğu gibi sosyal hizmet mesleğinin uygulama kuralları içerisinde etik değerlerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Kısaca, her mesleğin kendine özgü kuralları ve ahlaki değerleri vardır (Durkehim, 1986, s. 8). Sosyal hizmet mesleği hümanist ve demokratik değerler üzerine kurulmuştur. Sosyal hizmet uzmanları kendilerini ihtiyaç sahibi insanların refahını yükseltmeye adanmışlardır. Kut'a göre, sosyal hizmet uzmanı, ihtiyaç sahibi insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın insanın değeri, onur ve haysiyetine saygılıdır (Kut, 1988, s. 11). Sosyal hizmet mesleğinin icrasında etik ilkelerin önemi katılımcılar tarafından da vurgulanmıştır.

Aldıkları eğitim doğrultusunda etik değerlerle mesleki yeminde belirttikleri gibi din, dil ve ırk ayrımı yapmaksızın insanların yararına hizmet vermeyi amaç edinmeliler (SHAM17).

Sosyal hizmet hem bir bilim dalı hem de bir meslek olarak tanımlanmaktadır. Mesleki yeterlilik için gerekli olan akademik eğitimlerin yanında, yaşam boyu eğitimi de kapsayacak şekilde sürekli değişim ve gelişimi takip etmek, mevcut bilgilerini yenilemek ve değişen toplumsal ihtiyaçları karşılayabilmek için eğitim sürekliliğini sağlamak önemlidir. Bu nedenle mesleki icra sürecinde mesleki eğitimlerin de devam etmesi gerekmektedir. Mesleki eğitiminin ve meslek içi devam eden eğitimin önemi katılımcılar tarafından vurgulanmıştır.

Çok önemli olarak yabancı dil öğrenmeliler, literatür takip etmeliler. Bunun sıradan bir meslek olmadığını bilmeliler ve sosyal hizmetin gelişmiş olduğu ülkeleri takip etmeliler. Yeniliklere açık olmalı, insan ilişkileri iyi olmalı, içinde çalıştıkları gruba uyum sağlamalı. Ekip çalışmasına yatkın olmalı. Toplumu her yönüyle izlemeli (SHAM19).

Yaptıkları işi sevmeliler, yaptıkları iş için kendilerini geliştirmeliler, meslek dayanışması çok önemli, zaman zaman düzenlenen meslek içi eğitimlere katılsınlar. Bir doktor gibi yeni gelişmeleri takip etmeliler... (SHAM3).

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Sosyal Hizmetler Akademisi, 1961-1982 yılları arasında Türkiye'nin sosyal hizmet alanındaki yetişmiş meslek elemanı ihtiyacını karşılamak için eğitim faaliyetini sürdüren ilk yüksek öğrenim kurumudur.

Nicel analiz sonucunda elde edinilen demografik bilgilere göre, katılımcıların 60-83 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcıların tamamı kamu sektörü ile çalışma hayatına başlamış olup bir kısmı özel sektörde devam etmiştir. Katılımcıların eşlerinden birçoğu meslek sahibidir. Hatta çok azı sosyal hizmet uzmanıdır. Katılımcılardan birisi hariç tamamı emeklidir. İlk emekliliğin 1985-89 yılları arasında olduğu, en yoğun emekliliğin ise 2000-2004 yılları arasında gerçekleştiği görülmüştür.

Katılımcıların Akademi hakkındaki değerlendirme verileri, nitelikli sosyal hizmet uzmanı yetiştirme açısından Akademi'nin yapmış olduğu sosyal hizmet uzman adayı seçme sınavlarının rasyonel olduğunu göstermektedir. Akademi'nin sağlamış olduğu burs imkânı başta olmak üzere arkadaş çevresi, mesleğe olan ilgi ve iş bulma kolaylığı katılımcıların Akademi'yi tercih etmelerinin en önemli nedenleridir. Katılımcılar en fazla çocuk refahı alanında, sonrasında sırasıyla sosyal hizmet yönetimi, yaşlı hizmetleri ve diğer sosyal hizmet alanlarında çalışmışlardır.

Sosyal Hizmetler Akademisi psiko-sosyal bilgi ve beceri yönünden mesleki yeterliliğe sahip olan aynı düzeyde öğrenci seçimine önem verdiği için öğrenciler arasında çok büyük benzerlikler bulunmakta, bu da onların Akademi'yi büyük bir aile gibi görmelerine ve arkadaşlarını da kardeşleri gibi hissetmelerine imkân sağlamıştır.

Nitel analiz sonuçları da nicel analizle elde edilen sonuçları destekler niteliktedir. Nitel analiz sonuçlarının yorumlamalarına göre ulaşılan sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Katılımcıların birbirlerine karşı saygı, sevgi ve sorumluluk hissiyatına sahip bir kardeşlik ilişkisini içselleştirdikleri, emekli olmalarına rağmen buluşma günlerinde ya da sosyal medya platformlarında halen iletişimlerini sürdürdükleri görülmektedir.

Mahmut Tezcan (1982b), kan bağına dayanmayan arkadaşlık ötesi ilişkileri “*tutma kardeşlik*” olarak ifade eder. Bu kardeşlik statü ve anlayışı çoğunlukla öğrencilerin okula intibak etme gereksinimlerini karşılamak için birbirlerine adeta kardeş gibi yardımcı oldukları; daha çok lise çağı yatılı okullarda görülen bir durumdur. Fakat ülkemizde öğrenci sayısının az olduğu, öğrenciler arası ilişki ve etkileşimin kuvvetli olduğu yükseköğrenim kurumlarında da benzer statü ve ilişkiler görülmüştür. Akademi de bu yükseköğrenim kurumlarından bir tanesidir.

Katılımcıların öğretim üyeleriyle de çok iyi ilişkiler kurdukları ve öğretim üyelerini idolleri ve süpervizörleri olarak gördükleri tespit edilmiştir.

Katılımcılar, mesleğe adım attıktan sonra mesleğin yeterli düzeyde bilinmemesi sebebiyle çalıştıkları kurumlarda iş ve meslek tanımlamalarında yaşanan bilinmezlikler ve eksiklikler başta olmak üzere kamu işleyişindeki faktörlerden kaynaklanan iş motivasyonu düşüklüğü vb. sıkıntılar yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

Katılımcıların, toplumsal yapı içerisinde sosyal refah ve sosyal politika düzenlemelerinde ve dezavantajlı kesime yapılan hizmetler hakkında sosyal hizmetin çok önemi bir yeri olduğu konusunda fikir birlikteliklerinin olduğu görülmektedir.

Katılımcılar, sosyal hizmet mesleğinin, diğer mesleklere kıyasla kendine has özellikleri olan ve sevilerek yapılması gereken, empatinin hâkim olduğu ve disiplinler arası çalışmanın yaygın olarak kullanıldığı bir meslek olduğunu ifade etmişlerdir.

Mesleğe yeni başlayan sosyal hizmet uzmanlarına mesleki bilgilerini uygulama noktasında ihtiyaç sahibi müracaatçı ve toplumun yararını düşünerek, sosyal hizmet yasa ve yönetmeliğinin belirlediği kurallar çerçevesinde, “*müracaatçının bulunduğu yerden başlayarak*” çalışmaları; özveri, sevgi, saygı ve sorumluluk çerçevesinde mesleklerini icra etmeleri tavsiyelerinde bulunmuşlardır.

Ayrıca katılımcıların verdikleri bilgiler doğrultusunda sosyal hizmet uzmanında bulunması gereken mesleki ve ahlaki değerler belirlenmiş ve bu bağlamda katılımcıların büyük çoğunluğunun bu değerlere sahip oldukları görülmüştür.

Sosyal Hizmetler Akademisi birçok ülkeyle eş zamanlı olarak sosyal hizmet uzmanı yetiştirmeye başlayan Türkiye'nin sosyal hizmet uzmanı yetiştiren ilk yükseköğrenim kurumudur. Mezunların çoğunluğu kamu kurum ve kuruluşlarında sosyal hizmet uzmanı olarak çalışmışlardır. Fakat Akademi'den aldıkları eğitimin niteliğinin yüksek olmasından dolayı, Devlet Planlama Teşkilatında Araştırma Asistanı (SHAM3), Köy İşleri Bakanlığında Toplum Kalkınması Uzmanı (C.C.-1965), Köy İşleri Bakanlığı Niğde Halk Eğitim Başkanlığında Başkan Vekili (SHAM1-1965), Dışişleri Bakanlığında (Ö.S. ve F.U.-1968) ve Akademi'de araştırma görevlisi (Elkin Besin, Erkan Öngel ve Gönül Erkan) ve görevlisi olarak çalışmışlardır. Bu bağlamda Akademi ilk mezunlarından itibaren öz kaynaklarından akademik personel ihtiyacını karşılayarak kuruluşundaki yabancı öğretim elemanı sayısını giderek azaltmıştır.

Akademinin açılışından kapanışına kadar gerek öğretim üyesi gerekse öğrencileri arasında genel olarak saygı, sorumluluk ve güven çerçevesinde bir eğitim öğretim kültürünün oluştuğu görülmektedir. Akademi mezunlarının çoğunluğu kamu kurum ve kuruluşlarında sosyal hizmet uzmanı olarak çalışmakla birlikte bazıları DPT Katılımcı Akademi mezunlarından bir kişi hariç (SHAM36-1980) kamudan emekli olmuştur. Fakat emekli olmalarına rağmen bazılarının sosyal hizmet alanında çalışmalarını sürdürdüğü görülmektedir. Özellikle Akademiyle ilgili her tür bilgi, belge ve insana ulaşma sürecinde Akademinin adeta “*muhtarı*” (SHAM30) olarak bilinen bir mezunun olması çok kıymetlidir. Ayrıca Akademi mezunlarının emekli olmalarına rağmen Türkiye’de sosyal hizmetlerle ilgili konularda duyarlı oldukları görülmüştür.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Araştırmaya gönüllü katılarak kıymetli zamanlarını ayıran Sosyal Hizmetler Akademisinin değerli mezunlarına çalışmaya verdikleri destek ve katkıdan dolayı teşekkür ederiz.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. C. ve Apak, H. (2017). Sosyal hizmet bölümü öğrencilerinin empatik eğilimleri ile özgecilik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 28(1), 93-112.
- Akyıldız, Y. (2020). Türkiye’de kamusal sosyal hizmetin temelleri: Sosyal Hizmet Enstitüsü. H. S. Kıroğlu (Ed.), *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar –II Cilt 3*, içinde (s.277-295). Gece Kitaplığı.
- Arnold, D. O. (1970). Dimensional sampling an approach for studying a small number of cases. *The American Sociologist*, 5(2), 147-150.
- Aziz, A. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri* (9. Basım). Nobel Akademik Yayıncılık
- Creswell, J. W. (2009). *Research design qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (Third Edition). SAGE Publications Inc.
- Creswell, J. W. ve Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed method research* (Third Ed.). SAGE Publications, Inc.
- Creswell, J. W. ve Creswell, J. D. (2021). *Araştırma tasarımı (Nitel, nicel ve karma yöntem araştırmaları)*. (E. Karadağ Çev. Ed.) Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çavuşoğlu, T. (2005). *Sosyal hizmetlerin yakın tarihinden sayfalar*. SABEV Yayınları.
- Çengelci, E. (1996). *Cumhuriyet Türkiye’inde sosyal hizmetlerin örgütlenmesi*. Şafak Matbaacılık.
- Çevikbilen, T. (2021). *Sosyal hizmet ve sağlık alanında mesleki eğitim ve uygulamalarım*. Ankara.
- Çifci Gökçearsan, E. (2009). Social work profession and social work education in Turkey, *Procedia Social and Behavioral Sciences* 1, 2063–2065.
- Danışoğlu, E. (2011, 09 Ekim). Sabiha Sertel'den günümüze sosyal hizmet eğitiminin 50. yılı. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Dönümcü, Ş. (2017). Yaşamını sosyal hizmete adanmış bir kadın: Sema Kut. <https://bianet.org/biamag/yasam/186840-yasamini-sosyal-hizmete-adamis-bir-kadin-sema-kut> adresinden 15 Aralık 2022 tarihinde alınmıştır.
- Durkheim, E. (1986). *Meslek ahlakı*. (M. Karasan, Çev.), M.E.G.S.B. Yayınları.
- Duyan, V., Sayar, Ö., ve Özbulut M. (2008). *Sosyal hizmeti tanımak ve anlamak*. Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını.
- Erkal, M. (1984). *Sosyal meselelerimiz ve sosyal değişme*. Mayaş Yayınları.
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage Publications Ltd.
- Friedlander, W. A. (1965). *Sosyal hizmetin kavram ve metodları*. (E. Besin, Çev.), Kardeş Matbaası.
- Friedlander, W. A. (1966). *Sosyal refah hizmetine başlangıç*. (R. Taşçıoğlu, Çev.). (2. Basım), S.S.Y.B., S.H.G.M. Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. (C. Güzel, Yayıma Haz.). Kırmızı Yayınları.

- Hughes, E. E. (1996). *Meslekler, meslekler ve sosyoloji*. (Z. Cirhinlioğlu, Der. ve Çev.). Gündoğan, (1963).
- Işıkhan, V. (2011). Prof. Dr. Vedat Işıkhan'ın açılış konuşması. Sosyal Hizmet Sempozyumu, 50.Yılında Türkiye'de Sosyal Hizmet Eğitimi: Sorunlar, Öncelikler ve Hedefler, Sosyal Hizmet Araştırma ve Geliştirme Derneği.
- İyicil, F. (1963). Sosyal hizmet okulları ve öğrenci seçme işi. *Sosyal Hizmet*, 1(9), 8-10.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2014). *Dünden bugüne insan ve insanlar sosyal psikolojiye giriş* (16. Baskı). Evrim Yayınevi.
- Karataş, K. ve Erkan, G. (2005). Türkiye'de sosyal hizmet eğitiminin tarihçesi. *Sosyal Hizmet Sempozyumu 2002: Sosyal hizmet eğitiminde yeni yaklaşımlar*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayını.
- Karataş, K. ve Erkan, G. (2011). 1961'den günümüze sosyal hizmet eğitimi müfredatı: Sosyal hizmetler akademisi-sosyal hizmetler yüksekokulu-(HÜİİBF) sosyal hizmet bölümü özelinde bir değerlendirme. *Sosyal Hizmet Sempozyumu, 50.Yılında Türkiye'de Sosyal Hizmet Eğitimi: Sorunlar, Öncelikler ve Hedefler*.
- Kınalızade Ali Efendi (1990). *Devlet ve aile ahlakı*. (H. Öztürk, Haz.). Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı.
- Kırımal, E. (1972). 1917 İhtilâlinde evvel ve sonra Kırım-Türk ailesi ile kadının durumu. *Emel Dergisi*, 12(68), 38-43.
- Koşar, N. ve Tufan, B. (1999). Sosyal hizmetler yüksekokulu tarihçesine genel bir bakış. *Prof.Dr. Sema KUT'a Armağan-Yaşam Boyu Sosyal Hizmet* içinde. H.Ü. Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Yayını.
- Kuntbay, G. (1961) Yeni bir meslek. *Sosyal Hizmet*, 1(4), 19, 20.
- Kut, S. (1988). *Sosyal hizmet mesleği, nitelikleri temel unsurları müdahale yöntemleri*. Ankara.
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma* (2. Baskı). Bağlam Yayınları.
- Marcuse, H. (1998). Yeni baskı döneminde hareket: Bir değerlendirme, (M. Keçik, Çev.). *Cogito*, 14, 69-80.
- Mayring, P. (2000). *Nitel sosyal araştırmaya giriş*, (A. Gümüş ve M. S. Durgun, Çev.). Baki Kitabevi.
- McClintock, C. C., Brannon, D., ve Maynard-Moody, S. (1979). Applying the logic of sample surveys to qualitative case studies the case cluster method. *Administrative Science Quarterly*, 24(4), 612-629.
- O'Brien T., Deriş N. (2019). *The struggle for modern Turkey: Justice, activism and a revolutionary female journalist Sabiha Sertel*. I.B. Tauris.
- Onwuegbuzie, A. J., Leech, N. L. (2004). Enhancing the interpretation of "significant" findings: The role of mixed methods research. *The Qualitative Report*, 9(4), 770-792.
- Öter, A. (2022). Sosyal hizmetler akademisi ve toplumsal kalkınma: Örnek bir şahsiyet Havva Oymak. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 66-93.
- Özdemir, D. (2006). Sosyal hizmet ve sosyal devlet. *Sosyal Politikalar Dergisi*, 1, Güz.
- Öztürk, A. B. (2009). Sosyal hizmet etiğinde farklı yaklaşımlar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20(1), 105-116.
- Pallant J., (2016). *SPSS survival manual*, (Sixth Edition). McGraw-Hill House.

- Raadschelders, J. C. (1999). A coherent framework for the study of public administration. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 9(2), 281-304.
- Resmî Gazete (1959, 22 Haziran) Sosyal Hizmetler Enstitüsü Kurulmasına Dair Kanun 12.06.1959 tarih ve 7355 sayılı kanun, Sayı: 10233.
- Sığrı, Ü. (2006). Japonların kültürel özellikleri bağlamında; yönetsel, ekonomik ve sosyal süreçlerinin analizi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 29-47.
- Sosyal Hizmetler Akademisi Rehber*, 1968-1969. Sosyal Hizmetler Akademisi Yayınları.
- Tezcan, M. (1982a). Eğitimin sosyolojik temelleri. *Eğitim ve Bilim*, 7(39), 7-10.
- Tezcan, M. (1982b). Tasavvuri akrabalık ve ülkemizdeki uygulama, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 117-130.
- Toraman, S. (2021). Karma Yöntemler Araştırması Kısa Tarihi, Tanımı, Bakış Açılı ve Temel Kavramlar. *Nitel Sosyal Bilimler*, 3(1), 1-29.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji sözlüğü*. MEB Milli Eğitim Basımevi.
- Vos, J. W. E. (1964). Sampling in space and time. *Revue de l'Institut International de Statistique*, 32(3), 226-241.
- Yaman, Ö.M., Karakulak K. ve Dağlar, F. (2015). *Kavramlar ve kuramlar bağlamında sosyal hizmeti tanımak ve anlamak*. Açılım Kitap.
- Yeler, A. (2019). Türkiye’de sosyal politikaların sosyal hizmet eğitimi üzerindeki belirleyiciliği. *İmgelem Dergisi*, 3(5), 273-285.

DÖNGÜSEL BİR EKONOMİYE DOĞRU TÜRKİYE: DÜŞÜK KARBONLU BİR EKONOMİ İÇİN GENİŞLETİLMİŞ STIRPAT MODELİNE DAYALI ANALİZ

TURKEY TOWARDS A CIRCULAR ECONOMY: ANALYSIS BASED ON THE EXTENDED STIRPAT MODEL FOR A LOW-CARBON ECONOMY

Dr. Öğr. Üyesi Canan ŞENTÜRK¹

ÖZ

Sanayi altyapısının güçlendirilmesi ve kurumsallaşması, üretim esnekliğinin sağlanması, nitelikli insan sermayesi ve inovasyonu teşvik eden Ar-Ge ekosisteminin oluşturulması, ihracatın katma değeri yüksek ürünlerden oluşan güçlü bir yapıya kavuşturulması hususunda teknolojik yetkinlik ve sektörel yol haritalarının belirlenmesi gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma stratejilerinde belirleyici olmaktadır. Ancak tüm bu hedeflerin sağlanmasında kaynak verimliliğini esas alan, çevreye duyarlı teknolojilerle desteklenmiş üretim süreçlerinin varlığıyla döngüsellik tasarımları, hem küresel ölçekte hem de başta Çin ve AB üyesi ülkeler olmak üzere gelişmiş ülkelerin ulusal politikalarında özellikle küresel iklim kriziyle mücadele çerçevesinde önemli yer tutmaktadır. Bu açıdan Cumhuriyet'in 100. yılında söz konusu dönüşüm ve 'düşük karbonlu ekonomi modeliyle büyüme' atılması gereken önemli adımlar arasındadır. Bu bağlamda çalışmada genişletilmiş STIRPAT modeli kullanılmaktadır. Böylelikle, modelin ana unsurları nüfus, refah ve teknolojiye; ticari açıklık, enerji tüketimi ve sanayileşme eklenecek düşük karbonlu bir ekonomi yolunda Türkiye için temel argümanların araştırılmasında daha kapsamlı bir çerçeve sunmak amaçlanmaktadır. Çalışmada 1990-2020 dönemi verileri dikkate alınmakta ve ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmaktadır. Bulgulara göre, uzun dönemde, kişi başı gelir, ticari açıklık ve enerji tüketiminin artması daha fazla karbon emisyonu yaratmaktadır. Ayrıca kısa dönemde oluşacak bir dengenin sapma, 1,14 yıl sonra düzelen uzun dönem dengesine yakınsamaktadır ve uyarlanma sürecinin hızlı olduğu söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Döngüsel Ekonomi, Ticari Açıklık, Enerji, Sanayileşme, Teknolojik İlerleme.

JEL Sınıflandırma Kodları: F18, Q56, Q43, C22.

ABSTRACT

The determination of technological competence and sectoral road maps in terms of establishing and strengthening industrial infrastructure, enhancing production flexibility, promoting qualified human capital and innovation through the creation of an R&D ecosystem, and achieving a strong structure based on high-value-added exports play significant roles for the growth and development strategies of developing countries. However, for achieving all these goals requires the presence of resource-efficient production processes supported by environmentally friendly technologies and circular designs are of quite crucial for the construction of national policies particularly for the combat against global climate change at the global scale and for the developed countries, including China and EU member states. In this regard, it is thought that the aforementioned transformation and "growth with a low-carbon economic model" are required among the steps to be taken in the 100th year of the Republic. In this context expanded STIRPAT model is employed in the study. By adding the variables such as trade openness, energy consumption and industrialization to the main variables of model, namely population, welfare and technology, a more comprehensive framework is aimed to be presented for Turkey in the attainment of a low-carbon economy. In the study, data for the 1990-2020 period is utilized and are tested with ARDL bounds test. According to the results, in the long run, an increase in per capita income, trade openness, and energy consumption leads to higher carbon emissions. Additionally, the deviation from a short-term equilibrium will improve after 1.14 years and converge to the long-term equilibrium.

Keywords: Circular Economy, Trade Openness, Energy, Industrialisation, Technological Progress.

JEL Classification Codes: F18, F60, Q56, Q43.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, canansenturk@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The determination of technological competence and sectoral road maps in terms of establishing and strengthening industrial infrastructure, enhancing production flexibility, promoting qualified human capital and innovation through the creation of an R&D ecosystem, and achieving a strong structure based on high-value-added exports play significant roles for the growth and development strategies of developing countries. However, for achieving all these goals requires the presence of resource-efficient production processes supported by environmentally friendly technologies and the presence of green economy and circular designs are of quite crucial for the construction of national policies particularly for the combat against global climate change at the global scale and for the developed countries, including China and EU member states. In this regard, it is thought that the aforementioned transformation and “growth with a low-carbon economic model” are required among the steps to be taken in the 100th year of the Republic and are of quite important for Turkey. In this context expanded STIRPAT model is employed in the study. By adding the variables such as trade openness, energy consumption and industrialization to the key variables of STIRPAT model, namely population, welfare and technology, a more comprehensive framework is aimed to be presented for Turkey in the attainment of a low-carbon economy.

Design/methodology/approach:

The circular economy approach proposes maximizing the reuse of resources to minimize the need for producing new materials, thereby eliminating the carbon costs of producing new materials. In other words, the circular economy inherently signifies lower emissions. In this regard, the study considers carbon emissions as the dependent variable and employs an expanded version of the STIRPAT (Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence, and Technology) model, reformulated by Dietz and Rosa (1994, 1997). Unit root tests developed by Dickey and Fuller (1981) and Phillips and Perron (1988), namely ADF (Augmented Dickey-Fuller) and PP tests, are used to test the stationarity of the variables included in the model. In cases where the variables are integrated of the same order $I(1)$ or some variables are integrated at levels $I(0)$, the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model, developed by Pesaran (1997), Pesaran, Shin, and Smith (2001), is employed to test the long-term relationship among the series without considering the degrees of integration of the series. Moreover, in case of cointegration among the variables in the model, the Error Correction Model is estimated to explore the possibility of correcting short-term imbalances in the long run.

Findings:

According to the long-term results, the per capita gross national income variable (A), included in the model as a measure of welfare, is determined to be statistically significant and positive at 0.01 significance level. Trade openness (OP) and primary energy consumption (ENG) variables are also found to be statistically significant and positively related at 0.05 significance level. The results of the Error Correction Model indicate a statistically significant relationship between the variable population (P) and CO₂ emissions in the short term. A 1% increase in P could lead to a reduction of carbon emissions by approximately 0.14%. The sign of the error correction term is statistically significant and negative as expected. Evaluating the error correction coefficient suggests that a deviation from the short-term equilibrium would converge back to the long-term equilibrium after approximately 1.14 year.

Conclusion and Discussion:

The results indicate that Turkey's current environmental policies, energy conservation, and trade policies have not yet sufficiently reduced carbon emissions. Especially after the 1980s, the industrialization strategy focused on exports has led to the development of the manufacturing industry, which demands more energy sources. The implemented policies also encourage domestic and foreign investors, predominantly in urban areas, to engage in industrial activities. Consequently, this situation exposes the increasing industrialization activities to higher emission levels. As observed in many developing countries, the findings also demonstrate that in Turkey, there is still insufficient emphasis on designing a low-carbon economy in the formulation of policies related to fossil fuel/primary energy consumption and trade. It is imperative, particularly, to redirect energy production towards renewable energy sources (hydro and biomass) rather than primary sources and to invest in new (green) technologies and higher levels of R&D to enhance energy efficiency. Additionally, creating policies concerning climate change should assign more responsibilities to relevant stakeholders to develop advanced technologies and solutions to reduce carbon emissions and decrease the demand for fossil fuel energy. In summary, there is a need for a stronger focus on low-carbon economy design in Turkey, emphasizing renewable energy sources, energy efficiency, and technological advancements, as well as encouraging collaborative efforts to combat climate change and reduce carbon emissions in the country.

1. GİRİŞ

Dünyada yaşanan nüfus artışı, tüketimdeki çeşitlenme ve artış, sanayi üretiminin artması, kentleşmenin yoğunlaşması ve enerji ihtiyacının artması gibi sebeplerle insanoğlunun yarattığı atık ve karbon miktarı gün geçtikçe artmaktadır. Bu artış, sera gazında artışa, ozon tabakasında telafisi mümkün görünmeyen ciddi hasara, küresel ısınmaya, iklim değişikliğine, kuraklığa, erozyona, çölleşmeye ve en genel anlamda çevre kirliliği ve yok oluşuna neden olmaktadır. Dünya Ekonomik Forumu'nun küresel riskler haritasına göre çevre sorunları ve iklim değişikliği 2011 yılından itibaren en önemli riskler arasında yer almaktadır. 2017 yılı sonrasında ise olağandışı hava olayları, iklim değişikliği, doğal afetler, insan kaynaklı çevre hasarları ve biyoçeşitlilik kaybı en önemli küresel riskler arasında gelmektedir (World Economic Forum, 2023, s. 29). Öte taraftan sınırlı olan dünya kaynakları artan talebi karşılamak için daha da fazla kullanılmakta, sürdürülebilirliği gün geçtikçe daha da risk altına girmektedir. Daha sistematik çözümlerin (doğrusal ekonomiden dögüsel ekonomiye geçiş) üretildiği dögüsel ekonomi, sürdürülebilirlik kavramının daha güçlü ve en güncel versiyonudur (Lewandowski, 2016, s. 1).

Dögüsel ekonomi kavramının doğuşu ve gelişimi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Boulding (1966) terim olarak kullanmamış olsa da dögüsel bir sistemin işleyişine dair imasıyla ilk çalışmalardan sayılabilmektedir. Endüstriyel ekoloji ve büyüyen bir ekonomide çevresel kalite bağlamındaki çalışmasında dünyadaki tüm olası söylem ve nesnel kümesinin bir alt kümesi olan "ekonosfer (econosphere)" olarak tanımladığı doğrusal ekonominin, madde, enerji ve bilgiden oluşan üç önemli yapıya da açık olduğunu vurgulamaktadır. Doğrusal süreçleri 'Kovboy' ekonomisi, dögüsel sistemi ise 'Uzay Gemisi' ekonomisi² (cowboy / spaceship economies) kavramları ile tanımlamaktadır. Bu sayede dögüsel bir ekonominin termodinamiğini anlatmakta; sistemlerin bir dizi girdi ve çıktı sınıfına göre açık veya 'kapalı' olabileceği çıkarımında bulunarak kapalı dögüsel ekonomik sistem ihtiyacına dikkat çekmektedir (Boulding, 1966, s.2). Stahel (1981; 1982) ise 'malların kullanım ömrünün uzatılmasını', dünyanın mevcut sınırlı kaynaklarıyla tutarlı ilerlemenin kaydedildiği sürdürülebilir bir topluma doğru kademeli bir geçiş başlatmak için mantıklı bir nokta olarak tanımlamakta ve süreci yeniden kullanım, onarım, yenileme ve geri dönüşümden oluşan 4 dögü ile açıklamaktadır. Pearce ve Turner (1990) ise özellikle dögüsel sistemin işleyişini içeren şema ile konuya katkıda bulunmaktadır (Pearce ve Turner, 1990, s. 40). Diğer yandan, bu ve benzer mantıktaki yaklaşımları Royal Society of Chemistry'in ilk başkanı R.W. Hofman'a (1848) kadar götürülenler de mevcuttur (Sarıatlı, 2017, s. 32; Gedik, 2020, s. 18). Önceki çalışmalar kavramın özü, işleyişi ve açıklamalarıyla ilgilenmiş olsa da tanım ve kavramsal olarak Dögüsel Ekonomi (Circular Economy) ifadesi bir dizi büyük şirket ve McKinsey danışmanlığıyla ortaklık kuran Ellen MacArthur Vakfı'nın yayınlarında görülmektedir (Ekins vd., 2019, s. 9). Vakfın en genel tanımıyla dögüsel ekonomi "iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı, atık ve kirlilik gibi küresel zorlukların üstesinden gelen bir sistem çözümü çerçevesi"dir (Ellen MacArthur Foundation, 2021; MacArthur, 2013). Ancak yapılan çalışmalar ve farklı bakış açıları kavramın tanımında da oldukça geniş bir yelpazeye neden olmaktadır. Dolayısıyla dögüsel ekonominin tanımı yapılırken; daha temiz üretim, yenilenebilir enerji kullanımı, atıkların kaynağında sıfırlanması veya azaltılması, çevresel duyarlılık, üretici ve tüketici bilinci, geri dönüşüm, dayanıklı/kaliteli ve daha tamir edilebilir ürün, ekonomik refah, nesiller-arası denge/adalet, yeni iş modelleri, israfın azaltılması, iyi tasarım, malzeme minimizasyonu, işlenmemiş/doğal kaynak kullanımının minimizasyonu, kaynak kıtlığı, yeşil ekonomi, sürdürülebilirlik, ekoverimlilik, ekonomik ve çevresel dögü gibi kavramlar ile beşikten beşiğe, biyotaklit, çevre ekonomisi, ters lojistik, ekoloji kanunları, performans ekonomisi, mavi ekonomi, rejeneratif tasarım, permakültür, doğal kapitalizm, endüstriyel simbiyoz, kapalı dögü, endüstriyel ekoloji ve ekolojik ekonomi gibi kavramlar kullanılabilir³. Bu bağlamda dögüsel ekonomi, tüm bu kavramları içerecek ve ürünün doğal kaynaktan çöpe kadar uzanan doğrusal yaşam çizgisini; birincil doğal kaynakları koruyan, ürünlerin birden fazla defa kullanımını teşvik eden ve bu amaçla yeni tasarım, iş modeli, mevzuat, teşvik ve benzerlerinin hayata geçirilmesini de kapsayacak şekilde dögüsel bir yapıya kavuşturulması olarak tanımlanabilir.

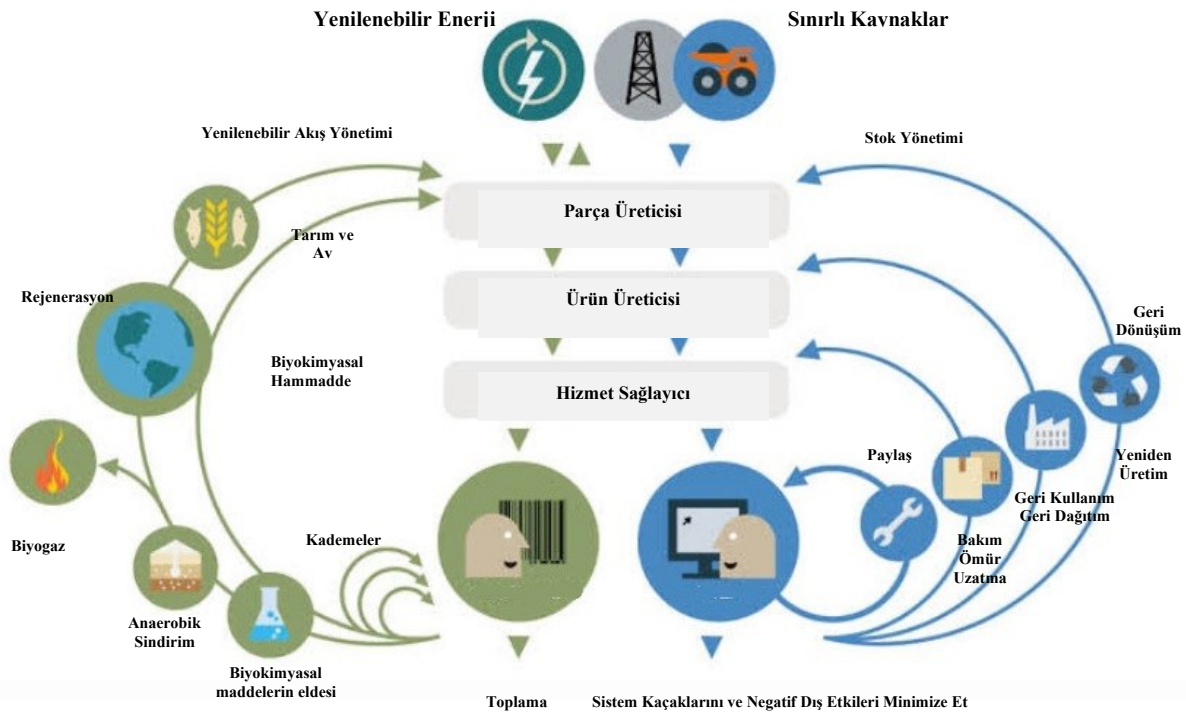
Dögüsel ekonomiye geçiş için 4 temel bileşen gerekmektedir: materyal ve ürün tasarımı, yeni iş modelleri, küresel ters ağlar ve olanak sağlayan koşullar (Planing, 2015, s. 2). Bu 4 bileşen, yap-kullan-bertaraf et (veya al/yap-kullan-at) mantığı ile işleyen doğrusal ekonominin (Lahti vd., 2018, s. 1; Sauve vd., 2016, s. 53), yeniden

² Uzay Gemisi Ekonomisi'nde dünyanın tek bir uzay gemisi haline geldiğini, insanların girdi almaktan kaçamasa bile, maddi biçimi sürekli olarak yeniden üretme yeteneğine sahip dögüsel bir ekolojik sistem içinde yerini bulması gerektiğini kabul etmekte ve kapalı dögüye işaret etmektedir.

³ Dögüsel ekonomi kavramının farklı tanımları için bkz. Gedik (2020, s. 19-21 ve 23-25).

kullan-onar-geri dönüştür-tamir edilemeyeni yeniden üret mantığı ile işleyen döngüsel ekonomiye geçişin altyapısını oluşturmayı amaçlamaktadır (Şekil 1). Diğer bir ifade ile katma değere odaklanan doğrusal ekonomiden, değer korunmasına odaklanan döngüsel ekonomiye geçiş amaçlanmaktadır (Stahel ve Clift, 2016, s. 140).

Şekil 1. Kelebek Diyagramı-Döngüsel Ekonomi Sistemi

Kaynak: (Ellen MacArthur Foundation, 2019). Şekil orijinalden Türkçeleştirilmiştir.

Değerin korunması Şekil 1’de diagramın sağ tarafındaki akışla (paylaş, bakım-onarım, geri kullanım-dağıtım, yeniden üretim, geri dönüşüm) sağlanmaktadır. Eğer bu dönüşüm sağlanamazsa atık oluşmakta olup, bu dönüşüm ve atık sürecinin tamamı atık yönetimi hiyerarşisi ile yönetilmelidir. Atık yönetim hiyerarşisine göre öncelikle atıklar oluşmadan önlenmeli veya azaltılmalı, ürünler yeniden kullanılmalı eğer mümkün değilse sırasıyla geri dönüşüm sağlanmalıdır. Geri dönüşüm de mümkün değilse atıklar enerji üretimi için kullanılmalıdır. Son çare olarak ise atıklar bertaraf edilmeli veya bertaraf edilecek ülkelere ihraç edilmelidir (Zero Waste, 2022).

Tüm bu süreçleri ekonomisine en fazla entegre etmeye çalışan ülkeler arasında AB ülkeleri, Japonya, Güney Kore ve Çin gelmektedir. Bu ülkeler mevzuattaki değişimler, proje bazlı dönüşümler, firma ve birey farkındalığını artırma, geri dönüşüm altyapısını iyileştirme, emisyon/karbon değerlerini azaltıcı adımlar atma ve benzeri adımlar ile döngüsel ekonomiye geçiş sürecini tasarlamaktadırlar. Ancak döngüsel geçiş için herkese uyan tek bir çözüm yoktur ve her ülkenin kendine özgü döngüsel zorlukları ve fırsatları söz konusudur. Cumhuriyet’in 100. yılında atılması gereken önemli adımlar arasında söz konusu dönüşümün ve ‘düşük karbonlu bir ekonomi modeliyle büyüme’nin Türkiye açısından da önem taşıdığı düşünülmektedir. Bunu göz önünde bulundurarak, çalışmada karbon emisyonları üzerine nüfus, refah, teknoloji, ticari açıklık, enerji tüketimi ve sanayileşmenin etkisi analiz edilerek kapsamlı bir çerçeve sunmak amaçlanmaktadır. Böylelikle Türkiye’nin son yıllarda ekonomik büyüme ve ihracat performansına yapılan vurgunun, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile örtüşüp örtüşmediği çıkarımına da imkan sağlamak ikincil amaç olarak görülmektedir. Böylelikle çalışma, döngüsel ekonomi ile ilgili literatürdeki ampirik sonuçlara dayalı ve makro ölçekli çalışma eksikliğini giderme yönünde katkı sağlayacaktır. Bu noktadan hareketle çalışmada, STIRPAT modelinin ana unsurlarına (nüfus, refah ve teknoloji); ticari açıklık, enerji tüketimi ve sanayileşme eklenerek 1990-2020 dönemi verileriyle düşük karbonlu bir ekonomi yolunda Türkiye için temel argümanların araştırılmasında daha kapsamlı bir çerçeve sunmak amaçlanmaktadır. Söz konusu modelin

analizinde ARDL Sınır Testi yaklaşımı kullanılmaktadır. Bu bağlamda ikinci bölümde döngüsel ekonomi tasarımı ve Türkiye ve Avrupa Birliği'nde mevzuat gelişimine yer verilmektedir. Literatür incelemesi ve analiz ve bulgularını içeren üç ve dördüncü bölümlerin ardından, çalışmanın sonuç ve değerlendirmesi yapılmaktadır.

2. DÖNGÜSEL EKONOMİ TASARIMI

Döngüsel ekonomiye geçiş sürecini tasarılmanın en temel adımlarından bir tanesi mevzuattaki değişimlerdir. Mevzuatın değişimi; üretim, tüketim, uluslararası ticaret, tedarik zinciri vb. süreçleri yönlendirebileceği gibi bu süreçler tarafından da yönlendirilir. Dolayısıyla iki taraflı bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşim uzun soluklu olup, her planda, her projede ve her adımda değişiklikler gerektirebilmektedir. Örneğin, Avrupa Yeşil Mutabakatı, AB'de hukuki düzenlemelerde çok sayıda değişime ve revizyona sebebiyet vermiş ve vermeye devam edecektir (TÜSİAD, 2021, s. 6).

2.1. AB'de Döngüsel Ekonomi Mevzuatının Gelişimi

Avrupa Komisyonu 2015 yılında Avrupa'nın döngüsel ekonomiye geçişini hızlandırmak, küresel rekabet gücünü geliştirmek, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi desteklemek ve yeni iş alanları / iş modelleri yaratmak amacıyla Döngüsel Ekonomi Eylem Planı'nı kabul etmiştir. Döngüsel Ekonomi Eylem Planı üretim, tüketim, atık yönetimi, ikincil hammadde piyasası ve atık mevzuatına kadar tüm döngüyü kapsayan önlemlerle birlikte somut ve iddialı bir eylem planı oluşturmuştur. Bu sayede doğrusal ekonominin açık uçlu yapısı değişecek, ürün yaşam döngülerinin yapısı ucu kapalı bir döngü yapısına kavuşturulacaktır (GAİB, 2022, s. 7).

Komisyon 2018 yılında Döngüsel Ekonomi Eylem Planı'na ek olarak plastik ürünlerin çevreye verdiği zararı azaltmak için ek yönerge ve AB Plastik Stratejisini kabul etmiştir. Yönerge kapsamında özellikle tek kullanımlık plastik ürünlerin ve sulama suyunun kullanım şartları ile ilgili önlemler alınmıştır.

11 Aralık 2019 tarihinde ise Avrupa Yeşil Mutabakatı kabul edilmiştir. Avrupa Yeşil Mutabakatının ana amacı 2050 yılına kadar sera gazı emisyonunu sıfırlamak (karbon nötr ilk kıta olmak) ve ekonomik büyümeyi kaynak kullanımından ayırmaktır. Bu bağlamda büyüme 1. temiz enerji, 2. sürdürülebilir sanayi, 3. bina ve yenileme, 4. tarladan sofraya, 5. kirliliği ortadan kaldırma, 6. sürdürülebilir hareketlilik ve 7. biyolojik çeşitlilik politika alanları bağlamında sağlanacaktır (Baltbay, 2021, s. 558). Emisyonları azaltırken iş imkânları yaratacak ve yaşam kalitesini arttıracaktır. Belirlenen hedefler dâhilinde büyüme stratejisi 7 politika alanı altında oluşturulmuştur: i) temiz enerji, ii) sürdürülebilir sanayi, iii) bina ve yenileme, iv) tarladan sofraya, v) kirliliği ortadan kaldırma, vi) sürdürülebilir hareketlilik ve vii) biyolojik çeşitlilik.

11 Mart 2020'de Avrupa Komisyonu tarafından sunulan ve 10 Şubat 2021 tarihinde Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen Yeni Döngüsel Ekonomi Eylem Planı Avrupa Yeşil Mutabakat yapısını oluşturan en önemli bileşenlerden biridir. Yeni Plan ile doğal kaynaklar üzerindeki baskı azaltılacak, sürdürülebilir büyüme ve istihdam yaratılacaktır. 2019 Avrupa Yeşil Mutabakatı ile amaçlanan iklim nötrlüğü hedefinin tutturulması ve biyolojik çeşitlilik kaybının durdurulması için Plan bir ön koşul niteliğindedir. Planın amaçları şunlardır (GAİB, 2022, s. 8-10; TÜSİAD, 2021, s. 17):

- Sürdürülebilir ürünleri, hizmetleri ve iş modellerini AB'de norm haline getirmek,
- Tüketicileri ve kamu alıcılarını güçlendirmek,
- Elektronik ve bilgi ve iletişim teknolojileri, piller ve araçlar, ambalaj, plastik, tekstil, inşaat ve binalar, gıda, su ve besin maddeleri gibi en çok kaynağı kullanan ve döngüsellik potansiyelinin yüksek olduğu sektörlerle⁴ odaklanmak,
- Daha az atık yaratmak,
- İnsanlar, bölgeler ve şehirler için döngüsellik çalışması yapmak,
- Döngüsel ekonomi konusunda küresel çabalara öncülük etmek.

⁴ AB, bu ve benzeri sektörler için Yeni Döngüsel Ekonomi Eylem Planı ile ilişkilendirilmiş çok sayıda strateji belgesi ve rapor yayınlamış ve benimsemiştir. Bu strateji belgeleri ve raporların listesi için bkz. TÜSİAD (2021, s. 15-17).

2.2. Türkiye’de Döngüsel Ekonomi Mevzuatının Gelişimi

Türkiye’de döngüsel ekonomi mevzuatının ilk adımını 2872 sayılı ve 09.08.1983 tarihli Çevre Kanunu oluşturmaktadır. Kanuna döngüsel ekonomi kavramı ilk defa 29.11.2018 tarihinde girmiş, aynı yıl Kanuna plastik poşetlerin ücretlendirilmesi, geri kazanım katılım payı uygulaması, sıfır atık yönetim sistemlerinin yaygınlaştırılması, depozito-iade sistemine yönelik düzenlemelerin yapılması maddeleri eklenmiştir (Sıfır Atık, 2023).

2017 yılında Sıfır Atık Projesi hayata geçirilmiş, 2018 yılında ise Sıfır Atık bilgi sistemi kurulmuş, 2019 yılında da Sıfır Atık Yönetmeliği (2021’de revize edilmiştir), 2020 yılında da Sıfır Atık Yönetim Sistemi Uygulama Kılavuzları yayımlanmıştır.

Türkiye’de döngüsel ekonomi, 2019 yılından itibaren sürdürülebilirlik adı altında uygulanmaya başlanmıştır. Günümüzde döngüsel ekonomi çalışmalarının hızlı ilerlemesine katkı yapan 2 kuruluş mevcuttur: Türkiye Döngüsel Ekonomi Platformu ve DCUBE Döngüsel Ekonomi Kooperatifi (Balbay vd., 2021, s. 564-565).

2019 yılında plastik poşetler ücretli hale getirilmiş ve Türkiye Depozito İade Sistemi Projesi başlatılmıştır. 2020 yılında Türkiye Çevre Ajansı kurulmuştur. 2021 yılına gelindiğinde ise Ambalaj Atıkları Kontrolü Yönetmeliği yayımlanmış, Paris Anlaşması onaylanmış ve Türkiye Yeşil Mutabakat Eylem Planı hazırlanmıştır. Aynı yıl yine Atık Getirme Merkezlerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Sıfır Atık Uygulamalarına İlişkin Usul ve Esaslar yayımlanmıştır. 2022 yılında ise Orta ve Uzun Vadeli Program’a sıfır atık dahil edilmiş, İklim Değişikliği Başkanlığı kurulmuş ve Atık Toplayıcıları Genelgesi yayımlanmıştır. 2022 yılından itibaren yerel yönetimlerde Sıfır Atık Müdürlükleri (Çankaya, Dikili, Beyoğlu, Edirne, Nilüfer Belediyeleri vs.) kurulmaya başlanmıştır.

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Döngüsel ekonomi literatürü incelendiğinde, kavramın disiplinler arası çalışmalara uygun geniş kapsamı dolayısıyla farklı boyutlarının olduğu görülmektedir. Ancak ekonomi bilimi ölçeğinde incelendiğinde; çalışmaların önemli bir kısmı dünyanın, bölgelerin veya ülkelerin döngüsel ekonomi bağlamında mevcut durumunu irdelemektedir. Bunun yanında döngüsel ekonomiyi teorik bir çerçevede ele alan⁵ ya da firma ve birey farkındalığına odaklanan çalışmalar da mevcuttur. Ayrıca literatüre ilişkin bibliyometrik çalışmalar da söz konusudur. Ancak, literatürde Çin ve AB başta olmak üzere tüm dünyada artan oranda ilgi gören konuya ilişkin (özellikle makro ölçekte) nicel analize dayalı çalışmaların sayısı görece azdır ve bu yönde çalışmaların artırılması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır (Goyal vd., 2021; Kirchherr ve van Santen, 2019, s. 1). Tablo 1’de literatürde yer alan çalışmaların bir kısmının bulguları sunulmuştur.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yurtdışı Çalışmalar	
Dar vd. (2022)	Dünyanın en fazla CO ₂ emisyonu yapan 10 ülkesinde panel veri analizi yapılarak ekonomik kalkınma-emisyon ilişkisi incelenmiştir. Yenilenebilir enerji kullanımı ile CO ₂ emisyonu arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Ülkeler arasında kısa ve uzun dönemde farklı sonuçlar elde edilmiştir. Yenilenebilir enerji kullanımı genel olarak GDP üzerinde pozitif yönlü etki göstermektedir. Ayrıca temiz enerji kullanımı karbon emisyonunu azaltmada önemli bir role sahip görünmektedir.
Magazzino vd. (2021)	Çalışmada Danimarka’da nüfus başına katı atık, gelir düzeyi, kentleşme oranları ve emisyon değerleri arasında nedensellik analizi yapılmıştır. Yapay sinir ağlarının da kullanıldığı analiz sonucuna göre kişi başına hasıladaki artış emisyonu artırıcı etki yaratırken, atık sektöründen kaynaklanan emisyonu azaltmaktadır.
Apostu vd. (2023)	Çalışmada 31 Avrupa ülkesi için enerji tüketimi, GSYİH, brüt sabit sermaye oluşumu ve emisyon değerleri ile panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Brüt sabit sermaye oluşumu ve sera gazı miktarı arttıkça evsel atık üretiminin azaldığı, enerji tüketimi, GSYİH ve SO _x ve NO _x emisyon değerlerinde artışın ise evsel atık üretimini artırdığı tespit edilmiştir.
Chen (2022)	Veri zarflama tekniğinin ve mekânsal Durbin modelinin kullanıldığı çalışmada Çin’de yer alan 285 şehre ait emisyon değerleri kullanılmıştır. Yapılan mekânsal analizler sonucunda ağır sanayi bölgelerinin yüksek emisyon değerleri ile karakterize olduğu, döngüsel ekonominin karbon emisyonu üzerinde belli bölgelerde azaltıcı etki gösterdiği bulunmuştur.

⁵ Döngüsel ekonomi farkındalığına dayalı literatürden seçilmiş çalışmaların listesi için bkz. Gedik (2020, s. 16-17).

Nedelea vd. (2018)	Çalışmada Avrupa Birliği üyesi 28 üyenin 2008-2015 yılları arası verileri kullanılarak yatay kesit analizi yapılmıştır. Beşeri sermaye, döngüsel ekonomi ve ekonomik büyüme rakamları üzerinden en küçük kareler yönteminin kullanıldığı analizde, biyoekonomik sektörlerin inovatif performansı (patent sayısı) proxy değişken olarak tespit edilmiştir. AB-28 ülkeleri biyoekonomi inovasyon kapasitesi açısından heterojen bir yapı sergilemektedir ancak Arvege yatırımlarının verimliliği konusunda belirgin farklılık bulunmamaktadır. Biyoekonomi çalışanlarının verimliliği ise ekonomik büyümeye olumlu etki yapmaktadır.
Lyeonov vd. (2019)	Makalede 2008-2016 dönemi için AB üyesi ülkelerin kişi başına gelir, sera gazı emisyonları, yenilenebilir enerji ve yeşil yatırımları arasındaki ilişki incelenmektedir. Panel eşbütünleşme testlerinin kullanıldığı çalışmada, yeşil yatırımların kişi başına GSMH'yı pozitif yönde, sera gazı emisyonlarını ise negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.
Knable vd. (2022)	Çalışma döngüsel ekonominin sürdürülebilir kalkınmaya olan etkisini analiz etmektedir. 2010-2019 yılları arası 25 AB ülkesi verileri ile panel veri analizi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre yenilenebilir enerji ve yeniden kullanım, sera gazı emisyonlarını azaltmaktadır. Yenilenebilir enerji işsizlik üzerinde olumsuz etki ile sosyal bir maliyet yaratmaktadır.
Su vd. (2013)	Çalışma Çin hükümetinin önerdiği döngüsel ekonomi temelli kalkınma stratejisini incelemektedir. Şehirler itibarıyla döngüsel ekonomi politikaları öncesi ve sonrası değişimleri ve politika uygulanmasında yaşanan zorlukları ele almaktadır.
Rao vd. (2023)	Çalışmada Çin'in karbon emisyon hedefine ne zaman ve nasıl ulaşacağına dair tartışmalar yer almaktadır. STIRPAT modeli ile emisyon ve karbon pik değerlerinin ne zaman yaşanacağı belli senaryolar dahilinde incelenmektedir. İnceleme Çin'in endüstriyel yapısı, enerji yapısı, kentleşme düzeyi, yeşil ve döngüsel ekonomiye geçiş süreçleri dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir.
Udeagha ve Ngepah (2022)	Çalışma Güney Afrika'da 1960-2000 yılları arasında karbon emisyonunu etkileyen faktörler olarak mali merkezileşme, yeşil teknolojik yenilik, ticaret açıklığı, nüfus büyüklüğü, kişi başına GSYİH, kurumsal kalite ve enerji tüketimini STIRPAT modeli çerçevesinde analiz etmektedir. Analiz sonucunda mali merkezileşme, yeşil teknolojik yenilik ve kurumsal kalite faktörlerinin sürdürülebilirliği kısa ve uzun vadede olumlu etkilediği, ticari açıklığın çevresel kaliteyi olumsuz etkilediği, kişi başına GSYİH'daki artışın CO ₂ emisyonlarını artırdığı ve nüfus ve enerji tüketiminin ise çevresel bozulmayı tetiklediği bulunmuştur.
Yurtiçi Çalışmalar	
Balbay vd. (2021)	Dünyada ve Türkiye'de firmaların döngüsel ekonomi uygulamaları incelenmiş, Türkiye için döngüsel ekonominin PEST ve SWOT analizleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Türkiye'de Yeşim Tekstil, Sun Tekstil, İpeker Tekstil ve Akkim firmasının döngüsel ekonomi uygulamaları ele alınmıştır.
Mısır ve Arıkan (2022)	AB ve Türkiye'de döngüsel ekonomi ve sıfır atık yönetimi ile ilgili atılan adımlar (mevzuat değişimi, uygulamaya konan projeler ve gelecek hedefleri) tarihsel gelişim sürecinde verilmiştir.
İskenderoğlu vd. (2022)	Çevresel Performans Endeksi'nde yer alan 14 ülke (Avustralya, Avusturya, Danimarka, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Fransa, Lüksemburg, İsviçre, Bahreyn, Norveç, İsveç, İrlanda, Almanya, Finlandiya) ve 1990-2018 dönemi için panel veri ile ekonometrik bir analiz yapılmış ve ekonomik büyüme, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve yenilenebilir enerji tüketiminin karbon salınımlarını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.
Yılmaz (2019)	Döngüsel ekonomi üzerine 80 makalenin bibliyometrik analizi nicel olarak incelenmiştir. Çalışma sonucunda 32 ülkeden yazarların olduğu; ilk 3 ülkenin İsveç, Çin ve İtalya olduğu; ortalama yazar sayısının 3,67 olduğu ve ortalama 10,91 sayfadan oluştuğu tespit edilmiştir.
Yalçın ve Negiz (2020)	Döngüsel ekonomi kent bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada nitel analiz yöntemlerinden olan doküman incelemesi tekniği kullanılmış ve Türkiye'de hazırlanmış ve yeşil / mavi / kırmızı ekonomi kelimelerinin içeren lisansüstü tezler incelenmiştir. Çalışma sonucunda mavi ve kırmızı ekonomi konularını ele alan veya döngüsel ekonomi konusunu kent bağlamında ele alan herhangi bir lisansüstü teze rastlanmamıştır. Öte yandan incelenen tezlerin genel olarak iktisat anabilim dalında hazırlandığı görülmüştür.
Bölük ve Güven (2022)	Çalışma, 1963-2015 döneminde Türkiye'de ekolojik ayak izine enerji tüketimi, turizm, kentleşme ve ekonomik büyümenin etkisini vektör hata düzeltme modeli yardımıyla ölçmektedir. Enerji kullanımı, kentleşme ve uluslararası turist gelişlerinin Türkiye'de çevresel bozulmaya neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sürdürülebilir büyüme ve kentleşme sağlanması için döngüsel ekonomi sisteminin hayata geçirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.
Özpolat (2020)	Çalışmada Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu Gelecek-11 ülkeleri için 1990-2014 arası karbon emisyonunu belirleyen faktörler ele alınmaktadır. Gelir, dışa açıklık, kentleşme, sanayileşme ve enerji tüketimi belirleyiciler arasındadır. Bu sonuca göre sektörlere göre çevre düzenlemeleri ve yeşil enerjiye geçişin sağlanması, çevresel bozulmayı azaltacaktır.

4. VERİ, METODOLOJİ VE BULGULAR

Doğası gereği döngüsel bir ekonomi, doğrusal bir ekonomiden daha düşük karbon emisyonuna sahip olmak durumundadır. Doğrusal süreçlerde birincil kaynak kullanımı ile yeni malzemeler üretmek, karbon emisyonlarıyla sonuçlanmaktadır. Oysa döngüsel ekonomi yaklaşımı, kaynakların yeniden kullanımını en üst düzeye çıkararak yeni malzeme üretme ihtiyacını en aza indirmeyi önermekte ve böylece yeni malzeme üretmenin karbon maliyetlerinin ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle, döngüsel ekonomi, tasarım gereği daha az emisyon anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda çalışmada karbon emisyonları bağımlı değişken olarak ele alınmakta⁶ ve Dietz ve Rosa (1994, 1997) tarafından yeniden formüle edilen STIRPAT (Nüfus, Refah ve Teknoloji Üzerine Regresyonun Stokastik Etkileri) (Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence, and Technology) genişletilmiş versiyonu kullanılmaktadır. Söz konusu modelin temel denklemi ise, Ehrlich ve Holdren (1971)'in geliştirdiği IPAT (Impacts, Population, Affluence, and Technology) modeline dayanmaktadır:

$$I = P \cdot A \cdot T \quad (1)$$

$$I = \alpha \cdot P_i^b \cdot A_i^c \cdot T_i^d e_i \quad (2)$$

2 nol'lu denklemde yer alan α sabiti ifade eder. I, çevresel etkiyi; b, c, d sırasıyla P (nüfus), A (Refah) ve T (Teknoloji)'nin tahmin edilmesi gereken üslerini ifade etmektedir. Ancak IPAT'tan farklı olarak STIRPAT modeli hipotezleri ampirik olarak test etmek için kullanılabilen stokastik bir modeldir. Ayrıca söz konusu modelle logaritmik formda katsayılarla, diğer faktörler sabit tutularak, itici güçteki %1'lik bir değişime yanıt olarak bağımlı değişkendeki yüzde değişim gösterilebilmektedir (Dietz ve Rosa, 1994, 1997; York vd., 2003; Shahbaz vd. 2016; Ghazali vd. 2019; Schneider, 2022).

$$\ln I = \alpha + b(\ln P) + c(\ln A) + d(\ln T) + \ln e \quad (3)$$

Dietz ve Rosa (1997)'ye göre teknoloji terimi sadece genel olarak algılandığı şekliyle teknolojiyi değil, aynı zamanda nüfus ve refah dışında sosyal organizasyon, kurumlar, kültür ve insanın çevre üzerindeki etkisini ifade eden bütün diğer faktörleri de içermektedir. Dolayısıyla teknoloji terimi içerisinde kısıtlanmış söz konusu faktörlerin modele dahil edilmesi önem taşımaktadır.

Refah ve düşük karbonlu ekonomi ilk bakışta pozitif bir ilişkiye sahiptir. Çünkü ekonomik büyüme, sürdürülebilirliğin temel boyutlarından biri olduğundan, sürdürülebilirlik sürecini hızlandırmaktadır. Gelir düzeyi yüksek bir ülkenin sadece ekonomisinin güçlü değil aynı zamanda sosyal olarak gelişmiş ve çevresel bozulmanın da düşük olması muhtemeldir. Bu durum söz konusu ekonomilerin sosyal ve çevresel kurumları/projeleri finanse edebilmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte daha derin bir bakış, zenginliğin tehlikeli sonuçlarını ortaya çıkarmaktadır. Refah sahnesinin arkasında, enerji ve doğal kaynakların tüketimine ihtiyaç duyan, çevreyi ve sürdürülebilirlik sürecini tehdit eden ekonomik büyüme yattığı düşünülmektedir (Grossman ve Krueger, 1991; Nasrollahi vd., 2020). Refah göstergesi olarak ele alınan kişi başına gelirdeki artış ile karbon emisyonları arasındaki ilişki çevresel bozulma ile kişi başına gelir düzeyi arasındaki hipotetik ilişkiyi ele alan çevresel Kuznets eğrisine dayandırılabilir. Buna göre çevre kirliliği, ekonomik gelişme sürecini takiben önce artmakta daha sonra azalmaktadır (Erataş ve Uysal, 2014, s. 6). Teknoloji ve düşük karbonlu ekonomi birbiriyle iki koşulda tutarlı olabilir. Bu iki koşul altında, teknoloji ve sanayileşmenin düşük karbonlu ekonomi üzerinde farklı potansiyel etkileri söz konusudur. İlk olarak, enerji verimli teknolojiler, belirli bir girdi ile daha fazla çıktı üreterek, geri dönüşüm ve yeniden kullanım aşamalarından inovatif tasarım ve teknik gelişim yaratarak, teknolojiyi döngüsel bir süreçte ekonomik büyüme için hızlandırıcı olarak önermektedir. Diğer koşulda ise, döngüsellüğün bir başka boyutu olan çevresel kalite ancak enerji verimli teknolojilerle korunduğundan, temiz teknolojilere geçişin olmadığı durumlarda karbon emisyonunu arttırıcı etki yaratacaktır. Ticari açıklığın ise çevresel bozulma faktörü dolayısıyla döngüsellüğe etkisi söz konusudur. Grossman ve Krueger (1991), uluslararası ticaretin artan gelir, endüstriyel iyileşme ve teknolojinin yayılması olmak üzere üç yolla karbon emisyonunu etkilediği iddiasındadır (Wu vd., 2021, s. 1590). Ayrıca gelir atışı-çevresel bozulma ilişkisindeki 'ölçek, teknik ve kompozisyon' etkilerinin uyarlanmasıyla, bu etkilerin ticari açıklık-çevresel bozulma ilişkisine dönüşümü sağlanmaktadır (Mutascu, 2018,

⁶ Esasen döngüsel ekonomiyi temsilen özellikle AB ülkeleri üzerine çalışmalarda yaygın olarak 'döngüsel kaynak kullanım oranı' verileri kullanılmaktadır. Ancak AB'nin veritabanlarında bu gösterge için yalnızca üye ülke verileri mevcuttur ve söz konusu oranın formülünden faydalanarak hesaplama için gerekli veriler de henüz Türkiye için mevcut olmadığından bu çalışma, döngüsellüğün bir boyutu olarak çevresel bozulma ya da emisyon yaratımı üzerinden tasarlanmaktadır.

s. 443). Ölçek etkisi, ekonomik faaliyetlerdeki artışın yarattığı tüketim artışı, ticari açıklıkla artan ticaret hacmi ve enerji tüketimi nedeniyle karbon emisyonları ve doğal kaynakların tükenmesindeki artışları ifade etmektedir (Grossman ve Krueger, 1993, Shahzad vd., 2017). Dolayısıyla ölçek etkisi doğrusal süreçlere hizmet etmektedir. Teknolojik etki, daha iyi teknolojiler ve daha iyi çevresel uygulamalarla gelir arttıkça ve ticaret genişledikçe daha düşük karbonlu bir üretim sürecine sahip olmayı ifade eder. Bileşik etki ise, dışa açıklık derecesi tarafından belirlenen çıktı kompozisyonunun çevresel bozulma üzerindeki etkisini ve yapısal düzenlemeleri göstermektedir (Grossman ve Krueger, 1996; Shahzad vd., 2017). Dolayısıyla ekonomik büyüme ve sanayileşme ile karbon emisyonu arası ilişki de benzer bir yapı sergilemektedir. Doğrusal bir ekonomide, enerji tüketimindeki bir artış ise, daha büyük ekonomik büyüme için üretim ve daha fazla malzeme çıktısı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla doğrusal süreçle işleyen mevcut ekonomik büyümenin bir uzantısı olarak özellikle fosil enerji kaynaklarının kullanımı, karbon emisyon hacmini arttırmakta ve döngüsel ekonomiyi olumsuz etkilemektedir (Neves ve Marques, 2022, s. 8).

Bu noktadan hareketle çalışmada, STIRPAT modelinin ana unsurlarına (nüfus, refah ve teknoloji); ticari açıklık, enerji tüketimi (Ghazali vd., 2019; Shahbaz vd., 2016) ve sanayileşme eklenerek düşük karbonlu bir ekonomi yolunda Türkiye için temel argümanların araştırılmasında daha kapsamlı bir çerçeve sunmak amaçlanmaktadır. 1990-2020 dönemi için söz konusu modelin değişkenlerine tablo 2’de yer verilmektedir:

Tablo 2. Verilerin Tanımlanması

I	CO ₂ emisyon Kişi başı metrik ton	Dünya Bankası
P	Nüfus	Dünya Bankası
A	Refah (KBGSYİH)	Dünya Bankası
T	Teknoloji (patent başvuruları, yerleşiklerin)	Dünya Bankası
OP	Ticari Açıklık	Dünya Bankası
IND	Sanayi Katma Değer	Dünya Bankası
ENG	Enerji Tüketimi, Kişi başına kg petrol	Uluslararası Enerji Ajansı https://www.iea.org/

STIRPAT modelinin genişletilmiş hali aşağıdaki denklemde sunulmaktadır:

$$\ln I_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln P_{it} + \beta_2 \ln A_{it} + \beta_2 \ln T_{it} + \beta_2 \ln OP_{it} + \beta_2 \ln IND_{it} + \beta_2 \ln ENG_{it} + \ln e_t \quad (4)$$

Bu aşamada öncelikle modele dahil edilen değişkenlerin durağanlığını sınamaya yönelik Dickey ve Fuller (1981) ve Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen birim kök testleri (sırasıyla ADF-Augmented Dickey-Fuller ve PP) kullanılmaktadır. Değişkenlerin aynı dereceden durağan [I(1)] veya bazı değişkenlerin düzeyde durağan [I(0)] olması halinde, bir başka ifade ile serilerin bütünleşme derecelerini dikkate almaksızın, seriler arasında uzun dönemli ilişkinin sınanmasında Pesaran (1997), Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilmiş olan Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Model (ARDL-The Autoregressive Distributed Lag) kullanılmaktadır. Ek olarak modelde yer alan değişkenler arasında eşbütünleşme tespit edilmesi durumunda, Hata Düzeltme Modeli tahmin edilerek kısa dönemde oluşacak dengesizliğin uzun dönemde düzeltilebilirliği araştırılmaktadır.

Durağanlık, zaman içinde serilerin belli bir değere yaklaşmasını başka bir ifadeyle serilerin sabit bir ortalama ve varyansın yanı sıra gecikme seviyesine bağlı kovaryansa sahip olması anlamına gelmektedir. Serilerin durağan olması yani birim kök içermemesi bu koşullara ulaşmış olduğu anlamına gelmektedir. Çalışmanın bu aşamasında analiz öncesi durağanlığın sınanmasını gerekli kılmaktadır. Bu sebeple en sık kullanılan Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Philip-Perron (PP) testlerine ilişkin sonuçlar Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3. Birim Kök Testlerinin Sonuçları

	ADF		PP	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
I	2,24 (0,9925)	-5,03 (0,0000)*	-4,47 (1,0000)	-5,03 (0,0000)*
P	-1,67 (0,0874)***	-2,42 (0,0171)**	-1,43 (0,1376)	-2,56 (0,0122)*
A	1,20 (0,9375)	-5,38 (0,0000)*	1,25 (0,9432)	-5,39 (0,0000)*
T	-1,53 (0,7951)	-4,42 (0,0077)*	-1,77 (0,6926)	-4,55 (0,0057)*
OP	2,02 (0,9870)	-4,48 (0,0001)*	2,43 (0,9952)	-4,77 (0,0000)*
IND	3,86 (0,9999)	-3,48 (0,0011)*	5,98 (1,0000)	-3,47 (0,0011)*
ENG	2,37 (0,9944)	-5,45 (0,0000)*	2,72 (0,9976)	-5,51 (0,0000)*

Not: *, **, *** işaretli değerler sırasıyla 0,01; 0,05 ve 0,10 anlamlılık düzeylerinde durağan değişkenleri ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir. Değişkenlerin her biri doğal logaritmalarıyla kullanılmaktadır.

ADF ve PP testleri sonucunda değişkenlerin farklı derecelerde eşbütünlük olduğu tespit edilmiş ve çalışmada ARDL testi kullanılmıştır. ARDL, serilerin durağanlık derecelerinde farklılıkların olması temeline dayanmakta (I(0) ve I(1)), ancak değişkenlerde 2. dereceden durağanlığın (I(2)) olmaması da önem taşımaktadır. Dolayısıyla ARDL açısından serilerin birim kök içerip içermediğinden ziyade 2. derecede durağan hale gelen değişken olup olmadığının incelenmesi önem arz etmektedir. Çalışma sonuçlarında değişkenlerin en fazla I(1)'de durağan hale geldiği gözlenmektedir.

1990-2020 yılları arası Türkiye'ye ait veriler kullanılarak model kurgusu ve değerlendirme yapılmış ve uygun model ARDL (1,0,1,0,0,0,0) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. ARDL (1,0,1,0,0,0,0) Modeli Tahmin Sonuçları

Model: ARDL (1,0,1,0,0,0,0)		
Bağımlı değişken CO ₂		
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
I(-1)	0,127586	0,994422 (0,35)
P	-0,147466	-2,215150 (0,03)**
P(-1)	0,144304	2,048644 (0,05)**
A	0,132002	3,511883 (0,00)*
T	0,028219	1,152188 (0,26)
OP	0,111524	1,931603 (0,06)***
IND	0,033157	0,030262b (0,97)
ENG	0,276637	2,162321 (0,04)**
c	-4,599665	-2,848819 (0,00)*
Diagnostik Testler		
R ²	0,986791	
Düzeltilmiş R ²	0,9817	

Not: *, **, *** işaretli değerler sırasıyla 0,01; 0,05 ve 0,10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Bu aşamada sınır testi uygulaması önem taşımaktadır. Sınır testi boş hipotezi 'değişkenler arası eşbütünlük ilişkisi yoktur'a dayanmaktadır. F istatistik değeri eğer kritik değerlerde üst sınırdan büyükse boş hipotez reddedilir, yani eşbütünlük ilişkinin varlığı söz konusudur. F istatistik değeri kritik değerlerde alt sınırdan küçükse boş hipotez reddedilemez. Alt ve üst sınır arasında yer alması halinde ise eşbütünlük ilişkinin bulunup bulunmadığına dair herhangi bir yorum yapılamaz.

Tablo 5. ARDL Sınır Testi Sonuçları

ARDL (1,0,1,0,0,0,0)		
F İstatistiği	8,4231	
k	6	
Anlamlılık Düzeyi	Kritik Değer	
	Alt Sınır	Üst Sınır
0,01	3,15	4,43
0,05	2,45	3,61
0,10	2,12	3,23

Tablo 5'teki değerler incelendiğinde, eşbütünleşme için sınır testinin sonuçlarına göre, hesaplanan F-istatistiği %1 anlamlılık düzeyindeki üst kritik değerden yüksek olduğu için (8,42 > 4,43), değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusudur. Uzun dönem tahmin sonuçlarına Tablo 6'da yer verilmektedir.

Tablo 6. ARDL Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: I		
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
P	-0,003624	-0,094484 (0,92)
A	0,151307	3,099715 (0,00)*
T	0,032346	1,228176 (0,23)
TO	0,127834	2,017875 (0,05)**
IND	0,003619	0,030285 (0,97)
ENG	0,317094	2,078369 (0,05)**

Not: *, ** işaretleri sırasıyla 0.01, 0.05 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Uzun dönem sonuçlarına göre, modele refahı temsilen eklenen kişi başı milli gelir değişkeni (A) istatistiksel olarak 0,01 anlamlılık düzeyinde pozitif ve anlamlıdır. Ticari açıklık (OP) ve birincil enerji tüketimi değişkenlerinin (ENG) ise 0,05 düzeyinde pozitif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7. ARDL (1,0,1,0,0,0,0) Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

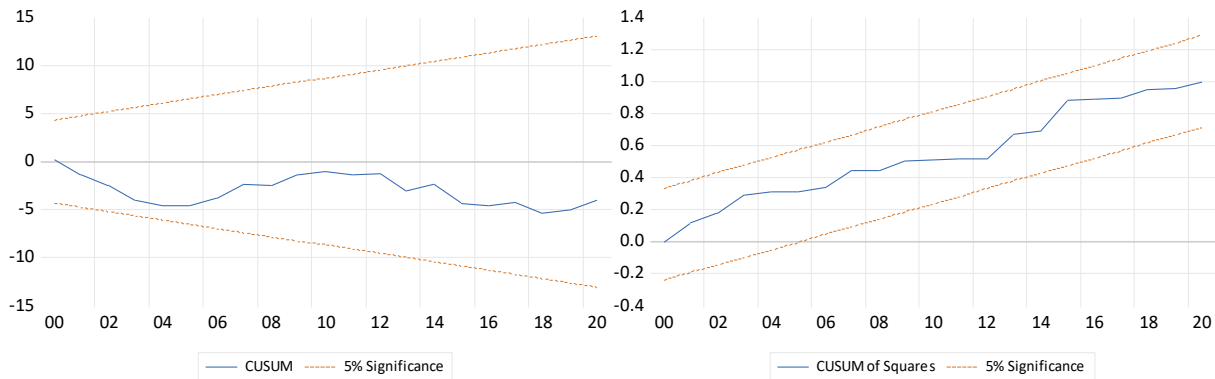
Bağımlı değişken I		
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
$\Delta(P)$	-0,147466	-3.503046 (0.0021)*
CointEq(-1)*	-0,872414	-9.782248 (0.0000)*
Diagnostik Testler		
R2	0,742780	
Düzeltilmiş R2	0,733594	
Normallik Jarque- Bera	0,376544 (0,8283)	
Otokorelasyon (Breusch-Pagan-Godfrey)	0,628425 (0,5442)	
Değişen Varyans (Breusch-Godfrey LM)	0,725277 (0,6680)	
Model Kurma (Ramsey Reset)	0,009415 (0,9237)	

Hata düzeltme modeli sonuçları, kısa dönemde CO₂ emisyonları üzerine P değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu sonucunu vermektedir. Söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin yönü negatif ve katsayısı 0,14'tür. Buna göre, P'de meydana gelecek %1'lik bir artış, karbon emisyonunu %0,14 oranında azaltacaktır. Hata düzeltme teriminin katsayısı (CointEq(-1)) ise, -0,872414 olarak tespit edilmiştir. Hata düzeltme terimi istatistiksel olarak anlamlı ve beklenildiği gibi negatif işaretlidir. Hata düzeltme katsayısı

değerlendirildiğinde, kısa dönemde oluşacak bir dengeden sapmanın, 1,14 yıl sonra düzelerek uzun dönem dengesine yakınsayacağı söylenebilmektedir. Bir başka ifade ile kısa dönem şoklarını takiben uzun dönem dengesinde oluşacak sapmanın bir dönem sonrasında %87'sinin giderilebildiğini yani uyarlanma sürecinin hızlı olduğunu göstermektedir. Modelin tanimsal test sonuçları değerlendirildiğinde Breusch-Godfrey LM testi sonuçlarına göre modelde otokorelasyon olmadığı, Jarque- Bera test sonuçlarına göre hata teriminin normal dağıldığı, White testi sonuçlarına göre modelde değişen varyans sorunu olmadığı ve Ramsey Reset Testi sonuçlarına göre modelin doğru spesifikasyonlarda kurulmuş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu sonuçlar elde edilen tahmin sonuçlarının güvenilir olduğunu desteklemektedir.

ARDL uzun dönem katsayılarının kararlılığını sınamak için Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMsq testleri kullanılmaktadır. Söz konusu testler modelin kararlılık tespiti için veya bir diğer ifade ile geri dönüşlü hata terimlerinin kareleri yardımıyla yapısal kırılma varlığının sınaması için kullanılmakta, sonuçlar Şekil 2'de sunulmaktadır.

Şekil 2. CUSUM ve CUSUMsq Test Grafikleri

İstatistik değerleri 0,05 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde kalırsa, modeldeki katsayıların kararlı (istikrarlı) olduğunu ifade eden boş hipotez kabul edilecektir (Bahmani-Oskooee ve Ng, 2002). Şekil 2'de yer alan sonuçlara göre, hata terimlerine yönelik test istatistikleri sonucu elde edilen eğriler 0,05 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar arasında bulunduğundan, tahmin edilen parametreler kararlıdır.

5. SONUÇ

Düşük karbonlu bir ekonomi için veya döngüsel bir ekonomiye doğru ilerlemenin ana amacı, kıt doğal kaynakların tükenmesini yavaşlatmak, işlenmemiş malzemelerin çıkarılması ve işlenmesinden kaynaklanan çevresel zararı azaltmak ve malzemelerin işlenmesi, kullanımı ve ömrünün sonundan kaynaklanan kirliliği azaltmaktır. Bu hedefe ulaşabilmek için temel önermeler ise, kaynak kullanımının etkinliğini ve üretkenliğini artırmak ve atılan malzeme miktarını azaltmaktır. Böylece kaynak kullanımına ilişkin tüm sistem perspektifinin bir parçası olan ve ürünlerin ömrünü uzatan kapalı tedarik zincirlerini, yenilenebilir tasarımı ve tersine lojistiği birleştiren, böylece malzemelerin değerini ve bunlardan elde edilen toplam değeri daha uzun süre koruyarak daha az malzemenin atık olarak sonuçlanmasını sağlayan yeni iş modellerini zorunlu kılmaktadır (Ekins, vd., 2019). Bu tür iş modellerinin oluşumu maliyet yaratmakla birlikte finansal olarak sürdürülebilir olmalıdır. Türkiye ve benzeri gelişmekte olan ülkelerde ise söz konusu koşulların sağlanması ve başarılı sonuçlar elde edilmesi henüz pek çok engelle sınırlıdır. Bu noktada var olan engellerin ortadan kaldırılması, birey/firma farkındalığının oluşturulmasına yönelik adımların yanı sıra; kamu politikaları ile hem ulusal hem de sektörel ölçekte yol haritalarının çizilmesi ve ayrıca iş organizasyonundaki değişiklikler aracılığıyla ekonomik yapıda köklü değişiklikleri gerektirmektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, kısa dönemde hata düzeltme teriminin işareti beklenen şekilde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretlidir. Hata düzeltme katsayısı değerlendirildiğinde, kısa dönem şoklarını takiben uzun dönem dengesinde oluşacak sapmadan bir dönem sonrası, söz konusu şokun etkisinin %87'sinin giderilebildiğini yani uyarlanma sürecinin hızlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Uzun dönemde ise, modele eklenen kişi başı milli gelir değişkeni (A) istatistiksel olarak 0,01 anlamlılık düzeyinde pozitif ve anlamlıdır. Söz konusu değişken aynı zamanda büyüme temsili için de kullanılabilir. Kişi başı gelir arttıkça daha fazla karbon emisyonu yaratılmaktadır. Bu durum mevcut ekonominin büyük kısmının henüz dönüşümü

sağlayamadığından yani doğrusal süreçlere dayalı üretim sistemlerine dayalı ekonomik yapıdan kaynaklandığı söylenebilmektedir. Ticari dışa açıklık (OP) ve birincil enerji tüketimi değişkenlerinin (ENG) ise 0,05 düzeyinde pozitif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yani hem ticari açıklık hem de enerji tüketimi arttıkça karbon emisyonu artmaktadır. Bu durumda ticari açıklık için ölçek etkisinin, teknik ve kompozisyon etkisine oranla daha ön planda olduğu söylenebilmektedir. Bu sonuçlar ışığında ticari açıklığın, enerji kirleticilerini azaltmada yardımcı olabilecek ileri teknolojiyi gelişmiş dünyadan yükselen ve gelişmekte olan ekonomilere aktarabileceği iddiası Türkiye için henüz geçerli değildir. Türkiye için doğrusal süreçlerde ekonomik aktiviteyi (dolayısıyla ekonomik büyümeyi) teşvik ederek enerji tüketimini arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca enerjinin geri dönüşümü ve temiz enerji kullanımı düşük karbonlu ekonomik yapı ve döngüsellik açısından önem arz etmektedir.

Sonuçlar, Türkiye'nin mevcut çevre politikaları, enerji tasarrufu ve ticaret politikalarının karbon emisyonunu azaltmadığını göstermektedir. Özellikle 1980 sonrası dönemde ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin de etkisiyle gelişim gösteren imalat sanayi daha fazla enerji kaynağına ihtiyaç duymaktadır ve uygulanan politikalar da yerli ve yabancı yatırımcıları, çoğunlukla kentsel alanlarda olmak üzere, sanayileşme faaliyetlerine katılmaya teşvik etmektedir. Bu durum, artan sanayileşme faaliyetlerini yüksek emisyon hacmi ile birlikte karşı karşıya bırakmaktadır. Söz konusu sonuçlar Türkiye'de fosil yakıt/birincil enerji tüketimi ve ticaret politikalarına ilişkin politika oluşumlarında düşük karbonlu ekonomi tasarımına halen yeterli vurgunun yapılmadığını ve/veya yapılan düzenlemelerin gecikmeli etkisi olacağını göstermektedir. Özellikle enerji üretiminin, birincil kaynaklardan ziyade yenilenebilir enerji üretim kaynaklarına yönlendirilmesi (hidro ve biyokütle) ve enerji verimliliğini arttırmak için yeni (yeşil) teknolojiler ve daha yüksek düzeyde Ar-Ge ile beslenmesinin zorunluluğu anlamına gelmektedir. Ayrıca iklim değişikliğine ilişkin oluşturulacak politikalarda ilgili paydaşlara, karbon emisyon azaltımı ve fosil yakıt enerjisine olan talebin azaltılması için ileri teknolojiler ve çözüm geliştirilmesine dair daha fazla görev düşmektedir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Apostu, S. A., Gigauri, I., Panait, M. ve Martín-Cervantes, P. A. (2023). Is Europe on the way to sustainable development? Compatibility of green environment, economic growth, and circular economy issues. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(2), 1078.
- Bahmani-Oskooee, M. ve Ng, R. C. W. (2002). Long-run demand for money in Hong Kong: an application of the ARDL model. *International Journal Of Business and Economics*, 1(2), 147.
- Balbay, Ş., Sarihan, A. ve Avşar, E. (2021). Dünya'da ve Türkiye'de döngüsel ekonomi/endüstriyel sürdürülebilirlik yaklaşımı, *European Journal of Science and Technology*, 27: 557-569.
- Boulding, K. E. (2013). *The economics of the coming spaceship earth. In Environmental quality in a growing economy* (s. 3-14). RFF Press. <http://www.ub.edu/prometheus21/articulos/obsprometheus/boulding.pdf> adresinden 19 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Bölük, G. ve Güven, M. (2022). The role of tourism, energy consumption, urbanization, and economic growth on ecological footprint: The Turkish case. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (38), 440-449.
- Brown, R. L., Durbin, J. ve Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B: Statistical Methodology*, 37(2), 149-163.
- Chen, P. (2022). The spatial impacts of the circular economy on carbon intensity-new evidence from the super-efficient SBM-DEA model. *Energy ve Environment*, 0958305X221125125.

- Dar, A. A., Hameed, J., Huo, C., Sarfraz, M., Albasher, G., Wang, C. ve Nawaz, A. (2022). Recent optimization and panelizing measures for green energy projects; insights into CO2 emission influencing to circular economy. *Fuel*, 314, 123094.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- Dietz, T. ve Rosa, E. A. (1994). Rethinking the environmental impacts of population, affluence and technology. *Human Ecology Review*, 1(2), 277-300.
- Dietz, T. ve Rosa, E. A. (1997). Effects of population and affluence on CO2 emissions. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 94(1), 175-179.
- Ehrlich, P. R. ve Holdren, J. P. (1971). Impact of population growth: complacency concerning this component of man's predicament is unjustified and counterproductive. *Science*, 171(3977), 1212-1217.
- Ekins, P., Domenech, T., Drummond, P., Bleischwitz, R., Hughes, N. ve Lotti, L. (2019). The circular economy: what, why, how and where. *OECD/EC Workshop on 5 July 2019*, Paris.
- Ellen MacArthur Foundation. (2019). *Circular economy systems diagram*. <https://ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy-diagram> adresinden 19 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ellen MacArthur Foundation. (2021). *The nature imperative: how the circular economy tackles biodiversity loss*. <https://ellenmacarthurfoundation.org/biodiversity-report> adresinden 19 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Erataş, F. ve Uysal, D. (2014). Çevresel Kuznets eğrisi yaklaşımının “Briç” ülkeleri kapsamında değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 64(1), 1-25.
- GAİB (Güneydoğu Anadolu İhracatçı Birlikleri). (2022). *Avrupa Birliği sanayi stratejisi ve döngüsel ekonomi eylem planı*. Eğitim ve Ekonomik Araştırmalar Şubesi, AYM-4, Ekim.
- Gedik, Y. (2020). Döngüsel ekonomiyi anlamak: teorik bir çerçeve. *Turkish Business Journal*, 1(2), 13-40.
- Ghazali, A., ve Ali, G. (2019). Investigation of key contributors of CO2 emissions in extended STIRPAT model for newly industrialized countries: a dynamic common correlated estimator (DCCE) approach. *Energy Reports*, 5, 242-252.
- Goyal, S. (2020). *Reducing waste in circular economy*. *Encycl. Renew. Sustain. Mater.* 467–473.
- Grossman, G. M. ve Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement. *NBER Working Papers Series*, Working Paper No. 3914.
- Grossman, G. M. ve Krueger, A. B. (1996). The inverted-U: what does it mean?. *Environment and Development Economics*, 1(1), 119-122.
- İskenderoğlu, Ö., Ünlübulduk, S. N. ve Karadeniz, E. (2022), Karbon salımının belirleyicileri: çevresel performans endeksindeki ülkelerde bir araştırma. *Verimlilik Dergisi*, (Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilirlik Özel Sayısı), 23-36.
- Kirchherr, J. W. ve van Santen, R. (2019). *Research on the circular economy: A critique of the field*. *Resources, Conservation and Recycling*, 151.

- Knäble, D., de Quevedo Puente, E., Pérez-Cornejo, C. ve Baumgärtler, T. (2022). The impact of the circular economy on sustainable development: A European panel data approach. *Sustainable Production and Consumption*, 34, 233-243.
- Koçan, A., Güner Gültekin, D. ve Baştuğ, M. (2019). Yeni ekonomi ve iş modelleri: döngüsel ekonomi ve paylaşım ekosistemleri. *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi*, 7-8-9 Kasım, Gaziantep.
- Lahti, T., Wincent, J. ve Parida, V. (2018). A definition and theoretical review of the circular economy, value creation, and sustainable business models: where are we now and where should research move in the future?. *Sustainability*, 10 (2799), 1-19.
- Lewandowski, M. (2016). Designing the business models for circular economy—towards the conceptual framework, *Sustainability*, 8(43), 1-28.
- Lin, S., Zhao, D. ve Marinova, D. (2009). Analysis of the environmental impact of China based on STIRPAT model. *Environmental Impact Assessment Review*, 29(6), 341-347.
- Lyeonov, S., Pimonenko, T., Bilan, Y., Štreimikienė, D. ve Mentel, G. (2019). Assessment of green investments' impact on sustainable development: Linking gross domestic product per capita, greenhouse gas emissions and renewable energy. *Energies*, 12(20), 3891.
- MacArthur, E. (2013). Towards the circular economy. *Journal of Industrial Ecology*, 2(1), 23-44.
- Magazzino, C., Mele, M., Schneider, N. ve Sarkodie, S. A. (2021). Waste generation, wealth and GHG emissions from the waste sector: Is Denmark on the path towards circular economy?. *Science of the Total Environment*, 755, 142510.
- Mısır, A. ve Arıkan, O. A. (2022). Avrupa Birliği (AB) ile Türkiye'de döngüsel ekonomi ve sıfır atık yönetimi. *Çevre, İklim ve Sürdürülebilirlik*, 1(1), 69-78.
- Mutascu, M. (2018). A time-frequency analysis of trade openness and CO2 emissions in France. *Energy Policy*, 115, 443-455.
- Nasrollahi, Z., Hashemi, M. S., Bameri, S. ve Mohamad Taghvaei, V. (2020). Environmental pollution, economic growth, population, industrialization, and technology in weak and strong sustainability: using STIRPAT model. *Environment, Development and Sustainability*, 22, 1105-1122.
- Nedelea, A. M., Mironiuc, M., Huiian, M. C., Bîrsan, M. ve Bedrule-Grigoruță, M. V. (2018). Modelled interdependencies between intellectual capital, circular economy and economic growth in the context of bioeconomy. *Amfiteatru Economic*, 20(49), 616-630.
- Neves, S. A. ve Marques, A. C. (2022). Drivers and barriers in the transition from a linear economy to a circular economy. *Journal of Cleaner Production*, 341, 130865.
- Özpolat, A. (2020). Sektörel CO2 emisyonlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Gelecek-11 ülkeleri örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 57(653), 115-136.
- Özuyar, P. ve Gürsoy, Ç. (2021). Türkiye'deki bilimsel yayınlarda döngüsel ekonomi teriminin yeri. *İşletme Akademisi Dergisi*, 2(4), 315-331.
- Pearce, D. W. ve Turner, R. K. (1989). *Economics of natural resources and the environment*. Johns Hopkins University Press.

- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Planing, P. (2015). Business model innovation in a circular economy reasons for non-acceptance of circular business models. *Open Journal of Business Model Innovation*, in press: 1-11.
- Rao, C., Huang, Q., Chen, L., Goh, M. ve Hu, Z. (2023). Forecasting the carbon emissions in Hubei Province under the background of carbon neutrality: A novel STIRPAT extended model with ridge regression and scenario analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(20), 57460-57480.
- Sarıatlı, F., 2017. Linear economy versus circular economy: a comparative and analyzer study for optimization of economy for sustainability. *Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development*, 6(1), 31-34.
- Sauve, S., Bernard, S. ve Sloan, P., 2016. Environmental sciences, sustainable development and circular economy: alternative concepts for trans-disciplinary research. *Environmental Development*, 17, 48-56.
- Schneider, N. (2022). Unveiling the anthropogenic dynamics of environmental change with the stochastic IRPAT model: A review of baselines and extensions. *Environmental Impact Assessment Review*, 96, 106854.
- Shahbaz, M., Loganathan, N., Muzaffar, A. T., Ahmed, K. ve Jabran, M. A. (2016). How urbanization affects CO2 emissions in Malaysia? The application of STIRPAT model. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 57, 83-93.
- Shahzad, S. J. H., Kumar, R. R., Zakaria, M. ve Hurr, M. (2017). Carbon emission, energy consumption, trade openness and financial development in Pakistan: a revisit. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 70, 185-192.
- Sıfır Atık. (2023). *Kilometre taşları*. <https://sifiratik.gov.tr/kutuphane/kilometre-taslari> adresinden 22 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Stahel, W. (1982). *Product-Life Factor*. Mitchell Prize Winning Paper, Product-Life Institute, <http://www.product-life.org/en/major-publications/the-product-life-factor> adresinden 19 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Stahel, W. ve G. Reday-Mulvey (1981). *Jobs for tomorrow: the potential for substituting manpower for energy*, Vantage Press.
- Stahel, W. ve Clift, R. (2016). Stocks and flows in the performance economy. R. Clift ve A. Druckman (Ed.) *Taking stock of industrial ecology*, Springer, Cham.
- Su, B., Heshmati, A., Geng, Y. ve Yu, X. (2013). A review of the circular economy in China: moving from rhetoric to implementation. *Journal of Cleaner Production*, 42, 215-227.
- TÜSİAD. (2021). *Avrupa yeşil mutabakatı döngüsel ekonomi eylem planı Türk iş dünyasına neler getirecek?*. Yayın no: 621. https://www.aso.org.tr/uploads/1/ui/51-06_18_21-74469368148.pdf adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Udeagha, M. C. ve Ngepah, N. (2022). Dynamic ARDL simulations effects of fiscal decentralization, green technological innovation, trade openness, and institutional quality on environmental sustainability: evidence from South Africa. *Sustainability*, 14(16), 10268.

- World Economic Forum. (2023). *The global risks report 2023*. 18th Edition. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Wu, Y., Shi, X. ve Hu, C. (2021). Per capita CO2 emissions divergence influenced by bilateral trade with china under the belt and road initiative. *Sustainable Production And Consumption*, 27, 1589-1601.
- Yalçın, Ö. ve Negiz, N. (2020). Türkiye’de kentsel alanlarda döngüsel ekonomi uygulamaları üzerine bir yazın incelemesi. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 6(1), 25-44.
- Yılmaz, V. (2019). Sürdürülebilir kalkınma ve döngüsel ekonominin bibliyometriği, *Enderun Dergisi*, 3(2), 60-72.
- York, R., Rosa, E. A. ve Dietz, T. (2003). STIRPAT, IPAT and ImPACT: Analytic tools for unpacking the driving forces of environmental impacts. *Ecological Economics*, 46(3), 351-365.
- Zero Waste. (2022). *Zero waste network*. <https://zerowaste.co.nz/why-zero-waste> adresinden 21 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.

CUMHURİYETİN 100. YILINDA TÜRK DENİZ KUVVETLERİ’NİN DIŞ POLİTİKADA ARTAN ETKİSİ

TURKISH NAVAL FORCE IN THE 100th ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC AND INCREASING INFLUENCE ON FOREIGN POLICY

Dr. Öğr. Üyesi Eda TUTAK¹

ÖZ

Deniz kuvvetleri, sadece savaş zamanında ulusal güvenliğin teşkil edilmesinde değil barış zamanında bayrak ve varlık gösterme, barışı destekleme, insani yardım ve arama-kurtarma hareketlerinin icrasıyla da ulusal çıkarların gerçekleştirilmesinde kritik rol oynamaktadır. Özellikle barış zamanında gerçekleştirdiği faaliyetler ile dış politik hedeflere hizmet eden deniz kuvvetleri, dış politikanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Türk Deniz Kuvvetleri, küresel siyasette Türkiye’nin rekabet gücüne önemli ölçüde katkı sunan hem sert hem de yumuşak güç araçlarından biridir. Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyetin 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri’nin ne boyutta geliştiğini incelemek ve dış politikada etkili bir ulusal güç aracı olduğunu ortaya koymaktır. Bu çalışma, Türk Deniz Kuvvetleri’nin 1997’de yayınladığı ve özellikle 2000’li yılların başından itibaren hız kazanan “Açık Denizlere Doğru” stratejisi kapsamında gerçekleştirdiği modernizasyon faaliyetleri, uluslararası hareket, tatbikat ve uygulamalar ile ülke dış politikasında daha etkin rol oynadığını savunmaktadır. Küresel gelişmeler neticesinde denizlerin artan önemi, Türk Deniz Kuvvetleri’ni donanma gücünü geliştirmeye yöneltmiş bu kapsamda donanma altyapısını oluşturan araçların sayısından çok niteliği dikkate alınmıştır. Türk donanma gücü daha teknolojik, daha milli, daha yetenekli ve daha stratejik unsurlarla donatılmış, Cumhuriyetin 100. yılında daha modern bir Türk Deniz Kuvvetleri ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Deniz Kuvvetleri, Türk Dış Politikası, Türkiye Cumhuriyeti.

JEL Sınıflandırma Kodları: F5, F50.

ABSTRACT

The naval forces play a critical role not only in establishing national security in wartime, but also in realizing national interests by displaying flags and presence in peacetime, supporting peace, carrying out humanitarian aid, and search and rescue operations. The activities carried out especially in peacetime and the naval forces serving foreign policy objectives constitute an important part of foreign policy. The Turkish Naval Forces is one of the tools of both hard and soft power that significantly contribute to Turkey's competitiveness in global politics. The study aims to examine the extent to which the Turkish Naval Forces have developed in the 100th year of the Republic and to reveal that it is an effective national power tool in foreign policy. The study argues that the Turkish Naval Forces plays a more active role in foreign policy of the country with its modernization activities, international operations, exercises and practices carried out within the scope of the “Towards Blue Waters” strategy, which was published in 1997 and gained momentum especially since the beginning of the 2000s. As a result of global developments, the increasing importance of the seas has also led the Turkish Navy to develop its naval power, and in this context, the quality of the vehicles that make up the naval infrastructure has been taken into account rather than the number of vehicles. A more modern Turkish Naval Forces emerged in the 100th year of the Republic, equipped with more technological, more national, more talented and more strategic elements.

Keywords: Turkish Naval Forces, Turkish Foreign Policy, Republic of Turkey.

JEL Classification Codes: F5, F50.

¹ Gümüşhane Üniversitesi, İrfan Can Köse Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü, edatutak@gumushane.edu

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The importance of naval forces is closely linked to the importance of the seas. The rapid decrease in land-scarce resources, the increase in natural destruction caused by climate change, and the transportation of an average of 90% of global trade over the seas have increased the importance of the seas in the 21st century. The Turkish Naval Forces, which adapts to these global developments and is aware of the importance of the seas for Turkey, attracts attention with its constantly developing structure. This study aims to examine the extent to which the Turkish Naval Forces have developed in the 100th year of the Republic and to reveal that it is an effective national power tool in foreign policy. This study argues that the Turkish Navy has played a more active role in the foreign policy of the country with its offshore strategy, modernization activities, international operations, exercises and practices, especially since the beginning of the 2000s. Structural, technological and strategic developments in the Turkish Naval Forces on the 100th anniversary of the Republic of Turkey make it more effective in foreign policy. The Turkish Naval Forces consider it necessary to have a naval power that can exist in national and international maritime areas. Turkish Naval Forces aim to have a national and developed navy. For this purpose, it continues modernization activities and carries out international exercises. The Naval Forces play a critical role not only in establishing national security in wartime but also in realizing national interests by displaying flags and presence in peacetime, supporting peace, carrying out humanitarian aid and search and rescue operations. The activities carried out, especially in peacetime and the naval forces serving foreign policy objectives constitute an important part of foreign policy.

Design/methodology/approach:

This article is a research study and the current literature on the Turkish Naval Force and its effects on Turkish foreign policy have been examined. The researcher has examined the publications of government institutions, and academicians on the Turkish Naval Force and its effects on Turkish foreign policy. The information obtained on developments and changes in the Turkish Naval Forces is presented by analysis.

Findings:

When the relevant literature is examined, it is seen that studies on naval forces are generally not related to Turkish foreign policy. This situation shows that the military missions and missions of the Turkish Naval Forces within the scope of hard power have overtaken their diplomatic duties in peacetime. However, the Turkish Naval Forces also includes soft power elements such as flag/presence, humanitarian aid, search and rescue activities in peacetime. In this respect, it can make an impact on other states by providing an important national power source to Turkish Foreign Policy and contributing to Turkey's global competitiveness. In the studies carried out for the Turkish Naval Forces, certain periods were generally examined. Historical events that affected the global society such as the First and Second World Wars and the Cold War and changed the international order were generally accepted as a turning point. Within the scope of the relevant literature, The Turkish Naval Forces is a national power tool that affects and directs developments, policies and strategies. This study addresses the increasing influence of the Turkish Navy on foreign policy and in this respect, it differs from other studies in the literature. Our history of the Republic, which completed its 100th anniversary on October 29, 2023, constitutes a force branch in which qualified personnel and a navy with the ability to move on a global scale are strengthened by national possibilities. As a result of the modernization activities carried out in the Turkish Naval Forces from 29 October 1923 to 29 October 2023, Turkey, surrounded by seas on three sides, managed to reach the power to protect its national interests starting from the high seas.

Conclusion and Discussion:

The naval forces are both a hard power and a soft power. Taking advantage of this power element as much as possible is critical in this century. In this context, the Turkish Naval Forces represent one of the modern and effective national power tools that have turned offshore in the 21st century with its modernization activities carried out within the force, international mission executions, invitation drills and internationally accredited organizations. A more modern Turkish Naval Forces emerged in the 100th year of the Republic, equipped with more technological, more national, more talented and more strategic elements. The Turkish Naval Forces play a more active role in the foreign policy of the country, especially with the offshore strategy it has pursued since the beginning of the 2000s and the modernization activities it has carried out within its unity.

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu günden bugüne izlediği dış politika ile küresel siyasette etkili olmayı başarmış, konjonktürel gelişmeleri jeopolitik gerçeklikle entegre ederek dengeleyici, barışçıl ve uluslararası hukuku öneleyen bir strateji izlemiştir. Türk Dış Politikası (TDP), Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ulusal ve uluslararası çıkarlarını gerçekleştirmek üzere çok boyutlu etkenler tarafından belirlenirken farklı milli güç unsurlarıyla desteklenmektedir. Nüfus, coğrafya, doğal kaynak, endüstriyel kapasite, askerî güç, milli karakter ve moral, diplomasi, hükümet, ekonomik gelişmişlik, kültürel, teknolojik ve bilimsel unsurlardan oluşan ulusal güç kapasitesi, uygulanan dış politikanın etkisini de belirlemektedir. Söz konusu milli güç unsurları sert, yumuşak ve akıllı güç olmak üzere farklı kategorilerde ele alınmakta ve bu güç unsurları birbiri üzerinde etkili olabilmektedir. Realist yaklaşımla değerlendirildiğinde bir devletin en temel ulusal güç unsurunu sert güç kapsamında yer alan askerî gücü oluşturmakta ve bu güç kendisini kara, hava ve deniz olmak üzere üç geleneksel alanda ortaya koymaktadır. 21. yüzyılda özellikle teknolojinin hızla gelişmesiyle birlikte söz konusu bu üç geleneksel uygulama alanına ek olarak uzay ve siber uzay da askerî gücün icra edilebileceği alanlara eklenmiştir. Ancak, geleneksel güç icra alanları hala bir devletin askerî hakimiyetinin geliştirilmesi ve uygulanmasında temel alanlar olarak kabul edilmektedir. Kara, hava ve deniz alanlarındaki askerî yeteneklerin geliştirilmesi ve bu alanlarda güvenliğin sağlanması, ulusal sınırlarla çevrili devletlerin en temel sorumluluklarından birisini oluşturmaktadır. Bu sınırlarda güvenliğin sağlanmasına ek olarak sınır ötesi güç geliştirme kabiliyeti ise üst düzey ulusal çıkarlara hizmet etmektedir. Askerî güç, geleneksel icra alanlarına göre kuvvetlere ayrılmakta ve bu kuvvetler aracılığıyla farklı ulusal çıkarların gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir. Bu kuvvetlerden biri ise deniz kuvvetleridir. Deniz kuvvetlerinin önemi, denizlerin önemi ile yakından bağlantılıdır ve deniz kuvvetlerine denizlerdeki egemenlik hakları ve deniz çevresindeki ulusal çıkarlar üzerinden önem atfedilmektedir. Buna ek olarak klasik deniz teorisyenleri, deniz kuvvetlerine hem savaşta hayati güvenliğin sağlanmasında hem de barışta ticaretin korunmasında merkezi ve kritik bir rol biçmektedir.

Deniz yoluyla gerçekleştirilen toplam ticaret hacminin küresel ticaretin ortalama %90'ını oluşturması, dünya ekonomisinin güvenli ve emniyetli bir deniz ortamına bağlı olduğu önermesini desteklemektedir. Deniz kuvvetleri ise deniz çevresindeki emniyet ve güvenliğin sağlanmasında merkezi bir role sahiptir. Deniz kuvvetleri, sadece savaş ve çatışma dönemlerinde devletlerin denizlerden gelebilecek tehditlere karşı savunulmasında değil aynı zamanda barış döneminde bayrak ve varlık gösterme, barışı destekleme, insani yardım, doğal afet ve arama-kurtarma hareketlerinin icrasıyla da uğraşmaktadır. Özellikle barış zamanında gerçekleştirdiği faaliyetlerle dış politik hedeflere hizmet eden deniz kuvvetleri, dış politikanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Türk Deniz Kuvvetleri, küresel siyasette Türkiye'nin rekabet gücüne önemli ölçüde katkı sunan hem sert hem de yumuşak güç araçlarından birini temsil etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyetin 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri'nin gelişimini inceleyerek TDP'de artan etkisini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada ilk olarak literatür araştırması TDP'ye yönelik çalışmalar ve Türk Deniz Kuvvetleri'ne yönelik çalışmalar olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır. Daha sonra Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze Türk Deniz Kuvvetleri'nin gelişimi incelenmiş, ardından Cumhuriyetin 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri tarafından yürütülen modernizasyon projeleri, uluslararası hareket ve tatbikatlar ele alınarak bu uygulamaların Türkiye'nin küresel görünürlüğüne sunduğu katkı vurgulanmıştır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Bu çalışmada literatür araştırması TDP'ye yönelik çalışmalar ve Türk Deniz Kuvvetleri'ne yönelik çalışmalar olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır.

2.1. Türk Dış Politikasına Yönelik Çalışmalar

TDP odaklı gerçekleştirilen literatür araştırması neticesinde elde edilen çalışmalara ilişkin detaylı bilgiler Tablo 1'de verilmektedir. Bu çalışmada literatür araştırması kapsamında TDP'ye yönelik çalışmalara ayrıca yer verilmesinin sebebi, Türk Deniz Kuvvetleri'nin TDP kapsamında ele alınıp alınmadığını araştırmaktır. Araştırma sonucunda Türk Deniz Kuvvetleri'ni doğrudan dış politika kapsamında inceleyen ve Kuvvet'teki gelişmeleri yumuşak güç yönüyle ele alan çalışma sayısının az olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1. Türk Dış Politikasına Yönelik Çalışmalar

Yazar (Yıl)	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu	Dönem
Athanassopoulou (1997)	1995’de yaşanan Kardak Krizi sonrası Türk-Yunan ilişkilerini incelemek.	ABD ve AB’nin baskısı altında bir araya gelen iki ülke temsilcileri, anlaşmaya yaklaşmış, ancak Türkiye’deki siyasi krizin devam etmesi ve Ankara’nın Kıbrıs konusundaki sert tavrı, yeni ikili sürecin geleceği konusunda şüphelere yol açmıştır.	Kardak Krizi ve Sonrası
Calabrese (1998)	20.yüzyıl Türkiye-İran ilişkilerini incelemek.	Yirminci yüzyıl boyunca Türkiye ve İran, barışçıl ilişkilere sahip olmuştur. Soğuk Savaş stratejik yönelimleri, bu iki ülke arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmıştır. İran Devrimi, Türk-İran ilişkilerinin istikrarına yönelik ilk büyük tehdidi oluşturmuş, ancak, 1980’ler boyunca Türk ve İranlı yetkililer, sorunları çözmeyi başaramasalar da süreci ustaca yönetmişlerdir.	20.yüzyıl
Çalış (2001)	1990’ların başındaki Balkan krizi sırasında, neo-Osmanlılık, İslamcılık ve pan-Türk milliyetçiliği gibi fikirler ile Türk politikasını etkilemeye yönelik iç girişimler neticesinde TDP’yi analiz etmek.	Türkiye’nin stratejisi, esas olarak ulusal çıkarlar ekseninde Bosna’daki savaşla ilgili konularda Batı odaklı şekillendirilmiştir. Türkiye, Batı politikalarını bir taraftan eleştirirken diğer taraftan müttefiklerinin baskın yaklaşımından da kopmamıştır.	1990’lı yıllar
Hunter (2001)	Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve bağımsızlığını kazanan devletlerin ortaya çıkmasından on yıl sonra Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’daki etkisini ve politikalarını incelemek.	Sovyet sonrası dönemde Türkiye, Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleriyle kapsamlı siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmayı başarmıştır. Özellikle Azerbaycan ve Gürcistan’da etkili olup, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan’da da hatırı sayılır bir varlığa sahiptir. Türkiye her iki bölgede de önemli bir oyuncudur, ancak, başarısındaki en önemli faktör, Batı’nın desteğidir.	1990-2000
Öniş (2003)	Helsinki Zirvesi sonrasında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini incelemek.	AB üyeliği, süreçte aday ülkelerde demokratikleşme ve ekonomik dönüşüm için güçlü bir motor oluşturmaktadır. Helsinki Zirvesi, Türkiye’nin iç siyasetinde değişim ve reform için güçlü bir dizi teşvik yaratmıştır.	1999-2003
Oğuzlu (2004)	1990’lı yıllarda TDP’nin süreç, biçim ve sonuç boyutlarını ‘AB üyelik sürecinin yanı sıra demokratikleşme’ ışığında analiz etmek.	Türkiye’de demokratikleşme süreci iç dinamikler ve AB eksenli yorumlanmaktadır. Kıbrıs ve Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası konularıyla ilgili Soğuk Savaş sonrası Türkiye’nin dış politika davranışı, AB-Türkiye ilişkilerinin doğası ile daha iyi açıklanabilecektir.	Soğuk Savaş Sonrası Dönem
Terzi (2005)	AB üyesi ve aday ülkelerdeki dış politikanın Avrupalılaşma süreçlerini analiz etmek ve Yunanistan’ı üye ülke, Türkiye’yi ise aday ülke olarak Avrupalılaşma süreçlerini incelemek.	Yunanistan ve Türkiye karşılaştırmasının çarpıcı sonucu, üye ve aday ülkelerdeki Avrupalılaşma süreçlerinin farklılıklardan çok benzerlikler taşımasıdır. İlk benzerlik, her iki durumda da dış politikanın Avrupalılaşmasıdır. İkinci benzerlik, AB’nin iyi komşuluk ilişkileri ve anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi söyleminin hem üye hem de aday ülkeler tarafından komşularıyla ilişkilerine indirilmesidir.	1999 ve Sonrası
Üçer (2006)	Türkiye’nin AB üyelik süreci hakkında temel soruları araştırmak.	Türkiye olmadan AB jeo-stratejik açıdan eksiktir ve Türkiye de AB olmadan demokratikleşme açısından eksik kalmaktadır.	1997-2006

Yazar (Yıl)	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu	Dönem
Oğuzlu (2008)	Türkiye'nin dış politikasında Ortadoğulaşma durumunu tartışmak.	Türkiye'nin Batı'ya yaklaşımı artık düşünsel olmaktan çok pragmatiktir. Amerika Birleşik Devletleri ve AB ile ilişkiler, Türkiye'nin Batılı kimliğini teyit etmekten çok, Türkiye'nin küreselleşme sürecinin zorluklarıyla başa çıkmasına yardımcı olmakta ve Batı karşısında ulusal kimliğin Doğulu ve İslami yönleri, gücünü artıracığı için önem taşımaktadır. Türkiye, Batı'dan ayrılmamış aksine Avrupa dışı Ortadoğu'da bir Avrupa ülkesi olarak hareket etmiştir.	2000'li Yıllar
Terpan (2009)	AB Ortak Dış ve Güvenlik Politikasında Türkiye'nin yerini incelemek.	Türkiye her zaman Avrupa ve Atlantikçiliği kendi çıkarları doğrultusunda uzlaştırmaya çalışmıştır. Avrupa önceliği, hiçbir zaman Amerikan seçeneğinin yerine düşünülmemiştir.	1963-2009
Kassimeris (2010)	Türkiye'nin AB üyeliğine yönelik dış politika alternatiflerini incelemek ve Türkiye'nin ABD ile ortaklığını, Rusya ve Türk devletleri ile olan ilişkilerini inceleyerek Türkiye'nin bölgede lider rol üstlenme potansiyelini değerlendirmektedir.	Türkiye; ABD, Türki devletler veya AB ile ilişkilerinde bir ikileme karşı karşıya kaldığında, Avrupa ile arasındaki tarihi ve coğrafi bağları dikkate almalı, ülkenin demokratik kurumlarını sağlamlaştırma, daha fazla siyasi gelişme ve ekonomik ilerleme için AB ile ortaklık iyi bir seçenektir. Türkiye'nin geleceği coğrafi olarak uzak ABD'de veya Orta Asya'daki istikrarsız Türki devletlerde değil, Avrupa'dadır.	Soğuk Savaş Sonrası Dönem
Güder ve Mercan (2012)	TDP'yi kapsamlı bir bakış açısıyla incelemek ve uygulanan politikaları etkileyen ilkeleri değerlendirmek.	TDP genel olarak değerlendirildiğinde, dış politikada 2000'li yıllardan sonra bir dönüşüm süreci başlamış ve devam etmektedir.	2000-2012
İpek ve Biltekin (2013)	Türkiye'nin Sahra-altı Afrika'ya yönelik dış politikasını incelemek.	Türkiye'nin Sahra-altı Afrika'ya yönelik politikası, geleneksel devletler arası anlaşmaların ötesinde giderek devlet dışı aktörlerin iş birliğine daha fazla dayanmaktadır.	2000'li Yıllar
Özcan vd. (2015)	Arap Ayaklanmaları Dönemi'nde ve üç Orta Doğu ülkesi Mısır, Irak ve İran'daki Suriye çatışmasına ilişkin ve TDP'ye ilişkin algıları analiz etmek.	Hem Arap Ayaklanmaları hem de Suriye ihtilafı kapsamında Mısır, Irak ve İran'da etnik, mezhepsel ve dini grupların, TDP'ye ilişkin görüşlerinde önemli farklılıklar mevcuttur. Ancak aynı kimlikle ilgili faktörler, elit düzeyde daha az belirgin bir etkiye sahiptir.	Arap Ayaklanmaları Dönemi
Özerdem (2016)	TDP ve insanîyetçilik arasındaki ilişkiyi incelemek.	Türkiye insani yardım, çatışma sonrası yeniden yapılanma ve barış inşası gibi konularda yeni ve etkili uluslararası bir aktördür. Ancak, Somali örneği göstermiştir ki Türkiye, gelecekte Afrika'da daha aktif bir rol üstlenebilecektir.	21. yüzyıl
Çuhadar vd. (2021)	Altı Türk liderinin (Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan, Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Turgut Özal) sahip olduğu kişilik ile tarzlarını inceleyip dış politika üzerindeki etkisini araştırmak.	Türk liderlerini diğer dünya liderlerinden ayıran tek bir kişilik özelliği bulunmamaktadır. Çalışmanın sonuçları; Özal ve Ecevit'in aktif olarak bağımsız bir liderlik tarzına sahip olduğunu, Erbakan'ın bir önderlik tarzı ortaya koyduğunu, Gül'ün liderlik tarzının fırsatçı, Demirel'ininkinin ise yönlendirici olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde çalışmadaki analizde, Erdoğan'ın liderlik tarzı, bilgiye açık olup olmamasına göre hem yayılımcı hem de aktif olarak bağımsız kategorilere ayrılmaktadır.	1970 Sonrası Dönem

Yazar (Yıl)	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu	Dönem
Kubicek (2022)	Uluslararası ilişkiler teorilerinden yapısal, neo-realist yaklaşımları, düşünsel veya yapılandırmacı yaklaşımlarla karşılaştırarak TDP'ye nasıl uygulanabileceğini araştırmak ve bu yaklaşımdaki genel güçlü ve zayıf yönleri belirlemek.	TDP'nin birden fazla itici gücü olsa da hem yapısal hem de düşünsel bakış açıları, belirli olguları anlamak için bir zemin oluşturabilmektedir.	21. yüzyıl
Altunışık (2022)	Orta güç kavramını açıklayarak Türkiye'nin uzun vadeli dış politikasının genel özelliklerini incelemek.	Tarihsel mirası, bölgesel aidiyetinin muğlaklığı, gerçek ve inşa edilmiş merkezi coğrafyası Türkiye'nin 'orta gücünü' değiştirmiş ve arada kalmasına yol açmıştır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti 100 yıllık tarihinde arada kalmışlığı hem gidermeye hem de sürdürmeye yönelik farklı stratejiler geliştirmiştir.	1923-2023
Taş (2022)	TDP'nin Yemen'den Mısır, Libya'ya kadar birçok alanda yeniden oluşturulması ve uygulanmasını kapsayan Türkiye'nin Orta Doğu Politikasını araştırmak.	Orta Doğu'daki TDP davranışı, sistemik ve sistem altı uyarılara yanıt vermeye yönelik büyük bir stratejiyi yansıtmaktadır.	2002-2022
Atmaca ve Torun (2022)	TDP'yi şekillendiren jeopolitik vizyonlar olarak Avrupalılaşma/Avrupalılaşmama, Neo-Osmanlılık ve Avrasyacılığı araştırmak.	Avrupalılaşmanın gündem dışı kalması ve neo-Osmanlılığın olumlu sonuçlar vermemesi neticesinde Avrasyacılık zorunlu biçimde ortaya çıkmıştır. Ayrıca genel olarak jeopolitik vizyonların evrimi yalnızca dış politika kaygılarıyla açıklanamaz. Yurtiçi siyasi hedefler ve ekonomik çıkarlar da önemlidir.	2002-2022
Doğar (2022)	1930'lu yıllarda en büyük tehdit olarak görülen İtalya'nın TDP'deki yerini araştırmak.	1930'lar boyunca Türk-İtalyan ilişkileri, Türkiye'nin pragmatik ihtiyatlılığı ve Akdeniz güvenliği konusundaki endişesini göstermektedir. Ancak Türkiye'nin İtalya'dan algıladığı tehdit, yalnızca İtalya ile ilgili değil, uluslararası bağlam ile ilgilidir.	1930'lu yıllar
Çiftçi (2023)	TDP'deki askeri atılımı tetikleyen mekanizmaları ortaya çıkarmak ve Türkiye'nin ekonomik gelişimi ve savunma sanayisindeki büyüme süreci ile ilişkisini belirlemek.	Ulusal zenginlik, savunma sanayiindeki yükseliş ve muhafazakâr burjuvazi ile siyasal İslamcıların ittifakı, dış politikada askeri dönüşün ana itici güçleri arasındadır.	2002-2023

TDP'ye yönelik Tablo 1'de verilen çalışmalar incelendiğinde, bölgesel ve küresel gelişmelerin bu çalışmaların konusunu belirlediği görülmektedir. Özellikle AB'ye üyelik sürecinin uzun yıllar TDP'ye yönelik çalışmaların odağında yer aldığı izlenmektedir. TDP çalışmalarında genel olarak hükümetlerin ve liderlerin dış politikadaki etkisi incelenmiş, Türkiye'nin sahip olduğu kültürel, dini ve tarihi kimlikler bu politikaların yapım sürecinde önemli faktörler olarak ele alınmıştır. Türkiye'nin dönem dönem değişen Batı ile Doğu yönelimli politikaları incelenirken dönemsel gelişmelere dikkat çekilmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde deniz kuvvetlerine yönelik çalışmaların genellikle TDP ile ilişkilendirilmediği görülmektedir. Bu durum Türk Deniz Kuvvetleri'nin sert güç kapsamında bulunan askeri misyon ve görevlerinin barış zamanındaki diplomatik görevlerinin önüne geçtiğini göstermektedir. Ancak Türk Deniz Kuvvetleri, barış zamanında sancak/varlık gösterme, insani yardım, arama-kurtarma faaliyetleri aracılığıyla yumuşak güç unsurlarını icra etmektedir. Bu yönüyle TDP'ye önemli bir ulusal güç kaynağı sağlayarak diğer devletler nezdinde etki yaratabilmekte, Türkiye'nin küresel rekabet yeteneğine katkı sunabilmektedir.

2.2. Türk Deniz Kuvvetlerine Yönelik Çalışmalar

Literatür araştırmasının ikinci bölümünü oluşturan Türk Deniz Kuvvetleri'ne yönelik gerçekleştirilen çalışmalar, Tablo 2'de detaylı biçimde verilmiştir

Tablo 2. Türk Deniz Kuvvetlerine Yönelik Çalışmalar

Yazar (Yıl)	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu	Dönem
Güvenç ve Barlas (2003)	Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Atatürk'ün önderliğinde geliştirilen donanma gücü ve deniz politikası üzerindeki etkileri incelemek.	Türk deniz politikası ve donanma gücü bir dizi kurumsal, yerel ve uluslararası faktörlerden etkilenmiştir. 1930'ların ortalarına kadar iç siyasi rekabet ve Türk askeri kültürü, donanmayı orduyu desteklemekte ikincil bir role indirmiş, 1934'ten sonra ise değişen uluslararası siyasi ve ekonomik koşullar, Türk deniz politikasının parametrelerinin belirlenmesinde iç faktörlerden daha ağır basmıştır. Donanma politikasındaki bu değişiklik, Türkiye'nin 'dışlanmış' bir güçten statüko yanlısı bir güce dönüşen uluslararası statüsünü de yansıtmıştır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Türkiye'nin yeni donanma programında öngörülen filoyu inşa etme şansını engellemiştir.	1923-1938
Kulaç (2006)	Atatürk sonrası dönemde Türk Deniz Kuvvetleri'nin kullanım amaçlarını, Türk deniz gücünün tarihsel gelişimini ve Türk Deniz Kuvvetleri'nin dış politikadaki yerini incelemek.	Bu çalışmada TDP'de Türk Deniz Kuvvetleri'nin etkili olmasından ziyade dış politikada yaşanan gelişmelerin deniz kuvvetlerini etkilediği yönünde bir sonuca varılmıştır.	1939-1960
Toktaş (2007)	Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın toplam kalite yönetimine geçiş sürecinde eğitim ihtiyaçlarının neler olduğu belirlenerek Deniz Kuvvetleri Komutanlığı için geçiş sürecine yönelik bir eğitim modeli oluşturmak.	Türk Deniz Kuvvetleri'nin sahip olduğu güçlü silah sistemi; gemiler, uçaklar yahut envanterdeki diğer harp araç-gereçleri değil, üniforma taşıyan personelin kalitesi ve niteliğidir.	21. yüzyıl
Palaz ve Kovancı (2008)	Deniz Kuvvetleri karar vericileri tarafından kullanılmak üzere esnek ve uygulanabilir bir AR-GE proje seçim yöntemi önermektir.	Denizaltılarda en önemli özellik gizliliğidir. Sessizlik özelliği ve uzun süre su altında kalma kabiliyeti denizaltıların etkisini arttıran faktörlerdir.	2008
Özgen (2017)	Soğuk Savaş sonrası Türk Deniz Kuvvetleri Stratejisi'ndeki dönüşümü incelemek	Soğuk Savaş sonrasında Türk Deniz Kuvvetleri, stratejik olarak açık denizlere yönelmiş ve bu stratejisini Türk Deniz Görev Grubu ile somutlaştırmıştır.	1997-2017
Özgen (2018)	Türk Deniz Kuvvetleri'nin uçak gemisine olan ihtiyacını çok yönlü araştırmak ve bu kapsamdaki uçak gemisi tedarikini incelemek.	Türk Deniz Kuvvetleri için uçak gemisi gereklidir ve Çok Maksatlı Amfibi Hücum Gemisi Projesi, olumlu bir adım olarak değerlendirilmektedir. Buna ek olarak Kuvvet bünyesine klasik uçak gemisinin de eklenmesi önemli bir katkı sağlayacaktır.	1990-2018
Dal (2018)	Osmanlı Bahriye Harp Okulu'nun gelişimini ve aynı dönemde denizcilik eğitiminin yeniden örgütlenmesini incelemek.	Donanma Akademisi, yeni eğitim yöntemlerinin doğası, müfredatın kalitesi ve öğretim standartları dikkate alınarak detaylandırılmış ve bu dönemde daha önce düşünülen çok daha üstün bir deniz eğitimi sunulmuştur.	19. yy
Yaman (2019)	Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yaşanan Kurtuluş Savaşı'nda Türk Donanması'ndaki değişimi ve milli mücadeleye olan katkısını ortaya koymak	Bahriye Dairesi Reisliği, millî mücadelenin devam ettiği yıllarda tüm imkânsızlıklara rağmen lojistik destek ve donanma bünyesindeki gemi onarımına büyük katkı sağlamıştır. 1924 yılında Cumhuriyet Donanması'nın inşası için Bahriye Vekâleti ismiyle deniz kuvvetleri yeniden yapılanmıştır.	1919-1924

Yazar (Yıl)	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu	Dönem
Şahin (2020)	Uluslararası ilişkiler disiplininin Türk Deniz Kuvvetleri açısından önemini ortaya koymak	Uluslararası ilişkiler disiplini, Türkiye'nin dış politikasında önemli bir yere sahip olan Türk Deniz kuvvetleri için gerekli bir alanı oluşturmaktadır.	21. yüzyıl
Uyanıker (2021)	Türk Deniz Kuvvetleri'nde başlayan tören geleneğini, Osmanlı'daki en önemli deniz savaşlarından biri olan Preveze Deniz Zaferi özelinde incelemek.	Preveze Deniz Zaferi, Osmanlı Dönemi'nde her yıl anılarak kutlanmamış, ancak gazeteci, bürokrat ve milletvekili olan Abidin Daver'in çabaları sonucu 27 Eylül 1938'de Zaferin 400. Yıl dönümü kapsamlı biçimde kutlanmıştır. 1948 yılından itibaren 'donanma günü', 1964 yılından itibaren ise 'deniz kuvvetleri günü' olarak kutlanmaya devam etmiştir.	1938-1964
Sertel (2022)	1974 Kıbrıs Barış Harekâtı öncesi Türk Donanması'ndaki güçlendirme ve modernleşme girişimlerini araştırmak	İncelenen dönemde Türk Donanması'ndaki modernleşme çabaları kapsamında; Türk Deniz Kuvvetleri bünyesinde bulunan askerî gemilerin bir kısmı yerli tersanelerde üretilirken bir kısmı da ABD ve Almanya'dan satın alma yoluyla edinilmiştir.	1968-1974

Türk Deniz Kuvvetleri'ne yönelik gerçekleştirilen çalışmalarda genellikle belli dönemler incelenmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş Dönemi gibi küresel toplumu etkileyen, uluslararası düzeni değiştiren tarihsel olaylar genellikle dönüm noktası olarak kabul edilmiş ve bu olayların Türk Deniz Kuvvetleri'ndeki yapılanma, stratejik yönelim ve uygulamaları nasıl etkilediği incelenmiştir. Dolayısıyla genel olarak ilgili literatür incelendiğinde; Türk Deniz Kuvvetleri'nin gelişmeleri, politikaları, stratejileri nasıl etkilediği değil daha çok bunlardan nasıl etkilendiği yönünde çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu çalışma, Türk Deniz Kuvvetleri'nin dış politikadaki artan etkisini ele almakta ve bu yönüyle literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Türk Deniz Kuvvetleri, 21. yüzyılda etkilenen bir güç olmaktan ziyade etkileyen rolünü üstlenmiş, hem sert hem de yumuşak güç unsurlarını uygulayan modern bir kuvvet yapısına erişmiştir.

3. TÜRK DENİZ KUVVETLERİ

3.1. Tarihsel Arka Plan

Türk kültüründe özellikle de Türklerin Anadolu'ya göç etmesiyle birlikte denizler önemli bir yer edinmiş, dünya denizciliğinin gelişmesine Türk denizcileri damga vurmuştur. Piri Reis ve Barbaros Hayreddin Paşa gibi eserleri ve fikirleriyle denizcilik tarihine yön veren isimler, Anadolu coğrafyasında Osmanlı İmparatorluğu'nun denizlerde hüküm sürmesine vesile olmuş ve denizciliğin ehemmiyetini Batı deniz teorisyenlerinden evvel vurgulamıştır. Amerikalı ünlü deniz teorisyeni Alfred Thayer Mahan'a atfedilen "Denizlere hâkim olan, dünyaya hâkim olur." sözü Mahan'dan 400 yıl önce yaşayan Barbaros Hayreddin Paşa'ya ait bir söz olarak literatüre geçmiştir (Currey, 1910). Mahan, 20. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Donanması'na yön vermiş, ABD'nin dünyanın en büyük deniz gücü olmasında büyük rol oynamıştır. Ancak bu etki, Mahan'ın denizlere dair teorisinin ABD'nin ekonomik gücü ile birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Denizlerde güç elde etmenin en önemli yollarından biri ABD örneğinden de anlaşılacağı üzere ekonomik gelişmişlik, stratejik temel ve teknoloji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk Deniz Kuvvetleri, denizciliğe dair köklü mirası devralarak ilk Türk Donanması'nı 1081 yılında inşa etmiştir (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023a). Bu tarih, Türk Deniz Kuvvetleri'nin kuruluşu olarak anılırken Türk devlet geleneğinde deniz kuvvetlerinin ne denli köklü bir tarihe sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde denizlerde güç gösterisi yapan Türk Donanması, Osmanlı Dış Politikasının en önemli uygulayıcılarından biri haline gelmiştir. Savaşlar kazanan ve oldukça başarılı denizciler yetiştiren Osmanlı, kendi gemilerini inşa etmiş, Kızıldeniz, Akdeniz ve Hint Okyanusu başta olmak üzere tüm dünya denizlerinde faaliyet göstermiştir. Ancak İmparatorluğun zayıflamaya başlamasıyla birlikte dağılma döneminde denizlerde de güç kaybedilmiş, dört yıl devam eden I. Dünya Savaşı Osmanlı Donanması'nın neredeyse yok olmasına neden olmuştur.

1919 ve 1922 yılları arasında gerçekleşen Millî Mücadele Dönemi'nde Türk Donanması âtil duruma gelirken, Türk denizcileri millî mücadeleye farklı yollarla destek vermeyi ihmal etmemiştir. Bazıları Anadolu'ya geçerek kara savaşlarına fiili destek verirken bazıları da Marmara ve Karadeniz'de Millî Mücadeledeki kritik nakliyatları gerçekleştirerek lojistik destek vermiştir (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023a). Yıpranmış donanma

gemileri ile üstün çabalar gösteren deniz kuvvetleri, tüm risklere rağmen deniz nakliyatını gerçekleştirmeyi başarmıştır. Öyle ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Deniz Kuvvetleri'nin Millî Mücadeleye katkısını şu ifadelerle vurgulamıştır (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023a): “*Düşman ablukasına ve sahip olduğu kısıtlı deniz araçlarına rağmen, Bahriyemizin mensupları Karadeniz’de bir kaç gemi ile harikalar göstererek, hiçbir şey kaybetmeksizin deniz nakliyatını sağlamak suretiyle teşekkür değer hizmetler yapmışlardır.*” Atatürk’ün bu sözleri kritik lojistik destekleriyle örnek görev bilincine sahip cesur denizcilerin Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasındaki önemli payını ortaya koymaktadır.

Türk milletinin gösterdiği üstün gayret ve mücadele ile 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve bu tarihten itibaren Cumhuriyetin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk Deniz Kuvvetleri’nin yeniden inşası ve Türk Donanması’nın güçlendirilmesi amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye Cumhuriyeti’nin donanma yönünden kuvvetli ve denizlerde harekât kabiliyetine sahip kuvvet yapısına sahip olmasının daima altını çizen Atatürk, Türkiye açısından donanmanın önemini şu sözlerle vurgulamıştır:

“Hudutlarının mühim ve büyük aksamı deniz olan Türk Devleti’nin donanması da mühim ve büyük olmak gerektir. O zaman Türkiye Cumhuriyeti daha müsterih ve emin olacaktır. Mükemmel ve kaadir bir Türk Donanmasına malik olmak gayedir. Bunun ilk azimet noktası, sefain-i harbiye tedarikinden evvel onları muvaffakiyetle sevk ve idareye muktedir kumandanlara, zabıtlere, mütehassıslara malikiyettir.” (Metel, 1966, s. 90).

Atatürk döneminde tüm kısıtlı mali imkânlarla rağmen donanma altyapısının güçlendirilmesi hedeflenmiş, ithal etme yoluyla donanma envanteri tedarik edilirken diğer taraftan da yerli imkânlarla gemi inşasının gerçekleştirilmesi amacıyla girişimlerde bulunulmuş, hatta yabancı gemilerin tamiri millî tersanelerde yapılmaya başlanmıştır (Eker ve Bahtiyar, 2019, s. 23). Atatürk’ün denizcilik stratejisi, sadece donanmanın güçlendirilmesini değil aynı zamanda ticari, kültürel ve diplomatik kapsamda olmak üzere topyekûn bir denizcilik bilincinin oluşturulmasını da içermektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Atatürk ile başlayan ve 21. yüzyıla kadar izlenen Türk denizcilik stratejisi genel olarak dört ayaklı stratejik hedef üzerine kurgulanmıştır. Bunlardan ilki bir yarımadada devleti olan Türkiye’nin denizlerde güç elde etme mecburiyeti, ikincisi denizciliğe dair nitelikli personelin eğitimi, üçüncüsü Türk milletinin genel olarak denizcilik bilincine ulaşması ve sonuncusu da millî unsurlarla oluşturulmuş küresel nitelikte bir deniz gücüne erişilmesidir. Bu dört ana hedefin gerçekleştirilmesi amacıyla görev icra eden Türk Deniz Kuvvetleri, 2000’li yılların başından itibaren daha etkin, daha aktif, daha güçlü ve daha millî bir kuvvet olarak ulusal çıkarların gerçekleştirilmesine hizmet etmeye başlamıştır.

3.2. Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Deniz Kuvvetleri ve Dış Politikada Artan Etkisi

Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. kuruluş yıldönümünde Türk Deniz Kuvvetleri’nde yaşanan yapısal, teknolojik ve stratejik gelişmeler dış politikadaki olayların etkilediği bir deniz kuvvetlerinden ziyade dış politik gelişmeleri etkileyen bir deniz kuvvetlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 29 Ekim 2023 tarihinde 100. yılını dolduran Cumhuriyet tarihimiz, millî olanaklarla güçlendirilmiş küresel ölçekte hareket yeteneğine sahip bir donanma ile nitelikli personelin görev icra ettiği bir kuvvet kolunu oluşturmaktadır. 29 Ekim 1923’ten 29 Ekim 2023 tarihine kadar Türk Deniz Kuvvetleri’nde gerçekleştirilen modernizasyon faaliyetleri neticesinde, üç tarafı denizlerle çevrili olan Türkiye, millî çıkarlarını açık denizlerden başlamak üzere koruyabilecek güce ulaşmayı başarmıştır.

21. yüzyılda küresel ve bölgesel düzeyde jeopolitik ve stratejik dengelerdeki değişiklikler çok boyutlu güvenlik sorunlarının yaşanmasına neden olurken bu güvenlik tehditleriyle başa çıkabilmek ve ulusal çıkarları koruyabilmek ise kapsamlı politikalar ile desteklenen askerî güç gerektirmektedir. Karasal kıt kaynakların hızla azalması, iklim değişikliğinin yarattığı doğal tahribatın artması, küresel ticaretin ortalama %90’nının denizler üzerinden taşınması ise denizlerin önemini içinde bulunduğumuz yüzyılda hayati derecede arttırmış, deniz güvenliği tehditlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Buna ek olarak teknolojik gelişmeler ve küreselleşmenin etkisiyle devletlerin deniz alanlarından sağladığı menfaatlerin kapsamı genişlemiş böylece denizler, 21. yüzyılın en kritik güç alanları haline gelmiştir. Bu küresel gelişmelere uyum sağlayan hatta dünya çapında sayılı donanma güçlerinden birine sahip olan Türk Deniz Kuvvetleri, deniz alanlarının Türkiye açısından neden bu denli önemli olduğunu aşağıdaki gibi sıralamaktadır (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023b):

- Ülke çıkar ve güvenliğine yönelik tehditlerin ilk olarak denizlerden gelme ihtimalinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir.

- Enerji tedarikinde dışa bağımlı olan ve artan enerji ihtiyacına sahip ülkemiz için denizler enerji temin ve dağıtımında önem arz etmektedir.
- Dünya çapında olduğu gibi Türkiye'nin de dış ticareti büyük oranda denizler aracılığıyla taşınmaktadır.
- Ülke ekonomisi geliştikçe, dış yatırımlar artmakta ve bu alanlardaki hakların korunması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.
- Denizlerde Türkiye'nin yetki alanları devlet ve gelecek nesiller için uluslararası hukukla garanti altına alınan zengin doğal kaynaklara ev sahipliği yapmaktadır.

Yukarıda sayılan nedenlerle Türk Deniz Kuvvetleri, “Mavi Vatan” olarak adlandırılan deniz yetki alanlarında (milli hak ve çıkarların olduğu ulusal ve uluslararası tüm denizler) varlık gösterecek nitelik ve nicelikte bir donanma gücüne sahip olmanın bir zorunluluk olduğunu vurgulamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri'nin ilke ve öncelikleri arasında yerli ve milli unsurlarla geliştirilmiş silah, gemi ve sistemlerle donatılmış güçlü bir donanma inşa etmek yer almaktadır. Bu amaçla Türk Deniz Kuvvetleri bünyesinde 2000'li yılların başından itibaren modernizasyon projeleri yürütülmektedir. Türk Deniz Kuvvetleri'nin Cumhuriyetin 100. yılında ne denli geliştiğinin daha detaylı görülebilmesi açısından çalışmanın bir sonraki başlığında Kuvvet bünyesinde yürütülen modernizasyon projeleri ele alınmıştır.

3.2.1. Türk Deniz Kuvvetleri Bünyesinde Yürütülen Modernizasyon Projeleri

Üç tarafı Karadeniz, Ege ve Akdeniz gibi kritik denizlerle çevrili, ulusal çıkarlarının büyük bir kısmı denizlerle bağlantılı olan Türkiye'nin gelişmiş bir donanma gücüne sahip olması tercihten ziyade bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak 21. yüzyılda hızla gelişen teknoloji ve yaygınlaşan küreselleşme donanma gücünün artık dışa bağımlı olmadan gelişmiş bir teknolojiyle oluşturulması ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Sürekli değişen küresel dengeler milli kaynaklarla güç inşa etmenin de önemini ortaya koymaktadır. Türk Deniz Kuvvetleri de bu düsturla hareket etmekte, ulusal ve uluslararası sularda milli çıkarların gerçekleştirilmesi amacıyla faaliyetlerini sürdürmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Millî Mücadelede zayıf düşmüş ve yıpranmış bir donanmadan caydırıcı, etkin ve modern bir donanma gücüne erişebilmek uzun ve özverili bir süreç izlenerek mümkün olmuştur. Kuvvet bünyesinde yer alan donanmanın geliştirilmesi Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Atatürk dönemiyle birlikte başlamış, günümüze kadar devam etmiştir. Milli imkânlarla bir donanma gücü inşa edebilmek için 2000'li yılların başından itibaren süregelen modernizasyon faaliyetleri, Cumhuriyetin 100. yılında somut çıktıkları ile Türk Donanması'nın nitelik ve yerlilik açısından dünyanın sayılı güçlerinden biri olmasını sağlamıştır. Tablo 3'te bu projelere ait bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3. Türk Deniz Kuvvetleri Tarafından Yürütülen Modernizasyon Projeleri

Sınıfı	Proje Adı					
			TF-2000 Hava Savunma Harbi Muhribi Projesi	Açık Deniz Karakol Gemisi Projesi	Fırkateyn Modernizasyon Projeleri	Gemi Entegre Savaş İdare Sistemi (GENESİS) Projesi
<i>Fırkateyn Muhrip Projeleri</i>	MİLGEM (Milli Gemi) Projesi	İSTİF Sınıfı Fırkateyn Projesi				
<i>Amfibi Çıkarma Gemi Projeleri</i>	Çok Maksatlı Amfibi Gemi (LHD) Projesi	Amfibi Gemi (LST) Projesi				
<i>Yerli Gündümlü Mermi ve Torpido Projeleri</i>	Satıhtan Satıha Gündümlü Mermi Projesi (Atmaca)	Modern Denizaltı Torpidosu Projesi (Akya)				
<i>Denizaltı İnşa Projeleri</i>	Havadan Bağımsız Tahrik Sistemli (REİS Sınıfı) Denizaltı Projesi					
<i>Yardımcı Gemi Projeleri</i>	Lojistik Destek Gemisi Projesi	Denizaltı Kurtarma Ana	Denizde İkmal			

Sınıfı	Proje Adı
	Gemisi (MOSHIP), Kurtarma ve Yedekleme Gemileri Projeleri
	Muharebe Destek Gemisi Projesi (DİMDEG)
Bot Projeleri	Yeni Tip SAT Botu Projesi

Kaynak: (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023c).

Tablo 3’te verilen projeler, Türk donanmasının milli unsurlarla geliştirilmesi amacıyla sürdürülmektedir. Bu projelerden bazıları tamamlanırken bazıları ise kademeli olarak devam etmektedir. Bunlar arasında Fırkateyn muhrip projeleri içinde yer alan MİLGEM, Türk Savunma Sanayisi açısından da önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Türk Deniz Kuvvetleri’nin ihtiyaç duyduğu 12 adet korvet tipi geminin yapımı için MİLGEM proje faaliyetleri 15 Şubat 2000’de Savunma Sanayi İcra Komitesi kararı ile resmi olarak başlatılmıştır (Korkut, s. 47). Bu proje kapsamında ilk savaş gemisi TCG HEYBELİADA, 27 Eylül 2011 tarihinde hizmete girerken hemen ardından TCG BÜYÜKADA 27 Eylül 2013’te, ardından TCG BURGAZADA 04 Kasım 2018’te ve son olarak TCG KINALIADA 29 Eylül 2019’da hizmete girmiştir (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023c). Üretilen bu ilk dört geminin ardından MİLGEM Projesi’nin devamı niteliğindeki İSTİF sınıfı fırkateynlerin üretim çalışmaları başlatılmıştır. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve Savunma Sanayii Başkanlığı iş birliğiyle yürütülen MİLGEM Projesi, sadece milli olarak savaş gemisi inşasını değil aynı zamanda silah ve savaş yönetim sistemi olmak üzere teknik donanımları da içermektedir. Türk Deniz Kuvvetleri, dünya çapındaki teknolojik gelişmeleri inceleyerek NATO içindeki teknoloji geliştirme faaliyetlerinde aktif yer almakta, teknolojik ve askerî açıdan kritik sistemlerde millilik gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır (MSÜ, 2023).

Türk Deniz Kuvvetlerinin dünyadaki prestijini arttıran en önemli milli atılımlarından biri Çok Maksatlı Amfibi Hücum Gemisi Projesi’dir. 2016 yılında inşasına başlanan 10 Nisan 2023 tarihinde hizmete giren TCG ANADOLU, %70 yerlilik oranı ile Türk Savunma Sanayii’ndeki dışa bağımlılığın azaltılması noktasında en önemli başarılarından birini temsil etmektedir. (BBC, 2023). TCG ANADOLU’nun fiziksel tasarımı, İnsansız Hava Araçları (İHA)’nın harekâtına uygun olduğundan bu savaş gemisinde İHA’ların konuşlandırılması planlanmaktadır. Buna ek olarak yerli güdümlü mermi ve torpido projeleri, denizaltı projeleri, yardımcı gemi ve bot projelerinin de sürdürüldüğü Türk Deniz Kuvvetleri bünyesinde mevcut ve gelecekte ortaya çıkabilecek ihtiyaçların milli olanaklarla karşılanması hedeflenmektedir. Türkiye ayrıca milli imkânlarla geliştirilen savaş gemisi, savaş yönetim sistemleri ve silahlar kapsamında diğer devletlerle ikili ve çok taraflı anlaşmalar yaparak Türk tersanelerinde üretilen deniz araçlarının ihracatını gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda Aralık 2020 tarihinde Türkiye ve Ukrayna arasında Ukrayna’nın Donanma envanterine kazandırılmak üzere MİLGEM korvetinin üretimi için anlaşmaya varılmıştır (Öncel, 2021). Bu anlaşma sonucunda; Eylül 2021’de ilk Ukrayna Ada sınıfı korveti olan (F-211) Hetman Ivan Mazepa’nın kızağa konma töreni gerçekleşmiş, Ekim 2022’de denize indirilmiş ve Mart 2023’te ikinci sipariş olan korvetin inşa süreci başlatılmıştır (Mavi Vatan, 2023). 2018 yılında Türkiye ve Pakistan Savunma Bakanlığı arasında yine MİLGEM Projesi kapsamında 4 adet gemi siparişi alınmış bu gemilerin birincisi 2021’de, ikincisi ve üçüncüsü 2022 yılında denize indirilmiştir (Işık, 2022).

Cumhuriyetin ilk yıllarında kısıtlı mali olanaklar ve gemi sayısının azlığı Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün vizyonuyla önceliklendirilmiş, daha sonra NATO’ya üye olunmasıyla birlikte donanma güçlenmeye başlamıştır. Ancak Türk Deniz Kuvvetleri’nin hareket kabiliyetinin artması, donanma alt yapısının güçlendirilmesi ve milli deniz araçlarının inşası ancak 21. yüzyılın başından itibaren mümkün olmuştur. Türk Deniz Kuvvetleri’nin güçlenmesi ve dış politikadaki etkisinin artması sadece donanmanın envanter bakımından güçlendirilmesi ve yerli ekipman kullanımıyla olmamış aynı zamanda Kuvvet bünyesinde gerçekleştirilen ulusal ve uluslararası harekâtların ve NATO kapsamında yürütülen faaliyetlerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Çalışmanın izleyen başlığında Türk Deniz Kuvvetleri bünyesinde yürütülen uluslararası harekâtlar ve tatbikatlar ele alınmıştır.

3.2.2. Türk Deniz Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen Harekât ve Faaliyetler

Türk Deniz Kuvvetleri, çok boyutlu stratejik uygulamaları ile NATO ittifakından faydalanmakta, ikili anlaşmalar ile iş birlikleri geliştirmekte ve yerli teknoloji hamlesiyle donanma gücünü sadece savaş dönemlerinde değil barış dönemlerinde de kullanarak etkin bir dış politika aracı haline getirmektedir. Uluslararası harekâtlar ve davet

tatbikatları aracılığıyla dünya çapında Türk Donanması'nın gücünü gösteren faaliyetler, barış zamanında icra edildiğinden güç gösterme, varlık gösterme ve çatışmaya hazırlıklı olma kapsamında Türk Deniz Kuvvetleri'nin dış politikadaki etkisini arttırmaktadır. Öyle ki bir NATO üyesi olarak Türkiye, deniz kuvvetleri kapsamında hem ittifaka en fazla katkı sağlayan hem de uluslararası tatbikatlara ev sahipliği yapan sayılı ülkelerden biridir. Türk Deniz Kuvvetleri bünyesinde periyodik olarak yürütülen uluslararası harekâtlar ve davet tatbikatları, küresel çapta izlenmekte ve Türk donanma gücünün gelişmişliği, hareket yeteneği, teknolojik donanımı ile milli olanaklarının boyutunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamında Türk Deniz Kuvvetleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikadaki gücünü arttıran en önemli ulusal güç araçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk Deniz Kuvvetleri tarafından yürütülen uluslararası harekât ve davet tatbikatları aşağıda sıralanmıştır (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023d):

- Türk Deniz Kuvvetleri'nin açık denizlerde harekât yeteneğine sahip olma hedefiyle oluşturduğu ve 21. yüzyıl Türk deniz stratejisinin somut bir çıktısını oluşturan Türk Deniz Görev Grubu, sancak/varlık gösterme amacıyla 2019 yılından itibaren Akdeniz Kalkanı Harekâtına ve NATO Deniz Muhafızı Harekâtına destek olmak ve Orta Akdeniz'de sancak/varlık göstermek amacıyla belli aralıklarla görev icra etmektedir.
- Türk Deniz Kuvvetleri Birleşik Görev Kuvveti kapsamında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından alınan kararlara istinaden Aden Körfezi'nde 2009 yılından itibaren uygun periyotlarla bulunarak deniz haydutluğuyla mücadeleye katkı sunmaktadır. Ticari gemilerin güvenliğini sağlamak ve küresel barışa katkı sunmak amacıyla yürütülen faaliyete Türk Deniz Kuvvetleri Arap Denizi, Aden Körfezi, Hint Okyanusu ve bölge denizlerinde bir Fırkateyn ile katkıda bulunmaktadır.
- Türk Deniz Kuvvetleri, NATO Daimî Görev Gruplarına Fırkateyn, personel ve farklı donanma araçlarıyla destek sunmaktadır. Türkiye, NATO üyesi ülkeler arasında hem katkı süresi hem de platform miktarı açısından ittifak deniz gücüne en fazla katkı sağlayan ülkedir.
- Karadeniz'de deniz güvenliğini sağlamak ve yasadışı faaliyetleri engellemek amacıyla Türkiye'nin önderliğinde "Karadeniz Uyumu Harekâtı" 2004 yılında başlatılmıştır. Bu kapsamda keşif/karakol görevleri icra edilmekte ve Rusya, Ukrayna, Romanya gibi Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerle birlikte çalışabilirliğe katkı sunulmaktadır.
- Türkiye'nin Akdeniz'deki hak ve çıkarlarını korumak, bölge güvenliğini sağlamak amacıyla 2006 yılında "Akdeniz Kalkanı Harekâtı" başlatılmıştır. Akdeniz'de bölge ve bölge dışı aktör faaliyetlerinin artmasıyla birlikte bu harekâtın kapsamı da genişletilmiştir.
- Akdeniz'de deniz güvenliği kapasitesini geliştirme, durumsal farkındalık ve terörle mücadele kapsamında NATO tarafından Deniz Muhafızı Harekâtı icra edilmektedir. Akdeniz'de emniyetli bir deniz ortamının sağlanması amacıyla yürütülen bu harekâta Türk Deniz Kuvvetleri, NATO üyeleri arasında en fazla katkı sunan ülkedir. Bu nedenle Deniz Muhafızı Harekâtı'nın bir parçası olan Odak Harekâtı'nın 2021 Nisan-Mayıs Dönem Komutası Türkiye tarafından üstlenilmiştir.
- Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararları gereğince Doğu Akdeniz'de kaçakçılığın önlenmesi, güvenliğin sağlanmasına yönelik "UNIFIL Deniz Harekâtı" yürütülmektedir. Türk Deniz Kuvvetleri de bu harekât kapsamında Doğu Akdeniz'de sancak/varlık göstermekte ve denetim faaliyetleri yürütmektedir.
- Türk Deniz Kuvvetleri, Afganistan Uluslararası Güvenlik Yardım Kuvveti kapsamında 2015 yılından itibaren farklı teçhizat ve personel ile görev icra etmektedir.
- Türk Deniz Güvenliği Mükemmeliyet Merkezi Komutanlığı, 2012 yılından itibaren çevre denizlerde güvenliğin sağlanabilmesi amacıyla çok boyutlu çalışmalar yürütmektedir. 2020 yılında NATO'ya akredite olan Komutanlık, uluslararası askerî kuruluş statüsünü elde etmiştir. Deniz güvenliğinin sağlanması çok uluslu iş birlikleri gerektirdiğinden Türk Deniz Kuvvetleri, faaliyetlerinde iş birliği, birlikte çalışma kabiliyeti ve çok uluslu çözüm anlayışını benimsemektedir.
- 2021 Nusret Mayıs Harbi Davet Tatbikatı, NATO ve müttefik ülkelerin birlikte çalışabilirliğini arttırmak ve gerçek koşullara yakın bir ortamda eğitim vermek amacıyla Türkiye'nin ev sahipliğinde Kuzey Ege'de gerçekleştirilmiştir.
- Doğu Akdeniz 2021 Davet Tatbikatı, Türk Deniz Kuvvetleri tarafından Doğu Akdeniz'de NATO ve dost ülkelerin deniz kuvvetleri arasındaki koordinasyonu arttırmak amacıyla düzenlenmiştir. Deniz harbine yönelik

uygulamalar, kriz müdahalesi ve birlikte çalışma yeteneğinin artırılmasına yönelik bu tatbikat, kuvvetin sürekli gelişen ve harbe hazır niteliğini pekiştirmektedir.

- Kurtaran-2021 ve 2023 Tatbikatı, denizaltı arama kurtarma faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik Deniz Kuvvetleri Komutanlığı tarafından müttefik ülkelerin de katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Türk Deniz Kuvvetleri, yukarıda özetlenen modernizasyon projeleri, uluslararası faaliyetler ve davet tatbikatları ile kuvvet yeteneğini geliştirmeye, açık denizlerde varlık göstermeye odaklanmıştır. Türk Deniz Kuvvetleri'nin en önemli güç kaynağını oluşturan Türk Donanması, teknolojik ve modern deniz araçlarıyla güçlendirilmektedir. Donanma gücü kapsamında 139 adet deniz aracı, 18 adet uçak, 43 adet helikopter, 15 adet insansız hava aracının Türk Donanmasına hizmet ettiği görülmektedir (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 2023e). Türkiye, deniz kuvvetleri aracılığıyla uluslararası faaliyetlere, harekâtlara, tatbikatlara katılarak küresel görünürlüğünü arttırmakta ve donanma gücünü varlık gösterme yoluyla ortaya koymaktadır. Barış döneminde donanma gücünün kullanılarak siyasi sonuçlar elde edilmesi olarak tanımlayabileceğimiz donanma diplomasisi, bir taraftan sert güç unsuruyken diğer taraftan önemli bir yumuşak güç unsurudur. Deniz kuvvetlerinin barışı koruma operasyonlarına katılması, insani yardım ve acil müdahale durumlarında rol oynaması da yine yumuşak güç kapsamında değerlendirilebilecektir. Türk Deniz Kuvvetleri ise denizlerin Türkiye Cumhuriyeti için kritik öneminin farkında olarak bu alanlarda gelişmiş hareket yeteneğine sahip, ulusal çıkarları gözeten, güçlü bir donanma inşa etmektedir. Sadece ulusal sularda değil uluslararası sularda da varlık gösteren Türk Deniz Kuvvetleri, 21. yüzyılda açık deniz stratejisi ile milli çıkarların gerçekleştirilmesine hizmet etmektedir.

3.2.3. Türk Deniz Kuvvetleri'nde Yaşanan Gelişime Dair Uluslararası Değerlendirmeler

Türkiye, yaklaşık 8.350 km kıyı uzunluğu, Asya ve Avrupa kıtasında bulunan toprakları, Karadeniz'i dünyaya bağlayan güzergahta olması, zengin kültürel ve tarihi mirası ile jeostratejik önemi yüksek, dış politikası çok boyutlu faktörler tarafından belirlenen bir devlettir. Üç tarafı denizlerle çevrili olması, stratejik açıdan rekabet ve çatışmaların yaşandığı bir coğrafi konumda bulunması, Türkiye'yi kurulduğu günden bugüne denizlerde güç elde etmeye yöneltmiştir. Ancak ekonomik ve teknolojik imkânların yeterince gelişmemesi denizlerde istenilen seviyeye ulaşılmasını da geciktirmiştir. 1990'larında başlayan ve 21. yüzyılda hızla devam eden Türk deniz gücündeki yükseliş, ülke dış politikasını da olumlu yönde etkilerken ülke savunma sanayisindeki ilerlemeler, denizlerde milli ve yerli olanaklarla var olmayı da mümkün kılmıştır. Türk Deniz Kuvvetleri, milli olanaklarla güçlendirilen donanma alt yapısı ve NATO standartlarında oluşturulan kuvvet yapılanması ile güçlü bir deniz gücü olma yolunda ilerlemektedir. Küresel ölçekte bir deniz gücü erişimi için ise gerçekleştirilen modernizasyon projeleri ve izlenen stratejiler aracılığıyla açık deniz harekât yeteneklerini geliştirmeye devam etmektedir. Denizlerde bağımsız biçimde var olmak için yerli teknolojik imkânlarla savaş gemisi üreten Türkiye, dünya çapında savaş gemisi ihraç eden sayılı ülkeler arasındadır. Bu kapsamdaki ilerlemeler, geliştirilen teknolojik imkânlar ve gerçekleştirilen ihracat anlaşmaları, Türkiye'ye askerî ve ekonomik açıdan avantaj sağlarken ülke dış politikasını da daha bağımsız ve etkili bir görünüme kavuşturmaktadır.

İsrail Hayfa Üniversitesi Siyasi ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (HMS) tarafından yayımlanan denizciliğe dair yıllık analiz raporunda; Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de en büyük donanma gücüne sahip ülke olduğu vurgulanmıştır. Bu raporda Türkiye'nin ortalama yirmi yıldır uyguladığı deniz stratejisinin başarılı sonuçlar ortaya çıkardığı ve İsrail'in bu yükselen Türk deniz gücü karşısında ihtiyatlı olması gerektiği belirtilmiştir (Israel Maritime Policy and Strategy Research Center, 2021). Yine HMS tarafından yayınlanan 2022/2023 Denizcilik Stratejileri Değerlendirme Raporu'nda "Denizcilik Alanında Küresel Gelişmeler" başlıklı bölümde Türk Deniz Kuvvetleri'ne ayrı bir başlık açılmıştır. Bu başlık altında Türk Donanması'nın dünyada 11. sırada yer aldığı, Türkiye'nin deniz gücünü arttırmak amacıyla farklı kaynaklara yatırım yaparak kendi gemilerini üretmeye başladığı ifade edilmiştir (HMS, 2023, s. 15). Bu rapor kapsamında Türk Donanması'nın İngiliz ve Fransız Donanmalarına benzer biçimde büyümeyi hedeflediği ve bir taraftan NATO'nun bir parçası olarak görev yaparken diğer taraftan Doğu Akdeniz ve Karadeniz'deki deniz çıkarlarını korumak için bağımsız hareket ettiğinin de altı çizilmiştir.

Donanma gücünün geliştirilmesi maddi imkânlarla gerçekleştiğinden o devletin ekonomik büyüklüğünü de göstermektedir. Dolayısıyla bu güç, diğerleri üzerinde hem askerî hem ekonomik açıdan caydırıcı etki yaratabilmekte, etkili bir dış politika aracı olarak kullanılabilir. 2000'li yılların başlarında Akdeniz'de hidrokarbon kaynaklarının keşfedilmesi sonucu bu bölge kıyıdaş ve kıyıdaş olmayan devletlerin ilgi odağı haline gelmiş, Türkiye ise Akdeniz'deki ülke menfaatlerini sahip olduğu bağımsız deniz gücüyle koruyacağını tüm

dünyaya duyurmuştur. Bu kapsamda Türkiye, 1 Nisan 2006 tarihinde kendi inisiyatifiyle Akdeniz Kalkanı Harekâtı' nı başlatmış, Bu Harekât, Türk Deniz Kuvvetleri'nin küresel gelişmelere hızla uyumu ve dünyada doğrudan enerji güvenliğine yönelik gerçekleştirilen ilk deniz güvenlik harekâtı olması yönüyle küresel çapta yankı uyandırmıştır (Özgen, 2013, s.111).

Türkiye'nin denizlerdeki yetki alanlarını ifade eden ve ilk kez 2006 yılında kullanılmaya başlanan "Mavi Vatan" kavramı; askerler, akademisyenler, ilgili uzmanlar tarafından ülke deniz sınırlarını tanımlayan sembolik bir kavram olarak kullanılırken zamanla Türk Deniz Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen tatbikatlara bu ismin verilmesi ve kavramın ulusal çıkarların olduğu tüm deniz alanlarını temsil etmesi, milli olanaklarla denizlerde daha bağımsız biçimde var olmayı içerecek biçimde kullanılması ile bir doktrin haline gelmiştir. Mavi Vatan Doktrini, bir taraftan Türkiye'nin kapsamlı biçimde denizcileşmesine katkı sunarken diğer taraftan TDP'de daha kararlı ve bağımsız bir söylemin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Merz çalışmasında; Mavi Vatan Doktrini'nin Ege, Karadeniz ve Akdeniz dâhil olmak üzere çevre denizlerdeki hâkimiyetin güvence altına alınmasında Türkiye'ye daha kararlı bir duruş kazandırdığını, bu doktrinin kendine güvenen yeni TDP'yle uyumlu olduğunu vurgulamıştır (Merz, 2020, s. 3). Tanchum (2020, s. 42-43) ise, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte Türkiye'nin artan deniz gücü kapasitesi ve ileri üslerin artırılmasına dayanan seferi yeteneklerinin, yeni stratejik tercihin mantıksal bir sonucu olduğunu ve jeopolitik açıdan yaklaşık son çeyrek yüzyılda elde edilen savunma endüstrisi gelişmeleri ile Türkiye'nin stratejik yöneliminin paralel biçimde ilerlediğini belirtmiştir.

Gingeras (2019) çalışmasında, Türk donanmasının yerli unsurlarla modernleştirilmesine yönelik gerçekleştirilen projelerin, yerli savunma sanayisine yönelik kararlılığın tamamlayıcısı olduğunu ve Türk Deniz Kuvvetleri tarafından 2015 yılında yayımlanan strateji beyanında TDP hedeflerinin istikrar, iş birliği ve kıta odaklı bir projeksiyona dayandığını belirtmiştir. Bu kapsamda Türk Deniz Kuvvetleri'ndeki millileşme ve modernleşme çalışmalarının ülke dış politikasının daha bağımsız ve etkili bir görünüme kavuşmasını sağlayan kritik faktörlerden birini oluşturduğunun altı çizilmiştir. Jenkins (2008, s.2) Türkiye'nin MİLGEM Projesi'ne ait ilk savaş gemisinin denize indirilmesini konu alan çalışmasında, Türk Donanması'nın geleneksel olarak gemilerini ya ikinci el olarak özellikle ABD'den satın aldığını ya da yabancı tersanelerde yaptırdığını ancak savunma ihtiyacını diğer ülkelerden temin ederken sık sık sorunlarla karşı karşıya kaldığını ifade etmiştir. Bu sorunun ortadan kaldırılması amacı taşıyan MİLGEM Projesi'nin Türk Silahlı Kuvvetleri ihtiyaçlarının mümkün olan en yüksek oranda yurt içinden karşılanabilmesi amacıyla yerli savunma sanayinin geliştirilmesine yönelik daha geniş bir stratejinin de bir parçasını oluşturduğunu savunmuştur. Türkiye'nin artan deniz gücü, modern deniz kuvvetleri ve büyüyen yerli savunma sanayisi, ülke dış politikasında önemli bir stratejik avantaj sağlamaktadır.

Farley (2019), Türk Donanması'nı konu alan çalışmasında TCG ANADOLU'nun Türk Deniz Kuvvetleri'ne Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de benzeri görülmemiş bir amfibi saldırı yeteneği sunacağını ifade etmiştir. Mitch (2017) Türk Deniz Kuvvetleri'deki en önemli gelişmeleri ve 2010-2030 yılları arasındaki gemi inşa planlarını konu alan çalışmasında; Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de en güçlü donanmaya sahip ülke olduğunu ileri sürmüştür. Türk Donanması, Yunanistan, Mısır ve İsrail gibi bölgede önemli deniz filosuna sahip diğer tüm donanmalardan daha fazla fırkateyn, denizaltı ve diğer deniz araçlarına sahiptir. Türk Donanması'nda yaşanan bu yükseliş, Türkiye'nin üyesi olduğu NATO içinde de ayrı bir ayrıcalık kazanmasını, daha prestijli bir ortak olmasını ve diğer üye devletlere bu alanda rehberlik edecek konuma gelmesini sağlamıştır. Bu kapsamdaki en etkili örnek ise Türk Deniz Güvenliği Mükemmeliyet Merkezi Komutanlığı'dır. NATO'nun "Akıllı Savunma" girişimi kapsamında Türk Deniz Kuvvetleri tarafından 2012 yılında Deniz Güvenliği Mükemmeliyet Merkezi kurulmuş ve bu Merkez, 8 Haziran 2020 tarihinde NATO'ya akredite olan 26. Mükemmeliyet Merkezi olarak uluslararası askeri organizasyon statüsü elde etmiştir (NATO MARSEC COE, 2023). Türkiye'nin NATO'ya akredite olan Deniz Güvenliği Mükemmeliyet Merkezi Komutanlığı, Türk Deniz Kuvvetleri'nin İttifaka üye ülkelere deniz gücü kapsamında liderlik edecek donanım ve nitelikte olduğunun da tescillenmesi yönüyle önem taşımaktadır.

Türk Deniz Kuvvetleri'nde gerçekleştirilen modernizasyon ve millilik çalışmaları, Türkiye'nin savunma sanayisine bağımsızlık sağlarken TDP'de kendine güvenen ve kararlı politikalar izlemesine de imkân vermektedir. Güçlenen donanma gücüyle Türkiye, denizlerde ekonomik ve askerî açıdan ulusal hak ve çıkarlarını kendi olanaklarıyla elde edebilen, açık deniz hareket kabiliyetiyle uluslararası sularda varlık gösteren, küresel gelişmelerle uyumlu biçimde politikalar izleyen bir deniz ülkesidir. Uluslararası akademik çalışmalarda sıkça yükselen deniz gücü olarak anılan Türkiye için Deniz Kuvvetleri, TDP'nin genişleyen ve işbirlikçi alanlarına katkıda bulunan sert ve yumuşak nitelikteki unsurları içeren bir dış politika aracıdır (Vreÿ & Blaine, 2023, s. 2).

Sonuç olarak Türk Deniz Kuvvetleri, daha iddialı bir dış politikayı destekleyecek şekilde güçlenmeye devam etmektedir.

4. SONUÇ

Türkiye gibi üç tarafı denizlerle çevrili bir ülkenin ulusal hak ve menfaatlerini denizlerden ayrı ele almak mümkün olmamakla birlikte bu deniz alanlarında güç elde etmek tercihten çok bir zorunluluktur. Genel olarak deniz kuvvetleri, bir taraftan savaş zamanında denizlerden gelebilecek her türlü tehdit ve riskleri bertaraf ederek güvenliği sağlarken diğer taraftan barış zamanında varlık/sancak gösterme, güç gösterme yoluyla dış politik hedeflere hizmet etmektedir. Dolayısıyla deniz kuvvetleri hem bir sert güç hem de bir yumuşak güç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu güç unsurundan olabildiğince üst düzeyde faydalanmak ise içinde bulunduğumuz yüzyılda kritik önem arz etmektedir. Bu kapsamda Türk Deniz Kuvvetleri, kuvvet bünyesinde gerçekleştirdiği modernizasyon faaliyetleri, uluslararası görev icraları, davet tatbikatları ve uluslararası akredite olmuş kuruluşları ile 21. yüzyılda yönünü açık denizlere dönmüş, modern ve etkin ulusal güç araçlarından birini temsil etmektedir. Buna ek olarak küresel gelişmeler neticesinde denizlerin artan önemi Türk Deniz Kuvvetleri'ni donanma envanteri açısından da güçlendirmeye yöneltmiş bu kapsamda donanma altyapısını oluşturan araçların sayısından çok niteliği dikkate alınmıştır. Türk donanma gücü daha teknolojik, daha milli, daha yetenekli ve daha stratejik unsurlarla donatılmış, Cumhuriyetin 100. yılında daha modern bir Türk Deniz Kuvvetleri ortaya çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri etkilenenen çok olayları etkileyen, politikalara yön veren gelişmiş bir kuvvet yapısına dönüşmüştür. Bu çalışma, Türk Deniz Kuvvetleri'nin 1997'de yayınladığı ve özellikle 2000'li yılların başından itibaren hız kazanan "Açık Denizlere Doğru" stratejisi kapsamında gerçekleştirdiği modernizasyon faaliyetleri, uluslararası harekât, tatbikat ve uygulamalar ile ülke dış politikasında daha etkin rol oynadığını savunmaktadır. Barış zamanında gerçekleştirilen uluslararası harekâtlar, davet tatbikatları ve insani yardım faaliyetleri bu durumu kanıtlar niteliktedir. Özellikle son on yılda Türk savunma sanayisinde yaşanan gelişmeler, donanma bünyesindeki envanterlerin millilik oranını arttırmış, insansız savaş araçlarının yerli olarak üretilmesi Türkiye'nin savunma ve güvenlik kapsamında dışa bağımlılığını azaltmıştır. NATO üyesi bir ülke olarak Türkiye, ittifak deniz gücüne yüksek oranda katkı sağlamakta ve denizlere dair sahip olduğu tecrübesini tatbikatlar yoluyla müttefik ülkelerle paylaşmaktadır.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yok denecek kadar az ve yıpranmış gemilere sahip olan Türk Donanması, 100 yıl sonra milli olanaklarla savaş gemisi ihraç eden bir ülke konumuna gelmiştir. Karasal doğal kaynakların hızla azalması, iklim değişikliğinin etkileri ve lojistik faaliyetlerde denizlerin sağladığı avantaj dikkate alındığında yakın zamanda çatışma ve rekabetin çoğunlukla denizlerde gerçekleşeceği öngörülmektedir. Bu nedenle denizlerde hâkimiyet sağlamak ve güç elde etmek son derece önemlidir. Türk Deniz Kuvvetleri söz konusu bu dinamikleri göz önünde bulundurarak açık denizlerde uzun süreli hareket kabiliyetine sahip ve gelişmiş teknolojiyle donatılmış bir donanma gücü inşa etmektedir. Buna ek olarak tüm bu gelişmelerin yerli imkânlarla gerçekleştirilmesi ise TDP'de daha bağımsız bir anlayış ve daha etkili uygulamalar ile başarılı sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Altunışık, M. B. (2022). The trajectory of a modified middle power: An attempt to make sense of Turkey's foreign policy in its centennial. *Turkish Studies*, <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2141624>

Athanassopoulou, E. (1997). Blessing in disguise? The Imia Crisis and Turkish-Greek relations. *Mediterranean Politics*, 2(3), 76-101.

Atmaca, A. Ö. ve Torun, Z. (2022). Geopolitical visions in Turkish foreign policy. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(1), 114-137. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.199218>

- BBC. (2023). *TCG Anadolu: Türkiye'nin en büyük askeri gemisinin özellikleri neler.* <https://www.bbc.com/turkce/articles/clw18g3199ro> adresinden 1 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Calabrese, J. (1998). Turkey and Iran: limits of a stable relationship. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25(1), 75-94.
- Currey, H. (1910). *Sea-wolves of the Mediterranean: the grand period of the moslem corsairs.* Cornell University Library.
- Çalış, Ş. (2001). Turkey's Balkan policy in the early 1990s. *Turkish Studies*, 2(1), 135-46.
- Çiftçi, S. (2023). Military might: A domestic economy explanation of Turkish foreign policy. *Turkish Studies*, <https://doi.org/10.1080/14683849.2023.2196020>
- Çuhadar, Ç. E., Kaarbo, J., Kesgin, B. & Özkeçeci, B. (2021). Turkish leaders and their foreign policy decision-making style: A comparative and multi-methodperspective. *Turkish Studies*, 22(1), 1-27. <https://doi.org/10.1080/14683849.2020.1724511>
- Dal, D. (2018). The Ottoman Naval Academy and the development of naval training in the Reign of Sultan Abdülaziz (1861–1876). *The Mariner's Mirror*, 104(3), 279–301.
- Doğar, M. (2022). The place of Italy in Turkish foreign policy in the 1930s. *Middle Eastern Studies*, 58(1), 48-69. <https://doi.org/10.1080/00263206.2021.1955353>
- Eker, K. ve Bahtiyar, G. (2019). Atatürk döneminde donanma oluşturma sürecinin finansmanı. *Mavi Vatan'dan Açık Denizlere Dergisi*, 1(3), 16-23.
- Farley, R. (2019). *Will Turkey really get an aircraft carrier armed with F-35s?*. The National Interest, <https://nationalinterest.org/print/blog/buzz/will-turkey-really-get-aircraft-carrier-armed-f-35s-45172> adresinden 05 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Gingeras, R. (2019). *The Turkish Navy in an era of great power competition.* <https://warontherocks.com/2019/04/the-turkish-navy-in-an-era-of-great-power-competition/> adresinden 03 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Güder, S. ve Mercan, M. H. (2012). 2000 Sonrası Türk dış politikasının temel parametreleri ve Orta Doğu politikası. *İnsan ve Toplum*, 2(3), 57-92.
- Güvenç, S. ve Barlas, D. (2003). Atatürk's navy: determinants of Turkish naval policy 1923-38. *The Journal of Strategic Studies*, 26(1), 1-35.
- HMS. (2023). *Maritime strategic evaluation for Israel 2022-23.* https://drive.google.com/file/d/1bQxWJm4crkv4BnknboiGAA3NcVR_D4au/view adresinden 03 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hunter, S. (2001). Turkey, Central Asia, and the Caucasus: Ten years after independence. *Southeast European and Black Sea Studies*, 1(2), 1-16.
- Israel Maritime Policy and Strategy Research Center. (2021), *Maritime Strategic Evaluation for Israel 2020/21.* <https://drive.google.com/file/d/1GPopf811kPg2TdmfkaiThqRhMxAXpmGc/view> adresinden 24 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.

- İşık, Y. E. (2022). *Türkiye'nin en büyük savunma ihracatı projesinde 3. gemi denize indiriliyor.* <https://www.defenceturk.net/turkiyenin-en-buyuk-savunma-ihracati-projesinde-3-gemi-denize-indiriliyor> adresinden 02 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- İpek, V. ve Biltekin, G. (2013). Turkey's foreign policy implementation in sub-Saharan Africa: A post-international approach. *New Perspectives on Turkey*, 49, 121-156. <https://doi.org/10.1017/S0896634600002065>
- Jenkins, G. (2008). Turkey's first MİLGEM warship launched in Istanbul. *Eurasia Daily Monitor*, 5(186).
- Kassimeris, C. (2010). Turkey's foreign policy options: Europe, the USA or Central Asia? *Contemporary Politics*, 16(3), 321-336.
- Korkut, E. Ata Nutku Gemi Model Deney Laboratuvarı ve Prof. Dr. A. Yücel Odabaşı. *Gemi ve Teknolojisi*, 183, 46-49.
- Kubicek, P. (2022). Contrasting theoretical approaches to Turkish foreign policy. *Turkish Studies*, 23(5), 645-658. <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2107340>
- Kulaç, H. (2006). *Türk dış politikasında Deniz Kuvvetlerinin rolü 1939-1960* [Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Mavi Vatan (2023). *Ukrayna ada sınıfı korvetleri.* <https://mavivatan.net/ukrayna-ada-sinifi-korvetleri/> adresinden 03 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Merz, F. (2020). Tumult im östlichen mittelmeerraum. CSS Analysen zur Sicherheitspolitik, Center for Security Studies, ETH Zürich, 275, 1-4.
- Metel R. (1966). *Atatürk ve Donanma*, Deniz Basımevi.
- Mitch, D. (2017). *Turkish Navy modernization and shipbuilding plans through 2030.* Naval Analyses, <https://www.navalanalyses.com/2017/09/turkish-navy-modernization-and.html> adresinden 03 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- MSÜ. (2023). *Milli olarak dizayn ve inşa edilen ilk Türk korveti MİLGEM projesi.* https://dho.msu.edu.tr/sayfalar/00_Anasayfa/numpages/page0003.html adresinden 25 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- NATO MARSEC COE. (2023). *MARSEC COE history.* <https://www.marseccoe.org/history/> adresinden 4 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Oğuzlu, T. (2004). The impact of 'democratization in the context of the EU accession process' on Turkish Foreign Policy. *Mediterranean Politics*, 9(1), 94-113.
- Oğuzlu, T. (2008). Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey dissociate from the West?. *Turkish Studies*, 9(1), 3-20.
- Öncel, R. (2021). Türkiye'nin savunma sanayii ihracatı. *Kriter*, 6(60).
- Öniş, Z. (2003). Domestic politics, international norms and challenges to the state: Turkey-EU relations in the post-Helsinki Era. *Turkish Studies*, 4(1), 9-34.
- Özcan, M., Köse, T., Karakoç E. (2015). Assessments of Turkish foreign policy in the Middle East during the Arab Uprisings. *Turkish Studies*, 16(2), 195-218. <http://dx.doi.org/10.1080/14683849.2015.1045885>

- Özerdem, A. (2016). İnsaniyetçilik ve Türk Dış Politikası. *Uluslararası İlişkiler*, 13(52), 129-149.
- Özgen, C. (2013). Doğu Akdeniz’de enerji güvenliğine yönelik bir girişim: Akdeniz Kalkanı Harekâtı. *Akademik Orta Doğu*, 8(1), 101-114.
- Özgen, C. (2017). Türk Deniz Kuvvetleri Stratejisi’nde dönüşüm ve bir uygulama örneği olarak Türk Deniz Görev Grubu. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(12), 167-182.
- Özgen, C. (2018). Türk Deniz Kuvvetleri Açısından Uçak Gemisi Tedarikinin İncelenmesi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 17(2), 21-59.
- Palaz, D. U. ve Kovancı, A. (2008). Türk Deniz Kuvvetleri denizaltılarının seçiminin AHP ile değerlendirilmesi. *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 3(3), 53-60.
- Sertel, S. (2022). Kıbrıs barış harekâtı öncesinde Türk donanma filosunun modernleştirilmesi (1968-1974). *Belgi Dergisi*, 23(1), 253-279.
- Şahin, K. (2020). Türk Deniz Kuvvetleri ve uluslararası ilişkiler disiplini. *Mavi Vatan’dan Açık Denizlere Dergisi*, 2(5), 42-47.
- T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. (2023a). *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Tarihçesi*. <https://www.dzkk.tsk.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/deniz-kuvvetleri-komutanligi-tarihcesi> adresinden 17 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. (2023b). *İlke ve öncelikler*. <https://www.dzkk.tsk.tr/Arge/icerik/ilke-ve-oncelikler> adresinden 19 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. (2023c). *Modernizasyon*. <https://www.dzkk.tsk.tr/Arge/icerik/firkateyn-muhrip-projeleri> adresinden 20 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. (2023d). *Uluslararası faaliyetler*. <https://www.dzkk.tsk.tr/Harekat/icerik/turk-deniz-gorev-grubu> adresinden 1 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. (2023e). *Platformlar*. <https://www.dzkk.tsk.tr/Destek/icerik/yavuz-sinifi> adresinden 3 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Tanchum, M. (2020). The logic beyond lausanne: a geopolitical perspective on the congruence between Turkey’s new hard power and its strategic reorientation. *Insight Turkey*, 22(3), 41-54.
- Taş, H. (2022). Erdoğan and the Muslim Brotherhood: an outside-inapproach to Turkish foreign policy in the Middle East. *Turkish Studies*, 23(5), 722-742. <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2085096>
- Terpan, F. (2009). La Turquie et la politique étrangère et de sécurité commune de l'Union européenne. *Politique européenne*, 29, 83-102. <https://doi.org/10.3917/poeu.029.0083>
- Terzi, Ö. (2005). Europeanisation of foreign policy and candidate countries: a comparative study of Greek and Turkish cases. *Politique Européenne*, 17, 113-136. <https://doi.org/10.3917/poeu.017.0113>
- Toktaş V. (2007). *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı’nın toplam kalite yönetimine geçiş sürecinde eğitim modelinin oluşturulmasına yönelik bir çalışma*. [Yüksek Lisans Tezi]. Çaç Üniversitesi.

- Uyaniker, F. (2021). Türk Deniz Kuvvetleri'nde bir tören geleneğinin başlaması: Barbaros Günü'nden Deniz Kuvvetleri Günü'ne. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 185-198.
- Üçer, E. (2006). Turkey's accession to the European Union. *Futures*, 38, 197-211.
- Vreÿ, F. ve Blaine, M. (2023) Exploring the maritime nexus in Turkey's African Agenda, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/19448953.2023.2236513>
- Yaman, M. S. (2019). *Türk Kurtuluş Savaşı'nda T.B.M.M. 'ye bağlı deniz kuvvetleri teşkilatının kuruluşu*. [Yüksek Lisans Tezi]. Kırıkkale Üniversitesi.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE'DEKİ KAMU VE ÖZEL KATILIM BANKALARININ ETKİNLİK PERFORMANSLARININ ANALİZİ: 2019-2021 DÖNEMİ

ANALYSIS OF THE EFFICIENCY PERFORMANCE OF PUBLIC AND PRIVATE PARTICIPATION BANKS IN TURKEY: 2019-2021 PERIOD

Dr. Öğr. Üyesi Emel ABA ŞENBAYRAM¹

ÖZ

Bu çalışma ile bankacılık sektöründeki payı ve etkinliği her geçen gün artan katılım bankalarının etkinlik performanslarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda üçü özel sermayeli, üçü de kamu sermayeli olan altı katılım bankasının etkinlik skorları 2019-2022 dönemi için hesaplanmıştır. Araştırma için seçilen üç girdi (toplam fonlar, personel gideri, faiz giderleri) ve iki çıktının (kullanılan fonlar, faiz geliri) etkinlik ölçümü Veri Zarflama Analizi (VZA) kullanılarak yapılmıştır. Ölçeğe göre sabit getiri (CRR) varsayımı altında çıktı odaklı VZA yaklaşımının dikkate alındığı araştırmanın bulguları, araştırmaya tabi tutulan bütün bankaların 2019-2022 dönemi ortalama etkinlik değerlerinin %90'nın üzerinde olduğunu göstermektedir. Analiz sonuçları altı katılım bankasının 2019-2022 dönemindeki etkinlik skorlarının yıllar itibarıyla; 2019 yılında dört, 2020 yılında altı, 2021 yılında üç, 2022 yılında ise beş katılım bankasının etkin olduğu şeklindedir. Genel bir ifade ile söz konusu katılım bankalarının tamamının dört dönemde içerisinde en az iki dönem etkin olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Katılım Bankacılığı, Veri Zarflama Analizi, Etkinlik Performans Ölçümü, Türkiye.

JEL Sınıflandırma Kodları: C45, C53, G17.

ABSTRACT

With the study, it is aimed to evaluate the efficiency performances of participation banks, whose share and efficiency in the banking sector are increasing day by day. For this purpose, the efficiency scores of six acquisition economies, three with private capital and three with public capital, are calculated for 2019-2022 period. Efficiency measurements of three inputs (total funds, personal expense, interest expenses) and two outputs (funds used, interest income) selected for the research are made using Data Envelopment Analysis (DEA). The body, in which the output-oriented DEA approach is handled under the estimation of constant returns to scale (CRR), shows that the average productivity values of the banks as a whole for the period of 2019-2022 are above 90%. The results of the analysis show that the efficiency scores of six participation banks in the period of 2019-2022 are as follows; four participation banks are active in 2019, six in 2020, three in 2021, and five in 2022. In general terms, it shows that all of the mentioned participation banks are active for at least two periods within four periods.

Keywords: Participation Banking, Data Envelopment Analysis, Efficiency Performance Measurement, Türkiye.

JEL Classification Codes: C45, C53, G17.

¹ Haran Üniversitesi, Suluç Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, emel.aba@harran.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The aim of the study is to measure and compare the productivity performance values of income banks operating in Turkey. For this purpose, up-to-date data for the 2019-2022 period of six investment economies, three of which are public-owned and three of which are private-capital, are used to provide active services in Turkey. Within the scope of the research, the users of the interest in participation banking around the world were influential in determining the size of the bank to be determined. On the other hand, after 2019, the participation bank approach was effective in determining the general timeframe of the analyses. Due to the Data Envelopment Analysis method, the data belonging to the decision units must be stable. For this reason, the period of 2019-2022 was preferred for the time interval of the analysis.

Design/methodology/approach:

The most important criteria used to evaluate the performance of banks is the concept of efficiency. In today's competitive conditions, it is very important for banks to evaluate their efficiency levels. In the literature, data envelopment analysis is mostly used in studies to determine the efficiency levels of the banking sector. From this point of view, Data Envelopment Analysis (DEA) was used to determine the efficiency levels of participation banks operating in Turkey. In DEA method, there are two different models as input and output based. In the study, output-oriented DEA approach was applied under the assumption of constant returns to scale (CRR). There is no consensus in the literature regarding the determination of the inputs and outputs used in the measurement and evaluation of banks' efficiency levels. Banks operate with a variety of inputs and outputs. For this reason, the inputs and outputs determined within the scope of the study were determined by considering the intermediation and profit approach. The data set used in the study consists of five different performance elements, three inputs and two outputs. Inputs in the analysis consist of total funds, personnel expenses, interest expenses, and outputs consist of funds used and interest income. Since a total of 5 variables, 3 of which are input and 2 are output variables, are taken into account in the analysis, the number of decision units is met. Analyzes DEAP 2.1. It was made with the package program and the data were used from the year-end balance sheet, income statement and other activity reports on the website of the Participation Banks Association of Turkey (www.tkbb.org.tr).

Findings:

As a result of the analyzes carried out to determine the efficiency scores of the six participation banks operating in Turkey in the 2019-2022 period, it has been determined that the efficiency levels of the said banks are generally above 90%. It has been concluded that participation banks have reached the full efficiency level with an efficiency rating of 1,000 in at least two terms in a total of four terms. Kuveyt Türk Participation Bank has been the only bank to achieve full efficiency in all years. While Türkiye Finans Katılım Bankası was efficient in two periods, other banks were found to be efficient in three periods. The point that draws attention in the results of the analysis is that all participation banks are fully effective in 2021 with an efficiency value of 1,000. When the efficiency scores of the banks in the 2019-2022 period are analyzed by years, it has been concluded that four participation banks were effective in 2019, six in 2020, three in 2021 and five in 2022.

Conclusion and Discussion:

Participation banking is important in terms of bringing the funds kept away from the banking sector due to interest and interest-bearing transactions or invested in more valuable mines and real estates to the economy. Increasing competition conditions with the effect of globalization compel societies to make a difference. For this reason, participation banking, which is also expressed as "interest-free banking", is very important for developing countries such as Turkey, where the Muslim population is dense. Participation banking, whose share in the banking sector is increasing every year in Turkey, plays an important role in the entry of foreign capital into the country, which is kept to be evaluated according to the interest-free principle. It is a positive situation for the banking sector that the efficiency scores of the participation banks that were examined and operating in Turkey are above 90%. However, the stable development of this situation under the conditions of global competition requires extra effort. Participation banking in Turkey is likely to become much better with the necessary promotional and incentive initiatives. Because the increase in participation banking transactions in Turkey with the start of operations of public capital participation banks proves the said development.

1. GİRİŞ

Küreselleşme ve teknolojik gelişmeler neticesinde küresel ekonomideki dinamik yapının hassasiyeti gün geçtikçe artmaktadır. Söz konusu bu durum bankacılık başta olmak üzere tüm ekonomik birimlerin etkinlik ve verimliliklerini doğrudan etkilemektedir. Özellikle 2000 yılı sonrasında yaşanan küresel ekonomik krizler, savaşlar ve salgın hastalıklar ekonomik birimlerin yapısal değişim ve iktisadi gelişmelere hazırlıklı olmaları gerektiğini ortaya koyarken, sektörel etkinliğin önemine her defasında vurgu yapmaktadır. Bankacılık sektörü de finansal kesim ve ekonomi açısından her dönem başrolde yer almaktadır. Özellikle günümüzde yaşanan küresel rekabet ortamı bankacılık sektörünün mali yapısı ve finansal gücünü sürekli sınamaktadır. Dolayısıyla bu durum bankacılık sektörünün etkin ve verimli olma gerçekliğini gözler önüne sererken, ulusal ve uluslararası alanda rekabet üstünlüğü sağlayabilmek adına gerekli alt yapı ve mevzuat değişikliklerini de gerekli kılmaktadır.

Türkiye’de 2005’te yapılan mevzuat değişikliği ile özel finans kuruluşu sıfatından uzaklaşarak BDDK denetimine alınan katılım bankaları, toplumsal değerlerin çağın gereklerine entegre edilmesi ile oluşmuştur. Katılım bankalarının temel amacı faize karşı direnç gösteren ve bu nedenle parasını bankacılık faaliyetlerinden uzak tutan bireylerin atıl fonlarını ekonomiyeye kazandırarak ülke ekonomisinin gelişmesine katkı sağlamaktır. Bu noktada katılım bankacılığı ülke ekonomisine kaynak sağlama noktasında önemli bir rol üstlenmektedir. Çünkü birikimlerini faizden uzak tutmak isteyen tasarruf sahipleri genellikle değerli madenler ve gayrimenkul gibi üretim dışında bulunan alanları tercih etmektedirler. Bu anlamda katılım bankacılığı ekonomideki bu yığılmayı minimize etme hususunda görev üstlenirken, finansal çeşitliliğe de katkı sağlamaktadır. Dünyada katılım bankacılığına olan ihtiyaç bahsedilen ekonomik sebeplerin dışında sosyal ve dini birçok sebebe dayanmaktadır. Faiz nedeniyle ortaya çıkan sebepsiz zenginleşme ile emek arz edenler arasındaki sosyal adaletsizliğin minimize edilmesi noktasında katılım bankacılığı çözüm olarak görülmektedir. Öte yandan özellikle petrol zengini Körfez ülkelerinin, sahip oldukları fonları faizli işlemlerden uzak tutarken batılı ülkelere kanalize edimesini önlemek için katılım bankacılığı gibi kendi prensiplerine uygun alternatif bir yöntem ihtiyacı duymaktadırlar. Katılım bankacılığı Türkiye’de ilk olarak 1985 yıllarda Albaraka Türk Katılım Bankası’nın faaliyet geçmesi ile başlamıştır. Dünyada modern anlamda kurulan ilk faizsiz bankacılık ise 1972 yılında Kahire’de kurulan Nasser Social Bank’tır.

Dünyada faizsiz bankacılık olarak ifade edilen katılım bankacılığının, her ne kadar daha çok Körfez ve Ortadoğu ülkelerinde faaliyet gösterdiği düşünülse de günümüzde İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde de ciddi faaliyet alanına sahiptir. Bugün gelinen noktada pratik ve teorik çalışmalar açısından değerlendirildiğinde Avrupa ülkelerinde her geçen gün faizsiz finans alanındaki çalışmalar artarak devam etmektedir. İngiltere’nin faizsiz bankacılık işlemlerinin en fazla olduğu Avrupa ülkesi olduğu net bir şekilde söylenilebilmektedir. Ülkemizde olduğu gibi İngiltere’de de kurulan ilk faizsiz finans kurumu “Al Baraka International”dır.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği’nin Mayıs 2023 istatistik verilerine göre ülkemizde faaliyet gösteren katılım bankalarının toplam aktiflerinin 1.366.442 TL, toplanan fonların 1.018.369 TL, kullanılan fonların 706.203 TL ve son olarak özkaynaklarının ise 102.829 TL olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca katılım bankalarının bankacılık sektöründeki toplam aktif payı 2019 yılında %6,3, 2020 yılında %6,9, 2021 yılında %7,45, 2022 yılında %8,13 ve son olarak 2023 Mayıs itibarıyla % 8,34 şeklinde gerçekleşmiştir.

Altı bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde çalışmaya ilişkin giriş yer almaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde katılım bankacılığının Türkiye ve dünyadaki mevcut durumu ile ilgili bilgi aktarımı yapılırken üçüncü bölümde alan yazındaki bankaların VZA yöntemi ile değerlendirildiği çalışmaların özeti yer almaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümde metodoloji, beşinci bölümde bulgular ve son bölümde ise sonuç ve değerlendirme yer almaktadır. Çalışma, bankaların etkinlik performanslarının ölçümü noktasında literatürdeki benzer araştırmaların devamını sağlama noktasında katkı sağlamakta ve alan yazındaki benzer çalışmalardan farkı olarak analizlerin 2019 pandemi sonrası dönemi kapsamı noktasında literatüre güncel bulgular kazandırmaktadır. Öte yandan çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kriterlerine uygun olarak hazırlanmış olup etik kurul onayı gerektirmemektedir.

2. KATILIM BANKACILIĞININ TÜRKİYE VE DÜNYADAKİ MEVCUT DURUMU

Katılım bankacılığının ortaya çıkışı “Faizsiz Bankacılık” ve İslami Bankacılık” adı altında dünyada 70’li yıllara dayanırken, Türkiye’de 80’li yılların başlarında gündeme gelmiş ve 2005 yılına kadar “Özel Finans Kurumu” olarak ifade edilen katılım bankacılığı 5411 sayılı Bankacılık Kanunu’nda yapılan değişiklikle “Katılım Bankaları” olarak değiştirilmiştir.

Geleneksel bankalar ve firmaların temel amacı karlarını maksimize edecek şekilde faaliyetlerini yürütmek iken katılım bankaları kar maksimizasyonu saikinden ziyade reel kesimi desteklemeyi amaçlamaktadır. Katılım bankacılığında toplanan fonların reel ekonomide değerlendirilmesi esas oluşturmakta ve katılım bankaları ile fon sahipleri arasında yatırım ortaklığı gerçekleşmektedir. Bu sebeple üstlenilen risk açısından değerlendirildiğinde hem katılım bankaları hem de fon sahipleri için risk olasılığı her zaman mevcut ve otaktır. Geleneksel bankacılıkta ise önceden belirlenen faiz oranı üzerinden tasarruflar toplanmakta ve kredi olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla geleneksel bankacılıkta mudi açısından herhangi bir risk olmazken üstlenilen risk yalnızca bankaya aittir.

Katılım bankacılığı tarafların kar ve zarara katılım sağlaması esasına göre faaliyet gösteren kuruluşlardır. Faizsizlik prensibini temel alan katılım bankacılığı söz konusu prensibe uygun olan her türlü bankacılık işlevini yerine getirebilmektedir. Katılım bankaları, mevduat bankaları ile fonksiyonel olarak benzerlik gösterirken fon toplama ve kullandırma teknikleri açısından bu bankalardan farklılık göstermektedirler. Hem katılım hem de mevduat bankacılığında taraflardan toplanılan tasarruflar kaynak ihtiyacı olan taraflara kullandırılarak tasarruf ve yatırımlar arasındaki aracılık işlevi gerçekleştirilmektedir. Katılım bankaları faizsizlik prensibine dayalı bankacılık faaliyetleri ile yatırım, istihdam, üretim ve ihracatı gibi faaliyet alanlarını desteklemektedir. Diğer bir ifade ile katılım bankaları ana faaliyeti olan fon toplama ve fon kullandırmanın fonksiyonunun yanında faizsizlik prensipleri çerçevesinde, kasa kiralama, kıymetli evrak ve fatura tahsilatı, banka havalesi gibi bankacılık hizmetleri sunarken döviz, menkul kıymet alım-satım gibi birçok işleme de aracılık etmektedir.

Pek çok iktisadi ve sosyal kurum toplum ihtiyaçlarının neticesinde ortaya çıkmaktadır. Katılım bankacılığının da ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerin başında toplum ihtiyaçları gelmektedir. İslami hassasiyetlerle yaşamda var olmaya çalışan insanların sahip olduğu fonların ekonomik sisteme kazandırılması ihtiyacı ve kaygısı katılım bankacılığının ortaya çıkışında tek başına etkili olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Katılım bankacılığının ortaya çıkışında etkili olan sebepleri ekonomik, dini ve sosyal olmak üzere üç başlıkta toplamak mümkündür. Katılım bankacılığında temel amaç faizden uzak tutulan fonların İslami kurallar çerçevesinde ekonomiye kazandırılmasıdır. Bu noktada katılım bankacılığının finansal araçların çeşitlenmesine imkân sağlayarak finansal sistemin tamamlayıcı ve geliştirici yönü ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile katılım bankacılığı dini inançları gereği tasarruflarını finansal sisteme dâhil etmek istemeyen kesimin fonlarını ekonomiye kazandırırken, bulunduğu ülkeye faizsiz fonlara ulaşmaya çalışan yatırımcılara da imkân sağlayarak yabancı sermayenin ülkeye çekilmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle petrol zengini Körfez ülkelerinin kaynaklarını batılı ülkelere kaymasını önleme istekleri ve geleneksel bankaların uzun vadeli kalkınma projelerini desteklemek istememeleri gibi nedenler diğer ekonomik nedenler arasında sayılabilmektedir. Katılım bankacılığının ortaya çıkışında etkili olan dini nedenlerden en önemlisi İslamiyet'te faizin haram olmasıdır. Bu hassasiyetle bankacılık faaliyetlerinden uzak tutulan veya daha çok gayrimenkul ve değerli taşlara yapılan yatırımların ekonomiye kazandırılarak denge sağlanması gerekmektedir. Bu düşünce ile ortaya çıkan katılım bankacılığını sadece İslam ülkeler değil diğer dinlere mensup ülkelerde benimsemiştir. Bankacılık faaliyetlerinin başlaması ile uzun bir süre faizden kaynaklanan sebepsiz zenginleşme ve emek arz ederek faaliyet yürüten kesim aleyhine gelişen sosyal adaletsizlik, katılım bankacılığına olan sosyal ihtiyacın göstergesi olmaktadır. Bu noktada katılım bankacılığı faizsizlik prensibini benimseyenler ile ekonomik sistem içerisindeki diğer gelir grupları arasındaki dengesizliğin ve sosyal adaletsizliğin minimize edilmesi noktasında etkili olmaktadır.

İlk olarak Müslüman ülkelerde faaliyet göstermeye başlayan katılım bankacılığı, küreselleşmenin de etkisi ile dünya geneline yayılmış bulunmaktadır. Katılım bankacılığı denildiğinde akıllara ilk olarak Ortadoğu ve Körfez ülkeleri gelmesine rağmen İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesi de katılım bankacılığı piyasasında yer almaktadır (Özsoy, 2010, s.79). TKBB'nin 2020 verilerine göre İngiltere'de katılım bankacılığı diğer bir ifade ile faizsizlik prensiplerine göre faaliyet gösteren 5 banka ve yine aynı prensiplerle hizmet veren 20 finans kurumu bulunmaktadır. Dünya genelinde faizsiz bankacılık sektörünün %45,4'ü Körfez Ülkelerine ait durumdadır. Söz konusu bu payın %25,9'luk payı Ortadoğu & Güney Asya ülkelerine aitken %23,5'lik payı Güneydoğu Asya ülkelerine aittir. Faizsiz bankacılık prensiplerine göre elde edilen fonlar hem değeri hem de fon miktarı itibariyle küresel bankacılık sektöründe önemli bir yere sahiptir ve bu gelişme her geçen gün daha da büyümektedir.

Türkiye Bankacılık Sistemi'nde 2023 yılı itibariyle faaliyet gösteren 51 bankanın altısını katılım bankaları oluşturmaktadır. Söz konusu bu bankaların 3'ü kamu sermayeli diğer üçü ise özel sermayeli bankalardır. Kamu sermayeli katılım bankaları Türkiye Emlak Katılım Bankası, Vakıf Katılım Bankası ve Ziraat Katılım Bankası iken özel sermayeli katılım bankaları Albaraka Türk Katılım Bankası, Kuveyt Türk Katılım Bankası ve Türkiye Finans Katılım Bankası oluşturmaktadır. Türkiye'de ilk olarak 1985'te yabancı sermaye ile başlayan katılım bankacılığı

2000 yılından sonra ardarda yaşanan küresel ekonomik krizler nedeniyle geleneksel bankacılık sisteminin sorgulanmasına neden olurken atıl fonların sisteme çekilmesi noktasında önem arz etmiş ve faizsiz bankacılık modelinin ülke gündemine alınması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Türkiye’de giderek önemi giderek artan katılım bankalarının artış eğilimi banka sayısı, şube sayıları ve aktif çalışan personellerin sayıları ile Tablo 1’ de gösterilmektedir.

Tablo 1. Katılım Bankalarının Mevcut Durumu (2019-2023)

	2019	2020	2021	2022	2023
Banka Sayısı	6	6	6	6	6
Şube Sayısı	1.176	1.255	1.311	1.378	1.401
Personel Sayısı	16.040	16.849	17.147	17.849	18.637

Kaynak: TKBB’nin ilgili yıllarının Mart ayı verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

İlgili tabloda görüldüğü üzere 2019-2023 yılları arasında Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının sayısı sabit kalırken şube sayısı ve personel sayısında istikrarlı bir artış söz konusudur.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği’nin Mayıs 2023 istatistik verilerine göre ülkemizde faaliyet gösteren katılım bankalarının toplam aktiflerinin 1.366.442 TL, toplanan fonların 1.018.369 TL, kullanılan fonların 706.203 TL ve son olarak özkaynaklarının ise 102.829 TL olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca katılım bankalarının bankacılık sektöründeki toplam aktif payı 2019 yılında %6,3, 2020 yılında %6,9, 2021 yılında %7,45, 2022 yılında %8,13 ve son olarak 2023 Mayıs itibarıyla % 8,34 şeklinde gerçekleşmiştir.

TKBB 2020 verilerine göre küresel faizsiz bankacılık aktiflerinde 2013 yılının 4. çeyreği ile 2019 yılının 3. çeyreği arasındaki süreçte yıllık ortalama %7’lik büyüme gerçekleştiği kaydedilmiştir. Küresel faizsiz bankacılık söz konusu büyüme trendinin 2021-2025 yılları arasında da istikrarlı bir şekilde gelişmesi beklenmektedir. 2022 yılı sonu itibarıyla katılım bankacılığı sektör varlıklarında %8,3, krediler ve finansmanda %7,6 ve mevduattaki %10,7’lik artış katılım bankalarının Türk bankacılık sektöründeki payının arttığını göstermektedir. Katılım bankalarındaki güçlü varlık ve kredi büyümesi sayesinde net kârda %26’lık bir artış gözlenmiş ve kârlılık 2022’de yükselmiştir. Küresel İslami banka varlıkları Mart 2023 itibarıyla bir önceki yıla göre %13 büyüyerek geleneksel bankaları geride bırakmıştır (Stubing, 2023). Zaman içerisinde pazar payı istikrarlı bir artış gösteren faizsiz bankacılığı 2022 Aralık ayı sonunda itibarıyla %25,73 iken Mart 2023 sonunda %28,12’ye ulaşmıştır. Öte yandan faizsiz bankacılığın 2022 Aralık ayı sonunda itibarıyla mevduat bazındaki değeri %25,73 iken Mart 2023 sonunda % 28,12’ye yatırım bazındaki değeri ise sırasıyla % 27,02 ve % 28,15 ulaşmıştır (Islamic Banking Wing, 2023, s. 6).

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Yapılan literatür taramasında özellikle son on yıl içerisinde bankaların etkinlik düzeylerine yönelik çok sayıda çalışma yapıldığı ve söz konusu çalışmalarda parametrik ve parametrik olmayan farklı analiz tekniklerinin kullanıldığı görülmüştür. Çalışmanın bu bölümünde bankaların etkinlik düzeylerinin tespitinde veri zarflama analizi yönteminin kullanıldığı çalışmalar bir kısmı incelenmiş, özetlenmiş ve kronolojik sıra ile sunulmuştur.

Pasiouras vd. (2007) çalışmalarında Yunanistan’da faaliyet gösteren 16 bankanın 2000-2004 dönemi içerisindeki etkinlik sınırlarının belirlenmesi ve maliyet verimliliğinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. VZA ile birlikte Tobit Regresyon analizinin de kullanıldığı analiz sonuçları Yunan bankalarının maliyet etkinliklerinin ortalama %17,7 oranında arttırabileceğini göstermektedir. Öte yandan maliyet etkinsizliğinin nedeninin teknikten olmadığı tahsisat kaynaklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tobit regresyon analizinin sonucunda ise bankaların büyüklüklerinin etkinlik ölçütleri üzerinde anlamlı etkisi olduğunu tespit edilmiştir. Ayrıca ülkedeki hane halklarının tasarruf gelirinin yüksek olan yerleşim yerlerinde faaliyet gösteren bankaların tahsis ve maliyet etkinliğinin daha verimli olduğu sonucunu da elde edilmiştir.

Gishkori ve Ullah (2013) çalışmalarında Pakistan’da İslami ve geleneksel bankacılık alanında faaliyet gösteren toplam 34 bankanın 2007-2011 yılları arasındaki verileri kullanılarak etkinlik ve verimliliklerinin tespiti amaçlanmaktadır. VZA ile birlikte Tobit Regresyon analizinin de kullanıldığı çalışmada araştırma sonucunda 5 bankanın 2007 yılında, 8 bankanın 2008’de, 20 bankanın 2009’da, 27 bankanın 2010’da ve son olarak 23 bankanın da 2011’de teknik etkinliğinin olduğu sonucu elde edilmiştir.

Mouallı (2015) çalışmasında Mena bölgesinde aktif olarak çalışan 33 İslami bankanın etkinlik düzeylerini tespit etmek amacıyla 2006-2012 dönemi için banka verilerini analiz etmiştir. Araştırma kapsamında toplam mevduat ve toplam aktifleri girdi değişkenleri olarak kullanılırken toplam krediler, toplam gelir ve yatırım tutarları ise çıktı değişkenleri olarak dikkate alınmıştır. Çalışmada yapılan analiz sonuçları bankaların %33 verimlilik oranı ile 2008 yılında en düşük seviyelerde olduğu olduğunu göstermektedir.

Wong ve Deng (2016) çalışmalarında 2000-2010 dönemi için Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland gibi Asya ülkelerinde faaliyet gösteren bankaların etkinlik ve verimlilikleri arasındaki farklılıkların olup olmadığını tespitini amaçlamaktadırlar. Araştırmadan elde edilen sonuçlar, Malezya bankalarının diğer Asya ülkelerindeki bankalara nazaran daha etkin olduğunu göstermektedir. Yine Malezya'daki büyük ölçekli bankaların maliyet etkinliklerinin daha küçük bankalara göre daha düşük etkinlikte olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan 2000-2010 döneminde devlet bankalarının etkinliklerinin performanslarını diğer bankalara nazaran önemli ölçüde arttırdıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Öztürk vd. (2017) çalışmalarında mevduat bankaları ve katılım bankalarının etkinliklerini karşılaştırmayı amaçlamışlardır. 2009- 2016 dönemine ait banka verilerinin analiz edildiği çalışmada çıktı değişkeni olarak; Kâr/Toplam Aktifler ve Kâr/Özkaynaklar oranları girdi değişkenleri olarak da Likit Aktifler/ Toplam Aktifler, Duran Aktifler/ Toplam Aktifler, Toplam Krediler ve Alacaklar / Toplam Aktifler, Sermaye Yeterlilik Rasyosu tercih edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda mevduat bankalarının tam etkinlik skorunu yakalayamamalarına rağmen etkinliklerinin her geçen yıl artış gösterdiği görülmüştür. Araştırma kapsamında katılım bankaların etkinliklerinin 2014 yılına kadar artış gösterirken akabindeki yıllarda artış istikrarında değişiklik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çelik vd. (2018) çalışmalarında 2008-2016 yılları arasında Türkiye'de faaliyet yürütmekte olan özel, kamu ve yabancı sermayeli mevduat bankalarının verimlilik düzeylerini ortaya koymayı amaçlamaktadırlar. Bu amaç doğrultusunda elde edilen veriler değişken ölçeğe göre getiri (BCC) ve sabit ölçeğe göre getiri (CCR) yaklaşımları doğrultusunda değerlendirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda sabit ölçeğe göre getiri yaklaşımı altında Deutsche Bank ve Arap Türk Bankasının etkinliğinin diğer bankalar nazaran daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bozkurt vd. (2019) çalışmalarında 2016-2018 dönemi çeyreklik verilerle özel ve kamu sermayeli katılım bankalarının etkinliğini ölçmeyi amaçlamışlardır. Araştırma kapsamında girdi değişkeni olarak toplanan fonlar ve kar payı giderleri tercih edilirken çıktı değişkeni olarak da kar payı gelirleri ve kullanılan fonlar tercih edilmiştir. Seçili dönem içerisinde CCR ve BCC modellerinin uygulandığı analiz sonuçlarına göre hesaplanan etkinliklerde Al Baraka'nın hiçbir dönemde tam etkin olmadığı ve 2016-2018 dönemi boyunca Türkiye finans ve Kuveyt Türk ve Katılım bankalarının tam etkinliği en fazla yakalayan banka olduğu tespit edilmiştir.

Çarıkçı ve Akbulut (2020) çalışmalarında Türk Bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 24 bankanın etkinlik değerleri ölçülmüştür. Analizin çözümlenmesinde girdiye yönelik CCR modelinin kullanıldığı çalışmada kullanılan çıktı değişkenleri toplam aktifler, faiz giderleri, toplam mevduat ve şube sayısı girdi değişkenleri ise dönem net kârı, faiz gelirleri ve kredilerdir. Genel verimlilik düzeyinin %95,7 olarak tespit edildiği analiz sonucunda özel sermayeli bankalar içerisinde bir tanesinin etkin düzeyde olduğu, katılım bankalarının ise etkinlik düzeyine ulaşamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Eke ve Sevinç (2021) çalışmalarında Türkiye'de faaliyet gösteren kamu ve özel katılım bankalarının etkinliklerinin karşılaştırılmasını yapmak amacıyla 2016-2020 dönemi çeyreklik periyotlarla veriler analize tabi tutulmuştur. Çalışmada personel sayısı, şube sayısı ve net kar girdi değişkeni, toplam aktif ve kullanılan fonlar da çıktı değişkeni olarak değerlendirmeye alınmıştır. Katılım bankacılığı ve işleyişi ile ilgili teorik bilgi aktarımının yapıldığı çalışmanın analiz sonuçları Türkiye'deki özel katılım bankalarının şube sayısı, personel sayısı, net kar, toplam aktif ve kullanılan fonların etkinliğinin kamu katılım bankalarına göre daha ileride olduğunu göstermektedir. Çalışmada Türkiye'de katılım bankacılığının etkinliğinin artırılması noktasında mevzuatta bazı düzenlemelerin yapılması gerekliliği vurgulanmıştır. Türkiye'deki katılım bankacılığının gelişiminde kamu bankalarının faaliyete geçmesinin etkili olduğu belirtilirken, söz konusu gelişimin tanıtıcı faaliyetlerle desteklenmesi gerekliliği ifade edilmiştir.

Güven (2022) çalışmasında Türkiye'de 2014-2019 yılları arasında faaliyet gösteren 14 bankanın etkinlik düzeylerini belirlemek ve söz konusu banka etkinliğinin inovasyonla ilişkisini incelemek amaçlanmıştır. Çalışmada banka etkinliğinin inovasyon değişkenleri tarafından açıklanıp açıklanmadığı analizi için sabit etkiler panel regresyon modeli kullanılmıştır. Araştırma sonuçları bankaların etkinliğini ortaya koyma noktasında

araştırma ve geliştirme temelli inovasyon değişkenlerinin etkili olmadığı ancak banka yaşı ve banka büyüklüğünün belirlenen inovasyon değişkenlerinde etkili oluşturabileceğini göstermektedir.

Çetinbakış ve Bektaş (2023) çalışmalarında kalkınma ve yatırım bankalarının Türkiye'deki etkinlik performanslarını belirlemeyi amaçlamışlardır. Sekiz kalkınma ve yatırım bankasının 2010-2021 dönemi verileri incelenerek etkinlik skorları belirlenmiştir. Analiz sonuçları bankaların ortalama yıllık teknik etkinlik sonuçlarının incelenen dönemde etkin olmadığını göstermiştir. Yazarlar söz konusu durumun sektör içinde yapısal sorunlardan kaynaklandığını ifade ederken söz konusu kalkınma ve yatırım bankalarının belirlenen periyotta başarısız performans sergilediği belirtmiştir. Öte yandan araştırma kapsamında ilgili bankalar içerisinde Diler Yatırım Bankası'nın tüm yıllarda etkinliği sağlayan tam teknik etkin banka olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada bankaların ilgili dönemlerde başarısız performans sergilemesindeki etkenin ellerindeki kaynakları optimum şekilde kullanamadıklarından kaynaklandığı belirtilmiştir.

4. METODOLOJİ

4.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının etkinlik performans değerlerinin ölçülmesi ve karşılaştırılmasıdır. Bu bağlamda Türkiye'de aktif hizmet sunmakta olan üç adet kamusal sermayeli ve üç adet özel sermayeli olmak üzere 6 katılım bankasının 2019-2022 dönemine ilişkin verileri kullanılmıştır. Analizlerin yapılacağı zaman aralığının belirlenmesinde beş olan katılım banka sayısının 2019 yılı itibarıyla altıya çıkması etkili olmuştur. Diğer bir ifade ile çalışma kapsamında uygulanan Veri Zarflama Analizi yöntemi gereği, karar birimlerine ait verilerin istikrarlı olması gerekliliği çalışmadaki dönem seçimini etkilemiştir. Bankaların etkinlik performans değerlendirmesinde 2019-2022 dönemine ilişkin verilerin kullanılması çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır. Araştırma sonuçlarına ilişkin yapılan yorum ve öneriler söz konusu dönem baz alınarak yapılmış olup farklı dönem ve parametrelerin kullanılması durumunda halinde farklı sonuçların ortaya çıkması muhtemeldir.

Literatürde bankaların etkinlik düzeylerinin ölçüm ve değerlendirmesinde kullanılan girdi ve çıktılar belirlenmesine ilişkin fikir birliği bulunmamaktadır. Bankalar çeşitli ve çok sayıda girdi ve çıktı ile faaliyet yürütmektedirler. Çalışma kapsamında belirlenen girdi ve çıktılar aracılık ve kar yaklaşımı dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda çalışmada kullanılan veri seti, üç girdi ve iki çıktı olmak üzere toplam beş farklı performans unsurundan oluşmaktadır. Analizde tabi tutulan girdiler toplam fonlar, personel gideri, faiz giderleri, çıktılar ise kullanılan fonlar, faiz gelirinden oluşmaktadır. Analizde 3'ü girdi ve 2'si çıktı değişkeni olmak üzere toplam 5 değişkeni dikkate alındığı için karar birim sayısının en az (Çıktı Sayısı + Girdi Sayısı) + 1 = 6 olması gerekmektedir. Bu noktadan hareketle örneklem bankalar gerekli sayıyı karşılamaktadır.

Analizler DEAP 2.1. paket programı ile yapılmış olup veriler Türkiye Katılım Bankaları Birliği'nin web sayfasında (www.tkbb.org.tr) yer alan yıl sonu bilanço, gelir tablosu ve diğer faaliyetler raporlarından faydalanılmıştır. Veri seti ve bankalara ait tanımlayıcı bilgiler Tablo 2 ve Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 2. Örneklem Katılım Bankaları

Kodlar	Banka İsimleri	Sermaye Tipi	Ülke
B1	Türkiye Emlak Katılım Bankası		Türkiye
B2	Vakıf Katılım Bankası	Kamusal Sermayeli Katılım Bankası	Türkiye
B3	Ziraat Katılım Bankası		Türkiye
B4	Albaraka Türk Katılım Bankası		Bahreyn
B5	Kuveyt Türk Katılım Bankası	Yabancı Sermayeli Katılım Bankası	Kuveyt
B6	Türkiye Finans Katılım Bankası		Suudi Arabistan

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3. Veri Setine İlişkin Bilgiler

Girdiler	Kodlar
Toplam Fonlar	G1
Personel Gideri	G2
Faiz Giderleri	G3
Çıktılar	Kodlar
Kullanılan Fonlar	Ç1
Faiz Gelirinden	Ç2

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 2’de örneklem katılım bankalarının sermaye tipi, ait oldukları ülkeler ve analiz kapsamında kendilerini ifade edecek kodlar yer almaktadır. Tablo 2’de görüldüğü üzere Türkiye’de faaliyet gösteren Türkiye Emlak Katılım Bankası, Vakıf Katılım Bankası ve Ziraat Katılım Bankası kamu sermayeli bankalardır. Yabancı sermayeli katılım bankalarından Albaraka Türk Katılım Bankası Bahreyn, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kuveyt ve Türkiye Finans Katılım Bankası ise Suudi Arabistan’a aittir.

Tablo 3’de araştırma kapsamında kullanılacak olan veri setine ilişkin bilgiler yer almaktadır. İlgili tabloda görüldüğü üzere analizlerde kullanılacak olan girdi değişkenleri G1, G2, G3 şeklinde kodlanırken çıktı değişkenleri ise Ç1, Ç2 şeklinde kodlanmıştır.

Bankacılık sektöründe etkinlik kavramı, bankaların performanslarını değerlendirmede kullanılan en önemli kriterlerden biridir. Bankalar için etkinlik düzeylerinin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Öte yandan bankacılık sektörünün etkinlik düzeylerinin tespitine yönelik yapılan çalışmalarda daha çok veri zarflama analizinin yaygın olarak kullanılmaktadır. Veri Zarflama Analizi (VZA) doğrusal programlama tabanlı parametrik olmayan bir yöntemdir. VZA’nın benzer yöntemlerden ayırt edici artı özelliği etkinlik sınırındaki karar birimlerinin, etkin olmayan karar birimlerine referans olarak kullanılabilmesidir. Ayrıca yine bu yöntemle her bir karar biriminin etkin olma ve olmama düzeyi nedeni ile birlikte ortaya konabilmektedir (Özbey ve Akan, 2021, s. 1649).

VZA yönteminin çıktı odaklı modeli ile mevcut girdi değişkeni ile maksimum çıktıyı elde edilebilmekte veya yöntemin çıktı odaklı modeli ile mevcut çıktıyı minimum girdi elde edilebilmektedir (Çetinbakış ve Bektaş, 2023, s. 60). Diğer bir ifade ile yöntem, girdi ve çıktı esaslı olmak üzere iki farklı model sunmaktadır. VZA’nın girdi odaklı yaklaşımında mevcut çıktı miktarını optimum düzeyde üretebilmek için kullanılacak girdi unsurunun nasıl olabileceği incelenirken, çıktı odaklı yaklaşımında ise belirlenen girdi ile en üst düzeyde çıktının nasıl elde edilebileceği incelenmektedir (Atan ve Çatalbaş, 2005, s. 52). Çalışmada ölçeğe göre sabit getiri (CRR) varsayımı altında çıktı odaklı VZA yaklaşım baz alınmıştır.

5. BULGULAR

Çalışma kapsamında altı katılım bankasının 2019-2022 dönemindeki faaliyet dönemlerine ilişkin VZA yöntemiyle tespit edilen etkinlik skorları Tablo 4 ‘de yer almaktadır. Analizde teknik etkinlik skorları her faaliyet dönemi için hesaplanmış ve etkinlik değerlerinin dört dönemli ortalamaları alınarak sunulmuştur. İlgili tabloda bankaların teknik açıdan etkin olduğu dönem skorları koyu renkle gösterilmektedir.

Tablo 4. 2019-2022 Dönemi Bankaların Teknik Etkinlik Sonuçları

Bankalar	2019	2020	2021	2022	2019-2022 Dönem Ortalaması
B1	1,000	1,000	0.984	1,000	0,996
B2	0,773	1,000	1,000	1,000	0,943
B3	1,000	1,000	0.873	1,000	0,968
B4	1,000	1,000	1,000	0,958	0,989
B5	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
B6	0,834	1,000	0,793	1,000	0,906
Ortalama	0,934	1,000	0,942	0,993	0,967

Tablo 4’de görüldüğü üzere ölçüğe göre sabit getiri varsayımı altında, 2019-2022 dönemi için yapılan etkinlik analizi sonuçlarına göre; B1 kodu ile ifade edilen Türkiye Emlak Katılım Bankası sadece 2021 yılında (0,984) etkinlik skoru elde ederken diğer yıllarda tam etkinlik sağlamıştır. B2 kodu ile ifade edilen Vakıf Katılım Bankası 2019 yılında (0,773) etkinlik skoru elde ederken 2020 ve sonraki yıllarda tam etkinliğini sürdürmüştür. B3 kodu ile ifade edilen Ziraat Katılım Bankası 2021 yılında (0,873) etkinlik skorunu yakalarken diğer yıllarda tam etkinliği elde etmiştir. B4 kodu ile ifade edilen Albaraka Türk Katılım Bankası 2022 yılında (0,958) etkinlik skoru elde ederken önceki yıllarda tam etkin olduğu görülmektedir. Beşinci sırada B5 koduyla ifade edilen Kuveyt Türk Katılım Bankası ise tüm yıllarda etkinliği sağlayan tek banka konumundadır. B6 koduyla ifade edilen Türkiye Finans Katılım Bankası 2019 yılında (0,834) etkinlik değeri, 2021 yılında (0,793) etkinlik değeri sağlarken diğer yıllarda tam etkinlik değerini elde ettiği görülmektedir. Bu noktada dikkat çeken husus ise 2021 yılında tüm katılım bankalarının 1,000 etkinlik değeri ile tam etkin olduklarıdır. 2022 yılında ise sadece dördüncü sıradaki banka etkinlik seviyesinde değilken diğer tüm bankaların etkin olduğu görülmektedir. Türkiye’de faaliyet göstermekte olan altı katılım bankasının 2019-2022 dönemindeki etkinlik skorları yıllar itibariyle incelendiğinde 2019 yılında dört, 2020 yılında altı, 2021 yılında üç, 2022 yılında ise beş katılım bankasının etkin olduğu görülmektedir. Tablo 5’te katılım bankalarının yıl bazlı istatistik ortalamaları yer almaktadır.

Tablo 5. Bankaların Yıllar İtibariyle Ortalama Etkinlik Sonuçları (2019-2022)

	2019	2020	2021	2022
Ortalama Etkinlik Düzeyi	0,934	1,000	0,942	0,993
Banka Sayısı	6	6	6	6
Etkin Banka Sayısı	4	6	3	5
En Düşük Etkinlik Derecesi	0,773	1,000	0,793	0,958

Tablo 5’teki bankaların yıllara göre ortalama etkinlik sonuçlarına bakıldığında ortalama etkinliğin en yüksek olduğu yıl 1,000 etkinlik derecesi ile 2020 yılı olmuştur. Bu yıl içerisinde tüm katılım bankalarının tam etkin oldukları görülmektedir. Örneklem katılım bankalarının 2019 yılının ortalama etkinlik derecesi (0,773), etkin banka sayısı ise dörttür. Katılım bankalarının 2021 yılı ortalama etkinlik derecesinin (0,793), etkin banka sayısının ise üç olduğu görülmektedir. Yine ilgili tablo incelendiğinde söz konusu bankaların 2022 yılı ortalama etkinlik derecesinin (0,958) ve etkin banka sayısının ise 5 olduğu görülmektedir. Ortalama etkinlik derecesinin en düşük olduğu yıl ise 0,773 etkinlik derecesi ile çalışmanın ilk yılı olan 2019 olmuştur. VZA gereği analize tabi tutulan banka sayısı sabittir. Öte yandan ilgili tabloda etkin banka sayısı incelendiğinde 2020 yılında etkin banka sayısı altı iken 2021 yılında etkin banka sayısında azalma olduğu görülmektedir. Genel çerçevede bir değerlendirme yapacak olursak araştırmaya tabi tutulan bütün bankaların yıllar itibariyle ortalama etkinlik değerlerinin %90’nın üzerinde olduğunu söylenebilmektedir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1970’li yıllardan sonra bankacılık sektöründe yerini alan kalkınma bankacılığı dünyada faizsiz bankacılık ve İslami bankacılık şeklinde de ifade edilebilmektedir. Katılım bankacılığına olan ihtiyaç ekonomik, sosyal ve dini çeşitli sebeplere dayanmaktadır. İslam dininde ödünç verilen paradan getiri elde etmenin yasak olması küresel bankacılık sisteminde faizsizlik prensibine uyarlanmış bankacılık işlemlerine olan ihtiyacı doğurmuştur. Öte yandan faiz ve faiz ile ilişkili işlemlerin yasak olması sebebiyle bankacılık sektörünün dışında tutulan tasarrufların ekonomiye kazandırılması gerekliliği de katılım bankacılığına olan ekonomik ihtiyacı oluşturmaktadır. Ülke para piyasasında oldukça etkili kuruluşlar olan bankaların topladıkları fonlar ile ekonominin kalkınmasına katkı sağlamaktadırlar. Bu noktada katılım bankacılığının önemli açığa çıkmaktadır. Katılım bankacılığına olan sosyal ihtiyaçlar için ise faiz sebebiyle ortaya çıkan sebpsiz zenginleşme ile emek arz edenler arasındaki farkın oluşturduğu sosyal adaletsizlik sayılabilmektedir.

Yaşanan küresel ekonomik krizler ve faizsiz enstrümanlar katılım bankacılığın dünyadaki gelişimine ivme kazandırmıştır. Dünyadaki gelişimine paralel olarak Türkiye’de katılım bankacılığı 1985 yılında Albaraka Türk bankasının faaliyete geçmesi ile başlanmıştır. Akabindeki yıllarda çeşitli özel katılım bankalarının sektöre dahil olmuş ve 2015 yılına ilk kamu katılım bankası olan Ziraat Katılım bankasının faaliyete geçmiştir. Katılım bankacılığında yaşanan gelişmeler, Türkiye’de katılım bankacılığının desteklenmesi gerektiğinin ve ülke ekonomisi için ehemmiyetinin bir göstergesidir. Zira ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman halktan oluşması katılım bankacılığı için potansiyeli büyük bir pazardır. Türkiye’deki kalkınma bankacılığı yabancı sermayenin de ülkeye girişi noktasında önem arz etmektedir. Çünkü katılım bankacılığı sadece Müslüman nüfusun

yoğun olduğu ülkelerde değil başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde de önemsenmekte ve desteklenmektedir. Günümüz rekabet koşulları ve küreselleşme düşünüldüğünde Türkiye'nin katılım bankacılığındaki payını arttırması noktasında gayretlerini arttırarak devam ettirmelidir.

Günümüz rekabet koşulları her sektörde olduğu gibi bankacılık sektörünü de yoğun bir çalışma temposuna sürüklemektedir. Bankalar için de maliyetlerin düşürülerek kaynakların etkin ve verimli kullanılması bu noktada önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu durum bankaların faaliyetlerini daha az kaynak kullanarak gerçekleştirebilmenin veya mevcut kaynaklarla daha fazla iş çıkarabilme gayretine zorlamaktadır. Bu noktadan hareketle çalışmada Türkiye'de son yıllarda gelişimi ivme kazanmış olan altı katılım bankasının 2019-2022 yılları arasındaki dört dönemlik etkinlik düzeylerinin tespiti amaçlanmaktadır. Amaç doğrultusunda verilerin analizinde VZA yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın karar birimlerini Vakıf Katılım Bankası, Türkiye Emlak Katılım Bankası, Ziraat Katılım Bankası, Kuveyt Türk Katılım Bankası Albaraka Türk Katılım Bankası ve Türkiye Finans Katılım Bankası oluşturmaktadır. Üç girdi (toplam fonlar, personel gideri, faiz giderleri) ve iki çıktının (kullanılan fonlar, faiz gelirinden) belirlendiği çalışmada ölçüğe göre sabit getirili ve çıktı odaklı bir yaklaşımı benimsenmiştir. Yapılan analizler neticesinde örneklem bankaların etkinlik skorları tespit edilmiş ve ortalama etkinlik skorlarına ilişkin bankalar karşılaştırılmıştır.

Analiz sonuçları 2019-2022 dönemi içerisinde Türkiye'de faaliyet göstermekte olan altı katılım bankasının etkinlik düzeylerinin genel olarak %90'ın üzerinde olduğunu göstermektedir. Söz konusu bankalar toplam dört dönemlik periyotta en az iki dönemde 1,000 etkinlik derecesi ile tam etkinlik düzeyine ulaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle 2020 yılında tüm bankaların tam etkinlik düzeyine ulaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca yine 2020 yılında etkin banka sayısı altı iken 2021 yılında etkin banka sayısında azalarak üçe düştüğü ve 2022 yılında ise bu sayının beşe yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır. 2019 yılı (0,773) etkinlik derecesi ile ortalama etkinlik derecesinin en düşük olduğu sene olmuştur. 2019-2022 dönemi için yapılan etkinlik analizi sonuçları Kuveyt Türk Katılım Bankasının tüm yıllarda etkinliği sağlayan tek banka olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye Finans Katılım Bankası ise iki dönemde etkin iken diğer bankaların üç dönemde etkin olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'de faaliyet göstermekte olan altı katılım bankasının 2019-2022 dönemindeki etkinlik skorları yıllar itibarıyla incelendiğinde 2019 yılında dört, 2020 yılında altı, 2021 yılında üç, 2022 yılında ise beş katılım bankasının etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bankaların etkinlik düzeylerinin tespitine yönelik yapılan çalışmaların farklı analiz yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalarla desteklenmesi ve karşılaştırma yapılarak geliştirilmeye değer noktalar belirtilmelidir. Çalışma bu alanda yapılan çalışmaları analiz edildiği dönemler açısından güncel veri sağlayarak desteklemesi noktasında literatüre katkı sağlarken ileride bu alanda yapılacak olan çalışmalara fikir sağlama noktasında örnek teşkil edeceği öngörülmektedir. Ayrıca bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, katılım bankacılığının gelişiminin gerek politika yapıcıları ve gerekse de karar vericiler tarafından desteklenmesi gerekliliğini vurgulayarak söz konusu taraflara önemli bilgiler sağladığı belirtilebilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Atan, M. ve Çatalbaş, G. K. (2005). Bankacılıkta etkinlik ve sermaye yapısının bankaların etkinliğine etkisi, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 20(237), 49-62.
- Bozkurt, E., Sevinç, H. ve Eroğlu Sevinç, D. (2019). Katılım bankacılığının etkinliği üzerine bir değerlendirme: Türkiye örneği, *International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics (ISEFE)*, (s. 28-39). İstanbul, Türkiye.
- Çarıkcı, O. ve Akbulut, F. (2020). Türk bankacılık sektörünün veri zarflama analizi ile etkinliğinin ölçülmesi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 215-226.
- Çelik, Ş., Öncü, E. ve Yenice, S. (2018). Türkiye'deki bankaların etkinlik analizi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 156-171.

- Çetinbakış, M. ve Bektaş, S. (2023). Veri zarflama analizi ile seçilmiş kalkınma ve yatırım bankalarının etkinlik performanslarının değerlendirilmesi: 2010-2021 dönemi Türkiye örneği, *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(1), 51-65. <https://doi.org/10.30855/gjeb.2023.9.1.004>
- Darren S. (2023). *Best Islamic financial institutions 2023*, Global Finans, Best Islamic Financial Institutions 2023 <https://www.gfmag.com/> adresinden 8 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Eke, V. ve Sevinç, H. (2021). Türkiye'deki katılım bankalarının etkinlik analizi: Özel ve kamu bankalarına dayalı bir karşılaştırma, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(8), 434-451.
- Gishkori, M. A., ve Ullah, N. (2013). Technical efficiency of Islamic and commercial banks: evidence from Pakistan using DEA model (2007-2011). *Journal of Business and Management*, 7(4), 68-76.
- Güven, P. (2022). Banka etkinliği ve inovasyon ilişkisine yönelik bir panel veri analizi, *Journal of International Management*, 10(1), 1-11.
- Ijara, T. M. ve Sharma, D. (2020). efficiency of ethiopian commercial banks: using data envelopment analysis. *American Journal Of Finance And Accounting*, 6(2), 171-189.
- Islamic Banking Wing. (2023). *Quarterly report on Islamic banking in Bangladesh*. Islamic Banking Wing Research Department Bangladesh Bank, Ed. Md. Julhas Uddin, https://www.bb.org.bd/pub/quaterly/islamic_banking/ibq3%20march-2023.pdf adresinden 8 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Moualhi, M. (2015). Efficiency in islamic banking: evidence from mena region, *International Journal Of Islamic Economics And Finance Studies*, 1(2), 5-21.
- Özbey, N. ve Akan, Y. (2021). Türkiye'deki mevduat bankaları üzerine VZA araştırma yöntemi ile etkinlik analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(4), 1641-1658.
- Özsoy, İ. (2010). *Türkiye'de katılım bankacılığı*. Türkiye Katılım Bankaları Birliği Yayınları.
- Öztürk, D., Canbaz, M. F. ve Gür, M. (2017). Katılım bankaları ile mevduat bankalarının 2009-2016 yılları etkinliklerinin VZA ile karşılaştırılması, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları (INES-2017)*, 3(1), 328-337.
- Pasiouras, F., Sifodaskalakis, E., ve Zopounidis, C., (2007). Estimating and analysing the cost efficiency of greek cooperative banks: an application of two-stage data envelopment analysis, *University of Bath School of Management*, Working Paper Series. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.990756>.
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği. (2020). *Katılım bankacılığı nedir nasıl çalışır?*. <https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/TKBB-Katilim-Bankaciligi-Nedir-Brosur.pdf> adresinden 14 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği. (2020). *Katılım bankacılığı strateji güncelleme raporu:2021-2025*, https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/EY_TKBB_Katilim_Bankaciligi_Strateji_Guncelleme_Raporu_2021-2025_Turkce.pdf?v=1 adresinden 14 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği. (2021). *Katılım bankaları 2021*, https://tkbb.org.tr/uploads/pages/1652709610_a1611fc13f26cc179da6.pdf adresinden 14 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır.
- Wong, W. P., ve Deng, Q. (2016). Efficiency analysis of banks in ASEAN countries, *Benchmarking: An International Journal*, 23(7), 1798-1817.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINDA KIBRIS MESELESİNİN KIRILMA NOKTASI OLARAK "ANNAN PLANI"

"ANNAN PLAN" AS THE BREAKING POINT OF THE CYPRUS ISSUE IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC OF TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi İskender KARAKAYA¹

Doç. Dr. Levent Ersin ORALLI²

ÖZ

Annan Planı, Soğuk Savaş sonrası Kıbrıs meselesinde bir dönüm noktası olmuştur. 2004 yılında Birleşmiş Milletler (BM) Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından Kıbrıs sorununun çözümü için ortaya atılmıştır. Kıbrıs adasındaki siyasi ve toprak anlaşmazlıklarını sona erdirmeyi hedefleyen bu plan, adanın kuzeyindeki Türk toplumu ve güneyindeki Rum toplumu arasında bir federal çözüm sağlamayı amaçlamıştır. Plan, Kıbrıs adasının yeniden birleşmesini, iki toplum arasında politik güç paylaşımını, mülkiyet haklarının yeniden düzenlenmesini ve Türk askerlerinin adadan kademeli çekilmesini içermektedir. Ancak, Rum kesimi ve liderleri plana karşı tepki göstermiş ve referandumu da kabul etmemiştir. 2004 yılında yapılan referandum sonucunda, Rum kesimi planı reddederken, Türk kesimi ise kabul etmiştir. Annan Planı, Kıbrıs sorununun çözümüne yönelik önemli bir adım olarak kabul edilse de taraflar arasındaki anlaşmazlıklar ve çıkar çatışmaları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu makalede Annan Planı'nın Kıbrıs Meselesindeki "kırılma noktası" olduğu iddia edilmekte ve bununla beraber bu deneyimin başarısız olmasının nedenleri sorgulanmaktadır. Çalışmada, Annan Planı'nın Kıbrıs'ın birleşme yolundaki son girişim olduğu, 2004 sonrası Kıbrıs meselesinde, Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin (GKRY) izlediği politikalarla sorunun çözülemediği ve Türkiye'nin dış politikasını etkilediği, bununla beraber planın başarısız olmasının, bölgesel ve küresel açıdan enerji, güvenlik ve dış politikayı da etkileyen ve adadaki birleşme umutlarını bitiren bir süreci başlattığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Annan Planı, Kıbrıs, ABD, Türkiye, Birleşmiş Milletler.

JEL Sınıflandırma Kodları: F50, F51 F52, F53.

ABSTRACT

The Annan Plan was a turning point in the post-Cold War Cyprus issue. It was put forward in 2004 by United Nations (UN) Secretary General Kofi Annan for the solution of the Cyprus problem. Aiming to end the political and territorial disputes on the island of Cyprus, this plan aimed to provide a federal solution between the Turkish community in the north of the island and the Greek community in the south. The plan includes the reunification of the island of Cyprus, the sharing of political power between the two communities, the reorganization of property rights and the gradual withdrawal of Turkish troops from the island. However, the Greek Cypriot side and its leaders reacted against the plan and did not accept the referendum. As a result of the referendum held in 2004, the Greek part rejected the plan, while the Turkish part accepted it. Although the Annan Plan was accepted as an important step towards the solution of the Cyprus problem, it failed due to disagreements and conflicts of interest between the parties. In the study, it is claimed that the Annan Plan is the "breaking point" in the Cyprus issue, and the reasons for the failure of this experiment are also questioned. In the study, it is determined that the Annan Plan was the last attempt to unite Cyprus, in the Cyprus issue after 2004; the Greek Cypriot Administration (GCA) of Greece could not solve the problem with the policies followed and Turkey's foreign policy was affected; however, the failure of the plan in terms of energy has initiated the process to affect energy, security and foreign policy in the regional and global scale and to exhaust the hopes of unification on the island.

Keywords: Annan Plan, Cyprus, USA, Turkey, United Nations.

JEL Classification Codes: F50, F51 F52, F53.

¹ Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, iskenderkarakaya@gmail.com

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ersinlevent@yahoo.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

In this study, the effect of the Annan Plan (2004) on the Cyprus Issue has been examined. In this study, which deals with the Cyprus Issue from a historical perspective and its content, the meaning of the plan for Cyprus is discussed in all its dimensions. Not only is the plan a solution, but also what rights, advantages and disadvantages it brings for both parties in Cyprus, and its consequences for both parties are discussed. However, the Annan Plan was seen as the last attempt of the unification efforts in Cyprus, and no other plan has been put on the table since this date.

Design/methodology/approach:

In this study, qualitative analysis method was used, and what kind of results the Annan Plan brought for both sides, its content and features, were discussed in terms of normative and legal aspects. However, in this plan, which is of great importance for Turkey, the data were analyzed, and the results were examined comparatively for both sides.

Findings:

The plan aims at the reunification of the island between the Turkish community living in the north of Cyprus and the Greek community in the south. The Annan Plan envisages the organization of the island as a federal state. Accordingly, it was envisaged that a federal state would have a bi-zonal and bi-zonal structure. The Greek part of the island in the south and the Turkish part in the north would unite with the federal government and this government would ensure a fair sharing of power between the two communities. The plan detailed the functioning, powers and functions of the federal government. The Annan Plan also focused on the reorganization of property rights. The property rights of the Turkish population, who settled in the north of the island after the Cyprus Operation in 1974, would be recognized and protected with the plan. Likewise, the property rights of the Greek population living in the south would be guaranteed. The plan also addressed the military presence of Cyprus. The gradual withdrawal of Turkish soldiers from the island and a security arrangement under the auspices of the UN were envisaged. This arrangement aimed to ensure peace and security on the island. However, the Annan Plan was not implemented because the Greek Cypriot side did not accept the plan. In the referendum held in 2004, the Greek Cypriot side rejected the plan. The complexity of the Cyprus problem, conflicts of interest and political differences between the parties prevented the plan from being implemented. However, the Annan Plan is still remembered as an important document that serves as a reference for future efforts to resolve the Cyprus problem.

Conclusion and Discussion:

The Annan Plan represented an important opportunity for the resolution of complex and historically deepened political and territorial disputes on the island of Cyprus as a result of the referendum held in 2004, but the results were not as desired. As a result of the referendum, the Greek community living in the south of the island of Cyprus rejected the Annan Plan by rejecting it. The Greek Cypriot community found the federal structure and property rights arrangements provided by the plan insufficient and also thought that the plan overcompromised the demands of the Turkish Cypriot side. The rejection of the Greek Cypriot side prevented the implementation of the plan and interrupted the solution process. On the other hand, the Turkish community living in the north of Cyprus accepted the Annan Plan and supported it. The federal structure presented by the plan and the regulations addressing the security concerns of the Turkish Cypriot community reflected the Turkish community's belief and desire for the solution process. However, the acceptance of the Turkish Cypriot side prevented the implementation of the plan due to the rejection of the Greek Cypriot side. In conclusion, although the rejection of the Annan Plan delayed hopes for a solution to the Cyprus problem, it deepened the political deadlock between the two communities on the island of Cyprus. The failure of the Annan Plan increased the distrust and political conflict between the parties and led to the failure to take another step towards the solution of the Cyprus problem. However, some elements of the plan, such as federal structure and property regulations, remain valuable as recommendations that can be used as references for future resolution initiatives. For the solution of the Cyprus problem, it is necessary to seek new approaches that will ensure trust and cooperation between the parties. In this article, it is claimed that the Annan Plan is the "breaking point" in the Cyprus Issue, and the reasons for the failure of this experiment are also questioned. In the study, the Annan Plan was the last attempt to unite Cyprus, in the post-2004 Cyprus issue, the problem could not be resolved with the policies followed by Greece, the Greek Cypriot Administration (GCA) and it affected Turkey's foreign policy. It was concluded that it started a process that also affected the security and foreign policy and ended the hopes of unification on the island. Especially in recent years, Turkey's legal arguments that Northern Cyprus has the right to benefit from energy resources fairly, after the discovery of natural gas and oil reserves in the surrounding sea regions of Cyprus and regional instability, and the Greek Cypriot side on the island. Attempts to curb unilateral activities of the Republic of Turkey reveal that the Republic of Turkey plays such an important role in the focus of the solution in favor of fairness on the island of Cyprus. When history is reconsidered in terms of solution efforts, it has been understood that the post-2004 process has become more international, and that the negotiations are far from reaching a solution and unifying the island, even if the negotiations continue in form. The problem of the geopolitical and geoeconomic position and importance of the island of Cyprus has caused it to evolve into a multidimensional process involving regional and global actors, rather than being just a political issue.

1. GİRİŞ

Türkiye için yaşamsal bir değer taşıyan Kıbrıs Adası, XII. yüzyıldan bu yana dünya siyasetinin ve ekonomisinin göz bebeği olan Doğu Akdeniz'in merkezinde yer almakta olup, dünyanın en önemli stratejik bölgelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Kıbrıs adası; Türkiye, Ortadoğu, İran, Suriye ve Irak'a bağlantılı coğrafi konumu, Hazar Havzası'nda bulunan büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine yakınlığı, Bakü-Ceyhan boru hattının ve Türk boğazların kontrolü dolayısıyla ABD, Avrupa Birliği ve diğer güçler için büyük önem arz etmektedir. Bu güç savaşında Doğu Akdeniz bölgesi dahilinde üzerinde en çok spekülasyon yapılan topraklar Kıbrıs adası olarak belirmektedir. Adanın istikrarının tüm dünyayı ilgilendirir hale geldiği bu paralelde, Türkiye'nin bölge siyasetine kayıtsız kalması mümkün görünmemektedir. Avrupa Birliği ve ABD'nin politik çıkarlarını yarıştırdığı global arenada, Türkiye gibi bölgesel bir güç mutlaka bölge siyasetinde söz söyleyebilme inisiyatifini kullanmalıdır (Stephen, 2003). Bu çalışmanın çıkış noktası da tam bu noktada anlam kazanmaktadır.

Kıbrıs'ta kalıcı bir barışın sağlanması, her durumda, iki toplum arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin tarihini görmezden gelmeyen, akılcı çözümlerin üretilmesiyle mümkündür. Hangi tarihsel ve sosyal nedenlerle olursa olsun, Kıbrıs'ta iki toplum arasında sıcak çatışmalar yaşanmış olduğu ve bu iki toplumun uzun bir süredir birbirleriyle hiçbir sağlıklı temas kurmadığı gerçeği çözüm arayışlarında mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Türk tarafının hak ve çıkarlarını güvence altına alacak somut maddelerin çözüm planına yansması sağlanmalıdır. Kıbrıs'ta uluslararası camianın uyguladığı izolasyon ve ambargolar nedeniyle çözüme daha çok gereksinim duyan tarafın Türk tarafı olduğu akıllardan asla çıkarılmamalıdır. Çözüm ve istikrar Kıbrıs Türkü'nün mutlak suretle lehine olacaktır, yazının tamamı bu realite çerçevesinde işlenmiştir. Ancak bulunacak bir çözüm adil ve kalıcı değildir. Hedef adaya adil ve kalıcı bir çözümün gelmesine katkı koymak olmalıdır.

Bu yolda önemli bir altyapıyı tarafların önüne sunduğu iddia edilen, Kıbrıs Türk kesiminde çeşitli siyasi grupların önem verdikleri ve destekledikleri bir argüman olarak beliren Annan Planı, BM tarafından öne sürülmüş bir barış planı olarak, barışa katkı koymak amacıyla sunulmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın ismiyle anılan çözüm planının, Türk tarafının isteklerini içerdiği, Rum ve Yunan medyasında yazılıp çizilmiş, hatta Rum tarafının bundan büyük bir rahatsızlık duyduğu iddia edilmiştir. İddia edildiği kadarıyla, Kofi Annan planda, Türk tarafının eşitliğini tescil etmiş, iki parça devletten oluşacak ortak devlette azınlık-çoğunluk ilişkisi olmayacağını vurgulamış, Kıbrıs Türkü'nün yıllardır mücadelesini verdiği konulara yer vermiştir. Kısacası bardağın ne kadarının dolu olduğu belli olmayan kısmı kamuoyunun önüne getirilirken, bardağın boş kısmı gözden kaçırılmıştır.

Türk tarafının çözüm için bugüne kadar ısrarla üzerinde durduğu üç parametre olan "siyasal eşitlik, iki kesimlilik ve egemenliğin" 1960 Anayasası'ndaki ve Annan Planı'ndaki yansımaları ile iki belge arasında oluşan farklılıklar, çalışmamızda tartışılan konuların ana başlıkları olarak belirmektedir. Bu karşılaştırmaya ek olarak, Annan Planı'nın Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ekonomisine yansması çalışmamızda ele alınacak diğer başlıktır.

Annan Planı'nın ve sonuçlarının içeriğinin inceleneceği bu çalışmada, Annan Planı'nın Kıbrıs meselesindeki "kırılma noktası" olduğu iddia edilmekte ve bununla beraber bu deneyimin başarısız olmasının nedenleri sorgulanmaktadır. Çalışmada, Annan Planının adanın federal açıdan Kıbrıs'ın birleşme yolundaki son girişim olduğu, 2004 sonrası Kıbrıs meselesinde, Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin (GKRY) izlediği politikalarla sorunun çözülemediği ve Türkiye'nin dış politikasını etkilediği, bununla beraber planın başarısız olmasının, bölgesel ve küresel açıdan enerji, güvenlik ve dış politikayı da etkileyen ve adadaki birleşme umutlarını bitiren bir süreci başlattığı sonucuna varılmıştır.

2. SİYASAL EŞİTLİK

2.1. Annan Planı'nda Siyasal Eşitlik

Annan Planı'na göre, Kıbrıs'ta bir ortak devlet ve iki parça devlet var olacak ve ortak devlet Parlamentosu, biri Senato, diğeri de Vekiller Meclisi (Temsilciler Meclisi) adını alan iki kamaradan oluşacaktır. Vekiller Meclisi 48 üyeden oluşacak ve bu sayının Türk ve Rum parça devletlerinden gelen üyeler arasındaki dağılımı, her iki parça devletin iç yurttaşlığındaki nüfus oranı üzerinden belirlenecektir.³ Buna karşın, Vekiller Meclisi'nin Türk parça devletinden gelen üyelerinin Meclis'teki oranı hiçbir durumda ¼'ün altına düşmeyecektir. Planın öngördüğü üst

³ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Madde 5 "Ortak devlet" hükümeti, 1/a

meclis olan Senato da 48 üyeden oluşacak ve 48 üyenin 24'ü Türk parça devletinden, 24'ü de Rum parça devletinden gelecektir. Planda belirlenen Anayasanın 21. maddesine göre, her iki kamarada da toplantı yeter sayısı üye sayısının salt çoğunluğudur. Anayasada aksi belirtilmedikçe, Parlamento kararları her iki kamaranın oylamaya katılan üyelerinin salt çoğunluğunun oyunu gerektirecektir (Aslım, 2022; Özersay, 2012).

Bunun yanında, Parlamento'nun herhangi bir kararının onaylanabilmesi için, Senato'daki her iki parça devlet temsilcilerinin ¼'ü tarafından onaylanması gereklidir. Bu düzenleme, özellikle sayısal azınlığı temsil eden Türk toplumunu güvence altına almak üzere getirilmiş bir tür veto yetkisi olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Yani, Vekiller Meclisi'nde çoğunlukta olan Rumlar, orada Türklerin aleyhine olan bir yasa tasarısını oy çokluğuyla kabul etmiş olsalar ve Senato'da bu tasarı oy çokluğuyla onaylanmış olsa bile, Senato'da Türk parça devletinden gelen üyelerin ¼'ü bu tasarıya olumlu oy vermedikçe, tasarının yasalaşması mümkün olmayacaktır. Buraya kadar Kıbrıs Türklerinin temel çekincesi olarak beliren nokta, plana göre kuzeye yerleştirilecek Rumların siyasal haklarını kullanmaya başlamaları ile "Türk parça devleti" ifadesinin anlamını yitirecek olmasıdır. Plan iki toplumlu yapıyı tamamen reddetmekte ve toplumu değil; toprağı esas alarak Kıbrıslı Türklerin temsil kabiliyetini orta vadede ortadan kaldırmaktadır (TUSAM Kıbrıs Raporu, 2006).

Türk tarafı için siyasi eşitlikle ilgili en büyük endişe, Kıbrıs'ta kurulması planlanan Türk parça devletinde yerleşecek olan Rumların statüsüyle ilgilidir. Anlaşma gereği, Türk parça devletine geçen Rumlar, 11 yıl sonra siyasi haklarını kullanmaya başlayacaklardır. Bu durum, Türk parça devletinin kendi Meclisi'nde ve aynı zamanda ortak devletin Senatosu ve Temsilciler Meclisi'nde Rumların Türk parça devletini temsil etmelerine yol açacaktır. Senato'da koltuk dağılımının ise, homojen olmayan iki parça devlet arasında nasıl yapılacağı konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Türk parça devletinde vatandaşı olan Rumlar, toplam nüfusun yüzde 21'ini oluşturarak önemli bir siyasi etkiye sahip olabilecekler. Rumların kendi içlerinden seçecekleri temsilciler neticesinde,⁴ senatoda Türk parça devletine ayrılan 24 koltuğun dağılımı 6 Rum ve 18 Türk şeklinde meydana gelebilecektir. Temsilciler Meclisi'nde Türk parça devletine ayrılan koltukların paylaşımı, 8'i Türk ve 4'ü Rum temsilcisi şeklinde gerçekleşebilir. Türk parça devletinin vatandaşı olan Rumların, Rum parça devletinin temsilcileri ile iş birliği yapmaları muhtemel görüldüğü için, Kıbrıs Türk tarafı için büyük bir risk taşımaktadır. Bu durum, Türk parça devletine yerleşen Rumların siyasi haklarını kullanmalarıyla birlikte, parlamentodaki siyasi dengeyi etkileyebilir ve sonuçta siyasi eşitliği zayıflatabilir. (Gözgüzelli, 2021).

Ortak Devlet'in yönetimini üstlenecek Başkanlık Konseyi için de benzer şartların geçerli olacağı ortadadır. Ortak Devlet'in dönüşümlü başkanlığına sahip olacak Başkanlık Konseyi'nin de oluşumunda aynı oran bulunmaktadır. Konsey üyesi olmak için tek listeden seçilecek olan altı kişinin en az ikisinin diğer parça devletten olması gerekmektedir.⁵ Bu durumda dört üye Rum parça devletinden, iki üye de Türk parça devletinden olacaktır. Ancak burada bu üyelerin Türk olması şartı aranmazken, parça devlet vatandaşı olmaları yeterli olacaktır. "Türk tarafı, uzun vadede bu iki kişiden birinin Rum asıllı olması olasılığını da ihtimaller dâhilinde görmektedir" (Uslu, 2022).

Plana göre Başkan hangi parça devletten geliyorsa, başkan yardımcısı da diğer parça devletten olacaktır. Başkanlık Konseyi, kararlarını oy birliğiyle almak için özel bir çaba gösterecektir. Buna karşın, oy birliğinin sağlanmadığı durumlarda, oy çokluğu da yeterli kabul edilecektir. Anayasada "oy birliği ile karar almak için özel çaba gösterilecektir" tarzında bir yaklaşım, planın nesnellikten ne denli uzak olduğunu göstermek adına önemli bir argümandır. Oy çokluğuyla alınan kararlarda, her bir parça devletten en az bir üyenin olumlu oyu gerekmektedir. Görüldüğü gibi Başkanlık Konseyi'nin oluşumunda, nüfus olarak çoğunlukta bulunan parça devlete, Başkanlık Konseyi'nde daha çok sayıda üyeyle temsil edilme şansının tanınması açısından çoğunluk sistemi egemendir. Karar alma noktasında parça devlet temsilcisinin bir oyunun gerekliliği aranması ibaresi başlangıçta Kıbrıs Türklerinin lehine gibi bir düzenleme olarak belirlemekte ise de, Kuzeye yerleşecek Rumların oy kullanma hakkını kazanmaları ile Kuzey parça devletinin iki temsilcisinden birinin Rum olma ihtimali adanın geleceğini tam bir açmazla sürüklemektedir (Keser, 2022).

⁴ Bu yaklaşım kendiliğinden gelişen bir süreçtir. Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığın kendi içlerinden Türk parlamenterler belirlemeleri ve hükümet içerisinde etkin bir konuma gelmeleri gibi, Kıbrıs Türk tarafında da sayısal olarak önemli bir azınlık konumuna gelecek Rumlar, kendi belirleyecekleri adayları ortak meclise ve senatoya taşıyarak, Kıbrıs Rum kesimi temsilcileriyle ortak hareket edecek bir yapıyı meydana getireceklerdir.

⁵ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Taslak İlave I: Kıbrıs Anayasası, Kısım B: Yürütme, Madde 25: "Başkanlık Konseyi".

Bunlara ek olarak, Rum üyelerin hiçbir zaman iki dönemden fazla üst üste başkanlık yapamamaları ve Başkan Rum olduğu takdirde başkan yardımcısının mutlaka Türk olması zorunluluğunun getirilmiş olması da, Türkleri başkanlık mevkiinden dışlamama ve devletin iki önemli bileşenini yürütme organında eşgüdüm içinde çalışma zorunluluğuna tabi tutma hedefleri güden düzenlemelerdir (TUSAM Kıbrıs Raporu, 2006). Planda, 1960 Anayasası'nda var olan, bir Rum başkan, bir Türk başkan yardımcısı ve bakanlar kurulundan oluşan yürütme organının yerine, İsviçre'deki Federal Konsey'e benzeyen bir Başkanlık Konseyi önerilmiş ve bu Başkanlık Konseyi'nin yine İsviçre'deki sisteme benzer biçimde dönüşümlü başkanlık ve başkan yardımcılığı ilkesi üzerinden çalışacağı belirtilmiştir. Bu durumda Annan Planı'ndaki Başkanlık Konseyi'ni daha iyi anlayabilmek için İsviçre'deki sistemi iyi tahlil etmenin önemli ölçüde yarar sağlayacağına kuşku yoktur (Brilliant, 2004).

2.1.1. İsviçre'deki Hükümet Sistemi

İsviçre'de yasama organı, nisbi temsil esasına göre halk tarafından doğrudan doğruya seçilen Milli Konsey ile eyaletlerin eşit temsiline dayanan Eyaletler Meclisinden oluşur (Lijphart, 1986). Yürütme organı ise, bu Parlamentonun seçtiği yedi kişiden oluşan Federal Konsey'dir. Konsey'deki yedi üyenin her biri bir bakanlığın başında bulunmaktadır (Ulrich, 2001, s.32-33).⁶ Federal Konsey'in başında yine Parlamento tarafından bir yıllığına seçilen bir başkan vardır. Daha çok temsili bir işleve sahip olan başkanın hiçbir özel yetkisi yoktur. Başkan, Konsey toplantılarına başkanlık eder, ancak günümüz parlamenter sistemlerindeki başbakanların yönlendirici ağırlığına sahip değildir. Federal Konsey içerisindeki konumu, eşitler arasında birinci (primus inter pares) olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu "birincilik", koordinasyon işlevini ya da liderlik pozisyonunu içermez; olsa olsa, daha önce de vurgulandığı gibi, hükümet toplantılarını yönetme ve İsviçre'yi temsil etme görevini ifade eder (Ulrich, 2001, s. 27).

Parlamento, Federal Konsey üyelerini tek tek seçmektedir. O nedenle Federal Konsey, parlamenter rejimlerdeki hükümetler gibi kolektif sorumluluk taşıyan bir organ değildir. Bu durum Parlamentonun, Federal Konseyi güvenoyu mekanizmasına başvurmak suretiyle düşürme olanağını ortadan kaldırmaktadır. Buna karşın Parlamento, Federal Konsey üzerinde diğer parlamenter denetim olanaklarını yoğun olarak kullanmaktadır (Kriesi, 2001, s. 71). Federal Konsey üyeleri doğrudan doğruya Parlamento tarafından seçildikleri için, Federal Konseyin Parlamentoyu fesih yetkisi yoktur (Kriesi, 2001, s. 71).

Birçok yazar, İsviçre'deki hükümet sisteminin, başkanlık sisteminden, yarı başkanlık sisteminden ve parlamenter sistemden farklı bir sistem olan "meclis hükümeti sistemi" olduğunu ileri sürmektedir (Kriesi, 2001, s. 9; Turhan, 1991, s. 460). Meclis hükümeti sisteminin (Turhan, 1989, s. 24-25) tipik özelliği, tüm yetkilerin yasama organında toplanması ve yürütmenin tamamen yasama organına tabi olmasıdır (Esen, 1971, s. 64). Nitekim İsviçre'nin 1848 tarihli Anayasasını hazırlayanların temel amacının Federal Meclisin Federal Konsey üzerindeki üstünlüğünü sağlamak olduğu söylenmektedir. Buna karşın, güvenoyu mekanizmasının yokluğu dolayısıyla, Federal Meclisin Federal Konsey üyelerini görev süreleri dolmadan önce görevden alamaması Parlamentonun üstünlüğünü önemli ölçüde azaltan bir etken olarak göze çarpmaktadır (Kriesi, 2001, s. 61-62).⁷ Bu nedenle İsviçre'yi, klasik anlamda bir meclis hükümeti sistemi olarak değerlendirmek aslında o kadar da kolay değildir (Esen, 1971, s. 64).⁸ İsviçre'de, Parlamentonun yürütme organını düşürme olanağının bulunmamasının paralelinde, yürütme organı da Parlamentoyu feshetme yetkisine sahip kılınmamıştır. Bu noktadan hareketle, sert bir kuvvetler ayrılığına sahip olan İsviçre sistemini başkanlık sistemine benzetmek mümkündür. Bununla birlikte, başkanın halk tarafından değil de Parlamento tarafından seçildiği hatırlanırsa, İsviçre'nin hükümet sisteminin başkanlık sistemi de olmadığı açıkça görülecektir (Esen, 1971, s. 64).⁹

Lijphart, bu durumda, İsviçre'deki sistemi, "meclis hükümeti sistemi" adı altında yeni bir hükümet sistemi olarak değil de, bazı özelliklerini parlamenter sistemden, bazı özelliklerini de başkanlık sisteminden alan melez bir sistem

⁶ İsviçre'deki yedi bakanlık, 1. Dışişleri, 2. İçişleri, 3. Adalet ve Polis, 4. Savunma, Sivil Savunma ve Spor, 5. Maliye, 6. Ekonomi, 7. Çevre, Ulaştırma, Enerji ve İletişim Bakanlıklarıdır.

⁷ Yine de İsviçre Parlamentosunun parlamenter sistemin egemen olduğu ülkelerin parlamentolarından daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür. Parlamenter sistemlerde parti disiplini ve hükümete sadakat dolayısıyla görülen parlamentonun zayıflaması eğilimi, yasama organı ile yürütme organı arasındaki sert kuvvetler ayrılığı nedeniyle İsviçre'de görülmemektedir.

⁸ Oysa yürütme organını oluşturan üyelerin görevine son vermenin yasama organının her zaman yapabileceği bir şey olması Meclis Hükümeti sisteminin ayırt edici özelliği olarak gösterilmektedir.

⁹ Oysa yürütme organını oluşturan üyelerin görevine son vermenin yasama organının her zaman yapabileceği bir şey olması Meclis Hükümeti sisteminin ayırt edici özelliği olarak gösterilmektedir.

olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını ileri sürmüştür (Ulrich, 2001, s. 22).¹⁰ Din boyutu, dil boyutu ve sosyo-ekonomik boyut çerçevesinde ciddi bölünmeler yaşayan İsviçre’de, çoğulcu toplum yapısının çoğunlukçu ilkeler çerçevesinde demokratik bir biçimde bir arada tutulabilmesi mümkün değildir (Lijphart. 1986, s. 16). İsviçre toplumu, bu olgudan hareketle, oydaşmacı ilkeleri hem hukuki hem de fiili yollarla hükümet sistemine yansıtmıştır. Bu açıdan, İsviçre Federal Konseyi’ni oluşturan dört büyük parti (Radikal Demokratlar, Sosyal Demokratlar, Hristiyan Demokratlar ve İsviçre Halk Partisi) arasında 1959 yılından beri hiç değişmeksizin var olan 2:2:2:1 formülü (ki siyaset bilimciler bu formüle sihirli formül adını vermişlerdir) dikkatle incelenmeye değerdir (Ulrich, 2001, s. 22). Sihirli formül yanında, aynen onun gibi gayrı resmi bir diğer formül de, değişik dilleri konuşan grupların Konsey’de orantılı bir biçimde temsil edilmelerini sağlamaktadır. Buna göre Konsey’de, dört-beş Almanca konuşan üye, bir-iki Fransızca konuşan üye ve çoğu zaman bir de İtalyanca konuşan üye yer almaktadır (Lijphart, 1986, s. 14-15). Bu gayrı resmi toplumsal uzlaşma, elli yılı aşkın bir süredir İsviçre yürütme organında büyük bir koalisyonun devam etmesini sağlamış ve toplumun çok büyük bir kesimi Federal Konsey’de temsil edilme şansına sahip olmuştur. İsviçre gibi çoğulcu bir toplumda, hemen herkesin, Federal Konsey’de kendisini temsil eden en az bir üye olduğunu düşünmesi hiç kuşkusuz ki son derece önemlidir. Bu yolla, toplumdaki önemli bileşenlerden hiçbiri kendisini dışlanmış hissetmemekte ve sistemin dışına düşmemektedir. Oysa bu oydaşmacı formülün yerine çoğunlukçu bir sistemin tercih edilmesi durumunda, çoğulcu İsviçre toplumunda bölünmelerin ve kopmaların yaşanması ciddi bir ihtimal haline gelebilecektir (Özersay, 2012).

Bu plana kadar, başkanlık sistemi Kıbrıs için önerilen tek anayasal tercih olarak görülürken, bu planla birlikte başkanlık sisteminden önemli ölçüde farklı, yeni bir hükümet sistemine yönelindiği görülmektedir. Bu yaklaşım, planın olumlu olması muhtemel kısımları arasında değerlendirilmelidir. Bu formülle Kıbrıs meselesinin çözümü için yeni birtakım metotların geliştirilebileceği ve siyasi temsil ve anayasal düzen konularındaki kısır döngünün çözümsüzlüğün başlıca sebebi olduğu ortaya çıkmıştır. Annan Planı’nın yasama ve yürütmeye ilişkin öngördüğü modelin ve siyasal eşitlik yolunda Türk tezlerini geri planda bırakan maddelerinin ardından, 1960 Anayasası’nın kurduğu hükümet modelini değerlendirmekte, yeniden tasarlanan yapı ile 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti arasındaki kâğıt üzerindeki farklılıkları görmek adına yarar vardır (Hannay, 2005).

2.2. 1960 Anayasası’nın Kurduğu Hükümet Sistemi

1960 Anayasasının kurduğu hükümet sistemi, %70’i Rum ve %30’u Türk üyelerden oluşan, başkanı Rum ve başkan yardımcısı da Türk olacak olan bir yasama organıyla, bir Rum başkan ile bir Türk başkan muavini ve onlar tarafından atanacak 7 Rum ve 3 Türk bakandan oluşacak bir yürütme organı arasındaki ilişkiler üzerinden şekillenmektedir. Bunların yanında, Kıbrıslı Türk ve Kıbrıslı Rum cemaatlerinin birer cemaat meclisi vardır ve bu meclisler kendi cemaatlerinin eğitsel, kültürel ve dinsel gereksinimleriyle ilgili kararlar almak konusunda yetkilidirler. Bu haliyle 1960 Anayasası, coğrafi esas üzerinde iki devletten (kantondan ya da eyaletten) oluşan bildik bir federal devlet yapısı kurmamakta, devletin yapılandırılmasında, bazı siyaset bilimcileri ve hukukçular tarafından topluluk esasına dayanan federalizmi tanımlamak amacıyla geliştirilen “korporatif federalizm” ilkesini esas almaktaydı (Uygun, 1996, s. 265). 1960 Anayasası’nın hükümet sistemi konusundaki tercihi ise, açık bir biçimde başkanlık sistemiydi. Başkan, tüm başkanlık sistemi uygulamalarında olduğu gibi, doğrudan doğruya halk tarafından seçiliyordu. Onun yanında, yine doğrudan doğruya halk tarafından seçilen bir başkan yardımcısı ve onların atayacakları bakanlardan oluşan bir Bakanlar Kurulu görev yapmaktaydı. Halk tarafından seçilen yasama organı ile yine halk tarafından seçilen başkan ve başkan yardımcısının başını çektikleri yürütme organı arasındaki sert kuvvetler ayrılığına dayanan bu sistem, hiç kuşkusuz ki açık bir başkanlık sistemiydi. (Salep, 2023; Şahin, 2022).

1960 Anayasası’nın yürütme organıyla ilgili önemli bir özelliği, Anayasa’nın ilk maddesinde Kıbrıs Cumhuriyeti’nin başkanının, Kıbrıs Elen cemaati tarafından seçilen bir Elen ve başkan muavininin de Kıbrıs Türk cemaati tarafından seçilen bir Türk olacağını net bir şekilde belirtmesiydi. Bu madde, Kıbrıs Cumhuriyeti var olduğu sürece, hiçbir Kıbrıslı Türk’ün herhangi bir koşul altında başkan olamayacağını açıkça ifade ediyordu. Bu maddeyle ilgili bir diğer önemli nokta, Kıbrıslı Türklerin Kıbrıs Cumhuriyeti başkanının seçilmesi konusunda oy kullanma hakkına sahip olamayacaklarıydı. Görüldüğü gibi, 1. maddenin düzenlenişi açıkça çoğunlukçu ilkeye dayanmaktaydı. Bu düzenlemeye göre, sayısal olarak çoğunlukta olan Kıbrıs Rum cemaatinin oylarıyla seçilen

¹⁰ Ulrich Klöti de, İsviçre’deki sistemin ne başkanlık olarak değerlendirilebileceğini, hükümetin düşürülmesi olasılığının bulunmamasının başkanlık sisteminin bir unsuru, hükümetin doğrudan doğruya parlamento tarafından seçilmesinin ise parlamenter rejimin bir unsuru olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.

kişiler, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin başkanları olarak Kıbrıs Cumhuriyeti'ni temsil etme olanağına kavuşmaktaydılar. Kıbrıslı Türkler, kendi oylarıyla, başkanın yetkilerine hemen hemen eşit yetkilere sahip başkan yardımcısını kendi cemaatleri içinden belirlemek hakkına sahip olsalar bile, Kıbrıs Cumhuriyeti'ni, her zaman için, seçimine asla müdahale edemeyecekleri bir Rum'un temsil edeceğinin bilincindeydiler. Bu bilincin, iktidarın görünümünün önemli ölçüde kişiselleştiği (Linz, 1993, s. 39). Başkanlık sisteminde ciddi sosyal psikolojik sonuçlar doğurma olasılığı taşıdığı görmezden gelmemek gerekmektedir. Ayrıca, başkanın Rumlar tarafından seçilen bir Rum ve başkan yardımcısının da Türkler tarafından seçilen bir Türk olması ve bunun hep böyle kalacak olmasının toplumsal yapıdaki bölünmeyi besleyen bir düzenleme olduğunda kuşku bulunmasa gerekir (Uluşahin, 1999, s. 172).

Bu çoğunlukçu düzenleme, Anayasa'nın başka bazı maddelerinde, oydaşmacı prensiplerin yardımıyla yumuşatılmaya çalışılmıştır. Öncelikle, Kıbrıslı Türklerin oylarıyla seçilecek olan Kıbrıslı Türk Başkan Muavininin Başkan'la hemen hemen eşit yetkilere sahip kılınması önemlidir. Bununla da yetinilmemiş, Başkan Muavini'ne, Bakanlar Kurulu'nun milli savunma, dışişleri ve güvenlikle ilgili konularda alacağı kararlarda ve Temsilciler Meclisi'nin aynı konularda çıkaracağı kanun ve kararlarda kesin veto yetkisi tanınmıştır. Ayrıca, Bakanlar Kurulu'nda yalnızca üç üyeye temsil edilecek olan Türk Cemaati, Anayasa'nın üç önemli bakanlık olarak belirlediği Dışişleri, Milli Savunma ve Maliye bakanlıklarından birine sahip olma yetkisiyle donatılmıştır. Böylece, Bakanlar Kurulu'nda stratejik önemdeki bakanlıklardan en az birinin Kıbrıslı Türklerin elinde bulunması güvence altına alınmıştır (Özersay, 2012; Akbayrak, 2021).

2.3. Annan Planı'nın Revizyonu Alternatifi

Uluslararası ilişkiler disiplini çerçevesinde, yeniden yapılanmayı gerçekleştirecek belgelerin altına imza atmadan önce, orta ve uzun vadeli gelecek projeksiyonunu ortaya koymakta yarar olduğu gerçeği bu konuda bir kere daha ortaya çıkmaktadır. 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın dönemsel olarak işlerliğinin uzun vadeli olmasının güçlüğü kendisini üç yıl içinde göstermiştir. Rum tarafı belgeyi tek taraflı olarak revize etme gereği duymuş ve ardından yaşanan sıkıntılar neticesinde Kıbrıs adası fiili ve siyasi olarak parçalanmıştır. Bugün için yeni bir 1960 Anayasası'nı, farklı hükümler içerse dahi, tarafların ne derecede sindirebilecekleri meçhuldür. (Salep, 2023).

Adada kalıcı barışı isteyen Kuzey Kıbrıslılar, Kıbrıslı Türklerin temsilinin Türk parça devleti temsilcileri eliyle değil, adada yaşamlarını sürdüren Türkler eliyle olması taraftarındırlar. Türk parça devletinde ikamet edecek Kıbrıslı Rumların yedi yıl sonra Türk parça devleti vatandaşlığına geçebilmeleri ve toplam 20 yıl sonra Türk parça devletinde yaşayan Rumların nüfusunun Türk parça devletinin nüfusunun %21'ine ulaşabilmesi olasılığının planda açık tutulması, hatta teşvik edilmesi, adanın geleceği konusunda Türk tarafını kargıya sevk etmektedir (Uslu, 2022).

Planın varlık sebebi, Kıbrıs'ta farklı dile, dine ve etnik kökene sahip ve aralarında ciddi bir güven sorunu olan iki toplumu oydaşmacılık ilkesi çerçevesinde barış içinde bir arada yaşatmak olmalıdır (Talat, 2003). Ancak görülen odur ki, zamanla dâhil olması plan tarafından gereklilik olarak görülen Rumlar, 11 yıl sonra Türk parça devleti adına siyaset sahnesine adımlarını atacaklar ve seçimler neticesinde kuvvetle muhtemeldir ki, Rum parça devleti temsilcileriyle ortak hareket edeceklerdir. Bu durum, bizleri adanın bir Helen adası olması gerçeği ile yüz yüze bırakacaktır (Tusam Kıbrıs Raporu, 2006).

Belgede Türk tarafının siyasi eşitlik teziyle uyumlu olmayan bir şekilde Kıbrıs'ın "tek uluslararası kimliği ve egemenliği" olacağı kaydedilmek suretiyle, "Cumhuriyet hükümeti" ifadesiyle öngörülen merkezi hükümetin üniter özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Böyle bir dışlayıcı ortamda, dışlananın sayısal olarak azınlıkta bulunan Türkler olacağına kuşku yoktur. Ancak bu dışlanma, kuşkusuz ki sadece dışlanan Türklerin değil, bütünüyle sistemin kaybetmesi sonucunu doğurur. Çünkü dışlananın sistemden kopması, iki bileşenden oluşan sistemi, tek kanadı olmayan bir kuşa çevirecek, kuşun uçuşması, yani sistemin işlemesi olanaksız hale gelecektir. O halde ilk bakışta siyasal eşitlik var gibi görünse de mevcut önerilerin olduğu şekliyle uygulanması durumunda, Türk tarafı azınlık konumuna gelecek ve yasama ve yürütmede söz söyleme hakkını büyük ölçüde yitirecektir (Keser, 2022).

Bu dönem ortaya atılan önerilere göre, her şeyden önce, Kıbrıslı Rumların Türk parça devletinde siyasal hak kullanabilecek konuma gelmelerine olanak sağlayan hüküm kaldırılmalı, ya da en azından Kıbrıslı Türklerle tanınan veto benzeri yetkileri anlamsız kılamayacak oranlar üzerinden yeniden düzenlenmesi ortaya atılabirdi. Bu konuda akla gelebilecek bir başka yol da "Anayasal Kanunlar"ın üçüncüsü olan parça devlet vatandaşlığına ilişkin kanunun 3. maddesine dayanılarak yapılacak düzenlemelerle, Kıbrıslı Rumların Türk parça devleti vatandaşlığına geçmelerini alabildiğine güçleştirmektir. Bu maddenin, bir parça devlette yedi yıl kesintisiz

yaşayanlara o parça devletin vatandaşlığına otomatik olarak geçme hakkını tanımadığını, sadece vatandaşlığa geçmek için başvuru hakkını tanıdığını dikkate almak gerekmektedir. Türk parça devletinin, vatandaş olmak için başvurma hakkına sahip olan herkesi vatandaşlığa almak gibi bir zorunluluğu olmayacağı açıktır. İkinci olarak, yasama ve yürütmeye ilişkin oydaşmacı düzenlemeler idareye de yansıtılmalı ve idarenin karar alma mekanizmalarında da “consensus (uzlaşma)” temel ilke haline getirilmesi de bir başka öneridir. Bu amaçla, herhangi bir parça devlete mensup kamu görevlilerinin tek başlarına karar vermeleri engellenmeli, idarenin yavaş hareket etmesi pahasına, her aşamada en yaygın oydaşma temel hedef haline getirilmesi bir başka alternatif olmuştur ancak bunlar gerçekleşmemiştir (Özersay, 2012).

3. İKİ KESİMLİLİK

İki kesimlilik ve iki toplumluluk Türk tarafının olmazsa olmazlarının başında gelmektedir. Adada barış görüşmeleri süresince, Kıbrıslı Türkler iki kesimliliğin adadaki tarihi realiteye uygun olacağını ortaya koyarak, her türlü çözüm önerisinde nüfus bakımından azınlıkta olan Türklerin mevcut haklarının korunması için iki kesimliliğin esas olarak korunması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu ilkeye göre her iki toplum da ayrı ayrı ve kendi bölgelerinde yaşayacaklardır. Rum tarafı, 1974 harekâtı ile kuzeyden güneye göç etmiş bulunan Rumların hemen hemen tamamının yeniden Kuzey’e yerleşmelerini istemektedir. Bununla birlikte Rumlar geçmişte kuzeyde bulundukları evlerin ve malların yeniden kendilerine verilmesini talep etmektedirler. Türk tarafı ise, önemli miktarda Türk’ün Rumların baskıları ve saldırıları neticesinde, güneyden kuzeye gelerek kuzeye yerleşmek zorunda kaldığını, mal-mülk meselesinin ise iki taraf arasında bir tür tazminat ve takas sistemiyle çözülmesi gerekliliği üzerinde durmaktadırlar (Gürel, 2004).

Kıbrıs’taki iki halk, yıllardır Birleşmiş Milletler’in himayesi altında görüşmüştür ve bir anlamda BM iki kesimliliğin gerekliliğini ortaya koymuştur. BM’nin Kuzey ile Güney’i iki kesim olarak irdelediğini gösteren bir başka realite ise, Yeşil Hat olarak tabir edilen çizgide sınır güvenliğini sağlamak amacıyla konuşlandırıldığı BM Barış Gücü’dür. Birleşmiş Milletler Barış Gücü’nün cemaatleri gözetenek konuşlandırılmış olması ve olası çatışmaların engellenmesi adına adada bulunması iki kesimliliğin fiilen var olduğunu altını çizmektedir (Gözügüzelli, 2021).

1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası da iki kesimliliğe atıfta bulunmakta ve bu ilkeyi benimsemektedir. Öncelikli olarak, yasama organının belirlenmesi, seçimler, belediyeler ve vergilerle ilgili hukuksal işlemlerde, Türk Cemaatinin Temsilciler Meclisi’ndeki üyelerine tanınan veto yetkisinin varlığı önemli bir oydaşmacı düzenleme olduğu gibi “Türk Cemaati” ve “Rum Cemaati” söylemlerinin kullanılması iki farklı yapının varlığına ve bu yapıların kendi içerisinde homojen olması gerekliliğine işaret etmektedir. Temsilciler Meclisi’nin bu konularda alacağı kararlarda, her bir cemaatin oylamaya katılan üyelerinin salt çoğunluğunun oyunun aranması, Türk Cemaati’nin bu konulardaki düzenlemelere rıza göstermemesi durumunda bunların yasalaşamaması sonucunu doğuracaktır. Bu da, bir arada yaşamak açısından olmazsa olmaz konular gündeme geldiğinde, ülkedeki sayısal azınlığı teşkil eden Kıbrıs Türk toplumunu güvence altına almak amacıyla getirilmiş oydaşmacı bir düzenlemeydi (Gözügüzelli, 2021; Aydoğdu, 2005).

Belirli bir nüfus mübadelesine gerek duymaksızın, iki kesimi “Türk ve Rum cemaatleri” olarak ele alan 1960 Anayasası, coğrafi olarak değil, ancak aidiyet bağı itibarıyla bir iki kesimliliği benimsemiştir. Anayasada “azınlık-çoğunluk ayrımı” net bir şekilde işlenmekte, ancak toplumlar arasında geçişin ve Rum asıllı bir Kıbrıslı’nın Türk cemaatine dâhil olabilmesinin önü kapatılmaktadır. İki cemaatin belirgin bir şekilde altının çizilmiş olması, bu düzenlemenin yürümesi yolunda ortaya konulmuş en temel argümandır (Stavrinides, 1999, s. 49).¹¹ Ancak 1963 olayları ile başlayan süreç, 1974’te Türkiye’nin “Garantörlük ilkesi” çerçevesinde adaya askeri müdahalesi ile farklı bir mecraaya kaymış ve 1975 Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin kurulmasıyla da bugünkü manasıyla “iki kesimli” bir yapıya dönüşmüştür (Bilim Araştırmaları Vakfı Dış Politika Konferansları, 2003). Çalışmanın devamında Annan Planı’nın iki kesimlilik ilkesine yaklaşımı değerlendirilecek ve Türk tarafının talepleri yaklaşımı incelenecektir (Stavrinides, 1999, s. 49; Savrun, 2021).¹²

¹¹ Kıbrıslı Rumlar, 1960 Anayasası’nı yapanların, demokratik mekanizmanın en temel unsuru olan çoğunluk egemenliğini kendilerine tanımadığını ve iki kesimli bir yapıyı sürekli muhafaza ettiğini ileri sürerek bu Anayasaya muhalefet etmişlerdir.

¹² Kıbrıslı Rumlar, 1960 Anayasası’nı yapanların, demokratik mekanizmanın en temel unsuru olan çoğunluk egemenliğini kendilerine tanımadığını ve iki kesimli bir yapıyı sürekli muhafaza ettiğini ileri sürerek bu Anayasaya muhalefet etmişlerdir.

3.1. Annan Planı'nda İki Kesimlilik

Annan Planı masaya geldiğinde, kısa vadede iki ayrı kesim arasında belirsizlik bulunuyordu; ancak zaman içinde Türk kesimine yerleşmesi öngörülen Rum nüfusunun sayısı, iki kesim arasındaki ayrımı ciddi şekilde etkileyebilecek bir boyutta olduğu açıkça ortaya çıktı. Annan Belgesi, bir parça devletten diğerine göç eden nüfusun oranının %21'e kadar ulaşabileceğini öngörüyor. Ayrıca, bu parça devletler arasında yerleşen kişiler, ikamet ettikleri parça devletin iç yurttaşlık hakları dâhil olmak üzere çeşitli haklara sahip olma hakkına sahip olabileceklerdir.¹³ “Plan uyarınca, Türk parça devletinde bir süre sonra her dört yurttaştan biri Rum olabilmektedir” (Akbayrak, 2021).

“Anlaşma imzalandıktan sonra, bir parça devlet diğer parça devletten gelen kişilere ikamet etme hakkına 6 yıllık bir moratoryum uygulama yetkisine sahip olabilecektir. Ancak anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte, ikamet hakkına getirilen kısıtlamalar, seyahat özgürlüğünü etkilemeyecektir. Anlaşma imzalandıktan sonra 5. ile 9. yıllar arasında, belediye ve köy nüfusunun yüzde 7'si oranında Rum'un kuzeye yerleşme hakkı olacak; 10. ile 15. yıllar arasında ise bu oran yüzde 14'e çıkacaktır. 15. yıldan itibaren ise bu oran yüzde 21'e ulaşabilecektir.”¹⁴ Plan, 25 yılın sonunda elde edilen deneyimlere dayanarak bu sınırlamanın gözden geçirilmesini önermektedir. Ancak 25. yıl incelemesi, yerleşim hakkına getirilen sınırlamanın tamamen kaldırılma riskini içinde barındırmaktadır. Kıbrıs Rum kesiminin, Annan Planı dâhilindeki düzenlemelerin ikincil hukuk olduğu yolundaki iddialarının ardından, mevzubahis sınırlamaların kaldırılabilirliği ve yerleşimin sınırsız bir serbestiyet içerisinde cereyan edebileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir (Özersay, 2012).

I. ve II. planlarda moratoryum süresi 4 yıl olarak öngörülmüştü. Annan Planı'nın III. versiyonu ile bu sürenin 4 yıldan 6 yıla çıkarılması ve % 28 oranının % 21'e çekilmesi, Türk Oluşturucu Devleti açısından olumlu bir değişiklik olarak görülmekle birlikte; yeni fıkra, bir eş veya çocuklarından veya kardeşlerinden bir refakatindeki 65 yaşı üzerinde olanlar ile belirlenmiş köylerin önceki sakinlerinin bu sınırlama dışında tutulacağını öngörülmüş olması, yapılan olumlu değişikliği anlamlı olmaktan çıkarmaktadır.¹⁵ Rum tarafının nüfus yapısı ve ortalama yaşam süresi dikkate alındığında, yeni düzenleme ile daha çok Rum'un kuzeye geçmesinin önünün açılmış olduğu söylenebilir. Bu noktada, belirli köylerin önceki sakinlerinin belirlenmesine ilişkin kayıtların kimin kontrolü altında bulunduğuna da dikkat etmek gerekir.¹⁶ “Rumlar, Türk parça devletine yerleştiklerinde, Türk parça devletinin vatandaşlığına geçene kadar belirli bir mülk edinme kısıtlamasına tabi olacaklar.” (Özersay, 2012). “Bu mülk edinme kısıtlaması, genellikle parça devletin toplam alanının yüzde 9'unu ve köy ve belediye sınırları içindeki alanın yüzde 14'ünü aşamayacaktır. Plan gereği, Rumlar Türk parça devlet vatandaşlığına geçtiklerinde, yani 6 yıllık moratoryum süresi ve 7 yıllık vatandaşlık süresi sona erdikten sonra, mülk edinme üzerindeki sınırlama tamamen kaldırılacaktır.” (Özersay, 2012).

Yukarıda belirtildiği gibi, anlaşmanın ardından Rumlar, yerleşim hakkına getirilen sınırlamaların temel hak ve özgürlüklere aykırı olduğunu savunarak, Avrupa Birliği Adalet Divanı'na başvurarak serbest dolaşım hakkının geri kazanılmasını talep edebilirler. Bu durumda, Türk parça devletine yerleşmesi öngörülen Rum nüfusu, 15. yıla ulaşmadan yüzde 21'e çıkabilir ve hatta tüm sınırlamaların kaldırılması mümkün olabilir. (Gürel, 2004). Toprak konusunda basına da yansıyan haritalar ve Rumlara kısıtlı da olsa dönüş hakkı verilmek istenmesi, ileride iki kesimliliği ciddi şekilde tehdit edecek ve ortadan kaldıracak bir sonuç doğuracaktır (Girne Amerikan Üniversitesi Deklerasyonu, 2002). Birleşmiş Milletler Planı ekinde yer alan haritalar, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kamuoyunda büyük huzursuzluk yaratmıştır. İstenilen toprak tavizleri Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti halkını, ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan büyük ölçüde zayıflatacak ve uzun vadede Kıbrıs'ta Rum tarafının daha baskın olacağı bir yapıda kaderlerine terk edileceği bir yapıya dönüşebilecektir (Tümerkan, 2002, s. 2).

¹³ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, İlave II: Anayasal Nitelikli Yasalar, İlişik 3: “Parça devlet” iç vatandaşlık statüsüne ve “parça devlet” ikamet haklarına ilişkin Anayasa Nitelikli Yasa, Madde 1: Kuruluş Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle oluşacak “parça devlet”lerin iç vatandaşlık statüsü.

¹⁴ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, İlave II: Anayasal Nitelikli Yasalar, İlişik 3: “Parça devlet” iç vatandaşlık statüsüne ve “parça devlet” ikamet haklarına ilişkin Anayasa Nitelikli Yasa, Madde 2: “Parça devlet” iç vatandaşlık statüsünün kazanılması ve Madde 3: “Parça devlet” düzeyinde siyasal hakların kullanılması.

¹⁵ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Taslak İlave VI: Toprak düzenlemeleri, Madde 3 ve 4.

¹⁶ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Taslak İlave II: Anayasal Nitelikli Yasalar, İlişik 3: “Parça devlet” iç vatandaşlık statüsüne ve “parça devlet” ikamet haklarına ilişkin Anayasal Nitelikli Yasa, Madde 7: “İkamet ile ilgili makul geçici kısıtlamalar”.

Bugün KKTC'nin elindeki toprak Kıbrıs'ın %36'sı ve toplam sahilin %56'sıdır. Üçüncü yani son planda, Karpaz Türk Oluşturucu Devleti'nin yetkisine bırakılmış; ancak bunu telafi etmek adına Rumlara, Kuzey Kıbrıs'ın güney bölgesinde yer alan başka topraklar verilmiştir.¹⁷ Bu plana göre Türk Oluşturucu Devleti'nde kalacak toprak oranı %29,2 düzeyinde olacaktır.¹⁸ Sahil kesimininse %50'si Kıbrıs Türk kesiminde kalacaktır. Adadaki İngiliz üslerinin ise %90'ı Rum, %10'u Türk Oluşturucu Devleti'nin toprağı olarak tasarlanmıştır (Kıbrıs: Annan Planı, Beyin Fırtınası, 2005, s. 4). Görüldüğü gibi adada, Türk kesiminin kazanılmış ve hukukileştirilmiş hakları üzerinde ciddi oynamalar planlanmakta ve sayıları -şimdilik olmak kaydıyla- 60 bin civarında Rum'un kuzeye yerleştirilmesiyle iki kesimlilik tam olarak ortadan kaldırılmak istenmektedir. Gerek toprak konusunda Türk tarafından istenen tavizler gerekse beşeri faktörler üzerinde yeniden düzenlemelere gidilme çabası, Kıbrıs Türkü'nün adada asimile edilmesine sebebiyet verebilecek gelişmeler olarak gözlenmektedir (Tümerkan, 2002).

Birleşmiş Milletler ve Kıbrıslı Rumlar tarafından 1977'de kabul edilen "iki kesimlilik" ilkesi, yukarıda değinildiği şekliyle, iki halkın kendi bölgelerinde yaşayacağı manasına gelmektedir; fakat BM Planı bu ilkenin manasını hiçe saymakta ve 1975 Antlaşması'nı yeniden şekillendirmektedir. Fakat adalet tazminatlar yoluyla yerine getirilebilir. İdeal dünyada bazı insanlar eski evlerine geri dönmeyi tercih edebilirler, fakat Makarios daha 1977'de evlerine dönmek isteyenlerin sayısının %10 seviyelerinde olduğunu söylemişti ve o günden sonra bu insanların birçoğu da ölmüştür. Rasyonel bir yaklaşımla bugün kuzeye dönmek isteyen Rumlar'ın planda öngörülenden daha az bir rakama tekabül ettiği açıktır. Mal mülke el koyma konusunda ise bir haksızlık olmadığı aşikârdır. Ulusal düzenlemeler dâhilinde, halkın yararına olacak durumlarda, mal ve mülke el konulması kabul görmektedir. Bununla birlikte KKTC'nin, karşılıklı tazminatlar yoluyla bu konunun çözüme kavuşturulabileceği tezi, barış yolunda iki tarafı da önemli bir ortak zemine çekebilecek bir yaklaşımdır (Stephen, 2003).

Mal mülk konusuna, doğru yaklaşım şu şekilde olmalıdır; insanlar 30 ve daha fazla yıl önce eski evlerini terk etmiş ve yeni ortamlarına alışmıştır. Hâlihazırda birçoğu nakit para veya mülk olarak, gerek yerel kaynaklarla, gerekse uluslararası yardımlarla tazmin edilmiştir. 1975 yılında iki halk arasında yapılan anlaşma uyarınca nüfus değişimi gerçekleşmiştir ve bu zamandan sonra o denli önemli gelişmeler yaşanmıştır ki, bu olayları yeniden gündeme getirmek ve insanları eski statükoya döndürmeye çalışmak gerçekçilikten uzaktır (Aydoğdu, 2005).

Kıbrıs'ın mevcut yapısında, insanların oldukları yerde kalmaları kamu yararınadır ve Rumları veya Türkleri kuzeye veya güneye tekrardan yerleştirme girişimleri, gerilim yaratacaktır. BM planınca uygun görüldüğü şekliyle binlerce Kıbrıslı Rum'un Kuzey'de bulunması, ciddi anlamda terörizm, sabotaj ve sivil huzursuzluk riskleri taşımaktadır. Kıbrıslı Türkler bunları yeterince yaşamıştır ve yeniden bu tip problemlerle karşı karşıya kalmak istememektedirler. Olasılık teorileri dâhilinde casusluk, sabotaj veya terörizm iddiaları kaçınılmaz olarak gündeme gelebilir ve bu durum da adada ciddi bir gerginliğe ve şiddetin tekrardan başlamasına yol açabilir. Tam olarak bu sebeplerden dolayı Sırp'ların yeniden Kosova'ya dönmelerine izin verilmemiştir. Kuzey İrlanda tecrübesinden biliyoruz ki, kargaşa yaratmak için birkaç kararlı insan yeterlidir (Keser, 2022).

Kıbrıslı Türkler plan hayata geçerse Güney'deki eski evlerinin kendilerine geri verilmesini beklememekteydiler. Tazminat vermek, her iki tarafta da mal mülk konusunu halletmek için adil ve mantıklı bir yöntemdir. Bu metot kabul görmelidir, fakat Kıbrıs Rum yönetimi bunu zaman içerisinde tüm Kıbrıs'ı Yunan adasına çevirme istekliliğinden dolayı kabul etmemekteydiler. Kıbrıslı Türkler de sınır ayarlamaları önermiştir, fakat aynı zamanda kendilerine nüfuslarını geçindirebilecek, yaşanabilir bir toprak bırakılmasını beklemekteydiler. Bu toprak da mevcut sınırlar dâhilinde kalan kara parçası olarak belirlemektedir (Savrun, 2021).

Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin 1963'ten beri Kıbrıs'ın tek temsilcisiymiş gibi hareket etmesi, hatta Avrupa Birliği'ne tek taraflı olarak başvurması ve AB'nin bu başvuruyu değerlendirerek uluslararası hukuku çiğneyen bir tavırla Kıbrıs Cumhuriyeti adı altında bu başvuruyu sonuca bağlayarak Kıbrıs'ı Rum yönetiminin otoritesinde AB üyeliğine kabul etmesi, bu iki konuda neden ısrarcı olunması gerektiğini ortaya koymaktadır. 1960 Anayasası'nda yer alan bütün güvencelere rağmen, bir gecede Rum tarafı Kıbrıs Cumhuriyeti olarak yoluna devam ederken uluslararası alanda Türk ortak statüsüz bırakılmıştır (Şahin, 2022).

¹⁷ Annan Planı'nda vurgulanan toprak değişimi neticesinde oluşacak yeni Kıbrıs haritası için bkz.; http://www.ubp-kkctc.org/basin_bildirileri/2004/nisan/annan_haritasi.pdf

¹⁸ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Taslak İlave VI: Toprak düzenlemeleri, İlişik 1: Toprak düzenlemesiyle ilgili harita.

Bunun için Türk tarafı soruna çözüm arayışlarında eşitlik ve iki kesimlilik konularında hep ısrarcı olmuştur. 1984-1986 yıllarında, dönemin BM Genel Sekreteri Perez De Cuellar ile 1992’de dönemin BM Genel Sekreteri Butros Gali tarafından hazırlanan Kıbrıs konusundaki çözüm modellerinde, her iki tarafa da yasama ve yürütme erkinde veto hakkı tanıyan düzenlemelere yer verilmiştir (Hasgüler, 2000, s.331). Bu şekilde nüfus olarak çoğunluğu elinde bulunduranın azınlıkta kalan kesim üzerinde etkili olması ve söylemlerini azınlığa empoze etme eğilimi içerisine girme tehlikesi ortadan kaldırılmak istenmiştir. “Ancak BM Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından sunulan son planda iki taraf arasında eşitlik dengesini kuracak bu düzenlemeye yer verilmediği ortadadır” (Tümerkan, 2002, s. 2).

4. EGEMENLİK

“Türk tarafı, Plan tartışıldığı dönemde temel argüman olarak iki taraf arasında "eşit ve uluslararası alanda tanınan" bir egemenlik talep ediyordu. Bu, anlaşmanın imzalanmasından en az 24 saat önce Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tanınmasını gerektiriyordu. Ancak Rum tarafı bu fikre sıcak bakmazken, plan Kıbrıs'ın tek bir uluslararası kimliği ve egemenliğine sahip olduğunu vurguladı. Ayrıca, planda egemenlik sadece her parça devletin içindeki "yürütme özerkliği" olarak tanımlandı. Türk tarafı için ise egemenlik, yalnızca Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin faaliyetlerini sürdürmesi ve olası bir ortaklığın sona ermesi durumunda 1963'teki gibi bir boşluğa düşmemek için vazgeçilmez bir gereklilik olarak görülüyor.” (Kıbrıs: Annan Planı Beyin Fırtınası, 2005, s. 14-15).

Planda, parça devletlerin egemenlik sahibi olmayacakları ve ortak devlet anayasasında öngörülen yetkilere sahip olabilecekleri açıkça ifade edilmiştir. 1960 ortaklık antlaşmasında benzer anayasal hükümler bulunmasına rağmen, Kıbrıs Türk tarafı, Rum tehdidi altında uzun yıllar boyunca ortaklık Cumhuriyeti'nden dışlanmış ve bu nedenle zor bir yaşam sürdürmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, sadece yazılı güvencelerle Kıbrıs Türklerinin eşitlik ve haklarının korunmasının yeterli olmadığı açıktır. Planda öngörülen çözüm şekli, iki eşit egemen devletin yeni bir ortaklık oluşturmasından ziyade; iki toplumun mevcut Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası altında federal bir yapı çerçevesinde ortaklıklarının yenilenmesidir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin varlığının ve egemenliğinin tanınmadığı, yürütme, yasama ve yargı organlarının bugüne kadar yapılan tüm icraatların ve alınan kararların hiçe sayıldığı bir çözüm şeklinin gerçeklerden ne denli uzak olduğu açıktır. Devletlerin oluşumunda ve uluslararası ilişkilerde egemenlik esastır. Birleşmiş Milletler Planında ise, egemenlikten parça devletlere tanınan hak ve yetkiler bölgesel bir otonomiden ibarettir. Garantiler konusunda da Türkiye'nin etkin ve fiili garantisini sulandıracak bir düzenleme öngörülmektedir (Girne Amerikan Üniversitesi Deklarasyonu, 2002).

Annan Planı'nda etkiler kurucu devletlerden merkezi idareye devredilmemekte; merkezi idarenin öngöreceği kadar parça devlet olarak tanımlanan devletlere yetki bırakılmaktadır.¹⁹ Yani egemen olan yapı merkezi idare olarak öne çıkarken, parça devletlerin karar alma mekanizmalarındaki etkinliği, ancak merkezi idarenin kendine devrettiği noktalardan ibarettir. Profesör Neuwahl, Kıbrıs'ın AB üyesi olmasıyla birlikte parça devletlerin elde edecekleri bazı yetkilerin de merkeze kayabileceği endişesini taşımaktadır. Yani kısaca uzun vadede tek devlete dayalı kantonal çözüm modeli nüfus olarak fazla olanın avantajlı konuma geleceği üniter bir yapıya dönüşebilir (Stephen, 2003).

O halde tek uluslararası kimlik, temsiliyet ve egemenlikle AB'ye girişin kabul edilmesinin öngörüldüğü planda parça devletlerin yetkileri net değildir. Kıbrıs'ın Annan Planı'nın kabulü sonrasındaki düzenlemelerle tek bir devlet olarak AB düzenine ayak uydurmasıyla birlikte parça devletlerin yetkilerinin biraz daha zayıflayacak olması Kıbrıs Türkü üzerindeki baskıyı ciddi anlamda arttıracaktır. Olası bir çözümlenme durumunda ise Avrupa Birliği için Kıbrıs Cumhuriyeti'nin tek egemen temsilcisi olarak -1963'ten beri olduğu gibi- Rum yönetimi kabul edilecektir (Kıbrıs: Annan Planı Beyin Fırtınası, 2005, s. 7).

Görüldüğü gibi ortak devlette ortak yönetim sisteminin tıkanması halinde Türk Parça Devletinin uluslararası hukuki varlığını, yasallığını (legalitesini) koruyarak varlığını devam ettirebileceği düzenlemeler bu planda yer almamaktadır. Bu planda yer alan hüküm ve prensipler iyice incelendiğinde, Kıbrıs'taki iki tarafın siyasi eşitliği ve egemenliğinin kayda geçirilmemesi bir yana, iki taraf arasında toplumsal eşitliği bile tam olarak sağlayamayacak bir düzenin öngörüldüğü ortaya çıkmaktadır (üzerinde baskı mekanizması işleterek ulaşılabilecek bir çözümün ömrünün uzun sürmeme olasılığı oldukça yüksektir (Ulrich, 2001, s.25).

¹⁹ Kurucu Devletler ile Merkezi İdare arasındaki yetki paylaşımı için bkz., Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Taslak İlave III “ortak devlet” yasası, İlişik 1 ile İlişik 28 arasındaki kısımlar.

Kıbrıslı Türkler, Kıbrıslı Rumlarla iş birliği yapmaktan memnundurlar, fakat acı tecrübelerinden çıkarttıkları en önemli sonuç, yeni anayasada her ne üzerinde anlaşılırsa anlaşılın, iki halktan hiçbirinin diğerine hâkim olacak yasal güce veya pratik yaptırıma sahip olmamasının gerekliliğidir. Kıbrıs'ta, Rum toplumunun nüfusu Türk toplumunun nüfusundan önemli oranda fazladır. Bu veriler ışığında saf bir çoğunlukçu sistemin uygulanmasını ve parça devletlerin yetkilerinin ciddi kısıtlamalara tabi tutularak yürütme işlevinin tamamen merkezi otoriteye bırakılması durumunda, Türk toplumunun Kıbrıs üzerinde söz söyleme yetkisinden sonsuza kadar dışlanması kaçınılmazdır. Toplumun oldukça türdeş olduğu şartlarda, çoğunluğun tercihleriyle azınlığın tercihleri arasında kayda değer farklar yoksa ya da farklı tercihleri temsil eden tarafların birbiri ardına yönetime gelmesi söz konusuysa, çoğunlukçu modelin demokratik sonuçlar vermesi mümkündür Ancak Kıbrıs'ta homojen olmaktan uzak iki toplumun varlığı çoğunlukçu modeli imkânsız kılmaktadır. Bu durumda, yönetimin alacağı kararlardan etkilenecek iki bileşenden biri olan Kıbrıs Türk toplumunun sistemden kopması istenmiyorsa, çizilecek olan hukuksal çerçevenin belirlenmesinde oydışmacı ilkelerin ciddiyetle ele alınması gerekeceği açıktır (Lijphart, 1986, s. 14).

Kıbrıs'ta türdeş olmayan, çoğulcu bir toplumsal yapı ve özellikle birbirinden farklı çıkarları temsil eden kesimlerden birinin sonsuza kadar muhalefette kalması sonucunu verecek sayısal bir fark vardır, bu durumda çoğunlukçu ilkelerde ısrar edilmesi ve federe devletlerin yetkilerinin kısılması kesinlikle demokratik sonuçlar doğurmayacak, hatta giderek tehlikeli olacaktır. Böyle bir tercihin sonucu, iktidardan ve görüşlerini uygulamaktan kesinlikle ve sonsuza kadar men edilmiş olan toplumsal grubun, sistemin kendisini temsil ettiğine olan inancını yitirip sistemden kopmasıdır. Bu noktadan hareketle, çoğulcu toplumlarda, çoğunlukçu bir yönetimin, demokrasinin yerine çoğunluk diktatoryasını egemen kılacağını ve sistemden kopanlarla sisteme hâkim olanlar arasında iç çatışmaların gündeme geleceğini iddia etmek çok da kötümser bir senaryo olmasa gerektir. Alınacak kararların bu kararlardan etkilenecek olan tüm kesimleri olabildiğince tatmin etmesi esasına dayandırılmaya çalışılan bir sistemde, kararların alınmasından önce gerçekleştirilecek uzun görüşmelerin ve müzakerelerin zorunlu olduğu açıktır Kısa vadeye sıkıştırılmış ve taraflardan biri üzerinde baskı mekanizması işletilerek ulaşılabilecek bir çözümün ömrünün uzun sürmeme olasılığı oldukça yüksektir (Ulrich, 2001, s.25).

5. ANNAN PLANININ İKTİSADİ BOYUTU

Eğer Annan Planı uygulanmış olsaydı, Kıbrıs Türk yönetimi tarafından yapılan ekonomik bir değerlendirmeye göre, BM'nin Kıbrıs planı Türk tarafına 630 milyon dolarlık bir maliyet ve yıllık %20'lik bir ulusal gelir kaybı getirecekti. Planın gerektirdiği şekilde, Türk tarafının toprak oranı gerçekte %29,2'ye düşecekti ve bu durum, verimli tarım arazilerinin yaklaşık %65'ini Rum yönetimine devretmeyi gerektiriyordu. Bu durumda, Türk tarafı tarımsal gelirlerinin %33'ünü kaybetmiş olacaktı (Avrupa Birliği Başkanlığı verileri, www.ab.gov.tr). Annan Planı'nın uygulanması durumunda, Rum tarafına devredilecek topraklar nedeniyle yaklaşık 1.350 Türk işyerinin kapanması ve tarım sektöründe istihdam sorunları yaşanması bekleniyor, bu da yaklaşık 13 bin kişinin işsiz kalmasına neden olacak. Ayrıca, yaklaşık 60 bin Rum'un güneyden kuzeye göç etmesi sonucunda Kıbrıs Türk tarafının yaklaşık 15 bin yeni konut inşa etmesi gerekecektir ve bu da en az 390 milyon dolarlık bir kaynağa ihtiyaç duyulacaktır. Plan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ekilebilir topraklarının %66,4'ünün (çoğunluğu Güzelyurt ve çevresinde) Rum kesimine devredilmesini öngörüyor. Bu da narenciye üretiminin %67'sinin, patates üretiminin %75'inin, sebze üretiminin %50'sinin ve hububat üretiminin %70'inin kaybedilmesi anlamına gelmektedir (Kıbrıs: Annan Planı Beyin Fırtınası, s.17-18).

Tarımda “2001 fiyatlarına göre yaklaşık 41,5 milyon dolar kayıp yaşanırken, buna bağlı olarak ticaret, ithalat, taşımacılık, bankacılık ve imalat sanayindeki zararlarla toplam kayıp 127 milyon dolara ulaşacaktır. Bu kayıp KKTC ulusal gelirinin” %12,2'sine tekabül etmektedir. Planın ekonomi boyutuyla yalnızca 1 yıl içerisinde 55 bin Kıbrıslı Türkün iç göçü ve verilmesi öngörülen topraklar nedeniyle ulusal gelir kaybının 200,3 milyon dolar olması beklenmektedir. Bu da 908 milyon dolar olan KKTC'nin 2001 yılı Gayri Safi Milli Hasılasının %22'sine denk geliyor. “Büyük ölçekli bir toplumsal travmanın yaratacağı olumsuz etkileri önceden kestirmek güç olmakla beraber, işsizlik ve rehabilitasyon sorunları ile karşı karşıya kalınacağı kesindir” (Girne Amerikan Üniversitesi Deklerasyonu, 2002).

Bu dönem Kıbrıslı Türkler daha açık ifade etmek gerekirse, “AB'den yazılı metin değil, kendi hayatlarını kazanmak için adil bir uzlaşma istemiştir. En azından olası bir Avrupa Birliği üyeliği sonrası uluslararası ticarete diğer üye devletlerle rekabet edebilecekleri ekonomik bir yapılanmaya sahip olmak bu dönemde Kıbrıslı Türkler'in hakkı olarak görülmelidir. Kıbrıslı Türkler, uluslararası arenada ekonomik özgürlükleri üzerindeki

haksız kararların da bu dönemde farkındadırlar, özellikle Avrupa Birliği, Doğu Akdeniz’de üstün bir konuma geçmek adına Kıbrıs Adası’nın bir bütün olarak AB’ye üye olabilmesi için KKTC’ye yoğun siyasi ve ekonomik baskı uygulamıştır. Ekonomik baskının en iyi örneği, Avrupa Adalet Divanı’nın hiçbir yasal veya pratik neden olmaksızın meyve ve sebze konularında, Kıbrıs Türk ürünlerini bu süreçte de dışlaması olarak belirmektedir. Hala, Kıbrıslı Türklere kardeşleri diye hitap eden Rumlar, Kıbrıs Türk ticareti ve iletişim yolları üzerinde ekonomilerini çökertmek maksadı ile uluslararası ambargo uygulamaktadır. Kıbrıs Türk toplumunun ekonomik refaha ulaşması, adada kalıcı çözümün de yolunu açacaktır.

6. PLANDA DİKKAT ÇEKEN DİĞER HUSUSLAR

Annan Planında dikkat çeken başka hususlarda mevcuttur. Bir Yunan gazetesi olan Eleftherotipia’nın, 26 Şubat 1981 tarihinde, Nicos Sampson ile yapmış olduğu bir röportajda Sampson “Türkiye müdahale etmeseydi, ben sadece ENOSİS’i ilan etmekle kalmayacak, Kıbrıslı Türkleri de imha edecektim” demiştir. Sampson, bunu 1974’te, kopyaları Kıbrıslı Türklerin eline geçen ikinci etnik temizleme planı “The Iphestos Plan” çerçevesinde gerçekleştirecekti. Bunlara rağmen, Türkiye ve Kıbrıslı Türkler bütünlüklü bir anlaşma çerçevesinde asker sayısında azaltma önermişlerdir. (Stephen, 2003)

Kıbrıslı Türklere uluslararası barış gücü ya da garantilerden bahsetmek anlamsızdır. Eğer Kıbrıslı Türkler bir anımsamaya ihtiyaç duysalardı, 2003 yılının başlarında, Srebrenica’daki Müslüman halkı koruyamayan Alman ordusu yüzünden istifa eden Alman Kabinesini görürlerdi. Garanti Antlaşması’na göre Türk askerlerinin 1974’te müdahale etmeye hem hakkı hem de sorumluluğu vardır (Kıbrıs: Annan Planı Beyin Fırtınası, 2005, s. 10). Antlaşmadaki hakların limiti konusundaki hukuki tartışmalar ne olursa olsun, Türk askerinin, en az NATO askerlerinin eski Yugoslavya’da bulunması kadar insancıl nedenlerle burada bulunmaya hakkı vardır. Hiçbir mantığa göre işgal gücü değildirler ve BM Güvenlik Konseyi hiçbir zaman onları işgal ve istila ile suçlamamıştır (Stephen, 2003; Keser, 2022).

Bu durumda Garanti Antlaşmaları çerçevesinde, adada Kıbrıslı Türkler’in varlıklarını güvence altına alan Türk ordusunun yerini bir anda BM’ye ve daha sonra da parça devletlerin kolluk kuvvetlerine bırakmak Kıbrıslı Türkler’in beklentilerini karşılamaktan uzak olacaktır. Ada üzerinde karşılıklı olarak asker azaltılması, bilindiği gibi Türk tarafının önerisidir. Bu yapılanmanın halkların psikolojisini korur şekilde bir süreç dâhilinde olması gerekliliği de defalarca belirtilmiştir. Özellikle III. Annan Planı adadan Türk askerinin çıkartılması yönünde katı bir tutumla kaleme alınmıştır.²⁰ Ada’da bulunacak Türk askerinin sayısının 6.000 ile sınırlandırılmasının kabul edilmesi bir geriye gidüş olacaktır. İlk belgede üst sınır olarak 9.999 rakamının öngörüldüğü ve ikinci belgede üst sınırın 7.500 olarak geçtiği dikkate alınırsa, 6.000 rakamı, asker sayısında Türk tarafının talep ettiği uzun dönemli çekilme planına uygun bir rakam değildir. Türkiye’nin AB’ye ne zaman gireceği belli olmadığı ve bunun kısa sürede gerçekleşmeyeceği beklendiği için fazla bir anlam ifade etmemekle beraber, Türkiye’nin AB’ye girmesinden sonra Türk askerinin Ada’da kalmaya devam etmesinin, ancak üçlü yeni bir mutabakatla mümkün olabileceğinin öngörülmesi üzerinde durmak gerekir. Bunun anlamı, Türkiye AB’ye üye olursa Türk askeri Ada’dan ayrılacaktır. Ancak Annan Planı’nın III. versiyonu, bu durumda Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Yunanistan ile yeni ikili düzenlemelere gitmesinin önünü kesecek bir düzenlemeyi içermemektedir (Tusam Kıbrıs Raporu, 2006).

Kıbrıs, sadece adada yaşayan halk için yerel bir önem ihtiva etmekten ötede bir anlamı bünyesinde barındırmaktadır. ABD ve Avrupa için, çok büyük bir stratejik öneme sahiptir. Adada iki tane İngiliz üssü ve önemli elektronik tesisler vardır. Yasal olarak, üsler İngiltere’ye aittir, fakat ABD tarafından da kullanılmaktadırlar ve İngiltere ve ABD’nin Kıbrıs politikasını bu üsler oluşturmuştur. 1964’te İngiltere Hükümeti, “Kıbrıs Hükümeti’nin ancak Kıbrıslı Türk ve Rumların birlikte onayı ile hareket ettiği zaman bir hükümet olacağını kabul etmiştir. 1963’ten beri ortak bir davranış olmamıştır ve hukukta bir ortağın diğerine saldırı ve terörizm yoluyla, devleti tek başına yürütme hakkına sahip olduğunu iddia etmesini sağlayan bir “yaptırım doktrini” yoktur. Bugün İngiltere’nin Garanti Antlaşmalarının altına attığı imzaları ve 1964 açıklamasını yalanlarcasına attığı adımlar, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ne takdir hakkı tanımadan planın imzalanması üzerine kurgulanmıştır (Stephen, 2003).

Kıbrıs’ın, Türkiye’nin AB’ye girişini engelleyen esas neden olduğuna bazı kesimlerce inanılmaktadır. Bu açılımın gerek uluslararası hukuk gerekse ulusal çıkarlar noktalarında ne denli rasyonel olduğunun sorgulanması gerekir.

²⁰ Kıbrıs Sorununun Kapsamlı Çözüm Anlaşması Metni, Ek A: Kuruluş Anlaşması, Madde 8: “Askersizleştirme”

Özellikle 1 Mayıs 2004 tarihi itibarıyla Kıbrıs'ın tek taraflı olarak AB üyeliğinin gerçekleştiği bir ortamda, Annan Planı'nın yeniden tarafların karşısına geleceği gerçeği dikkate alınarak, Türk tarafının gerek gördüğü düzenlemeleri ve taleplerini net olarak ortaya koyması, bir oldu bitti imzanın önüne geçmek adına yapılmıştır. Türkiye hem Kıbrıs'ı hem de kendi ulusal çıkarlarını korumuştur. AB en başından, Kıbrıslı Rumlara, Kıbrıslı Türkler ile anlaşmadan da AB'ye girebileceklerini söylemiş, adil bir çözümü imkânsız kılmıştır Prof. Dr. Maurice Mendelson'un belirttiği gibi, Garanti Antlaşmalarına taraf olan tüm imzacı devletlerin onayı olmadan Kıbrıs'ın AB üyeliği yasadışı olacaktır (Mendelson, 2001). Fakat İngiliz hükümeti ve AB, İngiltere'nin en saygın uluslararası hukukçularından birisi olan Prof. Mendelson'un detaylı argümanını bir kenara atmıştır (Brilliant, 2004).

7. ANNAN PLANI REFERANDUMU SONRASI GELİŞMELER

2004 yılında ortaya çıkan Annan Planı, çözüm müzakereleri için bir milat olarak görülmüştür. İlk kez ortaya konulan bir plan müzakerelerden sonra halk oylamasına sunulmuştur. Plan, Kıbrıslı Türkler için çeşitli tavizler barındırmasına rağmen Türk tarafında yüksek bir oy oranı almıştır. Bununla birlikte, Rum tarafının planı reddetmesiyle sonuçsuz kalmıştır. Plan Rum tarafından reddedilse de GKRY 2004 yılında AB üyesi olmuştur. KKTC'nin devlet olarak tanınmaması, GKRY'nin tüm adayı temsil eder konumu ve AB üyeliği sorunları daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu nedenle, Kıbrıs sorunu sürekli olarak Türkiye'nin AB üyeliği için bir engel olarak gösterilmektedir. Bir başka deyişle, oluşturulan düşünce Türkiye AB üyesi olmak istiyorsa Kıbrıs'tan vazgeçmelidir şeklindedir. Ancak bu görüşün rasyonel dayanakları yoktur (Keser, 2022).

Annan Planı sonrasında, Kıbrıs Sorununa federasyon temelinde bir uzlaşma bulunması amacıyla hem Mehmet Ali Talat, Derviş Eroğlu hem de Mustafa Akıncı dönemlerinde müzakereler devam etmiştir. Türk tarafı için, uzlaşma sonrası oluşturulacak ortaklığın adada iki devletin eşit egemenliği ve yönetimiyle gerçekleşmesi, siyasi eşitlik ilkesinin korunması ve Garanti ve İttifak Antlaşmalarının geçerliliğini sürdürmesi önemli kırmızı çizgiler olarak belirlenmiştir. Rum tarafının görüşleri ise Garanti Antlaşmalarının geçerliliğinin sona erdirilmesi, Türkiye'nin adadaki askeri mevcudiyetinin sonlandırılması, mülkiyet ve toprak düzenlemeleriyle birlikte birçok Rum vatandaşının adanın kuzeyine dönmesini sağlama şeklindedir. Ayrıca Rum tarafı, müzakereler sırasında sürekli olarak uzlaşmaz bir duruş sergilemiş ve sonuçsuz kalan müzakerelerde Türk tarafını uzlaşmazlıkla suçlamıştır. Bu süreçte, Türk tarafı KKTC'nin uluslararası tanınması konusunda baskı yapmakta eksiklikler yaşamıştır. Her seferinde KKTC'nin tanınması gündeme geldiğinde, uluslararası aktörler bu talebi göz ardı etmiş ve yeni bir ortaklık için müzakereler devam ederken KKTC'nin tanınması isteğinin müzakereleri olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle engellemiştir (Uslu, 2022).

2003 yılında Doğu Akdeniz bölgesinde önemli miktarda petrol ve doğalgaz rezervlerinin bulunduğu tespit edilmesi, Kıbrıs Sorununa "petropolitik" bir boyutun eklenmesine ve çözüm müzakerelerine yeni bir soluk gelmesine neden olmuştur. Rum tarafı, adanın tek sahibi olduğunu iddia ederek bölgedeki değerli rezervlerden ve zenginliklerinden yararlanma ayrıcalığının yalnızca kendisinde olduğunu düşünmektedir. Bu amaçla Rum tarafı Doğu Akdeniz'i 13 ayrı parçaya bölmüş ve bu parçalarda ortak sondaj çalışmaları yapmak için uluslararası şirketlere ihaleler düzenlemiştir. GKRY, 2003 yılında Mısır, 2007'de Lübnan, 2010 yılında ise İsrail ile rezervlerin tespiti ve çıkarılması konusunda anlaşmalar imzalamıştır. GKRY'nin 2018 yılında İtalyan Eni, ABD merkezli Noble Enerji ve Exxon Mobil şirketlerine ve daha sonra Fransız Total şirketine Doğu Akdeniz'de sondaj izni vermesi, Rum tarafının iddia ettiğinin aksine uluslararası hukuka aykırı bir şekilde davrandığının bir göstergesidir. Bu durum, Kıbrıs Sorunu ile enerji kaynaklarının paylaşımı sorununun da etkisiyle bölgedeki gerilimi oldukça artırmış ve çözüm sürecini daha da karmaşık hale getirmiştir. GKRY'nin Kıbrıs Sorununda KKTC ve isteklerini görmezden gelerek, KKTC'nin ve Türkiye'nin yetki alanlarını kapsayacak biçimde faaliyetlerde bulunması, Türk tarafı için bir tehdit olarak algılanmıştır. GKRY'nin Doğu Akdeniz bölgesinde bulunan değerli petrol ve doğalgaz rezervlerinden yalnızca kendisinin faydalanması arzusu ve bu minvalde Türkiye ile ilişkilerinde sorun yaşayan ülkelerle anlaşmalar yapması, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'i dış politikasında daha da ön plana çıkartmasını sağlamıştır (Savrun, 2021; Gözügüzelli, 2021).

Türkiye, Doğu Akdeniz'deki gerginlik ve güç mücadelesi bağlamında bölgeyi önclemiştir. Bu sayede Türkiye, hem KKTC'nin garantör ülkesi olarak haklarını korumaya hem de kendi deniz yetki alanlarını savunmaya ve tehdit unsurlarını etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. GKRY'nin faaliyetlerine karşı Türkiye ve KKTC, 2011 yılında kıta sahanlığına yönelik ortak hareket etme anlaşmasına imza atmış ve 2018 yılında Kıbrıs parsellerinde sismik arama ve sondaj faaliyetlerine başlamıştır. Ancak bu durum, Doğu Akdeniz'deki gerginliği artıran bir etken olarak görülmektedir (Uslu, 2022).

Enerji rezervlerinin Doğu Akdeniz bölgesindeki mevcudiyeti, bu bölgeye olan ilgiyi artırmış ve bölgeyi dar ve geniş anlamda egemenlik mücadelesi alanına dönüştürmüştür. Bu durum bölgedeki gerginliği katlamış ve Kıbrıs Sorunu etrafında çözüm müzakerelerini etkilemiştir. Son dönem çözüm müzakerelerinde Türk tarafının enerjile ilgili görüşleri, adanın çevresindeki enerji rezervlerinin taraflar arasında birleştirici bir unsura dönüşebileceği düşüncesine dayanmaktadır. KKTC, enerji konusundaki bu fikirleri esas nokta olarak belirleyerek, ortak fayda sağlamak amacıyla enerji komisyonu kurulmasını önermiştir. Ancak Rum tarafı, KKTC'yi sistemin dışına iten aksiyonlarına devam etmektedir. Bu durum, enerji rezervlerinin varlığının Kıbrıs Sorunu çözüm müzakerelerine etkisini yansıtmakta ve müzakerelerin seyrini karmaşıklştırmaktadır (Aslım, 2022).

2018 yılında Kıbrıs müzakereleri Crans Montana'da önemli bir aşamaya gelmiştir. Ancak Rum tarafının yeniden uzlaşmaz tavrı, federasyon temelinde bir çözüm bulma umutlarını ortadan kaldırmıştır. Bunun hem Türkiye hükümeti hem de BMGS tarafından kabul edilmesi, federasyon tezinin artık gündemde olmadığını vurgulayan bir gelişme olmuştur. Ek olarak, Türkiye, Rum tarafının anlaşmazlıklarını sürdürdüğü sürece çözüm müzakerelerine aynı şekilde devam etmeyeceğini bildirmiştir. Bu olaylar, Kıbrıs sorununun çözüm sürecine yeni bir bakış açısı getirmiş ve çeşitli çözüm yollarının arayışını hızlandırmıştır (Şahin, 2022).

Bu arayışlar dâhilinde Türkiye, İngiltere ve Yunanistan, BM liderliğinde Kıbrıs'ın iki tarafıyla garantör devletler olarak 2021 yılında Cenevre'de 5+1 gayri resmi Kıbrıs Konferansına katılmıştır. Bu konferansta, taraflar arasında bir anlaşmaya varılamamış, Kıbrıs sorununa çözüm getiren bir sonuç elde edilememiştir. KKTC Cumhurbaşkanı Ersin Tatar, iki devletli bir çözümü içeren altı maddelik somut bir planı masaya getirmiş, KKTC ve Türkiye tarafından, 53 yıldır dayatılan federasyon önerisinin başarısız olduğu önemle vurgulanmıştır. Tatar'ın bu planı, KKTC'nin bağımsızlığı ve egemenliği için çok önemli olmakla birlikte, adanın diğer tarafının da eşitliğini ve Güney ile iş birliğini vurgulaması yönünden oldukça önemlidir. KKTC bu görüşmelerde yapıcı bir tutum sergilerken, Rum tarafı Avrupa Birliği'nin yardımıyla çözümsüzlüğü seçmeye devam etmiştir ve 2023 yılında göreve gelen Nikos Hristodulidis demeçleri de bu durumun Rum kesimi tarafından devam ettirileceği yönünde tahminler doğurmaktadır (Keser, 2022).

8. SONUÇ

Kıbrıs meselesinin çözümü için ortaya çıkan federal bir çözüm içeren dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın adıyla anılan öneriler paketi incelendiğinde, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti önerilerinin önemli bir kısmının dikkate alınmadığı görülmüştür. Bu öneride egemenlik, eşitlik, uzun vadede iki kesimlilik, ya da Türkiye'nin etkin ve fiili garantisi, beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır. Mal mülk konularında koçanlar esaslı ve karşılığında güneyde mal bırakmadan kuzeyde Rum malı kullananlar bunun bir bedelini ödemek durumunda kalacaktır. Buna hazır olanlar için plan olumludur. Ama Kıbrıs'ta tarafların siyasi eşitlik ve egemenliğinin kabul edileceği, Türk tarafının da söz söyleme hakkının olacağı bir AB üyeliği, kültürel özerklik ve bütünselliğinin korunup geliştirilebileceği, Türkiye'nin etkin ve fiili garantörlüğünün devam edeceği ve Türkiye'nin AB perspektifi önündeki engellerin tamamen kaldırılacağı bir çözüme ihtiyaç olduğunu düşünenler için ise, Genel Sekreterin önerileri yeterli değildir ve plan üzerinde masaya yatırılması gereken önemli hususlar olduğu görülmüştür. Her bir parça devlete diğer parça devletten gelip yerleşecek kişilere, belli süreler sonunda siyasi haklar tanınması, azınlıkta olan topluma verilen veto yetkilerinin ortadan kaldırılması olasılığını da beraberinde getirmektedir. Böyle bir düzenleme, barış içinde bir arada yaşamayı istemeyenlere, sayısal olarak azınlıkta olan toplum üzerinden çeşitli oyunlar oynama şansı tanımaktadır. Kaldı ki, kötümser senaryolardan dolayı olsa da azınlıkta olan toplumda kendini güvende hissetmeme ve sürekli teyakkuz halinde bulunma psikolojisi yaratan bir düzenlemenin, sayısal çoğunluğu oluşturan topluma da kazandıracakları sınırlı olacağı o dönem tartışılmıştır.

Annan Planı, Kıbrıs sorununun çözümüne yönelik bir çaba olarak ortaya çıkmıştır. 2004 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından önerilen bu plan, Kıbrıs'ın yeniden birleşmesini hedeflerken, tarafların takındıkları farklı tavırlar ve toplumların tutum noktasındaki ortaklaşamama güdüsü süreci akamete uğramıştır. 2004 referandumunda Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti bu planı kabul ederken, Güney Kıbrıs Rum Kesimi reddetmiş ve Türkiye Kuzey Kıbrıs' açısından yeni bir yol haritasına yönelmiştir. Türkiye'nin Kıbrıs politikası, uzun yıllardan beri Kıbrıs Türk halkının haklarını koruma amacını taşıırken, adanın tüm toplulukları arasında adil bir çözümü desteklemek konusundaki çabaları da dikkate değer noktadadır.

Türkiye'nin Annan Planı sonrasında adaya ilişkin temel yaklaşımdaki asli ölçüt şüphesiz KKTC'nin varlığı ve Kıbrıs Türk halkının istiklalinin korunması noktasında şekillenmektedir ki, bu bağlamda öne çıkan temel

parametrelerin başında istikrar ve güvenliğin tesis edilmesi gelmektedir. Türkiye, Kıbrıs'ın güvenliği ve istikrarının sağlanmasını önemsemektedir. 1974 yılında Kıbrıs'ta meydana gelen askeri müdahale ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Türkiye, buradaki güvenliği korumayı amaçlamakta, garantör pozisyonunu hukuksal temelde öne çıkarmakta ve 1959 Zürih ve Londra Antlaşmalarının ortaya koyduğu hukuki tabloyu vurgulamaktadır.

Türkiye, adanın Kuzey ve Güney olarak iki ayrı egemen devlet olarak kabul edilmesini sağlayacak, siyasi, hukuki ve iktisadi tedbirleri kuvvetlendirmiştir ki, özellikle Türk Devletleri Teşkilatı nezdindeki gözlemci üye pozisyonu ve Rusya ile geliştirilen istişare mekanizmaları bu vurguyu kuvveden fiile doğru taşımayı amaçlamaktadır. 1983'te ilan edilen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tanınmasını ve Kıbrıs sorununun federal bir çözümün ötesine gitmesi temel savunu noktasıdır.

Gelinen nokta itibarıyla, Türkiye, Kıbrıs sorununun barışçıl bir şekilde çözülmesi için müzakerelerin ve diplomatik çözüm yollarının kullanılmasını desteklemeye devam etmekte, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletler üzerinden yürümekte olan müzakere süreçlerine yön vererek mevcut istikrarsız yapının önüne geçme yönünde enerji ortaya koymaktadır.

Özellikle son yıllarda çok daha kuvvetli şekilde öne çıkan, Kıbrıs'ın çevresindeki deniz bölgelerinde doğalgaz ve petrol rezervleri keşfi ve bölgesel istikrarsızlıklar sonrasında, Kuzey Kıbrıs'ın enerji kaynaklarından adil bir şekilde yararlanma hakkının olduğuna ilişkin Türkiye'nin hukuksal tezleri ve adada Kıbrıs Rum Kesimi'nin tek taraflı faaliyetlerine set çekme girişimleri, Kıbrıs adasında hakkaniyetten yana çözümün odağında Türkiye Cumhuriyeti'nin me denli önemli bir rol üstlendiğini gözler önüne sermektedir.

Bütün bu geçmişi, çözüm çabaları açısından tekrar düşünüldüğünde ise 2004 sonrası süreç, meselenin daha fazla uluslararasılaştığı, müzakerelerin şeklen sürse bile çözüme varmaktan ve adayı birleştirme perspektifinden uzak olduğu anlaşılmıştır. Kıbrıs adasının jeopolitik ve jeoekonomik konumu ve önemi sorunu sadece siyasi bir mesele olmaktan çok bölgesel ve küresel aktörlerin de içinde olduğu çok boyutlu bir sürece doğru evrilmesine neden olmuştur.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Akbayrak, D. (2021). *Türkiye – Avrupa Birliği ilişkilerinde Kıbrıs*. Net Kitap Yayıncılık.

Armaoğlu, F. (2010). *20. Yüzyıl siyasi tarihi 1914-1995*. Alkım Yayınevi.

Aslım, İ. (2022). *ABD dış politikasında Kıbrıs açmazı*. Kalkedon Yayınları.

Aydoğdu, A. (2005). *Kıbrıs Sorunu Çözüm Arayışarı/Annan Planı ve Referandum Süreci*. Asil Yayın Dağıtım

Baykal, S. ve Arat, T. (2006). *AB'yle ilişkiler*. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (1980-2001)* Cilt II içinde (s. 3229-351). İletişim Yayınları.

Brilliant, J. (2004, 22 April). *Greek Cypriots posed to reject annan plan*. United Press International, Larnaka. <http://www.washtimes.com/upi-breaking/20040422-113351-3557r.htm> adresinden 02 Nisan 2022 tarihinde alınmıştır.

Bozkurt, G. (2002). Kıbrıs'ın tarihine kısa bir bakış. Ş. K. Ülger ve E. Efegil (Ed.). *AB ve Kıbrıs: Bugünü ve geleceği* içinde (s. 38-42.) Gündoğan Yayınları.

- Çivi, H. (2004). Düünden Bugüne Kıbrıs. G. Kalaycı (Ed.), *Kıbrıs ve geleceği içinde* (s. 336-339). Nobel Yayın Dağıtım.
- Erdönmez, C. (2005). Tarihi boyutuyla Kıbrıs. G. Kantarcı (Ed.). *Kıbrıs laboratuvarı*. Aktüel Yayınları.
- Esen, B. N. (1971). *Türk Anayasa Hukuku*. Ayyıldız Matbaası.
- Gazioğlu, A. C., (1992). *Kıbrıs Türk tarihi-Türk dönemi (1570-1878)*. Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi.
- Girne Amerikan Üniversitesi Deklerasyonu. (29.11.2002). Girne Amerikan Üniversitesi Senatosu.
- Gözügüzelli, E. (2021). *Kıbrıs: Barışın gölgesinde psikolojik savaş*. Nobel Yayınları.
- Gürel, Ş. S. (2004, 1 Nisan). KKTC'de egemenliğe son. Cumhuriyet Gazetesi.
- Hannay, D. (2005). *Cyprus: The search for a solution*. I.B. Taurus, London.
- Hasgüler, M. (2000). *Kıbrıs'ta enosis ve taksim politikalarının sonu*. İletişim Yayıncılık.
- Keser, U. (2022). *Hukuk, Diplomasi ve Meşruiyet: Kıbrıs*. Kriter Yayınları.
- Kıbrıs: Annan Planı Beyin Fırtınası. (2005). *Avrasya stratejik araştırmalar merkezi çalışmaları*, Asam Yayınları, Sayı:5.
- Kızılyürek, N. (2009). *Daha önceleri neredeydiniz? Düünden bugüne Kıbrıs müzakereleri*. Birikim Yayınları.
- Kloti, U. (2001). Consensual government in a heterogeneous polity. *West European Politics*, 24(2), 19-34. <https://doi.org/10.1080/01402380108425431>
- Kriesi, H. (2001). The federal parliament: The limits of institutional reforms. *West European Politics*, 24(2), 59-76. <https://doi.org/10.1080/01402380108425433>
- Lijphart, A. (1986). *Çağdaş Demokrasiler*. (E. Özbudun ve E. Onulduran, Çev.), Yetkin Yayınları.
- Linz, J. (1993). *Başkanlık sistemi veya parlamenter sistem arasındaki tercihin siyasal ve sosyal sonuçları, BDT ülkelerinde demokrasiye geçiş ve anayasa yapımı*. Tdv Yayınları.
- Mendelson, M. H. (2001). *Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne girişi neden hukuka aykırı olacaktır, hukuki mütalaa*. Londra.
- Özersay, K. (2012). *Kıbrıs sorunu*. B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: kurtuluş savaşından bugüne, olgular, belgeler, yorumlar* (Cilt III: 2001-2012) içinde (s. 632-689). İletişim Yayınları.
- Savrun, E. (2021). *Kıbrıs politikaları: 1960 ve 1974 yılları arasında Türkiye ve İngiltere'nin karşılaştırmalı Kıbrıs Politikaları*. Net Kitap Yayıncılık.
- Salep, M. (2023). *Türk dış politikasında Kıbrıs (Zürhten Kanlı Noel'e)*. Nobel Yayınları.
- Somuncuoğlu, S. (2004). *Annan Planı Gerçeği ve KKTC'nin Kurtuluşu*. Yeni Avrasya Yayınları
- Stephen, M. (2003, 17 Ocak). *TBMM'de Kıbrıs sempozyumunda yaptığı konuşma*. <http://www.tbmm.gov.tr> adresinden 6 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Stavrinos, Z. (1999). *The Cyprus conflict -national identity and statehood*. Cyrep Yayınları.

- Şahin, S. (2022). *Uluslararası çatışma çözümü ve arabulucuk: Kıbrıs sorununda BM Genel sekreterlerinin arabuluculuk çalışmaları*. Orion Yayınevi.
- Turhan, M. (1989). *Hükümet sistemleri ve 1982 anayasası*. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Türkiye Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi (Tusam) Kıbrıs Raporu. (2006) Annan Planı'na 'evet'in 95 zararı. Kıbrıs sorununun kapsamlı çözüm anlaşması metni (Annan Belgesi)
- Tümerkan, M. (2002, 25 Kasım). *Kofi Annan planı*. Kıbrıslı Gazetesi.
- Uluşahin, N. (1999). *Anayasal bir tercih olarak başkanlık sistemi*. Yetkin Yayınları.
- Uslu, N. (2022). *Kıbrıs: Bir çözümsüzlük sarmalı*. Orion Yayınevi.
- Uygun, O. (1996). *Federal devlet - temel ilkeler, kurumlar ve uygulama*. Çınar Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

CUMHURİYET DÖNEMİ ALIŞVERİŞ KÜLTÜRÜNDE ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNİN HAKİMİYETİ: BİRİNCİ YÜZYILIN MEŞRUIYET KAYNAKLARI, İKİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA OLASI DEĞİŞİMLER

DOMINANCE OF SHOPPING MALLS IN THE REPUBLICAN ERA SHOPPING CULTURE: LEGITIMACY SOURCES OF THE FIRST CENTURY, POSSIBLE CHANGES AT THE BEGINNING OF THE SECOND CENTURY

Dr. Ahmet Anıl KARAPOLATGİL¹

Doç. Dr. İrge ŞENER²

ÖZ

Tarih boyunca Anadolu coğrafyası alışveriş kültürünün gelişmesinde belirleyici rol oynamıştır. Farklı medeniyetler alışveriş faaliyetleri için özel alanlar inşa etmişler ve Anadolu'nun bir sonraki hakimine zengin bir alışveriş kültürünü miras bırakmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk 100 yılında bu miras farklı öğeler ile devam ettirilmiş fakat ilk temsilcisi 1988'de açılan AVM'ler kısa sürede yaygınlaşmış ve Anadolu'da alışveriş kültürünün lider ögesi olmuşlardır. Bu çalışmada AVM'lerin lider konumlarının ardındaki nedenlerin incelenmesi hedeflenmiş ve ikincil veriler temelinde eşbiçimlilik kavramı çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda, AVM'lerin Anadolu'nun alışveriş kültürünün başarılı tarihi temsilcilerinin özellikleri ile global kabul görmüş standartları bir araya getirerek meşruiyetlerini korudukları ve eşbiçimlilik özelliklerini geliştirdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca, global özelliğe sahip AVM'lerin yeni taleplere daha kolay uyum göstereceği ve Anadolu alışveriş kültürünün gelecekteki lider unsuru olacağı çıkarımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meşruiyet, Eşbiçimlilik, Alışveriş Kültürü, AVM.

JEL Sınıflandırma Kodları: L22, L81, N75.

ABSTRACT

Throughout history, Anatolia has played a decisive role in the development of shopping culture. Different civilizations built special areas for shopping activities and left a rich shopping culture to the next ruler of Anatolia. In the first 100 years of the Republic of Turkey, the heritage continued with different elements, but the shopping centers, whose first representative was opened in 1988, became widespread in a short time and became the leading element of Anatolian shopping culture. In this study, it is aimed to examine the reasons behind the leading positions of shopping centers and based on secondary data, evaluations regarding isomorphism concept are completed. In this context, it is determined that shopping centers maintain their legitimacy and develop isomorphic features by combining the characteristics of successful historical representatives of Anatolian shopping culture and globally accepted standards. In addition, it is deduced that shopping centers with Global features would adapt more easily to new demands and would be the future leader of Anatolian shopping culture.

Keywords: Legitimacy, Isomorphism, Shopping Culture, Shopping Mall.

JEL Classification Codes: L22, L81, N75.

¹ Bağımsız Araştırmacı, aak160387@hotmail.com

² Çankaya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, irge@cankaya.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The origin of the concept of shopping dates back to prehistoric times when human societies interacted with each other. Shopping encompasses complex economic and commercial activities that involve individuals, institutions or societies offering different products or services to consumers at certain points for profit. Due to its historical background and inclusive structure, within time shopping itself has turned into a culture. Many factors such as the development and change of the products and services offered, different civilizations, new trade routes, technology and globalization have been the elements that feed the shopping culture. Today, the shopping culture has a structure that combines very different products, services and shopping areas under the same roof. Until now, many different theories or concepts were used to explain shopping culture. In this study, in order to understand the current structure of shopping culture in a holistic way and to make inferences for the future, the concept of isomorphism within the scope of institutional theory and the development of shopping malls in the historical process were examined. In this context, the aim of this study is to examine the changes in the shopping culture in the first century of our Republic, and to analyze how the shopping malls reached the leading position in the shopping culture starting from the day they were operating in our country.

Design/methodology/approach:

The reasons for the preference of shopping malls and their relations with their institutional environments is examined based on the concept of isomorphism, and answers are sought to the questions of what the sources of legitimacy of shopping malls in our country are and will they continue to be legitimate in the second century of the Republic. Within this frame, the study is a qualitative study based on literature review and secondary data about shopping malls. In this study, the background of the current success of shopping malls in our country is examined in terms of the historical shopping culture of Anatolia, the suitability of universal standards for the Turkish people is detailed and the findings are interpreted on the basis of isomorphism.

Findings:

It has been evaluated that shopping malls are areas where they show normative, coercive and mimetic isomorphisms at the same time. The multi-element complex structure of shopping malls and their continuous interaction with humans enabled the simultaneous observation of isomorphism types. It has been deduced that the mimetic isomorphism is dominant for the time being. It is not enough for a shopping mall to have universal design principles and to comply with all necessary rules, which ignores the needs of daily life and that the services offered by Anatolia's primary shopping areas have now turned into habits. It is essential for shopping malls to maintain their legitimacy in carrying their current successes into the future and to maintain their flexible structures that can accommodate different types of isomorphism. What is important at this point is that the strategies are designed and implemented according to the importance of demands from different actors. Among the biggest advantages of shopping malls in our country is that they are seen as a cultural element and described as a socialization area, and besides new generations who will develop the demands for shopping malls in the future are also raised in shopping malls.

Conclusion and Discussion:

Within the framework of the evaluations, the primary theoretical contribution of the study is that the sources of legitimacy of shopping malls are examined in the axis of the concept of isomorphism. Since shopping malls are generally examined according to their quantitative characteristics in the international literature, research about their qualifications are limited. The number of studies examining shopping malls on the basis of the concept of isomorphism are very rare. In terms of national literature, this study is an exceptional example in terms of examining the legitimacy of shopping malls. In addition, the implications for the demands of different environmental actors can contribute to macro and micro studies. Another contribution to the theoretical field is to examine the change in shopping malls with the definition of Glocal features. Within the scope of the study, the process of updating the universal design principles with the daily lives of Turkish people and bringing together the elements of Anatolian shopping culture in shopping malls has been defined as a Glocal feature. How the Glocal feature will explain the changes in shopping malls is the most important practical contribution for future studies. Another contribution of this study to the practical field is new research to be conducted in the general framework drawn by the analyzes on the sources of isomorphism. The conclusions of the study based on secondary data have argued that mimetic isomorphism is dominant for our country today, emphasizing the necessity of normative isomorphic sources and underlining that compliance with compelling isomorphic sources is obligatory. However, in order to comment on how successful, the isomorphism is, a much more detailed and stakeholder based research is required. With a study to be conducted in this direction, comparisons can be made among different types of isomorphism according to different variables; preferences that are similar or divergent at the regional, city or district level can be revealed. Determining the number of implementations of isomorphism types in shopping malls and examining their relationships according to shopping mall types is one of the research proposals that can be conducted in practice.

1. GİRİŞ

Alışveriş kavramının kökeni insan topluluklarının etkileşime geçtiği tarih öncesi çağlara kadar dayanmaktadır. Kavram en basit hali ile satın alma veya satma faaliyetlerinin bütünü olarak tanımlanabilir. Fakat alışveriş, bireylerin, kurumların veya toplumların farklı ürünleri veya hizmetleri, kâr elde etmek amacı ile belirli noktalarda arz ederek tüketicilere sunmasını içeren karmaşık ekonomik etkinlikleri ve ticari faaliyetleri kapsar (Çürük, 2019). Tarihsel geçmişi ve kapsayıcı yapısı sebebi ile alışverişin kendisi bir kültüre dönüşmüştür. Sunulan ürün ve hizmetlerin gelişerek değişmesi, farklı medeniyetler, yeni ticaret rotaları, teknoloji ve küreselleşme gibi pek çok faktör alışveriş kültürünü besleyen öğeler olmuştur. Günümüzde alışveriş kültürü birbirinden çok farklı ürünleri, hizmetleri ve alışveriş noktalarını aynı çatı altında birleştiren bir yapıya sahiptir (Blonde ve Van Damme, 2018).

Kapsayıcı ve çok yönlü yapıya sahip alışveriş kültürüne yönelik yapılan araştırmalarda pek çok farklı kuram veya kavram güncel olarak kullanılmaktadır. Makro boyutlu ve sosyoekonomik faktörlere odaklanan çalışmalarda sıklıkla alışveriş yapılan noktalar, tüketici profilleri ve aralarındaki ilişki bağlamında kültürel yansımaları inceleyen tüketim kültürü kuramından (Askegaard ve Scott, 2013) faydalanılmaktadır. Tüketici davranışlarının incelenmesinde faydacı yaklaşım ve hedonizm ön plandadır (Kumagai ve Nagasawa, 2022). Teknoloji ve küreselleşme faktörlerinin alışveriş kültürüne güncel en önemli etkisi büyük bir hızla gelişen ve yaygınlaşan çevrimiçi (online) alışveriş olmuştur (El-Feki ve Higazi, 2018). Günümüz alışveriş kültürünü en iyi temsil eden ve bünyesinde en fazla ürün ve hizmet içeren noktalar ise Alışveriş Merkezleri'dir (AVM). İlave olarak AVM'ler sadece alışveriş faaliyetlerinin lideri olmamışlar, toplumsal hayatı etkileyen sosyokültürel birer yapıya dönüşmüşlerdir (Bawa vd., 2019). Bu çalışma özelinde alışveriş kültürünün güncel yapısını bütüncül bir biçimde anlayabilmek ve geleceğe yönelik çıkarımlar yapabilmek adına AVM'lere odaklanılmış, kurumsal kuram kapsamındaki eşbiçimlilik kavramı ile tarihsel süreç içerisindeki AVM'lerin gelişimleri incelenmiştir.

Kurumsal kurama göre örgütler, ana hedefleri olan hayatta kalabilmek için önceliklerini kurumsal çevrelerinin sahip olduğu değerler ve standartlarına uyumlu hale getirmeye çalışırlar. Örgütler, çevrelerine uyum sağlama süreçlerinde ihtiyaçları olmayan birimleri bile bünyelerine entegre edebilecek kadar radikal değişimler yapabilirler (Greenwood ve Hinings, 1996). Yapısal değişimleri başarı ile sürdüren örgütler, kurumsal çevrelerine uyum sağlamaya devam ettikçe benzer özelliklerinin sayısı artar. Kurumsal kuram kapsamında, gelişim süreçlerinde birbirlerinden oldukça farklı özelliklere sahip örgütlerin zaman içerisinde birbirlerine benzeme nedenleri eşbiçimlilik kavramı ile analiz edilir. Benzerliklerin temelinde örgütlerin meşruiyet kazanımı hedefi vardır ve farklı çevrelerden gelen taleplere uyum sağlamak için zorlayıcı, taklitçi veya normatif eşbiçimlilik göstermeye başlarlar (DiMaggio ve Powell, 1983).

Resmi kuruluşlar veya yaptırım gücüne sahip aktörlerin talepleri kanun, yönetmelik veya kurallar şeklinde olup zorlayıcı eşbiçimliliği ortaya çıkarır. Örgütlerin hayatta kalıp faaliyetlerine devam edebilmesinde kendilerinden talep edilen unsurlara uygun davranması şarttır. Taklitçi eşbiçimlilik, başarılı örgütlerin faaliyetlerinin taklit edilmesi ile ortaya çıkar. Bu sayede belirsizlik ile araştırma maliyetleri düşürülür; statü kazanımı ile net örgütsel hedeflerin belirlenmesi kolaylaşır. Profesyonelleşme sürecinin sonucu olarak kabul edilen normatif eşbiçimliliğin kaynağı genelde mesleki ve ticari kurumların koyduğu standartlardır. Kurumlar arası etkileşimler ve ilişkilerin gelişmesi, yöntemler ve uygulamalarla şekillenen normları oluşturur (Meyer ve Rowan, 1977; DiMaggio ve Powell, 1983). Meşruiyet kazanan örgütler taleplere uygun davranan yapılar olarak görülürler (Suchman, 1995, s. 574) ve çevresel aktörler tarafından statü kazanırlar (Ashforth ve Gibbs, 1990). Sosyal hayatın kendine özgü dinamikleri, değerleri ve faaliyetleri kamuoyunda gelişir ve sürdürülür. Bu nedenle, örgütlerin meşruiyetlerini kazanmasında devlet kurumları kadar kamuoyunun da etkisi vardır. Meşruiyet kazanmak isteyen bir örgütün kamuoyunun taleplerine uyum göstermesi gereklidir (Deephouse, 1996).

Bu çalışmada, ülkemizde pek çok konuda radikal gelişmeler yaşandığı ve yol katettiği Cumhuriyetimizin ilk yüzyılında alışveriş kültürünün yaşadığı değişimlerin incelenmesi ve AVM'lerin ülkemizde faaliyet gösterdiği günden başlayarak alışveriş kültüründe eriştiği lider pozisyona nasıl ulaştığı ikincil veriler temelinde tartışılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda AVM'lerin tercih edilme nedenleri ve kurumsal çevreleri ile olan ilişkilerini eşbiçimlilik kavramı temel alınarak incelenecektir. Çalışma kapsamında "Ülkemiz Türkiye'de AVM'lerin meşruiyet kaynakları" ve "Cumhuriyet'in ikinci yüzyılında AVM'lerin meşruiyetinin devamı" hususları tartışılacaktır. Günümüzü analiz etmeyi ve geleceğe yönelik çıkarımlar yapmayı hedefleyen çalışmada, verilecek cevapların bütüncül ve tutarlı olabilmesi için öncelikle Cumhuriyetimizin geçmiş Anadolu medeniyetlerinden aldığı alışveriş kültürü mirasının incelenmesi gereklidir. Bu doğrultuda, çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde öncelikle Cumhuriyet öncesi dönemde alışveriş kültürünün nasıl oluştuğu ve sürdürüldüğü, Cumhuriyet

döneminde alışverişin gelişimi ve alışverişin lokomotifi haline dönüşen AVM'ler ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Müteakiben, ilgili literatür çerçevesinde, ülkemizde AVM'lerin meşruiyet kaynakları ile ilgili değerlendirmeler yapıldıktan sonra, bu değerlendirmeler ile ilgili tartışma son bölümde sunulmuştur.

2. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE ALIŞVERİŞ KÜLTÜRÜ

2.1. Anadolu Topraklarında Alışveriş Geleneği ve Alışveriş Merkezleri

Türkiye'nin anavatanı olan Anadolu'da tarihin başlangıcından bu yana birçok farklı kültür bu bölgede yaşamış ve medeniyetlerini kurmuştur. Avrupa ile Asya arasındaki bağlantı, Kafkaslar, Afrika, İran ve Arabistan'a kolay ulaşım yolları, Anadolu'nun genel popülaritesini arttıran temel unsurdur. Ayrıca tarımsal faaliyetler için uygun alanlar farklı devletlerin bu coğrafyada kurulmasını sağlamıştır. Farklı devletler, kendi kültürlerine uygun ticaret ve alışveriş sistemi geliştirmişlerdir.

Anadolu'nun alışveriş kültürünün temelini atan devlet Sümerlerdir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan anavatanları "Bereketli Hilal" olarak isimlendirilmiştir (Haviland, vd., 2013). Ayrıca Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'nun güneydoğusuna yayılmayı başaran Sümerler ilk olarak takas kültürü ile ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Takas edilen ana mallar, genellikle yiyecekler ve temel giysilerden oluşmuştur. Ham metaller, kereste ve işlenmiş metaller gibi hammaddeleri Anadolu, Afrika ve Kıbrıs'ta takas etmişlerdir (Küçükerman ve Morton, 2007). Sümerler takas kültürlerini zaman içerisinde geliştirmişler ve M.Ö. 3000 civarında ticari örgütlenmelere başlamışlardır. Tüccar, çiftçi ve demirci gibi gelişen sınıflar ilk örgütlenen topluluklar olmuş, çekiç gibi aletler veya çivi gibi malzemeler popüler takas malzemelerine dönüşmüştür. Yazının keşfi takasların kaydedilmesini sağlamış ve ticari işlemler için ilk fişler geliştirilmiştir. Paranın keşfinden ve Avrupalı meslektaşlarının örgütlenmelerinden çok önce Sümerler Anadolu'da "Tüccar Loncası" düzenini hayata geçirmişlerdir (Küçükerman ve Morton, 2007). Sümerler tarih sahnesinden silinirken Bereketli Hilal'i yönetecek yeni devlet olan Asurlar, eski alışveriş geleneklerini kullanmaya devam etmişlerdir. Gümüş para birimi olarak belirlenmiş, ticaret yasaları düzenlenmiştir. M.Ö. 2400 ile 700 arası altın dönemini yaşayan Asurlular bakır ihtiyaçlarını karşılamak için Anadolu'nun büyük bölümünü fethettiler. Ticaret sistemlerini mükemmelleştirmek için 10 yeni şehir kurdular ve bu şehirlere "Karum" adını verdiler (Larsen, 2000).

Karum'ların inşa edilmiş şekilleri günümüz alışveriş merkezlerinin öncül rol modelleri olmuştur. Bu şehirlerde yaşam ve ticari alanlar birbirinden ayrılmış; ticari alanlarda farklı ürünlerin satıldığı satış yerleri bir araya toplanmıştır (Özgüç, 2005). Asurluların güçlerini kaybetmesi, Anadolu için Hitit Devleti'nin kontrolünü öne çıkarmıştır. Hititlerin ticaret yerine ordu odaklı bir devlet oluşu, yaşanan ticari gelişmeleri olumsuz etkilemiş, Asur şehirleri askeri garnizonlara dönüştürülmüştür. Devletin başkenti olan Hattuşaş Şehri bile bölgedeki Karum'un kalıntıları üzerine inşa edilmiştir (Alparslan, 2002). Daha sonraları, Asur ve Hitit gibi güçlü devletlerin tarih sahnesinden çekilmesi bölgesel veya şehir devletlerinin kurulmasına imkân vermiştir.

Anadolu'da ticaretin zayıfladığı bu dönemde ürün çeşitliliği azalmış ve Karum kültürü terk edilmiştir. Devletler arası takaslar ön plana çıkarken, sadece belirli coğrafyalarda yetişen ürünler değer kazanmış, ticaretin ve ticaret kültürünün zayıfladığı bu dönemde bile Anadolu büyük gelişmelere ev sahipliği yapmış ve ilk kez Lidya Kralı Gıgıs ticarete para kullanımını başlatmıştır (Yeşilirmak, 2003). Anadolu'nun ticari duraksama dönemi M.Ö. IV. yüzyılda gelişen İpek Yolu ile sona ermiştir. Eski rotalar onarılmış ve yeni rotalar inşa edilmiştir. Ticari kapasitesi gelişen Anadolu tekrar büyük güçlerin hedefi haline geldiği için; şehir devletleri, Büyük İskender ve Roma İmparatorluğunun güçlerine karşı koyamamışlardır (Fox, 1997). Bu dönemde Roma Forumları ve Yunan Agoraları Anadolu'da yeni alışveriş merkezi türleri haline gelmiştir.

Makedonlar ve Roma İmparatorluğu'ndan sonra Anadolu'ya hakim olan Bizans İmparatorluğu ise yeni alışveriş merkezleri geliştirmek yerine öncelikle Forum ve Agora gibi alışveriş merkezi geleneğini sürdürmeyi tercih etmiştir (Sezgin, 1979). İmparatorluğun VI. yüzyıl ile başlayan süreçte sürekli savaşıması ticareti zayıflatmış için, IX. yüzyıl sonunda Anadolu çok bakımsız bir haldeydi. İpek Yolu'nun doğu ile batıyı birleştiren işlevi yitirilmişti. Hakimiyet alanı giderek küçülen Bizans İmparatorluğu için zorunluluktan gelişen ticaret kültürü belirli günlerde sadece kalelerin içlerinde açılan pazarlar olmuş ve pazar yerleri sadece yakın yerleşim merkezlerine hitap etmiştir. Satıcıların geneli köylüler olduğu için gıda veya temel ihtiyaç maddelerinin satıldığı bu alanlarda ürün çeşitliliği oldukça az kalmıştır (Cezar, 1985).

2.2. Türkleşen Anadolu'da Yeni Kültürler ve Yeni Ticaret Yöntemleri

Bizans İmparatorluğu yaklaşık 300 sene doğudan ve batıdan gelen tehditlere karşı koymuş fakat oldukça güç kaybetmişti. Türklerle karşı 1071 yılında kaybedilen Malazgirt Savaşı ise başka bir dönemin başladığına işaret ediyordu. Türkler Anadolu'nun yeni hakimleriydi ve Selçuklu Devleti'nin XIV. yüzyıl sınırları Türkistan ile Akdeniz arasını kapsıyordu. Nüfusun büyük çoğunluğu Anadolu'da yaşarken çok sayıda yeni yerleşim yeri inşa edilmişti. Selçuklu Türkleri devletin gücünü askeri yeteneklerine ve ticaretin kapasitesine göre değerlendirmişlerdir. Ticaretin güçlendirilmesi için öncelikli hedef İpek Yolu'nun taleplere uygun olarak yenilenmesiydi. Fakat geniş sınırların verdiği imkanlar yeni fırsatları ortaya çıkarmıştı. Doğu ile Batı arasında kanıksanmış ticaret yollarına Rusya ile Akdeniz'i bağlayacak kuzey ile güneyi bağlayan yollar entegre edildi. Bu karar Türkler için büyük bir başarı sağlamış, Anadolu'nun alışveriş kültürü eski günlerine dönmüştür (Sezgin, 1979). Fakat yeni düzenin sürdürülebilirliği için geliştirilen askeri stratejiler yetersiz kalmaya başladığından, Anadolu'nun ticari yapısı yeniden şekillenmiştir.

Bizans döneminden süregelen kale içi pazar yerleri geleneği artan nüfusun taleplerini karşılayamamıştır. Yeni yapılmasına rağmen bazı ticaret yolları da çok fazla tercih edilmemiştir. Büyük ölçekli ticari kuruluşlar kendilerine uygun geniş alana sahip binalar bulamadıklarından dolayı şehirlerden uzaklaşmışlardır. Türkler, Anadolu'nun giderek karmaşık hale gelen ticari yapısına çözüm olarak iki yeni tip alışveriş merkezi geliştirmişlerdir. Artık ticaret yolları üzerinde hanlar ve kervansaraylar yükselmeye başlamıştır. Hanlar tüccarlar ve toptancılar için tasarlanmıştır; kervansaraylar ise genellikle kervanlar tarafından kullanılmıştır. Her iki tür yapıda da askeri güçler yer almış; ürün çeşitliliği ise fazla ve halkın taleplerini karşılayabilir seviyededir. Satıcılar, yüksek ürün çeşitliliği ile ticaretlerini tamamlayabilmişlerdir; hayvanlar, askeri teçhizat, işlenmiş metaller en çok satılan ürünler olmuştur. Bu dönemde, hanlar ve kervansarayların sayıları talep doğrultusunda artmış; 1243 yılında İstanbul – Konya – Tebriz yolu üzerinde 40 kervansaray ve han mevcut iken, ayrıca Konya – Sivas Yolu üzerinde 20 kervansaray yapılmıştır (Küçükerman ve Morton, 2007).

Türklerin Anadolu'da yarattığı yeni ticaret kültürüne ve alışveriş merkezlerinin ilerlemesine Moğol istilası engel olmuş; yerleşim yerlerinin çoğu yağmalanmıştır. Bu istila sonrasında, insan kaybı ve maddi zarar çok yüksekti. Ayrıca Moğollar İpek Yolu'nun Anadolu ile Çin arasını kapsayan doğu bağlantısının tamamına hakim olmuşlardı (McNeill, 1992). Anadolu, alışveriş kültürünün yeniden inşası için bir sonraki Türk devletini beklemek zorunda kalmıştır. Yaklaşık 300 yıl süren otorite bunalımı sonucunda pek çok feodal devlet ortaya çıkmıştır; fakat hiçbiri Selçuklu Devleti'nin vizyonuna sahip olmadığından kısa sürede yok oldular. XV. yüzyılda Osmanlı Devleti Anadolu'nun orta kesimlerinde hakimiyet kurmaya başlayarak yayılmıştır. Artık, Selçuklu Türklerinin maddi ve manevi devamı Osmanlı Devletidir (İnalçık, 2012). Osmanlı döneminde gelenekleri devam ettiren pek çok yeni yerleşim yeri inşa edilmiştir; bu yerleşim yerlerinde caminin görülmesi, medresenin ulaşılabilir olması ve alışverişin güvenli bir yerde yapılması gerekiyordu (Küçükerman ve Morton, 2007).

Osmanlı döneminde, merkezilik ve güvenlik esasları ile ortaya çıkan alışveriş merkezleri arasta ve bedestenlerdir. Her türlü ürüne erişebilen bu alanlar arasındaki temel fark bedestenlerde satılan ürünlerin arastalara göre daha pahalı olmasıdır. Depolara sahip dükkanlar, ticari faaliyetlerin kayıtları ve dükkan sahipleri ile yapılan sözleşmeler, arasta ve bedestenlerin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Bedestenlerin ve arastaların öncül örnekleri Bursa, Tire ve Edirne'de kurulmuştur (Scharabi, 1985). Devletin halkın tüm ihtiyaçlarına ulaşabileceği alanları inşa etme hedefi ise Forum ve Agora geleneklerini geliştirerek Külliye geleneğini ortaya çıkarmıştır. Cami, hamam, fırın, kahvehane, arasta ve bedestenlerin bir arada olduğu külliyeler çok yönlü bir sosyal hayatın gelişmesine imkan vermiştir. Yerleşim yerlerinin inşa sürecinde ilk olarak külliye yerleri belirlenmiştir (Cantay, 2001).

Osmanlı Devleti'ni İmparatorluk seviyesine yükselten imparator Fatih Sultan Mehmet devletin vizyonunu değiştirmiştir. Balkanlar ve Anadolu'yu kapsayan topraklarda çok kültürlü ve çok milletli bir yapının kurulması ve Dünya'ya yayılması hedeflenmiş, yeni bir Roma hedefine sahip padişah bizzat kendisini Roma İmparatoru anlamına gelen "Kayser-i Rumi" sıfatı ile tanımlamıştır (Tansel, 1999). Fatih'in vizyonunda her tüccarın gelmek isteyeceği özellikle bir alışveriş merkezi türünün kurulması da vardı. Yeni tür için Avrupa ve Orta Doğu'nun alışveriş kültürü ve merkezleri araştırılmış; Devletin eski başkentleri olan Edirne ve Bursa'da başarılı olmuş arasta, bedesten ve külliye örnekleri incelenmiştir. Yıllar süren bu gayretli çalışmanın ürünü olan Kapalıçarşı 1461 yılında açılmıştır. Yaklaşık 45.000 m² kullanım alanına sahip merkezde 3600 civarı mağaza yer almış; ana binaya 64 cadde ve sokak, 2 bedesten ve 16 han dahil edilmiştir. Dükkanların konumu sahiplerinin mesleklerine göre belirlenmiştir. Modern alışveriş merkezlerinde kullanılmaya devam edilen bu yöntem, dönemi için radikal bir

yenilikti. Böylece Kapalıçarşı Fatih'in vizyonunun başarı ile sergilendiği bir yer olmuştur (Küçükerman ve Morton, 2007).

Osmanlı İmparatorluğu XVIII. Yüzyıl'ın sonlarına kadar gücünü korumuş fakat çevresel gelişmeler çok daha güçlü rakiplerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Coğrafi keşifler sonucunda yeni ticaret yolları geliştirilmiş, Amerika Birleşik Devletleri kurulmuştur. Britanya İmparatorluğu'nda Sanayi Devrimi başlamış, Fransa ve Rusya İmparatorlukları Britanya ile farklı kıtalarda rekabet etmeye başlamıştır. Yeni ham maddeler bulunmuş, seri üretim teknikleri gelişmiş ve toplam maliyetler düşmüştür. Artık amaç daha kısa sürede daha fazla ürün üretmektir. Ürün çeşitliliğinin artması sonucunda eski alışveriş merkezleri talepleri karşılayamadığından çok katlı pasajlar ve bonmarşe tipi yapılar yeni tür alışveriş merkezleri olmuştur (Lucas, 2002). Osmanlı'nın yaşanan gelişmeleri geriden takip etmesi ticaret kültürünü de etkilemiş, Kapalıçarşı vizyonu Anadolu'ya yayılamamıştır. Bedestenlerde, külliyelerde ve pazar yerlerinde ticaret devam etmiştir (Ortaylı, 2012).

Baltalimanı Antlaşması'nın 1838 yılında yürürlüğe girmesi ile beraber, XIX yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun alışveriş kültürü artık dışarıdan gelen tüccarların uyum sağlaması gereken bir yapı olmaktan uzaklaşmış; bizzat ürünlerin ve satıldıkları mekanların çoğunluğunda kontrol yabancı sermayenin eline geçmiştir (Eşiyok, 2010) İngiliz, Fransız ve Rus malları sıkça tercih edilirken yerel üretimler konfeksiyon ve tarım alanlarında sınırlı kalmıştır (Issawi, 1980). Osmanlı topraklarında ilk pasaj 1860 yılında Karaköy'de açılan Fransız Geçidi olmuştur. Takip eden yıllarda yabancı girişimciler İstanbul ve İzmir gibi gelişmiş limanları olan şehirlerde pasajlar kurmaya yönelmişlerdir. Goad Sigorta Şirketi Haritasına göre 1905 yılında sadece Galata sınırları içinde 11 pasaj ve 117 han bulunmaktadır. Pasajlar, denizden uzak yerleşimlerde az sayıda kurulmuş ve yaygınlaşmamıştır. Bu nedenle, yerel halk, maddi imkansızlıkların etkisi ile eski alışveriş kültürünü geliştirmeden sürdürmek zorunda kalmıştır (Gülenaz, 2010).

3. CUMHURİYET SONRASI DÖNEMDE ALIŞVERİŞ KÜLTÜRÜ

3.1. Cumhuriyet'in İlk 60 Yılında Alışverişin Gelişimi

800 yıldır Türklerin anavatanı olan Anadolu, XX. yüzyılın başlangıcında birçok sorunla karşı karşıya kalmış, yaşanan işgaller ve yıkımlar sonucunda Kurtuluş Savaşı kazanılmış ve ardından kurulan Genç Cumhuriyet için alışveriş kültürü de dahil olmak üzere yeni bir vizyon oluşturulmuştur. Yeni ekonomik modelin temeli 1923 İzmir İktisat Kongresinde atılarak, milliyetçilik ve devletçilik ilkeleri doğrultusunda liberal bir yapı kurgulanmıştır. Temel amaç ülkenin kaynaklarını ülke için kullanarak ekonomik bağımsızlığa ulaşılmasıydı (Kayra, 2012). Yaşanan 1929 krizi sanayileşme sürecini yavaşlatmış ve Anadolu'da yaşanan fakirlik ile mücadeleye öncelik verilmiş; halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak için kanunlar hazırlanmıştır. Bu dönemde, yeni alışveriş merkezleri devlet kontrolünde olan ve farklı yerleşim birimlerinde şubeleri ile örgütlenen kurumlar olmuştur (Küçükerman, 1988).

1930 yılında çıkarılan Belediye Kanunu'na göre ticari mağazalar kurulmaya başlanmıştır. Devlete ait bu mağazaların yönetimi belediyelere verilmiş; halka mümkün olan en düşük fiyata et, somun, taze meyve, odun ve kömür gibi ürünler sunulmuştur. 3 yıl sonra, halkın giyim ve kumaş ihtiyaçlarını, sadece ülkenin kaynaklarından faydalanarak gidermeyi amaçlayan Sümerbank kurulmuştur. Yeni alışveriş merkezleri Mustafa Kemal'in milliyetçi ve devletçi anlayışının temsilcileri olarak ülke geneline yayılmış; Türkiye'nin hammaddeleri Türk halkının ihtiyaçlarını gidermek için kullanılmıştır (Polatoğlu, 2021). Bu kurumlar haricinde geleneksel pazar yerlerine ve bakkallara teşvikler verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçiş süreci ile ülkenin karma ekonomiye yönelmesi sağlanmıştır. Savaşta zarar görmüş ülkelerin yeniden inşası sürecinde Amerika lider konumdaydı. Böylelikle yeniden şekillenen alışveriş kültürü ve alışveriş merkezlerinde rol modelin sinemalarda gösterilen Amerikan Rüyasını takip etmesi şaşırtıcı değildi (Kayra, 2012).

Yeni alışveriş merkezleri olan süpermarketler, ortak girişimler ile kurulmaya başlanmıştır. 1954 yılında Türkiye'de ilk süpermarket İsviçreli girişimci Duttweiler, İstanbul Belediyesi Toprak Mahsulleri Ofisi ile Et ve Balık Kurumu'nun ortaklığında açılan Migros olmuştur. Firmanın açtığı şubeler haricinde, araçlar kullanarak mahalleleri gezerek geçici satış noktaları açması oldukça dikkat çekmiş ve ürün çeşitliliği halk tarafından çok beğenilmiştir. 1956 yılında Başbakan Menderes'in teşviği ile GİMA (Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Türk A.Ş.) kurulmuştur. Firmanın amacı devletten daha kaliteli gıda ürünleri satmaktır. Özel girişimlerin diğer önemli bir sonucu da Avrupa'dan yaklaşık 100 sene sonra çok katlı alışveriş merkezlerinin Türkiye'ye gelmesiydi. Ankara'da açılan

YKM ve İstanbul'da açılan Ufi bu türün ilk örnekleri olmuşlar ve girişimcilere cesaret veren başarılarla ulaşımlardır (Özçiçek, 2009).

3.2. Modern Alışveriş Merkezleri ile Tanışma Dönemi

Türkiye için 1980li yıllar askeri darbe ile başlamış; yerli mallarına teşvik amacı ile ithal ürünlere kısıtlar konmuş ve yabancı yatırımcı ülkeden uzaklaşmıştır. İthal ürün satışı yapan süpermarketlerin satışı düşerken, bakkal gibi geleneksel alışveriş kültürleri tekrar canlanmıştır. 1981 yılında yerli girişimlerle kurulan Çarşı Mağazaları yöresel ürünlerin satışını yaparak dönemin öne çıkan alışveriş merkezlerini oluşturmuş ve kısa sürede yayılmıştır. Fakat dönemin kısıtlayıcı şartları Çarşı gibi örneklerin artışına engel olmuştur. Liberal ekonomik sistemi benimseyen ve Türkiye'nin alt yapısını tamamen yenileme hedefine sahip olan Turgut Özal, 1983 seçimini kazanmasının ardından başbakan olduktan sonra, yasaklar hızla kaldırılmış, özelleştirme stratejisi kurgulanmış ve altyapının hızla yenilenmesine başlanmıştır (Kayra, 2012). Özal'ın attığı adımlar ülkenin alışveriş kültürünü yeni merkezleri kendisine uyarlayacak şekilde geliştirmiştir.

Başbakan Özal'ın Türk İş İnsanları ile beraber yaptıkları yurt dışı gezilerinin ilk amacı farklı liberal ekonomik sistemlerin başarılarını tespit etmek ve Türkiye'ye uyarlamaktır. Bu amaçla halkın gündelik hayatı ve devletlerin hukuki yapıları detaylıca incelenmiştir. Özal'ın 1988 yılında Houston ziyareti, modern alışveriş merkezlerinin Türkiye'de yapacağı devrimin ilk adımı olmuştur. Gezi heyeti The Galleria isimli alışveriş merkezinden çok etkilenmiş; Özal gördüğü bu modern alışveriş merkezinin benzerinin İstanbul'da yapılması kararını almıştır (Sayar ve Süer, 2001). 1988 yılında Türkiye'nin ilk modern alışveriş merkezi Galleria açılmıştır. Binada 150'den fazla mağaza, 22 restoran, 3M büyüklüğünde Migros, sinema salonları, bowling salonları ve buz pateni pisti yer almıştır. 2.500 kapasiteli otopark ise Houston örneğinin aynısıydı. Galleria yatırımı tamamlandıktan sonra, Özal'ın bir sonraki hedefi Ankara olmuştur.

Ankara'nın alışveriş kültürünün öğeleri Kale çevresinde yer alan geleneksel dükkanlar ile 1960-1980 arası Kızılay civarına yapılan pasajlardan oluşmaktaydı. Ayrıca, Migros gibi süpermarketlerin farklı noktalarda şubeleri bulunmaktaydı. Özal Ankara'ya yapılacak merkezin, şehrin sembolleri arasında yer almasını istiyordu. Halka açık yarışma ile seçilen Atakule, bizzat Özal tarafından 1989 yılında açıldı. Galleria ve Atakule Türkiye'nin ilk modern alışveriş merkezleri oldular ve böylece AVM kısaltması gündelik lisana geçti. Bu AVM'lerin faaliyete başlamasından sonra, ürün çeşitliliği ve farklı aktivitelere ev sahipliği yapması nedeniyle alışveriş kültürünün diğer tüm öğeleri AVM'lere benzemeye çalışmışlardır. Franchising sistemi ile giyim ve gıda sektörlerinde perakendecilik faaliyetleri gelişmiştir. İlk AVM'lerin diğer bir başarısı yabancı sermayeyi Türkiye'ye yönlendirmesiydi. Alman menşeli Metro 1990 yılında Türkiye'de ilk şubesini açmıştır. İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Adana'da açtıkları şubelerde "ver parayı götür ürünü" yöntemi ile yapılan toptan satış, geleneksel alışveriş merkezlerinin rekabet etmesi gereken farklı hususları ortaya çıkarmıştır (Özçiçek, 2009).

Galleria ve Atakule ile başlatılan trendi 6 AVM'nin açılması izlemiş ve 1993 yılı sonunda Türkiye'de faaliyet gösteren toplam AVM sayısı 8 olmuştur (AMPD, 2010). Özellikle halkın yerel markalardan tüketime alıştığı giyim, mobilya ve teknolojik ürünlerin daha kaliteli ithal alternatiflerinin AVM'lerde bulunması öne çıkan tercih sebeplerinden birisi olmuştur (Özçiçek, 2009). Alışveriş kültürünün AVM'lere yönelmesinin diğer sebepleri arasında farklı ürünleri satan dükkanlar yerine, belirli ürünlerin farklı çeşitlerini satan mağazaların talep edilmesi vardı. Bu mağazalarda, liberal ekonomik modelin etkisi ile, çok çeşitli yabancı mallar bulunmaktaydı. Ayrıca yeni teknolojiler sayesinde yeni ürün veya hizmetlere çok daha hızlı ulaşılmaktaydı. Önemli uluslararası firmalar ve önemli markalar yerel mağazalara ürün göndermek yerine kendi mağazalarını açmaya başlamışlardı. Büyük kentlerde yenilenen alt yapı ve gelişen ekonomik imkanlar modern yaşam tarzı tercih eden yeni üst ve orta sınıfını yaratmaktaydı, ve yeni sınıfların taleplerini geleneksel alışveriş merkezleri değil AVM'ler karşılayabiliyordu (Özcan, 1997).

Çevresel faktörler AVM'lerin yeni alışveriş kültürünü belirlemesinin alt yapısını oluşturmuştur. Fakat süreklilik ve çeşitlilik için perakendecilik sektörünün yatırımcılara ve tüketicilere özel avantajlar sunması gerekliydi. Yatırımcılar için en büyük avantaj tedarikçilerinden vadeli alım yapabilirken, müşterilerine peşin satma imkanındır. Düzenli nakit paranın olmasını sağlayan işleyiş, yurt içi ve yurt dışı firmaların ilgisini çekmiş, ortak yatırımların sayısını arttırmıştır. AVM'ler büyük şehirlerin gelişmekte olan konumlarına inşa edilmeye başlanmıştır. Yeni binalar olmalarının yanında, ilk dikkat çeken özellikleri, iç tasarımlarının ferahlığı, mağazalarının büyüklüğü ve farklı ulaşım seçeneklerine uygunlukları olmuştur. Perakendecilik hakkında hiç bilgisi olmayan yatırımcılar bile AVM'leri kısa vadede basit ve kârlı bir iş kolu olarak değerlendirmişlerdir. Tüketiciler için en büyük avantaj yeni

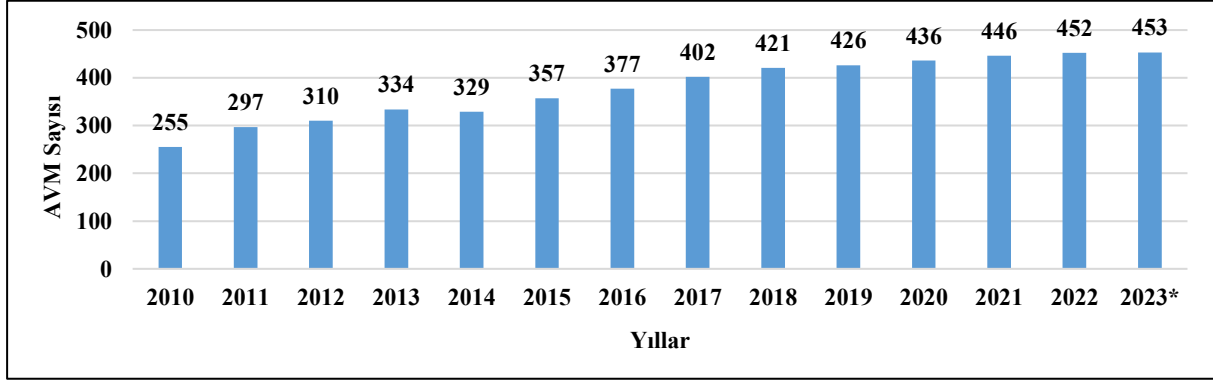
taleplerin gelişmesi ve giderilmesi süreçlerinin tek bir yapı içerisinde farklı kaynaklardan tamamlanabilmesiydi (Tahiroğlu, 1999, s. 51).

3.3. Milenyum Sonrası Alışverişin Lokomotifleri: AVM

Türkiye yeni bin yıla girmeye hazırlandığı süreçte AVM sayısında düzenli bir artış yaşanmış ve 2000 yılı itibarı ile faaliyet gösteren merkez sayısı 46 olmuştur. Ülke genelinde yapılan alışverişin çoğunluğu geleneksel yerlerde devam etmesine rağmen pasajlar veya bakkalların işlem hacimleri düşmüştür. Geleneksel alışveriş merkezlerinde yerel üretim ve gündelik ihtiyaçlara yönelik ürünler ağırlıkta olduğundan; AVM'ler yeni teknolojilerin ve popüler markaların bulunacağı yerlere dönüşmüştür (TOBB, 2012). Fakat 2001 yılı Özal ile başlayan liberal sistemin değiştiği yıl olmuş; ülkenin izleyeceği yeni rota olarak güdümlü liberal ekonomi modeli belirlenmiştir (Kayra, 2012).

Yeni modelin temel amacı sermayenin ülkeye farklı alanlarda yatırım yapmasını sağlamaktır. Devletin yönlendirmesi ve sağladığı teşvikler ile eksik görülen hususların giderilmesi; bölgeler veya şehirler arası farklılıklar olmakla beraber, ülkenin genelinde kalkınma sağlanması hedeflenmiştir. Tercih edilen modelin başarılı uygulanması sonucunda büyüme oranı yüksek bir ivme ile artışa geçmiştir. Gayri safi milli hasıla düzenli olarak yükselmiş; ancak istihdam oranının istenilen seviyede olmaması ve fakirlik sınırının yükselişi yeni modelin olumsuz yanları olmuştur. Türkiye yerel ve küresel yatırımcıların dikkatini çeken bir ülkeye dönüşmüştür (Kayra, 2012). Orta ve üst sınıfların artan tüketim miktarları AVM sayısını arttıran unsurlardan birisi olmuştur. AMPD Raporu'na (2010) göre milenyum sonrası ilk 10 yılda 217 AVM açılmıştır. Özellikle 2006-2010 yılları arasında açılış hızı en yüksek seviyeye çıkmış ve 2007 yılında açılan 44 AVM bir rekor olmuştur. 2010 sonrası günümüze gelene kadar AVM sayısı Küresel Kriz ve Covid-19 Pandemisi gibi faktörlerden etkilenmesine rağmen artmaya devam etmiştir. Gayrimenkul Yatırımcıları Derneği'nin (GYODER) verilerine göre, 2010 yılından başlayarak 2023 yılının ilk çeyreğine kadar Türkiye'de 198 yeni AVM açılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye'de 2010 sonrası Yıllara Göre Faaliyet Gösteren Toplam AVM Sayıları

*2023 İlk Çeyrek

Kaynak: (GYODER, 2023, s. 58).

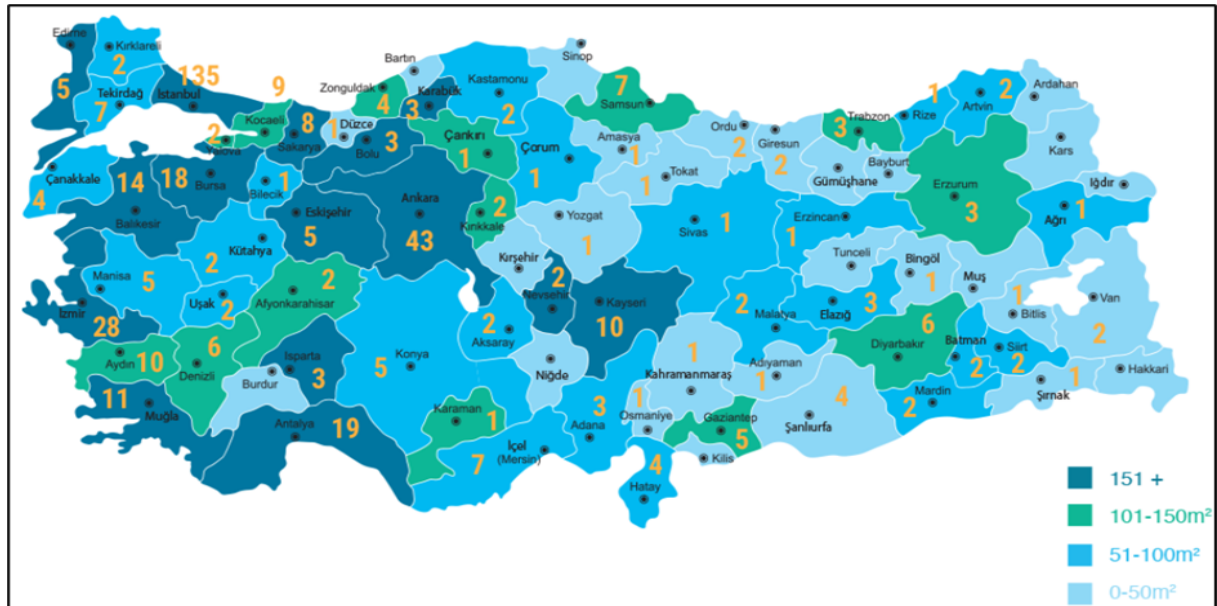
Türkiye'de bulunan AVM'lerin güncel durumunu inceleyen son kapsamlı çalışma 80 ülkeden fazla yerde faaliyet gösteren İngiliz gayrimenkul danışmanlık şirketi Jones Lang LaSalle (JLL) tarafından yapılmıştır. Firmanın 2022 yılsonu raporunda ülkemizde bulunan toplam AVM sayısı 452 olarak belirtilmiştir. İstanbul, Türkiye genelinde faaliyet gösteren AVM'lerin yaklaşık %30'una ev sahipliği yapmaktadır (n=135). İkinci sırada 43 AVM bulunan Ankara vardır. Ülkenin en kalabalık üçüncü şehri olan İzmir listede 28 AVM ile yine üçüncü olmuştur. Üç büyük metropolü sırası ile Antalya (n=19), Bursa (n=18), Balıkesir (n=14), Muğla (n=11) ve Aydın ile Kayseri (n=10) illeri takip etmiştir (JLL,2022, s. 15-16). AVM sayısının düzenli artışına rağmen merkezlerin büyük çoğunluğunun metropoller ile Ege ve Akdeniz kıyısı şehirlerde yoğunlaşması dikkat çekicidir. İç Anadolu, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde metropoller hariç şehirlerdeki AVM sayıları çok düşüktür veya hiç yoktur.

Firma tarafından analizlerde kullanılan önemli bir ölçü birimi ise Perakende Yoğunluğudur. Değerin elde edilmesinde her şehirde yaşayan 1000 kişi başına düşen Toplam Kiralanabilir Alan (TKA) metrekaare birimi (m²) ile hesaplanmıştır. 2022 yılı sonu için yapılan hesaplamalarda Türkiye için perakende yoğunluğu 165 m² olarak

hesaplanmıştır. Şehirler değerlendirildiğinde İstanbul liderliğini 329 m², Ankara ise takipçi konumunu 288 m² ile sürdürmüştür. Sıralamada Türkiye'nin en büyük iki şehrini sırası ile Kayseri, Bolu, Karabük, Isparta, Antalya, Bursa, Edirne ve İzmir takip etmiştir (JLL, 2022, s. 17). Perakende yoğunluğu değerleri incelendiği zaman toplam kiralanabilir alanın, AVM sayıları ile büyük ölçüde uyum gösterdiği görülmüştür. Sıralamada metropol olmayan veya Ege ile Akdeniz'e kıyısı bulunmayan şehirler Bolu, Karabük ve Isparta'dır.

Çalışmanın Türkiye için oluşturduğu genel haritada şehirlerde bulunan toplam AVM sayıları belirtilmiş, perakende yoğunluğu değeri dört kategoride sınıflandırılmış ve bu kategoriler farklı renkler kullanılarak açıklanmıştır. Bu bağlamda açık yeşil renk 0-50 m² aralığı temsil etmesi için seçilmiştir. Yoğunluk artışı koyulaşan renkler ile gösterilmiştir. En yüksek yoğunluğu açıklamak için koyu mavi renk tercih edilmiş ve 151 m²'den fazla olma koşulu tanımlanmıştır. Bu verileri kapsayan Türkiye'nin 2022 yılı sonu AVM haritası Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Türkiye'de Faaliyet Gösteren Mevcut AVM'lerin Şehirlere Göre Dağılımı

Kaynak: (JLL, 2022, s. 14).

Şehirlerin yaşanabilirliği için yapılan araştırmaların sonuçları ile JLL (2022) tarafından tamamlanan AVM haritasının bir arada incelenmesi önemli bakış açıları sunmaktadır. Bu bağlamda Forbes'un 2022 tarihli listesi güncel bir örnektir. İnovasyon, ticaret hacmi, hizmetlere ulaşılabilirlik gibi 94 başlıkta incelenen Türkiye'nin 81 ili yaşanabilirlik açısından sıralanmıştır. Listenin ilk üç sırasında İstanbul, Ankara ve İzmir vardır ve bu sıralama AVM sıralaması ile aynıdır. AVM sayısı ve perakende yoğunluğu bir arada değerlendirildiğinde öne çıkan illerin büyük çoğunluğu Türkiye'nin en yaşanabilir 20 ili arasındadır. Listenin istisnaları en yaşanabilir 23. il olan Bolu ve 36. sırada yer alan Isparta'dır (Habertürk, 2022). Listenin son 10 sırasında yer alan Muş, Şırnak, Hakkari, Siirt, Bitlis, Ağrı, Iğdır, Ardahan, Yozgat ve Van'da toplam 8 AVM'nin faaliyet göstermesi şaşırtıcı değildir. Yoğunluk açısından 51-100 m² grubuna dahil olan Siirt ve Ağrı grup içinde öne çıkmışlardır. Bu durum AVM'lerin sadece ticaretin modern merkezleri olarak görülmemesi gerektiğini hatırlatmakta ve kaliteli yaşam beklentisi içerisinde yer bulan kültürel öğelerden birisi olduğunu düşündürmektedir.

4. AVM'LERİN TERCİH EDİLME NEDENLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. AVM'lerin Dünya'da Meşruiyetlerinin Temelleri

AVM'leri sınıflandıran çalışmalarda bulunduğu konum, ana kiracı veya toplam mağaza sayısı gibi özelliklerine öncelik verilmesi yaygındır. Geleneksel sınıflandırmalarda bir AVM'nin yerel, yöresel veya bölgesel olarak nitelendirilmesini sağlayan kriterler toplam kiralanabilir alanı, hedef kitlesi, ana kiracısının kimliği, mağaza sayısı, sunulan ürün çeşitliliği ve merkeze ulaşımın ne kadar süreceğidir (Berman ve Evans, 1989). Kiralanabilir alan, ana kiracı ve AVM'nin konumu daha sonraki yıllarda yapılan sınıflandırmalarda kullanılmaya devam edilmiş ve

bu faktörler göz önünde bulundurularak bölgesel, orta düzey, perakendeci ve özel ürün merkezi tanımları kullanılmıştır (Reynolds, 1992). Uluslararası Alışveriş Merkezleri Derneği'nin (ICSC,1999) yaptığı temel sınıflandırmada ana kiracı ve sunduğu temel hizmetler ile kiralanabilir toplam alan öne çıkan kriterler olmayı sürdürmüştür. AVM'nin konumu kriteri yerine mağaza konseptleri, AVM'nin toplam yüz ölçümü ve ticari kapsama alanı kriterleri kullanılmış ve yeni sınıflandırmada yerel, yöresel, bölgesel, süper bölgesel, moda/özel ürün merkezi, güç merkezi, tematik/eğlence merkezi ve outlet tanımları yer almıştır (DeLisle, 2005). Fakat tüm sınıflandırmalar, AVM'leri tanımak için birer rehber olarak görülmüş ve günümüzde neden alışveriş kültürünün lider unsurları oldukları sorusuna cevap vermekten uzak kalmıştır.

Dönemsel trendlerin etkisi ve coğrafyalar arası farklılıklara rağmen AVM'lerin Dünya genelinde tüm türleri ile yaygınlaşmasına verilen ilk cevap evrensel tasarım ilkelerine uygunluklarıdır. Her zaman ve her yerde ürün, hizmet ve alan sunabilen AVM'ler, insan odaklı yapıları ile herkese eşit kullanım hakkı sağlamaktadırlar. Bu yapılar da ziyaretçiler ile karşılıklı etkileşime girilmektedir. Taleplere göre istenenlerin sunulması ve gerekli değişimlerin hızla yapılması sayesinde AVM'ler evrensel boyutta meşruiyete sahip olmuşlardır (Dikmen ve Bozdemir, 2021, s. 223). Karşılıklı etkileşim ve kazanılan meşruiyet sonucunda AVM ziyaretleri farklı bireysel deneyimlere dönüşmüştür. Ürün çeşitliliği, özel kampanyalar ve satış sonrası hizmetlerin başarıları AVM'lerin alışveriş işlevlerinin yüksek performans ile yürütülmesini sağlar. Önemli markaların sadece bu yapılar içinde mağazalarını açması, alternatif alışveriş noktalarına karşı büyük bir avantaj olmuştur. Merkezi konumda olmasalar bile farklı ulaşım seçeneklerine uygunluk ve iç ile dış mekanın güvenliği önemli tercih sebeplerindedir. Estetik tasarlanan AVM'ler modern dekore edilmiş ve sürekli bakımı yapılan binalardır. Öncül örneklerine göre sinema veya restoran gibi, bireylere eğlenme veya farklı aktivitelere katılma imkanı veren özel alanlar sayesinde gündelik hayatın bir parçası haline gelmişlerdir (Ghani ve Hamid, 2011, s. 7)

Meşruiyetini kazanmış bir AVM'nin ziyaret edilmesinin amacı alışveriş yapmanın ötesine geçer. Bireyler ziyaretlerinde hayatın zorluklarından kendilerini soyutlamaya başlarlar ve yaşadıkları negatif deneyimleri düşünmeye ara verirler; AVM'nin sunduklarından faydalanarak psikolojilerini iyileştirmeye yönelirler. Farklı pozitif deneyimlerden faydalanan bireylerin hazcı motivasyonları oluşmakta ve hissedilen tatmin duygusu ile sosyal yaşantılarındaki kişisel yeterlilik algıları gelişmektedir (Erdem ve Yılmaz, 2021, s. 1607-1609). Bireylerin AVM'leri ziyaret etme motivasyonlarının sürdürülmesinde sunulan farklılıkların devamlılığı etkilidir. AVM yönetimlerinin uyguladıkları stratejiler yeni hizmetler ve alternatif özellikler ile yeni deneyimleri sağlamak ekseninde gelişir. Başarılı olan stratejiler sonucunda yapılan ziyaretler geleneğe dönüşmeye başlar. Bu noktada emlakçılar, perakendecilik firmaları ve yerel girişimciler gibi çevresel aktörler devreye girer. Ortak amaç, gelenekselleşen ziyaretlerin toplumsal seviyede normalleşmesidir. Bu sayede AVM'lerin kültürel bir öge olduğu kabul görecektir. Eğer sürecin tamamı verimli şekilde yönetilebilirse basit bir AVM ziyaretinin turistik bir değeri bile oluşabilir (Rabbiosi, 2011).

AVM'lerin alışveriş kültürünün liderleri olmasında evrensel tasarım ilkelerine uygunlukları, kişisel hazları teşvik etmeleri ve kültürel bir öge olarak nitelendirilmeleri haricinde toplumsal seviyede meşruiyet sağlayan getirileri ve güç sahibi aktörler tarafından teşvik edilen projeler olması da bulunur. Modern AVM'lerin her biri yerel ekonomiyi geliştirmekte ve istihdamı artırmaktadır. Gerekli alt yapının sağlandığı ve sürekli denetlendiği durumlarda bireyler veya toplumlar için risk taşımazlar. Yerleşim yerlerinin planlanmasında farklı alanlar ayrılarak inşa edilmesi gereken tesisleri bir araya getirirler ve genelde özel sermayeler tarafından yönetildikleri için devletin masraf kalemlerini azaltırlar. Özetle, AVM'ler birer tüketim tapınağı olarak görülmesinin ötesinde yeni işlevler kazanmıştır. Kişilere ve toplumlara farklı özellikleri ile hitap eden bu yapılar, modern şehirleşmenin rutin parçası ve yeni tip sosyal alanların önemli bir örneği haline gelmişlerdir (Giampino vd., 2017; Feng vd., 2018).

4.2. Türkiye'de AVM'lerin Liderliğini Pekiştiren Meşruiyet Kaynakları

AVM'lerin Türkiye'nin alışveriş kültüründe mevcut olan liderlik konumlarının arka planında resmi ve kurumsal çevrelerinden kaynaklı ortaya çıkan taklit edici, normatif ve zorlayıcı eşbiçimlilikler bulunmaktadır. Bu bağlamda evrensel tasarım ilkelerinin sürdürülmesi AVM'lerin kurumsal çevrelerinden kaynaklı normatif eşbiçimliliği ortaya çıkarmıştır. Bireyler ile kurulan etkileşimin sürekliliği, verilen çok yönlü hizmetlerdeki başarıyı geliştirir ve kazanılan meşruiyet ile AVM'ler ziyaret edilmesi gerekli kültürel öğelere dönüşmeye başlarlar. Yaşadığımız iletişim çağında bireylerin evrensel tasarım ilkelerini öğrenmesi, ilkelere sahip yapıları talep etmesi için yeterlidir. Ülkemizde Turgut Özal'ın öncülüğü ile başlayan sürecin benzerini Çin yaşamaktadır. Çin'in geleneksel alışveriş kültürü AVM'lerin halk nezdinde öğrenilmesi ile değişime uğramaya başlamıştır. Halkın talebini yerel firmalar bile karşılayamamış ve bu yüzden 1990-2021 yılları arasında AVM'lerin menşei olan ABD'den 26 mimarlık

firmanın tasarladığı toplam 170 AVM inşa edilmiştir. Evrensel tasarım ilkelerinin elde ettiği bu başarısına karşın ülkede “küreselleşmek aslında Amerikalaşmaktır” ön yargısını (Chen vd., 2023) destekleyen siyasi otoriteler bulunmaktadır.

Türkiye’de 2022 yılı sonu faaliyetlerine devam eden 452 AVM’ye (JLL, 2022) karşı geliştirilebilecek benzer ön yargılar, tarihin göz ardı edilmesine ve neden AVM’lerin alışveriş kültüründe lider oldukları sorusuna verilecek cevapları engelleyecektir. Modern AVM’lerin evrensel tasarım ilkeleri ABD’de gelişmekle beraber, bu yapıların toplumlara özgü taleplere hızlı cevap verebilmesi ülkemize özgü taklitçi eşbiçimliliği ortaya çıkarmıştır. AVM’lere ait evrensel tasarım ilkelerinin büyük çoğunluğu medeniyetin beşiği olan Anadolu’da ortaya çıkmıştır. Asurlular’ın Karum örneği, büyük yerleşim yerlerinde, alışveriş için ayrılmış geniş bir alanda çok sayıda mağazaya sahip merkezler için bir öncül olmuştur. Osmanlı’nın Kapalıçarşı örneği ile gelişen arastalar ve bedestenler ile külliye yaklaşımı, bireyler ile sürekli etkileşim sağlayan mekanlarda çeşitliliği sağlamıştır. Selçuklu’nun kervansaray ve han yapıları, korunaklı mimari ve ziyaretçilerine sunduğu konaklama ve yeme-içme gibi alışveriş haricindeki ihtiyaçları giderebilme imkanı tanıma açısından modern AVM’lerin birer öncülü olmuştur. Ayrıca AVM’lerin süpermarketler ile olan temel farkı, Anadolu’nun öncül AVM örnekleri ile Bizans’tan günümüze kadar devam eden pazarların farklılıkları ile aynıdır. Çünkü süpermarketler ve pazarlar öncelikle temel ihtiyaçlara cevap verecek ürün çeşitliliğine sahiptirler ve genelde mesken sahiplerinin kolayca ulaşabileceği semt merkezlerine konumlandırılırlar (Nebati ve Ekmekçi, 2018).

Taklitçi eşbiçimliliğin ortaya çıkışında, sadece toplumun geçmişten gelen Anadolu alışveriş kültürünün bazı öğelerini AVM’lerde görmesi bulunmaz. Diğer önemli bir husus, evrensel tasarım ilkeleri ile Türklerin gündelik yaşantılarında edindikleri alışkanlıkların başarı ile harmanlanmasıdır. Bu bağlamda ilk dönemlerde inşa edilen ve belirli bir süre başarılı olan tamamen kapalı alana sahip, suni aydınlatılan ve çevre ile ilişkisi olmayan AVM anlayışı değişime uğramıştır. Geleneksel ürünler satan mağazalara ayrılan özel alanlar, güneş ışığının bina içine girmesini sağlayan teraslar, çevre ile etkileşime imkân tanıyan balkonlar ve bahçeler yakın zamanlı açılan AVM’lerin dikkat çeken yeni özellikleri arasındadır (Yıldız ve Uslugil, 2020). Taklitçi eşbiçimlilik özelinde yaşanan değişimlere uyum sağlama veya uzak durma kararlarının sonuçları, Türkiye’nin ilk AVM’leri olan Galleria ve Atakule’de en iyi şekilde gözlemlenebilir. Günümüzde Galleria değişimlere ayak uyduramamış ve atıl hale gelmiştir; Atakule ise alınan radikal bir kararla yeniden inşa edilmiştir. Güncel yapının en üst katının etkinliklere ayrılan bahçe terası ve her noktasında Ankara manzarasını izlemeye uygun oluşu, kule haricinde ziyaretçisine sunulan yeni hizmetleri oluşturmuştur.

Açık havada zaman geçirmeye imkân tanıyarak sokak ve meydan işlevlerini de üstlenen yeni AVM’lerin başarısı, hem global hem de lokal öğeleri birleştirerek glokal (glocal) özellikleri ortaya çıkarmıştır. Alışverişin sanal ortamda yapılması trendinin sürmesi durumu muhtemelen yeni değişimleri gerektirecek ve AVM’lerin geleceği glokal kültürün bir öğesi olma yolunda ilerleyecektir. Fakat atıl kalmak istemeyen eski tip AVM’ler için tek yol alınacak radikal kararların uygulanması değildir. Ankara’da 1991 yılında açılan ve ilk dönem AVM’lerinden olan Karum, büyük markalara ait mağazaların, yeni ve daha büyük AVM’lere taşınması ile başlayan uzun süreli bir değişim süreci yaşamıştır. Karum AVM, günümüzde kıyafet ve hobi ürünlerinin ağırlıkta olduğu iç düzeni ile atıl kalan eski dönem pasajların modernleştirilmiş bir örneğine dönüşmüştür. Bu örnek pasaj geleneğinin daha büyük bir alana ve daha merkezi bir konum ile devam ettirilmesi olarak görülebilir ve farklı yönde bir taklitçi eşbiçimlilik örneği oluşturabilir.

AVM’lerin meşruiyet kazanmasında en fazla yaptırım gücüne sahip kaynak devlettir. Resmi olarak meşru sayılmayan bir AVM’nin normatif ve taklitçi eşbiçimlilikleri önemini yitirir. Türkiye için ICSC (1999) tarafından yapılan sınıflandırma yapının türünü açıklamada kullanılabilecek bir rehber niteliğindedir. AVM’ler için uyulması gereken resmi standartların başlangıcı, 29 Ocak 2015’te Resmi Gazete’de yayınlanan “Perakende Ticaretin Düzenlenmesi Hakkında Kanun” metnidir. İlk kanun Türkiye Cumhuriyeti Devleti için AVM tanımını yapan, temel işlevlerini açıklayan ve faaliyetlerini düzenleyen özellikleri ile dikkat çekmiştir. Sonraki yıllarda kanun veya yönetmelik seviyesinde farklı düzenlemeler yapılmıştır. İlave metinlerde AVM’lerin toplam kiralanabilir alanı, işlevlerine göre sahip olmaları gereken minimum mağaza sayıları gibi temel özellikleri haricinde bebek bakım odası, acil tıbbi müdahale ünitesi, ortak alan kullanımı ve kültürel faaliyetleri düzenleme nitelikleri gibi pek çok detaya yönelik maddeler yer almıştır (Güleş, 2017). AVM’lere yönelik resmi düzenlemelerin her biri zorlayıcı eşbiçimliliğin kaynaklarıdır. Uyulması tercihe bırakılmaz ve düzenlemelere aykırı davranışlar farklı cezalara tabi tutulur. Bu değerlendirmeler çerçevesinde, Türkiye’de bir AVM’nin meşru sayılmasını sağlayan eşbiçimlilik kaynaklarının özeti Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Türkiye’de Faaliyet Gösteren AVM’lerin Meşruiyet Kaynakları ve Eşbiçimlilik Özellikleri

Normatif Eşbiçimlilik	• Evrensel Tasarım İlkeleri
Taklitçi Eşbiçimlilik	• Anadolu Kültüründeki öncül alışveriş mekanı örnekleri • Gündelik Yaşamın Alışkanlıklarına Uyum
Zorlayıcı Eşbiçimlilik	• Türkiye Cumhuriyeti Yasaları, Yönetmelikleri

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada AVM’lerin ülkemizdeki güncel başarısının arka planı Anadolu’nun tarihsel alışveriş kültürü özelinde incelenmiş, evrensel standartların Türk halkına uygunluğu detaylandırılmış ve elde edilen bulgular eşbiçimlilik temelinde yorumlanmıştır. Bu bağlamda AVM’lerin aynı anda normatif, zorlayıcı ve taklit edici eşbiçimlilik gösterdikleri alanlar olduğu değerlendirilmiştir. AVM’lerin çok ögeli karmaşık yapısı ve insanla olan sürekli etkileşimleri, eşbiçimlilik türlerinin aynı anda gözlemlenmesini sağlamıştır. Benzer özelliklere sahip Üniversitelerde de eşbiçimlilik türlerinin aynı anda tespit edildiği güncel çalışmalar bulunmaktadır (Cardona vd., 2020). AVM’lerin güncel başarılarını geleceğe taşımalarında meşruiyetlerini korumaları ve bunun için farklı eşbiçimlilik türlerini bir arada barındırabilen esnek yapılarını sürdürmeleri şarttır. Bu noktada önemli olan stratejilerin farklı aktörlerden gelecek taleplerin önemlerine göre tasarlanıp uygulanmasıdır. Ülkemiz özelinde AVM’lerin en büyük avantajları arasında kültürel bir öge olarak görülmeleri ve sosyalleşme alanı olarak nitelendirmelerine ilave olarak gelecekte AVM’lere yönelik talepleri geliştirecek yeni nesillerin yine AVM’ler içinde yetişmesi bulunmaktadır (Tepeler ve Polat, 2022).

Ülkemizde şu an için taklitçi eşbiçimlilik türünün dominant olduğu çıkarımı yapılmıştır. Gündelik hayatın ihtiyaçlarını ve Anadolu’nun öncül alışveriş mekanlarının sunduğu hizmetlerin artık alışkanlıklara dönüştüğünü göz ardı eden bir AVM’nin evrensel tasarım ilkelerine sahip olması ve tüm gerekli kurallara uyumu olması, başarı için yeterli değildir. Günümüzde sadece İstanbul’da 20 civarında AVM’nin faaliyetlerine son verme riski bulunmaktadır. Ayrıca şehirde AVM olarak inşa edilen ama gereken taleplere cevap veremeyen 6 yapı Üniversite Kampüsüne dönüşmüştür (Atmaca, 2023). Taklitçi eşbiçimliliği, normatif tür takip etmektedir. Bir binayı AVM olarak tanımlayabilmek için öncelikle evrensel tasarım ilkelerine uygunluğunu gözden geçirmek gerekir. Gerekli standartlara sahip bir AVM’nin bulunduğu konumun genel yapısını etkileyebileceği ve değişimlere sebep olabileceği unutulmamalıdır. Yeni veya yenilenen yaşam alanlarının gelişmek için AVM’lere ihtiyaç duyduğu ve özel yer ayırdıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Evrensel ilkelere sahip olan her yapı alışverişin, sosyalliğin ve yatırımın merkezi olmaya birer adaydır (Acungil ve Yıldırım, 2022). Kanun, kural veya yönetmelik gibi resmi taleplere uyma yükümlülüğü zorlayıcı eşbiçimlilik kaynağı olmakla beraber diğer türlere göre AVM’leri daha nadiren etkilemektedir. Ani veya radikal düzenlemeler haricinde faaliyetleri olumsuz etkilemeyecek bu türün oluşturduğu taleplerin yerine getirilmesinde modern tesis yönetimi anlayışı benimsenmelidir. AVM özelinde insan kaynakları, mali işler gibi klasik bölümlere ek olarak yönetim veya gayrimenkul değerlendirme gibi alanların uzmanlarının istihdamı önem taşır (Çiçekliyurt ve Güler, 2022).

Bu değerlendirmeler çerçevesinde, çalışmanın öncelikli kuramsal katkısı AVM’lerin meşruiyet kaynaklarının eşbiçimlilik kavramı ekseninde incelenmiş olmasıdır. Uluslararası yazında AVM’ler genelde nicel özelliklerine göre incelenmekte olduğundan niteliklerine sınırlı yer verilmiştir. AVM’leri eşbiçimlilik kavramı temelinde inceleyen araştırma sayısı ise oldukça nadirdir. Yakın zamanda Friesl ve arkadaşlarının (2019) çalışması, Immochan firmasının inşa ettiği AVM’lerin güncellenen firma stratejileri ile beraber nasıl değişime uğradığını ele almıştır. Çalışmada eşbiçimlilik kavramı kuramsal kuramdan farklı bir eksende incelenmiştir. Yazarlar, dolaylı öğrenme ve yönetim değişikliklerinden kaynaklanan *kısmi eşbiçimlilik* (proximate isomorphism) kavramını tanımlamışlardır. Fakat yapılan kuramsal katkıya rağmen meşruiyet tartışmaları firma içi hiyerarşik mücadelelere odaklandığından dolayı, AVM’lerin alışveriş kültüründeki lider konumu ihmal edilmiştir (Friesl vd., 2019).

AVM’lere yönelik ulusal araştırmalar ise makro ve mikro ölçek olmak üzere ikiye gruplandırılabilir. Makro ölçekli çalışmalarda AVM’lerin şehir içindeki konumları, kentleşmeye etkileri, sosyal hayattaki rolleri ve sosyokültürel, politik ve ekonomik taleplere uygun sürdürülebilirlikleri gibi hususlar öne çıkmaktadır (İlhan, 2018). Mikro ölçekli çalışmalarda odak noktası tüketicilerdir. Farklı yerlerde yaşayan veya toplumun farklı kesimlerinden seçilen örneklemelerin AVM tecrübeleri, tercih nedenleri, tüketim alışkanlıkları veya hizmet tatmin düzeyleri gibi değişkenler sıklıkla incelenen hususlardır (Köksal ve Aydın, 2015). Ulusal yazın açısından bu çalışma AVM’lerin

meşruiyetini incelemesi bakımından istisnai bir örnektir. Ayrıca farklı çevresel aktörlerin taleplerine yönelik çıkarımlar makro ve mikro çalışmalara katkı sağlayabilecek niteliktedir.

Kuramsal alanda diğer bir katkı olarak AVM'lerdeki değişimin global özellikler tanımı ile incelenmesidir. Çalışma kapsamında evrensel tasarım ilkelerinin Türklerin gündelik yaşantıları ile yeniden güncellenmesi ve Anadolu alışveriş kültürünün öğelerinin AVM'lerde bir araya getirilmesi süreci global özellik olarak tanımlanmıştır. Mevcut yazında bu dönüşümün sadece mimari boyutuna odaklanılmış ve Açık Hava Alışveriş Merkezi terimi kullanılmıştır (Southworth, 2005). Fakat Türkiye'de açılan ve ilk açık hava merkezi olarak nitelendirilen AVM'lerin sahip olduğu özelliklerin analizinde mevcut terim yeterli değildir. Çünkü 2006 yılında açılan öncül örnek Kanyon AVM'nin tasarımında şehir içinde alışveriş algısı yaratmak amaçlanmıştır. 2007 yılında açılan İstinye Park AVM'de süpermarket yerine Türk-Osmanlı türünde pazaryeri tercih edilmiştir. 2008 yılında açılan Viaport Outlet içinde Kapalıçarşı'yı emsal alan özel bir alışveriş alanı yapılmıştır (Yıldız ve Uslugil, 2020).

Açık hava alışveriş merkezi tanımı örneklerinin haricinde ülkemizde global özelliklere sahip başka AVM'lerde bulunmaktadır. Ankara'da faaliyet gösteren ANKAmall AVM'nin yanında konaklama için bir otel bulunmaktadır. Next Level ve Mahall Bomonti İzmir gibi projelerde AVM'ler ile meskenler birleşmiş haldedir. Bu projelerin her biri kervansarayların ve hanların işlevlerini XXI. yüzyıl standartları ile sürdürmektedir. Ankara Tepe Prime'da ofis, mesken ve AVM birleştirilmiş haldedir. Yapının günlük hayatın her anına uygun işlevlere sahip olması, Yunan Agorası ve Osmanlı Külliyesi'nin bütünleşerek faaliyetlerine devam ettiği izlenimini vermektedir. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı üzerinden yüzlerce yıl geçmesine rağmen başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere Aydın, Diyarbakır, Erzurum, Kayseri ve Trabzon gibi Türkiye'nin her bölgesindeki şehirlerde Forum isimli AVM'ler faaliyetlerine devam etmektedir. Anadolu'nun önemli medeniyetlerinden birisi olan Asurlular'ın Karum ismi mirası, yine aynı isimde ve işlevde Ankara'da Karum AVM'de korunmaktadır. Sakarya'da bedesten ismi Sapanca Bedesten AVM'de ve İzmit'te arasta ismi ArastaPark AVM'de yaşatılmaktadır.

Global özelliğin AVM'lerdeki değişimleri ne yönde açıklayacağı gelecek çalışmalar için en büyük pratik katkı olacaktır. Bu bağlamda açık hava alışveriş merkezlerinin Adana, Aydın ve İzmir gibi şehirlerde yayıldığı bilgisi (Yıldız ve Uslugil, 2020, s. 193) global özellikler kapsamında incelenmelidir. Dönüşüm yaşayan, yeni inşa edilen ve geçmişi isminde yaşatan AVM'ler mutlaka global özellikleri üzerinden değerlendirilmelidir. Bu sayede açılış veya yenilenme yılı, AVM türü veya konum gibi faktörlerle çok daha detaylı analizler yapılabilecektir. Yeni çalışmalarda elde edilecek sonuçlar ile global özelliklerin nerede başladığı veya nasıl yayıldığı daha net anlaşılabilir.

Mevcut bilgilerle bile farklı alanları araştırmak mümkündür. Eğer global özellikler ilk olarak Kanyon, İstinye Park ve Viaport Outlet örnekleri ile başlamış ise değişimin kaynağı İstanbul'dur. Türkiye'de en çok nüfusa ve AVM'ye sahip konumda olan ilde, evrensel tasarım ilkelerinin ilk olarak doyuma ulaştığı ve ardından yenilik arayışının başladığı söylenebilir. Bu bağlamda Anadolu alışveriş kültürünün zenginliğinin önemi bir kez daha ortaya çıkaracaktır. Çünkü Türk halkının talepleri AVM'lerin değişimini sağlayabilecek kadar derin geçmişe ve çeşitliliğe sahiptir. Anadolu'nun kültürel geçmişine göre oldukça fakir olan Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) örneğinde ise AVM'ler katı yerel kültürü Cadılar Bayramı kutlama seviyesinde tek taraflı geliştirmektedir (Özoral, 2020). Ülkeler arası alışveriş kültürü ile AVM'lerin dönüşüm süreçlerini gösterecek çalışmalar Anadolu kültürünün değerini çok daha net gösterecektir.

Bu çalışmanın pratik alana diğer bir katkısı eşbiçimlilik kaynaklarına yönelik analizlerin çizdiği genel çerçevede yapılacak yeni araştırmalardır. İkincil veriler temelinde yapılan çalışmanın çıkarımları ülkemiz için günümüzde taklitçi eşbiçimliliğin dominant olduğunu savunmuş, normatif eşbiçimlilik kaynaklarının gerekli oluşunu vurgulamış ve zorlayıcı eşbiçimlilik kaynaklarına uyumun mecburi olduğunun altını çizmiştir. Fakat hangi eşbiçimliliğin ne kadar başarılı olduğuna yönelik yorum yapabilmek için çok daha detaylı ve paydaşların dahil olacağı bir çalışma gereklidir. Bu yönde yapılacak bir çalışma ile eşbiçimlilikler arası farklı değişkenlere göre kıyaslamalar yapılabilir; bölge, şehir veya semt seviyesinde benzeşen veya ayrışan tercihler ortaya konabilir. Eşbiçimlilik türlerinin AVM'lerde uygulanma sayılarının tespiti ve AVM türüne göre ilişkilerinin incelenmesi pratik alanda yapılabilecek tarzda araştırma önerilerinden birisidir.

AVM'lerin niteliklerine odaklanılarak tamamlanan bu çalışma sonucunda farklı eşbiçimlilik türlerinin aynı anda etkili olduğu çıkarımı yapılmıştır. Aynı zamanda AVM'lerin farklı taleplere uyum gösterebilme kapasitelerini devam ettirebildikleri ölçüde Cumhuriyetimizin ikinci yüzyılında da alışveriş kültürünün lideri olacağı savunulmuştur. İkincil veriler temelinde yapılan çıkarımlar, çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Mevcut

literatüre göre eski Karumlara veya kervansaraylara benzeyen AVM sayısı veya farklı çevrelerin taklitçi eşbiçimliliğe sebep olacak talepleri bilinmemektedir. Diğer bir sınırlılıkta çalışmanın günümüz şartlarını temel alarak tamamlanmasıdır. Gelecekte AVM'lerin alışveriş kültüründe liderliğini koruması için yeni taleplere karşı eşbiçimlilik göstermesi gereklidir. Cumhuriyetimizin yeni yüzyılında, çevrimiçi alışverişin sağladığı avantajlar gibi tehditlere karşı liderliğini korumak isteyen AVM'lerin, global özellikleri yanında, yaşamaya, çalışmaya, gezmeye ve eğlenmeye imkan veren yapılar olması gerekecektir (Seles, 2022).

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %58 oranında, ikinci yazar %42 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acungil, Y. ve Yıldırım, İ. (2022). Tüketim yapısında meydana gelen dönüşümlerin alışveriş merkezleri üzerinden mekâna yansması: Sivas örneği. *Journal of Academic Opinion*, 2(2), 81-90.
- Alparslan, M. (2003). *Hititler çağında Anadolu ve çevresinde ticaret, esnaf ve ekonomi semineri bildirileri* (Yayın No. 14). Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi.
- AMPD (Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği). (2010). *Parlayan yıldız: Perakende sektörünün Türk ekonomisine etkileri* (Yayın No. 1).
- Ashforth, B. E. ve Gibbs, B. W. (1990). The double-edge of organizational legitimation. *Organization Science*, 1(2), 177-194.
- Askegaard, S. ve Scott, L. (2013). Consumer culture theory: The ironies of history. *Marketing Theory*, 13(2), 139-147.
- Atmaca, M. (2023). Re-functioning of a dead shopping mall as a university. *Kent Akademisi Dergisi*, 16(1), 276-296.
- Bawa, R., Sinha, A. K. ve Kant, R. (2019). Emerging mall culture and shopping behavior of young consumers. *Advances in Anthropology*, 9, 125-150.
- Berman, B. ve Evans, J. R. (1989). *Retail management: A strategic approach* (4. Baskı). Pearson.
- Blonde, B. ve Van Damme, I. (2018). From consumer revolution to mass market. J. Stobart ve V. Howard (Ed.), *The Routledge Companion to the History of Retailing* içinde (s. 31-49). Routledge.
- Cantay, G. (2012). *Osmanlı Külliyelerinin kuruluşu*. AKMB Yayınları.
- Cardona, L., Pardo, M. ve Dasi, A. (2020). The institutional isomorphism in the context of organizational changes in higher education institutions. *International Journal of Research in Education and Science*, 6(1), 61-73.
- Cezar, M. (1985). *Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mekan*. İş Bankası Yayınları.
- Chen, Y. Xue, C. Q. L. ve Sun, C. (2023). American shopping malls in China: a mosaic analysis of databases. *Journal of Asian Architecture and Building Engineering*, <https://doi.org/10.1080/13467581.2023.2182639>
- Çiçekliyurt, A. N. ve Güler, E. (2022). Tesis yönetimi kapsamında Ankara Arcadium AVM yönetim örneğinin incelenmesi. *Journal of Academic Value Studies*, 8(1), 12-25.

- Çürük, Y. (2019). Alışveriş sözcüğü üzerine bir inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 14-21.
- Deephouse, D. L. (1996). Does isomorphism legitimate?. *Academy of Management Journal*, 39(4), 1024-1039.
- DeLisle, J. R. (2005). U.S. shopping center classifications: Challenges and opportunities. *Research Review*, 12(2), 96-101.
- Dikmen, Ç. B. ve Bozdemir, G. (2021). Universal design approach in shopping centers: Sample of Kayseri. *Gazi University Journal of Science*, 9(3), 217-234.
- DiMaggio, P. J. ve Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organization fields. *American Sociological Review* 48(2), 147-60.
- El-Feki, S. ve Higazi, H. (2018). Understanding the transformation of marketplaces with respect to local culture and the built environment in 21st Century Cairo. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 9(9), 565-577.
- Erdem, A. ve Yılmaz, E. S. (2021). Investigation of hedonic shopping motivation effective in impulse buying behavior of female consumers on Instagram. *Journal of Yasar University*, 16(64), 1605-1623.
- Eşiyok, B. A. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklenmesinde bir dönüm noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması. *Mülkiye*, 34(266), 67-108.
- Feng, J., Li, M. ve Li, Y. (2018). Study of decision framework of shopping mall photovoltaic plan selection based on DEMATEL and ELECTRE III with symmetry under Neutrosophic Set Environment. *Symmetry*, 10(5), 150-171.
- Fox, R.L. (1997). *Alexander the Great*. Folio Society Publishing.
- Friesl, M., Garreau, L. ve Heracleous, L. (2019). When the parent imitates the child: Strategic renewal through separation and reintegration of subsidiaries. *Strategic Organization*, 17(1), 62-94.
- Ghani, A. A. A. ve Hamid, M. Y. (2011). Defining shopping mall from Malaysia perspective. *International Journal of Multidisciplinary Thought*, 1(05), 1-12.
- Giampino, A., Picone, M. ve Schilleci, F. (2017). The shopping mall as an emergent public space in Palermo. *The Journal of Public Space*, 2(2), 85-98.
- Greenwood, R. ve Hinings, C. R. (1996). Understanding radical organizational change: Bringing together the old and the new institutionalism. *The Academy of Management Review*, 21(4), 1022-1054.
- Gülenaz N. (2010). *Batılılaşma dönemi İstanbul'unda hanlar ve pasajlar*. İTO Yayınları.
- Güleş, B. (2017). Alışveriş merkezinin ortak alanlarında meydana gelen zararlardan alışveriş merkezinin hukuki sorumluluğu. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 8(32), 315-336.
- GYODER. (2023). Gösterge: Türkiye gayrimenkul sektörü 1. Çeyrek raporu. <https://www.gyoder.org.tr/files/202306/ce6f6992-99d6-4761-b32c-7e3a93965917.pdf> adresinden 12 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Habertürk. (2022, 19 Ekim). Forbes Türkiye'nin en yaşanabilir şehirlerini açıkladı. <https://www.haberturk.com/htgastro/kesfet/forbes-2022-turkiye-nin-en-yasanabilir-sehirlerini-acikladi-3530601> adresinden 26 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.

- Haviland, W. A. (2013). *The essence of anthropology* (3. Baskı). Wadsworth Publishment.
- ICSC. (1999). *ICSC shopping center definitions: Basic configurations and types*. ICSC.
- Issawi C. (1980). *The economic history of Turkey*. U.C Press.
- İlhan, E. (2018). Sürdürülebilir alışveriş merkezleri üzerine keşfedici bir araştırma: Yaklaşımların ve esasların ortaya koyulması. *Modular*, 1(1), 65-78.
- İnalçık, H. (2012). *Osmanlı* (3. Baskı). Timaş Yayınları.
- JLL. (2022). 2022 Yıl Sonu Türkiye Ticari Gayrimenkul Pazarı Görünümü. <https://www.jll.com.tr/content/dam/jll-com/documents/pdf/research/emea/turkey/jll-2022-year-end-turkey-commercial-real-estate-market-overview-tur.pdf> adresinden 17 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kayra, C. (2012). *Cumhuriyet ekonomisinin öyküsü: 1923-1950 Devletçilik: Altın yıllar*. Tarihiç Kitapevi.
- Köksal, Y. ve Aydın, E. E. (2015). Tüketicilerin alışveriş merkezleri algısı üzerine karşılaştırmalı bir inceleme: Göller Bölgesi örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(24), 231-248.
- Kumagai, K. ve Nagasawa, S. (2022). Hedonic shopping experience, subjective well-being and brand luxury: A comparative discussion of physical stores and e-retailers. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 34(9), 1809-1826.
- Küçükerman, Ö. (1988). *Feshane defterdar fabrikası*. Sümerbank Yayınları.
- Küçükerman, Ö. ve Mortan, K. (2007). *Çarşı, pazar, ticaret ve Kapalıçarşı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Larsen, M. T. (2000). The old Assyrian City-State. *Copenhagen Polis Centre*, 2, 77-89.
- Lucas, R. (2002). *Lectures on economic growth*. Harvard University Press.
- McNeill, W.H. (1992). *The rise of the west: A history of the human community* (4. Baskı). University of Chicago Press.
- Meyer, J.W. ve Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340-363.
- Nebati, E. E. ve Ekmekçi, İ. (2018). Tarihten günümüze alışveriş merkezlerinin değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(33), 389-406.
- Ortaylı, İ. (2012). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. (3. Baskı). Timaş Yayınları.
- Özcan, B.G. (1997). Perakendecilikte evrenselleşme. *Ekonomist Dergisi*, 4, 64-72.
- Özççek, A. (2009). *Alışveriş merkezi yönetimi*. Küçük Mucizeler Yayıncılık.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe*. Yapı Kredi Yayınları.
- Özoral, B. (2020). Tüketim kültürünün yerel kültürler üzerindeki etkisinde Alışveriş Merkezlerinin (AVM) rolü: Dubai Mall. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 292-304.

- Polatoğlu, M. H. (2021). Türkiye'nin kalkınmasında Sümerbank ve etkinliği (1933-1987). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 104, 261-306.
- Rabbiosi, C. (2011). The invention of shopping tourism: The discursive repositioning of landscape in an Italian retail-led case. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 9(2), 70-86.
- Reynolds J (1992). Generic models of European shopping centre development. *European Journal of Marketing*, 26(8/9), 48-60.
- Sayar, Y. ve Süer, D. (2001). Alışveriş merkezleri Türkiye örnekleri. *Ege Mimarlık*, 40-41, 14-19.
- Scharabi, M. (1985). *Der bazar, das traditionelle stadtzentrum im nahen Osten und seine handelseinrichtungen*. Wasmuth Verlag.
- Seles E. (2022). Changing paradigm of urban legibility: The case of Atakule shopping mall. *Bodrum Journal of Art and Design*, 1(2), 241-256.
- Sezgin, H. (1979). *Türk ve İslam ülkeleri mimarisine toplu bakış*. M.S.Ü. Yayınları.
- Southworth, M. (2005). Reinventing main street: From mall to townscape mall. *Journal of Urban Design*, 10(2), 151-170.
- Suchman, M. C. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of Management Journal*, 20(3), 571 - 610.
- Tahiroğlu, F. (1999). Müşteri odaklı kaliteli servis ekipleri. *Human Resources*, 8, 51-54.
- Tansel, S. (1999). *Fatih Sultan Mehmet'in siyasi ve askeri faaliyetleri*. MEB Yayınları.
- Tepeler Gürbüz, S. ve Polat, F. (2022). Tüketim toplumunda hiyerofanik mekan olarak AVM'ler. *Hitit İlahiyat Dergisi*, 21(2), 1005-1036.
- TOBB. (2012). Türkiye Perakendecilik Meclisi Sektör Raporu, (Yayın No. 179). <https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2012/PerakendecilikMeclisiSR.pdf> adresinden 15 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yeşilirmak, D. (2003). *Şahin Kral Giges: Anadolu uygarlıkları Lidya, Frigya*. Dönence Yayınları.
- Yıldız, Z. ve Uslugil, H. E. (2020). Değişen tüketim kültürünün yeni mekanı: Açık hava alışveriş merkezleri. *Journal Social Research and Behavioral Sciences*, 6(12), 186-095.

ÇOK BOYUTLU ÖLÇEKLEME ANALİZİ İLE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİNİN VE TÜRKİYE’NİN SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA DÜZEYLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

COMPARISON OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT LEVELS OF EUROPEAN UNION COUNTRIES AND TURKEY WITH MULTI-DIMENSIONAL SCALE ANALYSIS

Arş. Gör. Dilek VEYSİKARANI¹

ÖZ

Sürdürülebilir kalkınma, beşerî ve ekonomik gelişmeler, siyasi yapılar, nüfus ve refah seviyesi gibi önemli kalemler arasındaki ilişkilere yönelik farkındalığa çözüm olmak için oluşturulmuş bir kavramdır. Bertelsmann Stiftung ve Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı'nın her yıl düzenli olarak hazırlayıp yayınladığı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Raporu, devletlerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak ve mevcut düzeylerini değerlendirmek için yapılan bir araştırmadır. İlgili araştırma raporu, 2030 yılına kadar ülkelerin, gerçekleştirmeleri öngörülen sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde öncelik olarak hangi sorunu yer vermeleri konusunda bilgi vermektedir. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı 17 hedeften oluşan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Endeksi'nin teorik olarak incelenmesi ve Covid-19 salgınından önce ve sonra meydana gelen değişimlerin istatistiksel yöntemler ile değerlendirilmesidir. Çalışmada, Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi kullanılarak Avrupa Birliği üyesi ülkeler ve Türkiye için hesaplama yapılmıştır. Analizde, Covid-19 pandemisi öncesi için 2019 yılı verileri, Covid-19 pandemisi sonrası 2022 yılı verileri kullanılmıştır. Araştırmada hem ülkeler hem de sürdürülebilir kalkınma hedefleri endeksine ait olan değişkenler benzerliklerine göre ayrı ayrı incelenmiştir. Değişkenler arasında en belirgin olarak öne çıkan hedefler yoksulluk ile savaşma, kaliteli yaşam ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi sosyo-ekonomik hedefler olmuştur. Ülkeler arasında analiz yapıldığında pandemi öncesi ve sonrasında en belirgin ve öncü olan ülkeler dünya ekonomisinde önemli yere sahip olan Avusturya, Danimarka, Finlandiya, İsveç ve Lüksemburg olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Avrupa Birliği, Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: C50, Q01.

ABSTRACT

Sustainable development is a concept created to address the awareness of relationships between important elements such as human and economic development, political structures, population, and welfare levels. The Bertelsmann Stiftung and Sustainable Development Solutions Network prepare and publish the Sustainable Development Goals Report that helps states to achieve their sustainable development goals and evaluate their progress. The relevant research report provides information on which problems countries should prioritize in achieving the sustainable development goals by the year 2030. The main objective of the study is to theoretically examine the Sustainable Development Goals Index consisting of 17 goals and to assess the changes that occurred before and after the Covid-19 pandemic using statistical methods. In the study, Multidimensional Scaling Analysis is utilized to calculate the index for European Union member countries and Turkey. For the analysis, data for the year 2019 is used for the period before the Covid-19 pandemic, and data for the year 2022 is used for the period after the Covid-19 pandemic. In the research, both countries and variables related to the Sustainable Development Goals Index are separately examined based on their similarities. Among the variables, the most prominent goals that stand out are socio-economic goals such as poverty eradication, quality of life, and gender equality. When analyzing countries, the most prominent and leading countries before and after the pandemic are identified as Austria, Denmark, Finland, Sweden, and Luxembourg, which hold significant positions in the world economy.

Keywords: Sustainable Development, European Union, Multidimensional Scaling Analysis.

JEL Classification Codes: C50, Q01.

¹ Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, dveysikarani@cu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Disregarding and ignoring the environmental consequences of economic activities is one of the leading causes of environmental problems. Economic activities that employ technology and industrial production might indeed improve a country's overall welfare level but might also harm its nature. The concept of sustainable development is coined precisely to take into account those negative externalities economic activities create such as environmental degradation. One of sustainable development goals is, and should be, to protect the environment against the potential harms pure economic development can create. The concept of sustainable development is obviously multidimensional and multilayered and therefore defined and measured differently across disciplines. One of the most comprehensive indices that define and measure sustainable development is the one prepared by the United Nations, which is the "Sustainable Development Goal Index (SDGI: Sustainable Development Goal Index)". This paper uses SDGI's data for European Union (EU) countries and Turkey in its multivariate statistical analysis and evaluates both country and variable data to assess similarities and differences among them.

Design/methodology/approach:

This paper uses the sustainable development data of EU member countries and Turkey for the year 2019 and 2022 and published annually. SDGI, which is used in the research and represents sustainable development, has been published regularly every year since 2016 by The Sustainable Development Solutions Network and the Bertelsmann Stiftung. The SDGI selects a number of indicators for each sustainable development goal and then measures the extent a country progresses toward that particular goal, assigning a value between 0 and 100. The index also assigns a total value for each country based on its performance across all sustainable development goals. In analysis stage of the study, SDGI have examined using the Multidimensional Scaling (MS) Analysis method which is one of the Multivariate Statistical Analysis methods. MS analysis is a statistical method that reveals the predicted relationships between objects by making use of distances in conditions where distances between objects can be computed but the relationships between objects are not known. In MS analysis, distances between objects or units are calculated and a geometric representation of these objects/units with the least possible dimension is aimed. The stress value is calculated to determine the correspondence among the estimated distances and the configuration distances for the specified q dimensions. The Kruskal stress statistic is computed by taking the square root of the ratio of differences between the configuration measures and the estimated configuration measures to the estimated configuration distances. Also, the obtained value demonstrates the harmony of the estimated and actual distances.

Findings:

The paper calculates the before and post-Covid-19 values of the variables and compare one with another and using stress statistics to identify the number of iterations. For the $k=2$ dimension, the iteration process continues until Young's Stress statistic drops below 0.001 and reaches the value of 0.00038 in the 5th iteration for before Covid-19, hence stopping the iteration process. For post covid-19, the iteration process continues until Young's Stress statistic reaches the value of 0.00095 in the 6th iteration. This suggests that the $k=2$ dimension adequately expresses the data set used in this paper. The paper calculates the coefficient of determination to be 83,9% for before Covid-19. Also, for post Covid-19, calculates the coefficient of determination to be 91.56%. The paper also examines the coordinates of the variables for before Covid-19: Goal3: Healthy and Quality Life, Goal4: Quality of Life, Goal5: Gender Equality, Goal7: Accessible and Clean Energy, Goal9: Industry, Innovation and Infrastructure and Goal10: Reducing Inequalities variables all have values above 1 and are positively charged variables. For post Covid-19, Goal11: End Poverty, Goal3: Healthy and Quality Life, Goal4: Quality Life, Goal5: Gender Equality, Goal9: Industry, Innovation and Infrastructure, Goal11: Sustainable Cities and Communities and Goal16: Peace, Justice and Strong Institutions variables have values above 1 and are positively charged variables. Germany, Austria, Belgium, Denmark, Finland, Sweden, and Luxembourg is identified as the most similar countries to each other in the primary dimension of SDGI before the Covid-19 pandemic, as they have positive loadings and values above 1. After the Covid-19 pandemic, Austria, Denmark, Finland, Netherlands, Sweden, and Luxembourg are identified as the most similar countries to each other in the primary dimension of SDGI as they have positive loadings and values above 1. However, it is found that Turkey has a negative loading in both periods (-1.2367 and -3.155) and does not show homogeneity with other countries.

Conclusion and Discussion:

The paper, firstly, examines the positions of the variables that constituting the SDGI with respect to each other and determines that are the most similar and the most dissimilar. Variables that differed are determined. Accordingly, it is concluded that Goal1, Goal3, Goal4, Goal5, Goal9, Goal11 and Goal16 variables differ from the other SDGI variables. Considering the global obstacles experienced after that the Covid-19 pandemic created, and the problems that countries have experienced in across various many areas such as both economic management and health, these results are expressed to be meaningful. The paper then examines the EU countries and Turkey and determines the most similar and dissimilar ones. In the case of examining the positions of countries relative to each other, it is concluded that Austria, Denmark, Finland, Sweden and Luxembourg countries differ from other countries and stand out in the sense of realizing their sustainable development goals.

1. GİRİŞ

İktisadi büyüme ve kalkınma, makroekonomik hedeflerin en önemli değişkenleri arasında yer almaktadır. Söz konusu hedeflerin sürdürülebilir olması açısından iktisadi faaliyetler ile çevre, enerji vb. etkileşimlerin dengeli seyri önem kazanmaktadır (Naimoğlu ve Özbek, 2022, s. 182). Dünya üzerinde ekonomi ve çevre arasında meydana gelen dengesizlik, çevre sorunlarının baş göstergelerinden biri olmaktadır. Bireyler hızla gelişen teknoloji ve sanayi ile refah seviyelerini yükseltirken buna paralel olarak doğaya zarar vermektedir. Ayrıca çevresel bozulmaların oluşturduğu negatif dışsallıkların etki boyutlarının artması ile sürdürülebilir kalkınma kavramı önem kazanmaya başlamıştır (Akyol ve Tekman, 2021, s. 100).

Sürdürülebilir kalkınma, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılama potansiyeline zarar vermeden, mevcut kuşakların ihtiyaçlarını karşılayabilme amacı taşımaktadır. Kavram, 20. yüzyılın sonlarına doğru gündemde yer almaya başlamış ve 1990'lı yıllarda ülkeler arası yapılan anlaşmalar neticesinde küresel bir uygulama planı haline gelmiştir (Çemrek ve Bayraç, 2013, s. 133).

Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir olması şartıyla çevreye zarar verilmeyeceğini diğer bir ifadeyle çevre ve ekonomi arasında bir tartışmanın olmadığını ifade eder. Bu doğrultuda sürdürülebilir kalkınma kavramı çevreden ekonomiye, kentleşmeden sosyolojiye birçok disiplinin çalışma alanına girerek karşılıklı etkileşim içerisinde olmuştur (Bilgili, 2017, s. 560). Sürdürülebilir kalkınma, beşerî ve ekonomik gelişmeler, siyasi yapılar, nüfus ve refah seviyesi gibi önemli kalemler arasındaki ilişkilere yönelik farkındalığa çözüm olmak için oluşturulan bir kavramdır.

Çok boyutlu bir yapıya sahip olması nedeniyle, sürdürülebilir kalkınma kavramının farklı tanımlamalarını yapan çeşitli bilim dalları mevcuttur. Ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın hesaplanmasında farklı göstergeler kullanılmıştır (Yeni, 2014, s. 183). Bahse konu olan göstergelerden biri de Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Endeksi (SDGI: Sustainable Development Goal Index)"dir. Bu bağlamda, bu çalışmada SDGI ele alınmış ve Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ile Türkiye için değerlendirilmiştir. Çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri kullanılarak Covid-19 pandemisi öncesi ve Covid-19 pandemisi sonrası için iki aşamalı bir analiz süreci gerçekleştirilmiştir. Araştırmada hem ülkeler hem de endekse ait olan değişkenler benzerliklerine ve farklılıklarına göre iki dönem için ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Literatür incelemesi yapıldığında SDGI'nın, Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi ile daha önce ele alınıp değerlendirilmemesi ve SDGI'yi oluşturan değişkenlerin birbirlerine göre benzerliklerinin bu yöntem ile tespit edilmemesi çalışmanın özgün yanını ortaya çıkarmaktadır.

Çalışma, giriş ve sonuç bölümlerinin de yer aldığı toplam 6 bölümden oluşturulmuştur. Çalışmanın giriş bölümünün ardından sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarının tarihsel gelişimleri ikinci bölümde ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde sürdürülebilir kalkınma ile ilgili yapılan literatür araştırmalarına yer verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde araştırmada kullanılan veri setleri ve analiz yöntemi anlatılmıştır. Beşinci bölümde, analizlerden elde edilen ampirik bulgular yer almaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen ampirik bulgular incelenerek ilgili alan hakkında önerilerde bulunulmuştur.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMLARI

Endüstri devriminden günümüze kadar gelen süreçte, toplumsal ve çevresel faydayı göz ardı ederek üretim ve tüketim aşamalarında yalnızca ekonomik faydaya ve ranta dayalı olan uygulamalar birçok olumsuz durumların oluşmasına yol açmaktaydı. Bu durumlara etkin bir çözüm stratejisi geliştirme arayışlarının sonucu olarak sürdürülebilirlik kavramı ortaya çıkmıştır. İngilizcedeki "sustainability" sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak kullanılan sürdürülebilirlik, süreklilik arz etme, devamlı olma durumunu ifade etmektedir. Kavramın, kalkınma ile birlikte kullanılması ise toplumun sosyal ve ekonomik gelişiminin devamlı olması için gereken iradenin doğru ve yeterli bir şekilde uygulanıp uygulanmadığının sorgulanmasına karşılık gelmektedir (Peşkirioğlu, 2016, s. 5).

Sürdürülebilirlik ile ilgili alan yazın 18. ve 19. yüzyıllarda yaşayan Malthus ve Jevons gibi iktisatçılara uzansa da "sürdürülebilir kalkınma" kavramına ait ilk çalışmalar 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kavram, Stockholm'de 1972 yılında gerçekleştirilen BM İnsan Çevresi Konferansı'nda (UN Conference on Human Environment) ilk defa uluslararası düzeyde incelenmiştir. Türkiye'nin de yer aldığı 113 ülkenin katılımı ile gerçekleşen konferansta farklı gelişmişlik seviyelere ve farklı siyasi görüşlere sahip ülkeler çevre sorunları ve bu sorunları ortadan kaldıracak çözümler için görüş önerilerinde bulunmuşlardır (Arpacıoğlu Özdemir ve Oğuz, 2018, s. 770).

Sürdürülebilir kalkınma kavramına ait temeller, Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından 1980 yılında hazırlanıp yayınlanan rapora dayanmaktadır. Ayrıca Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun (WCED: World Commission on Environment and Development) 1987 yılında yayınladığı Ortak Geleceğimiz olarak adlandırılan raporda belirtildiği üzere sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânından taviz vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilen kalkınma olarak ifade edilmiştir (Yeni, 2014, s. 184). İlgili raporun tanımladığı kavrama göre ekonomik ve toplumsal kalkınmanın birlikte sürdürülebilir olması hedeflenmektedir. Son yıllarda meydana gelen çevresel bozulmalar ve bu bozulmalara bağlı olarak oluşan olumsuzlukların artması sosyal ve çevresel kalkınmanın da sürdürülebilir olması konusunda etkili olmuştur (Özbek ve Oğul, 2022, s. 36).

Sürdürülebilir kalkınma, 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Zirvesinden itibaren son 30 yılda kavramsal olmaktan çıkmış ve evrensel verimlilik stratejisinde ilerlemeler göstererek ekonomik, toplumsal stratejiler ve çevresel eylem planlarıyla desteklenen bir olgu olmuştur (Peşkirioğlu, 2016, s. 4). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma izleminde temel ilke; sosyal, ekonomik ve ekolojik düşünceleri bütünleştirmektir (Konu, 2020, s. 662).

Mebratu'ya (1998) göre; WCED'nin yayınladığı sürdürülebilir kalkınma tanımı dünyanın geleceği hakkında küresel boyutta görüşlerin öne sürülmesinde etkili olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma kavramı, ulusal ve uluslararası politika kararlarında etkisi hızla yayılmış ve özellikle hükümetlerin ve ticari kuruluşların politika önermelerinde en etkili olgu özelliği göstermiştir (Gedik, 2020, s. 197).

Evrensel bir ilke olarak kabul gören sürdürülebilirlik kavramı, gelecek nesiller için uygun bir altyapıyı sağlama ve bunu sürdürme ihtiyacı gütmektedir. Bu bağlamda, kavram, sosyal, kültürel, politik, ekolojik şartlara uygun şekilde eylemde bulunmayı ifade eder (Wiersum, 1995, s. 328; Bilgili, 2017, s. 562).

Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik açıklamalar değerlendirildiğinde; sürdürülebilir kalkınmanın üç boyuta sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu boyutlar, ekonomik, sosyal ve ekolojik boyutlardır ve bahse konu olan boyutlardan birinin değerlendirilmeye alınmaması durumunda, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi söz konusu olmamaktadır (Altay Topçu, 2021, s. 458). Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevre ve sosyal boyutları şu şekilde özetlenebilir:

Ekonomik Boyut: Genel kabul görmüş tanımı, sermayenin korunarak bozulmasının önüne geçilmesidir (Goodland, 2002, s. 2). Ekonomik boyut, endüstriyel ve tarımsal üretime zarar verdiği düşünülen sektörel dengesizliklerden kaçınarak mevcut iç ve dış borçların kontrol edilebilir seviyede sürdürülebilir olmasını sağlayan sistemdir (Doğruel Anuşlu ve Fırat, 2020, s. 47).

Çevresel Boyut: Ekosistemlerin taşıma gücünü ve biyoçeşitliliğinin ön plana çıkarılması ve doğal sermayenin sonraki kuşaklara korunarak bırakılması sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunu ifade etmektedir (Bilgili, 2017, s. 565). Diğer bir ifade ile çevresel sürdürülebilirlik ekosistemlerin kendilerini yeniden üretebilme özelliklerine dikkat ederek ve biyoçeşitliliğin azalmasını önleyerek mevcut ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayan eylemlerdir (Morelli, 2011, s. 6).

Sosyal Boyut: Kişi odaklı olan boyut, eğitim ve sağlık başta olmak üzere çeşitli sosyal hizmetlerin yeterli ve eşit dağılımını amaçlamaktadır (Çemrek ve Bayraç, 2013, s. 134). Sosyal bakımdan sürdürülebilir olan bir toplum, mevcut kaynaklarını koruyabilecek ve geliştirebilecek bir sistem içerisinde olmalıdır. Ayrıca gelecekte olması muhtemel sorunları önlemek veya çözmek için gerekli esnekliğe sahip olmalıdır (Bilgili, 2017, s. 565). Littig ve Grießler'e (2005) göre sosyal boyutta sürdürülebilir olmak toplum kalitesini ortaya koyar.

Literatürde sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek için çeşitli göstergeler yer almaktadır. Parris ve Kates (2003), sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek için Küresel Raporlama Girişimi, Boston Göstergeleri Projesi, Ekolojik Ayak İzi, Orijinal İlerleme Göstergesi, Çevresel Sürdürülebilirlik Endeksi gibi 12 adet göstergenin kullanılabilirliğini belirtmişlerdir. Ay (2017) ise sürdürülebilir kalkınmaya yönelik uluslararası endeks türleri olarak Çevresel Performans Endeksi ve Gerçek İlerleme Göstergesi'nin kullanılabilirliğini önermiştir. Ayrıca, Dünya Bankası (DB), OECD (Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü), Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Birliği (AB) kuruluşların geliştirdikleri göstergelerde uluslararası hesaplamalarda kullanılmaktadır.

Açıklanan göstergelere ek olarak, BM'nin 2015 yılında toplanan Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG: Sustainable Development Goal)'de literatürde yer almaktadır. 1992 Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın yirminci yıldönümünde yapılmış olan Rio+20 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda "İstedığımız Gelecek" isimli bir bildirge yayınlanmıştır. Bahse

konu bildirge ile 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 193 ülkenin ortak kararı ile kabul edilmiş ve hedefler belirlenmiştir (Kıymaz, 2016; Peşkirioğlu, 2016).

SDG, 17 temel amaç ve söz konusu bu amaçlara bağlı olan 169 adet alt hedeften meydana gelmektedir. SDG ile 2030 yılına kadar küresel boyutta insan hakları öne çıkarılarak ülkelerin kalkınma planlarının ve buna bağlı olarak politikalarının ortaya çıkmasının sağlanması amaçlanmaktadır. SDG'nin amaçlarının belirlenmesi ile; kalkınma kavramı, bir hükümetin yalnızca ekonomi yönüyle değerlendirilmesini değil, aynı zamanda iklim değişimleri, çevrenin korunması, temel hak ve özgürlüklerin pozitif değişimi ve gelişimi, temel insani gereksinimleri gibi tanımlar ile bir arada ele alınmasını sağlamıştır. Araştırmada kullanılan SDG hedefleri ve hedeflere ilişkin tanımlar dördüncü bölümde detaylı olarak açıklanmıştır.

3. LİTERATÜR

Çalışmanın bu bölümünde, literatürde yer alan sürdürülebilir kalkınma ve kalkınma hedeflerini içeren ulusal ve uluslararası çalışmalar özetlenmiştir.

Çemrek ve Bayraç (2013), Baltık Cumhuriyetleri (BC), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Rusya için sürdürülebilir kalkınma göstergeleri kullanılarak bununla ilgili bir skor geliştirmeye çalışmışlardır. Yazarlar, sürdürülebilir kalkınma skorunu elde etmek için çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemlerinden Temel Bileşenler Analizini (TBA) kullanmışlardır.

Kıymaz (2016), sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin tarihçesine ve Türkiye'de nasıl ele alındığına değindiği çalışmada söz konusu hedeflerin tarımsal üretim, çevre, iklim değişikliği, gıda güvenliği, kırsal kalkınmayla aralarındaki ilişkileri incelemiştir. Ayrıca Onuncu Kalkınma Planının hedeflerinde sürdürülebilir kalkınma kavramı ve bu kavrama yönelik adımların SDG ile ilişkili olduğu ifade edilmiştir.

Hegyes vd. (2017), sürdürülebilir kalkınma ile dijitalleşme ilişkisini inceledikleri çalışmalarında Macaristan ve AB ülkelerini karşılaştırmıştır. Araştırmada sürdürülebilir kalkınmanın tüm göstergelerinde dijitalleşmenin etkisi tam incelenmemiş, ancak Macaristan'ın performansını AB ülkeleri ile kıyaslamıştır. Macaristan'ın AB ülkeleri ile kıyaslayınca dijitalleşmesinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisinin diğer AB üyesi ülkelerinin ortalamalarından daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ay (2017), çalışmada sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesinde uluslararası düzeyde kullanılacak çeşitli endeksleri ve bu endekslerin göstergelerini ele almıştır. Ayrıca, çalışmada yer verdiği endekslere göre Türkiye'nin mevcut sürdürülebilir kalkınma seviyesine yönelik değerlendirmeler yapmıştır. Bu bağlamda, Çevresel Performans endeksinden elde edilen puanlara göre Türkiye'de puan artışı olmasına rağmen sıralamadaki yerinin geriye doğru gittiği sonucuna ulaşmıştır.

Bilgili (2017), sürdürülebilirlik kalkınma kavramının tarihsel gelişimini ele alarak ekonomik, ekolojik ve sosyal boyutların neyi ifade ettiğini ortaya koymuştur.

Arpacıoğlu Özdemir ve Oğuz (2018), sürdürülebilir kalkınma kavramından yola çıkarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri olan ve tüm dünya ülkelerinin temel sorunu olan yoksulluk kavramını incelemiştir.

Doğruel Anuşlu ve Fırat (2020) çalışmalarında Endüstri 4.0 seviyesinin, sürdürülebilir kalkınma ve çevresel performanslar üzerine etkisini incelemiştir. Araştırmada, 17 sürdürülebilir kalkınma hedefini boyut indirgeme yöntemi olan faktör analizi ile kullanarak modele dâhil etmişlerdir. Araştırma sonucunda Endüstri 4.0'ı temsil eden göstergelerin, sürdürülebilir kalkınma üzerinde anlamlı bir ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Hamza Çelikyay (2020), Sürdürülebilir Kalkınma Hedefler, doğrultusunda Türkiye'deki aracı şehirler için bir yol haritası belirlemeyi hedeflemiştir. Araştırma neticesinde aracı şehirlerin demografik, refah durumu, yaşam kalitesi, eğitim olanakları, temiz ve yeşil çevre, istihdam olanakları, ticari faaliyetleri gibi fonksiyonlar ile ön plana çıktığı gözlemlenmiştir. Yazar, ilgili fonksiyonların sürdürülebilir kalkınmada önemli bir role ve sorumluluğa sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Gedik (2020), sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarını ele alarak sosyal, çevresel ve ekonomik boyutları hakkında kapsamlı bir çerçeve hazırlamıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramının tarihsel gelişimini incelemiştir.

Tezcan (2020), 2013-2018 dönemine ait sağlık ile ilgili olan sürdürülebilir kalkınma göstergelerini TOPSİS yöntemi ile analiz etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin artan yönde bir trende sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Altay Topçu (2021), Uluslararası Dijital Ekonomi ve Toplum İndeksinin alt göstergelerinin sürdürülebilir kalkınma indeksi üzerindeki etkisini 28 AB ülkesi için incelemiştir. Çalışmada, AB ülkelerin dijital ekonomi seviyelerinin sürdürülebilir kalkınma üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Bucak ve Türkcan (2021), küresel sürdürülebilir kalkınma hedeflerini kullanarak çocuk göçmenlerin yaşam kalitelerinin ve refah seviyelerinin yukarı yönlü artırılması için alınması gereken politika önerileri hakkında çalışma hazırlamışlardır.

Akyol ve Tekman (2021), gelişmiş ve gelişmekte olan 48 ülke için sürdürülebilir kalkınma, yolsuzluk ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi panel veri analizi kullanarak incelemiştir. Araştırma sonucunda, ticari serbestleşme ve yatırım oranlarının sürdürülebilir kalkınma üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Koşar Taş vd. (2021), sürdürülebilir kalkınma ve dijital ekonomi kavramını ele aldıkları çalışmalarında yatay kesit regresyon analizini kullanarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik çeşitli modeller kurmuşlardır. Analiz sonucunda dijital entegrasyonun özellikle işletmelerde sağlanması durumunda sürdürülebilir kalkınmanın pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilendiği gözlemlenmiştir.

Başpınar ve Bahar Özvarış (2021), yapmış oldukları çalışmalarında Covid-19'un, sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilirlik hedefleri üzerinde olabilecek etkilerini ele almışlardır ve bu pandemi sürecinde sürdürülebilir kalkınmanın nasıl devam etmesi gerektiği yönünde önerilerde bulunmuşlardır.

Korkmaz vd. (2022), sürdürülebilir kalkınma üzerinde lojistiğin önemli bir etkisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda AB ülkelerinin lojistik performansları ile sürdürülebilir kalkınmanın üç alt boyutu arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çok kriterli karar verme yöntemlerinden OCRA ve ROC kullandıkları analiz sonucunda, sürdürülebilirlik düzeyleri ile lojistik performansları arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Zakari vd. (2022), veri zarflama analizi yöntemini kullanarak 20 Asya ve Pasifik ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile enerji verimlilikleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, sürdürülebilir kalkınmanın ekonomi boyutunun artan enerji verimliliği ile pozitif olarak ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Chopra vd. (2022), sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin Covid-19 pandemisinden önce ve sonra çeşitli ulusal ve uluslararası pazarları nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Hindistan'ın 29 eyaletinin her birinde 17 hedeften oluşan sürdürülebilir kalkınmayı derinlemesine inceleyerek önerilerde bulunmuşlardır.

Şimşek ve Tunalı (2022), sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınma, yeşil finansman ve finansman araçları hakkında detaylı bilgi verdikleri çalışmalarında yeşil tahvil, yeşil kredi, yeşil sigorta ve yeşil hukuk konularının tarihsel süreçlerini, ekonomik göstergeler ve grafikler eşliğinde incelemiştir. Çalışma neticesinde dünya ve Türkiye'de iklim ve çevre temelli olumsuzlukların etkilerini azaltmak ve sürdürülebilir büyümeyi sağlamak adına politika önerilerinde bulunmuşlardır.

Ceran ve Pınar (2023), pandemi sürecinin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine olan etkilerini ikincil verileri kullanarak araştırmışlardır. Tüm dünyayı etkileyen salgının sürdürülebilir kalkınma üzerinde de olumsuz yönde etkileri olduğunu betimsel analiz tekniği ile ortaya çıkarmışlardır.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde ilgili veri seti ve kullanılan istatistiksel yöntem açıklanmıştır.

4.1. Veri Seti

Araştırmada AB üyesi olan 27 ülkenin ve Türkiye'nin yer aldığı toplamda 28 ülkeden oluşan örneklem grubu kullanılmıştır. Küresel olarak tüm dünyayı etkileyen Covid-19 pandemisi öncesine ait olan 2019 yılı verileri ile Covid-19 pandemisi sonrasında ait olan 2022 yılı verileri kullanılmıştır. Söz konusu veri seti Avrupa Komisyonu tarafından yıllık yayınlanmaktadır. 2015 yılında BM Kalkınma Programı önderliğinde "Gündem 2030: BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri" kabul edilmiştir. UNDP (2022), eşitsizliğe ve adaletsizliğe son vermek,

yoksulluğu sona erdirmek ve iklim değişikliği ile mücadele etmek gibi 17 adet küresel hedefi 4 gruba ayırmıştır. Söz konusu gruplar ekonomik, çevresel, toplumsal ve genel hedeflerdir ve hedeflerin gruplara dağılımı şu şekilde gerçekleştirilmiştir (Şimşek ve Tunalı, 2022, s. 20):

- **Ekonomik Hedefler:** Hedef 8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme, Hedef 9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı, Hedef 10: Eşitsizliklerin Azaltılması, Hedef 12: Sorumlu Üretim ve Tüketim.
- **Çevresel Hedefler:** Hedef 6: Temiz Su ve Sanitasyon, Hedef 13: İklim Eylemi, Hedef 14: Sudaki Yaşam, Hedef 15: Karasal Yaşam.
- **Toplumsal Hedefler:** Hedef 1: Yoksulluğa son, Hedef 2: Açlığa son, Hedef 3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam, Hedef 4: Nitelikli Yaşam, Hedef 5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Hedef 7: Erişilebilir ve Temiz Enerji, Hedef 11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar, Hedef 16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar.
- **Genel Hedefler:** Hedef 17: Amaçlar için Ortaklıklar.

Araştırmada kullanılan ve sürdürülebilir kalkınmayı temsil eden SDGI, 2016 yılından itibaren her yıl düzenli olarak The Sustainable Development Solutions Network and the Bertelsmann Stiftung tarafından yayınlanmaktadır (SDGI, sdgindex.org, 2023). SDGI hesaplanırken sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin her birinin alt boyunda yer alan göstergeler kullanılarak o hedefe ait hesaplamalar yapılmaktadır. SDGI'da yer alan ülkeler 0 ile 100 arasında bir değer almaktadır ve aldıkları bu değerler ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmadaki katkı boyutlarını göstermektedir (Konu, 2020, s. 669). SDGI'nın hesaplanmasında kullanılan hedefler ve hedeflere ait açıklamalar Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve Tanımları

Hedef	Tanım
Hedef1: Yoksulluğa son	Yoksulluğun tüm biçimlerini her yerde sona erdirmek.
Hedef2: Açlığa son	Açlığı bitirmek, gıda güvenliğine ve iyi beslenmeye ulaşmak ve sürdürülebilir tarımı desteklemek.
Hedef3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam	Sağlıklı ve kaliteli yaşamı her yaşta güvence altına almak.
Hedef4: Nitelikli Yaşam	Kapsayıcı ve hakkaniyete dayanan nitelikli eğitimi sağlamak ve herkes için yaşam boyu öğrenim fırsatlarını teşvik etmek
Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	Cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek.
Hedef6: Temiz Su ve Sanitasyon	Herkes için erişilebilir su ve atık su hizmetlerini ve sürdürülebilir su yönetimini güvence altına almak.
Hedef7: Erişilebilir ve Temiz Enerji	Herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamak.
Hedef8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme	İstikrarlı, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve üretken istihdamı ve herkes için insana yakışır işleri desteklemek.
Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı	Dayanıklı altyapılar tesis etmek, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi desteklemek ve yenilikçiliği güçlendirmek
Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması	Ülkeler içinde ve arasında eşitsizlikleri azaltmak.
Hedef11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar	Şehirleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılmak.
Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim	Sürdürülebilir üretim ve tüketim kalıplarını sağlamak.
Hedef13: İklim Eylemi	İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek.
Hedef14: Sudaki Yaşam	Sürdürülebilir kalkınma için okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir kullanmak.
Hedef15: Karasal Yaşam	Karasal ekosistemleri korumak, iyileştirmek ve sürdürülebilir kullanımını desteklemek, sürdürülebilir orman yönetimini sağlamak, çölleşme ile mücadele etmek; arazi bozunumunu durdurmak ve tersine çevirmek, biyolojik çeşitlilik kaybını engellemek.
Hedef16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar	Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumlar tesis etmek, herkes için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak.
Hedef17: Amaçlar için Ortaklıklar	Uygulama araçlarını güçlendirmek ve sürdürülebilir kalkınma için küresel ortaklığı canlandırmak.

Kaynak: (TÜİK, 2023).

4.2. Yöntem

Çalışmanın analiz aşamasında SDGI Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz yöntemlerinden biri olan Çok Boyutlu Ölçekleme (ÇBÖ) Analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

ÇBÖ analizi, nesnelere arasındaki ilişkilerin bilinmediği ancak nesnelere arasındaki uzaklıkların hesaplanabildiği koşullarda uzaklıklardan faydalanarak nesnelere arasında var olduğu öngörülen ilişkileri ortaya çıkaran istatistiksel bir yöntemdir (Turanlı ve Deniz, 2008, s. 187). ÇBÖ analizi metrik ve metrik olmayan değişkenlere uygulanabilir olması sayesinde uygulama alanı oldukça zengindir.

Çok boyutlu verilerin herhangi bir bilgi kaybına yol açmadan daha küçük boyutlarda gösterilmesini sağlayan ÇBÖ analizinin, faktör analizi ve temel bileşenler analizi gibi boyut indirme yöntemlerine nazaran daha kolay, basit ve uygulama alanı daha geniştir (Saeed vd., 2018, s. 1). ÇBÖ analizi, iki veya üç boyutlu uzayda nesnelere benzerliklerine veya farklılıklarına göre görselleştirme yöntemi şeklinde tanımlanır. Bu yöntemin algoritması, her bir nesne için benzerlik matrisi oluşturularak başlar, ardından oluşturulan benzerlik matrisinden faydalanılarak her bir nesnenin çok boyutlu uzayda yeri tanımlanır (Gürler ve Gürsoy, 2022, s. 145).

ÇBÖ analizi, birbirine karşı homojen olan nesnelere belirlenmesi durumunda kullanıldığında kümeleme analizi ile benzerlik göstermektedir. Buna karşın, iki yöntem arasındaki fark ÇBÖ'nün yakınlıkları iki veya üç boyutlu uzayda göstermesidir (Kalaycı, 2010: 381).

ÇBÖ analiz yöntemleri, metrik ve metrik olmayan ölçekleme yöntemleri olarak sınıflandırılmaktadır. Metrik olan yöntemlerde gözlemler arası uzaklık değerleri ile işlem yapılırken, metrik olmayan yöntemlerde ise sıra sayıları kullanılarak işlem yapılmaktadır. Metrik yöntemlerde kullanılan uzaklık ölçüleri Öklidyen, Kareli Öklidyen, Chebychev, Minkowski ve blok uzaklıkları kullanılırken metrik olmayan yöntemlerde ise Ki-kare, Phi-kare, Size difference, Pattern difference ve Varyans gibi uzaklık ölçüleri kullanılmaktadır (Tüzüntürk, 2009, s. 79).

ÇBÖ analizinde, birimler ya da nesnelere arasındaki uzaklıklar hesaplanır ve bu birimlerin/nesnelere mümkün olan en az boyutla geometrik bir gösterimi amaçlanır. Belirlenen q adet boyut için konfigürasyon uzaklıkları ile tahmini uzaklıklar arasındaki uygunluğu elde etmek için stress değeri hesaplanır. Diğer bir deyişle Kruskal stress istatistiği, elde edilen uzaklıklar ile gerçek uzaklıklar arasındaki uyumun hesaplanmasıdır. Kruskal stress istatistiği, konfigürasyon ölçüleri ile tahmini konfigürasyon ölçüleri arasındaki farkların, tahmini konfigürasyon uzaklıklarına oranının karekökü alınarak hesaplanır. Elde edilen değer, tahmini ve gerçek uzaklıkların uyumunu gösterir. Bu bağlamda Kruskal'ın Stress İstatistiği şu şekilde tanımlanır (Turanlı ve Deniz, 2008, s. 188; Tüzüntürk, 2009, s. 80; Gürler ve Gürsoy, 2022, s. 145).

$$\text{Stress Değeri} = \sqrt{\frac{\sum \sum (\hat{d}_{ij} - d_{ij})^2}{\sum \sum d_{ij}^2}} \quad (1)$$

Eşitlik 1'de elde edilen Stress değerinin 0'a yakın olması istenen bir durumdur. Stress değerinin 0'a eşit olması tam uyumu, 0,025'e kadar olan stress değerleri mükemmel uyumu, 0,05'e kadar olan stress değerleri iyi uyumu, 0,10'a kadar olan stress değerleri düşük uyumu gösterirken 0,20 ve üstü olan stress değerleri ise uyumsuzluğu göstermektedir. Gerçek uzaklıklar ile hesaplanan uzaklıklar arasındaki uyumu gösteren stress değeri ve yorumları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Stress Değerleri ile Uyum Derecesinin Belirlenmesi

Stress Değeri	Uyum Derecesi
0,200	Zayıf
0,100	Düşük
0,050	İyi
0,025	Mükemmel
0,000	Tam Uyum

Tablo 2'de görüldüğü üzere; stress değerinin 0,1'den daha düşük değer alması uyumun iyi olmasını ifade etmektedir (Turanlı ve Deniz, 2008, s. 180). Bu bağlamda hesaplanan stress değeri ÇBÖ analizinin uyum iyiliğinin bir ölçütü olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, ÇBÖ analizinin güvenilirliğinin testi için R^2 değeri hesaplanmaktadır ve

elde edilen değerin 0,60'tan fazla olması beklenmektedir. Bu doğrultuda, stress değerinin 0'a yakın, R^2 değerinin ise 1'e yakın olması öngörülmektedir (Yenidoğan, 2008, s. 154; Gürler ve Gürsoy, 2022, s. 145).

5. AMPİRİK BULGULAR

İlgili araştırmada iki aşamalı bir analiz gerçekleştirilmiştir. İlk olarak Covid-19 pandemi öncesine ait olan veriler kullanılmıştır ve bu doğrultuda SDGI hedeflerinin pandemi öncesinde AB ülkeleri ve Türkiye için karşılaştırılması yapılmıştır. Elde edilen bulgular, araştırmada kullanılan ülke örnekleminin pandemi öncesindeki sürdürülebilirlik durumlarına göre yorumlanmıştır. Analizin ikinci aşamasında ise Covid-19 pandemisinden sonra söz konusu ülkelerin sürdürülebilirlik durumlarını değerlendirmek için çok boyutlu ölçekleme analizi gerçekleştirilmiştir.

5.1. Covid-19 Pandemi Öncesi Dönem Bulguları

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Endeksinin Covid-19 pandemisinden önceki mevcut durumu ÇBÖ ile analiz edilmiştir. ÇBÖ analizinin ilk aşamasında değişkenlerin birbirlerine göre konumları hesaplanmaktadır. ÇBÖ analizinde iterasyon sayısını belirlemek için stress istatistiğinden faydalanılmıştır. SDGI değişkenlerine ait hesaplanan iterasyon sayısı Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. İterasyon Sayısı (Covid-19 Pandemi Öncesi)

İterasyon	S-Stress	İlerleme
1	0.26230	
2	0.22890	0.03339
3	0.22422	0.00468
4	0.22299	0.00124
5	0.22261	0.00038

Tablo 3 incelendiğinde; $k=2$ boyut için iterasyon işlemi Young'ın Stress istatistiğinin 0,001'den küçük olduğu değere kadar devam etmiştir ve 5. iterasyonda 0.00038 değerine ulaşılmıştır. Böylelikle iterasyon işlemi 5. seferde durdurulmuştur.

ÇBÖ analizinin uygunluğunu tespit etmek ve ayrıca elde edilen sonuçların geçerlilik ve güvenilirliğini belirlemek için kullanılan Stress değeri ve veri setindeki değişimin ÇBÖ analizi tarafından açıklanan yüzdelik kısmını gösteren R^2 değeri Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Uyum ve Güvenilirlik

Stress	0.18360
R kare	0.83925

Tablo 4 incelendiğinde Stress değeri 0.18360 olarak elde edilmiştir. Stress değerinin sıfıra yakın olması ÇBÖ analizi için kabul edilen durumdur. Bu bağlamda, $k=2$ boyut için elde edilen sonuçların araştırmada kullanılan veri setini gerekli ölçüde ifade ettiği görülmektedir. Determinasyon katsayısı R^2 ise veri setindeki değişimin %83,93'ünü açıkladığını göstermektedir.

Tablo 5'te sürdürülebilir kalkınma hedefleri endeksinde ait değişkenler için belirlenen koordinatlar iki boyut için hesaplanmıştır. Bu bağlamda, değişkenlere ait koordinat yüklerinin büyüklük ve işaretlerine göre bakılarak birbirlerine göre konumları ile ilgili öngörülerde bulunulabilir. Elde edilen bu konumlar hakkında yorum yapılabilmesini kolaylaştırmak için koordinat noktalarının grafik yardımıyla incelenmesi önerilmektedir (Örk Özel ve Koşar Taş, 2021, s. 581).

Tablo 5. Uyum ve Güvenilirlik

Sıra No	Değişkenler	Boyutlar	
		1	2
1	Hedef1	0,5084	1,2980
2	Hedef2	0,1313	-0,7581
3	Hedef3	1,3134	0,2401
4	Hedef4	1,1907	-0,7363
5	Hedef5	0,8081	0,4263
6	Hedef6	-0,0619	0,9706
7	Hedef7	1,0248	0,9226
8	Hedef8	-0,3596	-0,8168
9	Hedef9	1,0491	0,2721
10	Hedef10	1,0890	0,0493
11	Hedef11	0,4033	0,6248
12	Hedef12	-2,6931	-0,8052
13	Hedef13	-1,9094	0,2651
14	Hedef14	-1,5251	1,1311
15	Hedef15	-0,8520	-1,0460
16	Hedef16	0,9796	-0,4161
17	Hedef17	-1,0965	0,9747

Değişkenlere ilişkin koordinatların yer aldığı Tablo 5 incelendiğinde, birincil boyutta yer alan Hedef3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam, Hedef4: Nitelikli Yaşam, Hedef7: Erişilebilir ve Temiz Enerji, Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması değişkenleri 1'in üzerinde değerler almış olup pozitif yüklü değişkenlerdir. Bahse konu olan değişkenlerin birincil boyutunda SDGI açısından birbirine en az benzer değişkenler olduğu gözlemlenmiştir. Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim, Hedef13: İklim Eylemi, Hedef14: Sudaki Yaşam ve Hedef17: Amaçlar için Ortaklıklar değişkenleri ise hem 1'in üzerinde hem de negatif yüklere sahip olmalarından dolayı SDGI açısından endeksi oluşturan diğer değişkenlerden ayrılmaktadırlar. Değişkenlere ilişkin koordinatlarda ikincil boyut ele alındığında Hedef1: Yoksulluğa Son ve Hedef14: Sudaki Yaşam değişkenleri pozitif yüklü ve 1'in üzerinde değer almıştır. Diğer yandan, Hedef15: Karasal Yaşam değişkeni negatif yüklü ve 1'in üzerinde değer aldığı için ikincil boyutta endeks açısından en farklı değişken olarak kabul edilmektedir.

SDGI değişkenlerinin birbirlerine olan uzaklıklarını gösteren farklılıklar matrisi Tablo 6'da yer almaktadır. Farklılıklar matrisi aracılığı ile değişkenlerin birbirlerine göre benzerlik ve farklılıkları gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, matriste sifıra yakın değerler olması benzerliğin yüksek olduğunu, 1'in üzerinde değerler olması ise değişkenler arasında farklılık olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. Farklılıklar Matrisi

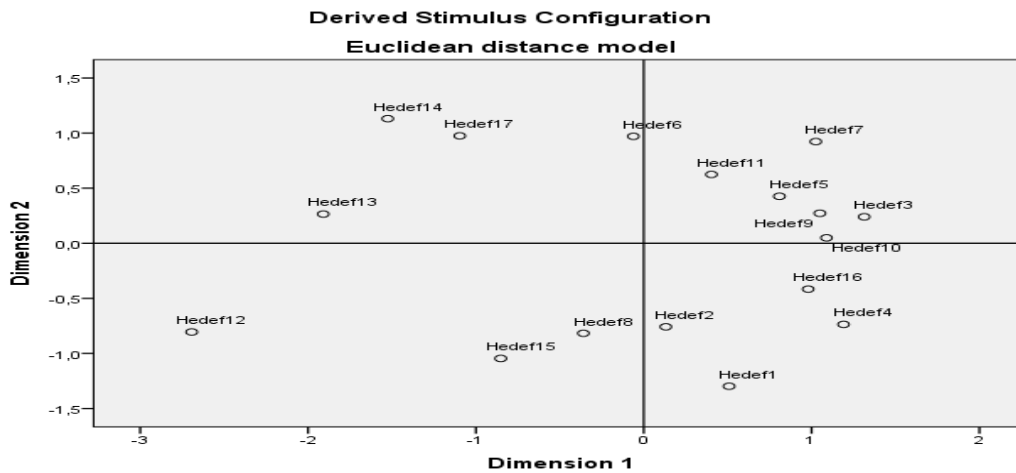
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,000									
2	1,850	0,000								
3	1,420	1,323	0,000							
4	1,084	1,994	0,770	0,000						
5	1,850	1,420	0,770	1,544	0,000					
6	2,178	1,850	1,420	1,420	1,420	0,000				
7	1,850	1,850	0,674	1,850	0,938	1,850	0,000			
8	0,938	1,420	1,850	1,850	1,544	1,994	1,994	0,000		

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
9	1,323	0,938	0,266	1,323	0,286	1,312	0,770	1,850	0,000	
10	1,323	1,084	0,295	1,323	0,938	1,544	0,876	1,323	0,674	0,000
11	1,850	1,843	1,323	1,850	0,451	0,770	1,420	1,323	0,770	0,984
12	2,662	3,000	4,141	3,500	3,702	3,000	3,958	1,994	3,958	3,958
13	2,662	1,850	3,000	3,064	3,000	1,994	2,662	1,850	2,959	3,000
14	3,500	2,662	3,000	3,000	1,994	1,544	2,662	2,178	2,662	2,662
15	2,178	1,544	2,662	2,662	1,420	2,178	3,000	1,323	1,994	1,850
16	0,938	1,420	0,770	0,984	0,674	1,843	1,420	0,984	0,674	0,770
17	2,662	1,850	2,178	3,064	1,994	1,420	1,850	2,166	1,850	2,166
	11	12	13	14	15	16	17			
11	0,000									
12	3,500	0,000								
13	2,178	1,323	0,000							
14	1,850	1,850	1,850	0,000						
15	1,544	1,994	2,662	1,843	0,000					
16	0,770	3,702	2,968	2,662	1,544	0,000				
17	1,994	1,850	1,544	1,850	2,178	2,662	0,000			

Farklılıklar matrisinin yer aldığı Tablo 6 incelendiğinde SDGI'ya göre birbirine en çok benzeyen değişkenler 0,266 matris değeri ile Hedef3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam ve Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı; 0,286 matris değeri ile Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı; 0,451 değeri ile Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Hedef11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar olarak belirlenmiştir. Diğer yandan birbiri ile en az homojenlik gösteren değişkenler ise 3,958 matris değeri ile Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim; 3,702 matris değeri ile Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve ve Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim; 3.064 matris değeri ile Hedef4: Nitelikli Yaşam ve Hedef17: Amaçlar için Ortaklıklar olarak tespit edilmiştir. SDGI'da yer alan değişkenlerin ifade ettikleri tanımlar göz önüne alındığında analiz sonuçlarının tutarlılık gösterdiği ifade edilebilir.

Şekil 1'de SDGI'da yer alan değişkenlerin birbirlerine göre konumlarının grafiksel gösterimi yer almaktadır.

Şekil 1. Değişkenlere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli

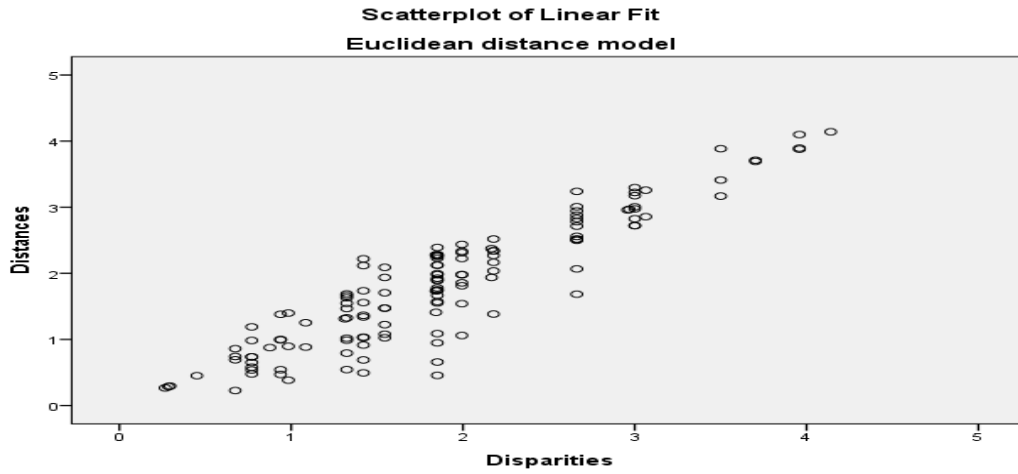

Sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek için kullanılan SDGI'ya göre birbirine en çok benzerlik gösteren değişkenlerin orijin etrafında toplanması öngörülmektedir. Bu bağlamda Şekil 1 incelendiğinde, Hedef3: İklim Eylemi, Hedef5:

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması değişkenlerinin SDGI'ya göre birbirine en çok benzeyen değişkenler olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim ve Hedef13: İklim Eylemi değişkenlerinin diğer değişkenlerine göre daha farklı konumlandığı gözlemlenmiştir

Şekil 2'de SDGI değişkenlerine ilişkin Öklid mesafesi modeli serpilme diyagramı verilmiştir.

Şekil 2. Değişkenlere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli Serpilme Diyagramı

Şekil 2 incelendiğinde, değişkenlerin uzaklıklara göre farklılıklarının doğrusal bir uyum içerisinde olduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda, gözlemsel uzaklıklar ve farklılıkların doğrusal bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Bu durum, ÇBÖ analizi için anlamlı bir sonucu ifade etmektedir.

Değişkenlere uygulanan ÇBÖ analizi aynı şekilde ülkelere de uygulanmıştır. Bu sayede çalışmanın araştırma evrenini oluşturan ülkelerin Covid-19 pandemisi öncesinde SDGI açısından birbirlerine göre benzerlikleri ve farklılıkları hesaplanmıştır.

AB ülkeleri ve Türkiye'ye uygulanan ÇBÖ analizine ait gerçekleştirilen iterasyon sayısı sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. İterasyon Sayısı (Covid-19 Pandemi Öncesi)

İterasyon	S-Stress	İlerleme
1	0.20518	
2	0.16171	0.04347
3	0.15561	0.00610
4	0.15301	0.00260
5	0.15199	0.00102
6	0.15162	0.00037

Tablo 7 değerlendirildiğinde, 6. iterasyonda 0,00037 değeri elde edilmiştir. Bu değer 0,001'den küçük olması sonucunda iterasyon işlemi 6. iterasyonda sonlandırılmıştır.

ÇBÖ analizinin istatistiksel olarak geçerliliğini ve güvenilirliğini gösteren Stress değeri ve R^2 değeri Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Uyum ve Güvenilirlik

Stress	0.14463
R kare	0.90612

Tablo 8'e göre stress istatistiği 0,14463 olarak elde edildiği görülmektedir. İlgili değer daha önce de belirtildiği üzere sıfıra yakın olması istenilen durumdur. Bu durum hesaplanan 2 boyut için elde edilen çözümlerin tutarlılığını ifade etmektedir. Ayrıca elde edilen R^2 değeri, veri setindeki değişimin %90,61'ini açıklamaktadır.

Araştırmanın örneklemini oluşturam 28 ülkeye göre hesaplanan koordinatlar Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. AB Ülkeleri ve Türkiye'ye İlişkin Koordinatlar

Sıra No	Değişkenler	Boyutlar		Sıra No	Değişkenler	Boyutlar	
		1	2			1	2
1	Almanya	1,0192	0,8122	15	İtalya	0,0348	0,2248
2	Avusturya	1,3522	0,0819	16	Kıbrıs	0,4348	-0,6262
3	Belçika	1,3218	-0,4387	17	Letonya	-0,7035	-0,4766
4	Bulgaristan	-2,3486	0,0344	18	Litvanya	-1,5679	-0,4919
5	Çekya	-0,0522	-0,7126	19	Lüksemburg	1,7892	-0,0037
6	Danimarka	1,6938	0,6060	20	Macaristan	-0,9348	-0,3177
7	Estonya	-0,7185	-1,1280	21	Malta	0,0836	0,3960
8	Finlandiya	1,7709	-0,2518	22	Polonya	-1,2308	-0,3909
9	Fransa	0,7599	0,5331	23	Portekiz	-0,3230	0,2772
10	Hırvatistan	-2,2485	1,1799	24	Romanya	-2,3797	0,6230
11	Hollanda	1,1975	-0,5951	25	Slovakya	-0,4258	-0,7695
12	İrlanda	0,5555	-0,9099	26	Slovenya	0,6448	-0,5379
13	İspanya	0,2398	0,5113	27	Türkiye	-1,2367	1,5517
14	İsveç	1,8328	0,3734	28	Yunanistan	-0,5606	0,4455

Tablo 9 değerlendirildiğinde, 28 ülke içerisinde birincil boyutta Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Hollanda, İsveç ve Lüksemburg ülkeleri pozitif yüklü ve 1'in üzerinde değer aldıkları için Covid-19 pandemisi öncesinde SGDI açısından birincil boyutta birbirine en benzer ülkeler olarak belirlenmiştir. Hırvatistan, Bulgaristan, Litvanya, Polonya, Romanya ve Türkiye hem negatif yüklü hem de 1'in üzerinde oldukça yüksek değer aldıkları için en farklı ülkeler olarak konumlandırılmıştır. İkincil boyut için değerlendirildiğinde ise Hırvatistan ve Türkiye'nin pozitif yüklü ve 1'in üzerinde değer aldıkları gözlemlenmektedir. Bu bağlamda söz konusu ülkeler ikincil boyutta en benzer ülkeler olarak kabul edilir. Estonya ise 1'in üzerinde negatif değer almış olup en heterojen ülke özelliği göstermektedir.

Ülkelerin birbirlerine olan uzaklıklarının ifade edildiği farklılık matrisi Tablo 10'da yer almaktadır

Tablo 10. Farklılıklar Matrisi

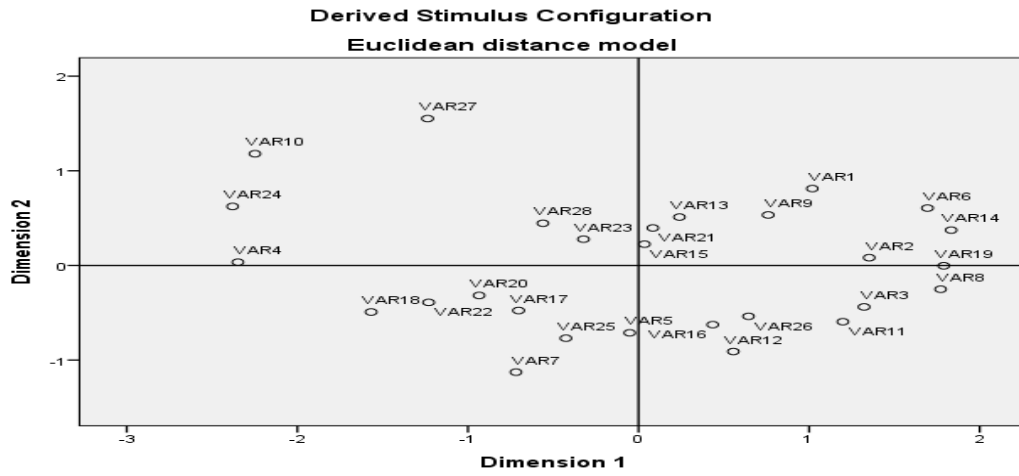
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,000									
2	0,738	0,000								
3	0,738	0,738	0,000							
4	3,062	3,852	3,512	0,000						
5	1,765	1,557	1,186	2,477	0,000					
6	0,527	0,738	0,738	3,852	1,970	0,000				
7	2,714	2,284	2,714	1,970	1,355	3,062	0,000			
8	1,186	0,738	1,079	4,042	1,851	0,738	2,477	0,000		
9	1,080	0,745	1,186	2,825	1,557	1,080	1,932	1,079	0,000	
10	3,251	3,852	4,042	1,080	2,714	3,883	2,527	4,210	2,714	0,000
11	1,075	0,603	0,527	3,555	1,080	1,079	2,069	1,075	1,080	4,045
12	1,932	1,105	1,105	3,251	1,079	2,069	1,317	1,765	1,430	3,512

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
13	1,355	1,080	1,765	2,714	1,430	1,932	1,317	1,557	0,603	2,529
14	1,186	0,603	1,355	4,210	2,345	1,317	2,477	1,186	1,080	4,210
15	1,079	1,080	1,079	2,345	1,080	1,317	1,851	1,355	1,079	2,477
16	1,557	1,080	0,759	2,974	0,603	1,765	1,317	1,317	1,186	3,261
17	2,284	2,069	1,765	1,557	0,527	2,529	1,080	2,477	1,893	2,069
18	3,062	2,844	2,974	1,355	1,557	3,512	1,079	3,251	2,529	1,970
19	1,317	0,738	1,317	4,179	2,069	1,186	2,284	1,080	1,186	4,045
20	2,284	2,284	2,069	1,355	0,603	2,825	1,317	2,844	1,970	1,765
21	1,430	1,317	1,430	2,284	1,079	1,765	1,765	1,893	1,186	1,932
22	2,284	2,529	2,284	1,757	1,186	2,974	1,557	3,062	2,477	2,284
23	1,541	1,317	1,765	1,970	1,317	2,069	1,186	1,970	1,080	2,069
24	3,251	3,771	3,852	1,080	2,714	4,042	2,284	4,242	3,251	1,317
25	1,970	1,893	1,355	1,851	0,546	2,477	1,355	2,069	1,765	2,477
26	1,186	1,080	0,603	2,974	0,546	1,317	2,284	1,317	1,317	3,251
27	2,477	2,714	3,062	2,477	2,284	3,062	3,062	3,555	2,529	1,430
28	1,970	1,757	2,284	1,970	1,765	2,527	1,080	2,477	1,317	1,970
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
11	0,000									
12	0,759	0,000								
13	1,317	1,317	0,000							
14	1,075	1,355	1,080	0,000						
15	1,080	1,186	1,080	1,765	0,000					
16	0,738	0,527	1,080	1,557	0,759	0,000				
17	1,557	1,186	1,366	2,714	1,080	1,080	0,000			
18	2,714	1,970	1,765	3,509	1,430	1,765	1,075	0,000		
19	1,080	1,355	1,355	1,080	1,932	1,557	2,529	3,251	0,000	
20	1,932	1,317	1,541	2,825	1,105	1,186	0,281	1,080	2,742	0,000
21	1,317	1,317	1,317	2,069	1,080	1,186	1,080	2,069	1,757	1,080
22	2,284	1,757	1,765	3,251	1,080	1,317	0,603	0,603	3,251	0,738
23	1,541	1,317	0,546	1,765	0,738	1,080	1,080	1,080	1,970	1,186
24	3,883	3,251	2,477	4,179	2,069	3,062	1,893	1,080	4,210	1,757
25	1,355	1,080	1,932	2,714	1,080	0,872	0,546	1,355	2,477	0,603
26	0,738	1,080	1,541	1,970	1,080	0,603	1,080	2,477	1,765	1,186
27	3,251	3,062	1,970	3,261	1,541	2,714	1,970	1,970	3,512	1,557
28	1,970	1,430	1,080	1,970	1,080	1,355	1,317	1,080	1,970	1,317
	21	22	23	24	25	26	27	28		
21	0,000									
22	1,970	0,000								
23	1,317	1,079	0,000							
24	2,825	1,080	1,317	0,000						
25	1,080	1,186	1,317	2,477	0,000					
26	1,075	1,757	1,355	3,251	1,075	0,000				
27	2,069	1,317	1,355	1,186	2,345	2,477	0,000			
28	1,557	1,355	0,759	1,757	1,355	2,284	1,970	0,000		

Tablo 10 incelendiğinde, SDGI açısından birbirine en çok benzerlik gösteren ülkeler 0,281 matris değeri ile Macaristan ve Letonya; 0,527 matris değeri ile Kıbrıs ve İrlanda; 0,603 değeri ile Litvanya ve Polonya; 0,414 matris değeri ile Kıbrıs ve Çekya olduğu gözlemlenmiştir. Ülkeler içerisinde SDGI'ya göre birbirine en az benzeyen ülkeler ise 4,045 matris değeri ile Hırvatistan ve Lüksemburg; 3,555 matris değeri ile Finlandiya ve Türkiye; 3,505 matris değeri ile İsveç ve Litvanya; 3,261 matris değeri ile Hırvatistan ve Kıbrıs olarak belirlenmiştir.

AB ülkelerinin birbirlerine göre olan konumlarını gösteren Öklid mesafeli model Şekil 3'te yer almaktadır.

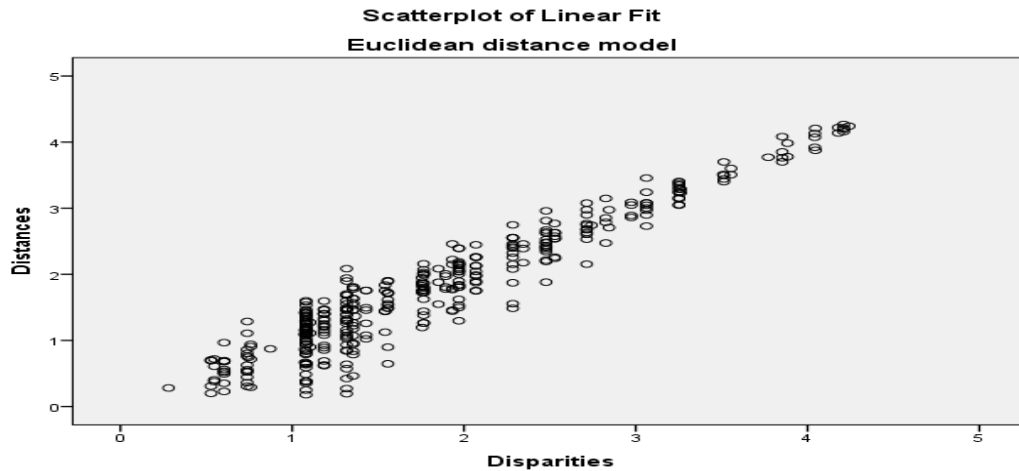
Şekil 3. Ülkelere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli

Şekil 3 incelendiğinde SDGI'ya göre birbirine en çok benzerlik gösteren ülkeler orijin etrafında toplanmıştır. Bu bağlamda, İspanya, İtalya, Malta, Fransa, Almanya, Avusturya, Danimarka, Finlandiya, İsveç, Estonya ve Slovenya ülkeleri birbirine en çok benzeyen ülkeler olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Bulgaristan ve Romanya, Hırvatistan SDGI için diğer AB ülkelerinden farklı konumlanmış olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'nin AB ülkeleri içerisindeki konumlanmasına bakıldığında ise söz konusu ülkeler içerisinde heterojen özellik göstererek diğer ülkelerden ayrıştığı gözlemlenmiştir.

Şekil 4'te örnekleme oluşturan ülkelerin Öklid mesafesi modeli serpilme diyagramı yer almaktadır.

Şekil 4. Ülkelere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli Serpilme Diyagramı

Şekil 4'e göre; Öklid mesafesi modeli serpilme diyagramında farklılıkların doğrusal ilerlediği ve bir uyum içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Diğer bir ifade ile, gözlemsel uzaklıkların, farklılıklar ile doğrusal bir ilişki gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

5.2. Covid-19 Pandemisi Sonrası Dönem Bulguları

Araştırmanın ikinci aşamasında AB ülkeleri ve Türkiye'nin Covid-19 pandemi döneminden sonra SDGI göstergeleri ele alınarak ülkelerin karşılaştırması yapılmıştır.

Çok boyutlu ölçekleme analizi kullanılarak SDGI'nın Covid-19 pandemiden sonra yayınlanan verileri analiz edilmiştir. Birinci aşamada olduğu üzere ilk olarak SDGI değişkenlerine göre karşılaştırma yapılarak değişkenlerin birbirlerine göre konumları hesaplanmıştır. İterasyon sayısını belirlemek için stress istatistiği hesaplanmıştır. Covid-19 pandemisi sonrası için SDGI değişkenlerine ait hesaplanan iterasyon sayısı Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11. İterasyon Sayısı (Covid-19 Pandemisi Sonrası)

İterasyon	S-Stress	İlerleme
1	0.18397	
2	0.14568	0.03830
3	0.13808	0.00759
4	0.13462	0.00347
5	0.13293	0.00168
6	0.13198	0.00095

Tablo 11'e göre; k=2 boyut için iterasyon işlemi Young'ın Stress istatistiğinin 0,001'den küçük olduğu değere kadar devam etmiş ve 6. iterasyonda 0.00095 değerine ulaşmıştır. Böylelikle iterasyon işlemi 6. seferde durdurulmuştur.

Birinci aşamada yapıldığı gibi ÇBÖ analizinin uygunluğunu tespit etmek ve elde edilen sonuçların geçerlilik ve güvenilirliğini belirlemek için kullanılan Stress değeri ve örneklem veri setinde meydana gelen değişimin ÇBÖ analizi tarafından açıklanan yüzdeler kısmını gösteren R^2 değeri Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 12. Uyum ve Güvenilirlik

Stress	0.15493
R kare	0.91569

Tablo 12 değerlendirildiğinde Stress değeri 0.15493 olarak elde edilmiştir. Daha önce belirtildiği üzere Stress değerinin sıfıra yakın olması ÇBÖ analizi için kabul edilen durum olmaktadır. Bu bağlamda, k=2 boyut için elde edilen sonuçların araştırmada kullanılan veri setini gerekli ölçüde ifade ettiğini göstermektedir. Veri setindeki değişimi gösteren determinasyon katsayısı R^2 ise %91,57 olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda, Covid-19 pandemisi sonrasında kullanılan veri setindeki değişimin %92'si açıklanmaktadır şeklinde yorum yapılabilmektedir.

Tablo 13'te Covid-19 pandemisi sonrasında sürdürülebilir kalkınma hedefleri endeksine ait değişkenler için belirlenen koordinatlar iki boyut için hesaplanarak değişkenlere ait koordinat yüklerinin büyüklük ve işaretlerine bakılmıştır. Böylelikle değişkenlerin birbirlerine göre konumları ile açıklamalar yapılabilmektedir.

Tablo 13. Uyum ve Güvenilirlik

Sıra No	Değişkenler	Boyutlar	
		1	2
1	Hedef1	1.1732	0.3663
2	Hedef2	-1.0501	-0.6798
3	Hedef3	1.2096	-0.5685
4	Hedef4	1.0889	0.1897
5	Hedef5	0.9714	-0.0939
6	Hedef6	0,1523	-0,2382
7	Hedef7	-0.7560	-0.2900
8	Hedef8	0.6533	0.6741
9	Hedef9	1.0297	-0.4865
10	Hedef10	0.8910	0.3622
11	Hedef11	1.0505	0.2359
12	Hedef12	-2.7550	0.0956
13	Hedef13	-2,7358	-0,6524
14	Hedef14	-0.8896	0.8182
15	Hedef15	-0.7526	1.2740
16	Hedef16	1.0284	0.2539
17	Hedef17	-0.3091	-1.2605

Değişkenlere ilişkin koordinatların yer aldığı Tablo 13 incelendiğinde, birincil boyutta yer alan Hedef1: Yoksulluğa Son, Hedef3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam, Hedef4: Nitelikli Yaşam, Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı, Hedef11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar ve Hedef16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar değişkenleri 1'in üzerinde değerler almış olup pozitif yüklü değişkenlerdir. Bahse konu olan değişkenlerin birincil boyutta SDGI açısından birbirine en benzer değişkenler olduğu gözlemlenmiştir. Hedef2: Açlığa Son, Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim ve Hedef13: İklim Eylemi ise hem 1'in üzerinde hem de negatif yüklere sahip olmalarından dolayı SDGI açısından endeksi oluşturan diğer değişkenlerden ayrılmaktadırlar. Değişkenlere ilişkin koordinatlarda ikincil boyut ele alındığında Hedef15: Karasal Yaşam değişkeni pozitif yüklü ve 1'in üzerinde değer almıştır. Söz konusu olan bu değişken SDGI açısından diğer değişkenlerden ayrılmaktadır. Diğer yandan, Hedef17: Amaçlar için Ortaklıklar değişkeni negatif yüklü ve 1'in üzerinde değer aldığı için endeks açısından en heterojen özellik gösteren değişkendir. Sürdürülebilir kalkınmada Covid-19 pandemi sürecinin ardından birincil boyutta değişiklikler yaşanmasında temel sebep pandemi sürecinde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik az sayıda iyileşmenin yaşandığı birçok alanda ise gerilemenin gerçekleştiği gözlemlenmiştir (Ceran ve Pınar, 2023). SDGI değişkenlerinin birbirlerine olan uzaklıklarını gösteren farklılıklar matrisi Tablo 14'te yer almaktadır.

Tablo 14. Farklılıklar Matrisi

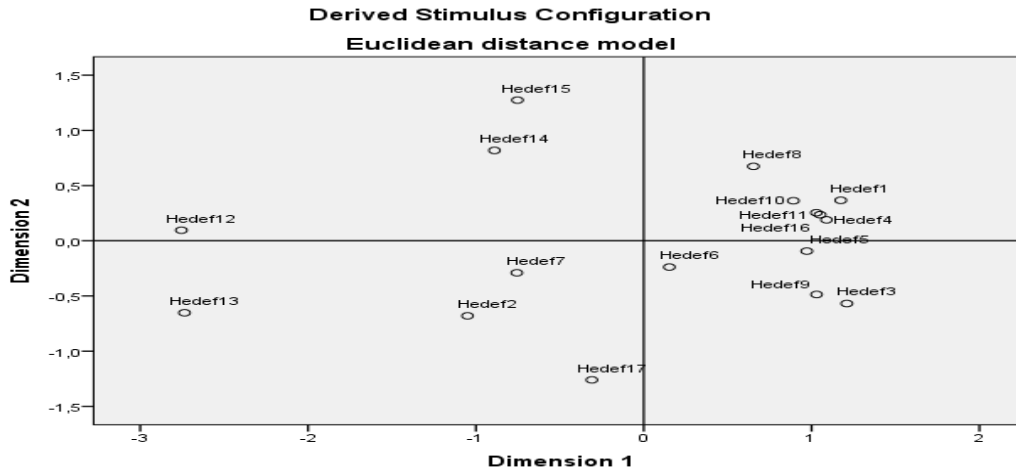
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,000									
2	2,348	0,000								
3	0,874	2,252	0,000							
4	0,697	2,158	0,603	0,000						
5	1,276	2,158	0,603	0,874	0,000					
6	1,847	1,847	0,874	0,874	0,874	0,000				
7	2,158	1,847	1,847	1,972	1,276	0,874	0,000			
8	1,276	1,847	1,276	1,276	0,697	1,276	1,276	0,000		
9	0,874	1,972	0,421	0,697	0,422	0,697	1,779	0,874	0,000	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	0,874	1,847	0,697	0,697	0,874	0,874	1,847	0,603	0,697	0,000
11	0,874	2,348	0,697	0,874	0,603	0,874	1,972	0,697	0,603	0,697
12	3,834	1,972	4,020	3,834	3,834	2,734	1,847	3,558	3,834	3,558
13	3,835	1,972	3,834	3,834	3,834	2,918	1,847	3,834	3,834	3,834
14	2,551	1,847	2,557	1,972	1,972	1,276	1,276	1,276	2,158	1,972
15	1,972	1,972	2,734	2,158	1,847	1,847	1,847	0,874	2,551	1,847
16	0,874	2,348	0,603	0,874	0,420	0,874	1,779	0,603	0,603	0,603
17	2,252	1,972	1,779	2,252	1,276	1,276	1,276	1,972	0,874	2,158
	11	12	13	14	15	16	17			
11	0,000									
12	3,834	0,000								
13	3,834	0,420	0,000							
14	1,847	1,972	2,348	0,000						
15	1,972	1,972	2,551	0,874	0,000					
16	0,420	3,834	3,872	1,847	1,847	0,000				
17	1,847	2,551	2,252	1,972	2,734	1,847	0,000			

Farklılıklar matrisinin yer aldığı Tablo 14 incelendiğinde SDGI'ya göre birbirine en çok benzeyen değişkenler 0,420 matris değeri ile Hedef11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar ve Hedef16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar; 0,421 matris değeri ile Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef3: İklim Eylemi; 0,422 matris değeri ile Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği; 0,603 matris değeri ile Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması ve Hedef8: İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme ve 0,697 matris değeri ile Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması olarak belirlenmiştir. Birbirleri ile en az homojenlik gösteren değişkenler ise 3,872 matris değeri ile Hedef13: İklim Eylemi ve Hedef16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar; 3,834 matris değeri ile Hedef1: Yoksulluğa Son ve Hedef12: Sorumlu Üretim; 3,835 matris değeri ile Hedef13: İklim Eylemi ve Hedef1: Yoksulluğa Son; 2,734 matris değeri ile Hedef17: Amaçlar için Ortaklıklar ve Hedef7: Erişilebilir ve Temiz Enerji; 2,557 matris değeri ile Hedef3: İklim Eylemi ve Hedef14: Sudaki Yaşam olarak tespit edilmiştir.

Şekil 5'te Covid-19 pandemisi sonrasında SDGI'da yer alan değişkenlerin birbirlerine göre konumlarının grafiksel gösterimi yer almaktadır.

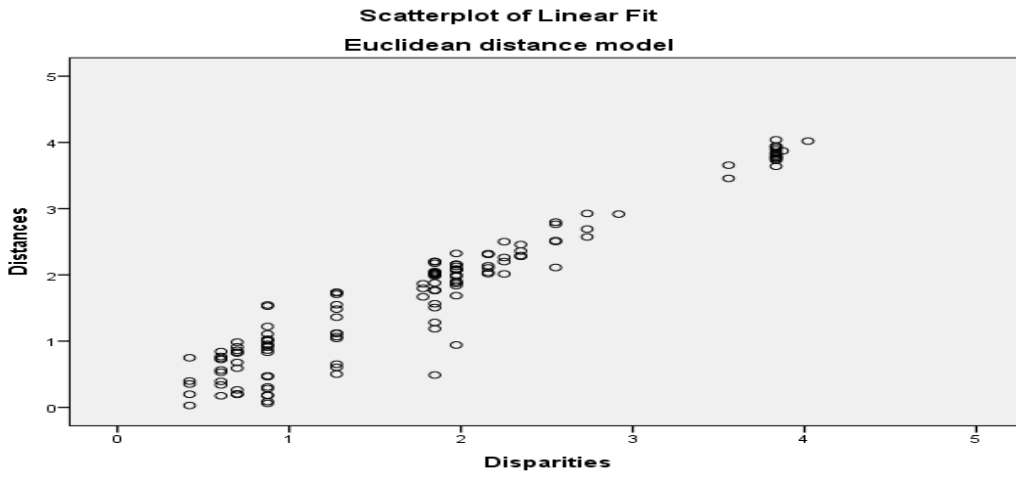
Şekil 5. Değişkenlere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli

Sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek için kullanılan SDGI'ya göre birbirine en çok benzerlik gösteren değişkenlerin orijin etrafında toplanmasının gerektiği daha önce de belirtilmiştir. Bu doğrultuda Şekil 5 değerlendirildiğinde, Hedef1: Yoksulluğa Son, Hedef4: Nitelikli Yaşam, Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması, Hedef11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar ve Hedef16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar değişkenlerinin SDGI'ya göre birbirine en çok benzeyen değişkenler olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Hedef12: Sorumlu Üretim ve Tüketim ve Hedef13: İklim Eylemi değişkenlerinin diğer değişkenlerine göre daha farklı konumlandığı gözlemlenmiştir.

Şekil 6'da Covid-19 pandemisi sonrası SDGI değişkenlerine ilişkin Öklid mesafesi modeli serpilme diyagramı verilmiştir.

Şekil 6. Değişkenlere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli Serpilme Diyagramı

Şekil 6 incelendiğinde, değişkenlerin uzaklıklara göre farklılıklarının doğrusal bir uyum içerisinde olduğu yani gözlemsel uzaklıkların farklılıklar ile doğrusal bir ilişki içerisinde olduğu belirlenmiştir. Söz konusu bu durum ÇBÖ analizi için anlamlı bir sonucu ortaya çıkarmaktadır.

Covid-19 pandemisi sonrasına ait olan SDGI'yı oluşturan değişkenlere uygulanan ÇBÖ analizi, araştırmanın örneklemini oluşturan AB ülkeleri ve Türkiye'ye de uygulanmıştır. Bu sayede çalışmada araştırma evrenini oluşturan ülkelerin Covid-19 pandemisi sonrasında birbirlerine göre benzerlikleri ve farklılıkları hesaplanmıştır.

İlgili ülkelere uygulanan ÇBÖ analizine ait gerçekleştirilen iterasyon sayısı sonuçları Tablo 15'te yer almaktadır.

Tablo 15. İterasyon Sayısı (Covid-19 Pandemisi Sonrası)

İterasyon	S-Stress	İlerleme
1	0,14397	
2	0,11638	0,02758
3	0,11288	0,00351
4	0,11216	0,00072

Tablo 15 değerlendirildiğinde, 4. iterasyonda 0,00072 değeri elde edilmiştir. Bu değer 0,001'den küçük olması iterasyon işleminin sonlanmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda iterasyon işlemi 4. iterasyonda durdurulmuştur.

ÇBÖ analizinin istatistiksel olarak geçerliliğini ve güvenilirliğini gösteren Stress değeri ve R^2 değeri Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16. Uyum ve Güvenilirlik

Stress	0,12491
R kare	0,94439

Tablo 16'ya göre stress istatistiği 0,12491 olarak hesaplanmıştır. Stress istatistiğinin sifıra yakın olması istenilen bir durum olduğu için hesaplanan değer 2 boyuta ait çözümlerin tutarlı olduğunu ifade etmektedir. Analizde elde edilen R^2 değeri, veri setindeki değişimin %94,4'ünü açıklamaktadır.

Toplamda 28 ülkeye göre hesaplanan koordinatlar Tablo 17'de yer almaktadır.

Tablo 17. AB Ülkelerine İlişkin Koordinatlar

Sıra No	Değişkenler	Boyutlar		Sıra No	Değişkenler	Boyutlar	
		1	2			1	2
1	Almanya	0,9791	-0,0194	15	İtalya	-0,7326	-0,1463
2	Avusturya	1,3032	0,0776	16	Kıbrıs	-0,6491	-1,0498
3	Belçika	0,8997	-0,4869	17	Letonya	-0,0993	1,1565
4	Bulgaristan	-2,8022	0,7490	18	Litvanya	-0,5259	0,0330
5	Çekya	0,3287	0,1826	19	Lüksemburg	1,2687	-1,7224
6	Danimarka	1,7417	0,3394	20	Macaristan	-0,6275	0,3078
7	Estonya	0,6857	0,5308	21	Malta	-0,4047	-0,4365
8	Finlandiya	1,5396	0,6701	22	Polonya	-0,2573	0,1617
9	Fransa	0,6632	-0,2852	23	Portekiz	0,0142	-0,5511
10	Hırvatistan	-0,9419	0,5039	24	Romanya	-2,2686	1,4059
11	Hollanda	1,1031	-0,4250	25	Slovakya	-0,4806	0,4031
12	İrlanda	0,9904	0,4758	26	Slovenya	0,4778	-0,0036
13	İspanya	0,0882	-0,5727	27	Türkiye	-3,1550	-1,2756
14	İsveç	1,6209	0,4127	28	Yunanistan	-0,7593	-0,4354

Tablo 17 değerlendirildiğinde, Covid-19 pandemisinin ardından araştırmada kullanılan AB ülkeleri ve Türkiye içerisinde birincil boyutta Avusturya, Danimarka, Finlandiya, Hollanda, İsveç ve Lüksemburg ülkeleri pozitif yüklü ve 1'in üzerinde değer aldıkları için SDGI açısından birincil boyutta birbirine en benzer ülkeler olarak belirlenmiştir. Bulgaristan, Romanya ve Türkiye hem negatif yüklü hem de 1'in üzerinde oldukça yüksek değer aldıkları için en farklı üç ülke konumundadırlar. İkincil boyut için değerlendirildiğinde ise Letonya ve Romanya'nın pozitif yüklü ve 1'in üzerinde değer aldıkları gözlemlenmektedir. Bu bağlamda söz konusu ülkeler ikincil boyutta en benzer ülkeler olarak kabul edilmektedir. Kıbrıs, Lüksemburg ve Türkiye ise 1'in üzerinde negatif değer almış olup en heterojen ülke özelliği gösteren ülkeler olarak belirlenmiştir. Türkiye'nin Covid-19 pandemisi sonrasında hem birincil hem de ikincil boyutta diğer AB ülkelerinden farklı özellik gösterdiği gözlemlenmiştir.

Ülkelerin birbirlerine olan uzaklıklarının ifade edildiği farklılık matrisi Tablo 18'de yer almaktadır.

Tablo 18. Farklılık Matrisi

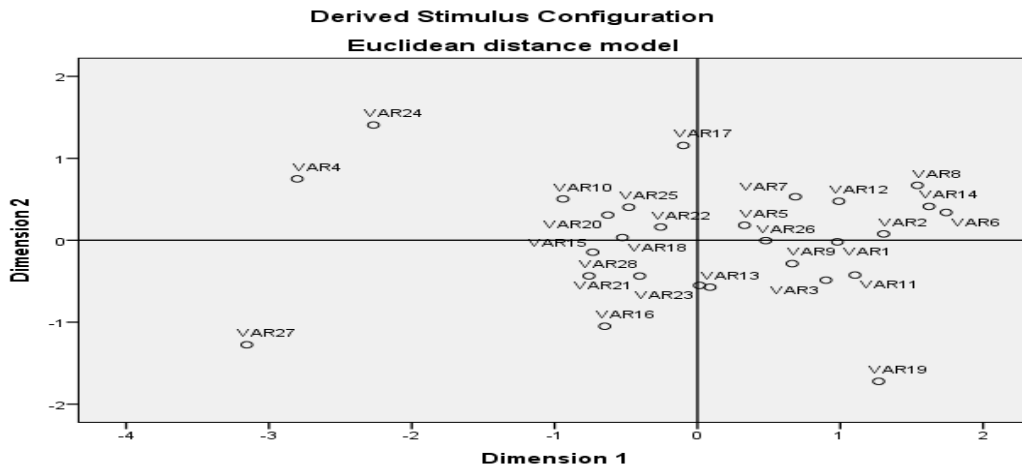
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,000									
2	0,269	0,000								
3	0,582	0,758	0,000							
4	3,828	4,191	3,791	0,000						
5	1,090	1,208	0,918	3,096	0,000					
6	0,582	0,582	1,086	4,451	1,208	0,000				
7	1,208	1,208	1,208	3,396	0,582	1,208	0,000			
8	0,918	0,758	1,514	4,343	1,208	0,294	0,918	0,000		
9	0,294	0,630	0,758	3,791	1,208	1,208	1,514	1,402	0,000	
10	2,021	2,065	2,021	2,277	1,419	2,783	1,608	2,422	1,402	0,000
11	0,424	0,460	0,294	4,078	0,758	0,918	1,086	1,208	0,692	2,247

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
12	0,692	0,692	0,758	3,888	0,918	1,152	0,692	1,208	0,918	1,514
13	1,208	1,090	1,208	3,140	0,918	1,813	1,583	1,514	0,758	1,583
14	0,692	0,692	1,514	4,341	1,514	0,294	1,630	0,460	0,918	2,602
15	1,514	1,630	1,514	2,277	1,514	2,277	2,057	2,277	1,090	0,692
16	2,247	2,277	1,402	2,783	1,208	2,881	1,583	2,784	2,021	1,402
17	1,813	1,813	2,065	2,783	0,918	2,021	0,692	1,514	1,813	1,086
18	1,630	2,065	1,514	2,247	0,918	2,277	0,918	2,277	1,583	1,208
19	1,583	2,021	1,514	4,663	2,021	2,247	1,813	2,422	2,021	3,396
20	1,514	1,813	1,514	2,277	0,758	2,422	1,402	2,277	1,208	0,460
21	1,514	2,021	0,918	2,783	0,758	2,277	1,208	2,277	1,402	0,918
22	1,208	1,514	1,208	2,453	0,460	2,021	0,918	1,608	0,918	0,758
23	1,402	1,208	1,086	2,881	0,798	1,630	1,608	1,813	1,090	1,514
24	3,396	3,811	3,791	1,583	2,881	4,190	3,140	3,888	3,375	1,583
25	1,419	1,514	1,208	2,065	0,758	2,223	1,208	2,065	1,222	0,692
26	0,630	0,692	0,582	3,375	0,294	0,918	0,758	0,918	0,758	1,208
27	4,191	4,659	4,191	2,247	3,828	5,156	4,341	5,082	3,791	2,602
28	1,813	2,021	2,021	2,602	1,086	2,602	1,583	2,453	1,208	0,692
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
11	0,000									
12	0,692	0,000								
13	0,918	1,630	0,000							
14	1,086	1,813	1,208	0,000						
15	1,813	1,813	0,918	2,057	0,000					
16	1,630	2,057	1,402	2,783	1,090	0,000				
17	2,021	1,208	1,813	2,021	1,630	2,021	0,000			
18	1,514	1,402	1,514	2,453	1,208	0,918	0,918	0,000		
19	0,918	2,065	1,583	2,277	2,783	2,065	3,140	2,021	0,000	
20	1,583	1,222	1,222	2,277	0,918	1,514	1,086	0,918	2,881	0,000
21	1,208	1,208	1,222	2,453	1,208	0,582	1,514	0,918	2,065	0,918
22	1,208	1,090	1,208	2,057	1,086	1,208	0,918	0,758	2,277	0,294
23	0,918	1,583	0,294	1,514	0,918	0,918	1,583	1,514	2,065	1,208
24	3,888	3,396	2,783	3,888	2,021	3,140	2,277	2,277	4,663	1,813
25	1,514	1,208	1,514	2,277	0,918	1,402	1,208	0,918	2,783	0,270
26	0,582	0,692	0,918	1,090	1,090	1,086	1,152	1,090	1,813	0,918
27	4,451	4,663	3,140	5,066	2,247	2,453	3,888	3,140	4,451	2,783
28	1,813	2,021	0,918	2,277	0,582	0,918	1,514	0,918	2,277	0,758
	21	22	23	24	25	26	27	28		
21	0,000									
22	0,692	0,000								
23	0,918	0,918	0,000							
24	2,453	2,277	3,096	0,000						
25	0,918	0,582	1,208	2,021	0,000					
26	0,918	0,692	0,717	3,140	0,758	0,000				
27	2,881	3,140	3,140	2,783	3,140	3,828	0,000			
28	0,918	0,918	1,090	2,277	0,918	1,152	2,021	0,000		

Tablo 18 incelendiğinde, SDGI açısından birbirine en çok benzerlik gösteren ülkeler 0,269 matris değeri ile Almanya ve Avusturya; 0,270 matris değeri ile Macaristan ve Slovakya; 0,294 matris değeri ile Hollanda ve Belçika; 0,460 matris değeri ile İsveç ve Finlandiya; 0,582 matris değeri ile Çekya ve Estonya; 0,630 matris değeri ile Almanya ve Slovenya; 0,692 matris değeri ile Avusturya ve Slovenya olduğu gözlemlenmiştir. Araştırmada kullanılan ülkeler içerisinde SDGI'ya göre birbirine en az benzeyen ülkeler değerlendirildiğinde Türkiye'nin diğer AB ülkelerinin çoğu ile farklılık gösterdiği (5,156 matris değeri ile Danimarka arasında; 5,082 matris değeri ile Finlandiya arasında; matris 4,659 değeri ile Avusturya arasında; 4,191 matris değeri ile Almanya arasında) gözlemlenmiştir. AB ülkeleri içerisinde ise 4,663 matris değeri ile Romanya ve Lüksemburg; 4,341 matris değeri ile Bulgaristan ve İsveç; 4,191 değeri ile Avusturya ve Bulgaristan; 4,190 değeri ile Danimarka ve Romanya; 3,888 değeri ile Romanya ve Finlandiya ve 3,396 değeri ile Lüksemburg ve Hırvatistan'ın birbirine en az benzerlik gösterdiği gözlemlenmiştir.

Ülkelerin birbirlerine göre olan konumlarını gösteren Öklid mesafeli model Şekil 7'de yer almaktadır.

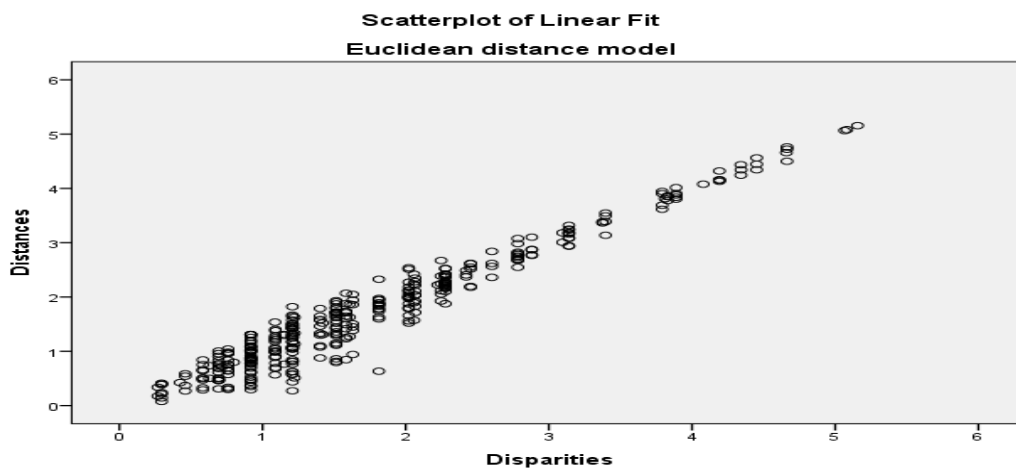
Şekil 7. Ülkelere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli

Şekil 7'ye göre SDGI'ya göre birbirine en çok benzerlik gösteren ülkeler orijin etrafında toplanmaktadır. Bu doğrultuda Covid-19 pandemisi sonrasında SDGI bakımından Almanya, Avusturya, Çekya, Danimarka, Finlandiya, İsveç, Estonya ve Slovenya ülkeleri birbirine en çok benzeyen ülkeler olarak belirlenmiştir. Bulgaristan ve Romanya'nın SDGI için diğer AB ülkelerinden farklı konumlanmış olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin AB ülkeleri içerisinde Covid-19 öncesinde olduğu gibi en heterojen özellik gösteren ülke olduğu gözlemlenmiştir.

Şekil 8'de ülkelerin Öklid mesafesi modeli serpilme diyagramı yer almaktadır.

Şekil 4. Ülkelere İlişkin Öklid Mesafesi Modeli Serpilme Diyagramı

Şekil 8'e göre; Öklid mesafesi modeli serpilme diyagramında farklılıkların doğrusal ilerlediği ve bir uyum içerisinde olduğu gözlemlenmiştir.

6. SONUÇ

Yeryüzünde sınırlı seviyede kaynaklarla yaşamını sürdürmek zorunda kalan canlıların tümü, yaşadıkları mevcut dönemde kendi yaşamlarına olduğu kadar gelecekteki canlıların yaşam düzeylerine de etki etmektedirler. Bu noktada son zamanlarda popülerliği artan ve giderek önem kazanan sürdürülebilirlik kavramı, daimî olma kabiliyeti şeklinde ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, küresel boyutta hükümetler dünyayı daha yaşanılabilir kılmak adına ekonomik gelişme hedefleri ile beraber sosyal, sağlık ve beşerî konularda da gelişmeyi birlikte sürdürebilme amacı göstermektedirler. İlgili çalışmada AB ülkeleri ve Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma üzerine gösterdikleri performansları çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri ile incelenmiştir. Tüm dünyayı etkileyen ve olumsuz sonuçları ile birçok ülkenin mağdur olmasına yol açan Covid-19 pandemisinin yaşanmasının ardından sürdürülebilir kalkınmaya önemin artması nedeniyle çalışmada pandemi öncesi ve sonrasına ait olan veriler kullanılarak iki aşamalı bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada, The sustainable Development Solutions Network and Bertelsmann Stiftung'un hazırladığı 2019 yılı ve 2022 yılı SDGI'da yer alan değerleri kullanılarak ÇBÖ analizi yapılmıştır ve AB üyesi ülkeler ile Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma seviyeleri karşılaştırılmıştır.

Çalışmada ilk olarak Covid-19 pandemisi öncesinde SDGI'yı oluşturan değişkenlerin birbirlerine göre konumları incelenmiş ve farklılık gösteren değişkenler belirlenmiştir. Bu bağlamda, Hedef3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam, Hedef4: Nitelikli Yaşam, Hedef7: Erişilebilir ve Temiz Enerji, Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı ve Hedef10: Eşitsizliklerin Azaltılması değişkenleri pandemi öncesinde diğer SDGI değişkenlerine göre farklılık göstermiştir. Pandemi öncesinde sağlıklı ve nitelikli yaşam sürdürülebilirlik kavramında önemli bir yere sahip olmuştur. Yapılan çalışmalarda her ülke vatandaşının sağlık ihtiyaçlarının karşılanması ve gerekli yatırımın yapılması ülke ekonomisinde insan sermayesini etkin kullanmak anlamına gelir ve bu durum toplumsal refahın artmasına karşılık gelmektedir (Tezcan, 2020).

Pandemi sonrası yapılan analizde ise Hedef1: Yoksulluğa son, Hedef3: Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam, Hedef4: Nitelikli Yaşam, Hedef5: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Hedef9: Sanayi, Yenilikçilik ve Alt Yapı, Hedef11: Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar ve Hedef16: Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar değişkenlerinin diğer SDGI değişkenlerine göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Covid-19 pandemisi sonrasında küresel boyutta meydana gelen engeller ile ülkelerin hem ekonomik hem de sağlık gibi birçok alanda yaşadıkları sorunlar göz önüne alındığında ulaşılan bu sonuçların anlamlı olduğu ifade edilir (Küçüköğlü, 2021). Covid-19 öncesinde ve sonrasında bireylerin sağlıklı ve kaliteli yaşama hakları, toplumsal eşitlik, sanayi ve inovasyonda yenilikler ile kalkınmayı sağlama gibi olguların önemini koruduğu gözlemlenmiştir.

Özellikle Covid-19 pandemisinin ardından teknolojik yeniliklerin doğması ve bunların iş gücüne olan ihtiyaçta azalışları doğurması olumlu ve olumsuz sonuçların oluşmasına yol açmıştır. İstihdamda yarattığı azalışlar ile bireylerin ekonomik refahlarının azalmasına sebebiyet vermiştir (Çılğın, 2022). Bu bağlamda analiz sonucunda, sürdürülebilir kalkınmanın farklılık gösteren bu hedeflerinde yapılacak faaliyetler ülkelerin kalkınma seviyelerinde önem taşıdığı söylenebilir.

Araştırmada yer alan ülkelerin birbirlerine göre konumlarının incelenmesi durumunda ise Covid-19 öncesinde ve sonrasında SDGI bakımından en çok benzerlik gösteren ülkelerin Almanya, Avusturya, Danimarka, Finlandiya, İsveç, Lüksemburg ülkelerinin diğer ülkelere göre farklılık gösterdiği ve SDGI bakımından öne çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. Bahse konu olan ülkelerin küresel ekonomi ve sosyo-gelişmişlikte öne çıkan ülkeler arasında olduğu gözlemlenmiştir. Atay Polat ve Ergün (2023), Danimarka, İsveç, Avusturya, Finlandiya, Lüksemburg ve Norveç'i pandemi sonrasında çevresel kalitenin iyileştirilmesinde önemli bir yere sahip olan ülkeler olarak belirlemiştir. Ayrıca, Bertelsmann Stiftung ve Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı'nın (2022) yayınladığı son rapora göre 193 ülkenin yer aldığı 2022 SGDI skorlarında 86,5 ile Finlandiya birinci sırada yer almıştır. SDGI'da en yüksek skorlara sahip olan ve ilk beş sırada olan ülkeler Finlandiya, Danimarka, İsveç, Norveç ve Avusturya olarak belirlenmiştir (sdgindex.org). Diğer yandan sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerine göre karşılaştırma yapıldığında Bulgaristan, Hırvatistan ve Romanya negatif anlamda farklılık gösteren ülkeler arasında yer almıştır. Literatürde, özellikle Bulgaristan'ın pandemi sonrasında, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde düşüşe geçtiğini belirten çalışma mevcuttur (Korkmaz vd., 2022).

Türkiye'nin bahse konu ülkeler ile karşılaştırması yapıldığında özellikle Covid-19 pandemisi sonrasında en heterojen özellik gösteren ülke olarak araştırmada yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye, bütün dünyada olduğu gibi Covid-19 pandemisinin ekonomik, sosyal, çevresel açılardan etkilediği bir ülke olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda SDGI'yi oluşturan değişkenlerin birbirleri ile etkileşimde olduğu ve pandemi sonucunda doğrudan ya da dolaylı olarak tüm değişkenlerin etkilendiği ve ülke kalkınmasının diğer birçok ülke gibi geriye gittiği göz önünde bulundurulmalıdır (Başpınar ve Bahar Özvarış, 2021).

Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmesi için öncelikle önemli miktarda finansal kaynağa ihtiyaç duyduğu ve özellikle pandemi döneminin ardından yaşanan süreçte desteklenmesi gerektiğini öngören çalışmalar mevcuttur (Çetiner ve Gürel, 2022). Diğer yandan 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna savaşının yaşanması Türkiye'nin Batı dünyası ile ilişkilerinde pek çok krizi ve fırsatı doğurduğu bilinmektedir. Rusya-Ukrayna savaşının küresel konjonktür dalgalanmaları ülkelerin finansal sorunlar ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Türkiye için ithalat konusunda büyük paya sahip olan Rusya'nın böyle bir savaş ortamında bulunması Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımların olumsuz sonuçlarının Türkiye'yi de etkilediği kaçınılmaz bir gerçektir (Oktav, 2022; Özsoy, 2022; Öçal ve Öztürk, 2022).

Elde edilen bulgulardan yola çıkarak tüm dünyada yaşanan küresel salgının öncesinde ve sonrasında sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde çeşitli değişikliklerin meydana gelmesi kaçınılmaz bir gerçekliktir. Pandemi nedeniyle söz konusu değişiklikler ülkeler arasında farklılıkların oluşmasına yol açmıştır. Pandeminin zorunlu sonuçlarından olan ekonomik faaliyetlerin kısıtlanması, vatandaşların sosyal hayatlarında yaşadıkları değişiklikler sürdürülebilir kalkınmaya negatif yönde etki etmiştir. Covid-19 bazı ülkelerin sağlık sistemlerinde büyük değişikliklere sebep olurken bazı ülkelerin yoksullukla hedefleri daha önem kazanmıştır. Bu dönemde özellikle eğitim, cinsiyet eşitliği, çevre koruma gibi sürdürülebilir kalkınmanın önemli kalemlerinde büyük değişiklikler yaşanmıştır.

Bu bağlamda hem ülke hem de SDGI değişkenleri bazında belirlenen farklı özellikler üzerinde durulması ve bunlara yönelik varsayımlar yapılarak gerekli önlemlerin alınması sürdürülebilir kalkınmanın devamlılığını sağlayacaktır. Mevcut çalışmada Covid-19 pandemi öncesi ve sonrasına ait veriler kullanılarak analizi yapılmıştır. Ancak Covid-19 salgının ortaya çıkardığı etkilerin ülkeler ve sektörler arasında farklılık göstereceği göz önünde bulundurulmalıdır. İlerleyen çalışmalarda pandemi felaketinin Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine etkisini kontrol altında tutarak 2030'a kadar nasıl başarılı olabileceği hakkında derlemelerin yapılması ülkelerin ve sektörlerin özel durumları dikkate alınarak yapılması önerilmektedir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Akyol, H. ve Tekman, N. (2021). Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile yolsuzluklar ve gelir eşitsizliği ilişkisinin incelenmesi: Driscoll-Kraay yöntemi örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 99-116.
- Altay Topcu, B. (2021). Dijital ekonomi ve göstergelerinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi: AB ülkeleri örneği. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 4(2), 455-465.
- Arpacıoğlu Özdemir, Ö. ve Oğuz, İ. H. (2018). Sürdürülebilir kalkınma perspektifinden yoksulluk olgusu. *Journal of International Social Research*, 11(55).
- Atay Polat, M. ve Ergün, S. (2023). COVID-19 pandemisi Türkiye'nin yeşil büyüme göstergeleri bakımından OECD karşısındaki performansını değiştirdi mi?. *İnsan ve İnsan*, 10(35), 29-46.
- Ay, S. (2017). Sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 85-100.

- Başpınar, A. ve Bahar Özvarış, Ş. (2021). Covid-19'un sürdürülebilir kalkınma hedefleri üzerine etkileri. *Sağlık ve Toplum Dergisi*, 31(2), 3-13.
- Bilgili, M. Y. (2017). Ekonomik, ekolojik ve sosyal boyutlarıyla sürdürülebilir kalkınma. *Journal of International Social Research*, 10(49), 559-569.
- Bucak, Ç. ve Türkcan, B. (2021). Küresel sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında çocuk göçmenler ve COVID-19 pandemisinin çocuk göçmenler üzerindeki etkileri. *Aurum Journal of Social Sciences*, 6(2), 153-170.
- Ceran, E. B., ve Pınar, İ. (2023). COVID-19 pandemi süreci ve birleşmiş milletler 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin Türkiye bağlamında örnekler doğrultusunda ilişkilendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (54), 91-107.
- Chopra, M., Singh, S. K., Gupta, A., Aggarwal, K., Gupta, B. B. ve Colace, F. (2022). Analysis & prognosis of sustainable development goals using big data-based approach during COVID-19 pandemic. *Sustainable Technology and Entrepreneurship*, 1(2), 1-8.
- Çemrek, F. ve Bayraç, H. N. (2013). Sürdürülebilir kalkınma skorunun hesaplanması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 131-152.
- Çetiner, E. M. ve Gürel, C.A. (2022). Covid-19 pandemisinin sürdürülebilir finans uygulamalarına etkisi. *International Academic Social Resources Journal*, 7(43), 1615-1620.
- Çılğın, T. (2022). Refah devletlerinin Covid-19 sürecinde uyguladıkları sosyo-ekonomik destek politikaları: Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Danimarka ve İsveç örnekleri. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 2-39
- Doğruel Anuşlu, M. ve Fırat, S. Ü. (2020). Ülkelerin Endüstri 4.0 seviyesinin sürdürülebilir kalkınma düzeylerine etkisinin analizi. *Endüstri Mühendisliği*, 31, 44-58.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarla sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(3), 196-215.
- Goodland, R. (2002). *Sustainability: Human, Social, Economic and Environmental*. T. Munn (Ed.), *Encyclopedia of global environmental change* içinde (s. 1-3). John Wiley&Sons Ltd.
- Gürler, C. ve Gürsoy, U. T. (2022). OECD ülkelerinin Endüstri 4.0 Performanslarının çok boyutlu ölçkleme yöntemi ile incelenmesi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 140-152.
- Hamza Çelikyay, H. (2020). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) bağlamında aracı şehirler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 265-298.
- Hegyés, É. Go., Csapó, I. ve Farkas, M. F. (2017). Some aspects of digitalization and sustainability in the European Union. *Vadyba Journal of Management*, 2(31), 37-46.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (Vol. 5). Ankara, Turkey: Asil Yayın Dağıtım.
- Kıymaz, T. (2016). Sürdürülebilir kalkınma gündeminde tarım ve gıda. *XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 25-27 Mayıs 2016, Isparta.
- Konu, A. (2020). Sürdürülebilir kalkınma ve dijital ekonomi ilişkisi: AB ülkeleri için bir araştırma. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15(2), 655-678.

- Korkmaz, O., Demirci, A., Bolat, S., Bedlek, P. ve İşbilir, H. A. (2022). Avrupa Birliği üyesi ülkelerinin lojistik performansları ile sürdürülebilirlik düzeylerinin karşılaştırılması. *International Journal of Economics and Administrative Sciences*, 8(1), 122-137.
- Koşar Taş, Ç., Örk Özel, S. ve Veysikarani, D. (2021). Dijital ekonominin sürdürülebilir kalkınma hedefleri üzerine etkisi: Avrupa Birliği ülkeleri için bir inceleme. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 55-78.
- Küçüköğlü, S. (2021). Covid-19 pandemi sürecinin küresel ekonomik göstergeleri ve Türkiye’de bankacılık ve finans sektörüne etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(42), 1269-1291.
- Littig, B. ve Grießler, E. (2005). Social sustainability: A catchword between political pragmatism and social theory. *International Journal of Sustainable Development*, 8(1/2), 65-79.
- Morelli, J. (2011). Environmental sustainability: A definition for environmental professionals. *Journal of Environmental Sustainability*, 1(1), 1-9.
- Naimoğlu, M. ve Özbek, S. (2022). Türkiye’de savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisinin yeniden gözden geçirilmesi: fourier yaklaşımı. *İzmir İktisat Dergisi*, 37(1), 174-188.
- Oktav, O. Z. (2022). Ukrayna Savaşı’nın Türkiye-Rusya ilişkilerine olası etkileri. *Bilge Strateji*, 13(23), 18-23.
- Öçal, B. ve Öztürk, M. S. (2022). Rusya-Ukrayna savaşının Türkiye ile Ukrayna arasındaki dış ticarete etkisi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 577-596.
- Örk Özel S. ve Koşar Taş, Ç. (2021). 2. Düzeydeki 26 istatistikî bölgenin iyi oluş durumlarının incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 846-860.
- Özbek, S. ve Oğul, B. (2022). Çevresel kuznets eğrisi hipotezinin geçerliliği: Türkiye üzerine ampirik bir çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 14(26), 35-46.
- Özsoy, B. (2022). Rusya-Ukrayna savaşı ve Türk devletleri teşkilatı ülkeleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22(2), 549-576.
- Parris, T. ve Kates, R. (2003). Characterizing and measuring sustainable development. *Annual Review of Environment And Resources*, 28(1), 559-586.
- Peşkirioğlu, N. (2016). 2030 Sürdürülebilir kalkınma hedefleri: Küresel verimlilik hareketine doğru. *Anahtar Dergisi*, 22(335), 4-9.
- Saeed, N., Nam, H., Haq, M. I. U. ve Muhammad Saqib, D. B. (2018). A survey on multidimensional scaling. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 51(3), 1-25.
- SDGI, sgdindex.org. (2023). <https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2022/2022-sustainable-development-report.pdf/> adresinden 24 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Şimşek, O. ve Tunalı, H. (2022). Yeşil finansman uygulamalarının sürdürülebilir kalkınma üzerindeki rolü: Türkiye Projesiyonu. *Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 16-45.
- Tezcan, N. (2020). Sürdürülebilir kalkınma amaçları kapsamında Türkiye’de sağlık göstergelerinin analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Temmuz 2020 (Özel Ek)), 202-217.
- Turanlı, M. ve Deniz, Ö. (2008). Ülkelerin çok boyutlu ölçkleme analizi ile karşılaştırılması. *Öneri Dergisi*, 8(29), 187-192.

- TÜİK. (2023). *Sürdürülebilir kalkınma göstergeleri, 2010-2019*.
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sustainable-Development-Indicators-2010-2019-37194/>
adresinden 24 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Tüzüntürk, S. (2009). Çok boyutlu ölçekleme analizi: Suç istatistikleri üzerine bir uygulama. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 71-91.
- Wiersum, K. F. (1995). 200 Years of sustainability in forestry: Lessons from history. *Environmental Management*, 19(3), 321-329.
- Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma: bir yazın taraması. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 181-208.
- Yenidoğan, T. G. (2008). Pazarlama araştırmalarında çok boyutlu ölçekleme analizi: Üniversite öğrencilerinin marka algısı üzerine bir araştırma. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 8(15), 138-169.
- Zakari, A., Khan, I., Tan, D., Alvarado, R. ve Dagar, V. (2022). Energy efficiency and sustainable development goals (SDGs). *Energy*, 239, 1-11.

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

SAĞLIK YÖNETİMİ EĞİTİMİ: CUMHURİYET'İN 100. YILINDAKİ DURUM

HEALTHCARE MANAGEMENT EDUCATION: THE SITUATION IN THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC

Arş. Gör. İpek CAMUZ BERBER¹

Arş. Gör. Zehra Özge ÇANDERELİ²

Doç. Dr. Elif Türkan ARSLAN³

ÖZ

Yönetim biliminin özellikli alanları arasında yer alan sağlık yönetiminin, profesyonel bir meslek olarak kabul edilebilirliği dünyada ve Türkiye’de giderek yaygınlaşmaktadır. Bir işin profesyonel meslek olarak kabul edilmesinin temelini Yükseköğretim kurumlarında verilen lisans ve lisansüstü eğitime ilişkin göstergeler oluşturmaktadır. Bu çalışmada, sağlık yönetimi lisans eğitiminin Yükseköğretim Kurulu’na (YÖK) bağlı üniversitelerdeki mevcut durumunun üniversite, akademisyen ve öğrenci bazında ortaya konulması amaçlanmıştır. Veriler, Yükseköğretim Lisans Program Atlası ve Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanları ve ilgili üniversitelerin web sayfaları incelenerek elde edilmiştir. 2022 yılı itibariyle YÖK’e bağlı sağlık yönetimi alanında lisans eğitimi verdiği tespit edilen 86 üniversite araştırma kapsamına alınmıştır. Bulgular incelendiğinde Sağlık Yönetimi alanındaki lisans eğitiminin ağırlıklı olarak kamu üniversitelerinde ve Sağlık Bilimleri Fakültesi bünyesinde sunulduğu; öğrencilerin büyükşehirlerdeki kamu üniversitelerini tercih ettikleri; en yüksek puanla öğrenci alan üniversitelerin çoğunluğunun vakıf üniversitelerinin tam burslu bölümleri olduğu; alandaki 553 akademik personelin çoğunluğunun doktor öğretim üyesi unvanına sahip olduğu; öğrencilerin yaklaşık yarısının üniversiteye ilk defa yerleşen öğrenciler olduğu; mezun sayısının ciddi bir artış eğilimi gösterdiği saptanmıştır. Bu bulgular sağlık yönetimi lisans programının hem üniversite hem akademik hem de öğrenci kapasitesinin her geçen yıl artış eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın, sağlık yönetimi bölümüne ilişkin durumu ortaya koyarak, geleceğe ilişkin planlamalara veri sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Lisans, Sağlık Yönetimi.

JEL Sınıflandırma Kodları: I19, I21, I23.

ABSTRACT

The acceptability of Healthcare Management as a professional profession, which is among the specific fields of management science, is becoming more widespread in the world and in Turkey. The basis for the acceptance of a job as a professional profession is the indicators related to undergraduate and postgraduate education given in higher education institutions. In the study, it is aimed to reveal the current situation of health management undergraduate education in universities affiliated to the Council of Higher Education (YÖK) on the basis of university, academician and student. The data are obtained by examining the Higher Education Undergraduate Program Atlas (YÖK Atlas) and Higher Education Information Management System (YÖK Statistics) databases and the web pages of the relevant universities. As of 2022, 86 universities that are determined to provide undergraduate education in the field of health management affiliated to YÖK are included in the research. When the findings are examined, it is seen that undergraduate education in the field of health management is mainly offered in public universities and within the faculty of health sciences; students prefer public universities in metropolitan cities; the majority of the universities that receive students with the highest scores are the departments of foundation universities with full scholarship; the majority of 553 academic staff in the field have the title of assistant professor; about half of the students are students who have been placed in the university for the first time; the number of graduates shows a significant increasing trend. These findings reveal that both the university, academic and student capacity of the health management undergraduate program show an increasing trend every year. It is thought that the study would provide data for future planning by revealing the situation regarding the healthcare management department.

Keywords: Education, Undergraduate, Healthcare Management.

JEL Classification Codes: I19, I21, I23.

¹ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ipekcamaz@hotmail.com

² İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ozgehucet@gmail.com

³ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, elifturkanarslan@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Undergraduate education provided by higher education institutions plays a vital role in modern society. This education has become a primary educational prerequisite for many positions and has a significant influence on professional development. The Bachelor's program in healthcare management, with a lineage of about 60 years in Turkey, is designed to educate proficient and knowledgeable healthcare managers. Healthcare institutions require skilled managers for efficient service provision, and this demand is constantly on the rise. This study aims to reveal the current situation of healthcare management undergraduate education in Turkey on the basis of universities, academicians and students.

Design/methodology/approach:

The data on universities offering healthcare management undergraduate programmes was gathered by searching the databases of the Higher Education Undergraduate Programme Atlas (YÖK Atlas) and Higher Education Information Management System (YÖK Statistics) as well as the webpages of healthcare management departments. As of 2022, the study includes 86 Turkish and Turkish Republic of Northern Cyprus universities that offer undergraduate healthcare management programs. The researchers used Microsoft Excel to prepare a data collection form for data analysis. The form was populated with data obtained from relevant databases, and variables were analyzed through frequency and percentage calculations.

Findings:

A significant increase was noted in the number of universities offering healthcare management undergraduate courses between 2010 and 2018. In 2010, education was available in only 15 universities, which grew sevenfold to 86 by 2022. It was observed that undergraduate education is mainly provided by public universities. Upon examination of the educational units, it was discovered that education is provided within 8 different faculties. The Department predominantly resides in the Faculty of Health Sciences, with 69% (n=60). Analysis of students' preference tendencies and settlement scores revealed a preference for public universities. It has been determined that the majority of universities receiving the highest-scoring students are departments within foundation universities that offer full scholarships. Additionally, it has been observed that approximately two-thirds of the universities that receive students with the highest scores are accredited by various accreditation boards. Upon examination of the academic titles of instructors within the field, it was determined that a total of 553 individuals provided education. When the data were examined, 40% of academics held the position of assistant professor, 25% were research assistants, 17% were associate professors, and 16% were professors. It has been determined that 98.5% of the allocated healthcare management quotas in 2022, totaling 4715, have been filled. Examining the education standing of the individuals admitted to the undergraduate program, it was found that 43% of the admitted students were first-time university students, while 30% were recent high school graduates. Upon examination of the students who completed the program, it was observed that the number of graduates significantly increased between the years 2012 to 2022. This data indicates a considerable growth in graduate numbers over the stated time frame. Specifically, there were 581 graduates in the year 2012 to 2013, which increased approximately two-fold between 2014 and 2015 and further increased about five-fold by 2022.

Conclusion and Discussion:

The study found a substantial rise in the number of universities offering undergraduate healthcare management education between 2010 and 2018, with a marked preference for public institutions. This education is primarily delivered within the Faculty of Health Sciences, and students show a greater preference for public universities in provinces with metropolitan status. Furthermore, the majority of the universities that receive students with the highest scores are the departments of foundation universities with full scholarship. Most teaching staff in this field have the title of assistant professor. About half of the students are students who have been admitted to the university are first-time university attendees. There has been a notable increase in the number of graduates between 2012-2022. As a result, the research indicates that there is a consistent upward trend in the capacity of the health management undergraduate program in terms of the university, academic, and student aspects each year in Turkey. This suggests a high level of visibility and importance given to the field. This study aims to provide valuable data for future planning by examining the current situation of healthcare management education, which has experienced a significant increase in the number of universities and graduates over recent years.

1. GİRİŞ

Dünyada gerçekleşen değişim ve gelişmeler insan ihtiyaç ve beklentilerini değiştirdiği gibi örgütlerin de birçok konuda büyük değişimler geçirmesine sebep olmuştur. Bu durum bir yandan hizmet işletmelerinin yaygınlaşmasını ve diğer yandan daha fazla önem kazanmasını tetiklemiştir. Hizmet işletmeleri arasında en yaygın ve en önemlilerinden biri olan sağlık hizmeti sunan işletmelerin örgütlenmesi ve yönetimi de bu değişimlerin etkisiyle farklı bir boyut kazanmıştır (Öztürk ve İlman, 2015; Yorulmaz, 2019). Sözü edilen değişim ve gelişmelerin bir sonucu olarak sağlık yönetimi işinin profesyonel sağlık yöneticileri tarafından gerçekleştirilmesi gereği ortaya çıkmış dolayısıyla sağlık yönetimi ve eğitimi giderek daha önemli hale gelerek uzmanlaşma ihtiyacı artmıştır. Sonuç olarak da sağlık hizmeti sunan işletmelerin bilimsel bir temelde yönetilmesini sağlamak üzere meslek mensuplarının yetiştirilmesine yönelik çabalar başlamıştır (Özsarı, 2013; Çimen, 2010; Yorulmaz, 2019).

Sağlık kuruluşlarının, sunduğu hizmetin özelliği, yoğun teknoloji kullanımı, eldeki kıt kaynakları en etkin biçimde kullanma gerekliliği, çok sayıda ve farklı disiplini bünyesinde barındırmalarından dolayı sağlık yöneticiliği en zor yönetim alanlarından bir tanesidir (Yorulmaz, 2019; Öztürk ve İlman, 2015). Sağlık kuruluşları yönetimi, sağlık hizmeti üretmek toplumların sağlığını korumak ve geliştirmek amacıyla maddi ve maddi olmayan kaynakların planlanması, örgütlenmesi, harekete geçirilmesi, koordinasyonu ve denetlenmesi faaliyetlerini kapsamaktadır. Sağlık kuruluşları yönetimi; belirlenmiş olan amaçların gerçekleştirilmesi amacıyla belirli bir formal örgütlenme içerisinde gerçekleştirilen birbirleriyle ilişkili sosyal ve teknik işlev ve faaliyetleri kapsayan bir süreçtir (Sağlık Yönetimi Ulusal Çekirdek Eğitim Programı [SAYÇEP], 2017; Filiz, 2021; Ersoy ve Kavuncubaşı, 1995). Başka bir tanıma göre sağlık yönetimi, sağlık için ayrılan sınırlı kaynakları etkin ve verimli kullanarak, hastalıkları teşhis ve tedavi etmek ve hekimlerin faaliyetlerini kolaylaştırmak adına gerçekleştirilen bir yönetim biçimidir (Karaşin ve Tatlı, 2022).

Etkili bir sağlık yönetimi, yüksek performanslı bir sağlık hizmeti sunum sisteminin oluşturulması için temel gerekliliktir. Yapılan çalışmalar, yönetim kapasitesi ile sağlık sistemleri performansı arasındaki ilişkiyi göstermektedir ve her düzeyde yönetim kapasitesi eksikliğinin istenen sağlık hedeflerine ulaşılmasında temel bir kısıtlama olduğunu ortaya koymaktadır (Linnander vd., 2017).

Karmaşık yapısı ve içerdiği farklı boyutlar sebebiyle sağlık hizmetleri yönetimi, insan sağlığının yanı sıra, sosyoloji, iletişim, insan kaynakları, psikoloji, muhasebe, işletme, hukuk, ekonomi gibi farklı alanlarda bilgi ve beceri sahibi olmayı gerektirmektedir (Çimen, 2010). Bu yönüyle bakıldığında her yönetim kademesinden profesyonel sağlık yöneticisine ihtiyaç duyulmaktadır (Ersan vd., 2021) ve yükseköğretim kurumlarının sağlık yönetimi alanında lisans düzeyinde eğitim veren bölümleri bu ihtiyaca cevap verme amacı taşımaktadır (Yorulmaz, 2019). Gerçekten de sağlık kurumları hizmetlerini en etkili ve en verimli bir şekilde sunabilmek için planlama, örgütlenme, harekete geçirme ve eşgüdüm fonksiyonlarını en doğru biçimde gerçekleştirecek profesyonel yöneticilere ihtiyaç duymaktadır (Öztürk ve İlman, 2015). Sağlık kuruluşlarının profesyonel yönetici ihtiyacının diğer sebepleri arasında; hastane örgütlerinin yapısal ve görevsel anlamda karmaşıklaşması, sağlık kuruluşu sayısının artması, hasta ihtiyaçlarını zamanında tespit edilip karşılanması, sağlık çalışanlarının motivasyonunun sağlanması, maliyet etkin süreç yönetimi ve klinik kalitesi yüksek hizmet sunulabilmesi sayılabilir (Ersoy ve Kavuncubaşı, 1995; Aba vd., 2020; Koçyiğit vd., 2018).

Günümüzde sağlık kurumları hızla değişen teknoloji ve tüketici hareketlerinin baskısı altında kıt kaynaklar ile hizmet sunmaya çalışmaktadır. Sağlık yöneticileri de bu koşullar altında oldukça büyük bir bütçenin sorumluluğunu taşımaktadır. Aynı zamanda çok farklı uzmanlık alanından personel arasında koordinasyonu sağlamak üzere oldukça karmaşık yapıya sahip bir kurumu yönetmek durumundadırlar (Yorulmaz ve Gençtürk, 2018).

Sağlık yöneticisi, sağlık hizmetlerinin amaçlara uygun biçimde sunulmasını ve etkili olarak yürütülmesini sağlayan bir düzenleyicidir (Şener vd.,2010). Sağlık Yöneticisi; “üniversitelerin lisans eğitimi veren fakülte/yüksekokullarının, “Sağlık İdaresi”, “Sağlık Yönetimi”, “Sağlık Kurumları Yönetimi”, “Sağlık Kurumları Yöneticiliği”, “Sağlık İşletmeciliği”, “Sağlık Kurumları İşletmeciliği” gibi bölümlerinden mezun olan kişidir. Unvanı Sağlık Yöneticisi / Sağlık İdarecisi’dir” (Resmi Gazete, 2014). Bu alandan mezun olan kişiler sağlık yöneticisi unvanıyla mezun olmaktadır. Mezunlar özel-kamu-üniversite veya vakıf hastaneleri, Sosyal Güvenlik Kurumu’nun ilgili birimleri, rehabilitasyon merkezleri, ilaç veya tıbbi cihaz üreten kuruluşlar, özel sigorta şirketleri, sağlık araştırma merkezleri gibi çeşitli sağlık işletmelerinde çalışma olanağı bulabilmektedirler (Şener vd., 2010; Filiz, 2021). Türkiye’de sağlık yönetimi mesleği meslek tanımı 22 Mayıs 2014 tarihli Resmi Gazete’de

yayımlanan “Sağlık Meslek Mensupları ile Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Diğer Meslek Mensuplarının İş ve Görev Tanımlarına Dair Yönetmelik” ile yapılmıştır. Buna göre Sağlık İdarecisi/Yöneticisi: “Sağlık kurumlarındaki çalışmaların düzenlenmesinden ve yürütülmesinden, bölümlere gerekli personel, araç ve gerecin sağlanmasından, bütçenin hazırlanmasından ve hasta bakım hizmet ücretlerinin saptanmasından, insan kaynakları, muhasebe, kalite ve satın alma ile ilgili alanlarda yönetim işlevlerini yerine getirmekten sorumludur” şeklinde tanımlanmıştır (SAYÇEP, 2017).

Hem dünyada hem de Türkiye’de de sağlık yönetimi, yönetim biliminde özellikli bir alan olarak görülmekte ve sağlık yöneticiliği profesyonel bir meslek olarak kabul edilmekte hatta bu durum giderek yaygınlaşmaktadır. Ancak bir işin profesyonel meslek olarak kabul edilmesinin en temel göstergelerinden birisi o alanla ilgili lisans ve lisansüstü eğitime dair göstergelerdir (Şener vd.,2010). Bu bağlamda son dönemlerde, dünyada ve Türkiye’de üniversitelerde sağlık yönetimi ve işletmeciliği alanı yaygınlaşmıştır (Öztürk ve İlman, 2015).

Günümüz bilgi toplumunda önemli bir rol oynayan üniversite eğitimi, birçok pozisyon için asgari eğitim şartı haline gelmiş ve profesyonelleşme üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu kapsamda bu çalışmada, sağlık yönetimi lisans eğitiminin Türkiye’deki mevcut durumunun üniversite, akademisyen ve öğrenci bazında ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu çalışmanın, son yıllarda kurum ve mezun sayısı hızla artan sağlık yönetimi bölümüne ilişkin durumu ortaya koyarak, geleceğe ilişkin planlamalara veri sağlayacağı düşünülmektedir.

2. SAĞLIK YÖNETİMİ EĞİTİMİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Sağlık yönetimi eğitimi, multidisipliner bir formatta birçok alandan beslenmektedir. Günümüzde sağlık yönetimi konusu bütün dünyada oldukça önemli bir çalışma alanı olmuştur. Buna bağlı olarak hem lisans hem de lisansüstü sağlık yönetimi eğitime ilgi giderek artmaktadır. Dolayısıyla alana ilişkin bilgi kümülatif biçimde artmış ve artmaya devam etmektedir (Şahin ve Ocak, 2019).

Sağlık yönetimi, çok sayıda lisans ve lisansüstü düzeydeki eğitim programları ile dünyada yaklaşık 110 yıllık, Türkiye’de ise yaklaşık 60 yıllık geçmişe sahip bir bilim alanıdır. Eğitim programlarının açılması profesyonel yönetici ihtiyacından kaynaklanmıştır (SAYÇEP, 2017). Sağlık hizmetleri yöneticiliği alanındaki eğitim programları ilk olarak “hastane yönetimi” adı ile açılmıştır. Başlangıçta hastane yönetimi adı altında açılan programlar, zaman içinde alanın değişmesi ve gelişmesiyle farklı isimlerle yeniden tasarlanmıştır (Bektaş vd., 2019).

Amerika Birleşik Devletleri’nde, bir hastanenin yönetilmesi için özel bir eğitime gereksinim duyulduğunun farkına 1910’lu yıllarda varılmıştır. Sağlık yönetimine ilişkin, 1926’da Milwaukee’deki Marquette Üniversitesi’nde ilk lisans programı kurulmuş fakat mezunlarına yönelik yeterli talep olmaması nedeniyle program iki yıl sonra kapatılmıştır (Hilsenrath, 2012). 1929’da Michael Davis’in “Hospital Administration: A Career” isimli eseri yayımlanana kadar sağlık yönetimi alanında herhangi önemli bir gelişme olmamıştır. 1934 yılında sağlık hizmetleri yöneticiliği alanında açılan ilk program olan Chicago Üniversitesi’ndeki “Hastane Yönetimi Yüksek Lisans Programı” açılmıştır (Hilsenrath, 2012; Çimen, 2010; Güngör Önlen ve Öngel, 2018; Yorulmaz, 2019; Şahin ve Ocak, 2019). 1946 yılında ise Iowa Üniversitesi’nde hastane ve sağlık yönetimi alanındaki ilk doktora programı açılmıştır (Güngör Önlen ve Öngel, 2018). 1960’lı yıllara gelindiğinde İngiltere’nin öncülüğünde Avrupa’da sağlık kurumları yönetimi alanıyla ilgili eğitimler yaygınlaşmıştır (Tengilimoğlu vd., 2014; Güngör Önlen ve Öngel, 2018; Şahin ve Ocak, 2019).

Türkiye’de, uzun yıllar boyunca, sağlık kurumları yöneticiliği, tıbbi eğitim almış başhekim ve başhemşire gibi kişiler tarafından yapılmıştır (Güngör Önlen ve Öngel, 2018). Türkiye’de sağlık yönetimi alanında eğitim ilk kez 1963 yılında Sağlık Bakanlığı Mesleki Eğitim Genel Müdürlüğü’ne bağlı olarak kurulan Sağlık İdaresi Yüksek Okulu’nda başlamıştır. Daha sonra 1970 yılında Hacettepe Üniversitesi’nde Hastane İdaresi Yüksek Okulu açılmış ve burada 1975 yılına kadar yüksek lisans eğitimi verilmiştir. Programın adı 1975 yılında Sağlık İdaresi Yüksek Okulu (SİYO) olarak değiştirilmiştir. SİYO olarak 1975-82 yılları arasında eğitim veren okul 1982 yılında Hacettepe Üniversitesi’nde birleştirilerek eğitimine devam etmiştir (Çimen, 2010; Şener vd., 2010).

Sağlık yönetimi alanında eğitim faaliyetleri İstanbul, Ege, Marmara Üniversiteleri ve diğer üniversiteler ile 1988’li yıllar itibariyle yaygınlaşmıştır. 1990’lı yıllar itibariyle ise sağlık yöneticiliği ile ilgili teorik ve mesleki bilgi birikimi giderek artmıştır (Şener vd., 2010). 1996 yılında Ankara, Marmara ve Başkent Üniversitelerinde ve 2007’de Okan Üniversitesi’nde farklı fakülteler bünyesinde Sağlık Yönetimi Bölümü kurulmuştur (Kıyak, 2013).

Türkiye'de Sağlık İdaresi Yüksek Okulu ile başlayan sağlık yönetimi eğitimi alanında farklı isimler altında eğitim verilmeye devam etmiştir (Yorulmaz vd., 2015; Yorulmaz ve Gençtürk, 2018). 2016 yılında “Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Başkanlığı, Yüksek Öğretim Yürütme Kurulunun 16.11.2016 tarihli toplantısında, farklı fakülteler bünyelerinde yer alan farklı isimlerdeki sağlık kurumları yönetimi eğitimi veren bölümlerin hepsinin adının "Sağlık Yönetimi" olarak değiştirilmesine karar verilmiştir.” (Uğurluoğlu, 2019).

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

3.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, yükseköğretim kurumları çerçevesinde sağlık yönetimi lisans eğitiminin profilini ortaya koymaktır. Bu kapsamda 2022 yılı sağlık yönetimi bölümü lisans programlarının öğrenci, akademik personel ve üniversite profilinin tanımlanması planlanmıştır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Tanımlayıcı tipte olan bu durum saptama çalışmasında ikincil veriler kullanılmıştır. Sağlık yönetimi lisans eğitimi veren yükseköğretim kurumlarına ilişkin veriler, Yükseköğretim Lisans Program Atlası (YÖK Atlas) ve Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi (YÖK İstatistik) veri tabanları ile Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında lisans düzeyinde eğitim-öğretim veren sağlık yönetimi bölümlerinin web sayfaları taranarak elde edilmiştir.

3.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini 2022 yılı itibarıyla Türkiye ve KKTC'de sağlık yönetimi alanında lisans eğitimi faaliyetini sürdüren 86 üniversite oluşturmaktadır. Araştırmada örneklem seçme yoluna gidilmeden sağlık yönetimi lisans eğitimi veren tüm üniversitelere ulaşılmıştır.

3.4. Verilerin Analizi

Verilerin analizi için araştırmacılar tarafından Microsoft Excel programında veri toplama formu hazırlanmıştır. İlgili veri tabanlarından elde edilen veriler bu forma aktarılmış ve değişkenlere ilişkin frekans ve yüzde analizleri yapılmıştır.

3.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

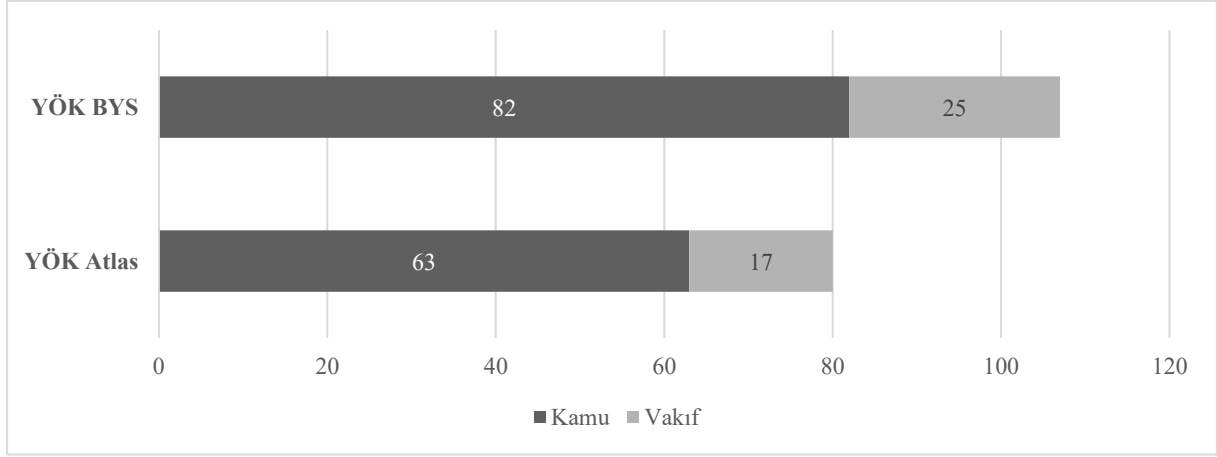
Araştırmaya sağlık yönetimi alanında lisans eğitimi veren YÖK'e bağlı üniversiteler dahil edilmiştir. 2022 yılı itibarıyla aktif bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetini sürdürmeyen ve web sitesinde bölüme ilişkin bilgilendirme bulunmayan üniversiteler kapsam dışında tutulmuştur. Ayrıca çalışma sadece lisans eğitimi veren üniversiteler ile sınırlandırılmıştır. Ön lisans ve lisansüstü eğitimlere ilişkin verilere yer verilmemiştir.

4. BULGULAR

Çalışmaya ilişkin bulgular i) Sağlık Yönetimi Lisans Eğitimi Veren Üniversitelere İlişkin Bulgular ve ii) Akademik Personel ve Öğrencilere İlişkin Bulgular olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

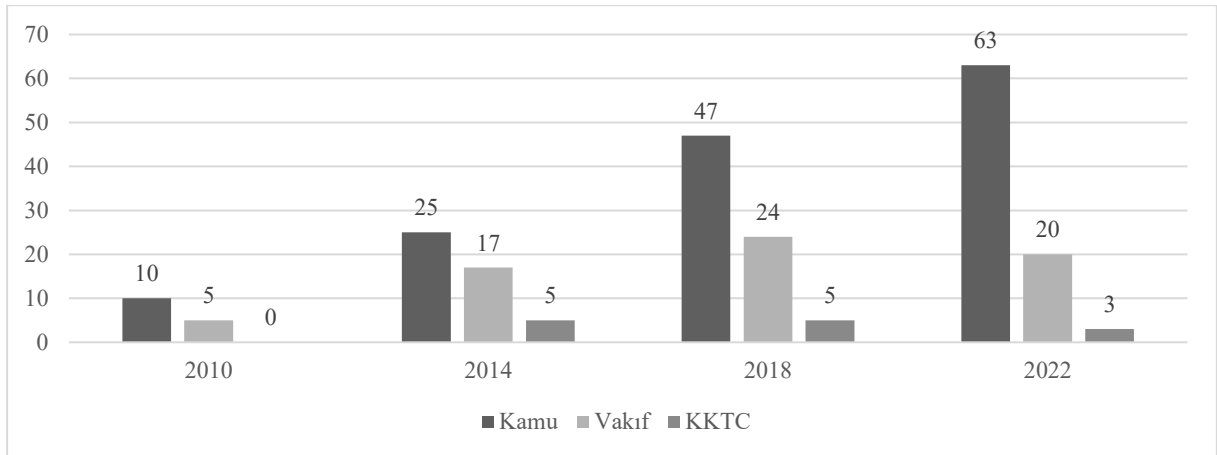
4.1. Sağlık Yönetimi Lisans Eğitimi Veren Üniversitelere İlişkin Bulgular

Bu kapsamda, 2022 yılı itibarıyla sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversitelerin sayısı, türleri, birimlere göre dağılımı, en çok tercih edilen üniversiteler ile en yüksek puanla öğrenci alan üniversitelere ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Şekil 1. Sağlık Yönetimi Lisans Eğitimi Veren Üniversiteler

Şekil 1’de Yükseköğretim Lisans Program Atlası ve Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanlarına göre 2022 yılında sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversite sayıları ve bu üniversitelerin kurumlara göre dağılımı verilmiştir. Şekil incelendiğinde 2022 yılı itibarıyla Türkiye’de sağlık yönetimi alanında lisans düzeyinde eğitim veren üniversite sayısının, Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi’ne göre 107, Yükseköğretim Lisans Program Atlası’na göre ise 80 olduğu görülmektedir. Üniversitelerin kurumlara göre dağılımı incelendiğinde Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanındaki 107 üniversitenin 82’sinin devlet üniversitesi, 25’inin vakıf üniversitesi olduğu; YÖK Lisans Program Atlası veri tabanındaki 80 üniversitenin 63’ünün devlet üniversitesi, 17’sinin vakıf üniversitesi olduğu görülmektedir.

Araştırmacılar tarafından yapılan incelemeler sonucunda sağlık yönetimi alanında lisans düzeyinde eğitim veren üniversitelerin sayısının veri tabanlarına göre farklılık göstermesinin nedeninin Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanının aktif bir şekilde öğrenci almayan üniversiteleri de kapsama almasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. İlgili üniversitelerin web siteleri incelendiğinde sayfasında bölüm adı yer alan ancak eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmayan 21 üniversite araştırma kapsamından çıkarılmıştır. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde aktif bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetine devam ettiği tespit edilen 63’ü devlet üniversitesi, 23’ü vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 86 üniversite üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Şekil 2. Yıllara Göre Sağlık Yönetimi Lisans Eğitimi Veren Üniversite Sayıları ve Türleri

Şekil 2’de sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversitelerin yıllara ve türüne göre dağılımı verilmiştir. Veriler ÖSYM’nin ilgili yıllara ait tercih kılavuzları ve YÖK Atlas veri tabanı incelenerek elde edilmiştir. Buna göre 2010 yılında sağlık yönetimi alanında lisans düzeyinde eğitim veren üniversite sayısı 15 iken, 2022 yılına gelindiğinde bu sayının %473,3 artış göstererek 86’ya ulaştığı görülmüştür. Şekil incelendiğinde sağlık yönetimi alanında lisans düzeyinde eğitim veren üniversite sayısının 2010-2018 yılları arasında ciddi bir artış gösterdiği söylenebilir. Bu

üniversiteler öğretim türüne göre ele alındığında ise 86 üniversitenin tamamında örgün eğitim verildiği, bunlardan 9'unda ikinci öğretim ve 2'sinde ise açık öğretim türünde eğitim verildiği görülmüştür.

Türkiye'de 2010-2022 yılları arasında sağlık yönetimi alanında lisans düzeyinde eğitim veren üniversitelerin türü incelendiğinde ise ağırlığın kamu üniversitelerinde olduğu görülmektedir. 2010 yılında tüm üniversitelerin içinde kamu üniversitelerinin oranı %66,6 (n=10) iken bu oran 2022 yılında %73,3'e (n=63) ulaşmıştır (Şekil 2). 2010 yılında sağlık yönetimi eğitimi veren vakıf üniversitelerinin sayısı 5 iken, 2018 yılında bu sayı yaklaşık 5 katına çıkarak 24'e yükselmiştir. 2022 yılına gelindiğinde ise bazı vakıf üniversitelerinde sağlık yönetimi bölümünün kapatıldığı ve bu nedenle bir düşüş olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Sağlık Yönetimi Lisans Eğitiminin Sunulduğu Birimler

Fakülte/Yüksekokul	Sağlık Yönetimi Bölüm Sayısı
Sağlık Bilimleri Fakültesi	60
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	15
İşletme Fakültesi	3
Uygulamalı Bilimler Fakültesi	3
Açık Öğretim Fakültesi	2
Sağlık Yüksekokulu/Sağlık Bilimleri Yüksekokulu	2
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	1
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	1
Toplam	87*

2022 yılı sağlık yönetimi lisans programının sunulduğu birimlerin dağılımı Tablo 1'de sunulmuştur. Veriler YÖK İstatistik ve üniversite web siteleri incelenerek elde edilmiştir. Toplam sayının değerlendirme kapsamına alınan sayıdan yüksek olmasının nedeninin Medipol Üniversitesi'nin hem Sağlık Bilimleri Fakültesi hem de Sağlık Bilimleri Yüksekokulu olmak üzere 2 farklı birimde lisans eğitimi vermesinden kaynaklandığı belirlenmiştir. Tabloda görüldüğü gibi sağlık yönetimi lisans eğitimi 8 farklı birimde sunulmaktadır. Buna göre bölümün %69 (n=60) ile ağırlıklı olarak Sağlık Bilimleri Fakültesinde yer aldığı görülmektedir. Bunu %17 (n=15) ile İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin izlediği saptanmıştır.

Tablo 2. En Çok Tercih Edilen ve En Yüksek Puan ile Öğrenci Alan Üniversite Sıralaması

Sıra	En Çok Tercih Edilen Üniversiteler	Tercih Sayısı	Sıra	En Yüksek Puan ile Alan Üniversiteler	Puan	Başarı Sırası
1	Selçuk Üniversitesi	3715	1	İstanbul Medipol Üniversitesi (İngilizce-Burslu) ¹	348,952	179.652
2	Bandırma 17 Eylül Üniversitesi	3199	2	Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi (Burslu) ²	340,739	207.471
3	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	3174	3	Başkent Üniversitesi (Burslu) ²	333,873	233.563
4	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	3162	4	İstanbul Medipol Üniversitesi (Burslu) ¹	333,576	234.78
5	Süleyman Demirel Üniversitesi	3031	5	Hacettepe Üniversitesi	329,278	252.655
6	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	2965	6	İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa	322,079	285.291
7	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	2855	7	Bezm-İ Âlem Vakıf Üniversitesi (Burslu)	318,936	300.751
8	Ankara Üniversitesi	2745	8	Marmara Üniversitesi ²	317,621	307.362
9	Trakya Üniversitesi	2697	9	Ankara Üniversitesi ²	317,551	307.732
10	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	2526	10	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi (Burslu)	316,818	311.432

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi 2019-2024 arası FIBAA tarafından akredite edilmiştir.

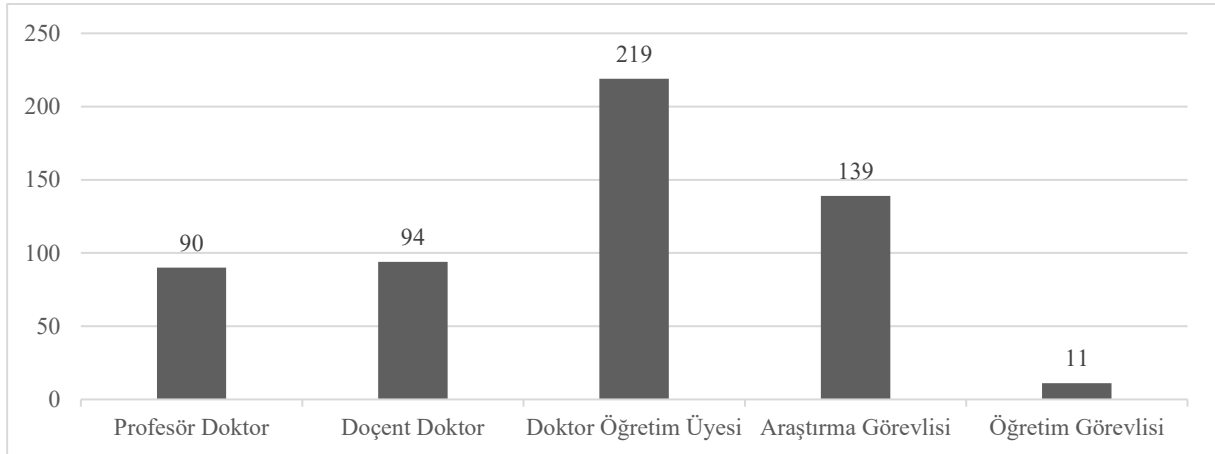
² Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi (2022-2026), Başkent Üniversitesi (2019-2028), Marmara Üniversitesi (2020-2025), Ankara Üniversitesi (2021-2026) SABAK tarafından akredite edilmiştir.

Tablo 2’de 2022 yılı sağlık yönetimi lisans programında en çok tercih edilen ilk 10 üniversite ile aynı yıl en yüksek puan/başarı sırası ile öğrenci alan ilk 10 üniversiteye yer verilmiştir. Tablo incelendiğinde öğrencilerin üniversite seçimi yaparken büyükşehir statüsüne sahip illerdeki kamu üniversitelerini daha fazla tercih ettikleri görülmüştür. 2022 yılı için sağlık yönetimi alanında 3715 ile en fazla tercih edilen Selçuk Üniversitesi’ne ayrılan kontenjan sayısı 82’dir. Üniversitelere ayrılan kontenjanlar göz önüne alındığında tercih edilme sayısının oldukça yüksek olması dikkat çekmiştir. Ancak en yüksek puanla öğrenci alan ilk on üniversite incelendiğinde ağırlığın vakıf üniversitelerinin tam burslu bölümlerinde (n=6) olduğu ve İstanbul (n=7) ve Ankara (n=3) illerinde yoğunlaştığı görülmüştür. En yüksek puanla öğrenci alan 10 sağlık yönetimi programının 5’inin çeşitli kurumlar tarafından akredite edilmiş olduğu görülmüştür. Ayrıca sağlık yönetimi alanında öncü bölümler arasında yer alan Başkent Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi’nin en yüksek puanla öğrenci alan üniversiteler arasında olduğu saptanmıştır.

4.2. Akademik Personel ve Öğrencilere İlişkin Bulgular

Bu kapsamda 2022 yılı itibariyle sağlık yönetimi alanında eğitim veren akademik personelin unvanlarına göre dağılımı, üniversite türüne göre kontenjan sayıları, bölüme yerleşen öğrenci sayıları ve öğrenim durumları, bölümden mezun olan öğrencilerin yıllara göre dağılımına ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Şekil 3. Öğretim Elemanlarının Akademik Unvanlarına Göre Dağılımı

Sağlık yönetimi alanında lisans eğitimi veren öğretim elemanlarının akademik unvanlarına göre dağılımı Şekil 3’te verilmiştir. Veriler alınırken akademik kadrosuna ilişkin herhangi bir bilgilendirmeye rastlanmayan Anadolu Üniversitesi (Açık Öğretim Fakültesi), Atatürk Üniversitesi (Açık Öğretim Fakültesi), Doğu Akdeniz Üniversitesi (KKTC), Girne Amerikan Üniversitesi (KKTC) ve Lefke Avrupa Üniversitesi (KKTC) kapsam dışında tutulmuş olup 81 üniversite üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Veriler Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanından alınmıştır. Buna göre sağlık yönetimi bölümünde eğitim veren toplam 553 akademik personelin %40’ının doktor öğretim üyesi, %25’inin araştırma görevlisi, %17’sinin doçent doktor, %16’sının profesör doktor ve %2’sinin öğretim görevlisi olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Üniversite Türüne Göre Kontenjan Sayısı

Üniversite Türü	Kontenjan sayısı	Yerleşen sayısı	Doluluk oranı (%)
Devlet	4228	4144	98
Vakıf	427	427	100
KKTC	60	21	35
Toplam	4715	4592	97,4

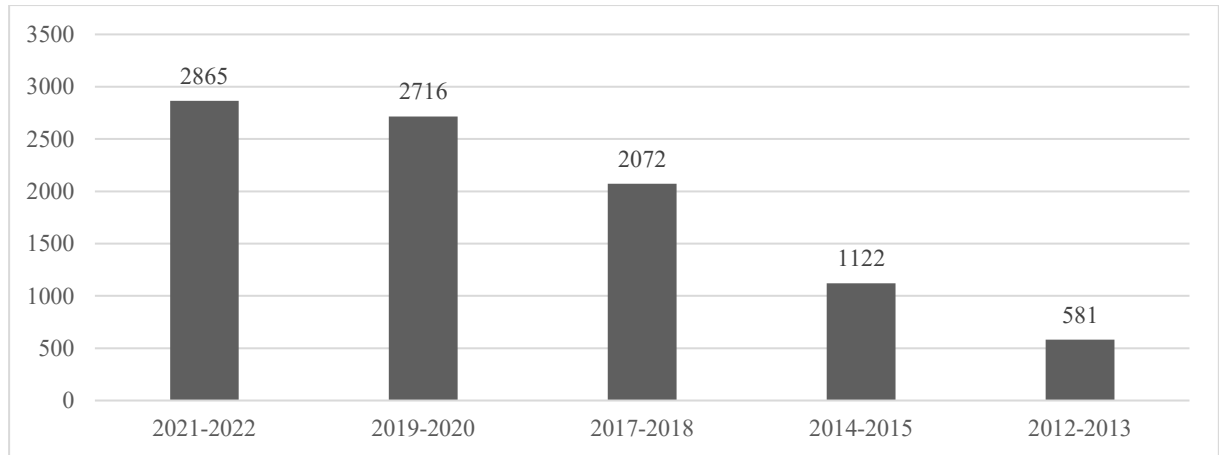
Tablo 3’te 2022 yılı üniversite türüne göre sağlık yönetimi bölümü kontenjan sayıları ve yerleşen öğrenci sayıları sunulmuştur. Tablo incelendiğinde 2022 yılı için öğrenci alan 80 üniversitenin sağlık yönetimi bölümlerine ayrılan toplam kontenjan sayısı 4715 olmuştur ve boş kontenjan oranı % 2,6 bulunmuştur. Vakıf üniversitelerinin doluluk oranı %100 iken bu oranın KKTC üniversitelerinde %35’e düştüğü görülmüştür.

Tablo 4. Bölüme Yerleşen Öğrencilerin Öğrenim Durumları

Öğrenim Durumu	Sayı	Oran (%)
Liseden mezun, daha önce hiç üniversiteye yerleşmeyen	2012	43
Liseden yeni mezun, ilk kez sınava giren	1418	30,3
Daha önce bir üniversiteden mezun olan	801	17,1
Üniversitede öğrenci iken sınava girip yerleşen	377	8,1
Toplam	4608	98,5

2022 yılında sağlık yönetimi lisans programına yerleşen öğrencilerin öğrenim durumlarına ilişkin bulgular Tablo 4'te yer almaktadır. Buna göre bölüme yerleşen öğrencilerin %43'ünün ilk kez bir üniversiteye yerleşen öğrencilerden oluştuğu, %17'sinin ise daha önce üniversitelerin herhangi bir bölümünden mezun olan ve ikinci defa üniversite okuyacak öğrencilerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca programa yerleşen öğrencilerin %30'unun liseden yeni mezun öğrenciler olduğu görülmektedir. Herhangi bir üniversitede var olan eğitimine devam ederken yeniden sınava girerek sağlık yönetimi bölümünü okumak isteyen öğrencilerin oranı ise %8'dir.

Şekil 4. Sağlık Yönetimi Lisans Programından Mezun Olan Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 4'te sağlık yönetimi lisans programından mezun olan öğrencilerin 2013-2022 yılları arasındaki dağılımı verilmiştir. Veriler Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanından alınmıştır. Veriler toplanırken Sağlık Kurumları Yönetimi, Sağlık Kurumları İşletmeciliği, Sağlık Kuruluşları Yöneticiliği, Sağlık İdaresi, Sağlık Yönetimi vb. bölüm adlarının tümü "Sağlık Yönetimi" olarak YÖK Başkanlığı'nın 16/11/2016 tarihli kararı ile değiştirildiğinden bahsedilen bölüm adları ile mezun olan öğrenci sayıları da dikkate alınmıştır. Açık öğretim fakültelerinden mezun olan öğrenciler kapsama alınmamıştır. Buna göre sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversite sayısının yıllar itibarıyla artmasına paralel olarak mezun öğrenci sayısı da artış göstermiştir. 2012-2013 yılları arasında 581 olan mezun sayısının 2014-2015 yılları arasında yaklaşık 2 kat arttığı ve 2022 yılına gelindiğinde bu sayının yaklaşık 5 katına çıktığı görülmektedir. Sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversite sayısının yüksek bir artış gösterdiği 2018 yılından itibaren ise mezun sayısının ciddi bir şekilde artış göstermediği saptanmıştır.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Yükseköğretim kurumlarının sunduğu lisans eğitimi günümüz bilgi toplumunda önemli bir rol oynamaktadır. Birçok pozisyon için asgari eğitim şartı haline gelen lisans eğitimi profesyonelleşme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Türkiye'de yaklaşık 60 yıllık bir geçmişe sahip olan sağlık yönetimi lisans programı nitelikli ve profesyonel sağlık yöneticisi yetiştirme amacı gütmektedir. Sağlık kurumları, etkili sağlık hizmeti sunumu için profesyonel yöneticilere gereksinim duymakta ve bu gereksinim günden güne artmaktadır. Bu çalışma ile sağlık yönetimi lisans eğitiminin Türkiye'deki mevcut durumunun üniversite, akademisyen ve öğrenci bazında ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak YÖK Atlas ve YÖK Bilgi Yönetim Sistemi veri tabanları ile sağlık yönetimi lisans programı bulunan üniversitelerin web siteleri taranmış ve 2022 yılı itibarıyla sağlık yönetimi

alanında aktif bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetini sürdürdüğü tespit edilen 86 yükseköğretim kurumu araştırmacılar tarafından belirlenen kriterler çerçevesinde incelenmiştir. Böylece son yıllarda kurum ve mezun sayısı hızla artan sağlık yönetimi lisans programına ilişkin durum ortaya konulmuştur.

Sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversite sayılarının yıllara göre dağılımı incelendiğinde üniversite sayısının 2010-2018 yılları arasında ciddi bir artış gösterdiği saptanmıştır. 2010 yılında 15 üniversitede eğitim verilirken 2022 yılında bu sayı yaklaşık 7 kat artarak 86'ya ulaşmıştır. Bu durum profesyonel sağlık yöneticisine olan ihtiyacın arttığını ve bu alanda öğrenci yetiştirmenin giderek daha da önemli hale geldiğini göstermektedir. Şahin ve arkadaşları (2000) sağlık hizmeti veren kuruluşların, tıbbi kuruluş olmanın yanı sıra ekonomik ve toplumsal amaçlarının da olduğunu ve bu nedenle de profesyonel yöneticilik eğitimi alan kişiler tarafından yönetilmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Kurt (2016, s. iv) ise çalışmasında hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sağlık kurumlarının yönetiminde profesyonel sağlık yöneticileri yetiştirmenin önemini vurgulamıştır. Ayrıca 2010-2022 yılları arasında sağlık yönetimi lisans eğitiminin ağırlıklı olarak kamu üniversitelerinde verildiği saptanmıştır. Bu durumun Türk kültüründe sosyal devlet - paternalist devlet anlayışından hareketle eğitim hizmetlerinin devlet kanalıyla ücretsiz olarak verilmesi gerektiğine olan inancın bir göstergesi olduğu söylenebilir. Serter (1982, s. 381) de eğitimin, devletin sosyal görevlerinden biri olduğunu ifade etmiştir.

Sağlık yönetimi lisans eğitiminin sunulduğu birimler incelendiğinde 8 farklı fakülte/yüksekokul bünyesinde eğitim sunulduğu saptanmıştır. Bu durum, sağlık yönetimine ilişkin eğitim faaliyetlerinin sağlık bilimleri ve sosyal bilimler gibi farklı disiplinler bünyesinde yürütüldüğünü göstermekte ve bölümün disiplinlerarası bir yaklaşıma sahip olduğunu desteklemektedir. Sağlık Yönetimi alanı sağlık hizmetlerinin etkili bir şekilde yönetilmesi, kaynakların verimli bir şekilde kullanılması, yasal düzenlemelere ve etik standartlara uyulması gibi birçok yönetsel ve organizasyonel unsuru içermesinin yanı sıra tıp, halk sağlığı ve sağlık politikaları gibi sağlığa ilişkin unsurları da içermektedir. Bu açıdan bakıldığında eğitimin farklı fakültelerde veriliyor olması, sağlık yönetimi öğrencilerine bütüncül bir bakış açısı kazandırmada uygun bir ortamın yaratılmasına katkı sunduğu söylenebilir.

Öğrencilerin tercih eğilimleri ve yerleşme puanları ele alındığında en fazla büyükşehir statüsüne sahip illerdeki kamu üniversitelerini tercih ettikleri görülmüştür. Yaman ve Çakır (2017, s. 66) Türkiye'de üniversitelerin büyük çoğunluğunun devlet tarafından kurulmuş olmasının, akademik açıdan daha başarılı olduklarına yönelik bir algı oluşturduğunu ve bu nedenle de öğrencilerin tercih odağında yer almalarını sağladığını vurgulamıştır. Ancak en yüksek puanla öğrenci alan üniversitelerin çoğunluğunun vakıf üniversitelerinin tam burslu bölümleri olduğu ve ağırlıklı olarak İstanbul ve Ankara illerinin tercih edildiği saptanmıştır. Bu durumun günümüzde birçok vakıf üniversitesinin, öğrencilerin tercihlerini etkileyebilecek çeşitli olanaklar sunmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ulusoy ve arkadaşları (2014, s. 21), vakıf üniversitelerinin öğrencilere sunduğu sosyal, kültürel ve ekonomik imkanların kamu üniversitelerine kıyasla daha fazla olmasının öğrencilerin bu üniversiteleri tercih etmelerinde etkili olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca en yüksek puanla öğrenci alan üniversitelerin yaklaşık üçte ikisinin çeşitli kurumlar tarafından akredite edilmiş olduğu görülmüştür. Son yıllarda yükseköğretim kurumları ve bu kurumlarda eğitim alan öğrenci sayısındaki hızlı artışla birlikte nitelik açısından eğitim kalitesinin yükseltilmesine ilişkin ulusal düzeyde ve kurum düzeyinde faaliyetler yürütülmektedir. Bu kapsamda ulusal düzeyde Yükseköğretim Kalite Kurulu (YÖKAK) ve kurum düzeyinde ise çeşitli akreditasyon kuruluşlarından bölümlerin bireysel başvuruları ile yapılan akreditasyon çalışmaları bulunmaktadır. YÖK Atlas veri tabanı incelendiğinde Sağlık Bilimleri Fakültesi bünyesi altında eğitim-öğretim faaliyeti yürüten Başkent Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi'nin sağlık yönetimi bölümlerinin son beş yıllık süreçte Sağlık Bilimleri Eğitim Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği (SABAK) tarafından akredite edildiği (SABAK, 2023) ve İstanbul Medipol Üniversitesi sağlık yönetimi bölümünün ise Uluslararası İşletme Yönetimi Akreditasyon Kurumu (Foundation for International Business Administration Accreditation-FİBAA) (Medipol Üniversitesi, 2023) tarafından akredite edildiği görülmüştür. Bunların, özellikle Başkent Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi gibi alanda öncü üniversiteler olması dikkat çekicidir. Aynı zamanda en yüksek puanla öğrenci alan üniversitelerden altı tanesinin akredite olmuş olması bu üniversitelerin verdikleri eğitimin kalitesini yükseltme çabası içerisinde olduğunu göstermektedir. Yükseköğretim Kalite Kurulu'nun (YÖKAK) da bu konudaki stratejik hedefleri (Yükseköğretim Kalite Kurulu [YÖKAK], 2018) göz önüne alındığında akredite bölüm sayısında artış eğilimi olacağı düşünülmektedir.

Sağlık yönetimi alanında lisans eğitimi veren öğretim elemanlarının akademik unvanlarına göre dağılımı incelendiğinde alanda toplam 553 öğretim elemanın eğitim verdiği saptanmıştır. 2021 yılında yapılan bir çalışmada (Filiz, 2021, s. 619) sağlık yönetimi alanında eğitim veren akademik personel sayısının 440 olduğu, 2022 yılında

yapılan bir çalışmada ise sağlık yönetimi alanında eğitim veren akademik personel sayısının 515 olduğu belirtilmiştir. Bu trend sağlık yönetimi lisans programının akademik kadro açısından hızla büyüdüğünü göstermektedir. Veriler incelendiğinde öğretim elemanlarının büyük çoğunluğunun doktor öğretim üyesi olduğu saptanmıştır. Profesör doktor (n=90) ve doçent doktor (n=94) sayıları da göz önüne alındığında alanda akademik alt yapının güçlü olduğu söylenebilir.

Sağlık yönetimi lisans programına yerleşen öğrencilerin öğrenim durumları incelendiğinde öğrencilerin yaklaşık yarısının üniversiteye ilk defa yerleşen öğrenciler olduğu saptanmıştır. Bölümü ikinci üniversite olarak okumak isteyen (daha önce bir üniversiteden mezun veya halen bir üniversitede öğrenci) öğrencilerin oranı ise %25'tir. Bu durum düşünüldüğünde bölümün, hem üniversiteye ilk defa girecekler için hem de başka bölümleri okumuş/okumakta olan öğrenciler için cazip bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

Sağlık yönetimi lisans programından mezun olan öğrencilerin yıllara göre dağılımı incelendiğinde mezun sayısının 2012-2022 yılları arasında ciddi bir artış eğilimi gösterdiği saptanmıştır. Yıllar itibarıyla sağlık yönetimi lisans eğitimi veren üniversite sayısındaki artış da göz önüne alındığında mezun sayısının yüksek olmasının olağan bir durum olduğu söylenebilir. Özellikle 2012-2018 yılları arasında üniversite sayısındaki hızlı artış, mezun sayısında da artışı beraberinde getirmiştir. Ancak her yıl binlerce öğrencinin mezun olması alanda istihdam sorununun ortaya çıkmasına neden olmakta ve bu durum insan kaynağının yeterince verimli kullanılmamasına yol açmaktadır (Özata, 2017). Mezun öğrencilerin istihdam olanaklarının sınırlı olması, nicel artışın önüne geçilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır (Filiz, 2021, s. 623).

Sonuç olarak sağlık yönetimi lisans eğitimi, sağlık hizmetleri sektöründe kariyer yapmak isteyen bireyler için önemli bir adımdır. Karmaşık bir yapıya sahip olan ve hızla büyüyen sağlık sektörünü yönetecek yöneticiler yetiştiren eğitim kurumlarının sunacağı eğitim, gerekli bilgi ve beceriyi edindirme açısından önem arz etmektedir. Bu alanda eğitim almış bireyler, sağlık sistemlerinin etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesine katkıda bulunabilir ve hızla büyüyen sağlık sektörünün insan kaynağında önemli bir paydaş olarak yer alabilirler. Çalışma, sağlık yönetimi lisans programının hem üniversite hem akademi hem de öğrenci kapasitesinin her geçen yıl artış eğilimi gösterdiğini, ülkemizdeki görünürlüğünün yüksek olduğunu ve sağlık yönetimi alanına gereken önemin verildiğini göstermektedir. Sağlık yönetimi alanının bu artış eğilimini sürdürebilmesi için alanda eğitim veren kurumların sundukları eğitimi değişim, gelişim ve beklentilere uygun bir şekilde geliştirmeleri önem arz etmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Aba, G., Zekioğlu, A. ve Mete, M. (2020). Sağlık yönetimi öğrencilerinin güncel sağlık politikaları hakkındaki bilgi düzeylerinin incelenmesi. *Türkiye Klinikleri Journal of Health Sciences*, 5(2), 298-305. <http://doi.org/10.5336/healthsci.2020-74744>

Bektaş, G., Soyiç, N., Aytaç, B. ve Palasoğlu, E. D. (2020). Türkiye'de sağlık yönetimi eğitiminde mevcut durum ve bir vakıf üniversitesi staj ve uygulama örneği değerlendirilmesi. 4. *Uluslararası Sağlık Bilimleri Kongresi- Tam Metin Kitabı* (140-147). Ankara, Türkiye.

Çimen, M. (2010). Sağlık yönetimi ve sağlık yönetim eğitimi. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (3), 136-139.

Ersan, H., Türkmen, İ. ve Kaya, R. R. (2021). Sağlık kurumları işletmeciliği programlarının ders çeşitliliğinin analizi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(3), 792-809. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.818012>

Ersoy, K. ve Şahin, K. (1995). Hastane yönetimi: nereden başlamalı. *Toplum ve Hekim Dergisi*, 10(69-70), 6-9.

- Filiz, M. (2021). Sağlık yönetimi bölümünün eğitsel ve akademik yapısı. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(3), 614-624.
- Güngör Önlen, B. ve Öngel, V. (2018). Türkiye'de sağlık yöneticiliği eğitimi ve yüksek lisans öğrencilerinin öz değerlendirmeleri. *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 23, 887-903.
- Hilsenrath, P. E. (2012). Healthcare management education settings in the United States: history and perspective. *Journal of Management History*, 18(4), 386-401. <http://doi.org/10.1108/17511341211258738>
- Karaşin, Y. ve Tatlı, E. (2022). Sağlık yönetimi bölümünün akademik profili. *Sağlık Bilimleri ve Yaşam Dergisi*, 6(1), 55-65.
- Kıyak, M. (2013). Sağlık yönetimi eğitimi: durum ve öneriler. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 27, 30-33.
- Koçyiğit, S. Ç., Şenay, F., Dursun, T. N. ve Kahraman, G. (2018). Türkiye'de ki üniversitelerde sağlık yönetimi yüksek lisans eğitiminde muhasebe ve finansman dersleri üzerine bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 13(49), 149-166. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.vi.349077>
- Kurt, M.E. (2016). *Sağlık hizmetleri yöneticilerinin yönetim eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesi; Diyarbakır örneği* [Doktora Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Linnander, E. L., Mantopoulos, J. M., Allen, N., Nembhard, I. M. ve Bradley, E. H. (2017). Professionalizing healthcare management: a descriptive case study. *International Journal of Health Policy and Management*, 6(10), 555. <https://doi.org/10.15171/ijhpm.2017.40>
- Medipol Üniversitesi. (2023) *Akredite olan birimler*. <https://www.medipol.edu.tr/universite/kalite-guvencesi/akreditasyon/akredite-olan-birimler> adresinden 14 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Özata, M. (2017). *Sağlık yönetimi mezunları istihdam sorunları ve çözüm önerileri*. <http://ussam.org/tr/ussam/saglk-yonetimi-mezunlar-istihdam-sorunlar-ve-cozum-onerileri/> adresinden 15 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Özsarı, S. H. (2013). Sağlık yönetimi ve sağlık eğitimi ilişkisi. *Yükseköğretim Dergisi*, 3(1), 9-11
- Öztürk, Z. ve Ilman, E. (2015). Sağlık yönetimi ve işletmeciliği bölümünde okuyan öğrencilerin bölümü tercih nedenleri ile beklenti ve motivasyon düzeyleri üzerine bir araştırma. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 71-93. <https://doi.org/10.17218/husbed.28790>
- Sağlık Bilimleri Eğitim Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneği (SABAK). (2023). *Akredite Program Listesi*. <https://www.sabak.org.tr/index.php/tr/akreditasyon/akredite-olan-programlarin-listesi> adresinden 15 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Meslek Mensupları ile Sağlık Hizmetlerinde Çalışan Diğer Meslek Mensuplarının İş ve Görev Tanımlarına Dair Yönetmelik. (2014, 22 Mayıs). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/05/20140522-14.htm>
- SAYÇEP 2017 Çalışma Grubu. (2017). *Sağlık Yönetimi Ulusal Çekirdek Eğitim Programı 2017*. https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/egitim_ogretim_dairesi/Ulusal-cekirdek-egitimi-programlari/saglik_yonetimi.pdf adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Serter, N. (1982). Bir devlet görevi olarak eğitim. *Journal of Social Policy Conferences*, 31, 381-394.

- Şahin İ., Sargutan E. ve Tarcan M. (2000). Dünya’da ve Türkiye’de sağlık yönetimi eğitimi. *1. Ulusal Sağlık İdaresi Kongresi*. Ankara, Türkiye.
- Şahin, T. ve Ocak, S. (2019). Türkiye’de sağlık yönetimi disiplininde yürütülen tezlerin bibliyometrik analizi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(3), 543-558.
- Şener, E., Erdem, R. ve Akçakanat, T. (2010). Türkiye’de lisans düzeyinde sağlık yöneticisi yetiştiren kurumların akademik ve eğitsel profili. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 13(1), 29-44.
- Tengilimoğlu D., Işık O. ve Akbolat M. (2014). *Sağlık işletmeleri yönetimi* (6. Baskı). Nobel Yayın.
- Uğurluoğlu Aldoğan, E. (2019). Sağlık kurumları yönetimi eğitimi. Y. Akbulut (Ed.), *Sağlık kurumları yönetimi I* içinde (s. 1-21). Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Ulusoy, H., Tosun, N. ve Aydın, J.C. (2014). Türkiye’de sağlık yönetimi alanında lisans eğitimini sürdürmekte olan öğrencilerin genel profilinin belirlenmesine yönelik bir çalışma. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 1(2), 10-22. <https://doi.org/10.17681/hsp.96474>
- Yaman, T. T. ve Çakır, Ö. (2017). Üniversite tercihlerinin seçime dayalı konjoint analizi ile belirlenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 1(1), 65-84. <https://doi.org/10.31200/makuubd.337287>
- Yorulmaz, M. (2019). Sağlık yönetimi bölümü öğrencilerinin bölümü tercih etme nedenlerinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(1), 74-82. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.506880>
- Yorulmaz, M. ve Gençtürk, M. (2018). Türkiye’de sağlık yönetimi mesleğinin karşılaştığı temel sorunlar: nitel bir çalışma. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(4), 1310-1321. <https://doi.org/10.15295/bmij.v6i4.299>
- Yorulmaz, M., Gençtürk, M. ve Demirkıran, M. (2015). Historical development of health management training in Turkey. *Journal of International Health Sciences and Management*, 1(1), 14-20.
- Yükseköğretim Kalite Kurulu (YÖKAK). (2018). *YÖKAK 2019-2023 stratejik planı*. https://yokak.gov.tr/Common/Docs/sp/Yokak_2019_2023_Stratejik_Plan.pdf adresinden 16 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2023). *Yükseköğretim bilgi yönetim sistemi*. <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2023). *Yükseköğretim program atlası*. <https://yokatlas.yok.gov.tr/> adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.

CUMHURBAŞKANLIĞI KARARNAMELERİNİN YARGISAL DENETİMİ

JUDICIAL REVIEW OF PRESIDENTIAL DECREES

Burç Volkan ZOR¹
Prof. Dr. Yüksel METİN²

ÖZ

16 Nisan 2017 tarihli Anayasa değişikliğiyle birlikte tek başına yürütme organı olan Cumhurbaşkanı'na yasama yetkisine benzer şekilde asli ve ilk elden düzenleme yetkisini de kapsayan, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarma yetkisi verilmiştir. Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin Anayasa'ya aykırılığı iddialarını inceleme yetkisi ve görevi ise diğer idari düzenlemelerden farklı olarak Anayasa Mahkemesi tarafından yerine getirilmektedir. Anayasa Mahkemesi Cumhurbaşkanlığı kararnamelerini soyut norm denetimi kapsamında hem şekil hem esas yönünden, somut norm denetimi kapsamında ise sadece esas yönünden denetleme yetkisine sahiptir. Anayasa Mahkemesi, 23 Ocak 2020 tarihinde verdiği ilk karardan başlayarak bugüne kadar toplam 43 kararda 153 ayrı hükmü incelemiş ve bunların yaklaşık olarak %40'ını iptal etmiştir. Mahkemenin verdiği kararlarda dikkat çeken bir diğer husus ise oybirliği ile verdiği kararların oyçokluğu ile verdiği kararlardan daha az sayıda olmasıdır. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hukuki niteliği, kapsamı, mahfuz alan oluşturup oluşturmadığı, normlar hiyerarşisindeki yeri gibi üzerinde tartışılan konular ve Anayasa Mahkemesi tarafından yapılan denetimin şekilleri, türleri, Mahkemenin verdiği kararların istatistikî verileri ve tespit edilen önemli kararlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Mahfuz Alan, Anayasal Denetim, Somut Norm Denetimi, Soyut Norm Denetimi.

JEL Sınıflandırma Kodları: K10, K19.

ABSTRACT

With the Constitutional amendment dated April 16, 2017, the President, who is the sole executive organ, was given the authority to issue a Presidential decree, which includes the primary and first-hand regulatory authority, similar to the legislative power. Unlike other administrative regulations, the Constitutional Court has the authority and duty to examine the claims of unconstitutionality of presidential decrees. The Constitutional Court has the authority to audit Presidential decrees both in terms of form and substance within the scope of an abstract review of norms, but only in terms of substance within the scope of concrete norm control. Starting from its first decision on January 23, 2020, the Constitutional Court has reviewed 153 separate provisions in 43 decisions and has annulled approximately 40% of them. Another point that draws attention in the decisions given by the court is that the unanimous decisions are less in number than the decisions made by the majority of the votes. In the study, the subjects discussed such as the legal nature and scope of the Presidential decrees, whether they create a protected area, their place in the hierarchy of norms, and the forms and types of supervision by the Constitutional Court, the statistical data of the decisions made by the Court and the important decisions determined are examined.

Keywords: Presidential Decree, Protected Area, Constitutional Audit, Concrete Norm Control, Abstract Review of Norms.

JEL Classification Codes: K10, K19.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, burcvolkan@gmail.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, yukselmetin@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

With the 2017 constitutional amendment, one of the most important powers given to the President with the transition from the parliamentary government system to the Presidential government system is the power to issue a presidential decree. Presidential decrees have similar features to legislative acts, such as their being primary and first-hand regulatory features. Unlike other administrative acts, the judicial review of presidential decrees is conducted by the Constitutional Court. Since there is no limitation in terms of the form conditions in the issuance of Presidential Decrees, they can enter into force much faster and easier. The main purpose of the study is to determine the legal nature of the Presidential decrees and the effectiveness of the judicial review by the Constitutional Court. The scope of the study is related to the Presidential decrees issued in ordinary periods. In the study, presidential decrees issued in extraordinary times were not examined, only the differences between these decrees were briefly mentioned.

Design/methodology/approach:

The study has been prepared in three parts, excluding the introduction and conclusion parts. In the study, first of all, the legal qualities of the Presidential decrees and the controversial issues were determined. Subsequently, the subject of judicial review of presidential decrees has been studied. The first judicial review decision regarding the Presidential decrees made by the Constitutional Court was published in the Official Gazette of the Republic of Turkey on January 23, 2020. From this date until 22 June 2023, 153 different provisions in 43 court decisions were examined by the Constitutional Court. By examining all the decisions and all the provisions of the Constitutional Court, the direction of the decisions of the Constitutional Court on the controversial issues related to the Presidential decrees has been determined. In the decisions given by the Constitutional Court, the number of annulments and rejections by years has been calculated statistically. The unanimity, majority of votes and the number of dissenting votes in the decisions of the Constitutional Court were determined. All these determinations are shown visually with three tables in the study. Finally, in the section of the statistical evaluation of the decisions of the Constitutional Court, an evaluation has been made because of these determinations.

Findings:

Presidential Decree No. 1, the first Presidential Decree published after the 2017 Constitutional Amendment, was published in the Official Gazette of the Republic of Turkey on 10 July 2018. The last Presidential Decree that has already been published is the Presidential Decree No. 149 published on 16 June 2023. Judicial review of 43 decisions made by the Constitutional Court in this period is substantial. A total of 153 provisions were examined in 43 judicial reviews by the Constitutional Court. 78 of the examined judgments were rejected, 60 of them were annulled, and it was decided that there was no room for a decision on 15 judgments. The court decided to reject the demands with a rate of 51%. The amount of supervision by the Constitutional Court tends to increase over the years. The number of judicial reviews of the Constitutional Court held in 2020-2023 is 9-11-17 and 6, respectively; The number of verdicts examined by the court are 20, 29, 95 and 9, respectively. Another remarkable point in the decisions of the Constitutional Court is that the number of unanimous decisions is less than the number of decisions taken by majority vote. Especially in 2021, the number of unanimous decisions is 24 percent. Regarding the use of opposition votes, the percentage of decisions with 6 or 7 opposition votes is 49%. In other words, if 1 or 2 members think differently, the direction of a quarter of the decisions will change. And almost all of these are decisions that were rejected.

Conclusion and Discussion:

With the presidential decrees taking their place in the history of Turkish law, discussions on their legal nature, their place in the hierarchy of norms and whether there is a protected area have started and are continuing. Our opinion on these issues is that Presidential decrees are administrative acts, even if they have similar features to legislative acts. These decrees are located below the laws in the hierarchy of norms and Presidential decrees do not have any protected areas. Although presidential decrees are administrative acts, their judicial review is carried out by the Constitutional Court. Considering the lower number of unanimous decisions regarding the judicial review of presidential decrees, the reasons for dissenting votes, and the debates in the election of the members of the Constitutional Court, we conclude that an effective review was not carried out by the Court. Considering these issues, it is considered that it would be appropriate for Presidential decrees to be subject to administrative judicial review, as in all other administrative acts related to the executive.

1. GİRİŞ

Türkiye’de 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum neticesinde gerçekleşen Anayasa değişikliği ile Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmiş ve yürütme organının başı olan Cumhurbaşkanına kararname çıkarma yetkisi verilmiştir. Eski sistemde de var olan Cumhurbaşkanları Kararnameleri, Anayasa değişikliği ile çok farklı bir hukuki statüye kavuşturulmuştur. Eski sistemde Cumhurbaşkanı yürütmenin sorumsuz kanadı ve temsili yetkilere sahipken, yeni sistemde Cumhurbaşkanları Kararnameleri³ ile yürütme fonksiyonuna ilişkin asli ve ilk elden düzenleme yapma yetkisi hükümetin ve devletin başı olarak tek başına Cumhurbaşkanına verilmiştir. Cumhurbaşkanı tarafından ilk çıkarılan CBK 10.07.2018 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve en son 16.06.2023 tarihinde 149 sayılı CBK yayımlanmıştır. Anayasa’nın 148. maddesi ile idarenin düzenleyici işlemlerinden farklı olarak, CBK’ların yargısal denetimi Anayasa Mahkemesi’ne bırakılmıştır. Mahkeme tarafından verilen ve bu çalışmada incelenen 43 karara rağmen; CBK’ların hukuki niteliği, normlar hiyerarşisindeki yeri, mahfuz alan tartışması, sınırları, yasak alanlar, denetim şekilleri, denetim yolları, kanunlara uygunluğunun denetiminin yapılıp yapılamayacağı gibi hususlarda öğretilerdeki görüş farklılıkları sona ermiş değildir. Çalışmanın devamında bu hususlar Resmî Gazete’de yayımlanan CBK’lara ilişkin tüm kararların incelenmesi ve istatistiksel analizlerinin yapılması suretiyle değerlendirilmiştir.

2. CUMHURBAŞKANLIĞI KARARNAMELERİNİN HUKUKİ NİTELİĞİ

2.1. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Kaynağı

Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri kaynağını doğrudan Anayasa’dan almaktadır. Anayasa’nın Cumhurbaşkanı’nın görev ve yetkilerini düzenlediği 104. maddesinin 17. fıkrası Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin genel hükümlerini düzenlemiştir (Yelken, 2022, s. 151-152; Arıçoğlu, 2017, s. 32). Buna göre;

“Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde yer alan siyasi haklar ve ödevler Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenemez. Anayasada münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Kanunda açıkça düzenlenen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin aynı konuda kanun çıkarması durumunda, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelir.”

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hukuki rejimini belirleyen 104. maddenin 17. fıkrası dışında Anayasanın diğer bazı maddelerinde Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine ilişkin özel hükümler de bulunmaktadır. Söz konusu özel hükümler, Anayasanın 104. maddesinin 9. fıkrasında, 106. maddesinin 11. fıkrasında, 108. maddesinin 4. fıkrasında, 118. maddesinin 6. fıkrasında ve 123. maddesinin 3. fıkrasında yer almaktadır.⁴ Anayasada yer alan söz konusu genel ve özel düzenlemeler, Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri için mahfuz bir alanın bulunup bulunmadığı, kararnamelerin normlar hiyerarşisindeki yeri, kararname çıkarma yetkisinin sınırları gibi konularda tartışmalara yol açmıştır.

2.2. Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri İçin Mahfuz Bir Düzenleme Alanı Var mı?

Anayasa’da bazı alanların Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenleneceğinin öngörülmesi karşısında bu alanların Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri için münhasır bir alan anlamına gelip gelmediği, bununla bağlı olarak da yasayla bu alanların düzenlenip düzenlenemeyeceği hususu esaslı bir tartışma konusudur (Can, 2020, s. 150). Mahfuz kelimesi sözlük anlamı itibarıyla “saklı, gizli” (T.C. Adalet Bakanlığı Hukuk Sözlüğü, 2022) anlamına

³ Çalışma boyunca Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ifadesi ile 2017 yılından sonraki yeni sistemde çıkarılan olağan dönem kararnamelerinden bahsedilecektir. Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi için “CBK” kısaltması kullanılacaktır.

⁴ Anayasa m. 104/9: “Üst kademe kamu yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler.”; Anayasa m. 106/11: “Bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri ve yetkileri, teşkilat yapısı ile merkez ve taşra teşkilatlarının kurulması Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir.”; Anayasa m. 108/4: “Devlet Denetleme Kurulunun işleyişi, üyelerinin görev süresi ve diğer özlük işleri, Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir.”; Anayasa m. 118/6: “Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin teşkilatı ve görevleri Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir.”; Anayasa m. 123/3: “Kamu tüzelkişiliği, kanunla veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulur.”

gelmektedir. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin mahfuz düzenleme yetkisi tartışması da Anayasa’da özel olarak Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenleneceği öngörülen konuların kanun ile de düzenlenip düzenlenemeyeceğine ilişkindir. Yani söz konusu düzenlemelerin Cumhurbaşkanlığı kararnamesi açısından saklı bir alan oluşturup oluşturmadığı tartışma konusu olmuştur.

Üst kademe kamu yöneticilerinin atanmalarına; bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri ve yetkileri, teşkilat yapısı ile merkez ve taşra teşkilatlarının kurulmasına; Devlet Denetleme Kurulunun işleyişi, üyelerinin görev süresi ve diğer özlük işlerine ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin teşkilatı ve görevlerine ilişkin düzenlemelerin Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile yapılacağı, Anayasa’nın ilgili maddelerinde (m. 104/9, m. 106/11, m. 108/4, m. 118/6) özel olarak hüküm altına alınmıştır.

Bu dört alanda Anayasa “düzenlenir” ifadesini kullanmasına karşılık Anayasa’nın 123. maddesinin son fıkrasında “Kamu tüzelkişiliği kanunla veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulur” demek suretiyle cumhurbaşkanına koşula bağlı bir yetki tanımıştır. Bir başka deyişle, kamu tüzel kişiliği kanunla kurulabileceği gibi, kanun koyucunun düzenleme yapmaması durumunda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile de kurulabilecektir. Öğretide Anayasa’nın 123. maddesinin son fıkrasındaki bu düzenleme yarışan (ortak) yetki örneği olarak kabul edilmiştir (Eren, 2019, s. 46; Ülgen, 2018, s. 16; Yılmaz, 2020, s. 258).

Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri ile düzenleneceği özel olarak belirtilen hükümler incelendiğinde tüm düzenlemelerin CBK’ların genel yetkili olduğu alan olan yürütme fonksiyonuna ilişkin (Keser, 2022, s. 280) olduğu görülmektedir. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin genel hükmü niteliğinde olan Anayasa’nın 104. maddesinin 17. fıkrası ile zaten bu alanda düzenleyici işlem yapma yetkisi verilen Cumhurbaşkanı’na dört ayrı alanda ayrıca CBK ile düzenleneceğinin özel olarak belirtilmesi karşısında doktrinde bazı yazarlar “Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin mahfuz alanı”nın varlığını kabul etmişlerdir (Gözler, İdare Hukuku (Cilt I), 2019, s. 1304; Küçük ve Doğan, 2019, s. 49; Yıldırım, 2019, s. 300; Özdemir, 2019, s. 280; Muratoğlu, 2022, s. 384). Ayrıca hem kanunla hem Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenebileceğine ilişkin Anayasal bir hükmün⁵ varlığı karşısında sadece “Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenir” ifadesinin varlığı da bu fikri desteklemektedir (Güller, 2021, s. 947-950).

Katıldığımız diğer bir görüşe göre ise söz konusu dört düzenleme Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin mahfuz alanını oluşturmamaktadır. Maddeler lafzi olarak yorumlanırsa, kanun koyucu tarafından Cumhurbaşkanlığı kararnamesine münhasır bir alan yaratılmak istenseydi, madde düzenlemelerinde “yalnızca, sadece, münhasıran vb.” ifadelerin de yer alması gerekirdi. Yasama yetkisinin genelliği ve asliliği gereğince, söz konusu anayasal düzenlemelerde kanunla düzenleme yapılamayacağına veyahut buna benzer bir ifadenin yokluğu halinde yasama yetkisi kısıtlanmadan kullanılabilir (Can, 2020, s. 153; Günday, 2017, s. 659; Anayurt, 2022, s. 360; Yılmaz, 2021, s. 132). Ayrıca Cumhurbaşkanı’nın söz konusu yetkileri kapsamında bir düzenleme yapmaması ya da geç kalması halinde yasama yetkisi kapsamında kanuni bir düzenleme ile bu boşluk doldurulabilir. Bu durum yasama yetkisinin genelliği ve idarenin sürekliliği ilkelerinin de bir gereğidir.

Anayasa Mahkemesi kararlarında ise CBK’ların mahfuz alanının olup olmadığına ilişkin açık bir ifade bulunmamaktadır. Ancak Mahkeme’nin bazı kararlarından zımni olarak CBK’ların mahfuz alanının olmadığını çıkarmak mümkündür.⁶

2.3. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Normlar Hiyerarşisindeki Yeri

2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Türkiye’nin yönetim yapısı “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” olarak değişmiş ve Cumhurbaşkanı’na, Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri aracılığıyla asli ve ilk elden düzenleme yapma yetkisi verilmiştir. Bu kararnamelerin yasama yetkisine benzer nitelikte olması, bir yetki kanununa dayanmaması ve mahfuz alan oluşturduğuna dair düşünceler de kararnamelerin normlar hiyerarşisindeki yerinin nerede olacağı tartışmalarını beraberinde getirmiştir.

⁵ Anayasa 123/3: “Kamu tüzelkişiliği, kanunla veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle kurulur.”

⁶ Bkz. Bölüm 4 “Anayasa Mahkemesi Kararlarının İstatistiksel Olarak Değerlendirilmesi” AYM, 12.06.2020 tarihli, 2019/105 E. ve 2020/30 K. sayılı kararının değerlendirilmesi.

Kural olarak hukuki normlar arasında hiyerarşik bir altlık ve üstlük ilişkisi mevcuttur. Normlar hiyerarşisinde alt konumda bulunan norm üst sıralardaki norma aykırı olamaz. Dar anlamda normlar hiyerarşisi kural olarak üstten alta doğru anayasa, kanun ve yönetmelik şeklinde sıralanmaktadır (Aktan ve Ekinci, 2022, s. 80).

Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri de kural olarak kanunların altında yer alması ve kanunlara aykırı bir düzenleme içermemesi gerekmektedir. Anayasa'nın Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin genel hükmünü düzenleyen 104. maddesinin 17. fıkrası ile münhasıran kanun alanında olan veya kanunlarda açıkça düzenlenen konularda CBK çıkarılamayacağı ve bunların kanunlarla çelişmesi durumunda kanun hükümlerinin uygulanması hususları anayasal güvence altına alınmıştır. CBK'ların bu özellikleri bir nevi zayıflatılmış yasa gücünde (Gözübüyük ve Tan, 2019, s. 160) olduklarını göstermektedir.

Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin normlar hiyerarşisindeki yeri konusunda tartışma konusu olan husus Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin mahfuz alanının olup olmadığı konusu ile doğrudan ilişki içerisindedir. Yukarıda bahsedilen ve mahfuz alanının olduğunu düşünen yazarlar tarafından ilk elden ve asli olarak düzenlenen Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerine aykırı ya da aynı konuda kanuni bir düzenleme yapılamayacağından, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin mahfuz alanını oluşturan düzenlemeler normlar hiyerarşisinde kanunlar ile aynı seviyede gösterilirken, diğer düzenlemeler kanunların altında gösterilmektedir.

Mahfuz alanının olmadığı kabul edilmesi durumunda ise kural olarak tüm Cumhurbaşkanlığı kararnameleri kanunların altında (Akyılmaz vd., 2019, s. 35) konumlanması gerekmektedir. Bu konuda Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin mahfuz alanı olmadığı görüşümüzle aynı doğrultuda olacak şekilde CBK'ların normlar hiyerarşisinde kanunların altında yer aldığı kanaatini taşımaktayız.⁷ KHK'lar ile ilgili durumu değerlendirmek gerekirse; KHK'ların kanun hükmünde olduğu ve kanunlarla aynı seviyede olduğu dikkate alındığında CBK'lar kanunların ve KHK'ların altında konumlanacaktır.

2.4. Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Düzenlenemeyecek Alanlar

Anayasa'da Cumhurbaşkanı'na CBK çıkarma yetkisi verilmekle birlikte bu yetki sınırsız değildir. Kanunlardan farklı olarak Anayasa'da CBK'yla düzenlenecek konular sınırlandırılmıştır. Konu bakımından ve yetki yönünden getirilen bu sınırlamalar Anayasa'nın 104. maddesinin 17. fıkrasının ilk dört cümlesinde düzenlenmiştir.

Anılan fıkranın birinci cümlesinde Cumhurbaşkanı'nın yürütme yetkisine ilişkin konularda CBK çıkarabileceği ifade edilmiştir. Buna göre yürütme yetkisine ilişkin konular dışında CBK ile düzenleme yapılması mümkün değildir. Gerçekten Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile ilgili anayasal düzenlemeler incelendiğinde, kararnameler ile yürütme yetkisine ilişkin olan konuların düzenlenmesine izin verildiği görülmektedir. Bu yüzden Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile kural olarak yürütme yetkisi dışında kalan hususlarda düzenleme yapılamaz.

Fıkranın ikinci cümlesinde "Anayasa'nın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleriyle dördüncü bölümde yer alan siyasi haklar ve ödevlerin" CBK ile düzenlenemeyeceği belirtilmiştir. Bu hüküm uyarınca belirtilen alanlarda CBK ile düzenleme yapılamaz. Yani Anayasa'da 12 ila 16'ncı maddeler arasında düzenlenen "temel haklar ve ödevlerin genel hükümleri", 17 ila 40'inci maddelerde düzenlenen "kişinin hakları ve ödevleri" ve 66 ila 74'üncü maddelerde düzenlenen "siyasi haklar ve ödevler" ile ilgili konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz.

Fıkranın üçüncü cümlesinde de Anayasa'da münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda CBK çıkarılamayacağı hüküm altına alınmıştır. Ancak Anayasa'da hangi konuların münhasıran kanunla düzenleneceğine ilişkin özel bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısıyla Anayasa'nın münhasıran kanunla düzenlenmesini öngördüğü konuların neler olduğunun belirlenmesi gerekir. Anayasa'da kanunla düzenlenecek konular "sadece, yalnızca, ancak, münhasıran" gibi sıfatlar kullanılarak belirlenmemiştir. Bu şekildeki tek düzenleme temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin Anayasa'nın 13. maddesidir. O halde temel hak ve özgürlüklere ilişkin hiçbir sınırlamanın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile yapılamayacağı tartışmasız kabul edilmesi gereken bir durumdur.

Anayasa'nın bazı maddelerinde o konu hakkındaki düzenlemenin kanunla yapılacağı lafzi olarak belirtilmiştir. Bu gibi durumlarda doktrinde kabul edilen iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Anayasa'da münhasıran ya da aynı anlama gelebilecek bir ifade bulunmadığından, Anayasa kuralında "kanunla düzenlenir"

⁷ CBK'lar ile kanunların aynı düzeyde olduğu yönündeki görüş için bkz. (Barın, 2019, s. 18)

ibaresi bulunsa dahi, bu konuda kanuni bir düzenleme bulunmuyorsa Cumhurbaşkanlığı kararnamelemleri ile düzenlemenin yapılabileceği yönündedir (Ardıçoğlu, 2017, s. 41; Keskinsoy vd., 2020, s. 1403). İkinci ve baskın olan görüş ise; Anayasa’da kanunla düzenleneceğine ilişkin ibarenin varlığı halinde bu konuda CBK çıkarılamayacağıdır (Muratoğlu, 2022, s. 391; Ulusoy, 2020, s. 52; Erdoğan, 2021, s. 179; Gençay, 2020, s. 11; Keser, 2022, s. 279). Anayasa Mahkemesi de istikrarlı şekilde tüm kararlarında Anayasa’da kanunla düzenleneceği belirtilen konuların münhasıran kanunla düzenlenmesi gereken konular olduğunu kabul etmektedir. Anayasa Mahkemesinin bu görüşünün yerinde olduğu ve anayasa koyucunun kanunla düzenlenmesini öngördüğü konuların münhasır kanun alanı olarak görülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Fıkranın dördüncü cümlesinde ise kanunda açıkça düzenlenen konularda CBK çıkarılamayacağı ifade edilmiştir. Anılan hükme göre Cumhurbaşkanı’nın, yürütme yetkisine ilişkin konularda CBK çıkarabilmesi için CBK’yla düzenlenecek konunun kanunlarda açıkça düzenlenmemiş olması gerekir.

Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenemeyecek bir diğer husus da bütçe ve kesin hesaba ilişkin Anayasa’nın 161. maddesinin 7. fıkrasına ilişkindir. Buna göre “Merkezî yönetim bütçesiyle verilen ödenek, harcanabilecek tutarın sınırını gösterir. Harcanabilecek tutarın Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle aşılabileceğine dair bütçe kanununa hüküm konulamaz.” Yani bütçe kanunları aracılığıyla Cumhurbaşkanına, Bütçe Kanunu ile harcanabilecek tutarın aşılabileceğine ilişkin bir düzenleme yapma yetkisi verilemez (Yılmaz, 2020, s. 230) ve bu konuda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz.

Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile düzenlenebilecek konular kural olarak genel, objektif ve soyut nitelikte işlemler olmalıdır. Dolayısıyla Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile somut, belirli bir kişiye veya kişinin özel durumuna ilişkin, sübjektif ve bir kez uygulanmakla tükenen nitelikte işlemler düzenlenemez. Aksi durumda bu tip birel işlemlere karşı açılacak davada yargı mercii Anayasa Mahkemesi olacaktır. Dolayısıyla bu işlemde menfaati olumsuz etkilenen kişinin etkin bir şekilde hakkını araması söz konusu olamayacaktır (Söyler, 2018, s. 158-159). Uygulamada da bu tip işlemler Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile değil genellikle Cumhurbaşkanı kararı ile yapılmaktadır.

2.5. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Türleri

Cumhurbaşkanlığı kararnameleri; olağan dönem ve olağanüstü hâl (OHAL) sırasında çıkarılan kararnameler olmak üzere iki çeşittir.⁸ OHAL Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin genel hükümleri Anayasa’nın 119. maddesinin 6. ve 7. fıkralarında⁹ düzenlenmiştir.

Olağan dönem ve OHAL Cumhurbaşkanlığı kararnamelerini karşılaştıracak olursak (Ülgen, 2018, s. 15); olağan dönem Cumhurbaşkanlığı kararnameleri yürütme yetkisine ilişkin konularda çıkarılırken, OHAL kararnameleri “olağanüstü halin gerekli olduğu konularda” çıkarılabilir. Olağan dönemlerde Anayasa’da Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamayacağına ilişkin düzenlemeler OHAL Cumhurbaşkanlığı kararnameleri için geçerli değildir. Eğer OHAL için gerekli bir konu ise Cumhurbaşkanı tarafından bir sınırlamaya tabi olmadan kararname çıkarılabilir. Olağan dönem kararnameleri normlar hiyerarşisinde kanunların altında bir konumda iken, OHAL Cumhurbaşkanlığı kararnameleri kanunlar ile eşit düzeydedir. Olağan dönem Cumhurbaşkanlığı kararnameleri Resmî Gazetede yayımlandığı gün yürürlüğe girer ve TBMM’nin onayına sunulmaz. Buna karşılık OHAL kararnameleri Resmî Gazetede yayımlandığı gün yürürlüğe girmekle birlikte aynı gün TBMM’nin onayına sunulur. Olağanüstü hâl sırasında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri üç ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde görüşülür ve karara bağlanır. Aksi halde olağanüstü hallerde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamesi kendiliğinden yürürlükten kalkar. Olağan dönem Cumhurbaşkanlığı kararnameleri Anayasa Mahkemesi’nin denetimine tabi olduğu halde OHAL kararnameleri Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenemezler.¹⁰

⁸ Çalışmanın konusu genel olarak olağan dönem CBK’larına ilişkindir. Dolayısıyla bu bölümde olağanüstü hâl sırasında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin farklarına kısaca değinilmekle yetinilecektir.

⁹ Anayasa m. 119/6: “Olağanüstü hallerde Cumhurbaşkanı, olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda, 104 üncü maddenin onyedinci fıkrasının ikinci cümlesinde belirtilen sınırlamalara tabi olmaksızın Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir. Kanun hükmündeki bu kararnameler Resmî Gazetede yayımlanır, aynı gün Meclis onayına sunulur.”; Anayasa m. 119/7: “Savaş ve mücbir sebeplerle Türkiye Büyük Millet Meclisinin toplanamaması hâli hariç olmak üzere; olağanüstü hâl sırasında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnameleri üç ay içinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde görüşülür ve karara bağlanır. Aksi halde olağanüstü hallerde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamesi kendiliğinden yürürlükten kalkar.”

¹⁰ 2016 yılına kadar Anayasa Mahkemesinin yerleşik içtihadına göre; Mahkeme kural olarak OHAL KHK’larını denetleyememekle birlikte, kendisini OHAL döneminde çıkarılan kararnamelerin gerçekten bir OHAL kararnamesi olup olmadığını ve OHAL ile ilgili konularda

2.6. Cumhurbaşkanlığı Tarafından Çıkarılan Diğer Düzenlemeler

Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa'nın 124. maddesinin 1. fıkrası¹¹ ve 104. maddesinin 18. fıkrası¹² kapsamında, kanunların veyahut Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin nasıl uygulanması gerektiğini göstermek üzere ve bunların hükümlerine aykırı olmamak üzere yönetmelik çıkarılabilir. Söz konusu yönetmeliklerin yargısal denetimi Danıştay tarafından yapılmaktadır.

İdari organlar tarafından Anayasa ile öngörülen yönetmelikler dışında yönerge, genelge, karar, talimat, talimname, tebliğ vb. isimlerle düzenleyici işlemler yapılabilir (Atay, 2019, s. 70-71). Cumhurbaşkanlığı tarafından benzer isimlerle düzenleyici bir işlem tesis edilmesine bir engel yoktur. Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinden farklı olarak, Cumhurbaşkanlığı tarafından tesis edilen diğer idari işlemlerin denetimi idari yargı organları tarafından yapılmaktadır.

3. CUMHURBAŞKANLIĞI KARARNAMELERİNİN DENETİMİ

Ülkemizde parlamenter yönetim sisteminden Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçişle birlikte Cumhurbaşkanına verilen en önemli yetkilerden birisi de kararname çıkarma yetkisidir. Konu bakımından sınırlandırılmış olsa dahi yasama tasarrufu gibi asli düzenleme yetkisine sahip olan kararnameler, çıkarılmasındaki şekil şartları bakımından kanunlara nazaran çok daha hızlı ve kolay niteliktedir. Bu nedenle kararnamelerin denetimi önem arz etmektedir.

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin şekil ve esas bakımından denetimi, Cumhurbaşkanı tarafından tesis edilen diğer idari işlemlerden farklı olarak, Anayasa'nın 148. maddesi¹³ kapsamında Anayasa Mahkemesi tarafından yapılmaktadır.

3.1. Anayasa Mahkemesinin Denetim Yolları

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine karşı Anayasa'nın 150. maddesi kapsamında, kararnamenin Resmî Gazetede yayımından itibaren 60 gün içinde doğrudan iptal davası (soyut norm denetimi) açılabilmesi gibi; Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin Anayasa'ya aykırı olduğunun itirazı Anayasa'nın 152. maddesi kapsamında görülmekte olan bir davada da ileri sürülebilir (somut norm denetimi).

3.1.1. Soyut Norm Denetimi

Soyut norm denetimi; Anayasada belirtilen kişi ya da organlarca, kanun, CBK veya TBMM İçtüzüğü'nün Anayasa'nın hükümlerine aykırı oldukları gerekçesi ile iptal edilmeleri maksadıyla, belirli sürelerde açılan ve Anayasa Mahkemesi tarafından yapılan yargısal bir denetimdir (Özbudun, 2022, s. 409; Anayurt, 2022, s. 400). Soyut norm denetiminde iptali istenen kanun veya kararnamenin derdest bir davada uygulanmasına gerek yoktur. Yani ortada somut bir durum bulunmamaktadır. Soyut olarak iptali istenen bir normun varlığı sebebiyle soyut norm denetimi veyahut iptal davası olarak adlandırılmaktadır (Özbudun, 2022, s. 409; Erdoğan, 2021, s. 213).

çıkartılıp çıkarılmadığı konusunda denetlemekle yetkili görmüştür. (AYM, 1991a; AYM, 1991b; AYM, 1992; AYM, 2003) Anayasa Mahkemesi'nin 2016 yılında değiştirdiği içtihatı ile OHAL kararnamelerini denetleyemeyeceğine karar vermiştir. (AYM, 2016) Mahkeme bu husustaki içtihat değişikliğini de "...Olağanüstü hâl KHK'larının Anayasa'ya aykırı düzenlemeler içerdiğinin ileri sürülmesi, bunların anayasallık denetimine tabi tutulmaları için yeterli değildir. Olağanüstü hâl KHK'larının Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenebilmesi için bu yöndeki bir anayasal yetkinin açıkça tanınması gerekir. Anayasa'nın 148. maddesinin lafzı, Anayasa koyucunun amacı ve ilgili yasama belgeleri göz önünde bulundurulduğunda, olağanüstü dönem KHK'larının herhangi bir ad altında yargısal denetime tabi tutulamayacağı açıktır. Anılan hükme rağmen yapılacak yargısal denetim, Anayasa'nın bağlayıcılığı ve üstünlüğünü düzenleyen Anayasa'nın 11. maddesiyle ve hiçbir kimse veya organın kaynağını Anayasa'dan almayan bir Devlet yetkisi kullanamayacağına ilişkin Anayasa'nın 6. maddesiyle bağdaşmaz. ..." gerekçesi ile kamuoyuna duyurmuştur. Söz konusu içtihat değişikliğini anlamak çok da mümkün görünmemektedir (Boztepe, 2018, s. 389-393).

¹¹ Anayasa 124/1: "Cumhurbaşkanı, bakanlıklar ve kamu tüzelkişileri, kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilirler."

¹² Anayasa 104/18: "Cumhurbaşkanı, kanunların uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla, yönetmelikler çıkarabilir."

¹³ Anayasa 148/1: "Anayasa Mahkemesi, kanunların, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Anayasaya şekil ve esas bakımından uygunluğunu denetler ve bireysel başvuruları karara bağlar. Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından inceler ve denetler. Ancak, olağanüstü hallerde ve savaş hallerinde çıkarılan Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin şekil ve esas bakımından Anayasaya aykırılığı iddiasıyla, Anayasa Mahkemesinde dava açılmaz."

Anayasa'nın 150. maddesinde iptal davası açma yetkisi şu şekilde düzenlenmiştir:

“Kanunların, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün veya bunların belirli madde ve hükümlerinin şekil ve esas bakımından Anayasaya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesinde doğrudan doğruya iptal davası açabilme hakkı, Cumhurbaşkanına, Türkiye Büyük Millet Meclisinde en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubuna ve üye tamsayısının en az beşte biri tutarındaki üyelere aittir.”

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine karşı anayasal olarak şekil ve esas bakımından iptal davası açmaya yetkili olan organlardan birisi Cumhurbaşkanlığıdır. Cumhurbaşkanı tarafından kendi çıkardığı bir kararnamenin iptalini istemesi ve bunun için yargı yoluna gitmesi mantiken kabul edilebilir bir durum değildir. Şayet Cumhurbaşkanı tarafından bir CBK'nın iptali isteniyorsa yetki ve şekilde paralellik ilkesi gereğince iptali istenen kararnameyi kaldırabilir. (Kalabalık, 2019, s. 73) ya da o alanda eski CBK hükümlerini kaldırarak şekilde yeni bir kararname çıkartabilir. Üstelik Anayasa'nın 104. maddesinde sayılan Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkileri içerisinde CBK'lara karşı Anayasa Mahkemesine iptal davası açılabilmesine dair bir düzenleme yer almamaktadır (Eren, 2022, s. 1109; Gözler, 2021, s. 1270). Kanaatimizce Cumhurbaşkanı'nın kendi çıkardığı bir CBK'ya karşı iptal davası açması durumu mevzuatta yer alsa bile uygulamada görebileceğimiz bir durum değildir. Yine de Cumhurbaşkanı tarafından böyle bir dava açılırsa Anayasa Mahkemesi tarafından davanın görülmesi gerekmektedir.¹⁴

Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine karşı kanun ve Anayasa değişikliklerinden farklı olarak hem şekil hem de esas bakımından iptal davası açmaya yetkili olan diğer bir grup TBMM'de en fazla milletvekiline sahip olan iki siyasi parti grubudur. İçinde bulunduğumuz 28. Yasama Dönemi için bu iki siyasi parti grubu Ak Parti ve CHP meclis gruplarıdır. Meclis gruplarının iptal davası açabilmesi için 6216 sayılı “Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun”un 38. maddesinin 1. fıkrasına göre siyasi parti grup üyelerinin salt çoğunluğunun bu yönde karar alması gerekmektedir (Gözler, 2021, s. 1273). Bu sebeple siyasi parti grupları tarafından bu yöntem kullanılarak iptal davası açılması genellikle tercih edilmemektedir.

İptal davası açmaya yetkili olan son grup, TBMM üye tamsayısının en az beşte biri kadar üyedir. Bu üyelerin hangi partiden ya da hangi gruptan olduğunun önemi bulunmamaktadır (Özbudun, 2022, s. 410). TBMM üye tam sayısı bugün itibariyle 600 milletvekilinden oluştuğundan davanın açılabilmesi için en az 120 milletvekilinin imzası gerekmektedir. CBK'lara yönelik olarak şimdiye kadar açılan bütün iptal davaları meclis üye tamsayısının beşte birinden daha fazla üye (en az 128 üye ve en fazla 140 üye) tarafından açılmıştır.

CBK'lara karşı iptal davası açma süresi kararnamenin Resmî Gazetede yayımlandığı tarihten itibaren 60 gündür. Bu süre, Anayasa'nın 151. maddesi “Anayasa Mahkemesinde doğrudan doğruya iptal davası açma hakkı, iptali istenen kanun, Cumhurbaşkanlığı kararnamesi veya İçtüzüğü'nün Resmî Gazetede yayımlanmasından başlayarak altmış gün sonra düşer.” hükmünden de anlaşılacağı üzere hak düşürücü süredir. Sürenin başlangıç tarihi CBK'nın Resmî Gazetede yayımlandığı günün ertesi günü değil, Resmî Gazetenin yayımlandığı gündür (Gözler, 2021, s. 1276). İptal davası, Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin veya bunların belirli madde ya da hükümlerinin Anayasaya aykırılığı iddiası ile iptalini ihtiva eden dava dilekçesinin Genel Sekreterlikçe, Yazı İşleri Müdürlüğüne havale edildiği tarihte açılmış sayılır.

3.1.2. Somut Norm Denetimi

Somut norm denetimi; görülmekte olan bir davada, tarafların davada uygulanacak bir kanun ya da CBK'nın Anayasa'ya aykırı olduğunu ileri sürmesi ve mahkemenin bu iddiayı ciddi bulması veyahut mahkeme tarafından bu durumun resen tespit edilmesi üzerine mahkemenin davayı geri bırakarak, kuralın denetiminin yapılması maksadıyla Anayasa Mahkemesine dava açılmasıdır. Bu denetimin doğasına uygun olarak mahkeme tarafından yalnızca esas yönünden aykırılık iddiasında bulunulabilir, kanun ya da CBK'nın şekil yönünden aykırı olduğu sebebiyle dava açılmaz. Bu denetime itiraz ya da def'i yolu da (Eren, 2022, s. 1111; Gözler, 2021, s. 1278; Erdoğan, 2021, s. 214) denmektedir.

Anayasa'nın 152. maddesinde itiraz yolunun işletilmesi şu şekilde düzenlenmiştir:

¹⁴ Cumhurbaşkanı tarafından, CBK'nın iptali için Anayasa Mahkemesine başvurusu yerine yetki ve şekilde paralellik ilkesi gereğince ilgili CBK'nın iptal edildiğine dair yeni bir CBK çıkarılabileceği gibi seçimde kaybedeceğini anlayan Cumhurbaşkanı'nın alelacele çıkardığı bir CBK'nın aynı zamanda hukuka uygun olmadığını göstermek için yeni seçilen Cumhurbaşkanı tarafından yargı yoluna da gidilebilir. Böyle bir durumda muhakkak davanın görülmesi gerekmektedir.

“Bir davaya bakmakta olan mahkeme, uygulanacak bir kanun veya Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin hükümlerini Anayasaya aykırı görürse veya taraflardan birinin ileri sürdüğü aykırılık iddiasının ciddi olduğu kanısına varırsa, Anayasa Mahkemesinin bu konuda vereceği karara kadar davayı geri bırakır.

Mahkeme, Anayasaya aykırılık iddiasını ciddi görmezse bu iddia, temyiz merciince esas hükümle birlikte karara bağlanır.

Anayasa Mahkemesi, işin kendisine gelişinden başlamak üzere beş ay içinde kararını verir ve açıklar. Bu süre içinde karar verilmezse mahkeme davayı yürürlükteki kanun hükümlerine göre sonuçlandırır. Ancak, Anayasa Mahkemesinin kararı, esas hakkındaki karar kesinleşinceye kadar gelirse, mahkeme buna uymak zorundadır.

Anayasa Mahkemesinin işin esasına girerek verdiği red kararının Resmî Gazetede yayımlanmasından sonra on yıl geçmedikçe aynı kanun hükmünün Anayasaya aykırılığı iddiasıyla tekrar başvuruda bulunulamaz.”

Anayasa'nın lafzından da anlaşılacağı üzere bir CBK'ya karşı somut norm denetimine gidilebilmesi için bazı koşulların gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu koşullar; görülmekte olan bir davanın varlığı, incelenen hükmün bu davada uygulanıyor olması, davaya bakmakta olan bir mahkemenin olması ve bu mahkeme tarafından söz konusu hükmün Anayasa'ya aykırı olduğuna yönelik ya da aykırılık iddiasının ciddi olduğuna yönelik kanaat oluşmasıdır. Bu koşullar Anayasa Mahkemesi tarafından ilk inceleme aşamasında resen incelenerek, koşulların sağlanması durumunda esas incelemesine geçilmektedir.

Davaya bakan mahkeme tarafından CBK'nın bir kanun hükmüne aykırı olduğu tespit edilirse ya da bu yönde taraflardan bir itiraz gelirse hükmün Anayasa'ya aykırılığı iddiası ile Anayasa Mahkemesine itiraz yoluyla başvurulmaması gerekmektedir. Anayasa'nın 104. maddesinin 17. fıkrasında yer alan “Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunlarda farklı hükümler bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanır” hükmü gereğince böyle bir durumda davaya bakmakta olan mahkeme davayı kanun hükmüne uygun olacak şekilde sonuçlandırması gerekmektedir (Atar, 2019, s. 251). Şöyle ki aynı CBK'nın kanuna aykırı olduğu gerekçesi ile “Kanunda açıkça düzenlenen konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz.” hükmü karşısında CBK'nın Anayasa'ya aykırılığı iddiası ile soyut norm denetimine başvurulabilirken; somut norm denetimine başvurulamaz.

Anayasa Mahkemesi kendisine itiraz yolu ile gelen bir davayı kural olarak 5 ay içinde sonuçlandırması gerekmektedir. Mahkemenin bu süre içinde davayı sonuçlandıramaması durumunda itiraz yoluna giden mahkemenin yürürlükteki “kanun” hükmüne göre davayı sonuçlandırması gerekmektedir. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin kararına kadar geri bırakılan davada bir kanun hükmü değil CBK hükmü bulunmaktadır. Bu hükümden iki sonuç çıkarılabilir. Birincisi kanun hükmü lafzından aynı zamanda CBK hükmünün de anlaşılacağı ve itiraz yoluna başvuran mahkemenin CBK hükümlerine göre davayı sonuçlandıracağı (Azaklı, 2019, s. 99); ikincisi CBK'lar için davanın Anayasa Mahkemesi tarafından 5 ay içinde sonuçlandırılmaması durumunda bekletici meselenin devam ettiğinin kabulü ve Anayasa Mahkemesi'nin kararının beklenmesi gerektiğidir. Anayasa değişikliği veya içtihatlarla bu hükmün açıklığa kavuşturulmasının yerinde olacağı değerlendirilmekle birlikte; kanaatimizce CBK'ların kural olarak yürütme fonksiyonuna ilişkin konularda çıkarılması ve idarenin kesintisizliği ilkesi göz önünde bulundurulduğunda, 5 ay içinde sonuçlandırılmayan itiraz davalarının CBK hükmüne göre sonuçlandırılmasının uygun olacağı yönündedir.

İtiraz yolu ile Anayasa Mahkemesi önüne gelen bir hükmün esastan reddedilmesi durumunda, kararın Resmî Gazetede yayımlanmasından itibaren 10 yıl geçmedikçe aynı hüküm hakkında Anayasa Mahkemesine tekrar itiraz başvurusunda bulunulamayacaktır. Ancak burada Anayasa'nın “aynı kanun hükmü” lafzından da anlaşılacağı üzere 10 yıllık zaman geçmeden başvurulamama yasağı kanunlara özgüdür ve CBK'lar hakkında bu yasak uygulanmaz (Azaklı, 2019, s. 100; Atar, 2019, s. 251; Erdoğan, 2021, s. 216). Yukarıda bahsedilen Anayasa Mahkemesinin davayı 5 ay içinde sonuçlandıramaması halinde “kanun” lafzı geniş yorumlanarak CBK'ları da kapsadığı görüşü benimsenmiş olmasına rağmen 10 yıl geçmeden başvurulamama yasağının dar yorumlanarak CBK'ları kapsamayacağı iddiası çelişkili gibi görünebilir. Ancak yasakların birer istisna olması (Erdoğan, 2021, s. 216) ve istisnaların dar yorumlanacağı ilkesi göz önünde bulundurulduğunda her iki hüküm hakkındaki kanaatlerimiz birbiri ile tutarlıdır. Bununla birlikte soyut norm denetiminden geçen bir hükme karşı somut norm denetimine başvurulmasında ve normun Anayasa Mahkemesi tarafından tekrar denetlenmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır (Azaklı, 2019, s. 82; Özbudun, 2022, s. 420).

Anayasa Mahkemesi tarafından tek somut norm denetimi kararı (AYM, 2023a) 5 Nisan 2023 tarihinde verilmiş ve 1 Haziran 2023 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Söz konusu CBK kaymakam adaylarında aranacak şartların neler olduğuna dair düzenlemeler içermekte ve itiraz gerekçesi olarak mahkeme tarafından Anayasa’da siyasi haklar ve ödevler bölümünde düzenlenen kamu hizmetine girme hakkına yönelik hususların CBK ile düzenlenemeyeceği yönündedir. CBK’nın denetiminde öncelikle yukarıda bahsedilen koşulların oluşup oluşmadığı tespit edildikten sonra esas incelemesine geçilmiştir. Söz konusu CBK kuralı itiraz gerekçesine uygun olacak şekilde CBK ile düzenlenemeyecek olan yasak alanlar içinde yer aldığı gerekçesi ile bir üyenin karşı oyu ile iptal edilmiştir. Karşı oy gerekçesi ise CBK ile düzenlenebileceği özel olarak belirtilmiş olan “bakanlıkların teşkilat yapısına ilişkin düzenlemeler” kapsamında yasak alan içinde kalan temel hak ve özgürlüklerin de düzenlenebileceği yönündedir. Neyse ki Mahkemenin çoğunluk görüşü bu yönde değildir.

3.1.3. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerine Karşı Bireysel Başvuru Yapılması Durumu

Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi veya buna ek Türkiye’nin taraf olduğu protokoller kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasıyla, Anayasa Mahkemesine başvurabilir.

Bireysel başvuru, 6216 sayılı “Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun”un 45 ila 51’inci maddeleri arasında düzenlenmiştir. Kanun’un 45. maddesinin 3. fıkrası ile “Yasama işlemleri ile düzenleyici idari işlemler aleyhine doğrudan bireysel başvuru yapılamayacağı” düzenlenmiştir. Bu kapsamda, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine karşı doğrudan doğruya Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yapılamayacaktır. Her ne kadar CBK’ların yasama işlemi veyahut idari işlem olduklarına dair tartışmalar (Ulusoy, 2020, s. 43-47) olsa da her ikisi de doğrudan başvuru yapılamayacak alan içindedir.

CBK’larda yer alan soyut düzenlemelere dayanılarak kişilerin temel hak ve özgürlükleri kamu gücü tarafından ihlal edilebilir. Bu durumda ihlal edilen hakkın Anayasa ve Sözleşme ile güvence altına alınan haklardan olması ve olağan kanun yollarının tüketilmiş olması durumunda kişiler Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunabilirler. Ancak Anayasa Mahkemesinin bu durumda yapacağı denetim CBK hükmünün denetlenmesi değil, CBK ile kişinin hakkının ihlal edilip edilmediğinin denetlenmesidir. Bu denetimin sonucunda yeniden yargılama yapılması maksadıyla kararın ilk derece mahkemesine gönderilmesi halinde, mahkeme tarafından CBK hükmüne karşı somut norm denetimi yoluna gidilebilir. Bu sayede CBK’nın denetimi de dolaylı olarak bireysel başvuru aracılığı ile yapılması olacaktır.

3.2. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Denetiminin Kapsamı

Anayasa Mahkemesi Cumhurbaşkanlığı kararnamelerini, Anayasanın 148. maddesinin 1. fıkrası ile düzenlenen “Anayasa Mahkemesi, kanunların, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün Anayasaya şekil ve esas bakımlarından uygunluğunu denetler ve bireysel başvuruları karara bağlar.” hükmüne göre “şekil ve esas” bakımından denetler.

Anayasa Mahkemesi denetleyeceği normu davacıların talepleri ile bağlı kalmak koşuluyla denetleyebilir. 6216 sayılı Kanun’un 43. maddesinin 3. fıkrası “... Mahkeme, taleple bağlı kalmak şartıyla başka gerekçeyle de Anayasaya aykırılık kararı verebilir.” hükmü göz önüne alındığında davacıların şekil ya da esas bakımından hükmün denetlenmesine yönelik talepleri önemlidir. Mahkeme “Anayasa Mahkemesi iptal ve itiraz davalarında yapacağı incelemede taleple bağlı bulunmaktadır.” ifadesi ile yaptığı denetimde davacıların talepleri ile bağlı olduğunu vurgulamaktadır (AYM, 2022a).

İdari yargıya ilişkin işlemler yetki, şekil, sebep, konu ve amaç unsurları açısından idari yargı organları tarafından denetlenmekte ve idari işlemin bu unsurlardan birine aykırı olması halinde iptal edilmektedir. Anayasa Mahkemesi tarafından Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine yönelik yapılan denetimde de bu unsurlar normun özüne uygun düşüğü ölçüde esas ve şekil bakımından denetimin unsurlarını oluşturur.

Anayasa Mahkemesi tarafından CBK’ların denetiminin esas ve şekil bakımından yapılabileceği belirtilerek, esas ve şekil bakımından denetim şu şekilde tarif edilmiştir: “CBK’ların esas bakımından denetimi CBK’nın maddi olarak (hukuk dünyasında yarattığı değişiklik itibarıyla) Anayasa’ya uygun olup olmadığının denetlenmesini, şekil bakımından denetimi ise CBK’nın maddi olarak varlık kazanabilmesi için Anayasa’da öngörülen usul ve şekil kurallarına uyulup uyulmadığının denetlenmesini ifade etmektedir.” (AYM, 2022b, s. 7).

3.2.1. Şekil Bakımından Denetim

Anayasa yargısında şekil bakımından denetim, normun öngörülen şekil ve usul kurallarına uygun yapılar yapılmadıklarına ilişkin yapılan incelemedir (Tunç, 2019, s. 390). İdare hukukundaki yetki ve şekil unsurları bakımından denetim CBK'lar için de kural olarak geçerlidir. Yetki unsurunda oluşan sakatlıklar, işlemi ya da normu da şekil bakımından sakatlar (Özbudun, 2022, s. 405).

Kanunlar için Anayasa ve İçtüzükte uyulması gereken şekil şartları belirlendiği halde CBK'lar için Anayasa ile herhangi bir şekil şartı öngörülmemiştir. CBK'nın Resmî Gazetede yayımlanması bir şekil şartı olarak kabul edilse dahi CBK'lar Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe gireceğinden yayımlanma şartının gerçekleşmeme halinde yokluk yaptırımını düşünebilir. Hukuken var olmayan bir kararnamenin uygulanması da söz konusu değildir. Bu sebeple bu durum denetime elverişli bir durum değildir (Yelken, 2022, s. 45).

CBK'lar için şekil şartlarının öngörülmemiş olması sebebiyle Anayasa Mahkemesi tarafından şekil denetiminin sınırları serbestçe çizilebilecektir. Bu kapsamda Mahkeme tarafından şekil denetiminin yalnızca "CBK'nın Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılıp çıkarılmadığı" yönünden yapılacağı (Atar, 2022, s. 355) belirtilmiştir. Ayrıca Mahkemeye göre CBK'ların gerekçeli olması hukuki denetim açısından faydalıdır; ancak şekil denetimi CBK'ların gerekçeli olup olmadığına kapsamamaktadır (AYM, 2023c; AYM, 2022b; AYM, 2023b).

Cumhurbaşkanı yerine Cumhurbaşkanı yardımcısı tarafından çıkarılan bir CBK'ya yönelik yapılan şekil denetiminde ise Anayasa Mahkemesinin belirlediği tek kıstas olan Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılma şartı sağlanamamış olacaktır. Bu durumda Mahkeme tarafından kişi ve zaman yönünden yetki unsuru denetimi yapılarak CBK'nın Cumhurbaşkanı yardımcısı tarafından Anayasa'nın 106. maddesine uygun olacak şekilde; Cumhurbaşkanı'nın hastalık, yurt dışına çıkma veya makamın herhangi bir nedenle boşalması durumunda ve Cumhurbaşkanı yardımcısının vekaleti esnasında çıkarılıp çıkarılmadığının incelenmesi gerekecektir. Bu durumların varlığı halinde Cumhurbaşkanlığı yetkisini kullanarak Cumhurbaşkanı yardımcısı tarafından çıkarılan CBK'ların da hukuken geçerli olacağı değerlendirilmektedir.

Cumhurbaşkanı tarafından, Cumhurbaşkanı kararı ile düzenlenmesi gereken bireysel bir işlemin Cumhurbaşkanlığı kararnamesi adı altında yapılmasının önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır (Özdemir, 2021, s. 3238). Veyahut kanunların yaptığı atıf ile Cumhurbaşkanı tarafından düzenleyici idari işlem olarak düzenlenmesi gereken ve idari yargı denetimine tabi olması gereken bir kural Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile düzenlenebilecektir (Aslan, 2019, s. 155; Adadağ, 2019, s. 268). Anayasa Mahkemesi tarafından belirlenen tek kıstas, bu gibi durumlarda CBK'nın şekil denetiminde yetersiz kalacaktır. Kanaatimizce bu gibi durumlarda Mahkeme kendisini şekil denetimi yapmakla yetkili saymalı ve söz konusu CBK'ların şekil yönünden denetimini yaparak iptal etmelidir.

Anayasa Mahkemesi, CBK'ların şekil yönünden denetimi ile ilgili olarak vermiş olduğu ilke kararında (AYM, 2022b), ilk olarak CBK'ların şekil yönünden denetiminin kapsamına hangi hususların dâhil olduğuna, başka bir ifadeyle anılan denetimde CBK'nın hangi unsurlar yönünden denetleneceğine dair Anayasa'da açık bir hükme yer vermediğini, bununla birlikte Anayasa Mahkemesinin CBK rejimini düzenleyen anayasal hükümlerden hareketle CBK'nın maddi olarak birlik kazanabilmesi için gerekli anayasal unsurların neler olduğunu tespit etmesinin önünde bir engel bulunmadığını, esasen Anayasa Mahkemesinin CBK'ların şekil bakımından denetimine ilişkin görev ve yetkisini icra edebilmesi böyle bir tespitin yapılmasını gerekli kıldığını söylemiştir. Daha sonra, şekil denetiminin kapsamını belirlemiştir. Mahkemeye göre, Anayasa'nın 104. maddesinin 17. fıkrasının 1. cümlesinde "Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir." denilmektedir. Anılan hükümden CBK çıkarma yetkisinin bizzat Cumhurbaşkanı'na ait ve tek başına kullanılması gereken bir yetki olduğu dolayısıyla CBK'nın Cumhurbaşkanı dışında bir merciin teklif, onay gibi herhangi bir işlemi ya da katılımını gerekli kılmayan, Cumhurbaşkanı'nın asli düzenleyici nitelikteki bir işlemi olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla CBK'ların şekil yönünden Anayasa'ya uygun olup olmadığının denetiminde incelenmesi gereken husus CBK'nın Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılıp çıkarılmadığıdır. Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu ilke kararında, bir normun ihdasına yol açan sebeplerin, böyle bir düzenlemeye neden ihtiyaç duyulduğuna dair gerekçelerin bizzat kural koyucunun kendisi tarafından ortaya konulmuş olmasının o kuralla ilgili anayasallık denetiminin daha sağlıklı ve etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine katkı sağlayacağını altını çizmekle birlikte, Anayasa Mahkemesinin CBK'ların şekil bakımından Anayasa'ya uygunluğunu inceleme yetkisinin CBK'ların gerekçelerinin bulunup bulunmadığı yönünden bir denetim yapılmasını kapsamadığı sonucuna ulaşmıştır (AYM, 2022b, s. 12).

3.2.2. Esas Bakımından Denetim

Anayasa Mahkemesi tarafından yapılan esas denetiminde kural olarak normların sebep, amaç ve konu unsurları yönünden denetimleri yapılır (Atar, 2019, s. 348; Yelken, 2022, s. 49). Esas yönünden yargısal denetimin bu unsurlar yönünden yapılmasında özellikle kanunların denetiminde idari işlemler ile kanunların nitelik farkları olduğu, bu unsurlar yönüyle yapılan denetimlerin pek yarar sağlamadığı ve bazı anayasal aykırılıkların ortaya çıktığı yönünde görüşler (Özbudun, 2022, s. 400) olsa da Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin idari işlemlerle benzer nitelikte olduğu göz önüne alındığında bu unsurların niteliklerine uygun düştüğü ölçüde kıyasen uygulanmasının yerinde olduğu değerlendirilmektedir.

İdare hukukunda sebep unsuru, idareyi söz konusu işlemi yapmaya ya da yasaklanan bir işlemi yapmamaya iten maddi, hukuki ya da fiili nedenler olarak tanımlanır (Kaplan, 2020, s. 257). İdare tarafından takdir hakkı kullanılması da sebep unsuru içinde yer almaktadır. Sebep unsuru bakımından yapılacak denetim hususunda CBK'ların tesis edilmesi için Anayasa ile belirlenen herhangi bir maddi ya da hukuki sebep bulunmamaktadır. Bu sebeple Mahkeme tarafından sebep unsuru yönünden denetim takdir hakkının kullanılması yönünden yapılabilir. Takdir hakkının kullanımına yönelik yapılacak denetimde yerindelik denetimi yapılmamasına (Eren, 2022, s. 1130) özen gösterilmelidir.

Mahkeme tarafından CBK'lara yönelik yapılan denetimde, iptali talep edilen kuralların önce konu bakımından Anayasa'ya uygunluğu denetlenmekte, sonra içerik yönünden denetimi yapılmaktadır. Anayasa Mahkemesinin de vurguladığı gibi, CBK'ların yargısal denetiminde öncelikle Anayasa'nın 104. maddesinin 17. fıkrasında belirtilen konu bakımından yetki kurallarına uygunluğunun ele alınması gerekir. Anılan fıkra yönünden herhangi bir aykırılık tespit edilmemesi durumunda ise bu defa CBK'ların içerik yönünden Anayasa'ya uygunluk denetimi yapılmalıdır (AYM, 2020e, § 13). İçerik yönünden yapılan denetimde de genellikle sebep unsuru ve amaç unsurları yönünden denetlenirler.

Anayasa Mahkemesinin içerik yönünden yaptığı denetimde¹⁵ iptali talep edilen kurallar Cumhurbaşkanı'nın takdir hakkı kapsamında kaldığı gerekçesi ile sebep yönünden Anayasa'ya aykırı bulunmamıştır.

İdare hukukunda amaç unsuru, yapılan işlem ile ulaşılmak istenen sonuçtur. Bütün idari işlemlerin nihai amacı kamu yararadır. Kamu yararı dışında farklı bir amaç ile idari bir işlem tesis edilmesi hukuka uygun değildir (Atay, 2019, s. 258). CBK'ların denetiminde de Mahkeme içerik yönünden yaptığı denetimde kuralın hukuk devleti ilkesine uygun olup olmadığını ve bu kapsamda kamu yararının sağlanıp sağlanmadığını denetlemektedir. Ancak amaç unsuru yönünden yapılacak denetimin kolayca yerindelik denetimine dönüşebileceği göz önünde bulundurulduğunda, Mahkeme kamu yararının açık ve somut bir şekilde ihlal edildiği kanısına varmadıkça bu denetimi yapmamalıdır (Gözler, 2021, s. 1260; Özbudun, 2022, s. 403).

Anayasa Mahkemesi tarafından CBK'lara ilişkin verilen bazı kararlarda iptali talep edilen kuralın hukuk devleti ilkesinin bir gereği olarak kamu yararı amacıyla çıkarılmaları gerektiği, kamu yararının bireysel yarardan üstün olan toplumsal faydayı sağlaması gerektiği ve kamu yararı dışında bir amaç için çıkarıldığı açık olarak anlaşılan düzenlemenin amaç unsuru bakımından Anayasa'ya aykırı olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca bu denetimin kamu yararının doğru kullanılıp kullanılmadığı değil de incelenen düzenlemenin kamu yararı dışında başka bir saikle ya da toplumsal fayda yerine belirli bir grubun faydasına olup olmadığını denetimiyle sınırlı olduğu da belirtilmiştir.¹⁶

İdari işlemlerde konu unsuru; idari işlem ile meydana gelen sonucu, hukuk âleminde meydana gelen değişikliği ifade eder. Yani işlemin içeriği konu unsurunu oluşturur (Çağlayan, 2017, s. 208; Atay, 2019, s. 256). Anayasa'da

¹⁵ "... Dolayısıyla Cumhurbaşkanı'nın Anayasa'nın 106. maddesinin on birinci fıkrası uyarınca kendisine tanınan takdir yetkisini kullanarak dava konusu birinci kural uyarınca Bakanlık için yurt dışı teşkilatı oluşturmasında Anayasa'nın anılan maddesine aykırı bir yön bulunmamaktadır." (AYM, 2020a). "Anılan hüküm uyarınca Cumhurbaşkanı CBK'yla idarenin teşkilatlanması konusunda Anayasa'nın temel ilkelerine ve bu alanla ilgili öngördüğü kurallara bağlı kalmak koşuluyla bakanlıkların ve bakanlıklara dair yetki kapsamında kaldığı değerlendirilen Cumhurbaşkanlığı merkez teşkilatı ile Cumhurbaşkanlığına bağlı kurum ve kuruluşların teşkilat yapısının ne şekilde olacağını belirleme hususunda takdir yetkisine sahiptir." (AYM, 2021a).

¹⁶ "Hukuk devletinde kanunların ve CBK'ların kamu yararı gözetilerek çıkarılması zorunludur. Kanunların ve CBK'ların kamu yararının sağlanması amacına yönelik olması, genel, objektif, adil kurallar içermesi ve hakkaniyet ölçütlerini gözetmesi hukuk devleti olmanın gereğidir. Bu nedenle kanun koyucunun ve yürütme organının hukuki düzenlemelerde kendisine tanınan takdir yetkisini anayasal sınırlar içinde adalet, hakkaniyet ve kamu yararı ölçütlerini göz önünde tutarak kullanması gerekir." (AYM, 2021b).

kanunlar açısından kural olarak konu sınırlaması getirilmediği halde, CBK'ların düzenleneceği ve düzenlenemeyeceği konular özel olarak belirtilmiştir (AYM, 2022c; AYM, 2022d).¹⁷

Anayasa Mahkemesi tarafından CBK'lar özelinde konu bakımından yapılan denetimde de Anayasa'nın amir hükümleri göz önünde bulundurularak kuralın konu bakımından yetki kurallarına uygun olup olmadığı denetlenmektedir. Bu kapsamda Mahkeme tarafından CBK düzenlemesinin yürütme yetkisine ilişkin olup olmadığı, yasak alanların düzenlenip düzenlenmediği, münhasıran kanunla düzenlenmesi gereken bir konuda olup olmadığı, herhangi bir kanunda açık olarak düzenlenip düzenlenmediği, idarenin bütünlüğü ve kanunla düzenleneceği ilkesinin istisnalarını oluşturan ve Anayasa'da CBK ile düzenleneceği açık olarak hüküm altına alınan düzenlemelerden olup olmadığı hususları yönünden incelenmektedir (AYM, 2023b; AYM, 2022e).¹⁸

3.3. Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinin Kanunlara Uygunluğunun Denetiminin Yapılması Sorunu

Anayasa Mahkemesi'nin Anayasa'nın 148. maddesi lafzına uygun olacak şekilde yaptığı denetim anayasallık denetimidir. Yani denetleyeceği normun Anayasa'ya uygun olup olmadığının denetlenmesidir. Bu yaklaşıma göre Mahkeme denetleyeceği tüm normları yalnızca Anayasa'ya uygun olup olmadığı açısından denetleyebilecektir. Kanunlar ve Anayasa değişiklikleri için doğru olan bu yaklaşım CBK'lar için tam olarak doğru değildir.

CBK'lar da kanunlar gibi asli ve ilk elden çıkarılan düzenlemelerden olmasına rağmen kanunlar gibi yasamanın genelliği ilkesine göre her konuda çıkarılamazlar. CBK'lar konu bakımından Anayasa ile sınırlandırıldıkları konularda çıkarılamazken, genel ve özel olarak Anayasa ile yetkilendirildikleri konularda çıkarılabilirler. Anayasa ile yapılan sınırlamalar içinde ise "münhasıran kanunla düzenlenen" ve "kanunlarda açık olarak düzenlenen" konularda çıkarılamama, "kanunlar ile çelişmeme" ve "aynı konuda kanun çıkarılma" durumunda hükümsüz kalma gibi sınırlamalar mevcuttur (Gözler, 2021, s. 1235). Dolayısıyla Anayasanın 104. maddesinin 17. fıkrasının lafzına göre CBK'ların Anayasa'ya uygunluğunun denetlenmesi için kanunlara uygunluğunun da denetlenmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla CBK'ların kanunlara uygunluğunun denetlenemeyeceğine (Aslan, 2019, s. 152) yönelik ifadeler yerine CBK'ların kanunlara uygunluğunun denetlenmesi suretiyle dolaylı (Gözler, 2021, s. 1235) bir anayasallık denetiminin yapıldığı daha doğru bir ifade olur.

2017 Anayasa değişikliği ile KKH'lara yönelik düzenlemeler kaldırılmış ve bunların yerlerini CBK'lar almıştır. Ancak başka bir kanun ile yürürlükten kaldırılmayan KHK'lar hukuk alemindeki varlıklarını korumuşlardır. "KHK'ların Anayasa'nın mülga hükümlerinde belirtilen niteliği, ... getiriliş amacı, Anayasa Mahkemesinin KHK'larla ilgili içtihadı ve uygulama dikkate alındığında KHK'ların kanun hükmünde oldukları görülmektedir." (AYM, 2020b, § 39). Dolayısıyla CBK çıkarılabilmesi için kanunlar ile ilgili sınırlamalar KHK'ları da kapsamaktadır. Anayasa Mahkemesinin yerleşik içtihatları da bu yöndedir (AYM, 2022f; AYM, 2021a; AYM, 2020a). Yani CBK'ların anayasallık denetimi dolaylı olarak hem kanunlara uygunluğunun hem de KHK'lara uygunluğunun denetimini kapsamaktadır.

4. ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARININ İSTATİKSEL OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Anayasa Mahkemesi tarafından CBK'lara ilişkin ilk karar 22.01.2020 tarihinde verilerek 13.05.2020 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. O tarihten bugüne kadar (20.06.2023) toplam 43 CBK hakkında verilen karar Resmî Gazete'de yayımlanmıştır.

2017 Anayasa değişikliğinden sonra yayımlanan ilk CBK olan "1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi", 10.07.2018 tarihinde yayımlanmıştır. Hali hazırda yayımlanmış olan son CBK ise 16.06.2023 tarihinde yayımlanan "149 sayılı Emniyet Genel Müdürlüğüne Kadro İhdas Edilmesine İlişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi"dir. T.C. Cumhurbaşkanlığı mevzuat bilgi sistemi verilerine göre halen yürürlükte olan 39 adet CBK ve mülga olan 16 adet CBK bulunmaktadır. Yürürlükte olan CBK'lardan 7 tanesi olağanüstü hâl kapsamında çıkarılan CBK'lardandır. Yargı denetimine tabi olan CBK sayısı da dikkate alındığında Mahkeme tarafından yapılan 43 karara ilişkin yargısal denetim azımsanmayacak derecede fazladır.

¹⁷ Bkz. Anayasa m. 104/17, m. 104/9, m. 106/Son, m. 108/son, m. 118/son ve m. 123.

¹⁸ "CBK'ların yukarıda belirtilen konu bakımından yetki kurallarına uygun olarak çıkarılması gerekmektedir. Aksi takdirde içeriği Anayasa'ya aykırılık oluşturmasa bile bu düzenlemelerin Anayasa'ya uygunluğundan söz edilemez. Dolayısıyla CBK'ların yargısal denetiminde öncelikle Anayasa'nın 104. maddesinin on yedinci fıkrasında belirtilen konu bakımından yetki kurallarına uygunluğunun ele alınması gerekir." (AYM, 2021a).

Mahkeme tarafından yapılan 43 denetimde toplam 153 hüküm incelenmiştir. İncelenen hükümlerin 78'inde "RET" kararı, 60'ında "İPTAL" kararı verilmiş, 15 hüküm hakkında da karar verilmesine yer olmadığı veya ayırma yönünde karar verilmiştir. Verilen kararların %51'i iptal talebinin/itirazın reddi yönündedir. CBK kararlarının yıllara göre karşılaştırmalı incelenmesine dair çizelge Tablo 1-3'dedir.

Tablo 1. Anayasa Mahkemesi'nin CBK Denetimi Türleri ve Şekilleri

	Karar Sayısı	İncelenen Hüküm	İptal Davası	İtiraz Davası	Esas Denetimi	Şekil Denetimi
2020	9	20	9	0	9	0
2021	11	29	11	0	11	0
2022	17	95	17	0	16	1
2023	6	9	5	1	4	3
Toplam	43	153	42	1	40	4

Tablo 2. Anayasa Mahkemesi'nin CBK Denetimi Hükümlerinin İncelenmesi

	Karar Sayısı	İncelenen Hüküm	KVYO/Ayırma Hükümü	İptal Edilen Hüküm	İptal Yüzdesi	Ret Verilen Hüküm	Ret Yüzdesi
2020	9	20	0	5	25%	15	75%
2021	11	29	1	5	17%	23	79%
2022	17	95	14	48	51%	33	35%
2023	6	9	0	2	22%	7	78%
Toplam	43	153	15	60	39%	78	51%

Tablo 3. Anayasa Mahkemesi'nin CBK Denetim Kararlarında Oybirliği-Oyçokluğu Durumu

	İncelenen Hüküm	Oybirliği Kararları	Oybirliği Yüzdesi	Oyçokluğu Kararları	Oyçokluğu Yüzdesi	Beş ve Üstü Karşılık	Beş ve Üstü Yüzdesi
2020	20	7	35%	13	65%	4	31%
2021	29	7	24%	22	76%	11	50%
2022	95	54	57%	41	43%	25	61%
2023	9	4	44%	5	56%	4	80%
Toplam	153	72	47%	81	53%	44	54%

Kaynak: Tablo (1-3) başka bir kaynakta yer almamaktadır. Tablolarda yer alan veriler Anayasa Mahkemesinin CBK norm denetimi kararlarının Resmî Gazetede yayımlananlarının ayrıntılı incelenmesi neticesinde çıkarılmıştır.

İçinde olduğumuz 2023 yılında Mahkeme tarafından yapılan denetim miktarının artacağı göz önünde bulundurulduğunda yıllara göre yapılan denetim miktarı artma eğilimindedir. 2020-2023 yıllarında yapılan denetim sayısı sırasıyla 9-11-17 ve 6; incelenen hüküm sayıları 20,29,95 ve 9'dur. Kararlarda dikkat çeken bir diğer husus da oybirliği ile alınan karar sayısının oyçokluğu ile alınan karar sayısından daha az olmasıdır. Özellikle 2021 yılında oybirliği ile alınan karar yüzdesi %24'tür. Yani 2021 yılında incelenen her 4 hükmün 3'ünde en az 1 üye karara katılmayarak karşı oy kullanmıştır. Karşı oy kullanılması ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus ise oyçokluğu ile hüküm kurulan kararların %54'ünde en az 5 veya daha fazla üyenin karşı oyunun bulunmasıdır. Hatta kararlarda 6 ve 7 karşı oy kullanılan karar yüzdesi %49'dur. Yani 1-2 üyenin farklı düşünmesi durumunda kararların dörtte birinin yönü değişecektir. Bunların neredeyse tamamı ret kararı verilen kararlardır.

Mahkemenin verdiği kararları incelediğimizde açılan 43 davanın 42'sini TBMM üye tamsayısının en az beşte biri oranındaki milletvekilleri tarafından açılan iptal davası oluşturmakta iken, bir tanesi Danıştay 12. Dairesi tarafından yapılan itiraz başvurusudur. Ayrıca Mahkeme tarafından verilen 43 kararın 39'unda esas denetimi yapılmış, dört kararında şekil denetimi yapılmış ve bir kararda incelenen iki hükümden birisi için esas, birisi için şekil denetimi yapılmıştır. Şekil denetimi yaptığı kararların tamamı 2023 yılında yapılmış ve tamamına oybirliği ile "RET" kararı verilmiştir. Mahkeme tarafından verilen CBK'lara ilişkin kararlardan önemli görülenlerden bazıları aşağıda ayrıca belirtilmiştir.

Mahkeme'nin 11.06.2020 tarihli, 2018/155 E. ve 2020/27 K. sayılı kararı ile “(19) numaralı Yeni Kurulan Bazı İdarelerin Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanununa Ekli Cetvellere Eklenmesine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 1. maddesiyle 5018 sayılı Kanun'a ekli (I) Sayılı Cetvel'in sonuna eklenen sıraların” iptaline karar vermiştir. Mahkeme tarafından söz konusu kararda iptali talep edilen kuralın yürütme yetkisine değil, yasama yetkisine ait olduğu ve bu konuda CBK ile düzenleme yapılamayacağı belirtilmiştir. (AYM, 2020c)

Mahkeme'nin 12.06.2020 tarihli, 2019/105 E. ve 2020/30 K. sayılı kararı ile “(1) numaralı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin değiştirilen 353. maddesinde yer alan ‘...ve yurtdışı...’ ibaresinin” iptal talebinin reddine karar vermiştir. Mahkeme iptali talep edilen kuralı Anayasa'nın 106. maddesinin 11. fıkrası kapsamında bakanlıkların teşkilat yapısına ilişkin olarak görmüş ve CBK tarafından düzenleme yapılabilecek özel alanlar içerisinde (mahfuz alan) değerlendirmiştir. Kararın devamında aynı konuda kanuni bir düzenlemenin de olmadığı vurgulanmış ve bu açıdan da bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden çıkaracağımız sonuç; Mahkemenin CBK'ların mahfuz alanı olduğunu kabul etmediği yönündedir. Aksi halde Mahkeme tarafından bu alanın yalnızca CBK ile düzenlenebileceğine atıf yapması ve kuralın kanuni bir düzenlemede açık olarak düzenlenip düzenlenmediği hususunu incelememesi gerekirdi. Aynı kararın içerik yönünden yapılan incelemesinde “yürütme organının CBK çıkarmaya yetkili olduğu konuya ilişkin her türlü ayrıntıyı CBK ile düzenlemesi ... gerekli olmayıp CBK ile konuya ilişkin temel kuralları belirledikten ve genel çerçeveyi çizdikten sonra bu çerçevenin içinde kalan hususları” idareye bırakmasında sakınca olmadığı belirtilmiştir. Karara karşı oy kullanan bir üye tarafından ise Anayasa'nın 123. maddesi ile CBK'lara yalnızca tüzel kişiliğin kurulmasına yönelik yetki verildiği, bunların görev ve yetkilerinin kanunla düzenlenmesi gerektiği vurgulanarak kuralın iptal edilmesi gerektiği belirtilmiştir (AYM, 2020a).

Mahkeme'nin 30.12.2020 tarihli, 2019/71 E. ve 2020/82 K. sayılı kararı ile “(14) numaralı İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin değiştirilen 14. maddesinin 1. cümlesinde yer alan ‘faaliyet, örgütlenme ve insan kaynakları’ ibareleri” içerik yönünden Anayasa'ya aykırı oldukları gerekçesiyle iptallerine karar verilmiştir. Söz konusu CBK kuralı haber ajanslarına ilişkindir. Kurala ilişkin yapılan konu bakımından yetki incelemesinde bakanlıklara yönelik verilen özel yetkinin Cumhurbaşkanlığını da evleviyetle yetkilendirdiği kabul edilerek, kuralın konu bakımından Anayasa'ya aykırı olmadığına karar verilmiştir (AYM, 2020d).

Mahkeme'nin 3.03.2021 tarihli, 2018/134 E. ve 2021/13 K. sayılı kararı ile “(14) numaralı İletişim Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 21. maddesinin 3. fıkrasının ‘... Bu suretle çalıştırılacakların sözleşme usul ve esasları ile ücret miktarı ve her çeşit ödemeleri Cumhurbaşkanınca tespit edilir.’ düzenlemesinin konu bakımından yetkisiz olduğu gerekçesiyle iptaline karar verilmiştir. Kararda KHK'ların da kanunlar gibi kabul edilmesi gerektiğine atıf yapılarak, 375 sayılı KHK'da açıkça düzenlenen konuda çıkarılan hükmün Anayasa'ya aykırı olduğuna karar verilmiştir (AYM, 2021a).

Mahkeme'nin 18.03.2021 tarihli, 2018/127 E. ve 2021/18 K. sayılı kararı ile “(10) numaralı Resmî Gazete Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile düzenlenen “...lüzum görüldüğü takdirde,...” ve “...uygun bulunmayan veya...” ibareleri esas yönünden incelenmiştir. CBK'nın “...lüzum görüldüğü takdirde,...” ibaresinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ilişkin başvuru oybirliği ile reddedilirken, “...uygun bulunmayan veya...” ibaresine ilişkin başvuru 6 üyenin karşı oyuna rağmen oyçokluğuyla reddedilmiştir. Anayasa'ya aykırılık başvurusu oyçokluğu ile reddedilen ibare incelendiğinde, idareye vesayet yetkisi veren bir düzenleme olduğu açıktır. Ayrıca söz konusu CBK'nın düzenlediği konuda çıkarılan 3011 sayılı “Resmî Gazete’de yayımlanacak olan yönetmelikler hakkında Kanun” halen yürürlüktedir. Kararda “...lüzum görüldüğü takdirde,...” ibaresinin 3011 sayılı Kanun'un açıkça düzenlediği bir konuda olup olmadığı hususu hiç incelenmemiştir. Kararın karşı oy görüşlerinde de belirtildiği üzere Anayasa'nın 123. maddesinin 1. fıkrası, 166. maddesinin 3. fıkrası, 127. maddesinin 2. fıkrası ile 3011 sayılı Kanun göz önünde bulundurulduğunda denetime konu olan CBK'nın ilgili ifadesinin münhasıran kanunla düzenlenmesi gereken alanlardan olduğu veya açıkça kanunda düzenlendiği gerekçeleri ile iptal edilmesinin daha uygun olacağı değerlendirilmektedir. (AYM, 2021c)

Mahkeme'nin 18.03.2021 tarihli, 2020/58 E. ve 2021/19 K. sayılı kararı ile “(62) numaralı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Meclisi Üyeliği Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi” ile düzenlenen devlet üniversitelerinde öğretim görevlisi kadrosu ile T.C. Merkez Bankası'nın meclis üyeliğinin birleşebileceğine ilişkin kural, Anayasa'nın 130. maddesi ile kanunla düzenleneceği öngörülen bir kural olduğu gerekçesi ile Anayasa'ya aykırı görülerek iptal edilmiştir. Karara karşı oy kullanan üç üye tarafından, Mahkeme tarafından tüm kararlarında

belirtilen kanunların mahfuz alanı olduğuna dair kabullerine karşın, kanunlarda açık olarak bir düzenleme olmadığı gerekçesi ile iptal yönündeki karara aksi yönde görüş bildirmişlerdir (AYM, 2021a).

Mahkeme'nin 28.09.2022 tarihli, 2021/90 E. ve 2022/108 K. sayılı kararı ile “(1) numaralı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'ne eklenen 458/B maddesinin (ğ) bendinde yer alan ‘...işlettirmek...’ ibaresinin” içerik yönünden incelenmesi neticesinde söz konusu kuralın hukuk devleti gereklerinden olan belirlilik ilkesine aykırı bir düzenleme olduğu gerekçesi ile yedi üyenin karşı oyuna rağmen söz konusu ibarenin iptaline karar verilmiştir (AYM, 2022g).

Mahkeme'nin 13.12.2022 tarihli, 2022/98 E. ve 2022/157 K. sayılı kararı ile “(104) numaralı Kapadokya Alan Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usullerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin” şekil yönünden incelenerek iptal talebinin reddine oybirliği ile karar verilmiştir. Söz konusu karar şekil yönünden yapılan ilk incelemesidir. Karar ile CBK'ların şekil incelemesinde hangi hususların denetiminin yapılacağı belirtilmiş ve diğer tüm şekil denetimi yapılan kararlarda bu karara atıf yapılmıştır. Emsal nitelikteki bu karara göre; şekil denetimi yalnızca CBK'nın Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılıp çıkarılmadığının denetlenmesinden ibarettir. CBK'nın gerekçeli olup olmadığı bu denetim kapsamında incelenmez (AYM, 2022b).

Mahkeme'nin 30.11.2022 tarihli, 2020/4 E. ve 2022/147 K. sayılı kararı ile “(49) numaralı Coğrafi Bilgi Sistemleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı kararnamesi'nin 14/4 maddesinin kalan kısmı” için yapılan denetimde Anayasa'nın 104. maddesinin 17. fıkrasının 6. cümlesi ile düzenlenen TBMM'nin aynı konuda kanun çıkarması durumunda CBK'nın hükümsüz kalacağı düzenlemesine atıf yapılarak, sonradan çıkan kanuni bir düzenlemenin varlığı nedeniyle kural hakkında oybirliği ile “karar verilmesine yer olmadığı” kararı verilmiştir (AYM, 2022a).

Mahkeme'nin 05.04.2023 tarihli, 2022/71 E. ve 2023/65 K. sayılı kararı ile “(1) numaralı Cumhurbaşkanlığı kararnamesi'nin 274/A maddesi” kamu hizmetine girme ve hizmete alınmada hangi koşulların aranacağını Anayasa'nın 70. maddesi ile düzenlendiği ve bu alanın CBK'ların yasak alanı olduğu gerekçesi ile iptal edilmiştir. Söz konusu karar kaymakamlığa alınma ile ilgilidir ve somut norm denetimine konu olan ilk ve tek karardır. Kararda somut norm denetiminin koşulları ilk inceleme safhasında incelenerek, koşulların oluştuğunun tespit edilmesinden sonra esas incelemesine geçilmiştir (AYM, 2023a).

5. SONUÇ

2017 Anayasa değişikliğinin sonucu olarak başkanlık hükümet sistemi ile yürütme erki güçlendirilmiş ve yürütmenin tasarrufu olan KHK'ların yerine Cumhurbaşkanlığı kararnameleri Türk hukuk tarihindeki yerini almıştır. Bu süreçten itibaren özellikle CBK'ların hukuki niteliğinin ne olduğu, normlar hiyerarşisindeki yeri ve mahfuz alanının olup olmadığı konularında tartışmalar başlamış ve halen devam etmektedir. Bu konulardaki kanaatimiz yukarıda ayrıntılı olarak açıklandığı üzere; CBK'ların her ne kadar yasama işlemlerine benzer özellikleri olsa da birer idari işlem oldukları, normlar hiyerarşisinde kanunların altında yer aldıkları ve mahfuz alanlarının olmadığı yönündedir.

CBK'lar birer idari işlem olmasına karşın Anayasa'nın ilgili maddelerinin amir düzenlemesi ile yargısal denetimi şekil ve esas bakımından Anayasa Mahkemesi tarafından yapılmaktadır. Mahkeme tarafından bu denetim, soyut ve somut norm denetimi yoluyla yapılmaktadır. CBK'ların yargısal denetimi konusunda oybirliği ile alınan karar sayısının daha az olması, karşı oy gerekçeleri ve Anayasa Mahkemesinin üyelerinin seçimindeki tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda etkin bir denetim yapılmadığı sonucuna ulaşıyoruz.

Cumhurbaşkanlığı kararnameleri dışında Cumhurbaşkanı tarafından karar, yönetmelik veyahut başka adlarla düzenleyici işlem yapılabilir. Bunun sonucu olarak Cumhurbaşkanı tarafından tesis edilen işlemler kural olarak idari yargı denetimine tabi iken CBK söz konusu olduğunda Anayasa Mahkemesinin denetimine tabidir. Söz konusu denetimin etkin yapılamadığı hususu da göz önünde bulundurulduğunda, CBK'ların da yürütmeye ilişkin diğer tüm işlemlerde olduğu gibi idari yargı denetimine tabi olmasının yerinde olacağı değerlendirilmektedir.

Anayasa Mahkemesi tarafından CBK'lara ilişkin olarak yapılan şekil denetiminde bunların şekil ve usul kuralları Anayasal olarak belirlenmediği için hangi konularda denetim yapılacağı Mahkeme tarafından tespit edilmektedir. Bu tespit sonucunda Mahkeme tarafından CBK'ların yalnızca Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılıp çıkarılmadığı

ile sınırlı bir denetim yapılabileceğine karar verilmiştir. Ancak adlandırma sorunu yaşanması durumunda yani Cumhurbaşkanlığı kararnamesi adı altında diğer düzenleyici işlemlerin yapılması durumunda yapılacak şekil denetiminde sadece Cumhurbaşkanı tarafından çıkarılma koşulunun sağlanmasıyla yetinilmemesi ve adlandırma sorununa ilişkin denetimin de yapılması gerekmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Adadağ, Ö. Ü. (2019). Kanun-Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ilişkisinin yargısal denetimine yönelik sorunlar. *Anayasa Yargısı*, 36(1), 261-277.
- Aktan, C. C. ve Ekinci, A. (2022). *Lexrex* (1. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Akyılmaz, B., Sezginer, M. ve Kaya, C. (2019). *Türk idare hukuku* (11. Baskı). Savaş Yayınevi.
- Anayurt, Ö. (2022). *Anayasa hukuku* (5. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Ardıçoğlu, M. A. (2017). Cumhurbaşkanlığı kararnamesi. *Ankara Barosu Dergisi*, 75(3), 19-51.
- Aslan, V. (2019). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin kanunlara uygunluğunun denetimi ve çeşitli hususların kararname ile düzenleneceğinin kanunlarda belirtilmesi üzerine. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 36(1), 139-161.
- Atar, Y. (2019). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hukuki rejimi ve anayasallık denetimi. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 36(1), 241-259.
- Atar, Y. (2022). *Türk anayasa hukuku* (15. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Atay, E. E. (2019). *İdare hukuku* (2. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- AYM. (1991a, 10 Ocak). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1991/1>
- AYM. (1991b, 3 Temmuz). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1991/20>
- AYM. (1992, 26 Mayıs). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/1992/36>
- AYM. (2003, 22 Mayıs). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2003/42>
- AYM. (2016, 12 Ekim). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2016/159>
- AYM. (2020a, 6 Aralık) <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2020/30>
- AYM. (2020b, 12 Haziran). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2020/6>
- AYM. (2020c, 11 Haziran). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2020/27>
- AYM. (2020d, 30 Aralık). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2020/82>
- AYM. (2020e, 23 Ocak). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2020/5>

- AYM. (2021a, 3 Mart). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2021/13>
- AYM. (2021b, 11 Kasım). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2021/84>
- AYM. (2021c, 18 Mart). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2021/18>
- AYM. (2022a, 30 Kasım). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/147>
- AYM. (2022b, 13 Aralık). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/157>
- AYM. (2022c, 30 Kasım). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/146>
- AYM. (2022d, 13 Ekim). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/118>
- AYM. (2022e, 9 Kasım). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/138>
- AYM. (2022f, 13 Ekim). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/115>
- AYM. (2022g, 28 Eylül). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2022/108>
- AYM. (2023a, 5 Nisan). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/65>
- AYM. (2023b, 9 Mart). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/40>
- AYM. (2023c, 16 Şubat). <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/ND/2023/22>
- Azaklı, M. (2019). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin somut norm denetimi yoluyla incelenmesi. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 36(1), 73-103.
- Barın, T. (2019). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin normlar hiyerarşisindeki yeri sorunu. *Cumhurbaşkanının İşlemleri Sempozyumu* (s. 1-21). İstanbul, Türkiye.
- Boztepe, M. (2018). Olağanüstü hal rejiminde yürütmenin düzenleyici bir işlemi olarak Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ve OHAL kanun hükmünde kararnameleri ile mukayesesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), 378-395.
- Can, O. (2020). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hukuki rejimi Anayasa Mahkemesi yaklaşımı. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 37(1), 133-192.
- Çağlayan, R. (2017). *İdare hukuku dersleri* (4. Baskı). Adalet Yayınevi.
- Erdoğan, D. (2021). *Türk anayasa hukukunda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi* (1. Baskı). Yetkin Yayınevi.
- Eren, A. (2019). Anayasa Mahkemesinin kanun hükmünde kararnamelere ilişkin içtihadı doğrultusunda Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin değerlendirilmesi. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 36(1), 1-72.
- Eren, A. (2022). *Anayasa hukuku dersleri* (4. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Gençay, F. D. (2020). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin yargısal denetimi: ilk kararlar - ilk izlenimler. *TBB Dergisi*, (151), 1-27.
- Gözler, K. (2019). *İdare hukuku-cilt I* (3. Baskı). Ekin Kitabevi.
- Gözler, K. (2021). *Türk anayasa hukuku* (4. Baskı). Ekin Yayınevi.

- Gözübüyük, Ş. ve Tan, T. (2019). *İdare hukuku cilt I-genel esaslar-* (13. Baskı). Turhan Kitabevi.
- Güller, A. (2021). 2017 anayasa değişikliği sonrası Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine ait mahfuz alan meselesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 943-966.
- Günday, M. (2017). *İdare hukuku* (11. Baskı). İmaj Yayınevi.
- Kalabalık, H. (2019). *İdare hukuku dersleri-cilt II* (4. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- Kaplan, G. (2020). *İdari yargılama hukuku* (7. Baskı). Ekin Yayınevi.
- Keser, H. (2022). Türk hukukunda Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine ilişkin sorunlar ve çözüm önerileri. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(2), 272-289.
- Keskinsoy, Ö., Kaya, S. B. ve Meri, T. (2020). Cumhurbaşkanlığı kararnamesi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 75(4), 1383-1416.
- Küçük, A. ve Doğan, B. (2019). Türkiye’de 2017 anayasa değişikliği kapsamında yürütmenin asli düzenleme yetkisi ve mahfuz düzenleme alanı. *Süleyman Demirel Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(1), 1-60.
- Muratoğlu, T. (2022). Bazı konuların Cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle düzenlenmesini öngören anayasa hükümleri hakkında değerlendirmeler. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(47), 375-415.
- Özbudun, E. (2022). *Türk anayasa hukuku* (22. Baskı). Yetkin Yayınevi.
- Özdemir, H. E. (2019). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hukuki çerçevesi. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 265-282.
- Özdemir, Y. (2021). Cumhurbaşkanı kararlarının yargısal denetimi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 29(4), 3211-3256.
- Söyler, Y. (2018). *Yeni başkanlık sisteminde Cumhurbaşkanlığı kararnamesi* (1. Baskı). Seçkin Yayınevi.
- T.C. Adalet Bakanlığı Hukuk Sözlüğü. (2022). *Mahfuz*. <https://sozluk.adalet.gov.tr/mahfuz> adresinden 25 Aralık 2022 tarihinde alınmıştır.
- Tunç, H. (2019). *Türk anayasa hukuku* (1. Baskı). Gazi Kitabevi.
- Ulusoy, A. (2020). Cumhurbaşkanlığı kararnameleri: varoluşsal, yapısal ve hukuksal bir değerlendirme. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 37(2), 31-66.
- Ülgen, O. (2018). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin niteliği ve türleri. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1), 3-39.
- Yelken, H. (2022). *Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin anayasal denetimi* (1. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, T. (2019). İdarenin kanuniliği ilkesi bağlamında Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin anayasal sınırı. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 36(1), 293-314.
- Yılmaz, B. M. (2021). *Kanuni idare bağlamında Cumhurbaşkanlığı kararnamesi* (1. Baskı). Adalet Yayınevi.
- Yılmaz, H. (2020). Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin konu bakımından yetki sınırları. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 78(1), 225-263.

TÜRKİYE'DE DÖVİZ KURU OYNAKLIĞI İLE BORSA ENDEKS OYNAKLIĞI ARASINDAKİ ETKİLEŞİM*

INTERACTION BETWEEN THE EXCHANGE RATE VOLATILITY AND STOCK MARKET INDEX VOLATILITY IN TÜRKİYE

Özgenur ÇAKIR¹

Doç. Dr. Gökhan ÖZKUL²

ÖZ

Bretton Woods sisteminin yıkılması ile esnek kur sistemine geçiş sağlanmış ve döviz kurlarındaki oynaklıkların makroekonomik faktörler üzerindeki etkisi birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu koşullar altında oynaklığın modellenmesi, döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklık ilişkilerinin ve oynaklık yayılmalarının belirlenmesi piyasa aktörleri için önemlidir. Bu çerçevede çalışmanın amacı, Türkiye’de 2002-2021 dönemleri arasında döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşimi incelemektir. Çalışmada döviz kuru değişkeni olarak ABD doları oynaklık verisi ve Euro oynaklık verisi, borsa değişkeni olarak BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeksleri oynaklık verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setinin durağanlığı ADF birim kök testi ve Lee-Strazicich birim kök testi ile ele alınmıştır. Döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemek için Toda-Yamamoto Modeli kullanılmıştır. Daha sonra varyans ayrıştırma testleri ile değişkenlerdeki değişimin ne kadarı diğer değişkenlerden kaynaklandığı belirlenmiştir. Son olarak çalışmada kullanılan değişkenlerin birim şoklara tepkisi, etki-tepki testleri ile incelenmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testine göre tüm endeks değişkenleri ile döviz kuru oynaklığı değişkenleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru Oynaklığı, Borsa Endeks Oynaklığı, Toda-Yamamoto Testi, Türkiye.

JEL Sınıflandırma Kodları: F31, G17, G19.

ABSTRACT

With the collapse of the Bretton Woods system, the transition to the flexible exchange rate system was achieved and the effect of exchange rate volatility on macroeconomic factors has been the subject of many studies. Under these conditions, modelling volatility, determining exchange rate volatility and stock market index volatility and volatility spillovers are important for market actors. In this context, the aim of the study is to examine the interaction between exchange rate volatility and stock market index volatility between 2002-2021 in Turkey. In the study, US dollar volatility data and Euro volatility data are used as exchange rate variables, and BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI indices volatility data are used as stock market variables. The stationarity of the data set used in the study is examined with ADF unit root test and Lee-Strazicich unit root test. Toda-Yamamoto Model is used to determine the causality relationship between exchange rate volatility and stock market index volatility. Then, with variance decomposition tests, it is determined how much of the change in the variables is caused by itself and how much is caused by other variables. Finally, the response of the variables used in the research to unit shocks is examined by impulse-response tests. According to the Toda-Yamamoto causality test, it is concluded that there is a two-way causality relationship in terms of all index variables and exchange rate volatility variables.

Keywords: Exchange Rate Volatility, Stock Index Volatility, Toda-Yamamoto Test, Türkiye.

JEL Classification Codes: O47, O53, E13, R11.

* Bu çalışma Gökhan ÖZKUL danışmanlığında Özgenur ÇAKIR tarafından hazırlanan ve 05.08.2022 tarihinde savunulan “Türkiye’de Döviz Kuru Oynaklığı ile Borsa Endeks Oynaklığı Arasındaki Etkileşim” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Finans ve Bankacılık Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, ozgenurcakir50@gmail.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdair Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, gokhanozkul@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

One of the metrics representing uncertainty and risk is volatility. Fluctuations in one market can increase fluctuations in other markets. This situation, which is expressed as volatility spillover, can be a measure of the spread of financial pressure to the markets. The effect of globalization in financial markets and volatility in exchange rates on macroeconomic factors has been the subject of many studies. For this reason, modeling volatility and determining exchange rate volatility and stock market index volatility and volatility spreads are very important for market actors. Therefore, volatility in exchange rates can affect stock market index volatility. The main purpose of this study is to empirically test the interaction between exchange rate volatility and stock market index volatility in the period 2002:01-2021:12 in Turkey. For this purpose, US dollar volatility data and Euro volatility data were used as exchange rate variables, and BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI indices volatility data were used as stock market variables. When the studies in the literature are examined, the number of studies examining the relationship between exchange rate volatility and stock market index volatility is very few. What makes this study different from other studies is that exchange rate volatility is calculated in terms of both US dollar and euro exchange rates, while stock market index volatility is calculated in terms of BIST100, BISTHIZ and BISTSINAI indices.

Design/methodology/approach:

In the research, exchange rate volatility was calculated over both US dollar and Euro exchange rates. Dollar and euro exchange rate data were generated daily from the Central Bank of the Republic of Turkey (TCMB, 2022) electronic data distribution system. Stock market index volatility is calculated using BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI index data obtained from Borsa Istanbul. Index data is taken from Investing.com (2022). All variables used in the analysis were used as daily data of 2002:01-2021:12. In the study, time series analysis was used to examine the relationship between exchange rate volatility and stock market index volatility. First of all, the preferential exchange rate volatility data set and the stock index volatility data set were obtained using the standard deviation method based on moving averages. Then, it was investigated whether the variables used in the study contain a unit root with ADF and LS unit root tests. Then, the optimal lag length was determined according to the Akaike Information Criteria (AIC). Then, Toda-Yamamoto analysis was performed to determine the causality relationship between the variables and to determine its direction. Then, with variance decomposition tests, it was determined what percentage of the change in the variables was caused by itself and what percentage was caused by other variables. Finally, the response of the data set used in the research to unit shocks was examined by impulse-response tests.

Findings:

As a result of the Toda-Yamamoto causality test, it was concluded that there is a bidirectional causality relationship between the US dollar exchange rate volatility and BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI index volatility in Turkey. When the relationship between another variable, euro exchange rate volatility, and stock market index volatility was examined, it was determined that there was a bidirectional causality relationship between euro exchange rate volatility and all stock market index volatilities used in the study. According to the results of variance decomposition analysis, it was concluded that exchange rate volatility has an effect on 1 unit change in stock index volatility, and stock market index volatility has an effect on 1 unit change in exchange rate volatility, and these effects continue for a certain period of time. long time. It has been revealed that the stock market index volatility has a greater effect especially in explaining the changes in exchange rate volatility.

Conclusion and Discussion:

In the study, the relationship between exchange rate volatility and stock market index volatility in the Turkish economy in the 2002-2021 period was tried to be examined and a bidirectional relationship was determined both between the US dollar stock index volatility and between the euro exchange rate volatility and stock market index volatility. The determination of these relations is very important for the decision mechanisms of the country's economy. Taking these variables under control by intervening in a timely manner will reduce the risk of investors up to a point. In particular, controlling the volatility in exchange rates will reduce the country risk, prevent the depreciation of the national currency and increase the trading volume of foreign investors in the stock market.

1. GİRİŞ

Küreselleşen dünyada gelişen teknolojiyle beraber finansal piyasalar arasındaki etkileşim artmaya başlamış ve yerel yatırımcıların yabancı borsalara erişim olanağı yükselmiştir. Tüm bunlar ise finansal piyasaların etkinliğinin daha hızlı bir şekilde artmasına neden olmuştur. Küreselleşmenin bu olumlu etkileri yanısıra finansal piyasalar arasındaki etkileşim vasıtasıyla krizin bir ülkeden diğer ülkelere hızlı bir şekilde yayılmasını tetikleyici negatif etkileri de olmuştur. Örneğin 1997 yılında Asya krizi olarak bilinen finansal krizin temeli; küreselleşmeye bağlı olarak ülkeye giren doğrudan yabancı sermayenin verimli alanlara yönlendirilmesinde yaşanan problemler, kısa vadeli borçlardaki yükselişler, yanlış makroekonomik politikalar, dış faktörler ve finansal kesimdeki yapısal zayıflıklardır. Bu sebeplere bağlı olarak döviz kurlarında oynaklıklar yaşanmış ve yatırımlar riskli duruma düşmüştür. Bu gibi çeşitli gelişmeler hisse senedi fiyatları ile döviz kurları arasındaki ilişkiyi önemli kılmıştır (Mishra, 2004, s. 210).

Finansal yazında hisse senedi fiyatları ile döviz kurları arasındaki ilişkiyi araştıran çok sayıda çalışma mevcuttur. Fakat yapılan çalışmaların çoğunda oynaklık göz ardı edilmekte ve döviz kuru ile hisse senedi fiyatları değişken olarak kullanılmaktadır. Oysa oynaklık kavramı, belirsizlik ve riski temsil eden bir ölçüttür. Bu çerçevede bir piyasada oluşan dalgalanmalar diğer piyasalardaki dalgalanmaları artırabilmektedir. Oynaklık yayılması olarak ifade edilen bu durum finansal baskının piyasalara yayılmasının bir çeşit ölçütü olabilmektedir. Dolayısı ile döviz kurlarında yaşanan oynaklıklar borsa endeks oynaklıklarını etkileyebilmektedir. Bu sebeple döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşim dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Çalışma döviz kuru piyasaları ve borsa yatırımcıları için önemli veriler içermektedir. Birbiri ile etkileşim halinde olan bu piyasalara yatırım yapacak yatırımcılar için dikkate değer sonuçlar çıkması beklenmektedir. Özellikle sektörel bazda yapılacak yatırımlar için döviz kuru oynaklıkları ile mevcut sektör endeks oynaklıkları arasındaki ilişki oldukça önemlidir. Bu çerçevede araştırmanın amacı, borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişkiyi iki döviz kuru oynaklık verisi (ABD Doları ve Euro) ve BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeks oynaklık verileri kullanılarak incelemektir. Bu ilişki 2002-2021 dönemi günlük verilerden yararlanılarak Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile incelenmiştir. Daha sonra varyans ayrıştırma testleri ile değişkenlerdeki değişimin ne kadarı kendi ne kadarı diğer değişkenlerden kaynaklandığı belirlenmiştir. Son olarak araştırmada kullanılan veri setinin birim şoklara tepkisi, etki-tepki testleri ile incelenmiştir.

2. FİNANSAL PİYASALARDA OYNAKLIK KAVRAMI

Markowitz'in araştırmaları ile anlam kazanan modern portföy teorisi sonrasında, oynaklığın finansal piyasalardaki yeri ve önemi artmıştır. Çünkü modern portföy teorisine göre risk bir oynaklık türüdür. Bu nedenle 1950'li yılların sonlarına doğru finans yazını, varlıkların getirilerindeki oynaklıkları ve oynaklığa ilişkin zaman serilerinin niteliğini araştırmaya odaklanmıştır. Fakat 1980'li ve sonrası yıllarda yaşanan krizler (özellikle 2008 mortgage krizi) oynaklığın önemini ve tahmin edilmesindeki çalışmaların artmasını sağlamıştır (Telçeken, 2014, s. 11).

Bu nedenle, oynaklığın doğru ve isabetli ölçümü, oynaklığın nedenleri gibi konular finans camiası için yoğun bir ilgi odağı haline gelmiştir. Oynaklığın doğru bir şekilde ölçülmesi özellikle de opsiyon fiyatlama ve türev araçlarının fiyatlamasında oldukça önemlidir. Portföy çeşitlendirmesi kapsamında riske maruz değer modellemesi gibi yatırım yapılacak varlığın oynaklık ölçümü finansal piyasalar için oldukça hayati bir rol oynamaktadır (Daly, 2011, s. 46).

Basit anlamı ile oynaklık, belirli bir zaman diliminde herhangi bir değişkende ortalamaya göre meydana gelen ani artış ya da azalışlar şeklinde tanımlanmaktadır. Bu çerçevede mal piyasalarında ve finansal varlıklar piyasasındaki uluslararası işlemlerde belirsizlik döviz kuru oynaklığı olarak ifade edilmektedir. Başka bir tanıma göre; döviz kurundaki ortalama değere göre yükselişler veya düşüşler oluşması yine döviz kuru oynaklığı olarak tanımlanmaktadır. Döviz kuru oynaklığının yüksek olduğu ülkelerde, kur riski artmakta, yatırım kararı almak ve uluslararası ticaret, yüksek döviz kuru nedeni ile zorlaşmaktadır. Bu nedenle merkez bankaları açısından döviz kuru oynaklığının tahmini oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca uluslararası yatırımcıların ve ticaret yapan kuruluşların ithalat ve ihracatta risklerini minimize etmek oldukça önemlidir (Tekgöz, 2020, s. 25; Soytaş ve Ünal, 2010; Azid vd., 2005, s. 749-750; Metin, 2019, s. 4; Uzunoğlu, 2007, s. 15; Konuşkan ve Kocabıyık, 2019).

Döviz kurunda oluşan beklenmedik değişimler özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu sebeple döviz kurunda oynaklığı tetikleyen unsurların belirlenmesi gerekmektedir. Bu faktörler temel ekonomik faktörler ve politik faktörler olarak incelenmektedir. Temel ekonomik faktörlerin yanında uluslararası ticareti kolaylaştıran sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, teknolojik gelişmeler ve spekülasyon

hareketlerde döviz kuru oynaklığı üzerinde etki yaratmaktadır. Ayrıca iç piyasa koşulları, çeşitli yasal düzenlemeler, başka hükümetlerin uygulayacağı politikalar ve kısıtlamalar, döviz kuru piyasasında belirsizliklerin artmasına neden olmaktadır (Ayhan, 2016, s. 11; Öztürk, 2006, s. 85; Obstfeld vd., 1985 s. 429; Phylaktis ve Ravazzolo, 2005, s. 1031-1053). Politik istikarsızlık ve politik belirsizlik, çeşitli ekonomik faktörler üzerinde de belirsizlik oluşturmakla beraber, yatırımcıların gelecek kaygısını artırarak, güven ortamı duygusunu negatif yönde etkilemekte ve finansal piyasalar üzerinde özellikle de döviz kurlarında kırımlara neden olmaktadır (Çiçek, 2020, s. 51; Şahin ve Sekmen, 2013, s. 150; Singh vd., 2011, s. 217-227).

Borsada oluşan fiyat hareketlerinin yönünün topluca izlenmesi ekonominin gidişatını değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Bu değerlendirme ise piyasa endeksleri sayesinde yapılmaktadır. Piyasa endeksi, belli bir hisse senedi örneğine dayandırılarak oluşturulan istatistiksel göstergelerdir (Dağlı, 2000). Bir hisse senedinin fiyatı kısa sürede hızla dalgalanırsa, yeni zirvelere ve düşüşlere ulaşırsa, yüksek oynaklığa sahip olduğu söylenebilmektedir. Böylece bağlı olduğu endekste de çeşitli hareketliliğe ve oynaklığa neden olacaktır.

Borsa endeksi, bir borsayı veya onun alt kümesini ölçen ve yatırımcıların piyasa performansını değerlendirmek için mevcut fiyat seviyelerinin geçmiş fiyatlarla karşılaştırmasına yardımcı olan endekstir. Endeksi oluşturan hisse senetlerinin fiyatlarından hesaplanmaktadır. Başka bir ifade ile borsa endeksi, tüm hisse senedi piyasasının veya içindeki belirli bir segmentin veya endüstrinin temsili bir örneği olarak düşünülebilir (Çepni, 2015, s. 45).

Borsa endeks oynaklığı ise, mevcut endeks içerisinde bulunan hisse senetlerinin belirli bir dönem içerisinde fiyatlarında meydana gelen ani artış veya azalışlardır. Oynaklık, yatırımcıların karar alma süreçlerini etkileyen belirsizlikleri temsil etmektedir. Dolayısıyla yatırımcıların karar alma süreçlerinde ve finansal varlıkların getirilerini tahmin etmelerinde oynaklığın dikkate alınması oldukça önemlidir. Ayrıca endeks üzerinde oluşan dalgalanmalar yatırımcıların o sektör üzerinde alacakları yatırım kararlarını da etkileyecektir. Örneğin BIST Teknoloji endeksinde oluşacak dalgalanmalar, yatırım yapılacak teknoloji şirketi için daha temkinli yaklaşılmaya neden olacaktır. Bu durumda borsa endeks oynaklığında yaşanacak değişimler yatırımcının kararında etkili olacaktır (Bodur, 2021; Değirmenci ve Abdioğlu, 2017; Çepni, 2015; Karlı, 1989).

Borsa endekslerinde oluşan beklenmedik değişimler özellikle gelişmekte olan ülkeler açısında olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu sebeple borsa endeks oynaklığında etkili olan faktörlerin belirlenmesi yatırımcılar açısından önem arz etmektedir. Enflasyon oranı, faiz oranı, döviz kuru, ödemeler dengesinde oluşan değişimler gibi çeşitli faktörler borsa endekslerini etkilemektedir. Tüm bu temel ekonomik faktörlerin yanında uluslararası ticareti kolaylaştıran sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, teknolojik gelişmeler ve spekülasyon hareketlerinde borsa endeks oynaklığı üzerinde etki yaratmaktadır (Öztürk, 2006, s. 85; Ürkmez ve Karataş, 2017, s. 393-409; Ekren, 2020, s.28; Yıldırım, 2010, s. 12; Fattah, 2019, s. 54; Fattah ve Kocabyık, 2020, s.116-151).

3. DÖVİZ KURU İLE BORSA ENDEKSİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: KURAMSAL MOTİVASYON

Literatürde döviz kurları ile hisse senetleri arasındaki ilişkiyi inceleyen portföy dengesi yaklaşımı, parasal yaklaşım, geleneksel yaklaşım, hisse senedi yaklaşımı ve varlık piyasası yaklaşımı şeklinde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Branson (1983) tarafından geliştirilen portföy dengesi yaklaşımına göre, hisse senedi fiyatlarındaki yukarı yönlü hareketlilikler para talebini arttırmaktadır. Para talebindeki bu artış döviz kurunun düşmesine ve yatırımcıların döviz cinsinden varlıkları satmalarına yol açmaktadır. Yatırımcılar daha fazla hisse senedi alabilmek için para taleplerini arttırmakta ve bu durum faiz oranlarını yükseltmektedir. Yükselen faiz daha fazla yabancı yatırımcının ülkeye yatırım yapması anlamına gelmektedir. Sonuç olarak para talebindeki artış döviz kurunun düşmesine yol açmaktadır. Hisse senedi fiyatlarındaki düşüşler de yatırımcıların varlıklarının ve talebin azalmasına neden olmaktadır. Yatırımcının servetindeki azalış faiz oranlarının düşmesine sebep olarak, fonlarını faize bağlı yerel varlıklardan yabancı paraya bağlı varlıklara kaymasını tetikleyecektir. Bu sebeple, bu yaklaşıma göre hisse senedi fiyatlarındaki değişimler döviz kurlarını negatif etkilemektedir (Smyth ve Nandha, 2003, s. 699-700; Tian ve Ma, 2010, s. 492; Alagidede vd., 2010, s. 2; İşcan, 2011, s. 241; Aydın, 2017, s. 2).

Dornbusch ve Fisher (1980)'in ortaya koyduğu geleneksel yaklaşımda ise döviz kurundan hisse senedine doğru tek yönlü bir ilişki vardır. Döviz kurlarındaki artışlar ihracatı artırırken ithalatı azaltacaktır. İhracattaki artış ihracatçı firmalara ait hisse senetlerinin fiyatlarını yükseltecektir. Dolayısıyla döviz kuru ve hisse senedi fiyatı arasında doğrusal bir etkileşim ortaya çıkmaktadır (Zhao, 2010, s. 104; Yıldız, 2014, s. 79; Bayramoğlu ve Pekkaya, 2010, s. 200-215; Berke, 2012, s. 244).

Hisse senedi yaklaşımına bakıldığında döviz kuru ile hisse senetleri arasında iki yönlü bir etkileşim söz konusudur. Sermaye varlıklarının değerleri gelecekte meydana gelecek nakit akımlarının bugünkü değerlerine göre oluşmaktadır. Bu nedenle döviz kurunda yaşanacak beklentiler varlık fiyatlarını etkileyecektir. Böylece döviz kuru oynaklığı ile hisse senedi fiyatları arasında iki yönlü bir ilişki ortaya çıkmaktadır (Zhao, 2010, s. 104; Yıldız, 2014, s. 79).

Son olarak varlık piyasası yaklaşımında ise hisse senedi ile döviz kurları arasında ilişki yoktur veya zayıftır. Bu anlayışa göre döviz kuru bir varlığın fiyatı olup, döviz kuru oynaklığı döviz kurunun sadece bugünkü fiyatını etkilemektedir. Döviz kurunda yaşanan oynaklıklar hisse senedi fiyatlarından etkilenmemektedir (Aydın, 2017, s. 3).

Finansal piyasalarda küreselleşme ile beraber döviz kurları üzerinde önemli dalgalanmalar yaşanmaya başlamıştır. Meydana gelen bu dalgalanmaların borsa endeksleri üzerindeki etkileri de, literatürde ilgi duyulan konulardan biri olmuştur. Fakat çalışmaların çoğunda değişken olarak döviz kurları ile borsa endeksleri kullanılmış, oynaklık kavramı göz ardı edilmiştir. Bu çerçevede finansal yazında döviz kuru ile borsa endeksi arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmalardan öne çıkanlar şu şekilde özetlenebilir:

Özçiçek (1997), çalışmasında Türkiye’de borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki etkileşimi 1994-2001 dönemi aylık sektör endeks verilerinden BIST Hizmet, BIST Mali, BIST Sınai ve BIST 100 endeksleri ile ABD doları kuru verilerini kullanarak incelemiştir. Granger nedensellik modelinin kullanıldığı çalışmada borsa endeks oynaklıklarının kur oynaklığını etkilediği, kur oynaklığının da borsa endeks oynaklıkları üzerinde etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Muradoğlu vd. (2000) çalışmalarında, 1976-1997 dönemi aylık verileri kullanarak 19 ülke için döviz kuru olarak her ülkenin para birimlerinin SDR oranı ve S&P 500 endeksi ile borsa endekslerinin ilişkisini Granger nedensellik testi kullanılarak incelemiştir. Yapılan analiz sonucunda döviz kurundan borsa endeksine olan nedensellik ilişkisinin Brezilya, Kolombiya, Yunanistan, Meksika, Nijerya ve Güney Kore için mevcut iken tam ters ilişkinin yalnızca Meksika için mevcut olduğu saptanmıştır.

Kasman (2003) çalışmasında, Türkiye’de döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşimi 1990-2002 dönemi günlük verileri kullanarak incelemiştir. Araştırmada Johansen eşbütünleşme testi yardımıyla borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasında uzun dönemli istikrarlı bir ilişkinin olduğu, uzun dönemde borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığının etkileşim halinde olduğu ve beraber hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ardından değişkenler arasında Granger nedensellik testi yapılmış ve döviz kuru oynaklığından borsa endeks oynaklığına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya konmuştur.

Özmen (2007), Türkiye ekonomisine yönelik yaptığı çalışmada hisse senedi fiyatları ile döviz kurları arasındaki ilişkiyi 1989-1994, 1994-2006, 1994-1999, 2001-2006 dönemleri için ayrı ayrı incelemiştir. Veri seti olarak İMKB 100 endeksi ve USD/TL kur değişkenleri kullanılmıştır. Johansen eşbütünleşme testinin kullanıldığı çalışmada 1989-1994 döneminde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki saptanırken, diğer dönemler arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Çalışmada nedensellik ilişkisine Toda-Yamamoto nedensellik analizi ile bakılmış ve 1989-2006, 1994-2006 ve 2001-2006 dönemleri için iki yönlü bir ilişki bulunurken, 1989-1994 ve 1994-1999 dönemleri için döviz kurundan borsa endeksine doğru tek yönlü bir ilişki belirlenmiştir.

Aydemir ve Demirhan (2009), araştırmalarında döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşimi Türkiye’nin 2001-2008 dönemi günlük verilerini kullanarak incelemiştir. Toda-Yamamoto modelinin kullanıldığı çalışmada döviz kuru ile borsa endeksleri arasında çift yönlü bir ilişki olduğu, BIST 100, BIST HİZMET, BIST FINANS ve BIST SINAI endekslerinden döviz kuruna doğru negatif bir ilişki olduğu, BIST TEKNOLOJİ endeksinden döviz kuruna doğru ise pozitif bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Mbutor (2010) Nijerya için yaptığı çalışmada, döviz kuru oynaklığı ve hisse senedi fiyatı oynaklığı arasındaki ilişkiyi 2003-2008 dönemi aylık verileri kullanarak incelemiştir. VAR modelinin kullanıldığı çalışmada hisse senedi endeksinden döviz kuru oynaklığına doğru bir ilişki saptanmıştır.

Kasman vd. (2011) yapmış oldukları araştırmalarında, 1999-2009 dönemi günlük verileri kullanarak Türkiye’de döviz kuru oynaklığının bankaların hisse senedi getirileri ve oynaklıklarına etkisini incelemiştir. Çalışmada İMKB’de işlem gören on üç Türk ticari banka hissesinden ve USD/TL kuruyla EUR/TL kurundan oluşan basit bir sepet kullanılmıştır. OLS ve GARCH modellerinin kullanıldığı çalışmada döviz kurunda yaşanan oynaklıkların banka hisse senedi getirisini olumsuz etkilediği, banka hisse senedi getiri duyarlılıklarının döviz kurlarından daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sekmen (2011) yapmış olduğu çalışmada, döviz kuru oynaklığının 1980-2008 dönemi için ABD hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini ARMA modeli ile ele almıştır. Çalışmada değişkenler arasında ters yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Ambunya (2012) çalışmasında, döviz kuru ile hisse senetleri arasındaki oynaklık ilişkisini 2007-2011 dönemi aylık verilerini kullanarak Kenya için incelemiştir. Çalışmada veri seti olarak ABD doları karşısında Kenya şilini kur paritesi ve Nairobi'de işlem gören 56 şirketin tümü için aylık hisse senedi getirileri kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkinin kapsamını belirlemek için regresyon analizi yapılmıştır. Çalışmada, regresyon çıktısı, döviz kuru hareketlerinin yatırımcılara sunduğu bilgi içeriği nedeniyle hisse senedi getiri oynaklığını büyük ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Döviz kurlarındaki oynaklıklar ile borsa oynaklığı arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Olugbenga (2012) çalışmasında Nijerya'da döviz kuru oynaklığı ile borsa endeksi arasındaki ilişkiyi 1985-2009 dönemi için incelemiştir. Granger nedensellik modelinin kullanıldığı çalışmada döviz kuru oynaklıklarının borsa üzerinde etki yarattığı, döviz kurundan borsa endeksine doğru bir nedensellik olduğu belirlenmiştir.

Yurttaçıkılmaz (2012), yapmış olduğu çalışmada döviz kurunun hisse senedi getirileri üzerinde etkisini 1994-2010 dönemi aylık verileri kullanarak Logaritmik doğrusal model ve Johansen eşbütünleşme testi ile incelemiştir. BIST 100 ve USD/TL kuru verilerinin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında en az bir adet eş bütünleşik vektör olduğu saptanmıştır. Yine döviz kurunda meydana gelen artışların BIST 100 endeksi üzerinde düşüşe neden olacağı, döviz kurundan hisse senedi getirilerine doğru ters yönlü ve zayıf bir ilişkinin olduğu ortaya konmuştur.

Mlambo vd. (2013) döviz kuru oynaklığının hisse senedi piyasasına etkisini Güney Afrika için GARCH analizi ile araştırmıştır. Çalışmada 2000-2010 dönemi için Johannesburg Menkul Kıymetler Borsası aylık verileri kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde döviz kuru oynaklığı ile borsa arasındaki etkileşimin düşük olduğu, bu durum neticesinde yatırımcıların ve portföy yöneticilerinin bu iki değişken arasındaki gelişmeleri izlemesine gerek olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Doğru ve Recepoğlu (2014) yapmış olduğu çalışmada döviz kuru ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi 1980-2012 yılları aylık euro/Türk lirası ve dolar/Türk lirası döviz kurları ile BIST 100 endeksi, ulusal sanayi endeksi, mali endeks ve hizmetler endeksi değişkenleri kullanılarak incelemiştir. Breitung Rank eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testinin kullanıldığı çalışmada döviz kurundan hisse senedi fiyatlarına doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu ortaya konmuştur.

Rehman (2014) çalışmasında 2001-2011 dönemi verileriyle Pakistan'da döviz kuru oynaklığı ile borsa endeksi oynaklığı arasındaki etkileşimi incelemiştir. Çalışmasında bağımlı değişken döviz kuru oynaklığı, bağımsız değişken ise borsa oynaklığı olarak belirlenmiştir. Pakistan Karaçi Menkul Kıymetler Borsası ve ABD doları, euro, japon yeni, isviçre frangı ve pound gibi başlıca para birimlerini içeren SDR oranı değişken olarak seçilmiştir. Granger nedensellik testi sonucunda, değişkenler arasında borsa oynaklığından döviz kuru oynaklığına doğru bir ilişki belirlenmiştir.

Akel ve Gazel (2014) Türkiye'de döviz kurları ile BIST SINAİ endeksi arasındaki ilişkiyi ARDL modeli ile ele almıştır. 2005-2013 dönemi aylık verileri kullanarak yapılan çalışmada BIST SINAİ endeksi, USD/TL kuru, EUR/TL kuru değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada döviz kurları ile BIST SINAİ endeksi arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu, BIST SINAİ endeksi ile USD/TL kuru arasında pozitif yönlü, BIST SINAİ endeksi ile EUR/TL kuru arasında ise ters yönlü ilişkinin olduğu kanısına varılmıştır.

Benli (2015) 2005-2013 yıllarına ait günlük verileri kullanarak hisse senedi getirileri ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada, Johansen eşbütünleşme testine göre değişkenler arasında herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi bulunamamış, Granger nedensellik testine göre ise USD/TL kuru ile BIST100 endeksi, USD/TL kuru ile teknoloji sektörü endeksi ve USD/TL kuru ile hizmet sektörü endeksi arasında iki yönlü bir ilişki, USD/TL kuru ile mali sektör endeksi arasında tek yönlü bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. USD/TL kuru ile sanayi sektörü endeksi arasında ise herhangi bir ilişki ortaya konamamıştır.

Sichoongwe (2016) çalışmasında, Zambiya'da döviz kuru oynaklıkları ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. 2000-2015 zaman aralığı tercih edilerek Zambiya'nın başlıca borsalarından ve Afrika Menkul Kıymetler Borsaları Birliği'nin bir üyesi olan Lusaka Menkul Kıymetler Borsası'ndan (LUSE) elde edilen zaman serisi verileri kullanılmıştır. Döviz kuru oynaklığı ile borsa getirileri arasındaki ilişkinin kurulmasında GARCH modeli kullanılmıştır. Çalışmada döviz kuru oynaklığı ile hisse senedi getirileri arasında ters yönlü bir ilişki ortaya çıkmıştır.

Kennedy ve Nourzad (2016) yapmış oldukları çalışmalarında ABD’de döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşimi incelemiştir. 1999-2010 dönemi USD/EUR kur paritesi ve S&P 500 değişkenlerinin haftalık verilerini kullanarak USD/EUR kur oynaklığının ABD borsa oynaklığı üzerindeki etkisini GARCH modeli kullanılarak araştırmışlardır. Yapılan analiz neticesinde artan döviz kuru oynaklığının hisse senedi getirilerinin oynaklığını pozitif etkilediği saptanmıştır. Para politikası yapıcılarının, geçerli yönetilen dalgalanma içinde döviz kuru eylemlerini formüle ederken bu etkiyi dikkate almaları gerekmektedir.

Bagh vd. (2017) yapmış oldukları çalışmalarında, 2003-2015 dönemi aylık verileri kullanarak, döviz kuru oynaklığının Pakistan borsa endeksi üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemişlerdir. Pakistan borsası PSX 100 Endeksi ve ABD doları karşısında Pak rupisi kur paritesi değişkenleri kullanılarak yapılan araştırmada, değişkenler arasında ilişkiyi açıklamak için regresyon analizi yapılmıştır. Araştırmada, döviz kuru oynaklığı ile Pakistan borsa endeksi arasında pozitif yönlü ilişki olduğu ortaya konmuştur. Dolayısıyla yatırımcıların önemli makroekonomik değişkenlerin bilgisini kullanması gerektiği ve borsa endeksinin davranışını tahmin etmek için döviz kurlarındaki oynaklık kavramından yararlanılabileceği tespit edilmiştir.

Ürkmaz ve Karataş (2017) yapmış oldukları araştırmalarında borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişkiyi 2002-2015 yılları aylık BIST 100 endeksi, dolar/Türk lirası kuru ve euro/Türk lirası kuru verilerini kullanarak Gregory ve Hansen (1996) eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testleri ile incelemiştir. Gregory ve Hansen eşbütünleşme testine göre BIST 100 endeksi ile döviz kurları arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Nedensellik testine göre ise dolar kuru oynaklığından borsa endeks oynaklığına doğru tek yönlü negatif bir ilişkinin varlığı saptanmıştır.

Kılıç ve Dilber (2017) yapmış oldukları çalışmalarında, 1986-2016 dönemde BIST 100 endeksi, TÜFE ve Amerikan doları alış kuru paritesi aylık verileriyle Türkiye’de enflasyon ve döviz kuru oynaklığının BIST 100 endeks oynaklığı üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Araştırmada seriler için oynaklık hesaplamaların da GARCH modeli kullanılmıştır. Çalışmada dolar kuru oynaklıkları ile BIST 100 endeks oynaklığı arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu, enflasyon oynaklığı ile BIST 100 oynaklığı arasında ise pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu ortaya konmuştur.

Kahyaoglu ve Kahyaoglu (2017), çalışmalarında Türkiye’de borsa oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişki 2003-2015 dönemi günlük verileri kullanılarak Moon ve Yu Yaklaşımı ile incelemişlerdir. Oynaklık analizi üç aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, serilerin süreçlerinde zamanla değişen varyansa sahip olup olmadığı araştırılmıştır. İkinci olarak, zayıf durağan bir sürecin var olup olmadığı hakkında bilgi sağlamak için seriler analiz edilmiştir. Üçüncüsü, ampirik bulguları elde etmek için oynaklık modellemesi ve tahmin yöntemleri uygulanmıştır. BIST 100 ve ABD doları döviz kuru getirilerinin oynaklıklarındaki zaman değişimi ve getirilerin piyasalar arası bağımlılığı ve aralarındaki getiri oynaklıkları GARCH modeli ile incelenirken, oynaklık nedenselliği ve yayılma etkileri Moon ve Yu yaklaşımları ile incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde döviz kuru oynaklığından borsa endeks oynaklığına doğru pozitif yönlü ilişki olduğu belirlenmiştir.

Başarır (2018) yapmış olduğu araştırmada, 2005-2018 dönemleri arasında hisse senedi getirileri ile döviz kuru oynaklıkları arasındaki etkileşim araştırılmıştır. Değişkenlerin oynaklık yapısı ARCH modelleri kullanılarak tespit edilmiş ve borsa fiyatlarının oynaklığı ile döviz kurları arasındaki nedensellik ilişkisini açıklamak için Granger nedensellik testinden yararlanılmıştır. Çalışmada, döviz kuru oynaklıkları ile hisse senedi getirileri arasında iki yönlü bir ilişki saptanmıştır. Ayrıca yatırımcıların, borsanın davranışını tahmin etmek için döviz kuru verilerinden yararlanabileceği gibi döviz kuru oynaklığı hakkında kararlar almak için borsa hakkındaki bilgileri de kullanabileceği tespit edilmiştir.

Yamak vd. (2018) döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki etkileşimi 2007-2017 dönemi günlük verileri kullanarak incelemiştir. Granger nedensellik analizinin uygulandığı çalışmada BIST 100 endeksi ve USD/TL kuru verileri kullanılmış ve pozitif kur değişim oynaklığından borsa endeks oynaklığına doğru bir ilişki belirlenmiştir. Negatif kur değişim oynaklığından borsa endeks oynaklığına doğru ise herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

Konuşkan (2018) araştırmasında, 2010-2017 dönemi aylık verileri ile Türkiye’de altın, petrol, döviz ve borsa endeksi arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik modeli ile ele almıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiye Johansen eşbütünleşme testi ile bakılmış ve herhangi bir ilişki bulunmamıştır. Nedensellik analizinde ise döviz kurunun borsa endeksinin nedeni olduğu tespit edilmiştir.

İlarslan (2018) yapmış olduğu çalışmada, Türkiye’de döviz kuru oynaklıklarının BIST 100 endeksi üzerindeki etkisini 2007-2016 dönemine ait günlük veriler kullanarak incelemiştir. Euro/TL kuru ve USD/TL kurları ile BIST 100 endeksine ait günlük veriler kullanıldığı çalışmada değişkenler arasındaki ilişki Bayes Teoremi yardımı ile açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular sonucunda kısa dönemde döviz kuru oynaklıklarının BIST 100 endeksi üzerinde negatif bir etkisi olduğu uzun dönemde ise değişkenler arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018) yapmış oldukları araştırmada Türkiye’de 2011-2016 dönemi günlük verileri kullanarak BIST endeksleri ile döviz kurları (USD/TL ve EUR/TL kuru) arasındaki etkileşimi ARDL modeli ile incelemiştir. Yapılan analiz neticesinde 24 endeksten yalnızca BIST Tekstil Deri endeksi ile EUR/TL kuru arasında, USD/TL kuru ile ise BIST Tekstil Deri, Ticaret ve Teknoloji endeksleri arasında uzun dönem ilişki olduğu saptanmıştır. Tekstil, Ticaret ve Teknoloji endeksleri ile döviz kurları arasında kısa dönemde negatif yönlü bir ilişki tespit edilirken, uzun dönemde pozitif bir ilişki bulunmuştur. Uzun dönem ilişki tespit edilemeyen endeksler ile USD/TL ve EUR/TL kurları arasındaki kısa dönemde endekslerin döviz kurundan negatif etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Aimer (2019) yapmış olduğu çalışmasında, Mısır, Suudi Arabistan ve Dubai ülkeleri için döviz kuru oynaklıklarının hisse senetleri üzerindeki etkisini incelemiştir. 2004-2018 dönemi aylık veriler için GARCH modeli kullanılmıştır. Granger nedensellik modelinin kullanıldığı çalışmada döviz kurundan hisse senedi fiyatlarına doğru kuvvetli bir ilişki olduğu, Dubai ve Suudi Arabistan’da hisse senedi fiyatlarından döviz kuru oynaklığına doğru tek yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur. Mısır’da ise herhangi bir ilişkiye rastlanmamış ve Mısır’da hisse senedi fiyatlarındaki değişimlerin döviz kurlarındaki oynaklıklarla açıklanamayacağı sonucuna varılmıştır.

Cingöz ve Kendirli (2019) yapmış oldukları araştırmalarında, döviz kuru ile borsa endeksi arasındaki ilişkiyi Türkiye üzerinde incelemiştir. 2006-2018 dönemi aylık USD/TL döviz kuru ile BIST 100 endeksi verilerinin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında uzun dönemde ilişkinin olduğu, BIST 100 ve dolar/Türk lirası döviz kuru arasında iki yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır.

İlgin ve Sarı (2020) yapmış oldukları çalışmalarında, 2009-2019 dönemi aylık verilerini kullanarak döviz kuru ile BIST’te yer alan beş hisse senedi endeksi arasındaki etkileşimi incelemiştir. ARDL sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışmada BIST BANKA endeksi hariç, BIST TUM, BIST MALI, BIST SINAI ve BIST HİZMET endeksleri ile döviz kuru arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu saptanmıştır. Uzun dönemde döviz kurunda yaşanan bir artışın endeks değerlerini düşürdüğü fakat bu etkilerin anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ameen vd. (2020) yapmış oldukları çalışmalarında 2009-2020 dönemi aylık verilerini kullanarak BIST 100 endeksi ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi VAR modeli ile incelemiştir. Araştırmanın sonucunda, değişkenler arasında BIST 100 endeksinden USD/TL kuruna doğru tek yönlü bir ilişki belirlenmiştir.

Ekren (2020) yapmış olduğu çalışmasında, borsa endeksleri ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi 2010-2019 dönemi aylık verileri kullanarak Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik testi ve VECM yardımı incelemiştir. Yapılan analizler neticesinde borsa endeksleri ile döviz kuru arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu saptanmıştır. Ardından VECM uygulanarak her endeks için eşbütünleşme denklemleri ve hata terimleri hesaplanarak yeni denklemler oluşturulmuştur. Yapılan analizler neticesinde, BIST 100, BIST MALI, BIST SINAI endeksleri ile USD/TL kur paritesi arasında pozitif yönlü bir nedensellik saptanırken, BIST HİZMET endeksi ile USD/TL kur paritesi arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir.

Özçalık ve Özçalık (2020) Türkiye üzerine yapmış oldukları araştırmada, döviz kuru ile borsa endeksi arasındaki ilişkiyi 2010-2019 dönemi USD/TL ve EUR/TL kurları ile BIST turizm endeksine ait aylık verileri kullanarak VAR modeli ile incelemiştir. Yapılan analiz sonucunda, çalışmada kullanılan değişkenlerin birbirinin nedeni olduğu bulunmuştur.

Karadağ (2021) yapmış olduğu araştırmada, Türkiye’de döviz kuru ile borsa arasındaki ilişkiyi Hatemi-J (2012) yöntemi yardımıyla incelemiştir. Araştırma sonunda BIST 100, BIST HİZMET, BIST MALI, BIST SINAI ve BIST TEKNOLOJİ değişkenlerinden döviz kuruna doğru tek yönlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ek olarak borsa endekslerinden döviz kuruna doğru tek yönlü bir ilişki ortaya konmuştur. BIST 100 endeksinden döviz kuruna doğru pozitif, BIST TEKNOLOJİ endeksinden döviz kuruna doğru negatif ve tek yönlü ilişkinin bulunduğu, BIST MALI ve BIST SINAI endeksinde yaşanacak pozitif şokların döviz kuru üzerinde pozitif bir etki yaratacağı, değişkenlerin negatif şokları arasında bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ghouse vd. (2021), yapmış oldukları çalışmalarında, Pakistan’da borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki etkileşimi 2016-2018 dönemi günlük verileri kullanarak incelemişlerdir. Pakistan Menkul Kıymetler Borsası (PSX) ile ABD doları/Pakistan rupisi (USD/PKR) kur verilerini kullanarak ARDL ve GARCH yöntemleri ile analiz etmişlerdir. Öncelikle serilerin durağan olup olmadığı veriler görselleştirilerek incelenmiştir. Finansal seriler arasındaki oynaklık yayılma etkisini bulmak için GARCH modeli ve ARDL modeli kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasında önemli bir etkileşim olduğu saptanmıştır. Bu etkileşimin borsa endeksinden döviz kuruna doğru nedensellik içerdiği ve değişkenler arasındaki ilişkinin negatif olduğu ortaya konmuştur.

4. METODOLOJİ

Araştırmada döviz kuru oynaklığı hem ABD doları hem de Euro döviz kuru üzerinden hesaplanmıştır. ABD doları ve euro döviz kuru verileri TCMB (2022) elektronik veri dağıtım sisteminden günlük olarak oluşturulmuştur. Borsa endeks oynaklığı ise Borsa İstanbul’dan elde edilen BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeks verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Endeks verileri Investing.com (2022) sitesinden alınmıştır. Çalışmada kullanılan veri seti Tablo 1’de verilmiştir (TCMB, 2022; Investing.com, 2022).

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Değişken Açıklaması	Endeklerde Yer Alan Hisse Sayısı	Veri Periyodu
BIST100	Borsa İstanbul 100 Endeks Oynaklığı	100	
BISTHIZ	Borsa İstanbul Hizmetler Endeks Oynaklığı	92	
BISTSINAI	Borsa İstanbul Sınai Endeks Oynaklığı	184	2002-2021 dönemi
USD	Dolar Döviz Kuru (Efektif alış) Oynaklığı		Günlük Veriler
EURO	Euro Döviz Kuru (Efektif alış) Oynaklığı		
BIST100	Borsa İstanbul 100 Endeks Oynaklığı		

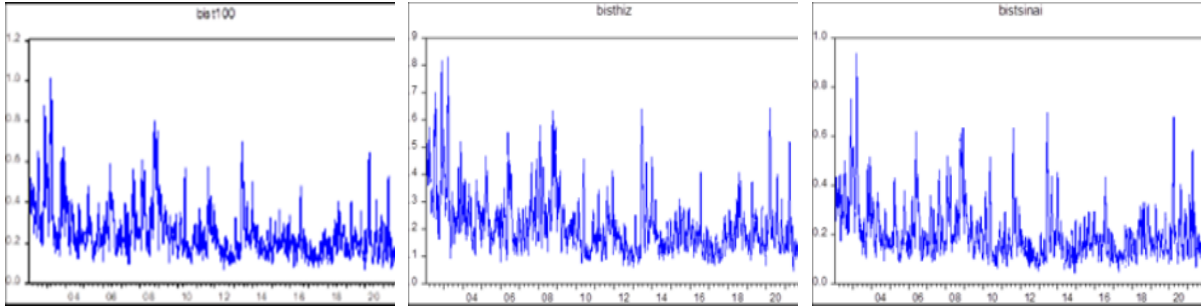
Analizde kullanılan tüm değişkenler 2002:01-2021:12 günlük veriler olarak kullanılmıştır. Analizde 2002:01-2021:12 yılları arasındaki verilerin kullanılmasının nedeni, 2001 kriz dönemindeki verileri dâhil etmeden kriz sonrası yaklaşık 20 yıllık dönemde borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki etkileşimi belirlemektir. Araştırmada kullanılan döviz kuru oynaklıkları ile borsa endeks oynaklıkları arasındaki etkileşimi incelemek amacı ile zaman serisi analizleri kullanılmıştır. Öncelikle çalışmada tercih edilen döviz kuru oynaklık veri seti ve borsa endeks oynaklıkları veri seti hareketli ortalamalara dayanan standart sapma yöntemiyle elde edilmiştir. Ardından değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek amacı ile ilk önce değişkenlerin birim kök içerip içermediği ADF ve LS testleri ile analiz edilmektedir. Devamında optimal gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriterine (AIC) göre belirlenmiştir. Ardından değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmek için Toda-Yamamoto analizi uygulanmıştır. Daha sonra varyans ayrıştırma testleri ile değişkenlerdeki değişimin yüzdelik dağılımına bakarak bu değişimin hangi değişkenlerden kaynaklandığı belirlenmiştir. Son olarak araştırmada kullanılan veri setinin birim şoklara tepkisi, etki-tepki testleri ile incelenmiştir.

5. ARAŞTIRMA BULGULARI

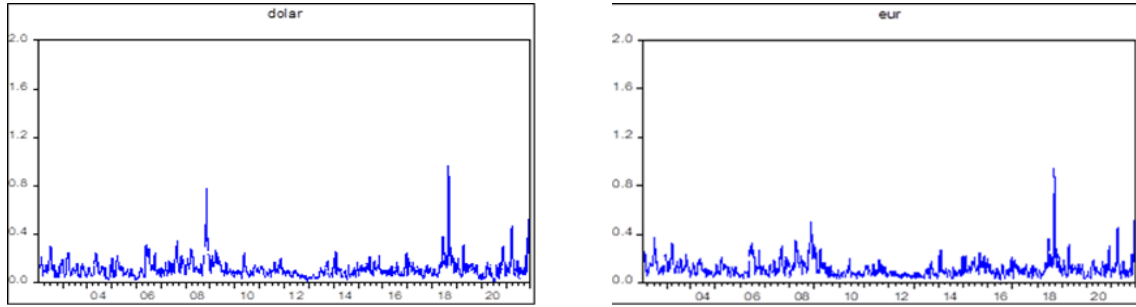
Bu bölümde ilk olarak değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Ortanca	Min	Max	Std. Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Göz. Sayısı
BIST100	648.4027	635.23	86.2	2278.5	365.8912	0.547539	0.16874	5022
BISTHIZ	455.2518	412.79	53.5	1635.1	299.5355	0.835418	0.34196	5022
BISTSINAI	1714.527	1295.83	128	6911.3	1416.214	1.555023	2.20326	5022
USD	2.803513	1.77	1.14	17.46	2.15194	1.921069	3.85626	5022
EURO	3.34579	2.31	1.12	19.67	2.409354	1.973406	4.00622	5022

Şekil 1. Borsa Endeks Oynaklığı Değişkenlerine İlişkin Grafikler

Şekil 1’de borsa endeks oynaklık değişkenlerinin zaman serisi grafikleri gösterilmektedir. Tüm zaman serisi grafiklerinde de görüleceği üzere, 2002-2021 yılları arasında veri setinde yapısal kırılmalar görülmektedir.

Şekil 2. Döviz Kuru Oynaklığı Değişkenlerine İlişkin Grafikler

Şekil 2’de döviz kuru oynaklık değişkenlerinin zaman serisi grafikleri gösterilmektedir. Tüm zaman serisi grafiklerinde de görüleceği üzere, 2002-2021 yılları arasında veri setinde yapısal kırılmaların olduğu görülmektedir.

5.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Bu bölümde dolar kuru oynaklığı, euro kuru oynaklığı ve BIST 100, BIST HIZMET, BIST SINAI borsa endeksinin oynaklık verilerine ilişkin birim kök testleri yapılmıştır. Çalışmada ilk olarak Genişletilmiş (Augmented) Dickey- Fuller (1981) birim kök testi yapılmış ve serilerin düzey değerleri sabitli ve trendli model ile incelenmiştir. Bu modelde hipotezler “ H_0 : Seri birim köke sahiptir, H_1 : Seri birim köke sahip değildir” şeklindedir (Dickey ve Fuller, 1981).

Tablo 3. Döviz Kuru Oynaklık Verileri İçin ADF Testi Sonuçları

	USD	EURO
Düzye (Hem Sabitte Hem Trendde) Test İstatistiği	-4.644749*	-3.821899*
Düzye Olasılık	0.0008	0.0155
1% kritik değer:	-3.959878	-3.959878
5% kritik değer:	-3.410706	-3.410706
10% kritik değer:	-3.127139	-3.127139

* %5 seviyesinde anlamlıdır.

Dolar kuru oynaklık serisi için Tablo 3’de verilen ADF birim kök testi sonuçlarına göre, test istatistik değeri düzeyde %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde MacKinnon (1996) kritik değerinden mutlak değerce büyüktür. Bu sebeple H_0 seri birim köke sahiptir hipotezi reddedilmektedir. Ayrıca dolar kuru olasılık değerinin (0.0008), 0.05’den küçük olması serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada %5 anlam düzeyi baz alınmış olup değişkenin birim kök içermediği ve düzeyde $I(0)$ ’da durağan olduğu bulunmuştur.

Euro kuru oynaklık serisi ADF birim kök testi sonuçlarına göre ise test istatistik değeri düzeyde %5 ve %10 anlam seviyelerinde MacKinnon (1996) kritik değerinden mutlak değerce büyük olduğu için H_0 seri birim köke sahiptir hipotezi

reddedilmektedir. Ayrıca euro kuru olasılık değerinin (0.0155), 0.05'den küçük olması serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. %1 anlam seviyesinde ise seri birim köke sahiptir hipotezi reddedilememektedir. Çalışmada %5 anlamlılık düzeyi baz alınmış olup değişkenin birim kök içermediği ve düzeyde $I(0)$ 'da durağan olduğu bulunmuştur.

Tablo 4. Borsa Endeksleri Oynaklık Verileri İçin Hem Sabit Hem Trendli ADF (Düzeyde) Testi Sonuçları

Değişken (Endesk Oynaklıkları)	İstatistik Değeri	Kritik Değer			Olasılık Değeri
		%1	%5	%10	
BIST100 Endeks Oynaklığı	-7.647660*	-3.959878	-3.410706	-3.127139	0.0000
BISTHIZ. Endeks Oynaklığı	-7.784138*	-3.959878	-3.410706	-3.127139	0.0000
BISTSINAI Endeks Oynaklığı	-7.624082*	-3.959878	-3.410706	-3.127139	0.0000

* %5 seviyesinde anlamlıdır.

Borsa endeks oynaklık serisi için Tablo 4'te yeralan ADF birim kök testi sonuçlarına göre, tüm borsa endeks oynaklıklarının test istatistik değerlerinin düzeyde %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde MacKinnon (1996) kritik değerlerinden mutlak değerce büyük olduğu görülmektedir. Bu sebeple H_0 seri birim köke sahiptir hipotezi reddedilmektedir. Ayrıca borsa endeks oynaklıklarının olasılık değerlerinin 0.05'den küçük olması serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada %5 anlam düzeyi baz alınmış olup tüm borsa endeks oynaklık değişkenlerinin birim kök içermediği ve düzeyde $I(0)$ 'da durağan olduğu bulunmuştur.

Değişkenlere ADF birim kök testi uygulandıktan sonra Lee-Strazicich (LS) birim kök testi uygulanmıştır.

Tablo 5. Döviz Kuru Oynaklıkları Lee- Strazicich Birim Kök Testi

	USD	EURO
Kırılma Noktası	2019M10	2019M10
Test İstatistiği:	-7.083371*	-7.123589*
1% kritik değer:	-4.463761	-4.463937
5% kritik değer:	-3.926168	-3.926312
10% kritik değer:	-3.648761	-3.648937

* %5 seviyesinde anlamlıdır.

Çalışmada kullanılan dolar ve euro kurları oynaklıkları için uygulanan Lee-Strazicich birim kök testi sonucunda, serilerin kırılma ile birlikte düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. LS testine göre, test istatistik değerinin mutlak değerce kritik değerden büyük olduğu için yapısal kırılmalı birim köke sahiptir hipotezi %5 anlam düzeyinde reddedilmektedir. Ayrıca 2019'un Ekim ayında dolar ve euro kuru oynaklıklarında kırılma tespit edilmiştir. Bu dönem Barış Pınarı Harekâtı başlamasının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Borsa endeks oynaklık serilerinin Lee-Strazicich (LS) birim kök testi sonuçları Tablo 6'sa sunulmuştur.

Tablo 6. Borsa Endeks Oynaklıkları Lee-Strazicich Birim Kök Testleri

Değişken	Düzye	Düzye Kırılma Tarihi
	Test İstatistiği	
BIST100 Endeks Oynaklığı	-12.39645*	2008M11
BISTHIZ Endeks Oynaklığı	-13.13563*	2008M11
BISTSINAI Endeks Oynaklığı	-12.493*	2008M11

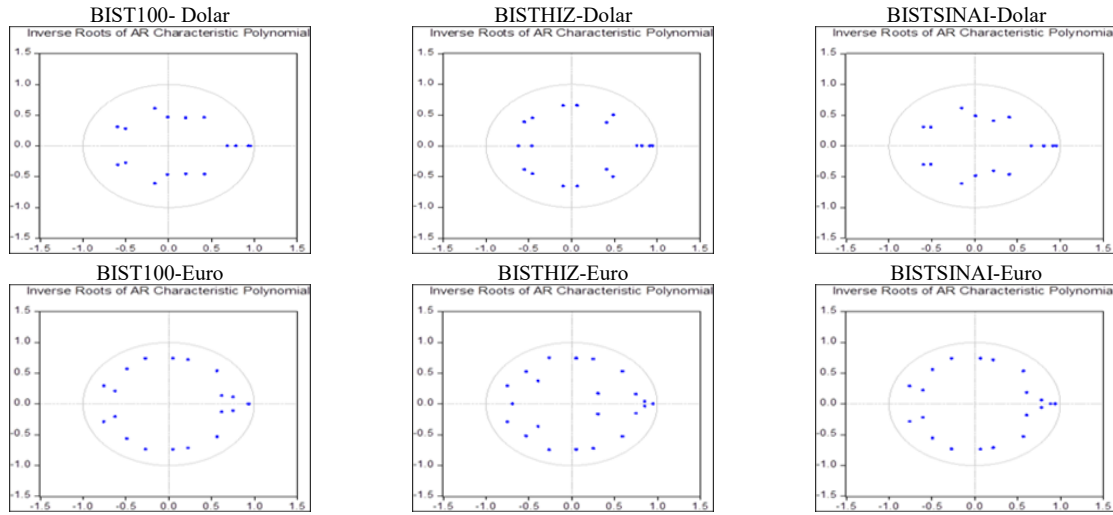
*: %5 seviyesinde anlamlıdır.

Borsa endeks oynaklık serisi için Tablo 6'daki LS birim kök testi sonuçlarına göre, serilerin tamamının kırılma ile birlikte düzeyde durağan olduğu, birim kök içermediği sonucuna ulaşılmıştır. Lee-Strazicich testine göre borsa endeks oynaklığı veri setlerinin test istatistikleri mutlak değerce kritik değerden büyük olması nedenine dayanarak yapısal kırılmalı birim köke sahiptir hipotezi %5 anlam seviyesinde reddedilmektedir.

5.2. AR Karakteristik Polinomuna Ait Ters Köklerin Birim Çember İçindeki Yerleri

Serilerin durağanlıklarına ilişkin AR karakteristik polinomun ters köklerinin birim köklerin birim çember içinde yer alması, VAR sürecinin durağan olduğunu ifade ederek, kurulan modelin durağanlık bakımından bir sorun teşkil etmediğini belirtmektedir (Çelik vd., 2015). Aşağıda analizde kullanılan değişkenlerin birim çember içindeki yerleri verilmiştir.

Şekil 3. Ters Köklerin Birim Çember İçerisindeki Konumu

5.3. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Toda-Yamamoto nedensellik analizi, farklı düzeylerde olan seriler arası nedenselliği ilgili seriler arasında eş bütünlük olmayı gerektirmeden tespit edebilmektedir ve VAR (Vektör Otoregresyon) modelini kullanarak incelenen serilerin birim kök içerip içermediğine bakılmaksızın seviye değerlerini temel alarak model tahminine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle, döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklıkları arasındaki ilişkiyi incelemek amacı ile Toda-Yamamoto modeli tercih edilmiştir. Analizde öncelikle dolar kuru bağımsız değişken olarak seçilmiş, borsa endeks oynaklıkları bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. Daha sonra bağımlı değişken dolar kuru olmuş ve bağımsız değişkenler borsa endeks oynaklıkları olarak belirlenmiştir. Bu ikili testler aynı şekilde euro kuru ve borsa endeks oynaklıkları için uygulanmış olup, bağımsız değişken euro kuru seçilirken, borsa endeks oynaklıkları bağımlı değişken olarak ele alınmış, euro kuru bağımlı değişken olduğunda borsa endeks oynaklıkları bağımsız değişken olarak belirlenmiştir.

Tablo 7. Bağımsız Değişken Dolar Kuru Oynaklığı ve Euro Kuru Oynaklığı İken Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	dmax	k	Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare	İlişki ve Yönü
USD	BIST100 Endeks Oynaklığı	0	8	19.95054	0.0105*	USD → BIST100
USD	BISTHIZ Endeks Oynaklığı	0	9	28.72828	0.0007*	USD → BISTHIZ
USD	BISTSINAI Endeks Oynaklığı	0	8	22.01053	0.0049*	USD → BISTSINAI
EURO	BIST100 Endeks Oynaklığı	0	10	48.31544	0.0000*	EURO → BIST100
EURO	BISTHIZ Endeks Oynaklığı	0	11	60.63719	0.0000*	EURO → BISTHIZ
EURO	BISTSINAI Endeks Oynaklığı	0	10	51.30966	0.0000*	EURO → BISTSINAI

* %5 düzeyinde istatistik olarak anlamlıdır. Optimal gecikme uzunluğu AIC kriterine göre belirlenmiştir, dmax= Lee Strazicich birim kök testine göre maksimum durağanlaşma seviyesi, k=VAR gecikme uzunluğu

Tablo 7'ye göre dolar kuru oynaklığı ve euro kuru oynaklığı serisinden BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endekslerine doğru %5 anlamlılık seviyesinde kurulan temel hipotezin (H_0 : Bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedeni değildir) reddedildiği, H_1 (Bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedenidir) hipotezinin kabul edildiği görülmektedir.

Özetle, dolar kuru oynaklığından, BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeks oynaklığına ve euro kuru oynaklığından BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeks oynaklığına doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 8. Bağımlı Değişken Dolar Kuru Oynaklığı ve Euro Kuru Oynaklığı İken Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	dmax	k	Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare	İlişki ve Yönü
BIST100 Endeks Oynaklığı	USD	0	8	357.8705	0.0000*	BIST100 → USD
BISTHIZ Endeks Oynaklığı	USD	0	9	281.8795	0.0000*	BISTHIZ → USD
BISTSINAI Endeks Oynaklığı	USD	0	8	371.4738	0.0000*	BISSINAI → USD
BIST100 Endeks Oynaklığı	EURO	0	10	290.8787	0.0000*	BIST100 → EURO
BISTHIZ Endeks Oynaklığı	EURO	0	11	292.2351	0.0000*	BISTHIZ → EURO
BISTSINAI Endeks Oynaklığı	EURO	0	10	311.2654	0.0000*	BISSINAI → EURO

* %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Optimal gecikme uzunluğu AIC kriterine göre belirlenmiştir, dmax= Lee Strazicich birim kök testine göre maksimum durağanlaşma seviyesi, k=VAR gecikme uzunluğu

Yapılan analiz sonucuna göre Tablo 8'de BISTHIZ, BIST100, BISTSINAI, endekslerinden dolar kuru oynaklığına ve euro kuru oynaklığına doğru %5 anlamlılık düzeyinde kurulan ana hipotezin (H_0) kabul edilmediği, reddedildiği saptanmıştır. Özetle, çalışmada kullanılan tüm borsa endeks oynaklığından dolar kuru oynaklığına ve euro kuru oynaklığına doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Sonuç olarak çalışmada kullanılan dolar kuru oynaklıkları ile tüm borsa endeks oynaklıkları arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

5.4. Varyans Ayrıştırma

Çalışmada veri seti günlük verilerden oluşmaktadır. Varyans ayrıştırması testindeki periyod olarak adlandırılan kısım gün sayısını ifade etmektedir. Bu nedenle de dönem sayısı 30 olarak belirlenmiştir.

Tablo 9. Endeks Oynaklıkları ve Dolar Kuru Oynaklığı Varyans Ayrıştırması

Borsa İstanbul Endeks Oynaklıklarının Açıklanmasında Dolar Kuru Oynaklığının Etkisi			Dolar Kuru Oynaklıklarının Açıklanmasında Borsa İstanbul Endeks Oynaklıklarının Etkisi		
			1. Gün	15. Gün	30. Gün
BIST100 Endeks Oynaklığı Üzerinde Dolar Kuru Oynaklığının Etkisi	Dolar Kuru Oynaklığı Üzerinde BIST100 Endeks Oynaklığının Etkisi		0	0.30	0.47
BISTHIZ Endeks Oynaklığı Üzerinde Dolar Kuru Oynaklığının Etkisi	Dolar Kuru Oynaklığı Üzerinde BISTHIZ Endeks Oynaklığının Etkisi		0	0.68	1.68
BISTSINAI Endeks Oynaklığı Üzerinde Dolar Kuru Oynaklığının Etkisi	Dolar Kuru Oynaklığı Üzerinde BISTSINAI Endeks Oynaklığının Etkisi		0	0.74	1.19
			0.32	14.47	15.26
			0.10	10.86	11.40
			0.40	14.97	15.59

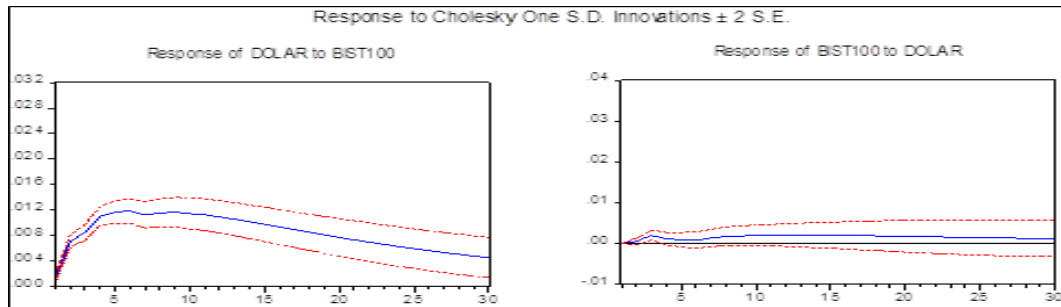
Borsa İstanbul Endeks Oynaklıklarının Açıklanmasında Euro Kuru Oynaklığının Etkisi			Euro Kuru Oynaklıklarının Açıklanmasında Borsa İstanbul Endeks Oynaklıklarının Etkisi								
			1. Gün	15. Gün	30. Gün				1. Gün	15. Gün	30. Gün
BIST100 Endeks Oynaklığı Üzerinde Euro Kuru Oynaklığının Etkisi			0	0.16	1.50	Euro Kuru Oynaklığı Üzerinde BIST100 Endeks Oynaklığının Etkisi			0.02	13.89	18.49
BISTHIZ Endeks Oynaklığı Üzerinde Euro Kuru Oynaklığının Etkisi			0	0.23	2.92	Euro Kuru Oynaklığı Üzerinde BISTHIZ Endeks Oynaklığının Etkisi			0.00	12.16	16.47
BISTSINAI Endeks Oynaklığı Üzerinde Euro Kuru Oynaklığının Etkisi			0	0.13	2.29	Euro Kuru Oynaklığı Üzerinde BISTSINAI Endeks Oynaklığının Etkisi			0.01	15.19	20.12

Yapılan varyans ayrıştırma analizi sonuçlarına göre, borsa endeks oynaklıklarında meydana gelen 1 birimlik değişim üzerinde döviz kuru oynaklıklarının etkili olduğu, döviz kuru oynaklıklarında meydana gelen 1 birimlik değişim üzerinde ise borsa endeks oynaklıklarının etkili olduğu ve bu etkilerin uzun süre devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle de döviz kuru oynaklığında meydana gelen değişimleri açıklamada borsa endeks oynaklıklarının etkisinin daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin BIST SINAI endeks oynaklığında meydana gelen 1 birimlik değişimin dolar kuru oynaklığındaki şokları açıklamada etkisi son dönemde %1 düzeyinde etkili olduğu saptanmışken, dolar kuru oynaklığında meydana gelen 1 birimlik değişimin BIST SINAI endeks oynaklığındaki şokları açıklamada etkisi ise son dönemde %15 düzeyinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki bu ilişki, borsaya yatırım yapan yabancı yatırımcının çeşitli nedenlerden dolayı elindeki hisseyi satması neticesinde döviz piyasasına yönelmesi, özellikle borsadan çıkış yapan yabancı yatırımcının hisse senedini sattıktan sonra dolar ve euro cinsinden çıktı olarak borsadan ayrılması bu durumu destekler niteliktedir.

5.5. Etki-Tepki Testleri

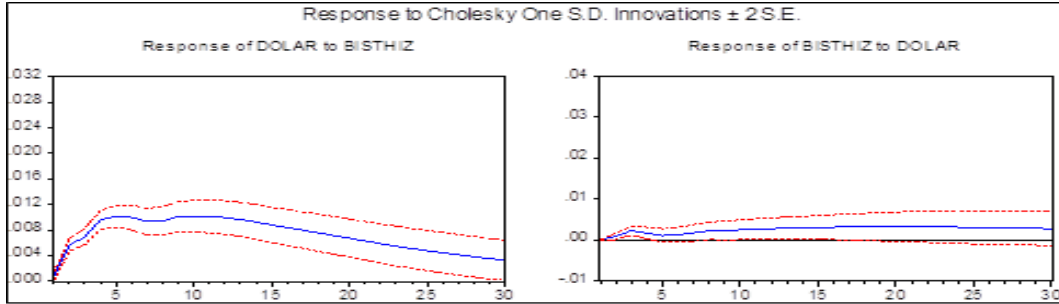
Çalışmanın bu bölümünde nedensellik ilişkisi saptanan değişkenlerin Etki-Tepki test sonuçları yer almaktadır.

Şekil 4. Dolar Kuru Oynaklığının BIST100 Endeks Oynaklığına ve BIST100 Endeks Oynaklığının Dolar Kuru Oynaklığına Verdiği Tepki

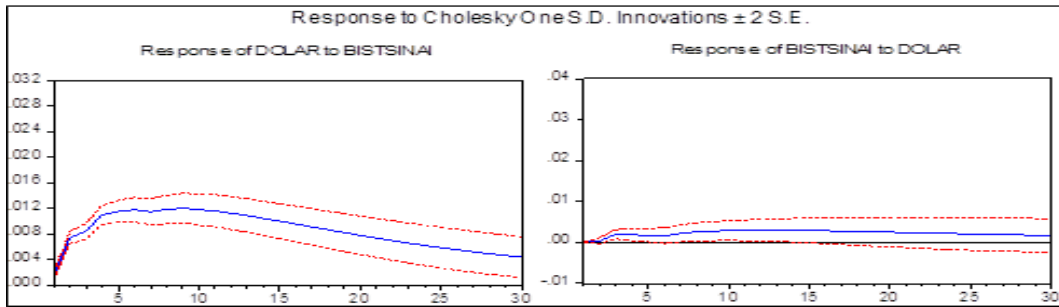
Şekil 4'e göre BIST100 endeks oynaklığında yaşanan bir birimlik değişim durumunda dolar kuru oynaklık serisi altıncı güne kadar yukarı yönlü tepki vermektedir. Tepki yedinci günde düşmekte ve sekizinci günde tekrar yükseliş trendine girmektedir. Onuncu günden itibaren azalış göstermiş ve ilerleyen dönem içinde azalmaya devam etmiştir. Dolar kuru oynaklık verisine uygulanan bir birimlik değişim sonucunda BIST100 endeks oynaklık verisinin tepkisi incelendiğinde, ilk günlerde sıfıra yakınken üçüncü güne kadar pozitif bir tepki vermiş, üçüncü günden sonra düşüş eğilimine girmiş ve ilerleyen dönem içinde azalmaya devam etmiştir.

Şekil 5. Dolar Kuru Oynaklığının BISTHIZ Endeks Oynaklığına ve BISTHIZ Endeks Oynaklığının Dolar Kuru Oynaklığına Verdiği Tepki

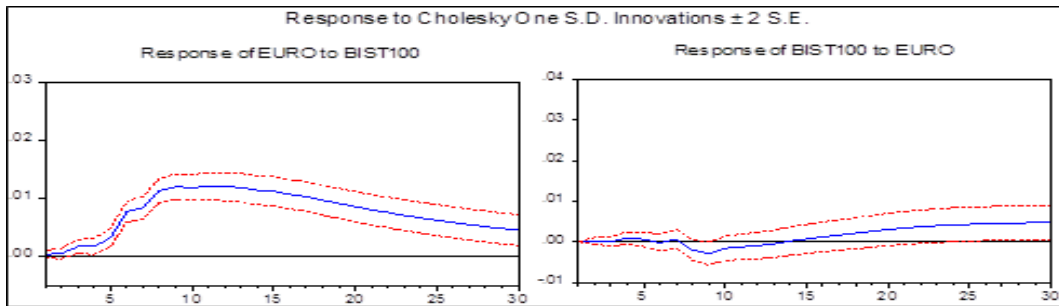
Şekil 5'e göre BISTHIZ endeks oynaklığına uygulanan bir birimlik etki durumunda dolar kuru oynaklığı beşinci güne kadar yukarı yönlüdür. Tepki beşinci günden sonra düşmektedir. İlerleyen dönem içinde kırılmalar mevcuttur. Genel olarak azalan fakat pozitif bir tepki tespit edilmiştir. Dolar kuru verisine uygulanan bir birimlik değişimde BISTHIZ endeks oynaklığı verisinin tepkisi incelendiğinde ilk üç gün yukarı yönlüdür. Üçüncü günden sonra aşağı yönlü fakat pozitif bir tepki vermiştir.

Şekil 6. Dolar Kuru Oynaklığının BISTSINAI Endeks Oynaklığına ve BISTSINAI Endeks Oynaklığının Dolar Kuru Oynaklığına Verdiği Tepki

Şekil 6'ya göre BISTSINAI endeksine uygulanan bir birimlik etki durumunda dolar kuru oynaklığının tepkisi altıncı güne kadar yukarı yönlüdür. Tepki altıncı günden sonra düşmektedir. İlerleyen dönem içinde kırılmalar mevcuttur. Genel olarak azalan fakat pozitif bir tepki tespit edilmiştir. Dolar kuru verisine uygulanan bir birimlik değişimde BISTSINAI endeksi oynaklık verisinin tepkisi incelendiğinde ilk iki gün yukarı yönlüdür. Devam eden günlerde ise kırılmalar mevcuttur. Genel olarak azalan fakat pozitif bir tepki tespit edilmiştir.

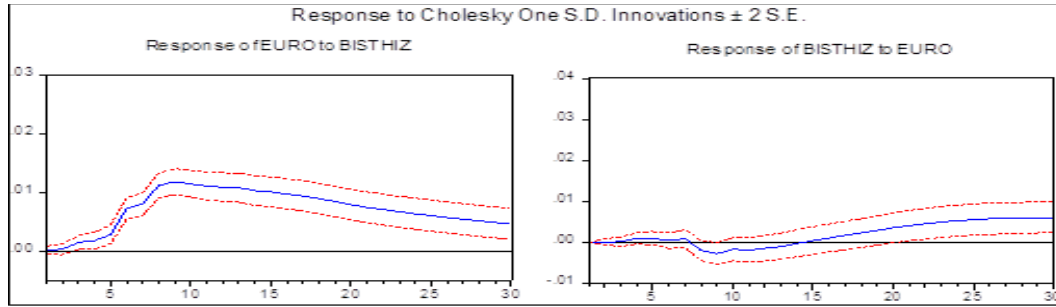
Şekil 7. Euro Kuru Oynaklığının BIST100 Endeks Oynaklığına ve BIST100 Endeks Oynaklığının Euro Kuru Oynaklığına Verdiği Tepki

Şekil 7'ye göre BIST100 endeks oynaklığında yaşanan bir birimlik değişim durumunda euro kuru oynaklık serisinin tepkisi dokuzuncu güne kadar yukarı yönlüdür. Tepki dokuzuncu günden sonra düşmektedir. İlerleyen dönem içinde kırılmalar mevcuttur fakat genel olarak azalan, pozitif bir tepki tespit edilmiştir. Euro kuru oynaklık verisine uygulanan bir birimlik değişimde BIST100 endeks oynaklık verisinin tepkisi incelendiğinde, üç gün sıfır ve sıfıra yakın tepki

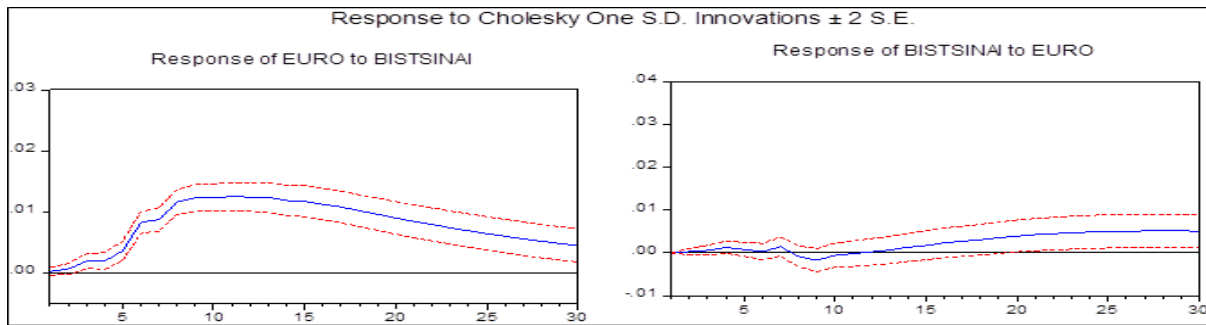
vermiştir. Üçüncü günden altıncı güne kadar pozitif, altıncı günde negatif tepki vermiştir. Yedinci ve on dördüncü günleri arası negatif tepki veren serinin, on dördüncü günden sonra pozitif ve yukarı yönlü tepki verdiği saptanmıştır.

Şekil 8. Euro Kuru Oynaklığının BISTHIZ Endeks Oynaklığına ve BISTHIZ Endeks Oynaklığının Euro Kuru Oynaklığına Verdiği Tepki

Şekil 8'e göre BISTHIZ endeks oynaklığında yaşanan bir birimlik değişim durumunda euro kuru oynaklık serisinin tepkisi dokuzuncu güne kadar yukarı yönlüdür. İlerleyen dönemlerde azalan, pozitif bir tepki tespit edilmiştir. Euro kuru oynaklık verisine uygulanan bir birimlik değişimde BISTHIZ endeks oynaklık verisinin tepkisi, ilk yedi gün pozitif, yedinci gün ile on dördüncü gün arası negatif yönlü tepki vermiştir. On beşinci günden sonra yukarı yönlü ve pozitif yönlü bir tepki saptanmıştır.

Şekil 9. Euro Kuru Oynaklığının BISTSINAI Endeks Oynaklığına ve BISTSINAI Endeks Oynaklığının Euro Kuru Oynaklığına Verdiği Tepki

Şekil 9'a göre BISTSINAI endeks oynaklığında yaşanan bir birimlik değişim durumunda euro kuru oynaklık verisinin tepkisi on birinci güne kadar yukarı yönlüdür. İlerleyen dönemlerde azalan, pozitif bir tepki tespit edilmiştir. Euro kuru oynaklık verisine uygulanan bir birimlik değişimde BISTSINAI endeks oynaklık verisinin tepkisi incelendiğinde ilk sekiz gün pozitif, sekizinci gün ile on ikinci gün arası negatif yönlü tepki vermiştir. On ikinci günden sonra yukarı yönlü ve pozitif yönlü bir tepki saptanmıştır.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Finansal piyasalarda küreselleşme ile döviz kurlarındaki oynaklıkların makroekonomik faktörler üzerindeki etkisi birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu koşullar altında oynaklığın modellenmesi, döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklık ilişkilerinin ve oynaklık yayılmalarının belirlenmesi piyasa aktörleri için önemlidir. Oynaklık yayılması olarak ifade edilen bu durum finansal baskının piyasalara yayılmasının bir çeşit ölçüsü olabilmektedir. Dolayısı ile döviz kurlarında yaşanan oynaklıklar borsa endeks oynaklıklarını etkileyebilmektedir. Bu sebeple borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklık değişkenleri arasında bir nedensellik ilişkisi saptanabilir.

Bu çalışmanın amacı Ocak 2002-Aralık 2021 tarihleri arasındaki günlük verilerden yararlanarak, Türkiye'de döviz kuru oynaklığı ile borsa endeks oynaklığı arasındaki ilişkiyi incelemektir. Döviz kuru oynaklık verisi olarak; dolar efektif alış kuru ve euro efektif alış kuru oynaklıkları kullanılmıştır. Borsa endeks oynaklık verisi olarak ise; BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endekslerinin oynaklıkları kullanılmıştır. Bu amaçla öncelikle serilerin oynaklıkları hesaplanmış ve veri setlerinin durağan olup olmadığını tespit etmek amacıyla ADF birim kök testi ve Lee-Strazicich birim kök testi uygulanmıştır. Akabinde Akaike Bilgi Kriterine göre optimal gecikme uzunluğu

belirlenmiştir. Ardından çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini tespit etmek ve ilişki mevcut ise hangi yönde olduğunu saptamak amacıyla Toda-Yamamoto nedensellik testi yapılmıştır. En son çalışmada kullanılan değişkenlere etki-tepki testi yapılmıştır. Değişkenler için yapılan ADF ve LS birim kök testlerine göre, serilerin tamamının düzeyde durağan olduğu bulunmuştur.

Yapılan Toda-Yamamoto testi neticesinde ise çalışmada dolar kuru oynaklığı ile BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeks oynaklıkları arasında iki yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Euro kur oynaklığı ile borsa endeks oynaklıkları arasındaki ilişki incelendiğinde ise yine iki yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Yapılan varyans ayrıştırma testi sonuçlarına göre, borsa endeks oynaklıklarında meydana gelen 1 birimlik değişim üzerinde döviz kuru oynaklıklarının etkili olduğu, döviz kuru oynaklıklarında meydana gelen 1 birimlik değişim üzerinde ise borsa endeks oynaklıklarının etkili olduğu ve bu etkilerin uzun süre devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle de döviz kuru oynaklığında meydana gelen değişimleri açıklamada borsa endeks oynaklıklarının etkisinin daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki, borsa yatırım yapan yabancı yatırımcının çeşitli nedenlerden dolayı elindeki hisseyi satması neticesinde döviz piyasasına yönelmesi, özellikle borsadan çıkış yapan yabancı yatırımcının hisse senedini sattıktan sonra dolar ve euro cinsinden çıktı alarak borsadan ayrılması bu durumu destekler niteliktedir.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde borsa endeks oynaklığı ile döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu çalışmalarda da genellikle değişken olarak BIST100 ve dolar kuru endeksi kullanılmıştır. Bu çalışmalar Yamak vd. (2018), Özçiçek (1997), Kılıç ve Dilber (2017), Aydemir ve Demirhan (2009), Kasman (2003), Kahyaoğlu ve Kahyaoğlu (2017) tarafından yapılan çalışmalardır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı döviz kuru değişkeni olarak hem dolar hem de euro kuru oynaklıklarının kullanılmış olmasıdır. Ayrıca çalışmada kullanılan borsa endeks değişkeni olarak BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI endeks oynaklıklarının tercih edilmesi bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır.

Çalışma sonuçlarına göre dolar kuru oynaklığından BIST100, BISTHIZ, BISTSINAI, endeks oynaklıklarına doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedensellik sonucu geleneksel yaklaşımı destekler niteliktedir. Türkiye’de endeks verilerini oluşturan hisse senedi fiyatlarının belirlenmesinde, dolar kurunun özellikle de dolar kurundaki artış yönlü oynaklıklarının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu yaklaşıma göre dolar kurunda yukarı yönlü oynaklıkların ulusal paranın değer kaybetmesine neden olması yerel firmalar arasındaki rekabeti artırarak ihracat seviyesinde artış yaratacaktır. Bu durum firmaların gelir düzeyini artırarak hisse senedi yatırımlarının da artmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla da borsa endeksleri üzerinde oynaklık yaratacaktır.

Çalışmada kullanılan tüm borsa endeks oynaklarından dolar kuru oynaklığına doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde değişkenlerin oynaklık verileri yerine ham verilerin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu nedenle yapılan çalışma literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Çalışma endekslerden dolar kuruna doğru nedensellik ilişkisini inceleyen Poyraz ve Tepeli’nin (2014) Ayvaz (2006) Eyüboğlu ve Eyüboğlu’un (2018) çalışmaları ile benzer sonuçlara sahiptir. Ayrıca elde edilen sonuçlar euro kurunu baz alarak yapılan Yamak vd. (20018), Yaman ve Korkmaz (2020) çalışmalarının sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Değişkenler arasında çift yönlü ilişki şu şekilde açıklanmaktadır: Türkiye’de endeks verilerini oluşturan hisse senedi fiyatlarının belirlenmesinde, euro kurunun özellikle de euro kurundaki artış yönlü oynaklıkların etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu yaklaşıma göre euro kurunda yukarı yönlü oynaklıklar ulusal paranın değer kaybetmesine neden olurken yerel firmalar arasındaki rekabeti artırarak ihracat seviyesinde artış yaratacaktır. Bu durum firmaların gelir düzeyini artırarak hisse senedi yatırımlarının da artmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla da borsa endeksleri üzerinde oynaklık yaratacaktır. Çalışmada kullanılan tüm borsa endeks oynaklarından euro kuru oynaklığına doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Borsa endekslerinde yaşanan ani artışlar ve azalışlar risk sevmeyen yatırımcıların elinde bulundurduğu hisse senedini satarak başka yatırım araçlarına yönelmesini sağlayacaktır. Bu yatırım araçlarından biri de eurodur. Bu durum ise euro kuru üzerinde oynaklığa neden olacaktır. Finansal küreselleşme sonucu enflasyon oranlarının artması, faiz oranları, uygun olmayan para ve maliye politikaları, spekülasyon balonları, teknolojik faktörler, beklentiler, siyasi, sosyal ve ekonomik faktörlerden kaynaklı kurlardaki oynaklıklar daha da artmıştır. Bu artış birçok sektörü de etkilemiştir. Kurlardaki oynaklıklar döviz borcu olan firmalar için risk unsurudur. Şöyle ki döviz cinsinden borcu olan bir firma borca karşı bir sigorta almamış ise borçlarını bu kurdan ödeyemeyecektir. Bu durum ise bilançoların bozulması ile sonuçlanacaktır. Dolayısı ile bu durum borsada işlem gören hisseler ile birlikte endeksleri de etkileyecektir. Döviz kuru oynaklığını etkileyen faktörlerin üzerinde durulması ve kontrol edilmesi ülke riskini azaltacak ve yabancı yatırımcının borsadan çekilmesini engelleyerek borsa endekslerinde oynaklığın azalmasına neden olacaktır.

Analizde, Türkiye ekonomisinde 2002-2021 döneminde günlük dönemler itibarıyla döviz kuru oynaklıkları ile borsa endeks oynaklıkları arasındaki ilişki araştırılmaya çalışılmıştır. Değişkenler arasındaki bu ilişkilerin belirlenmesi, ülke yönetiminde söz sahibi olan politika yapıcıların karar alma süreçlerine çok önemli katkılar sağlaması açısından önem taşımaktadır. Söz konusu değişkenlere zamanında müdahale ederek kontrol altına alınması, yatırımcıların belli noktada riskini azaltacaktır. Özellikle de döviz kurlarındaki oynaklığın kontrol edilmesi, ülke riskini azaltarak hem ulusal paranın değer kaybetmesinin önüne geçecek hem de yabancı yatırımcının borsada işlem hacmini artıracaktır. Birbiri ile etkileşim halinde olan bu piyasalara yatırım yapacak yatırımcılar için araştırmadan çıkan sonuçların incelenmesi oldukça önem arz etmektedir. Özellikle sektörel bazda yapılacak yatırımlar için döviz kuru oynaklıkları ile mevcut sektör endeks oynaklıkları arasındaki ilişkinin analizi yatırımcılar için önemlidir.

Son olarak yapılan bu nedensellik testi sonucu; döviz kuru oynaklıkları ile borsa endeks oynaklıkları arasındaki ilişki geleneksel teoriyi destekler niteliktedir. Bu sonuç Türkiye gibi ithal ağırlıklı bir ekonomiye sahip ülke için beklenen bir sonuçtur. Konuyla ilgili gelecekte yapılacak çalışmalara önerimiz; farklı borsa endekslerinin ve döviz kurlarının da dâhil edilip araştırılması, özellikle de döviz kuru tercihinde ticaret yapılan ülkelerin para birimleri kullanılarak döviz kurlarının etkilerinin incelenmesi, politika yapıcıları ve yatırımcılar açısından fayda sağlayacaktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Aimer, N. M. (2019). The impact of exchange rate volatility on stock prices: A case study of middle east countries. *Asian Development Policy Review*, 7(2), 98-110.
- Akel, V. ve Gazel, S. (2015). Döviz kurları ile BIST sanayi endeksi arasındaki eşbütünlük ilişkisi: Bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(44), 23-41. <https://doi.org/10.18070/euiibfd.57171>
- Alagidede, P., Panagiotidis, T. ve Zhang, X., (2011). Causal relationship between stock prices and exchange rates. *The Journal Of International Trade & Economic Development*, 20(2), 67-86. <https://doi.org/10.1080/09638199.2011.538186>
- Ambunya, P.L. (2012). *The relationship between exchange rate movement and stock market returns volatility at the nairobi securities exchange school of business* [Doctoral Dissertation]. University Of Nairobi.
- Ameen, M. H. H., Kamışlı, M. ve Temizel, F., (2020). The impact of exchange rate on stock market indices. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(2), 2044-2062. <https://doi.org/10.15295/bmij.v8i2.1485>
- Aydemir, O. ve Demirhan, E. (2009). The relationship between stock prices and exchange rates: Evidence from Turkey. *International Research Journal of Finance And Economics*, 23(2), 207-215.
- Aydın, M. (2017). Relationship between stock prices and exchange rates in developing countries: symmetric and asymmetric causality analysis. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, (27), 1-15.
- Ayhan, F. (2016). *Döviz kuru oynaklığı, dış ticaret ve istihdam ilişkisi: Türkiye uygulaması* [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Ayvaz, Ö. (2006). Döviz kuru ve hisse senetleri fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1-14.

- Azid, T., Jamil, M., Kousar, A. ve Kemal, M. A. (2005). Impact of exchange rate volatility on growth and economic performance: A case study of Pakistan, 1973-2003). *The Pakistan Development Review*, 44(4), 749-775.
- Bagh, T., Azad, T., Razzaq, S., Liaqat, I. ve Khan, M. A (2017). The impact of exchange rate volatility on stock index: evidence from Pakistan stock exchange (PSX). *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*. 7(3), 70-86. <https://doi.org/10.6007/IJARAFMS/v7-i3/3150>
- Başarı, Ç. (2018). Volatility structure of stock price index and exchange rates: Casuality analysis for Turkey. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9(24), 330-349.
- Bayramoğlu, M. F. ve Pekaya, M. (2010). İMKB tarafından hesaplanan endekslerde yeni gelişmeler ve İMKB şehir endeksleri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (45), 200-215.
- Benli, Y. K. (2015). Döviz kuru ile BIST 100 ve sektör endeksleri arasındaki ilişkinin ampirik analizi. *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, 4(12), 55-72.
- Berke, B. (2012). Döviz kuru ve İMKB 100 endeksi ilişkisi: Yeni bir test. *Maliye Dergisi*, 163(1), 243-257.
- Bodur, H. Ö. F. (2021). *Borsa endeksi belirleyicileri: BIST 100 endeksi örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Cingöz, F. ve Kendirli, S. (2019). Altın fiyatları, döviz kuru ve borsa istanbul arasındaki ilişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(4), 545-554. <https://doi.org/10.29106/fesa.649254>
- Çelik, İ., Özdemir, A. ve Gülcan, N. (2015). Petrol fiyat dalgalanmalarının getiri oynaklığı üzerine etkisi: Türkiye’de alt endeksler üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (67), 157-170. <https://doi.org/10.25095/mufad.396586>
- Çepni, E. (2015). *Ekonomik ve finansal göstergeler rehberi*. Şeçkin Yayıncılık.
- Çiçek, Y. (2020). Politik risklerin döviz kuru hareketlerine etkileri: Türkiye uygulamalı, *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 51-58. <https://doi.org/10.47542/sauied.735001>
- Dağlı, H. (2000). Hisse senedi piyasa endeksleri ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 189-206.
- Daly, K. (2011). An overview of the determinants of financial volatility: an explanation of measuring techniques. *Modern Applied Science*, 5(5), 46. <https://doi.org/10.5539/mas.v5n5p46>
- Değirmenci, N. ve Abdioğlu, Z. (2017). Finansal piyasalar arasındaki oynaklık yayılımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (54), 104-125.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Journal Of The Econometric Society*, 49(4), 1057-1072. <https://doi.org/10.2307/1912517>
- Doğru, B. ve Reçepoğlu, M. (2014). Türkiye’de hisse senedi fiyatları ve döviz kuru arasında doğrusal ve doğrusal olmayan eşbütünlüşme ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Özel Sayı), 17-34.
- Dornbusch, R. ve Fischer, S. (1980). Exchange rates and the current account. *The American Economic Review*, 70(5), 960-971.
- Ekren, M. H. (2020). *Borsa İstanbul Endeksleri ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin analizi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.

- Eyüboğlu, S. ve Eyüboğlu, K. (2018). Borsa İstanbul sektör endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkilerin incelenmesi: ARDL modeli. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 8-28. <https://doi.org/10.25287/ohuibf.332352>
- Fattah, A. S. (2019). *Makroekonomik değişkenlerin borsa endeksleri üzerine etkisi: Türkiye ve ABD karşılaştırması* [Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Fattah, A. S. ve Kocabıyık, T. (2020). Makroekonomik değişkenlerin borsa endeksleri üzerine etkisi: Türkiye ve ABD karşılaştırması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 116-151.
- Ghouse, G. Ashraf, A. A ve Habeeb, K. (2021). Tracing return and volatility spillover effect between exchange rate and Pakistan stock exchange index. *Journal of Quantitative Methods*, 5(1), 193-216. <https://doi.org/10.29145/2021/jqm/050108>
- İlgin, K. S. ve Sarı, S. S. (2020). Döviz kuru, faiz oranı ve enflasyon ile BIST Tüm ve BIST sektörel endeksler arasındaki ilişkinin ampirik analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 485-510. <https://doi.org/10.30784/epfad.693266>
- Investing.com. (2022). <https://tr.investing.com/> adresinden 2 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- İlarslan, K. (2018). Kısa ve uzun dönemde döviz kurları ile borsa endeksi arasındaki ilişkinin açıklanmasına yönelik ampirik bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36(1), 83-104. <https://doi.org/10.17065/huniibf.411132>
- İşcan, E. (2011). Döviz kurları ve hisse senedi piyasaları arasındaki etkileşim: Türkiye örneği (Aralık 2001-Aralık 2009). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(35), 237-251.
- Kahyaoğlu, S. B. ve Kahyaoğlu, H. (2017). Relationship between volatility of stock market illiquidity and exchange rate volatility: the case of Borsa İstanbul. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19(4), 1034-1049.
- Karadağ, S. (2021). *Finansal serbestleşme ve istikrar çerçevesinde döviz piyasaları ve borsa ilişkisi: Türkiye örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Karlı, M. (1989). *Sermaye piyasası borsa menkul kıymetler*. Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Kasman, S. (2003). The relationship between exchange rates and stock prices: A causality analysis. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 70-79.
- Kasman, S., Vardar, G. ve Tunç, G. (2011). The impact of interest rate and exchange rate volatility on banks' stock returns and volatility: evidence from Turkey, *Economic Modelling*, 28(3), 1328-1334. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.01.015>
- Kennedy, K. ve Nourzad, F. (2016). Exchange rate volatility and its effect on stock market volatility, *International Journal of Human Capital in Urban Management*, 1(1), 2476-4698.
- Kılıç, R. ve Dilber, C. (2017). Türkiye'deki enflasyon ve dolar kuru volatilitésinin BIST 100 endeksi oynaklığı üzerindeki etkisi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 164-174.
- Konuşkan, A. (2018). *Altın, petrol, döviz ve borsa endeksi arasındaki ilişkinin nedensellik analizi ile keşfi: Türkiye örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Konuşkan, A. ve Kocabıyık, T. (2019). Altın, petrol, döviz ve borsa endeksi arasındaki ilişkinin nedensellik analizi ile keşfi: Türkiye örneği. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 3(1), 1-19. <https://doi.org/10.29228/ijbemp.23254>

- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Mazak, M. ve Özkul, G. (2020). Relationship between credit default swaps (cds) and government bonds: A study on Turkey. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 243-256. <https://doi.org/10.18506/anemon.803195>
- Mbutor, M. O. (2010). Exchange rate volatility, stock price fluctuations and the lending behaviour of banks in Nigeria. *Journal of Economics and International Finance*, 2(11), 251-260.
- Metin, A. (2019). *Yapısal kırılmalar eşliğinde döviz kuru oynaklığı ile Türkiye'nin sektörel dış ticareti arasındaki etkileşim* [Yüksek Lisans Teiz]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Mishra, A. K. (2004). Stock market and foreign exchange market in India: are they related?. *South Asia Economic Journal*, 5(2), 209-232.
- Mlambo, C., Maredza, A. ve Sibanda, K. (2013). Effects of exchange rate volatility on the stock market: A case study of South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(14), 561.
- Muradoğlu, G., Taskin, F. ve Bigan, I. (2000). Causality between stock returns and macroeconomic variables in emerging markets. *Russian & East European Finance and Trade*, 36(6), 33-53.
- Obstfeld, M., Cooper, R. N. ve Krugman, P. R. (1985). Floating exchange rates: Experience and prospects. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1985(2), 369-464. <https://doi.org/10.2307/2534443>
- Olugbenga, A. A. (2012). Exchange rate volatility and stock market behaviour: the Nigerian experience, *European Journal of Business and Management*, 4(5), 31-39.
- Özçalık, M. ve Özçalık, S. G. (2020). Turizm endeksinde döviz kuru etkisi: bıst'te bir uygulama. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 374-388. <https://doi.org/10.30784/epfad.723348>
- Özçiçek, Ö. (1997). Türkiye'de döviz kuru getirisi ve hisse senedi endeks getirileri oynaklıkları arası simetrik ve asimetrik ilişki. *İMKB Dergisi*, 10(37), 1-11.
- Özmen, M. (2007). Farklı döviz kuru rejimleri altında hisse senetleri fiyatları ile döviz kurları arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 519-538.
- Öztürk, I. (2006). Exchange rate volatility and trade: A literature survey. *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, 3(1), 85-102.
- Phylaktis, K. ve Ravazzolo, F. (2005). Stock prices and exchange rate dynamics. *Journal of international Money and Finance*, 24(7), 1031-1053.
- Poyraz, E. ve Tepeli, Y. (2014). Seçilmiş makroekonomik göstergelerin Borsa İstanbul 100 endeksi üzerindeki etkisinin analizi. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 11(2), 102-128.
- Rehman, M. (2014). Relationship between stock market volatility and exchange rate volatility. *Pakistan Business Review*, 16(1), 34-49.
- Sekmen, F. (2011). Exchange rate volatility and stock returns for the US. *African Journal of Business Management*, 5(22), 9659-9664.
- Sichoongwe, K. (2016). Effects of exchange rate volatility on the stock market: the zambian experience. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(4), 114-119.

- Singh, T., Mehta, S. ve Varsha, M. S. (2011). Macroeconomic factors and stock returns: Evidence from taiwan. *Journal of Economics and International Finance*, 3(4), 217-227.
- Smyth, R. ve Nandha, M. (2003). Bivariate causality between exchange rates and stock prices in South Asia. *Applied Economics Letters*, 10(11), 699-704.
- Soytaş, U. ve Ünal, Ö. S. (2010). Türkiye döviz piyasalarında oynaklığın öngörülmesi ve risk yönetimi kapsamında değerlendirilmesi yönetim ve ekonomi: *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 121-145.
- Şahin, İ. ve Sekmen, F. (2013). Türkiye'de döviz kuru belirsizliğinin hisse senedi getirilerine etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (36), 149-156.
- TCMB. (2022). TCMB elektronik veri dağıtım sistemi. 5 Şubat 2022 tarihinde <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/portlet/K24NEG9DQ1s%3D/tr> adresinden alınmıştır.
- Tekgöz, A. (2020). *Döviz kuru oynaklığı ve finansal gelişme ilişkisi: Gelişmekte olan ülkeler üzerine ekonometrik bir analiz* [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Telçeken, N. (2014). *Volatilite endeksleri, önemi ve Türkiye volatilite endeksi* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Tian, G. G. ve Ma, S. (2010). The relationship between stock returns and the foreign exchange rate: The ARDL approach. *Journal Of The Asia Pacific Economy*, 15(4), 490-508. <https://doi.org/10.1080/13547860.2010.516171>
- Uzunoğlu, S. (2007). *Para ve döviz piyasaları* (2. Baskı), Literatür Yayınları.
- Ürkmez, E. ve Karataş, T. (2017). Borsa İstanbul 100 endeksi ile döviz kurları arasındaki dinamik ilişkinin belirlenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(45), 393-409. <https://doi.org/10.16992/ASOS.12260>
- Yamak, N., Kolcu, F. ve Köyel, F. (2018). Döviz kuru oynaklığı ve borsa endeks oynaklığı arasındaki asimetrik ilişki. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 171-187.
- Yaman, S. ve Korkmaz, T. (2020). Döviz kurları ile b1st turizm endeksi getirileri arasındaki volatilite yayılım etkisinin belirlenmesi. *Business and Economics Research Journal*, 11(3), 681-702. <https://doi.org/10.20409/berj.2020.277>
- Yıldırım, E. (2010). *Makroekonomik değişkenlerin borsa endeksi üzerine etkilerinin ölçümü üzerine bir inceleme* [Yüksel Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yıldız, A. (2014). Döviz kuru ile sektörel hisse senedi endeksleri arasındaki ilişki. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 51(593), 77-91.
- Yurttaçıkırmaz, Z. (2012). Döviz kuru ve enflasyonun hisse senedi getirileri üzerindeki etkisi. *Ekev Akademi Dergisi*, (51), 393-410.
- Zhao, H. (2010). Dynamic relationship between exchange rate and stock price: Evidence from China, *Research in International Business And Finance*, 24(2), 103-112. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2009.09.001>

INTELLIGENT TRANSPORTATION SYSTEMS AND POLICIES IN THE WORLD AND IN TÜRKİYE: ASSESSMENT FROM A SUSTAINABLE TRANSPORTATION PERSPECTIVE

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE AKILLI ULAŞIM SİSTEMLERİ VE POLİTİKALARI: SÜRDÜRÜLEBİLİR ULAŞIM AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Özgür TALİH¹

Asst. Prof. Dr. Kaan ÇELİKOK²

ABSTRACT

As people have to change their places in order to meet their needs, there has been an increase in the demand for mobility and transport. It has become more important to correctly plan the time spent on roads and traffic according to criteria such as safety, security, comfort, and environmental impacts for the seamless mobility of people and goods. One of the prominent concepts in the studies and search for solutions in this direction is intelligent transport systems. The purpose of the study is to find out the importance of Intelligent Transport Systems (ITS) and policies in the world and in Türkiye in terms of sustainable transportation. In this context, firstly, the importance of ITS and its regional development in the historical process is mentioned. Then, ITS activities and policies in Türkiye and their place in strategy documents is analysed. Finally, the National ITS Strategy and Action Plans related to intelligent transport systems, which have developed as a new transport solution within the framework of sustainability in the world, are evaluated in terms of their contribution to transport, economy and climate change, and technical, administrative, and social focus areas to increase ITS deployments in Türkiye are presented.

Keywords: Intelligent Transportation Systems, Intelligent Transportation Policies, Intelligent Transportation Strategies, Sustainable Transportation, Transportation Economics.

JEL Classification Codes: R41, R42, R49, N7.

ÖZ

İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yer değiştirmek zorunda kalmasıyla birlikte hareketlilik ve ulaşım alanlarındaki taleplerinde artışlar ortaya çıkmıştır. İnsan ve yüklerin hareketliliğinde emniyet, güvenlik, konfor, çevresel etkiler gibi kriterlere göre yollarda ve trafikte geçen zamanın doğru planlanması daha önemli hale getirmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar ve çözüm arayışlarında akıllı ulaşım sistemleri kavramının öne çıktığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Akıllı Ulaşım Sistemleri (AUS) ve politikalarının sürdürülebilir ulaştırma açısından önemini ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışmada öncelikle Akıllı Ulaşım Sistemlerinin önemine; tarihsel süreçte bölgesel gelişimine değinilecektir. Sonrasında, Türkiye'de Akıllı Ulaşım Sistemleri faaliyet ve politikaları ile bunların Strateji Belgelerindeki yeri irdelenecektir. Nihayetinde dünyada sürdürülebilirlik çerçevesinde yeni bir ulaşım çözümü olarak gelişen akıllı ulaşım sistemlerine ilişkin Ulusal AUS Stratejisi ve Eylem Planları, ulaşım, ekonomiye ve iklim değişikliğine katkısı bakımından değerlendirilecektir ve Türkiye'de AUS'un yaygınlaştırılmasına yönelik teknik, idari ve sosyal başlıklar sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Akıllı Ulaşım Sistemleri, Akıllı Ulaşım Politikaları, Akıllı Ulaşım Stratejileri, Sürdürülebilir Ulaşım, Ulaştırma Ekonomisi.

JEL Sınıflandırma Kodları: R41, R42, R49, N7.

¹ Bandırma Onyedi Eylül University, Institute of Science and Technology, Intelligent Transportation Systems and Technologies Master's Program with Thesis, Graduate Student, ozgur.talih@uab.gov.tr

² Bandırma Onyedi Eylül University, Bandırma Vocational School of Higher Education, Department of Foreign Trade, kcelikok@bandirma.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Son yıllarda ülkemizde ve dünyada özellikle salgın hastalık, deprem, sel baskını, yangın gibi olağan dışı olumsuz doğa olaylarının da etkisiyle endüstride yer alan pek çok sektör hızlı bir dijitalleşme hatta ticari dijitalleşme sürecine girmiştir. Yeni dijital çağ; teknolojik değişimlerden değil, teknolojinin mümkün hale getirdiği aynı zamanda sebep olduğu alışkanlıklar, yaşam tarzı, ihtiyaçlar gibi toplumsal değişimlerden oluşmaktadır. Kent merkezlerine göçlerin çoğalması, dünya çapında kentleşme oranlarının artmasına ve ulaşımın da dahil olduğu birçok alanda acil çözüm gerektiren ciddi sorunlara neden olmuştur. Bu çözümlerden biri, sürdürülebilir ulaşımı sağlamak için trafiği daha etkin bir şekilde planlamayı ve yönetmeyi amaçlayan Akıllı Ulaşım Sistemlerinin geliştirilmesidir. Ulaşım sektöründe büyük ölçüde karbon içeriği yoğun ve çevreye olumsuz etkisi fazla olan geleneksel yakıtların kullanımının doğal sonucu olarak ortaya çıkan zararlı gaz emisyonu konusu sürdürülebilirlik çözümlerine ilişkin tartışmalarda önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle ulaşımın olumsuz çevresel etkilerinin azaltılması ile enerji verimliliği ve ulaşım güvenliğinin sağlanması çerçevesinde ulaşım kaynaklı ekonomik sorunların çözülmesine ilişkin süreçler sürdürülebilirlik kavramıyla ifade edilmektedir. Aynı zamanda insan ve yüklerin hareketliliğinde emniyet, güvenlik, konfor, çevresel etkiler gibi kriterlere göre yollarda ve trafikte geçen zamanın doğru planlanması daha da önemli hale getirmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar ve çözüm arayışlarında sürdürülebilir bir dünya ve içinde bir unsur olan ulaşım için öne çıkan kavramlardan biri de akıllı ulaşım sistemleri olmaktadır. Bu çalışma AUS'un sürdürülebilir ulaşım bağlamında önemini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle AUS kavramı, ulaşım politikaları kapsamında yenilikler ve dijitalleşme girişimleri konularına değinilerek paydaşları ile birlikte açıklanmıştır. Sonrasında AUS'un dünyadaki ve ülkemizdeki durumu incelenerek AUS'un Türkiye'deki durumu ile ekonomi ve sürdürülebilir ulaşım üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Nihayetinde, Türkiye'de AUS'un yaygınlaşması doğrultusunda gerekli olan teknik, idari ve sosyal politika alanları kapsamında önerilerle yer verilmiştir.

Yöntem:

Bu çalışmada Türkiye'de ve dünyada AUS'un sürdürülebilir ulaşım kapsamında önemini ortaya koymak amaçlandığından, belgesel kaynak taraması yoluyla ABD, Avrupa, Asya-Pasifik ve Türkiye'deki bölgesel/ulusal AUS politika ve uygulamaları incelenerek değerlendirmeler yapılmıştır. Bu inceleme ve değerlendirmeler ulusal ve uluslararası literatür çalışmaları, raporlar ve mevzuat dokümanları ile desteklenmiştir. Öncelikli olarak kavramsal yapı üzerinde durularak AUS'un dünya ve Türkiye'deki dönüşümüne odaklanılmış, çıkarım ve yorumlarda bulunulmuştur. Türkiye açısından ulaşım, ekonomiye ve iklim değişikliğine katkısı bakımından Ulusal AUS Strateji Belgesi ve 2020-2023 Strateji Belgesi bu konuda incelenmesi gereken temel belge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bulgular:

Dünyanın pek çok yerinde bilgi ve sistem kontrol teknolojisi ile yapay zekâ gibi ileri teknolojilerin entegre bir uygulaması olan akıllı ulaşım sistemleri hareketlilik, dijitalleşme, ulaşım, altyapı, yol güvenliği ve bölgesel uyum alanlarında uygulanan kamu politikaları zorluklarına ve ulaşım sorunlarına etkili bir çözüm olarak kabul edilmektedir. AUS'un sürdürülebilirlik, bilinçli toplum ve yaşanabilir çevre hedeflerine katkısı kapsamında yakıt tüketimini ve emisyonları azaltarak bu alanda ciddi çalışmalar yürüten iyi uygulama örneklerine sahip birçok ülke tarafından, 2030-2035'li yıllara kadar elektrikli araç kullanım miktarını kademesi olarak artırılması ve fosil yakıt tüketen araçların üretiminin durdurulması gibi kararlar alınmıştır. Kaynakların sınırsız olmadığını, dünyayı ve toplumsal ihtiyaçları dikkate alarak ortaya çıkan uygulanabilecek politikaların, ulaşım sektörü üzerindeki etkilerinin sonuçları diğer sektörlerle göre daha hızlı görülebilmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileriyle birlikte yıkıcı yenilikçi teknolojileri kullanarak geliştirilen sistem, hizmet, uygulama gibi akıllı ulaşım çözümleri, birçok faydalı amaç için kullanılmasının yanında iklim değişikliğinin en önemli unsurları olan enerji verimliliği ile çevre ve hava kalitesinin iyileştirilmesine de katkıda bulunmaktadır. Türkiye'de de AUS'un farkındalığı artarak birçok iyi uygulamayı ortaya çıkartmaktadır. Bu uygulama ve projeler ise şehir içi ve şehirlerarası ulaşımında değişim ile dönüşümü ortaya çıkartmaktadır. Bu değişim ve dönüşüm süreçlerinin düzenli ve standart bir yapıda olması için üst politika belgelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu belgeler sektör için yö gösterici bazen de gelişmelerin önünü açan dokümanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç ve Tartışma:

Türkiye'de AUS'un yaygınlaşmasının önündeki engellerin en önemlileri mevzuat, politika, strateji ve düzenleyici çerçevelerdeki eksiklikler ile yetki karmaşalarının ortaya çıkardığı sorunlardır. AUS geliştirilmesinde kısa vadeli hedef acil olarak görülen sorunların belirlenerek ele alınması ve altyapının iyileştirilmesi çabaları olmalıdır. Uzun vadeli hedef ise AUS'un ülke geneline yaygınlaştırılmasının sağlanmasıdır. Bu doğrultuda Ulusal Akıllı Ulaşım Sistemleri Strateji Belgesi ve 2020-2023 Eylem Planı, dünyadaki iyi örnekler dikkate alınarak hazırlanmış mevcut durum ve geleceği öngörerek planlanmış bir yol haritasıdır. Eylem planının 2023 yılı sonunda uygulama süresi dolacak ve bu doğrultusunda yeni bir güncelleme ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Güncellenmenin ise bu alanda öncü ülke örneklerinde olduğu üzere otonom ve bağlantılı hareketlilik, ekonomik sürüş, paylaşımlı, adil ve erişilebilir ulaşım modellerini içeren bütünsel bir bakış açısıyla yapılmalıdır. Bu noktada, bu çalışmanın "AUS'un Sürdürülebilir Ulaşım ve Ekonomiyi Katkısı Bölümünde", AUS'un Türkiye'de yaygınlaştırılmasına yönelik olarak teknik, idari ve sosyal öneri başlıkları sunulmuştur. Bu başlıklar dikkate alınarak yapılacak faaliyetlerde, kurumsal yapılar da göz önünde bulundurulmak suretiyle kamu kaynaklarının verimli kullanımında mükerrerliğin önüne geçecek önlemler ile çalışmalar sürdürülmelidir.

1. INTRODUCTION

Within the framework of the increasing demands and needs of human beings, migration towards urban centres continues at an increasing pace in the world and in Türkiye. The data in the World Urbanisation Prospects report prepared by the United Nations clearly shows that people no longer prefer rural areas for living and settling in cities. According to this report, in 1950, 30 percent of the population lived in urban areas, which increased to 54 percent in 2014. Thus, it is projected that the proportion of the total population living in urban areas will reach 66 percent in 2050. (United Nations, 2022). This means that 2.5 billion people will be added to the urban population in the next thirty years. With this population increase, the need for efficient and effective resource management to ensure environmental, social and economic sustainability increases in importance.

In Türkiye, as in the whole world, many sectors in the industry have felt the need to enter a rapid digitalization and even commercial digitalization process in recent years, especially with the effect of epidemics, earthquakes, floods, fires and similar extraordinary negative natural events. The new digital age does not consist of technological changes; it consists of social changes such as habits, lifestyle and needs made possible by technology. Therefore, it will be possible for innovations and digitalization initiatives within the scope of transport policies to benefit all stakeholders by analysing the possibilities of technology correctly in social terms and using them to create efficient and effective solutions. In this direction, governments have very important duties and responsibilities, and it is necessary to take into account many factors in determining strategies and policies.

Traffic congestion, air pollution, carbon emissions and similar environmentally negative issues are directly related to sustainability in developed and developing countries. Sustainable transport is a concept that refers to the efficiency of energy consumption and the reduction of air pollution, ensuring transport safety as well as solving economic problems arising from transport, especially in terms of decreasing the environmental impacts of transport.

It is clear that transportation infrastructure is the main element for the economic development of a country. In this study, first of all, the situation of ITS in the world and developments in Türkiye will be discussed. Afterwards, the National Intelligent Transportation Systems Strategy Document and 2020-2023 Action Plan will be discussed from the perspectives of climate change and transportation economics. Finally, policy heading recommendations will be presented so as to help increase ITS deployments for the next ten-year period.

2. INTELLIGENT TRANSPORTATION SYSTEMS (ITS)

Transportation is a crucial area that requires adaptation, advancement, and rejuvenation to keep pace with the ever-evolving technological landscape in our rapidly changing world. The fundamental objective of transportation is to efficiently and securely transfer individuals, commodities, and provisions from one location to another while minimizing costs and maximizing speed. In other words, transportation is the movement of good and people with the organisation of this movement. Transport, which is an economic activity field, includes all the mechanisms and tools that try to ensure the transportation of people, goods and services and mobilise different sectors and segments by covering all the developments in communication, industry, internet and information technology together with transport modes (Saatçioğlu, 2016, p. 10). According to Gutiérrez (2020), mobility is a manner of expressing the act of displacement and defines the universe of study that refers to perfected, feasible and designed journeys, expanding traditional boundaries for transportation services and practices. Looking at it from this perspective, transportation is centered around the methods that facilitate the action of transitioning between locations, that is, movement. The provision of transport activity is carried out by land, airways, railway and maritime transport types, each of which has different functional characteristics.

Since the dawn of civilization, transportation has been a significant aspect of human existence. While pedestrian transport was the primary mode of transport for shorter distances within cities, urban expansion and population growth have led to accessibility challenges for essential locations such as workplaces, residences, and markets. Transportation is an essential component of meeting the fundamental needs of citizens throughout their life cycle (Bilgiç, 2022, p. 1).

ITS can be defined as the utilisation of information and communication technologies (ICT), including monitoring, measurement, analysis and control mechanisms to ensure interoperability in the applications and solutions developed by all horizontal and vertical sectors related to transportation. ITS therefore involves various interdisciplinary intersections, including computer science and informatics, telecommunications, communications,

transport engineering, sensors and control, finance, electronic commerce and automobile manufacturing. ITS can be thought of as a tool to provide innovative mobility solutions in all modes of transport. Various technologies, such as sensors, wireless, infrared communication, data analytics, artificial intelligence, and machine learning are among the tools used in ITS applications.

Intelligent transportation uses modern technologies such as new generation communications and cloud computing, location-based systems, artificial intelligence, and the Internet of Things to make travelling more convenient and safer, to provide cost-effective options for cities and users, and to create rapid visibility and notification of potential problems (Mazur, 2020; Peak, 2020). In addition, effective governance, efficiency, and safety concepts and, beyond these, security, environmental considerations and supply chain flexibility are the main benefits of intelligent transport (Mazur, 2020). It is evident from this perspective that cellular communication technologies play a crucial role in delivering the anticipated advantages of ITS. After the introduction of 5G, autonomous vehicles, which are noted for their reliability in communication, high transmission quality and speed, and low latency, are expected to be used and become widespread. Developments in deep learning and artificial intelligence will come to the agenda with this process. In addition, advanced driver support systems will be developed to prevent accidents and ensure safe travel for passengers. In addition, vehicle-to-passenger (V2P), vehicle-to-infrastructure (V2I), vehicle-to-home (V2H), vehicle-to-vehicle (V2V) and in-vehicle mobility (In-V) will provide the ground for connected, cooperative and autonomous mobility (CCAM) (Gajewska, 2017, p. 155-166).

ITS refers to a set of technologies and practices that aim to provide safe, efficient and sustainable transportation and mobility, as well as to increase people's productivity and reduce the negative impacts of traffic (Meneguette et al., 2018, p. 3). At the same time, ITS aims to collect, monitor, measure, analyse, control and improve data from equipment and sensors placed in infrastructure and vehicles by integrating ICT (Alam et al., 2016, p. 3).

Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure (2020) defines ITS as information communication-based systems that include monitoring, measurement, analysis and control mechanisms as well as multi-directional data exchange between users, infrastructure, vehicles and centres developed to achieve objectives such as optimum utilisation of existing road capacities, reducing travel times, increasing traffic safety and mobility, efficient use of energy and reducing environmental degradation. From this point, three important basic application areas of ITS consisting of mobility, safety and environment (Khan et al., 2017, p.4) draw attention. The research conducted in the realm of intelligent transportation is a cutting-edge problem-solving approach that encompasses all forms of transportation and addresses numerous transport-related issues, including those in the three foundational areas, and is gaining widespread attention both nationally and globally. Thanks to the solutions using ITS technologies, which continue to be deployed and developed today, human errors can be minimised in all modes of transport, while at the same time, traffic-related time loss, accidents causing fatalities and injuries, material losses, air pollution and many similar negative situations can be prevented. Thanks to this controlled change and continuous development in ITS, it is possible to provide generally accepted optimum features in transport services and applications.

Activities related to traffic management and control in the national road network and urban areas can be achieved through the increasing deployment, implementation and monitoring of ITS components such as travel information, ticketing, integration between transport modes, logistics and fleet management, smart city logistics, road safety, emission reduction, vehicles that is connected and autonomous, Cooperative Intelligent Transport System (C-ITS), electric vehicles, data management, communication technologies, smart city, mobility and accessibility (Kocalar, 2023). C-ITS, which focuses on interoperability between systems by sharing and integrating data generated by factors such as pedestrians, drivers, vehicles, passengers, vehicles and infrastructure, which are the main components of transportation, is an important intelligent transportation technology based on the processing and examination of the gathered data (Çapalı, 2022, p. 1250-1251).

ITS includes market dynamics for users of any ITS application or service, road transport infrastructure users and operators, including passengers, vulnerable road users, emergency services operators and fleet managers. Some of these dynamics include government initiatives to ensure road and public safety and effective traffic management, the need to reduce increasing traffic congestion, high-level adoption of environmentally friendly car technology, and the rapid development of smart cities globally. In addition, constraints such as high installation costs of smart systems for this ecosystem, stagnation or slow growth in the infrastructure sector, and the need for a globally interoperable and standardised ITS architecture are seen as challenges. The increasing interest of automobile companies in designing, improving and developing ITS-compatible smart vehicles and the increasing number of

economically and technologically advanced countries are seen as the most important opportunities for the sector (Businesswire, 2022).

The development of a technically and economically compatible and efficient transportation system is important for the rational use of the country's resources. Integration of road, maritime, railway and airways are important for freight and passenger mobility by ensuring harmony between all modes of transportation. ITS is a good method to provide hybrid and effective solutions to innovative approaches such as autonomous, connected, co-operative and shared mobility together with the existing modes of transport. At the same time, ITS is a multidisciplinary sector where all stakeholders demonstrate their expertise in their own field and adopt a collaborative approach adhering to a standardised framework and policies. The ITS ecosystem is composed of central and local governments, universities, non-governmental organisations (NGOs) and private sector stakeholders, especially citizens. Meeting the expectations and needs of these stakeholders regarding transportation will contribute to the increase in ITS related studies and the benefits that will be reflected in society.

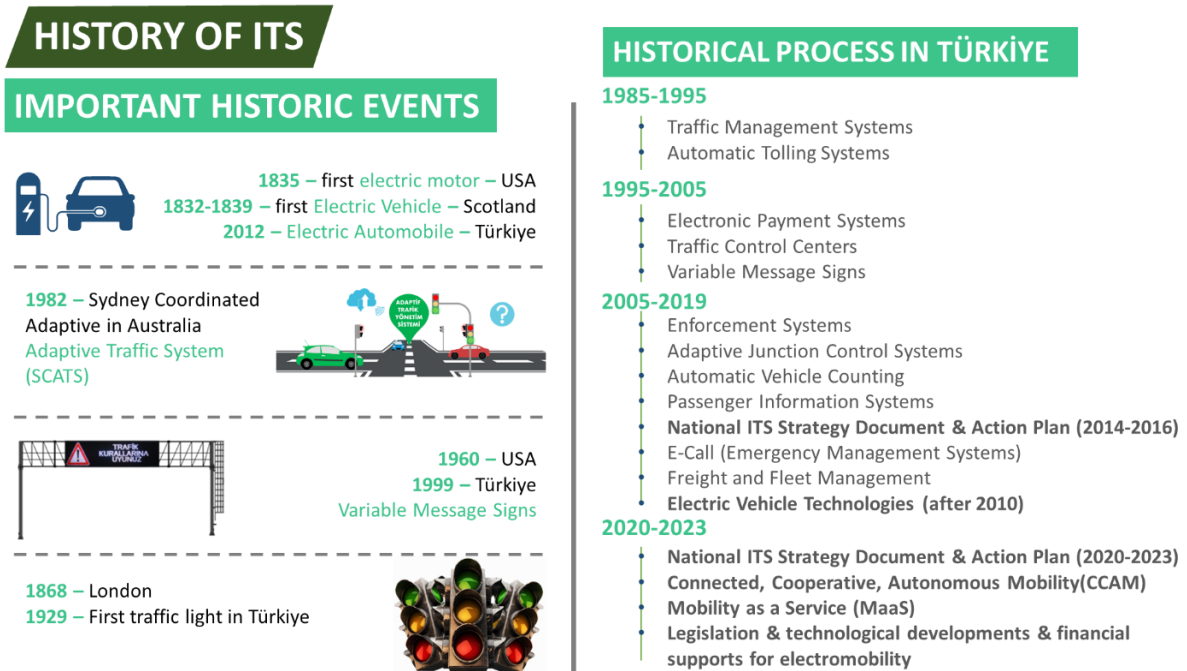
By definition, intelligent transportation is an approach that incorporates modern technologies such as location-based services, wireless communication, cloud computing and other means to improve mobility into transport systems. The main idea behind ITS is to build a network that connects people, vehicles and city infrastructure. The main benefits of intelligent transportation are sustainable transport, increased safety, and better accessibility (Peak, 2020).

3. STATUS OF ITS IN THE WORLD

The roots of Intelligent Transportation Systems date back to the late 19th century, with the invention of the electric motor in the United States and the first traffic signs in London. The early 1900s marked the beginning of the development of ITS, as the first traffic signal systems were introduced in the United States of America (USA). In Türkiye, ITS were introduced with traffic signalling systems in İstanbul in 1929. Figure 1.

Although the initial application of ITS is credited to the deployment of electric traffic lights in 1928, the introduction of computerised traffic signal systems in the 1960s also holds significant importance in the chronicles of ITS (Berdiyoroova, 2022, p. 78).

Figure 1. Historical Process of ITS and Key

Source: (Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2022b).

3.1. ITS in the United States

The ITS Joint Program Office (ITS JPO) under the Office of the Undersecretary for Research and Technology (OST-R) of the United States Department of Transportation (U.S. DOT) carries out activities within the scope of improving the safety and mobility of road transport and contributing to the economic growth of the country with ICT. The ITS JPO spearheads the development of cooperative and inventive intelligent transportation systems, aimed at enhancing the safety and efficiency of transporting individuals and goods, while also conducting research and development activities in this domain. The ITS JPO collaborates with other sub-administrations (6 land/marine operator agencies) to plan and coordinate the U.S. DOT's multimodal ITS technology research programme aim to improve transportation safety, efficiency, and mobility by integrating innovative technologies into the nation's transportation system. The tasks of the ITS JPO include preparing ITS Action Plan, conducting research and development (R&D) and pilot studies, coordinating innovative ITS applications and organising programmes such as training, webinars and capacity building in the field of ITS. It also carries out all studies on national ITS architecture and standards. The work of the ITS JPO has enabled the integration of intelligent transport technology into infrastructure and vehicles and planned and accelerated existing ITS projects by private and government organisations (U.S. DOT, n.d.). Collaborating with state and local administrations as well as private entities, the ITS JPO continues to collaborate with all stakeholders in research on the implementation, evaluation and interoperability of emerging technologies.

In the USA, the National Highway Traffic Safety Administration (NHTSA) was created with the Highway Safety Act enacted in 1970, and the concepts for the use of innovative technologies in transportation emerged in this period. The first studies on ITS in this period can be observed in the research and development initiatives carried out by regions, academic institutions, states and automotive industry. The basic research and development studies related to ITS in the USA until today and future plans are given in Table 1.

Table 1. ITS Developments in the USA

Before 1980
<ul style="list-style-type: none"> - The U.S. DOT was established in 1966 to create a transportation system that meets the needs of the American people. - In the mid-1960s in the USA, research on navigation was initiated by General Motors in line with the Driver Assisted Information and Routing System (DAIR) studies. - In the 1970s the first algorithms related to map matching were developed and were complementary to the first navigation systems. Autonomous Vehicle Positioning (AVL) systems were implemented in North America in the 1970s, and the first map matching model, the Automatic Route Control System (ARCS), was developed by Robert L. French in 1971. - The prevalence of loop detectors in event detection systems has made them the favoured sensor among all available options. Dynamic Message Signs (DMS) were first used in the 1960s and continue to be used on motorways today. - For the preventive solution to highway safety ramps, management techniques were investigated in the 1950s. Ramp counters were first installed and manually tracked along Chicago's Eisenhower Highway in 1963. - The first known ramp closure was implemented in Los Angeles in 1967. Today, ramp counting solutions are widely implemented in all common jurisdictions in the U.S. and have been found to have many benefits, including mobility, safety, security and environmental. - The first Traffic Management Centres (TMCs) were established in North America in the late 1960s to collect and process highway-related data on weather, speed, congestion, incidents requiring emergency response, such as accidents, and special situations. - Global Positioning Systems (GPS) were first designed in the 1960s for the military to receive information and news. GPS began to be used in civilian applications in the 1980s, and it was not until the 1990s that civilian use became accessible, widespread and feasible. GPS is an important component for the current implementation and future projection of ITS, as it contributes to more efficient, safe and secure urban and intercity mobility. - In late 1960, the Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA) financed the Early Mobile Robotics project to develop the first mobilised robot capable of sensing and reasoning about its own movements. This project was carried out at the Stanford Research Institute. This and similar robotic research has formed the basis for the developed of many ITS services and applications. Sensor, exploration and navigation functions developed for mobile robots are reflected in connected and autonomous vehicle technologies. In the same year, the Stanford Artificial Intelligence Laboratory Vehicle was developed. - In the 1970s, Shakey, described as "the first electronic man", was developed to perform exploration and navigation tasks. For this purpose, a TV camera, sensors and distance metres were used in its design, laying the foundations of functionality and performance for mobile robots. - In 1979 Stanford Artificial Intelligence Laboratory Vehicle successfully completed an autonomous driving trial with a travel time of 5 hours.

1980s

- Established in 1984 in Los Angeles, the Automated Traffic Surveillance and Control System was the first one to integrate closed-circuit television, coordinated signal timing and vehicle detectors.
 - Operation Greenlight began in 1989 as a joint initiative to reduce demand and congestion and increase capacity on the existing road network.
 - In 1983, the California Fuel Efficient Traffic Signal Management (FETSIM) programme emerged as a solution to reduce fuel consumption and emissions by adjusting traffic signal timing, improving traffic operations, and making signal systems more efficient. The programme has been active for 11 years, during which time 12,245 signal timing updates were made in more than 160 cities and counties. The interventions, which included re-timing these signals, resulted in a 13% reduction in vehicle stops, a 14% reduction in traffic delays, a 7% reduction in total travel time and an 8% reduction in fuel consumption.
 - The introduction of DARPA-supported artificial intelligence applications began with Shakey in the 1960s and continued with the DARPA Autonomous Ground Vehicle (ALV) in the early 1980s. The ALV was a terrain vehicle equipped with various components and sensors such as a laser scanner and video camera. Consisting of six computer racks using images from an overhead camera, the vehicle could safely navigate along the road unmanned, that is, autonomously.
 - In 1986, TRANSCOM was established in Connecticut, New Jersey and New York states as the Transportation Coordinating Committee, which was formed by a coalition of 16 institutions related to transportation. TRANSCOM has been involved in technology development since its inception and has evolved to include a multilateral testbed for the deployment of ITS applications and services.
 - In 1987, the project Evaluation of Advanced Technologies for Urban Congestion Relief/03-38(1) was initiated under the National Cooperative Highway Research Program (NCHRP). Within the framework of the project, the requirements for establishing a National Intelligent Vehicle-Highway System (IVHS) and applications such as travel information systems, traffic and autonomous vehicle control systems were examined and evaluated.
 - Heavy Vehicle Electronic License Plate Program (HELP) programme involved weighing commercial vehicles on the move and research into the application of Autonomous Vehicle Identification (AVI). This programme was initiated in 1984 by the Arizona and Oregon Departments of Transportation (DOT). This programme led to the development of PrePass, North America's most important vehicle-to-infrastructure (V2I) application and the largest service for truck transit permits.
-

1990s

- Under the leadership of the Road Users Federation (HUF), IVHS America, now ITS America, was established in late 1990 and early 1991. Parallel to this, the Intermodal Road Transport Efficiency Act (ISTEA) came into force in 1991.
 - In 1992, the Strategic Plan for Intelligent Vehicle-Highway Systems prepared under the leadership of IVHS America was presented to the sector.
 - In 1994, the U.S. DOT officially began using "ITS" instead of IVHS, reducing the focus on vehicle navigation technologies and recognising the multimodal nature of transportation and mobility.
 - In 1996, the U.S. DOT organised the "ITS Standards Program" to ensure the dissemination of technologies and systems related to ITS applications and services in surface transportation.
 - The Transportation Equity Act for the 21st Century (TEA-21), approved in 1997, increased investment in highway construction while preserving key features of the ISTEA.
 - Launched in 1992 as a major ITS operational programme and designed as a testbed for a small-scale traffic control system, the FAST-TRAC project has expanded over the years. As part of the project, efforts were made to integrate Advanced Traffic Management Systems (ATMS) and advanced passenger information systems.
 - Developed specifically for the IVHS operational field trial in Orlando, Florida between 1992 and 1993, TravTek's main purpose was to achieve driver acceptance as a navigation device and in-vehicle passenger information system and to collect the necessary field data for efficient use.
 - In 1990, research was conducted on the Pathfinder In-Vehicle Information System project on the Santa Monica Freeway Corridor (I-10) in Southern California. The main objective of this project was to evaluate communication technologies for route guidance and in-vehicle navigation to be used as a solution to road incidents and traffic congestion.
 - The Guidestar programme was initiated in 1992, initially in the Twin Cities and then statewide, to research and implement IVHS technologies. One of the first activities and unique projects within the IVHS operational testing programme was the Genesis project, supported by the Federal Highway Administration (FHWA).
 - Advantage I-75 was established as a public and private partnership to reduce congestion, increase efficiency and improve road safety along the Interstate 75 (I-75) corridor.
 - New York's INFORM traffic management system was effective in managing Long Island's traffic flow by providing alternative route information to drivers and using variable message signs.
 - The Denver Smart Bus Project showed the importance of using GPS technologies to enhance transportation management, coordinate emergency incidents, and provide transportation services in a timely manner.
 - Dedicated Short Range Communications (DSRC) technology is directly related to the work for connected vehicles and was developed primarily and specifically in the context of vehicular communications. In 1997, ITS America's request for 75 MHz spectrum allocation in the 5.9 GHz band was answered by the allocation of spectrum for DSRC use in 1999.
-

-
- A Report and Instruction was published in 2004 setting out standard licencing and service rules for DSRC within the ITS Radio Service in the 5.850-5.925 GHz band to ensure the safety of travel.
 - Free passage was tested in the 1960s and 1970s, with readers placed just below the highway surface and transponders mounted underneath vehicles. In 1986, the Electronic Toll Collection (ETC) system was introduced in Europe and was soon adopted in the U.S. The Oklahoma Turnpike Authority's Pikepass system was introduced in 1991 and was the first ETC system in the U.S. ETC systems have led to reduced emissions and lower equipment maintenance and operating costs.
 - E-ZPass Interagency Group (IAG) was formed on the initiative of seven independently owned toll agencies in New Jersey, New York and Pennsylvania to develop a product that would enable toll system interoperability, in 1991. E-ZPass was first used on the New York State Thruway in 1993.
-

2000s

-
- In 2003, the Vehicle-Infrastructure-Integration-VII Program was launched by the U.S. DOT.
 - In 2005, the U.S. DOT established the "Research and Innovative Technology Administration" to conduct and implement scientific research and development related to the transportation sector.
 - In 2006, it became involved with the U.S. DOT and the Crash Prevention Metrics Partnership (CAMP) to develop and test prototype safety applications as part of V2V.
 - In 2005, the Mobility Services for All Americans (MSAA) initiative was launched by the ITS JPO.
 - In 1998, the Intelligent Vehicle Initiative (IVI) Program was launched by the U.S. DOT because driver errors are one of the leading causes of crashes. This programme aimed to help reduce traffic accidents and their potential adverse effects through the improvement and commercialization of Driver Assistance System products with the ability to take partial control of vehicles developed to warn drivers of hazardous situations, provide suggestions and prevent accidents. In addition, the Integrated Vehicle-Based Safety Systems (IVBSS) initiative was created by the U.S. DOT to test and improve integrated safety systems for commercial trucks and light vehicles.
 - The only traffic information telephone number used by state and local governments across the country is "National Passenger Information Telephone Number 511".
 - Clarus was founded in 2004 as a U.S. DOT initiative to create a weather observation and forecast management system for roads across the country, reducing the negative impact of weather on transportation services.
 - The first of its kind, the DARPA Grand Challenge race, was held on March 13, 2004 to support the research and development of driverless and autonomous vehicles. The long-term goal of the project was to develop autonomous vehicle technology to replace humans in military service and operations.
 - The first 911 system was installed in 1968 and rapidly deployed across the country. In 2005, the National 911 Programme Office was established. The programme office published the Next Generation 911 (NG911) system architecture design. Within the framework of the NG911 system, the public can send images, video, data, text and other information about an emergency situation to the 911 center.
 - The U.S. DOT launched the Integrated Corridor Management (ICM) initiative in 2006, which will increase the power of decision support systems and offer many benefits.
 - In 2006, U.S. DOT announced its National Strategy to Reduce Congestion on America's Transport Network as a congestion initiative. Solutions such as telecommuting, transit, tolling, and ITS have aimed to reduce traffic congestion for many years, and the Congestion Initiative was established to ensure the visibility of the effectiveness of the strategies developed within the scope of these solutions.
 - In the race to invest in autonomous technologies, traditional car companies are being joined by big technology companies like Apple and Google, as well as innovative car companies like Tesla Motors. Google's Driverless Car project started in 2009.
-

2010s

-
- In August 2010, the Washington State Department of Transportation (WSDOT) implemented Active Traffic and Demand Management (ATDM) to decrease accidents and congestion. WSDOT is the first state in the U.S. to use this type of application in its transportation operations.
 - Within the U.S. DOT's environmental research framework, the Real-Time Information Synthesis (AERIS) implementation, conducted research on advanced vehicle applications to decrease the negative impact of transportation activities on the environment. A successful application within the AERIS research programme is GlidePath. AERIS collects real-time environmental transport data to support and facilitate solutions for "green" transport activity options.
 - The Moving Ahead for Progress in the 21st Century (MAP-21) law was passed on July 6, 2012. MAP-21 continued its support for the ITS programme by establishing a Technology and Innovation Deployment Programme of \$62.5 million annually as well as an updated ITS research and development budget of \$100 million annually.
 - In 2012-2013, a Connected Vehicle Safety Pilot Model Installation was conducted in Ann Arbor, Michigan in relation to connected vehicle technologies. This is the largest of the real-world tests, where more than 2,700 drivers and vehicles used wireless safety technologies while travelling their normal daily routes to assist them in preventing accidents. Drivers were alerted by safety applications to the possibility of red light violations, braking by the vehicle in front, vehicles in the blind spot, etc.
-

-
- In 2013, NHTSA defined autonomy levels as non-autonomous (level 0), function-specific autonomy (level 1), combined function autonomy (level 2), limited driverless autonomy (level 3), and fully driverless autonomy (level 4).
 - In August 2014, NHTSA published a proposed rulemaking on V2V communication technology an Advance Notice of Proposed Rulemaking on Single Unit Truck Crash Protection (ANPRM) and a comprehensive supporting research report.
 - U.S. Congress delegated all Research and Innovative Technology Administration (RITA) programs to the Office of the Secretary of Transportation (OST) in 2014. The ITS JPO was incorporated into RITA, structured within the Office of the Assistant Secretary for Research and Technology. The ITS JPO was incorporated into RITA and structured within the Office of the Assistant Secretary for Research and Technology.
 - U.S. DOT announced in September 2015 that three connected vehicle distribution sites were selected to be included in the Connected Vehicle Pilot Installation installation.
-

Between 2015-2020

-
- In 2015, U.S. Congress directed the Federal Highway Administration to manage the ITS JPO in consultation with the relevant administrations of other modes of transportation.
 - The U.S. DOT is working on advanced technologies such as accessibility and inclusive design, data exchange and access solutions, on-demand mobility, and connected and autonomous mobility as part of future transportation system activities.
 - In 2016, the Fixing America's Surface Transportation (FAST) Act was instrumental in the creation of the Advanced Transportation and Congestion Management Technology Deployment (ATCMTD) Grants to support innovative transportation technologies.
 - In 2017, the U.S. DOT published A Vision for Safety 2.0 (AV 2.0) guidance on Autonomous Driving Systems. The following year, Autonomous Vehicles 3.0 (AV 3.0) was prepared. In early 2021, work on autonomous vehicles progressed further, including the publication of the Autonomous Vehicles Comprehensive (ADS) Plan, which promotes collaboration and transparency in accordance with the tenets of AV 4.0, modernises the regulatory environment and provides rules for preparing the transportation system.
 - An Executive Order on Sustaining American Leadership in Artificial Intelligence (AI) was issued on February 11, 2019. U.S. DOT focused on ensuring the safe integration of AI into transportation operations and the application of AI-based tools to internal operations, research and citizen services.
 - The 2015-2019 ITS Strategic Plan, prepared by the ITS JPO in 2015, emphasised two key strategic priorities for the development of connected vehicles and autonomous technologies. It also included goals to increase emerging capabilities, enterprise data, interoperability and deployment.
 - In 2016, U.S. DOT launched the "Smart City Challenge" to create an innovative transportation network based on data and technology to shape the mobility of people and freight in mid-sized cities.
 - In 2020, the Covid-19 pandemic severely impacted the country's entire transportation ecosystem.
 - In 2020, ITS JPO Strategic Plan 2020-2025 was published, focusing on ITS standards and architecture, evaluation, professional capacity building and communication within ITS, and related technology transfer programs.
 - ITS JPO's Strategic Plan for 2020-2025 has been published, which is based on four main objectives focused on technology transfer. i) Assessment of the country's situation in ITS, ii) Development of professional capacity in ITS, iii) ITS standards and architecture, iv) Communication methods and technologies used in ITS.
-

2021 and Future Plans

-
- Increasing the deployment of ITS
 - Development of autonomous technologies
 - Complete (Full) journey-ITS4US plans
 - Data access and exchange activities
 - Cybersecurity efforts for ITS
 - Investigation of emerging and enabling technologies
 - Security tape, communication technologies.
 - The Way Forward: Working within the framework of the Putting People First vision. Putting People First: Smart Cities and Communities report was published in 2021 by ITS JPO.
-

Source: (Intelligent Transportation Systems Joint Program Office [ITS JPO], 2021).

3.2. ITS in Europe

In the Directive 2010/40/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on the use of ITS in the field of road transport and on the framework for interfaces with other modes of transport; the optimum use of road, traffic and travel data, traffic and load management and continuity of ITS services, road safety and security practices, and communication of vehicles with transport infrastructure are identified as priority areas and various actions are defined in this direction (Directive 2010/40/EU of the European Parliament and of the Council of the EU, 2010). In all activities in line with this Directive, the European Union (EU) focuses on the effective and efficient implementation of ITS-related activities by the connected and neighbouring countries. Optimal use of transport data, continuity of traffic and transport management, communication of vehicles with infrastructure,

ensuring road safety and security, protection and responsibility of data, and ITS coordination in Europe have been identified as priority areas to be studied in (Directive 2010/40/EU of the European Parliament and of the Council of the EU, 2010). In addition, the Official Journal of the EU (2010) emphasised the adoption of the principles of efficiency, cost-effectiveness, proportionality, continuity, interoperability, compatibility, accessibility on equal terms, consistency within the scope of working with existing infrastructure and ensuring coordination between modes in the implementation of activities and provision of services.

As a requirement of the common transport policy, the EU aims to ensure the creation of a safe, secure, modern and sustainable transportation system, as well as finding solutions to problems such as congestion, negative environmental impacts and accident rates that arise in the Union and neighbouring countries in the field of transportation. The EU Transport Network and corridors are an important tool in developing relations with member and neighbouring countries and gaining competitive advantage in many areas (Çaylan & Kışi, 2011, p. 83-84).

ITS-related studies in EU countries are progressing in line with the European Commission Directives and in compliance with the recommended solutions developed by each country on the condition of adhering to them. ITS activities for EU countries and other countries around them may include many differences in terms of social, administrative and technical aspects. Although generally coordinated by ministries of transportation, it is considered normal to have different practices due to its multi-stakeholder structure. In Germany, work on innovative transport technologies such as digitalization in transport, 5G, autonomous vehicles, the use of artificial intelligence in transport, and the digitalization of infrastructure is handled by the Directorate General for Digital Society of the Federal Ministry of Transport and Digital Infrastructure. Austria, on the other hand, carries out its activities in the field of ITS in cooperation with AustriaTech, a 100% subsidiary of the Ministry of Transport and Housing.

In addition, the Commission adopted and put into effect the EU Sustainable and Smart Mobility Strategy and Action Plan in 2020. Accordingly, mobility policies for uninterrupted, safe, secure and efficiently connected travel are set out as follows (European Commission, 2020):

- The EU to take full advantage of the full benefits of smart digital solutions and ITS,
- Activities to make connected, cooperative and autonomous multimodal mobility a reality,
- Further support for safe, smart and sustainable road transport operations,
- Increased accessibility through multimodality and adjustability of trips,
- Update of the technical specifications for interoperability (TSI-Technical Specifications for Interoperability),
- Increasing the use of innovation, artificial intelligence and big data about more intelligent mobility.

3.3. ITS in Asia and the Pacific

Many cities in Europe and the United States, as well as in Asia and the Pacific, are making use of ITS as part of their efforts to improve transportation. In Japan, the Ministry of Land, Infrastructure, Transport and Tourism (MLIT) leads ITS efforts. ITS-related activities are carried out under the coordination of ITS Japan and the ITS Standardization Committee together with 4 different ministries. In South Korea, under the Ministry of Land, Infrastructure and Transport (MOLIT), there is the Road Bureau department under the deputy minister and the ITS Korea Association plays a very active role in coordinating ITS activities. ITS Korea is the national competent organisation designated by law that is responsible for the coordination and management of ITS (road, maritime and air transport) by the Ministry. Australia has a history in ITS dating back to the 1970s and has pioneered many innovative practices in this field. Many organisations and universities in the country play an active role in ITS research. The federal government sets national policies, which are implemented by road authorities operating under state ministries of transportation. The Transport and Infrastructure Council is composed of the deputy minister, state transport ministers, regional and local authorities, and representatives of associations, and transport action plans are prepared by these authorised institutions and organisations.

The Asia-Pacific region's countries vary in their progress in ITS. Some countries are world leaders in testing and implementing innovative transportation technologies, some are in the early stages of ITS adoption, and the rest have not even started. There are four milestones in the development of ITS: initiation, progress, acceleration and maturity. The historical development chart of ITS in Asia-Pacific shows two distinct groups of countries that have

progressed from inception to maturity and two different groups of countries that have not yet reached this stage (Escape 75, 2019).

In 2013, with the Declaration to Become the World's Most Advanced IT Nation, Japan focused on Public-Private ITS Initiatives/Roadmap focusing on the implementation of driving safety support systems and traffic data to achieve the goal of establishing and maintaining the world's most advanced ITS. In April 2018, it established the Improving the Legal System and Environment for Autonomous Driving Systems Act to allow the commercialization of Level 3 and above autonomous driving systems and the provision of services. In September 2018, MLIT issued Guidelines on Safety Technology for Autonomous Vehicles, which clearly set out the safety requirements that autonomous vehicles must meet. In May 2019, the Road Transport Vehicle was revised for autonomous vehicles and MLIT was authorised to set the conditions for the use of autonomously operated devices. The Road Traffic Law was also updated in May 2019 for autonomous vehicles and driving. Japan's ITS-related trend studies are presented in Table 2.

Table 2. Developments in Japan

Vehicle Information and Communication System (VICS)		
Advanced Safety Vehicle (ASV)		
Universal Traffic Management System (UTMS)	<ul style="list-style-type: none"> - Advanced Mobile Information Systems (AMIS), - Fast Emergency Vehicle Prevention Systems (FAST), - Public Transport Priority Systems (PTPS), - Traffic Signal Prediction Systems (TSPS), - Pedestrian Information and Communication Systems (PICS), - Driver Safety Support Systems (DSSS) 	
Smart Roads	Advancing ITS Deployment	<ul style="list-style-type: none"> - Comprehensive provision of road traffic data - Expansion and effectiveness of electronic toll collection (ETC)
	Nationwide Rollout of ETC 2.0 Services	<ul style="list-style-type: none"> - Launch of ETC 2.0 services - Transportation initiatives and logistics
Autonomous Driving	<ul style="list-style-type: none"> - ITS Initiatives in the Strategic Innovation Incentive Program (Cabinet Office) - Evaluation of the Legal System and Other Issues (National Police Organization) - Roadmap for the Deployment of Autonomous Systems - Driving Services by the Autonomous Driving Technologies Business Negotiations Subcommittee (Ministry of Economy, Trade and Industry-METI) - Autonomous Driving Services in Semi-Mountainous Areas Using Michi no Eki Roadside Stations as Hubs and Support from Road Administration Authorities (Road Bureau, MLIT) - Evaluating New Communication Technologies for Autonomous Driving Systems (Ministry of Internal Affairs and Communications MIC) 	
Introduction of ITS Using Radio Signals	<ul style="list-style-type: none"> - 700 MHz Deployment and Development Initiatives - Belt Intelligent Transportation Systems - Initiatives to Build a Connected Car Community - Attempts to Utilize Fifth Generation Mobile Communication Systems (5G) 	
Improving International Standardization	<ul style="list-style-type: none"> - International Standardization Activities for Intelligent Mobility Systems (METI) - International Standardization Activities for Autonomous Driving and Advanced Driving Assistance Systems (METI) - International Standardization Activities in the Field of Information and Communication (MIC) 	

Source: (The Society of Automotive Engineers of Japan [JSAE], 2020).

The first plan for ITS was prepared by South Korea MOLIT in 2000 with the title "Intelligent Transportation System 21" and the second plan was prepared in 2011 with the title "Intelligent Transportation System 2020". The third plan was prepared under the title of "Intelligent Transportation System Master Plan 2030" to cover all modes of transportation in line with the National Integrated Transportation System Efficiency Act and published on

October 19, 2021, with the vision of "providing environmentally friendly, safe and uninterrupted people-centred transportation services". The plan, which aims to build a communicating intelligent transportation system infrastructure beyond the expansion of new transportation vehicles such as autonomous vehicles by using the most advanced technologies of the 4th industrial revolution era, such as artificial intelligence and big data, includes medium- and long-term ITS activities (Smart City Korea, 2021). The main headings of the strategy are given in Table 3.

Table 3. ITS Developments in South Korea

Strategy	Objective
Preparing the infrastructure for innovative vehicle technologies	Creating infrastructure for the smooth introduction and activation of new means of transportation such as autonomous vehicles and UAM (Urban Air Mobility)
Solving blind spots in traffic safety with advanced technologies such as artificial intelligence	Intelligent CCTV surveillance system that detects unexpected situations such as reverse driving with artificial intelligence, and Intelligent level crossings
Laying the foundations for the provision of user-specific services	Comfortable and efficient mobility support reflecting users' demand characteristics
Support for expansion of domestic intelligent transportation system abroad	Building the ITS export ecosystem

Source: (Smart City Korea, 2021).

4. ITS IN TÜRKİYE

In Türkiye, many activities and studies on ITS and mobility issues are carried out with the contributions of institutions and organisations such as the Ministry of Transport and Infrastructure (MoTI), the Ministry of Industry and Technology, the Ministry of Environment, Urbanization and Climate Change, the Ministry of Interior, the Ministry of Energy and Natural Resources, the Ministry of Trade. Similarly, there are many studies carried out by local governments within the scope of ITS. In addition, many projects, papers, articles and thesis studies are carried out in higher education institutions within the scope of intelligent transportation systems, and doctoral scholarships are provided by the Council of Higher Education (CoHE) to develop qualitative and quantitative measures of qualified human resources. In addition, some universities have research and application centres to carry out studies on ITS. Mobile network operators, service providers, suppliers, automotive manufacturers, and transportation and traffic industries are some of the categories in which private sector enterprises acting as ITS stakeholders can be grouped. In Türkiye, there are also many non-governmental organisations such as ITS Türkiye, Union of Municipalities of Türkiye, Automotive Industry Association that are directly or indirectly active in the fields of ITS and its applications (Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2020, p. 33-40).

Many institutions and organisations in Türkiye carry out different studies on ITS and mobility. In order to ensure coordination in these activities, MoTI determines the policies, strategies, targets and execution principles within the scope of ITS and monitors their implementation. At the same time, it also works on ensuring the use of the determined standards throughout the country, deploying the communication infrastructures related to these systems and conducting international relations in this context.

Since September 2012, MoTI has been a member of the European Road Transport Telematics Implementation Coordination (ERTICO), the common civil platform of ITS stakeholders in European countries, and closely follows the work carried out by ERTICO. Since the end of 2019, MoTI has been an "Associated Member" of the C-Roads Platform, which coordinates pilot studies for C-ITS with financial support from the European Commission.

Currently, certain responsibilities in the field of intelligent transportation systems are assigned to the Republic of Türkiye. MoTI has been given specific responsibilities in the field of intelligent transportation systems by the Presidential Decree and is responsible for "Determining national strategies, targets, architectures, technical criteria to be complied with on a national scale for intelligent transportation systems, preparing and monitoring action plans, developing innovative intelligent transportation systems projects, public institutions and organisations, municipalities, to establish, lead to establish, operate and lead to operate a data management centre in order to ensure the use and evaluation of data produced by special provincial administrations, nature and legal persons within the scope of intelligent transportation systems, and to set out the implementation

procedures and principles related to these duties'' (Presidential Decree on the Organization of the Presidency, 2018).

4.1. ITS in Policy and Strategy Documents in Türkiye

Some of the legislation, policy and strategy documents and short, medium and long-term plans in which the Türkiye ITS approach is directly or indirectly involved are given in Table 4.

Table 4. Türkiye's ITS Policies and Strategies

Year	Document	Description
2002	e-Türkiye Initiative Action Plan	Intelligent Transportation Services were addressed first. In this study, the objective of "increasing the performance and efficiency of resource utilisation in transportation systems by utilising electronic technology" was set, and actions related to the ITS development plan, architecture and the work of municipalities were defined.
2006	Information Society Strategy and Action Plan	The significance of e-payment in transportation systems, national transportation portal, transportation demand management and similar actions and proposed studies on intelligent transportation have been disclosed.
2006	Ninth Development Plan (2007-2013)	Under the heading of "Transportation", it is envisaged to give importance and priority to increasing traffic safety in all modes of transportation, especially on highways, protecting the existing infrastructure, ensuring efficient use, and making maximum usage of ICT regarding ITS.
2010	National Climate Change Strategy Document (2010-2023)	The enhancement of ITS applications is included under the heading of "Transportation" as a medium-term target.
2011	Türkiye Transport and Communication Strategy Document	Intelligent transportation systems are discussed in detail, including smart roads and smart vehicles.
2011	Regulation on Duty, Authority and Responsibility of the General Directorate of Highways	Provisions on ensuring the installation of ITS and their supervision are included.
2011- 2012	Medium Term Program (2012-2014) and (2013-2015)	Under the heading "Transportation", it is stated that the use of ITS will be expanded in the highway network and urban transportation in order to expand the use of intelligent transportation systems. In the 2013-2015 Medium Term Program, within the scope of ITS, it is targeted to expand the use of automated transit systems and to establish driver information and traffic management systems. The programme also envisages strengthening the management and coordination capacity of central and local administrations by making use of intelligent transportation systems.
2013	2014-2018 Tenth Development Plan	In many issues affecting transportation, transport, mobility, liveable environment and similar issues affecting intelligent transportation, targets such as the following have been set: <ul style="list-style-type: none"> - The Road Traffic Safety Strategy and Action Plan has set the target of extending the use of Traffic Electronic Control Systems in an integrated manner with ITS in line with the target of reducing deaths due to traffic accidents by 50 percent. - Intelligent transportation and traffic management models such as the Electronic Monitoring System, as well as important rail system projects in urban transportation, practices to increase the share of maritime transport and expand the use of bicycles were mentioned. - Among the objectives are the expansion of public transportation, the use of small engine volume, electric and hybrid vehicles, the establishment of smart bicycle networks in appropriate settlements and the creation of pedestrian paths closed to traffic. - Ensuring integration between transportation modes, the need for more efficient, faster and safer transportation and logistics infrastructure in freight transport, as there is a need to further improve the transportation connectivity of underdeveloped regions, are discussed.

Year	Document	Description
2013	Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure Strategic Plan (2014-2018)	<ul style="list-style-type: none"> - Emphasis will be placed on transport systems that prioritise energy efficiency, clean fuel usage, and environmentally sustainable vehicles. - Investments and practices for alternative modes of transportation such as pedestrian and bicycle transportation will be encouraged. <p>The strategic objective of "To formulate and plan policies in accordance with balanced and technological innovations in order to realise and expand transportation, maritime and communication infrastructure and services in a way to meet commercial, economic and social needs" has been set. The target of "implementing and monitoring the actions in the Action Plan (2013-2015) prepared as an annex to the National ITS Strategy Document (2023)" is included here.</p>
2014	National ITS Strategy Document and Action Plan (2014-2016)	The first strategic plan on ITS was prepared by MoTI and became official after the publication of the Official Gazette dated 25.10.2014 and numbered 29156.
2015	2015-2018 Information Society Strategy and Action Plan	The adaptation of ICT to intelligent transportation and communication networks, especially intelligent transportation, smart applications and many other issues in this field were discussed.
2016	Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure Strategic Plan (2017-2021)	In order to achieve, environmentally sustainable, uninterrupted transportation and communication systems where the safety of individuals and assets is upheld to the utmost level, the strategic objectives of implementing effective regulations, practices and inspections have been adopted.
2016	Türkiye Automotive Sector Strategy Document and Action Plan (2016-2019)	Türkiye has the vision to have a say in the world market with its domestic automotive brands. The document focuses on the application of international standards in the development of smart systems like emergency braking systems, driver assistance systems, active cruise control systems, e-Call, lane-keeping systems and the testing of non-driverless vehicles.
2017	2018-2020 Medium Term Program	It aims to accelerate the transition to ICT-enabled smart applications (intelligent transportation systems, buildings, urban and energy infrastructures, etc.) and to encourage R&D and innovation activities.
2017	National Broadband Strategy and Action Plan (2017-2020)	Under the strategic objective of "Creating both Broadband Supply and Demand", the action of "Developing Intelligent Transportation Systems" is included.
2019	Regulation on Procedures and Principles for Increasing Energy Efficiency in Transportation	It is aimed at establishing and expanding an integrated, effective, fast, smart, safe, and secure ITS according to the requirements of the era in transportation and communication services.
2019	Eleventh Development Plan 2019-2023	<p>In addition to the individual efforts of different institutions and organisations, the following targets have been set across a wide range of fields including transportation, digitalization, domestic product development, sustainable transportation, mobility and intelligent transportation technologies, which need to be coordinated together:</p> <ul style="list-style-type: none"> - The architecture related to ITS, which ensures energy and time savings, traffic safety and efficient use of road capacity on the road network, will be finalised and put into practice, including local administrations, - In order to use the existing infrastructure more efficiently, increase traffic safety, manage transportation demand correctly and plan more effectively, the following studies will be carried out on a national scale: <ul style="list-style-type: none"> • National ITS Strategy Document and Action Plan will be completed and put into practice, • The project for the development of ITS architecture will be completed, • Dynamic passenger, driver and pedestrian information systems will be established in the urban transportation network, especially in metropolitan areas.

Year	Document	Description
		<ul style="list-style-type: none"> - Smart products and systems required for the digitalization of priority sectors, including industry, will be developed and utilized, - Applications will be developed, and local standards will be established in sectors such as energy, agriculture, health, environment, including transportation, and in areas such as smart production facilities and disaster management, - In order to strengthen the competitiveness of the automotive industry, emphasis will be placed on the development of critical technologies such as connected and autonomous vehicles and smart mobility, taking into account global developments and changing customer demands, - The technical specifications, legislation and infrastructure requirements will be determined for autonomous and connected lines and for starting to operate actively, - Different solutions regarding mobility will be developed and implemented in accordance with the needs and demands of especially disadvantaged youth, - Industrialization Units to be established in relevant institutions and organisations together with the Ministry of Industry and Technology will prepare pioneering procurement programs within the scope of innovative and domestic production, and will work to ensure domestic product and legislative harmonization, - A demand management system will be adopted to ensure the sustainability of the transportation system and efficiency will be focused on in the realization of transportation investments.
2019	2020-2023 National Smart Cities Strategy and Action Plan	Development of critical technologies such as connected and autonomous vehicles and smart mobility is emphasized. ITS is treated as a component and targets are set under the action of increasing the level of maturity.
2020	Regulation (EU/2019/2144) on the Type Approval of Motor Vehicles and Their Trailers and Components, Systems and Separate Technical Units Designed for The General Safety and Protection of Vulnerable Road Users and Passengers	There are also issues concerning connected vehicles.
2020	National ITS Strategy Document and Action Plan (2020-2023)	It includes short, medium- and long-term targets, which are a roadmap within the framework of the digitalization of transportation and the promotion of mobility. (It will be discussed in detail in sub-heading 4.2 of our study).
2021	National Artificial Intelligence Strategy 2021-2025	The following issues are mentioned in the National ITS Strategy Document and 2020-2023 Action Plan, which are focused within the scope of optimisation of transport infrastructure: i) Establishing an Internet of Things (IoT) network that includes ITS elements; ii) storing the data gathered from these elements in a big data storage environment and making it suitable for analysis; iii) the using of innovative technologies in studies in areas like artificial intelligence, communication systems, deep learning.
2021	Electric Scooter Regulation	This Regulation includes regulations on shared electric scooter (e-scooter) operations.
2021	Green Deal Action Plan	In line with the goal of sustainable intelligent transportation, the Regulation on "Combined Transport" and the Regulation on "Logistics Centres" were put into force in order to support the balanced development of transportation modes and methods.
2021	National Youth Employment Strategy Document and Action Plan (2021-2023)	Activities to increase the awareness of young people in the field of intelligent transportation systems through activities such as information sharing, trainings to be provided, competitions to be organised and online sessions, etc. have been stated.
2022	Mobility Vehicles and Technologies Roadmap	Within the framework of this roadmap, the Autonomous Vehicles Working Group has been established to identify the needs of autonomous vehicle technologies and legislation. Connected, autonomous and shared vehicle technologies, advanced technologies in rail systems, autonomous vehicle traffic

Year	Document	Description
2022	National Transport Master Plan, Transport and Logistics Master Plan, Updated Transport Strategic Plan	management technologies and mobility development and test centres were addressed. Within the framework of the objective of "Ensuring Smart and Sustainable Mobility in Transportation and Logistics and Increasing Human Resources Competence", priority should be given to innovation, competition, technological development, digitalization, vocational training/qualification and economic competitiveness.
2022	Presidential Decree Amending Certain Presidential Decrees and Presidential Decree No. 1 2023-2025	Intelligent transportation has been added to the duties and responsibilities of the MoTI and the Directorate General of Communications (DGComms) has been assigned the following duties: "To determine national strategies, targets, architectures, technical criteria to be complied with on a national scale for intelligent transportation systems, to prepare and monitor action plans, to develop innovative intelligent transportation systems projects, to establish, lead to establish, operate and lead to operate a data management centre in order to ensure the use and evaluation of data produced by public institutions and organisations, municipalities, special provincial administrations, real and legal persons within the scope of intelligent transportation systems, and to determine the implementation procedures and principles related to these duties." provision has been added. Thus, the Ministry of Transport and Infrastructure Directorate General of Communications (MoTI-DGComms) has been designated as the country's authority in the field of ITS.
2022	2023-2025 Medium Term Program	Projects for technological transformations will be developed that will facilitate the transition to a low-carbon and sustainable transportation system. Especially railway transportation and urban transportation" policy measures are included.
2023	Presidential Annual Program	<ul style="list-style-type: none"> - The architecture related to ITS, which ensures energy and time savings, traffic safety and efficient use of road capacity on the road network, will be completed and put into practice, including local administrations. - A single card payment system will be put into practice to ensure widespread use of public transportation systems. - National ITS Strategy Document and Action Plan will be finalised and put into practice. - The project for the development of ITS architecture will be completed.

Source: (Republic of Türkiye Prime Ministry, 2002; Republic of Türkiye State Planning Organization of the Prime Ministry, 2006; Republic of Türkiye Ministry of Development, 2006; Republic of Türkiye Ministry of Environment and Urbanization, 2010; Republic of Türkiye Ministry of Transport, 2011; General Directorate of Highways Regulation on Duties, Authorities and Responsibilities, 2011; Republic of Türkiye Ministry of Development, 2011; Republic of Türkiye Ministry of Development, 2013; Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications, 2013; Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications, 2014; Republic of Türkiye Ministry of Development, 2015; Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications, 2016; Republic of Türkiye Ministry of Science, Industry and Technology, 2016; Republic of Türkiye Ministry of Development, 2017; Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications, 2017; Regulation on Principles and Procedures for Increasing Energy Efficiency in Transportation, 2019; Republic of Türkiye Presidency of Strategy and Budget, 2019; Republic of Türkiye Ministry of Environment and Urbanization, 2019; Type Approval Regulation on the General Safety of Motor Vehicles and Their Trailers and Components, Systems and Separate Technical Units Designed for Them and on the Protection of Unprotected Road Users and Passengers, 2020; Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2020; Republic of Türkiye Ministry of Industry and Technology, 2021; Electric Scooter Regulation, 2021; Republic of Türkiye Ministry of Commerce, 2021; Republic of Türkiye Ministry of Labor and Social Security, 2021; Republic of Türkiye Ministry of Industry and Technology, 2022; Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2022a; Presidential Decree Amending Certain Presidential Decrees, 2022; Republic of Türkiye Presidential Strategy and Budget Department, 2022; Republic of Türkiye Presidency Strategy and Budget Department, 2023).

Note: Table 4 was created by the authors using listed resources.

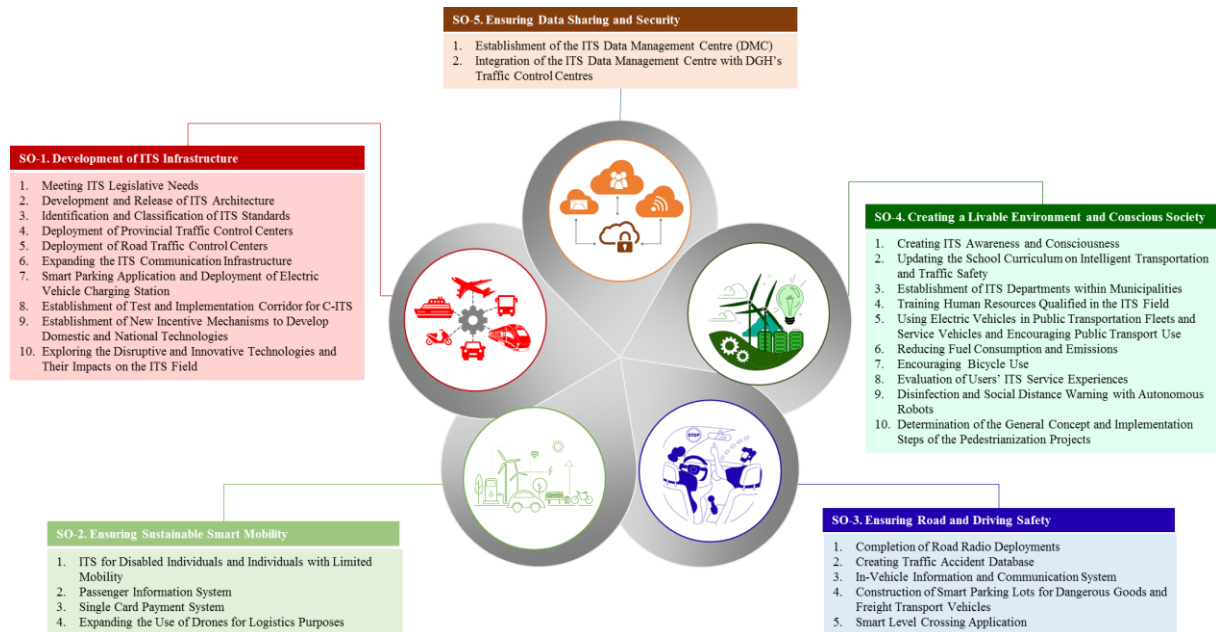
4.2. National ITS Strategy Document and 2020-2023 Action Plan

The National ITS Strategy Document and 2020-2023 Action Plan was published in the Official Gazette with the Presidential Circular dated 5 August 2020 in order to identify the needs of stakeholders and the obstacles to development in the field of ITS in line with the principles of more economical, environmentally friendly and

human-oriented sustainable transportation with digital transformation and smart applications in transportation planning due to the developments in ICT and to take appropriate measures.

ITS has become a very important concept in determining transportation and urban transportation policies with its opportunities such as using information by consuming less resources and ensuring economic growth and improvement in transportation. In the National ITS Strategy Document and 2020-2023 Action Plan, which was created within the framework of the mission "To create an efficient, safe, effective, innovative, dynamic, environmentally friendly, value-added and sustainable intelligent transportation network in our country that is integrated to all modes of transportation, uses up-to-date technologies, utilizes domestic and national resources, efficient, safe, effective, innovative, dynamic, environmentally friendly, and sustainable Intelligent Transportation Systems" and the vision "To achieve a human and environment-based transportation system in Türkiye with advanced information technologies", 5 strategic objectives, 31 actions and 54 implementation steps have been determined for a 3-year period, and long-term goals are also included, Figure 2 (Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2020).

Figure 2. ITS Strategic Objectives and Actions in Türkiye

Source: (Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2020, p. 44-94).

The long-term goals for the ten-year projection of intelligent transportation in Türkiye are listed as follows (Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2020, p. 44-94):

- Ensuring the integration of all modes of transportation in accordance with ITS architecture and set standards.
- Improving the existing ITS infrastructure, ensuring integration with ITS infrastructures and making it widespread throughout the country.
- Expanding the use of in-vehicle information and communication systems and conducting studies for the domestic and national production of these systems.
- Carrying out preparatory work to make the existing infrastructure suitable for autonomous driving, and developing fully autonomous vehicles, and making them widespread in transportation modes.
- Carrying out the necessary system and infrastructure studies to convert the motion energy of rail systems into green energy.
- Legislative work on alternative last-mile transportation applications such as car and ride sharing, micro mobility and similar alternative last-mile transportation applications.

- Expanding the use of blockchain technologies in Mobility as a Services (MaaS), data sharing, freight and logistics services and similar areas.
- Making legislative arrangements for air taxi (VTOL), drones and similar vehicles and expanding their use within the scope of ITS.
- Developing smart materials, surface coatings, nanotechnology and biotechnology products, recyclable and similar materials and expanding their use in the field of intelligent transportation for a sustainable environment.
- Establishing an IoT network including ITS components, storing the data collected from these components in a big data environment and optimizing the transportation infrastructure by using innovative technologies in artificial intelligence, deep learning, communication, and similar fields by making them suitable for analysis.
- Anonymizing the collected transportation data and using it for research and development of innovative applications.
- Developing congestion pricing, high occupancy lanes, low emission zones, and flexible working hours applications to reduce traffic congestion.
- Dissemination of smart energy solutions in the field of ITS.
- Dissemination of accessibility practices in transportation modes.
- Facilitating transportation activities by integrating logistics centres with transportation modes.
- Establishing and expanding Autonomous Driving Test and Certification Centres where functional and operational tests of autonomous vehicles are carried out and certification services are provided.
- Dissemination of sustainable urban mobility plans.

In addition to the responsibility of MoTI-DGComms for carrying out the studies and activities related to ITS, other units within the Ministry also have activities related to this field. In this direction, within the scope of ITS applications, the General Directorate of Highways has systems such as signalling, toll collection, weather and road observation, event detection, weight and size control, tunnel management, radio broadcasting, and activities like variable message signs and mobile applications in the road transportation network. In addition to these activities, traffic control and management centres are established, communication infrastructure and system installations are made, and transportation planning activities are carried out. The Directorate General for the Regulation of Transportation Services has the authority to coordinate the digital tachograph system utilised for the inspection of freight and passenger transportation vehicles and similar projects. In maritime transportation, the General Directorate of Maritime Affairs uses the Automatic Identification System (AIS) to track ships above a fixed tonnage for passenger and freight transportation. The Vessel Traffic Services System (VTSS) and Vessel Traffic Management System (VTSMS) provide traffic organisation and information services to vessels. With the Regular Voyage Information System, information on regular voyages (ship route information, ship capacities, etc.) for public transportation service is kept. Variable message signs are used at the piers where regular services are operated to inform passengers about the services. Turkish State Railways uses signalling and driver assistance systems to ensure driving security and rail safety. In addition, the railway network is constantly monitored with camera monitoring systems. The infrastructure necessary for citizens with mobility limitations to take advantage of transportation services in the best way is available in vehicles and stations. ITS applications are widely used in newly established or commissioned railway, metro, and tram vehicles, lines, and stations. General Directorate of Post and Telegraph Organization Inc: Within the scope of ITS, work is underway to develop a national e-payment system that can be used in all transportation vehicles across the country and to establish a Türkiye Card and Clearing Centre (automatic fare collection system) (Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure, 2020, p. 33-42).

4.3. Contribution of ITS to Sustainable Transport and Economy

For medium, large and mega-sized cities around the world, the challenges of climate change, population growth, demographic change, urbanisation, and resource depletion are of great concern for survival, development and sustainability. A significant part of these concerns is the deterioration of environmental quality, climate change problems and losses in biodiversity, the consumption of renewable natural resources faster than the rate of renewal, the release of hazardous gases and greenhouse effect gases, in short, problems threatening the ecological and

natural balance and global warming Deloitte (2022) identifies five trends that address the challenges facing the transportation sector as follows:

- 1) Establish sustainable financing mechanisms for transportation,
- 2) Finding solutions to the problem of Electric Vehicles (EV) and charging infrastructure,
- 3) Modernize transport systems in an inclusive and equitable manner,
- 4) Making transportation networks more resilient,
- 5) Accelerating digital and technological innovation (Deloitte, 2022).

Together with these challenges, the Sustainable Development Goals, which address the issues of ending extreme poverty, increasing prosperity and well-being by overcoming the problems of injustice and inequality that the world faces today, have been put forward by 193-member countries, including our country, covering the years 2015-2030. These goals envisage making the fight against climate change an integral part of an economically and socially inclusive development model, a framework strengthened by the Paris Agreement.

The COVID-19 pandemic's effects on the social and economic crisis that started in 2020 have increased concerns for a sustainable world on a global scale. In the post-pandemic period, this situation has created the most important agenda of the whole world by making it a great need to put forward sustainable and inclusive solutions in all areas of social life, especially in the economy, transportation, health, education, agriculture, energy and similar social life.

In this process, the European Union (EU) published the European Green Deal on December 11, 2019 as part of the fight against climate change. The European Green Deal aims to increase the greenhouse gas emission reduction rate to 55% by 2030 and to become the first climate-neutral continent by 2050. The actions and activities set out in this agreement include issues and activities that will form the basis for the renewal and transformation of many sectors within the EU, including energy, transport, industry, finance, construction, agriculture.

In line with the EU's goal of becoming a climate-neutral continent by 2050, other leading actors in international trade, such as South Korea, Japan and China, started to announce their green transformation targets in 2020. In addition, countries such as Sweden, Norway, Canada, Chile and South Africa were among the countries that declared their net zero emission targets. In this direction, it is important for all sectors and work areas to take the necessary measures to ensure Türkiye's compliance with the European Green Deal.

The first Climate Law, which establishes the legal framework of the EU's 2030 and 2050 climate-neutral policies and climate targets, was published on July 9, 2021, and the obligation to take the necessary steps at the national level to achieve concrete targets was introduced. In order to achieve the targets enacted by the European Climate Law, the European Commission presented the draft "Fit for 55" green package on July 14, 2021, which includes a series of legal regulations. It is known that Fit-for-55 aims to pave the way for and develop a climate-neutral economy and encourage an even faster transition to a net-zero energy system, with a wide range of reforms covering key EU climate policies as well as various laws on transport, energy and taxation. Compliance with the goals of increasing the use of renewable energy, achieving higher energy efficiency, reducing greenhouse gas emissions, making low-emission transportation modes and the infrastructure and fuels to support them more rapidly available, and improving human health and well-being is seen as a necessity for the sustainability of the world and the countries of the world. The European Commission also published on December 14, 2021 a proposal for a new legislative package entitled "Efficient and Green Mobility", which is part of the European Green Deal and specific to the transport sector. This package aims to achieve the European Green Deal's target of reducing emissions from the transport sector by 90% by increasing connectivity in the transport sector, shifting transport to rail and inland waterways, making multimodal transport more efficient, introducing new charging points, introducing new digital technologies, giving more priority to sustainable urban mobility. In the new legislative proposal, which consists of four proposals in total, the Commission has presented new draft legislation in the areas of Trans-European Transport Networks (TEN-T) and Intelligent Transport Systems (ITS) in order to make the European transport sector greener and smarter. At the same time, the Commission is proposing new legislation amending the ITS legislation Official Journal of the EU (2010), which has been in force since 2010. The proposal aims to provide faster smart services, make certain traffic, road and travel data available in digital format across the TEN-T network and promote automation in transport. The package also adopts a new framework for urban mobility. In this context, it has been decided to implement sustainable urban mobility plans in a total of 424

European cities in order to promote zero-emission urban mobility (European Commission, 2022; European Commission, 2019).

In addition, the Ministry of Trade prepared the Green Deal Action Plan in 2021 in order to contribute to Türkiye's transition to a sustainable and resource-efficient economy and to ensure compliance with the comprehensive changes envisaged by the European Green Deal. The Action Plan includes actions to be implemented in order to achieve the targets set under the headings of carbon regulations at the border, a green and circular economy, green financing, clean, economical and secure energy supply, sustainable agriculture, sustainable intelligent transportation, combating climate change, diplomacy and European Green Deal information and awareness-raising activities. In this framework, the Action Plan includes a total of 32 targets and 81 actions under 9 main headings (Republic of Türkiye Ministry of Commerce, 2021).

In addition to preserving the current situation, it is seen that it is determined to take the necessary measures and carry out studies with all its stakeholders such as public, private, academia, local governments, NGOs on the basis of all sectors from transportation to agriculture, health to education with the aim of ensuring the sustainability required for change, development and progress and becoming a prosperous country.

The studies carried out in Türkiye in this direction are people-oriented, as in the whole world. They focus on the issues and areas that affect human life the most. These focus areas are generally related to the cities, which are the living spaces of the constructions. Developing and growing cities have to change and transform by using innovative technologies in the way they provide services in order to raise living standards and reduce carbon emissions by doing environmentally friendly work. The transformation of large cities with high levels of energy consumption into the low-carbon smart cities of the future will be possible thanks to the technological and scientific developments that are already available and will emerge in the future, especially ICT. This approach requires all stakeholders, including citizens, to use smart technologies to lead initiatives and manage assets and resources in a growing and evolving urban environment.

When determining urban transportation policies, it is expected to focus on the needs of society and individuals and to be accurate and in line with the requirements of the age. In order to realise these policies, it is important to put forward plans and programmes consisting of strategic goals, objectives and actions, projects and activities. By including disruptive and innovative technologies and developments in ITS in these plans and programmes, it is possible to achieve the desired results and reduce the negative effects of possible risks and problems.

In addition, the use of innovative approaches such as Industry 5.0, disruptive technologies, ITS applications and solutions in smart city logistics from a relational and holistic perspective can be useful at the micro level, especially in overcoming disaster and emergency logistics challenges while having an impact on many transportation-based problems (Kocalar, 2023).

More widespread use of electricity in transportation can significantly reduce sector emissions, especially in countries with high levels of renewable sources of electricity generation. Key opportunities for renewable energy sources in the transport sector include the use of biofuels blended with conventional fuels, biomethane-powered infrastructure, battery electric and plug-in hybrid vehicles, and the widespread use of electricity in transportation modes, including the use of renewable hydrogen and electro fuels.

All of the strategic objectives in the National ITS Strategy Paper aim for outcomes on par with the EU Green Deal. ITS is considered an important transportation policy in terms of sustainability as it consumes fewer resources and uses information while ensuring economic growth and improvement in transportation. When the National ITS Strategy Document and Action Plan are evaluated in this framework, the works to be carried out within the scope of the following actions will contribute significantly to environmental sustainability and the reduction of greenhouse gas emissions.

- Publishing the national-ITS architecture and setting ITS standards,
- Preparation of legislation on electric vehicle and charging station infrastructures,
- Conducting studies for the expansion of electric vehicle and charging station infrastructures,
- Expansion of charging stations for electric vehicles,
- Including electric vehicles in public transportation fleets and service vehicles,

- Expansion of public transportation,
- Creating the appropriate infrastructure to promote the use of bicycles,
- A general concept to include the basic framework for pedestrianisation projects and steps for implementation.

With the implementation of the actions and projects, the focus is on spatial planning decisions and the development of transportation systems through intelligent transportation planning, reducing dependence on non-environmentally friendly energy types commonly used in transportation and reducing greenhouse gas impacts. In this direction, this document, which aims to deploy intelligent transportation systems and is determined as a roadmap, aims to achieve common results with the EU Green Deal and Fit For 55, such as increasing the use of renewable energy, achieving higher energy efficiency, reducing greenhouse gas emissions, making low-emission transportation modes and the infrastructure and fuels to support them available faster, and improving human health and welfare.

Table 5 shows the proposed work topics for the roll-out of ITS for the next ten years period determined by this study:

Table 5. Suggested focus areas to accelerate ITS deployment in Türkiye.

Technical	Administrative and Social
<ul style="list-style-type: none"> - Improving infrastructure and making it resilient - Communication technologies (5G) - Active use of artificial intelligence in transportation and mobility solutions - Alternative energy (electricity and renewable energies) - Development of autonomous and connected vehicle (CAV) technologies - Internet of things - Electric vehicles and charging infrastructures - Cyber security studies - Fleet management and maintenance - Traffic management centres with traffic management solutions - Ticketing and payment systems - Interoperability - Big data, data access, exchange and integration studies - In-vehicle systems - Complete on-demand full journey planning solutions such as MaaS - Air quality monitoring and remediation solutions - Smart solutions for level crossings - Preparation of a guiding user guide on cyber security of intelligent transportation systems 	<ul style="list-style-type: none"> - To put forward policies, strategies, legislation, frameworks and roadmaps related to ITS in a way to include all stakeholders - Improving transport and mobility services - Ensuring the integration of all modes of transportation (multimodality) and increasing their accessibility - Travel accessibility for transportation and mobility - Assessment of travel experience, travel and passenger information - Improvement and expansion of public transport - Identifying solutions to ensure safety and deterrence in transportation - Human resource development and capacity building - Coordination between stakeholders - Urban transport solutions and the division of cities into climate zones - Use of ITS in passenger and freight transport - Working especially on legislation to pave the way for the development of autonomous, connected and cooperative mobility - Developing roadmaps such as strategies and action plans for end-to-end travel solutions such as shared mobility and MaaS - Ensuring that the ITS strategy and action plan is a continuous, developing, updated and living road map as in international best practices - Establishing a mechanism to ensure cooperation and coordination in order to be competitive in ITS

5. CONCLUSION AND EVALUATION

While new technologies are constantly evolving, their diffusion and acceptance in social life vary depending on various factors in the social, economic and political framework. Discussing the strengths, weaknesses, opportunities and problems that will support the inclusion of intelligent transportation systems policies and developments in disruptive and innovative technologies in the processes while creating transportation plans is an important issue in terms of taking measures for uncertainties and risks.

In many parts of the world, intelligent transportation systems (ITS), an integrated application of advanced technologies like information and system control technology and artificial intelligence, are recognised as an effective solution to public policy challenges and transportation problems in the areas of mobility, digitalization, transportation, infrastructure, road safety and regional cohesion.

In order to reduce fuel consumption and emissions within the scope of ITS's contribution to a liveable environment and sustainability goals, many developed countries have taken decisions such as gradually increasing the amount of electric vehicles and stopping the production of fossil fuel-consuming vehicles by 2030-2035.

The transportation sector is a sector that can react faster than other sectors in terms of the effects of policies that can be implemented. Intelligent transportation systems, which are developed by using ICT for efficient use and better presentation of the transportation system, are also used to contribute to the improvement of the environment and air quality along with energy efficiency.

In Türkiye, ITS is increasing its awareness day by day. With many good practices, it brings change and transformation to urban and intercity transportation. In order to ensure that this change and transformation are organised and formalised, high policy documents are needed. These documents are sometimes guiding documents for the sector and sometimes pave the way for developments.

The most important obstacles to the widespread adoption of ITS in Türkiye are the deficiencies in legislation, policies, strategies and regulatory frameworks and the problems caused by confusion of authority. The short-term goal of ITS development should be to identify and address urgent problems and improve the infrastructure. The long-term goal is to ensure the spread of ITS throughout the country.

The National ITS Strategy Document and 2020-2023 Action Plan is a roadmap that is prepared by taking into account the best examples in the world and is planned by anticipating the current situation and the future. The enforcement period of the action plan will expire at the end of 2023 and a new update will be needed. The update should be made with a holistic perspective that includes autonomous and connected mobility, economic driving, shared, fair and accessible transportation models, as in the examples of leading countries in this field. At this point, while taking into account the technical, administrative and social focus areas for the deployment of ITS presented in Table 5, studies should continue with measures to prevent duplication by taking into account the efficient use of public resources and the institutional structures.

The strategic objective headings for the new period strategy document are proposed as follows: i) ITS infrastructure development; ii) ensuring sustainable intelligent transport and mobility; iii) ensuring transport safety and security; iv) developing and enabling ITS technologies; v) data access, sharing and management. In order to realise these strategic goals, strategic targets and actions need to be carefully defined. In addition, ensuring their realisation and implementation will be an approach that will pave the way for the spread of ITS.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Alam, M., Ferreira, J. & Fonseca, J. (2016). Introduction to intelligent transportation systems. In M. Alam, J. Ferreira, J. Fonseca (Ed.) *Intelligent transportation systems: Studies in systems, decision and control* (52, p. 1-17). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28183-4_1
- Berdiyeva, I. (2023). International journal of formal education the history of intelligent transport systems. *International Journal of Formal Education*, 1(12), 78-84.
- Bilgiç, E. (2022). *Kent içi ulaşım modlarından biri olan bisikletin Midyat kent ölçeğinde incelenmesi* [Master's Thesis]. Siirt Üniversitesi.
- Businesswire. (2022, June). *The worldwide intelligent transportation system industry is projected to reach \$61.2 billion by 2027*. Retrieved March 31, 2023 from <https://www.businesswire.com/news/home/20220608005997/en/The-Worldwide-Intelligent-Transportation-System-Industry-is-Projected-to-Reach-61.2-Billion-by-2027--->

- Çapalı, B. (2022). Intelligent transportation systems architecture: Recommendation for K-AUS. *El-Cezeri Journal of Science and Engineering*, 9(4), 1249-1254. <https://doi.org/10.31202/ecjse.1132804>
- Çaylan, D. Ö. & Kişi, H. (2011). Avrupa Birliği ortak ulaştırma politikası ve Türkiye. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 3(2), 79-100.
- Deloitte. (2022). *Global transportation trends 2022: Future-ready transportation*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.deloitte.com/global/en/Industries/government-public/perspectives/global-transportation-trends-2022.html>
- Directive 2010/40/EU of the European Parliament and of the Council of the EU. (2010, July 7). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32010L0040>, <https://hgm.uab.gov.tr/uploads/pages/akilli-ulasim-sistemler-aus/tr-eu-its-directive-60fe5778f2d6e.pdf>
- Electric Scooter Regulation. (2021, April 14). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210414-3.htm>
- ESCAP 75. (2019). *Guidelines for the regulatory frameworks of intelligent transport systems in Asia and the Pacific* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=FwvQqw7qcco>
Retrieved April 28, 2023 from <https://www.unescap.org/resources/guidelines-regulatory-frameworks-intelligent-transport-systems-asia-and-pacific>
- European Commission. (2019, December 11). *The European Green Deal*. Retrieved April 10, 2023, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>
- European Commission. (2020). *Sustainable and smart mobility strategy – putting European transport on track for the future*. Retrieved April 15, 2023 from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0789>
- European Commission. (2022). *Information notes on the regulations in the draft efficient and green mobility legislative package announced under the European green deal*. Retrieved April 28, 2023 from <https://hgm.uab.gov.tr/uploads/pages/akilli-ulasim-sistemler-aus/ab-etkinveyesilhareketlilikmevzuatpaketiteklifibilginotu.pdf>
- Gajewska, M. (2017). Application of BAN network to increase security in transport systems: Smart solutions in today's transport. *17th International Conference on Transport Systems Telematics* (p. 155-166). Katowice–Ustroń, Poland.
- General Directorate of Highways Regulation on Duties, Authorities and Responsibilities. (2011, September 5). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/09/20110905-1.htm>
- Gutiérrez, A. (2020). Mobility vs. transport? Elements to (re)building definitions. *Bitácora Urbano Territorial*, 21(2), 61-77.
- Intelligent Transportation Systems Joint Program Office (ITS JPO). (2021). *History of intelligent transportation systems*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.its.dot.gov/history/pdf/HistoryofITS_book.pdf
- Khan, S. M., Rahman, M., Apon, A., & Chowdhury, M. (2017). Chapter 1 - Characteristics of intelligent transportation systems and its relationship with data analytics. In: M. Chowdhury, A. Apon & K. Dey (Ed.) *Data analytics for intelligent transportation systems* (p. 1-29). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809715-1.00001-8>
- Kocalar, A.C. (2023). System Analysis for Intelligent Transportation Systems (ITS) in the Scope of Smart City Logistics. *Journal of Transportation and Logistics*, 8(1), 73-82. <https://doi.org/10.26650/JTL.2022.1226076>

- Mazur, S. (2020, December 9). An introduction to smart transportation: Benefits and examples. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.digi.com/blog/post/introduction-to-smart-transportation-benefits>
- Meneguette, R. I., De Grande, R. E., & Loureiro, A. A. F. (2018). Intelligent transportation systems. In R. I. Meneguette, R. E. De Grande, & A. A. F. Loureiro (Ed.) *Intelligent transport system in smart cities: Aspects and challenges of vehicular networks and cloud* (p. 1-21). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-93332-0_1
- Peak, E. (2020, December 22). *What makes transportation smart? Defining intelligent transportation*. Retrieved March 16, 2023 from <https://www.iotforall.com/what-makes-transportation-smart-defining-intelligent-transportation>
- Presidential Decree Amending Certain Presidential Decrees. (2022, April 7). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220407-1.pdf>
- Presidential Decree on the Organization of the Presidency. (2018, July 10). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf>
- Regulation on Principles and Procedures for Increasing Energy Efficiency in Transportation. (2019, May 2). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/05/20190502-5.htm>
- Republic of Türkiye Ministry of Commerce. (2021). *Green deal action plan*. Retrieved April 28, 2023 from <https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Development. (2006). *Ninth development plan 2007-2013*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Development. (2011). *Medium term program 2012-2014*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Orta_Vadeli_Program2012-2014.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Development. (2012). *Medium term program 2013-2015*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Orta_Vadeli_Program2013-2015.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Development. (2013). *Tenth development plan 2014-2018*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Development. (2015). *Information society strategy and action plan 2015-2018*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/uqSFE+2015-2018_Bilgi_Toplumu_Stratejisi_ve_Eylem_Plani.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Development. (2017). *Medium term program (2018-2020)*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/08/Orta_Vadeli_Program_2018-2020.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Environment and Urbanization. (2010). *Türkiye climate change strategy 2010-2023*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/Turkiye-Iklim-Degisikligi-Stratejisi.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Environment and Urbanization. (2019). *2020-2023 National smart cities strategy and action plan*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.akillisehirler.gov.tr/wp-content/uploads/EylemPlani.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Industry and Technology. (2021). *National artificial intelligence strategy 2021-2025*. Retrieved April 28, 2023 from <https://cbddo.gov.tr/SharedFolderServer/Genel/File/TR-UlusalYZStratejisi2021-2025.pdf>

- Republic of Türkiye Ministry of Industry and Technology. (2022). *Mobility vehicles and technologies roadmap*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/strateji-belgeleri/mu0906011618>
- Republic of Türkiye Ministry of Labor and Social Security. (2021). *National youth employment strategy 2021-2023*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.csgeb.gov.tr/media/86869/ulusal-genc-istihdam-stratejisi-ve-eylem-plani-2012-2023.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Science, Industry and Technology. (2016). *Türkiye automotive sector and strategy document and action plan (2016-2019)*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/vDiHA+Turkiye_Otomotiv_Sektoru_Strateji_Belgesi_ve_Eylem_Plani_2016-2019_.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Transport. (2011). *Türkiye transportation and communication strategy-target 2023*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/93C5Y+Turkiye_Ulasim_veIletisim_Stratejisi.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications. (2013). *Strategic plan 2014-2018*. Retrieved April 28, 2023 from <https://sgb.uab.gov.tr/uploads/pages/stratejik-planlar/2014-2018-stratejik-plan.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications (2014). *National intelligent transportation systems strategy document (2014-2023) and its supplementary action plan (2014-2016)*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/rJ6g4+Ulusal_Akilli_Ulasim_Sistemleri_Strateji_Belgesi_2014-2023_ve_Eki_Eylem_Plani_2014-2016_.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications. (2016). *Strategic plan (2017-2021)*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/1LAC8+UDHB_SP.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Transport, Maritime Affairs and Communications. (2017). *National broadband strategy and action plan (2017-2020)*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/lxIRY+Ulusal_Genisbant_Stratejisi_ve_Eylem_Plani_2017-2020.pdf
- Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure. (2020). *National intelligent transportation systems strategy document and 2020-2023 action plan*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.uab.gov.tr/uploads/announcements/ulusal-akilli-ulasim-sistemleri-strateji-belgesi-v/ulusal-akilli-ulas-im-sistemleri-strateji-belgesi-ve-2020-2023-action-plan.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure. (2022a). *National transport master plan, transport and logistics master plan, updated transport strategic plan*. Retrieved April 28, 2023 from <https://sgb.uab.gov.tr/uploads/pages/ulusal-ulasirma-ana-plani/cilt-1-ulusal-ulasirma-ana-plani.pdf>, <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/2053-ulasirma-ve-lojistik-ana-plani-rev.pdf>, <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/stratejik-yonetim/uab-stratejik-plani-guncellenmis-versiyon-16-09-2021.pdf>
- Republic of Türkiye Ministry of Transport and Infrastructure. (2022b). *Intelligent transportation systems training video* [Video]. Retrieved April 28, 2023 from <https://hgm.uab.gov.tr/duyurular/akilli-ulasim-sistemleri-egitim-videosu-yayinlandi>

- Republic of Türkiye Presidency of Strategy and Budget. (2019). *Eleventh development plan (2019-2023)*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf
- Republic of Türkiye Presidency of Strategy and Budget. (2022). *Medium term program (2023-2025)*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/09/Orta-Vadeli-Program-2023-2025.pdf>
- Republic of Türkiye Presidency of Strategy and Budget. (2023). *Presidential annual programme*. Retrieved April 28, 2023 from <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/11/2023-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.pdf>
- Republic of Türkiye Prime Ministry. (2002). *Information society for everyone: e-Türkiye initiative action plan (Taslak)*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/Yayinlar/020800_E-TurkiyeEylemPlanı.pdf
- Republic of Türkiye State Planning Organization of the Prime Ministry. (2006). *Information society strategy 2006-2010*. Retrieved April 28, 2023 from http://www.bilgitoplumu.gov.tr/Documents/1/BT_Strateji/Diger/060500_BilgiToplumuStratejisi.pdf
- Saatçioğlu, C. (2016). *Ulaştırma ekonomisi: sistemler-politikalar-uygulamalar*. Sümer.
- Smart City Korea. (2021, October 10). *MOLIT establishes the master plan for intelligent transportation system 2030*. Retrieved April 28, 2023 from <https://smartcity.go.kr/en/2021/10/19/%EA%B5%AD%ED%86%A0%EB%B6%80-%EC%A7%80%EB%8A%A5%ED%98%95%EA%B5%90%ED%86%B5%EC%B2%B4%EA%B3%84-%EA%B8%B0%EB%B3%B8%EA%B3%84%ED%9A%8D-20302130-%EC%88%98%EB%A6%BD/>
- The Society of Automotive Engineers of Japan (JSAE). (2020). *Intelligent transport systems*. Retrieved April 28, 2023 from https://www.jsae.or.jp/en/publications/yearbook_e/2020/docu/en_vol74_8-26.pdf
- Type Approval Regulation on the General Safety of Motor Vehicles and Their Trailers and Components, Systems and Separate Technical Units Designed for Them and on the Protection of Unprotected Road Users and Passengers. (2020, May 14). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/05/20200514-2.htm>
- United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division. (2022, November 14). *World population prospects 2022*. Retrieved April 28, 2023 from <https://population.un.org/wpp/>
- U.S. DOT. (n.d.). Intelligent transportations systems joint program office (ITS JPO). Retrieved March 19, 2023 from <https://www.its.dot.gov/index.htm>

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

100. YILDA TÜRK SAĞLIK SİSTEMİ DENEYİMLERİ*

TURKISH HEALTH SYSTEM EXPERIENCES IN THE 100th YEAR

Sıddıka ÇAM¹

Arş. Gör. Muazzez YELSİZ²

Doç. Dr. Erdal EKE³

ÖZ

Sağlık sistemleri hem birey ve toplum sağlığı hem de devletlerin gelişmişlik düzeyi açısından önem arz etmektedir. Günümüzde pek çok gösterge üzerinden değerlendirilebilen sağlık sistemleri, başta örgütsel ve finansal yapısı olmak üzere çok sayıda parametre üzerinden mukayese edilebilmektedir. Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Türk sağlık sistemi, yeniden şekillendirilmiş ve günümüze kadar günün koşullarına da bağlı olarak değişen ve dönüşen bir özelliğe sahip olmuştur. Bu noktadan yola çıkılarak kurgulanan bu çalışma, Türkiye'nin yüzüncü yılında Türk sağlık sisteminin yüz yıllık serüveninin betimlenmesini amaçlamıştır. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada, "Türk sağlık sistemi" fenomeninin derinlemesine incelenmesi amacıyla nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Bununla birlikte çalışma kapsamında doküman incelemesi ve görüşme tekniğinden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda yönetim, örgütlenme, hizmet sunumu ve finansman boyutlarında Türk sağlık sisteminin geçmişten bugüne gelişimi ile yüz yıllık süreçteki kırılma noktaları araştırılmıştır. Çalışmada geçmişteki sağlık sistemine dair deneyimlerin aktarılabilmesi amacıyla katılımcılar belirlenirken "50 yaş ve üstü olma" kriteri benimsenmiş, bu amaçla da amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Çalışma sonucunda yönetim boyutu 9 alt tema, örgütlenme boyutu 4 alt tema, hizmet sunumu boyutu 8 alt tema, finansman boyutu ise 12 alt tema altında analiz edilerek Türk sağlık sisteminin 100 yıllık süreci detaylarıyla birlikte incelenmiş ve ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Hizmeti, Sağlık Politikası, Sağlık Sistemi, Türk Sağlık Sistemi, Sağlık Yönetimi.

JEL Sınıflandırma Kodları: O47, O53, E13, R11, I18.

ABSTRACT

Health systems are important in terms of both individual and public health and the level of development of states. Today, health systems, which can be evaluated on many indicators, can be compared on many parameters, especially in terms of organizational and financial structure. With the proclamation of the Republic, the Turkish health system has been reshaped and has had a changing and transforming feature depending on the conditions of the day. Based on this point, the study aims to describe the century-old adventure of the Turkish health system in Turkey's centennial year. In the study, in which the qualitative research method is adopted, the phenomenology design, one of the qualitative research designs, is used in order to examine the "Turkish health system" phenomenon in depth. However, within the scope of the study, document analysis and interview technique are used. In this direction, the development of the Turkish health system from the past to the present in terms of management, organization, service delivery and financing, and the breaking points in the century are investigated. In order to convey the experiences of the past health system in the study, the criterion of "being 50 years and older" is adopted while determining the participants, and for this purpose, maximum diversity sampling, one of the purposive sampling methods, is used. As a result of the study, the management dimension is analyzed under 9 sub-themes, the organizational dimension is under 4 sub-themes, the service delivery dimension is analyzed under 8 sub-themes, and the financing dimension is analyzed under 12 sub-themes, and the 100-year process of the Turkish health system is examined and revealed in detail.

Keywords: Health Service, Health Policy, Health System, Turkish Health System, Health Management.

JEL Classification Codes: O47, O53, E13, R11, I18.

* Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 135/6 sayılı ve 11.04.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, sddkacam@gmail.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, muazezdemir@sdu.edu.tr

³ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, erdaleke@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Health is a very important service area for the present and future of humanity. The basic concept that describes all aspects of health services is the health system. Health systems are important in terms of both individual and public health and the level of development of states. Today, health systems, which can be evaluated on many indicators, can be compared on many parameters, especially organizational and financial structure. With the proclamation of the Republic, the Turkish health system has been reshaped and has had a changing and transforming feature depending on the conditions of the day. When the literature is examined, it is understood that the Turkish health system can be addressed in various periods in terms of policies and practices after the proclamation of the Republic. At the same time, when analyzing these periods for the Turkish health system, it is seen that there are various breaking points. It can be stated that political and economic conditions, government programs and global developments were influential in these breaking points. Based on this point, this study aims to describe the century-old adventure of the Turkish health system in Turkey's centennial year.

Design/methodology/approach:

Qualitative research method was adopted to provide a detailed description. In the study, phenomenology design, one of the qualitative research designs, was used to examine the phenomenon of "Turkish health system" in depth. Document analysis and interview techniques were utilized in the study. First of all, document analysis was conducted in order to have a good command of the subject and to understand the historical process. The documents examined include laws, constitutions, development plans, national health programs, government programs, development reports, official newspapers, health statistics yearbook and policy documents. A semi-structured interview form was used in the interviews. Data collection was conducted in May 2023. Three participants were in other provinces and upon their request, the interviews were conducted via the online platform. The other interviews were conducted face-to-face, and the voice recordings of the participants who gave permission and the data of those who did not give permission were recorded by the researchers by taking notes. In the research, the criterion of "being 50 years of age or older" was set when determining the participants in order to be able to convey their experiences about the past health system. In addition, maximum variation sampling, one of the purposive sampling methods, was used. Due to the wide scope of the study, both health service recipients and service providers within the health system were preferred. On the service delivery side, both bureaucrats, health personnel and administrative staff were reached. The data collection process was completed with 13 interviews as the data started to repeat during the interviews, thus ensuring data saturation. Code names were given to hide the identity information of the participants.

Findings:

Within the scope of the study, the responses of the participants were analyzed. As a result of this analysis, a description was made through a framework for the dimensions of management, organization, service delivery and financing. The first of these dimensions is the management dimension. There are 9 sub-themes under this dimension. There were 4 sub-themes under the second dimension of organization. Under the third dimension, service delivery, 8 sub-themes were discovered. Finally, under the financing dimension, the process was described with 12 sub-themes. The management dimension consists of the sub-themes of the first period (1920-1959), socialization of health (1960-1980), liberalization in health, health transformation program (HTP), centralized management approach, one-stop management approach, decentralization, professional management approach and participatory and patient-centered management. The organizational dimension consists of the sub-themes of organizational form, family medicine, public hospital unions and city hospitals. The service delivery dimension is divided into the sub-themes of human assets, private practice, fragmentation of health institutions, emergency health services, overuse of health services, hospital hostage situations, digitalization and health tourism. The financing dimension consists of the following sub-themes: share allocated to health, social security, complementary health insurance, private hospital, moral hazard, performance-based supplementary payment system, reference drug price, global budget, health implementation communiqué (HIC), catastrophic expenditure, out-of-pocket payments, using someone else's ration card.

Conclusion and Discussion:

It has been 100 years since the establishment of the Republic of Turkey and the Turkish health system has had an important adventure with its ministers, reform practices, legislative changes and transformation programs. The Turkish health system, especially in terms of its management dimension, can be clearly divided into periods historically within the framework of the programs and practices of the governments, and these periods mark breaking points for the system. It is seen that various policies and programs such as Health Transformation and Socialization of Health have been effective and prominent in the 100-year process of the Turkish health system. Although the outlook of the Turkish health system compared to other countries, especially in terms of physician and nurse capacity, does not seem to be very adequate, it is understood from the statistics that the Turkish health system has a higher service delivery capacity in terms of service utilization compared to other countries. Another observation on the change and development of the Turkish health system is related to the share allocated to health, which is emphasized as the first sub-theme under the financing dimension. In its 100-year adventure, it is understood that the Turkish health system has never had an adequate outlook in terms of the share allocated to health in comparison with other countries. Therefore, although there has been a general increase in the amount allocated to health since 1923, it can be easily stated that the development in this field should be much more.

1. GİRİŞ

Sağlık, birey ve toplum açısından en önemli hizmet alanlarından birisidir. Geçmişten günümüze çok önemli bir gelişme kaydeden sağlık hizmetleri, geniş bir kapsama sahiptir. Diğer bir ifadeyle devletlerin ve insanlığın gelişimiyle doğrudan bağlantılı olan sağlık hizmetlerindeki gelişim süreci, bu hizmet alanını çok sayıda paydaşın ve hizmet türünün yer aldığı bir çerçeveye bünyelendirmiştiir. Sağlık hizmetlerinin yönetimi, örgütlenmesi, hizmet sunumu, ekonomi ve finansmanı gibi konuların tartışılması, bir bütün olarak sağlık sistemi kavramına işaret etmiş ve bu kavramı beraberinde getirmiştir (Roemer, 1993). İdari ve mali yapıdan başlayarak hasta, sağlık personeli ve sağlık kurumu arasındaki ilişkinin yönetimi süreci, temel sağlık göstergeleri gibi çok sayıda süreç ve olayla da ilişkili olan ve bu olguları kapsayan sağlık sistemi, günümüzde üzerine en çok araştırma yapılan konu ve alanların başında gelmektedir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından sağlık sistemi, temel amacı sağlığı geliştirmek, yenilemek ve sürdürmek olan tüm aktiviteleri içerecek şekilde ele alınmış ve tanımlanmıştır (World Health Organization, 2000). Çeşitli kaynaklarda dar ya da geniş olmak üzere çok sayıda tanımlı bulunan sağlık sistemi, birey ve toplum sağlığını yükseltme ve geliştirme sorumluluğuna ilaveten birey ve toplumu mevcut veya olası hastalıkların finansal risklerine karşı muhafaza etmek ve ortaya çıkan tedavi ihtiyaçlarını da karşılamak gibi önemli misyonlara da sahiptir (Uğurluoğlu ve Çelik, 2005, s. 7).

Başta koruyucu, tedavi edici ve rehabilite edici hizmetler olmak üzere çok geniş kapsamlı bir hizmet ağını kapsayan sağlık sistemleri, birey ve topluma yönelik her türde ve sınıftaki hizmetin planlanmasını, örgütlenmesini, sunulmasını, finanse edilmesini ve denetlenmesini betimleyen ve her ülkenin kendi birtakım özelliklerine uygun şekilde tasarlanan bir modele işaret eden ve de diğer ülkelerle de çeşitli parametreler açısından mukayese edilebilen bir niteliğe sahiptir. Bu yüzden sağlık sistemleri hem odaklandığı hizmet alanı hem de bu hizmet alanının geniş ölçekli olması gibi nedenlerle günümüzde çok sayıda araştırmaya konu olmakta; en gelişmişinden gelişmekte olan devletlere kadar dünya genelinde mevcut sağlık sistemlerinin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi amacıyla incelemelerin öznesi olarak görülmektedir.

Türk sağlık sistemi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşunu sembolize eden 1923 yılından bugüne gelişimini sürdürmektedir. Bu doğrultuda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte kurulan Sağlık Bakanlığı, günümüze kadar sağlık sisteminin sevk ve idaresinde en önemli aktör konumunda yer almıştır. Bakanlık tarihçesi incelendiğinde sağlık sistemini betimleyen sağlık politikaları açısından 1920-1923, 1923-1946, 1946-1960, 1960-1980, 1980-2002 ve de 2003 yılı sonrası dönem olmak üzere 6 temel döneme işaret edildiği görülmektedir. İlk dönemde Sağlık Bakanlığı'nın kurulduğu ve mevzuat çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. İkinci dönemde sağlık sisteminin organizasyonu ve hizmet sunum kapasitesinin genişletilmesine yönelik politikaların ve bu doğrultudaki uygulamaların öne çıktığı anlaşılmaktadır. Üçüncü dönemde kanunlaşmayan ve tam olarak uygulanamayan Millî Sağlık Planı bu döneme damgasını vurmuş, sağlık planlaması ve organizasyonu konusunda çeşitli uygulamalara işaret etmiş ve sonraki süreci felsefe ve pratik yönünden etkileyen bir niteliğe sahip olmuştur. Yine bu dönemde sağlığın finansmanı açısından öne çıkan sigorta kuruluşlarının kurulduğu görülmekte; Türk Tabipleri Birliği Kanunu, Eczacılar ve Eczaneler Kanunu, Türk Eczacıları Birliği Kanunu ve Hemşirelik Kanunu gibi yasal altyapı adımlarının atıldığı bilinmektedir (Sağlık Bakanlığı [SB], 2023a). Dördüncü döneme damgasını vuran en önemli gelişmeler, 1961 Anayasasının yürürlüğe girmesi ve 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanunun yayımlanması olmuştur. 1961 Anayasasının sağlık hakkı başlığı altındaki 49.maddesi “Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbî bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul veya dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır.” (T.C. 1961 Anayasası, 1961) ifadeleriyle sağlık bir hak olarak nitelendirilmiş ve devlete bu konuda önemli bir ödev ve sorumluluk yüklenmiştir. Diğer taraftan 224 sayılı Kanun ile de yaygın, sürekli, entegre, kademeli, il içinde bütünleşmiş bir yapı anlayışıyla sağlık evleri, sağlık ocakları, ilçe ve il hastaneleri şeklinde bir hizmet sunum organizasyonuna ve de geniş bölgede tek yönlü hizmet ilkesinin alternatifini olan dar bölgede çok yönlü hizmet anlayışına geçilmiştir (SB, 2023a). Beşinci dönemde ise 1982 Anayasası ile birlikte sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması başlığı altındaki 56.maddede “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir.” (T.C. 1982 Anayasası, 1982) hükümleri ile felsefe ve pratik açısından farklı bir konseptte işaret edildiği görülmüştür. Yine bu dönemde çeşitli maddeleri iptal edilse de 1987 yılında yayımlanan Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu, sağlık reformlarına temel teşkil eden ve SB ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından

yürütülen Sağlık Sektörü Master Plan Etüt Çalışması, 1992 ve 1993 yıllarında gerçekleştirilen Birinci ve İkinci Ulusal Sağlık Kongreleri, 1992 yılında 3816 sayılı kanunla sosyal güvenlik kapsamında olmayan düşük gelirli vatandaşlar için yeşil kart uygulamasının başlatılması gibi hususlar döneme damgasını vuran diğer gelişmeler olmuştur. Altıncı dönem olarak nitelendirilen 2003 yılı sonrası süreç, genel olarak Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile anılmaktadır. Bu süreçte sağlık hizmetlerinin başta organizasyon ve finansman yapısı ve işleyişinde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Sağlık kurumlarının tek çatı altında toplanması, sigorta kuruluşlarının Sosyal Güvenlik Kurumu çatısı altında birleştirilmesi ve genel sağlık sigortası uygulamasının başlatılması, birinci basamak sağlık hizmetlerinde aile hekimliği modeline geçiş yapılması başta olmak üzere yönetim, örgütlenme, hizmet sunumu ve finansman boyutlarında çok sayıda reform uygulaması hayata geçirilmiştir (SB, 2023a; Eke, 2019, s. 439-445).

Türk sağlık sistemine yönelik belirtilen bu kısa gelişim ve dönüşüm süreci, hiç şüphesiz küresel ve ulusal siyasal ve ekonomik değişim ve dönüşüm süreçlerinden doğrudan etkilenmiştir. Ulusal düzeyde siyasal iktidarların programlarına bağlı olarak sağlık sisteminin genel görünümü ve işleyişi belli noktalarda değişim gösterirken küresel düzeyde de Dünya Sağlık Örgütü'nün kurulması ve küresel sağlık politikalarına yönelik yönlendirmelerinin Türk sağlık sistemi üzerinde önemli bir yer tuttuğu ifade edilebilmektedir. Bu bilgilerden hareketle 100 yıllık süreçte Türk sağlık sisteminin genel görünümü ve serüveni, bu süreçteki kırılma ve dönüm noktaları ve de 2023 yılı itibarıyla sistemin mevcut durumunun ortaya konulmaya çalışıldığı bu araştırma tasarlanmıştır.

2. METODOLOJİ

Araştırmada Türkiye'nin yüzüncü yılında Türk sağlık sisteminin betimlenmesi amaçlanmıştır. Detaylı bir betimleme sunulabilmesi için nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Çalışmada "Türk sağlık sistemi" fenomeninin derinlemesine incelenmesi amacıyla nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji deseni bilinen ancak derinlemesine ve detaylı bir görüşe sahip olunmayan olguların ortaya çıkarılmasını sağlar (Creswell, 2016). Araştırmanın yürütülebilmesi için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 135/6 sayılı ve 11.04.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

Görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formundan yararlanılmıştır. Görüşme formunun oluşturulmasında nitel araştırma deneyimi olan bir öğretim üyesinden uzman görüşü alınmıştır. Veri toplama işlemi 2023 Mayıs ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Görüşme soruları ise şu şekildedir:

- Türk sağlık sistemini geçmişten bugüne olumlu ve olumsuz olarak nasıl değerlendiriyorsunuz?
Sondaj: Yönetim boyutuyla değerlendirir misiniz?
Sondaj: Örgütlenme boyutuyla değerlendirir misiniz?
Sondaj: Hizmet sunumu boyutuyla değerlendirir misiniz?
Sondaj: Finansman boyutuyla değerlendirir misiniz?
- 100 yıllık süreç içerisinde Türk sağlık sisteminin dönüm noktası veya noktaları nelerdir? Açıklayabilir misiniz?

Çalışmada doküman incelemesi ve görüşme tekniğinden faydalanılmıştır. Doküman incelenmesi "araştırmanın veri setini oluşturan birincil veya ikincil kaynak olarak nitelendirilen çeşitli dokümanların elde edilmesi, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi"dir (Özkan, 2021, s. 2). Öncelikle konuya hâkim olunması ve tarihi sürecin anlaşılması amacıyla doküman incelemesi yapılmıştır. İncelenen dokümanlar arasında kanunlar, anayasalar, kalkınma planları, millî sağlık programları, hükümet programları, gelişme raporları, resmî gazeteler, sağlık istatistikleri yıllığı ile politika dokümanları yer almaktadır.

Üç katılımcının başka illerde olmaları ve istekleri üzerine görüşme çevrim içi platform üzerinden gerçekleştirilmiştir. Diğer görüşmeler ise yüz yüze gerçekleştirilmiş olup katılımcılardan izin verenlerin ses kaydı, izin vermeyenlerin ise verileri araştırmacılar tarafından not alınarak kaydedilmiştir. Araştırmada geçmişteki sağlık sistemine dair deneyimlerin aktarılabilmesi amacıyla katılımcılar belirlenirken "50 yaş ve üstü olma" kriteri konulmuştur. Ayrıca amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Çalışmanın geniş kapsamı sebebiyle hem sağlık hizmeti alan hem de sağlık sisteminin içerisinde hizmet sunucusu kişiler tercih edilmiştir. Hizmet sunumu tarafında hem bürokrat hem sağlık personeli hem de idari personele ulaşılmıştır. Görüşmeler esnasında verilerin tekrar etmeye başlaması ve böylece veri doygunluğunun sağlanması

sonucu 13 görüşme ile veri toplama süreci tamamlanmıştır. Katılımcıların kimlik bilgilerini saklamak adına kod isimler verilmiştir. Katılımcılara ilişkin bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Araştırmanın Katılımcıları ve Görüşme Bilgileri

Kod Adı	Mesleği	Görüşme Biçimi	Görüşme Süresi
K1	Sağlık Yönetimi Akademisyeni	Yüz Yüze	56 dk 59 sn
K2	Bürokrat - Akademisyen Hekim	Çevrim İçi	1 sa 14 dk 22 sn
K3	Aile Hekimi	Yüz Yüze	45 dk 21 sn
K4	Akademisyen Hekim	Yüz Yüze	1 sa 13 dk 12 sn
K5	Aile Hekimi	Yüz Yüze	50 dk
K6	Sağlık Yönetimi Akademisyeni	Çevrim İçi	34 dk 42 sn
K7	Esnaf	Yüz Yüze	27 dk 28 sn
K8	Serbest Meslek	Yüz Yüze	25 dk 25 sn
K9	Sağlık Yönetimi Akademisyeni	Çevrim İçi	35 dk 53 sn
K10	Akademisyen Hekim	Yüz Yüze	46 dk 16 sn
K11	Emekli İşçi	Yüz Yüze	15 dk
K12	Emekli Öğretmen	Yüz Yüze	20 dk 36 sn
K13	Sağlık Yönetimi Akademisyeni	Yüz Yüze	1 sa 32 dk

Görüşme tekniği ile elde edilen veriler ise tematik analize tabii tutulmuştur. Tematik analiz, “temaların tanımlanması, betimlenmesi, açıklanması, doğrulanması ve bağlantılarının kurulması” adımlarından oluşan bir analiz türüdür (Kampira ve Meyer, 2019, s. 5). Üç araştırmacı tematik analizin sonrasında kod ve temaların uyumunu tartışarak, son halini vermiştir.

3. BULGULAR

3.1. Yönetim Boyutu

Yönetim boyutu ilk dönem (1920-1959), sağlığın sosyalleştirilmesi (1960-1980), sağlıkta liberalleşme, SDP, merkezîyetçi yönetim anlayışı, tek elden yönetim anlayışı, desantralizasyon, profesyonel yönetim anlayışı ve katılımcı ve hasta merkezli yönetim alt temalardan oluşmaktadır.

Bir ülkenin sağlık sistemini dönemin hâkim siyasi görüşü olan hükümetlerden ayrı bağımsız bir şekilde değerlendirmek pek mümkün değildir. Bu hususa dikkat çekerek sağlık sisteminin gelişimini açıklayan K9 ve K10’un görüşleri aşağıdaki gibidir:

Sağlığı konuşuyorsak, siyasi partileri konuşmak durumundayız. Çünkü hiçbir sağlık bürokratının bir kanun çıkartma, yeni bir uygulama başlatma yetkisi yok. Bunlar hep siyasi iradeyle ortaya geliyor. Aslında sağlık sistemi açısından baktığımızda sistemi iyileştiren veya kötüleştirenin siyasi irade olduğu gerçeğini de bilmemiz gerekiyor (K9).

Türk sağlık sistemini politikayla da hükümetlerle de örtüştürmek lazım. Çünkü siyasetçi, sağlık bakanını atıyor ve politikaları ideolojik bakış açısına göre yönlendiriyor (K10).

3.1.1. İlk Dönem (1920-1959)

2 Mayıs 1920 tarihli ve 3 sayılı Kanunun birinci maddesiyle Sıhhiye ve Muaveneti İhtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı [SSYB]) kurulmuştur (3 sayılı Kanun, 1920). SB, ilk kurulan bakanlıklar arasında yer almasının gerekçesini ve önemini K6, şu sözleri ile dile getirmiştir:

Türk sağlık sistemimiz için ilk dönem çok önemlidir. Bir ülkenin kalkınması ancak sağlıklı nesillerle, sağlıklı bireylerle mümkündür. Nitekim Gazi Mustafa Kemal Atatürk de bunun farkında olduğu için ilk kurulan bakanlıklardan bir tanesi sağlık bakanlığı olmuştur (K6).

Cumhuriyetin ilk yıllarına ait kanunlar incelendiğinde sağlık işlerinin önemsendiği ve pek çok yasayla devletin sorumlu olduğu bir yönetim anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Aşağıda ilk yıllara ait kanunlarda ve diğer dokümanlarda geçen ifadelere verilmiştir:

- “Efendiler milletimizi asayışı tam halinde yaşatmak nuhbei amâlimiz olduğu gibi onun sıhhatine itina et- mek ve vasaiti mevendemiz nispetinde âlâmî içtimaiyesine çaresiz olmak da Hükümetimizin cümlei vazaihindendir.”⁴(Türkiye Büyük Millet Meclisi [TBMM], 1922, s. 3). Atatürk’ün 3. Meclis açılış konuşmasında sağlığın bir devlet vazifesi olduğu dile getirilmiştir.
- “Memleketin sıhhi şartlarını islah ve milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklar ve sair muzır amillerle mücadele etmek ve müstakbel neslin sıhatli olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbi ve içtimai muavenete mazhar eylemek umumî Devlet hizmetlerindedir” (1593 sayılı Kanun, 1930, madde 1).
- “Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti; İcra Vekilleri Heyetine dahil bir vekilin emir ve idaresi altında olup Devlet hizmetleri arasında, memleketin sıhhi şartlarını islah ve milletin ferdî ve içtimai sıhhatine zarar veren âmillerle mücadele ve gelecek nesillerin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı sıhhi ve içtimai muavenete ulaştırmak ve iskân işlerini görmek için, kanunlarla kendine verilen vazifeleri yapmakla mükelleftir” (3017 sayılı kanun, 1936, madde 1). Sağlık işlerinin devletin sorumluluğunda olduğu bu kanunda da belirtilmiştir.

İlk Sağlık Bakanı Adnan Adıvar’dan sonra 1921-1937 yılları arasında bakan olan Dr. Refik Saydam döneminin Türk sağlık sisteminde izler bırakan reformist bir dönem olduğu kabul edilmektedir (SB, 2003, s. 7). 1946 yılına gelindiğinde, Dr. Behçet Uz öncülüğünde “Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı (BOYMSP)” hazırlanmış fakat plan yasalaşamadığı ve uygulanamamasına rağmen Türk sağlık sistemi açısından önemli bir gelişmedir.

3.1.2. Sağlığın Sosyalleştirilmesi (1960-1980)

1960 yılıyla beraber planlı döneme geçilmiş ve Dr. Nusret Fişek’in liderliğinde 224 sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Kanun hazırlanmıştır. Bu kanun bir reform niteliğinde olup, yurdun en ücra köşesindeki vatandaşa ulaşılması amaçlanmıştır. SSYB, bu kanunu sağlık hizmetleri bakımından en doğru ve emin yol olduğunu belirtmiştir (SSYB, 1973, s. 232). K1, K6 ve K10 bu dönemi bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. K6 ve K10 ise kanunun tam olarak uygulanamamasının nedenini ise iş birliği eksikliği ile yanlış bir algı oluşturulmasına bağlamıştır:

Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi ve daha yaygın hale getirilmesi önemli bir tarihsel dönüm noktası (K1).

Kanunun devreye girmesi önemli bir kritik bir dönüm noktası. Sektörler arası iş birliği sağlanamadığı için sağlıklı dönüşüm, nüfus bazlı odaklanma sistemi maalesef yeterince başarı sağlanamadı (K6).

Kanun, Türkiye için gerçekten bir dönüm noktasıdır. Nusret Hoca, kanunun sosyalizmle bir alakası olmadığını defalarca ifade etmiştir. Hiçbir ülkeden alıntı olmayıp Türkiye’ye özgüdür. Türkiye’nin kültürüne, dinine, yaşayış şekline ve coğrafi koşullarına uygundur. Maalesef hükümetler tarafından ismi sanki bir sol darbeymiş gibi gösterildiği için yürürlüğe girmesin diye uğraşmış ve para ayrılmamıştır (K10).

Aynı zamanda bu dönemde 1961 Anayasası da kabul edilmiştir. Anayasanın 49. Maddesi’nde, “Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbî bakım görmesini sağlamakla ödevlidir” hükmü bulunmaktadır (T.C. 1961 Anayasası). Bu da sağlığın halen devlet sorumluluğunda olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca bu dönem planlı döneme geçiş olup 5 yıllık kalkınma planları sağlık politikalarının belirlenmesinde önemli bir unsur haline gelmiştir (SB, 2003, s. 10). Planlı dönem için “toplumun ve özellikle kırsal bölge halkımızın sağlık ihtiyacının geleneksel ve gelişi güzel tedbirlerle çözülemeyeceğinin bilincine varıldığı dönem” tanımı yapılmıştır (DPT, 1991, s. 162-163). K6’nın konuya dair görüşü ise “sağlıkta planlamanın devreye girmesi devlet planına teşkilatının sağlıkla ilgili sektörel öncelikleri, hedefleri belirlemesi, buna yönelik planlar geliştirmesi, bu da önemli bir dönüm noktası” şeklinde olmuştur.

⁴ Efendiler, ulusumuzu güven içinde yaşatmak amacımız olduğu gibi, onun sağlığına özen göstermek ve olanaklarımızın elverdiği oranda sosyal acıları dindirmek de hükümetimizin görevlerindedir.

3.1.3. Sağlıkta Liberalleşme

1980’li yıllar Türkiye’de neoliberal politikaların konuşulmaya başlanmıştır. Türkiye, darbe sonrası yeni bir anayasa çıkarma kararı almış ve bu akımdan etkilenmiştir. 1982 Anayasası’nın 56. maddesinde “*Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, iş birliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler*” hükmü yer almaktadır. 1982 Anayasası ile sağlık ilk kez sadece devletin sorumluluğunda bırakılmamıştır. Devlet düzenleyici bir rol ile görevlendirilmiştir. Bu sürece dair K1 ve K6 aşağıdaki açıklamaları yapmışlardır:

1980’li yıllar Türkiye’nin dışı açılma yılları Turgut Özal’ın yılları olarak düşünebiliriz ve biraz daha liberalleşme eğilimlerinin fazlalaştığı yıllar (K1).

1980 yılında Turgut Özal döneminde liberal ekonomilerin benimsenmesiyle birlikte sağlık sektöründe özel sektörünün de yeri yavaş yavaş kabul görmeye başladı. Liberalleşmeyle birlikte özel hastanecilik sisteminin geliştirilmesi, buna yönelik teşviklerin ortaya atılması da önemli bir dönüm noktası. Özel hastanelerin sayısı giderek arttı (K6).

3.1.4. SDP

2002 yılında iktidarın değişimi ile birlikte sağlıkta reform amacıyla çalışmalara başlanmıştır. Bu dönem sağlık sistemi için K2, “*Türkiye’de sağlık sistemi perişan bir haldeydi maalesef. Birinci basamak sağlık hizmeti vardı ancak yetersizdi*” diyerek durumu özetlemiştir. Yeni hükümet sağlığa önem vermiş ve SDP ile reform hareketini başlatmıştır. Yönetim bağlamında devletin rolü “*Planlayıcı ve Denetleyici Bir Sağlık Bakanlığı*” olarak belirlenmiştir (SB, 2003, s. 26). Bu bileşen ile 1980’lerin neoliberal politikaları etkisini sürdürürken devletin asli görevleri arasında sağlık hizmeti sunumunun yer almaması gerekliliği belirtilmiştir. SDP’ye dair K1, K5 ve K6’nın değerlendirmeleri aşağıda verilmiştir:

Recep Akdağ dönemi kritik dönemlerdendir. Kendi gözlemlerim içerisinde son elli yılın bir kırılma noktası. Hatasıyla, sevabıyla ama önemli bir kırılma noktası diye düşünüyorum. Ülkenin ekonomik gelişimi, yönelimi ve hangi sistemi benimsediği yönünden bağımsız değildir. Çünkü neoliberal politikalar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de 2000’li yıllardan sonra biraz daha baskın şekilde kendini gösterdi (K1).

Eskiye göre şu an Recep Akdağ’dan sonra biraz daha derli toplu bir sağlık sistemi var diyelim (K5).

Sağlıkta Dönüşüm Programı içerisinde de çok büyük ve önemli gelişmeler kat edildi. Yani bu hem hizmet sunumunda hem hizmet finansmanında hem de hizmetlerin kalitesinin iyileştirilmesi ve standardizasyonun sağlanmasında gerçekten önemli gelişmeler kat edildi (K6).

3.1.5. Merkeziyetçi Yönetim Anlayışı

Cumhuriyetin ilk yıllarına ait üç kanun⁵ incelendiğinde sağlık işlerinin önemsendiği ve pek çok yasayla sağlığın devletin koruması altında olduğu söylenebilir. Yerel yönetimlere hizmet sunumu görevini verilmekle birlikte merkezi bir yapının daha ağır bastığı bir yönetim anlayışının olduğu dokümanlar üzerinden anlaşılmaktadır (1219 sayılı Kanun, 1928; 1593 sayılı Kanun 1930; 3017 sayılı Kanun, 1936). Günümüze kadar bu durumun devam ettiğini K2, K3 ve K13 şu sözleri ile ifade etmiştir:

Bence Kamu Hastane Birlikleri ile çok iyi bir yarı otonom sistem kurulmuştu. Şimdi işler yine çok merkezi hale geldi ve şehir hastaneleri başta olmak üzere hastanelerin yönetimi bu yüzden zorlaştı. Benim kanaatim şudur: hastane yönetimleri olabildiğince otonom ya da yarı otonom hale getirilmelidir (K2).

1990’larda merkezi yönetim anlayışından dolayı malzemeye ulaşmanız çok güçtü (K3).

1990’larda merkezi bir yönetim anlayışı var (K13).

⁵ 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San’atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, R.G. Tarihi: 04.04.1928 Sayısı: 863.

1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, Kabul Tarihi: 24/4/1930, R.G. Tarih: 6/5/1930 Sayı: 1489.

3017 Sayılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu, Kabul Tarihi: 9/6/1936, R.G. Tarih: 23.06.1936 Sayı: 3337.

3.1.6. Tek Elden Yönetim Anlayışı

Merkeziyetçi yapı ile birlikte tartışılabilir diğer bir husus tek elden yönetim anlayışıdır. BOYMSP’de (SSYB, 1946, s. 17) “*Millî Savunma Bakanlığı elindeki hastanelerle, İktisadi Devlet teşekkülleri, Devlet Demir Yolları, endüstri kurumları ve benzer resmi yahut yarı resmi idareler ellerindeki hastanelerin bir elden ve bakanlığımız tarafından yönetilmesi gerekmektedir*” ve “*Özel idarelerle ilgili belediyelerin elindeki hastaneler iyi durumda olmayıp hasta ihtiyaçlarını karşılayamamakta. Hastaneleri dönemin şartlarına uygun hale getirebilmek adına ülkedeki tüm özel idare ve belediye hastaneleri Sağlık Bakanlığına devredilecek*” ifadesi yer almaktadır. Bu tarihe kadar sağlık hizmeti sunumunda yer alan farklı kuruluşların çeşitli sebeplerden ötürü tek elden yönetilmesi planlanmıştır. 1968-1972 yıllarını kapsayan ikinci kalkınma planında ve daha sonraki üçüncü ve dördüncü kalkınma planlarında da sağlık hizmetlerinin tek elden yürütülmesi hedefi yer almıştır (DPT, 1968; DPT, 1972; DPT, 1978). Ancak bunun uygulanması SDP ile mümkün olmuştur. Ayrıca program sağlık sektörünün tek elden planlama görevini devletin yerine getirmesi üzerine kurgulanmıştır (SDP, 2003, s. 9-27).

3.1.7. Desantralizasyon

İkinci, üçüncü ve dördüncü kalkınma planlarının içeriğinde daha merkeziyetçi ve tek elden yönetim anlayışı benimsenmiştir. Yedinci kalkınma planında ise “*hastaneler idari ve mali özerkliğe kavuşturulacak*” ifadesi yer alırken, sekizinci kalkınma planında da benzer ifadeler bulunmaktadır (DPT, 1995; DPT, 2000). Dokuzuncu kalkınma planında “*verimli işletilmelerinin sağlanması ve hizmet kalitelerinin artırılması amacıyla, hastaneler idari ve mali açıdan kademeli olarak özerkleştirilecektir*” (DPT, 2006). SDP’de desantralizasyon bir ilk olarak yer almış ve “*Bakanlık sağlık sektöründe daha aktif liderlik görevi üstlenmesi sırasında idari ve mali kontrol ve denetimi taşra teşkilatına aktarmasına yardımcı olacak şekilde yeniden yapılanması mümkün olacaktır*” şeklinde bir açıklama yapılmıştır (SB, 2003, s. 25-27). Desantralizasyon, öncesi pek çok planda ve SDP’de yer almasına karşın tam olarak hayat geçirilmiş bir uygulama olduğu söylenemez. Bu konuya ilişkin K2 durumu şu şekilde değerlendirilmiştir:

Türkiye’de tamamen otonom hastane yönetimi kurmak çok zor. Doğru da değil. Neden? Şimdi bir sistem kurduğunuz zaman birinden hesap sorabilmeniz lazım. Daha doğrusu birinin hesap verebilirliğinin sınırlarının net olması lazım ki o iş düzgün gitsin. Ancak mümkün olduğunca detayları belli performans kriterleri konarak taşraya devredilebilir (K2).

K3 ise desantralizasyonu aile hekimliği uygulaması özelinde şu şekilde bir yorum yapmıştır:

Aile Hekimliği çok iyi bir uygulama. Burayı yarı özel gibi düşünün. Yani bize görevi veriyor. Kendisi denetimi yapıyor. Sağlık ocağında öyle değildi. Şimdi ise “ben size diyor cari gider olarak şu kadar para veriyorum, şu kadar da maaş veriyorum”. Her şey yerinden yönetilip devlet de denetim görevini yapsa daha iyi olur. Hatta Kamu Hastane Birlikleriyle de bunu yapmak istedi (K3).

3.1.8. Profesyonel Yönetim Anlayışı

SDP ile profesyonel yönetim anlayışı gündeme gelmiştir. Program içerisinde “*hekimlerin işletme yöneticiliğinde istihdam edilmesi, hem hekime yapılan yatırımın amacı dışında kullanılmasını beraberinde getirmekte hem de deneyimsiz yöneticiler ortaya çıkarmaktadır*” ifadesi yer almaktadır (SB, 2003, s. 33). Bu ihtiyaca yönelik K6’nın değerlendirmesi şu şekildedir:

Sağlık bakanlığına bağlı hastanelerde hastane yöneticisi olabilmek için bazı şartlar getirildi. Özellikle dört yüzden fazla yataklı hastanelerde görev yapacak olan hekimlerimizin başhekim veya hastane yöneticisi olabilmeleri için yönetimle ilgili bir yüksek lisans programı (sağlık yönetimi gibi) bitirme şartı getirildi. Bu da daha profesyonel bir yönetim anlayışı benimsememize neden oldu. Bu sağlıkta dönüşümün sağladığı önemli bir avantajlardan bir tanesidir (K6).

Profesyonel yönetim anlayışına özel sektörden hizmet alımı bağlamında değinen K13’ün görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

SDP öncesi hizmet alımı yapamıyordunuz. Hasta bakıcılar, yemekhane personeli, temizlik personeli hastanenizin içinde ve kamu çalışanları. Bunlar kamu çalışanı olduğu için ve nitelik

olarak da bilinç veya farkındalıkları açısından da çok düşük. İyi çalışmayan bir personel, kamu personeli olduğu için hiçbir şey yapamıyorsunuz. Özel sektör bir tarafında mutlaka olmalı. Çünkü kamunun hantallığını arada bir sarsıyor (K13).

3.1.9. Katılımcı ve Hasta Merkezli Yönetim

Yedinci kalkınma planında ilk kez “sağlık hizmetlerinin her aşamasına toplum katılımı sağlanacaktır” ifadesi yer almaktadır (DPT, 1995). SDP ile bağlantılı olarak dokuzuncu kalkınma planında da hasta merkezli bir sağlık sisteminin oluşturulması hedefler arasında yer almıştır (DPT, 2006). Bu konuya ilişkin K6'nın görüşü şöyledir:

2000'lere gelindiğinde sağlık sistemindeki altyapı iyileştirmeleri, özel sektörün hastane işletmeciliği konusunda yapmış olduğu gelişmeler rekabeti de beraberinde getirdi. Doksanlı yıllardan sonra rekabet demek hizmetin kalitesinin iyileşmesi demektir. Çünkü daha iyisini daha kalitesini hastanın daha çok önceliklendiği, kaynakların daha etkin kullanıldığı, katılımcı ve hasta merkezli bir yönetim anlayışının yavaş yavaş kabul görmeye başlandı (K6).

3.2. Örgütlenme Boyutu

Örgütlenme boyutu örgütlenme biçimi, aile hekimliği, kamu hastane birlikleri ve şehir hastaneleri alt temalarından oluşmaktadır.

3.2.1. Örgütlenme Biçimi

SSYB kuruluşunun ardından 1925 yılında ilk çalışma programını hazırlamış ve çözülmesi gereken zorunlu sağlık sorunlarını belirlemiştir. Programda sıtma, verem, trahom, frengi ve kuduz gibi önemli hastalıklarla mücadele etmekle birlikte Bakanlığın 1948 ve 1973 yılı teşkilat yapısında da bu hastalıklarla ilgili birimler mevcuttur (SSYB, 1973, s. 38-67). 1946 yılında hazırlanan BOYMSP'de verem tesisleri, frengi savaş ve zührevi hastalıklar dispanserleri ve bulaşıcı ve salgın hastanelerinin kurulacağı belirtilmiştir (SSYB, 1946, s. 23-31). Dikey örgütlenmeye ilişkin K1, K6 ve K10'un sözleri şöyledir:

Türkiye verem ve sıtma savaş dispanserleri, frengi gibi bazı hastalıklarla uğraşmak için dikey örgütlenme dediğimiz sağlık sisteminin içerisinde çeşitli yöntemler geliştirdi (K1).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gündemde olan kronik sıtma vesaireydi. O dönemde yaygın olarak görülen hastalıklar nelerse onların giderilmesine yönelik bir şemsiye tipi örgütlenmeye başlanmış (K6).

Refik Saydam ilk başta dikey örgütlenme modelini seçti. Bu model çerçevesinde sıtmayla savaş başladı. Çünkü o dönemde çok önemli bir hastalığı (K10).

Bulaşıcı hastalıkların kontrol alınmasıyla dikey örgütlenme modelinden yatay örgütlenme modeline geçiş yapılmaya başlanmıştır. 1923 yılında hastane sayısı 86 iken, 2021'de 1.547'ye yükselmesi bu durumun ispatı olarak değerlendirilebilir (SB, 2023a; SB, 2021, s. 118). K10 ise “günümüze geldiğimizde biz dikey modelini tasvip etmiyoruz. Yani bütün kaynakların bir hastalığa yönelmesini. Çünkü bizim mücadele edeceğimiz konular çok daha geniş kapsamlı. Entegre bir sistem kullanılması gerekir” şeklinde ifade etmiştir.

3.2.2. Aile Hekimliği

2004 yılında 5258 sayılı Aile Hekimliği Kanunu çıkartılmış ve 2004'te yayınlanan 25867 sayılı kanun ile de pilot uygulaması, 15 Eylül 2005'te Düzce ilinde gerçekleştirilmiştir. Uygulama 27591 sayılı bir yönetmelik yayınlanarak, 13 Aralık 2010'da yurt genelinde yaygınlaştırılmıştır (SB, 2012, s. 108). Aile hekimliğinin sağlık ocağına kıyasla bürokrasiyi azalttığı ve özerk bir sistem olması açısından pozitif bir şekilde yorumlanmıştır. Fakat aile hekimine kişi başında ödeme yapılması ile pahalı, birey odaklı ve çevreden uzak olması olumsuz ise olumsuz eleştiriler arasındadır. Dahası, aile hekimliğinin cazip bir statü olmaması sebebiyle hekimler için geçici bir durum olduğundan söz edilmiştir. Uygulamaya dair katılımcı görüşleri aşağıdaki gibidir:

Aile hekimliği sistemi sağlık ocağına göre çok iyi bir uygulama. Sağlık ocağı döneminde kapı kol kırılrsa yazıları yazıyorduk, satın alınıyordu (K3).

Türkiye söz verdi, “aile hekimliği sistemine geçeceğim” diye. Bu hangi hükümet gelirse gelsin gerçekleşecekti. Karşılığında para alınmıştı. Hekime ödenen para ve birey hekimliği olması

sebebiyle üstelik de topluma dayalı ve çevrenin farkında olmayan son derece pahalı bir sistem (K10).

Elinde TUS kitabı var ve siz o hekimden hizmet almaya çalışıyorsunuz. Bugünkü aslında aile hekimlerine karşı o ön yargılar geçmişteki sağlık ocağı ön yargısıdır. Bugünkü aile hekimi sana hizmet etmek istiyor. Çünkü seni muayene ederse sana daha fazla gelir elde edecek (K13).

3.2.3. Kamu Hastane Birlikleri

2011’de 663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kaynakların etkili ve verimli kullanılması amacıyla sağlık kurumları (2. ve 3. basamak), il düzeyinde işletilmesi için Kamu Hastaneleri Birlikleri (KHB) kurulmuştur (663 KHK, 2011). Ancak 2017’de çok başlılığın olduğu, verimliliğin düştüğü ve gelişimin yavaşlaması nedeniyle 694 sayılı KHK ile birlikler kapatılmıştır (694 Sayılı KHK, 2017). KHB’nin doğrudan SB’ye bağlı olması ve sağlıkla ilgili iş ve işlemlerin valilik üzerinde ilerlememesi de bir sorun teşkil ettiği görülmüştür. KHB’ye dair K2’nin ifadeleri şu şekildedir:

Hastaneler genel sekreterliklere bağlanmıştı. Bence çok iyi bir yarı otonom sistem kurmuştuk. Bu sisteme en çok valiler karşı çıkmıştı. Diyorlardı ki “benim haberim olmadan bir personel bir yerden bir yere gidiyor”. Valinin ne ihtiyacı varmış? Bir ebenin bir hastaneden başka bir hastaneye gitmesinin (K2).

Ancak bu uygulama ilişkin K6, “*en azından sağlık yöneticiliğinin önemli bir alan olduğu hissedildi*”ğini ve sağlık yönetiminin sadece imza atmaktan ve bir iki saatlik bir iş olmadığını farkına varıldığını dile getirmiştir.

3.2.4. Şehir Hastaneleri

Yatay örgütlenmenin en büyük örneği şehir hastanelerinin olduğu söylenebilir. 2005’te 5396 sayılı kanun ile 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanununa ek bir madde eklenmesi ve 2006’da ise 10655 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla yönetmelik çıkarılarak kamu özel ortaklığı modelinin yasal altyapısı oluşturulmuştur (10655 Sayılı Yönetmelik, 2006). Şehir hastanelerinin hizmet kültürünü değiştirdiği, iyi ve kaliteli hizmet ve kriz dönemlerinde de işlevsel olmasından dolayı olumsuz eleştirilerin azaldığının altı çizilmiştir. Ancak şehir hastanesiyle hizmetlerin tek bir noktada toplanması her şehrin yapısına uygun olmadığı ve hastanenin fonksiyonelliğine dair soru işaretleri vardır. Şehir hastanelerine yönelik K1, K2 ve K4’ün görüşleri şu şekildedir:

Isparta özelinde baktığımız zaman iyi, hızlı ve kaliteli hizmet veriyor ama bir hasta açısından Ankara’daki şehir hastanesi bu kadar fonksiyonel mi? Ondan emin değilim. Şu an şehir hastanesi bana göre tıptan daha iyi hizmet veriyor. Pandemi dönemi nedeniyle şehir hastanelerine yönelik eleştiriler biraz azaldı (K1).

Kamu özel ortaklığı ile hastanelerde hizmet kültürünü zenginleştirdik (K2).

Özellikle pandemide ve depremde işe yaradı aslında. Şehir hastanelerinin iyi olduğunu kabul ediyoruz ama sadece maliyeti kötü. Genele bakıyorsun orayı boşalt, burayı boşalt, hepsini aynı yere koy. Mesela Ankara’dakinin yeri iyi değil (K4).

3.3. Hizmet Sunumu Boyutu

Hizmet sunumu boyutu insan kıymetleri, özel muayenehane, sağlık kurumlarının parçalı yapısı, acil sağlık hizmetleri, sağlık hizmetlerinin aşırı kullanımı, hastanede rehin kalma, dijitalleşme ve sağlık turizmi alt temalarına ayrılmıştır.

3.3.1. İnsan Kıymetleri

Cumhuriyet’in ilk kurulduğu yıllarda sağlık personeli sayısı oldukça azdı. 1923 yılında Meclis Açış konuşmasında Gazi Mustafa Kemal Atatürk, “*ülkenin ihtiyacını karşılamaktan uzak olan bu sayıların bu yıl kısmen memleketin uzak yerlerinde doktor maaşlarının artırılması, kısmen askeri doktorların bir kısmının terhis ve çalıştırılmaları yoluyla çoğaltılması ve aynı zamanda okuldan çıkacak doktorlarımıza mecburi hizmet yüklenmesi*”nden bahsetmiştir (TBMM, 1923, s. 2). Yıllara göre göre sağlık personeli sayısı Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. 1923-2021 Yılı Arası Sağlık Personeli Sayısı

Yıl	Hekim	Hemşire	Ebe
1923	554	4	136
1930	1.182	202	400
1940	2.387	405	616
1950	6.895	721	1.285
1960	8.214	1.658	3.219
1970	13.843	8.796	11.321
1980	27.241	26.880	15.880
1990	50.639	44.984	30.415
2000	85.117	71.600	41.590
2010	123.447	114.772	50.343
2020	171.259	227.292	59.040
2021	183.569	232.442	57.908

Kaynak: (SB, 2023a; SB, 2004a, s. 38; SB, 2010a, s. 77; SB, 2020, s. 210; SB, 2021, s. 213).

Tablo 2'ye göre zamanla sağlık çalışanlarının sayısı arttığı görülmektedir. K6, "Türkiye, Kurtuluş Savaşı'na hekim ve tıp fakültesi öğrencileri de katıldığı için sağlık çalışanı açısından zor durumdaydı" olarak açıklamıştır. Bu sorun aynı zamanda kültürümüzden de kaynaklanmaktadır. K10, "sağlık memurluğu mesleğini Refik Saydam Türkiye için uyumlamıştır. Çünkü Türkiye'de kızlar okutulmadığı için erkeklere hemşirelerin eğitimi gibi bir eğitim verilmiştir. Türkiye'ye özgüdür, yurt dışında yoktur. Kültürümüze yaşayış şeklimize yönelik böyle bir çözüm bulmuştur". Ayrıca, sağlık hizmeti sunumunda askerde sıhhiye olan ve halk tarafından sağlık personeli gibi algılanan kişilerin rol aldığı tespit edilmiştir. K1, K7 ve K8'in görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

Benim babam askerde sıhhiyeymiş. Millet ona iğne yaptırmaya gelirdi ama halen bizim oralarda enjeksiyon yapan, yetkisiz insanlar var. Eğitim almış ya da kendi becerisini geliştirmiş insanlar var (K1).

İğne yapan birisi var, kaynatıyor iğneyi ya da askerde öğrenmiş iğne yapmasını. O sıhhiye olarak işi yapıyor. Bizim köyde bir Uğur amcanın elinde bir kerpeteni vardı. Dışın ağrıdığı zaman ona giderdin (K7).

Hanım bildiğimiz yaşlı bir teyzeyi getirtip evde doğum yaptı (K8).

Fakat K9, "yüz bin nüfusa düşen hekim, hemşire sayımız çok düşük", K10 "son derece az sayıda hekim ve yardımcı sağlık personeli var" ve K6, "belki bölge arası dengesiz dağılım var halen, çalışanlar büyük şehirlerde toplanmış durumda" biçimde insan kıymetlerinin sayıca az olduğu ve dağılım bakımından dengesiz oluşunu dile getirmiştir. İnsan kıymetleri açısından büyük sorunlardan birisi de sağlık personelinin yurt içinde özel sektöre ve de yurt dışına göç etmesidir. K1, K4 ve K6'nın görüşleri şu şekildedir:

Hekim göçü konusunda son zamanlarda bir tartışma var. O da bir sorun gibi duruyor (K1).

Hekim göçüyor. Hem dışa hem de içeriye yani kamudan özele doğru (K4).

Yetenekli hekimlerimize yurt dışından, yetenekli hemşirelerimize vesaire gibi meslek grupları da yurt dışına gidişle ilgili bir sorunumuz var (K6).

3.3.2. Özel Muayenehane

Sağlık çalışanının sayıca yetersiz oluşu, hastaların kamuda çalışan hekime ulaşmak için ilk olarak onun özel muayenehanesi gitmek durumunda kalıyordu. Özel muayenehaneden hizmet almak için ise hastaların gelir durumunun iyi olması gerekiyordu. Özel muayenehaneciliğe dair K7, K8 ve K9'un ifadeleri şu şekildedir:

Zaten bir soygundu. Hastaneye gidiyorsunuz. "Özel muayenehaneme gel" diyor doktor. Mecburdun gitmeye. Paran olmasa bile bulacaksın, gideceksin. Muayeneye geldin, hastanede söylediği aynı şeyi orada da söylüyor (K7).

Çocuğa hastanede bakmadı. Muayenesine gittik, pazarlığa oturduk, parasını verdik sonra hastanede hem ameliyat etti hem de uzunca bir süre yatış yaptık ama muayenehanesine gitmesek bakmayacaktı. Devletin doktoru idi sözde ama parasız hiç işlem yapmıyordu. Bıçak parası diye yüklüce para alıyordu (K8).

Eğer siz gidip doktorun özel muayenehanesinde muayene ücretinizi yatırırırsanız hastanede çok rahat hizmet alıyordunuz. Birinci sınıf hasta oluyordunuz ama doğrudan hastaneye gidiyorsanız o zaman ikinci sınıf veya üçüncü sınıf hasta muamelesi görüyordunuz (K9).

1978’de çıkarılan Sağlık Personelinin Tam Süre Çalışma Esaslarına Dair Kanunu çerçevesinde çalışan bir hekimin serbest ve özel herhangi bir müessesede maaşlı, ücretli veya sözleşmeli çalışamayacağı belirtilmiştir (2162 Sayılı Kanun, 1978). Ancak bu yasa etkili olmadığı gerekçesiyle 1980 yılında mülga edilmiştir. 2010 yılına gelindiğinde ise Üniversite ve Sağlık Personelinin Tam Gün Çalışmasına ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile hekimlerin kamuda görev yapmasını sağlayacak düzenlemelere yer verilmiştir (5947 sayılı Kanun, 2010).

3.3.3. Sağlık Kurumlarının Parçalı Yapısı

Milli Sağlık Programı ve Sağlık Bankası Hakkında Etüdler (Uz, 1954, s. 13) isimli dokümanda “*dağınık halde bulunan sağlık hizmeti kuruluşlarının (başlıca devlet demiryolları, belediyeler, maarif vekâleti, işçi sigortaları) ayrı ayrı birer idare ve maaş sistemine tabii olmaları yüzünden birçok sosyal, sağlık ve idari zorluklar ortaya çıktığı*” dile getirilmiştir. Bu ifadeden standartlaşmanın gerekliliği anlaşılmaktadır. Bu konuya dair K2, K3 ve K6’nın görüşleri aşağıdaki gibidir:

Parçalı yapı vardı. Ortadan kaldırdık. Şimdi vatandaşlarımız devletin bütün hastanelerine gidebilir. Bu müthiş bir dönüşümdü. Tabii kolay bir iş de değildi. Yıllarca SSK kültürü olan bir işçinin gittiği hastaneleri alıp bambaşka bir kültüre taşımanız lazım. Bu birleştirmeyi yaptığımızda sancılı bir dönemdi ama başarabildik (K2).

SSK hastaneleri ayırdı. Sigortalılar açısından bir devrimdir. Bakanlığa bağlandı. Çok iyi sonuç verdi. Başarılı yapıldı (K3).

SSK’lı hastalar, SSK hastanesi dışında başka bir hastaneye gidemiyordu (K6).

19 Ocak 2005 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan Bazı Kamu Kurum ve Kuruluşlarına Ait Sağlık Birimlerinin Sağlık Bakanlığına Devredilmesine Dair Kanun ile sağlıktaki parçalı yapı sona erdirilmiştir (5283 Sayılı Kanun, 2005).

3.3.4. Acil Sağlık Hizmetleri

Sadece sağlık kurum ve kuruluşlarındaki hizmetinde değil, ambulans ile hasta taşınmasında zorlukların yaşandığını bulunmuştur. K2, K5 ve K9’un ifadeleri şöyledir:

Acil sistemindeki hizmet eden ambulans sayımız yedi yüzün altındaydı. Şu anda altı bine yakın ambulans var (K2).

112 acil sağlık sistemi yoktu. Devlet hastanesinin ambulansı kalp krizi, trafik kazası ve doğum dâhil ücret yatmadan kontak açmazdı. Başhekimliğin kesin emriydi (K5).

112 acil sağlık sistemi bu kadar iyi değildi. Mesela bir acil hastanız vardı. Ambulans var ama benzini yoktu. Siz benzinini koysanız hastanızı bir başka hastaneye götürebiliyordunuz (K9).

Acil sağlık hizmetlerinde 2002’de 618 ambulans var iken, 2021’de bu sayı 5.801’e yükselmiş ve aynı zamanda ambulansların kar paletli, yoğun bakım & obez ve helikopter gibi çeşitleri geliştirilmiştir (SB, 2021, s. 264-267). Bu gelişmeyi K2, “*Türkiye’de biz sağlıktaki dönüşümle tamamen ücretsiz ve mükemmel bir taşıma sistemi kurduk*” ve K7, “*şu anda mesela açıyorsun anında ambulans geliyor. Sen burada düştüğün zaman on dakika içerisinde ambulans geliyor*” şeklinde dile getirmiştir.

3.3.5. Sağlık Hizmetlerinin Aşırı Kullanımı

SDP ile beraber vatandaşların hem devlet hem de özel hastanelerden yararlanabilmesi pozitif bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu programla birlikte sağlık hizmeti aşırı kullanılmaya başlanmıştır. 2002 yılında hekime müracaat sayısı yaklaşık 209 milyon iken, 2021 yılında ise 675 milyondan fazladır (SB, 2021, s. 152).

Katılımcılar bu durumu “*aciller bile poliklinik gibi kullanıyor*” (K3), “*tıp fakültesine, sağlık ocağına gidiyorsun özellikle pazartesi günleri hınca hınç oluyor*” (K4) şeklinde izah etmiştir. Sağlık kurumlarındaki söz konusu yoğunluk randevu sorunlarına yol açmış ve muayene süresini kısaltmıştır. K9, “*beş kişi hekim odasına alınmaktan hekim odasına beş dakika girebilme hakkına sahip olduğum sistem içerisindeki bütün dönüşümü bana getirisi bu*” olarak yorumlamıştır. Hizmete erişim problemi ise özel sektöre yönelimi artırmış ve K1, “*aile hekimliğine ve kamu hastanelerinin kalitesi ve işlem hızı, özel hastanelerin gerisinde kalınca bu da sağlıkta eşitsizliklere sebep oluyor. Şu an daha çok parası olanlar daha iyi hizmet alabiliyor ve özel hastanelere gidebiliyor*” ve K10, “*ikinci basamakta randevu alınmıyor. Hasta, özel hastaneye gitmek zorunda kalıyor*” şeklinde yorumlamıştır.

3.3.6. Hastanede Rehin Kalma

Hizmet sunumu konusunda ödeme gücü sebebiyle hastalar hastanede rehin kalmaktaydı. Konuya ilişkin K7, K8 ve K13’ün değerlendirmeleri aşağıda sunulmuştur:

Hastalar hastanede rehin kalırdı. O rehin kalma olayları Özal’ı biraz yıprattı. Bu rehin dönemi Tayyip Erdoğan’a kadar devam etti (K7).

Rehin olayları çok kötüydü günümüzde bu mümkün değil (K8).

Rehinler tabii kalıyor. Mesela ücretli olup da hasta senet imzalıyor. “Hastamı çıkarmam lazım ama ödeyemeyeceğim” diyor. Senet imzalatıyorsunuz hasta sahibine ve o senedin karşılığında hasta yakınının ödemesi yapması gerekiyordu (K13).

2002 yılında yeni hükümetin göreve başlamasıyla 26 Kasım’da 119 sayılı genelge ile hizmet bedelini karşılayamayan hastaların rehin veya cenazelerin alıkonulmamasına karar verilmiştir (SB, 2004b).

3.3.7. Dijitalleşme

SDP öncesindeki dijital imkânsızlık, sağlıkla ilgili verilerin hem toplanmasını hem de değerlendirilmesini zorlaştırmıştır. 1990’lı yıllarda yaşanan bir duruma ilişkin K13 şu şekilde bir yorum yapmıştır:

Mesela dört geben varsa on dört gebe yazıyordum, dört 0-1 yaş grubu çocuğum varsa kırk yazıyordum. Bu da istatistiklerin allak bullak olmasına neden oluyordu. Yedekte malzeme tutabilmem için sayı çok yüksek gösteriyorum. Mesela ülke olarak iki milyon sekiz yüz gebe yazmışız. Ertesi yıl bakıyorsunuz. İki milyon sekiz yüz gebe doğum yapmalı, bakıyorsunuz yok. Doğum yapmamışlar. O zaman ne yapıyorsunuz? Gebe sayısından canlı doğumu düşüyorsunuz, diğerlerine ölü doğum yazıyorsunuz. Bu da anne bebek ölüm istatistiklerinizi inanılmaz yüksek gösteriyor (K13).

SDP, sağlık hizmetlerinde dijitalleşmeyi başlatmış ve ivme kazandırmıştır. Türkiye ilaç ve ürün, kişisel sağlık bilgilerinin takibi, merkezi hastane randevu sistemi, e-Nabız gibi 37 sağlık ve sağlıkla ilişkili sistem ve uygulamaya sahiptir (Birinci, 2022, s. 332). Sağlıkta dijitalleşme adımları K1, K2 ve K13 tarafından da pozitif bir gelişme olarak değerlendirilmiş ve bu sistem ve uygulamaların yurt dışında da takdir edildiğinden bahsetmiştir:

Recep Akdağ döneminin ve sonrasında Türkiye'nin sağlık sistemindeki en büyük başarısı dijitalizasyon. Bu konuda, Türkiye belki Avrupa'nın daha önündedir diye tahmin ediyorum (K1).

Biliyorsunuz ilaç takip sistemimiz var. Sistemimize, bütün dünya gıptayla bakıyor şu anda. Arkadaşlar toplantılara gittiğinde Türkiye büyük takdir alıyor (K2).

Hangi eczane nöbetçiye etiketler değiştirilirdi. Bugün ilaç takip sistemiyle, karekod takip sistemiyle ilaçlar üzerinde herhangi bir şekilde etiket değişimi yapamıyorsunuz (K13).

3.3.8. Sağlık Turizmi

Sağlık turizmi başlığında K6, “*sağlık turizmi geçmişte bizim özellikle ileri tanı gerektiren pahalı teknolojik hizmetlere ihtiyaç duyulan alanlarda 2000’li, 2015’li yıllardan sonra bu iş tersine döndü. Biz gelişmiş ülkelerden artık hasta kabul etmeye başladık*” ifadesiyle bir dönüşümün yaşandığını vurgulamıştır. SB, ilk kez 2010-2014 Stratejik Plan dokümanında “*sağlık hizmeti sunumunda Türkiye’yi bölgesinde cazibe merkezi haline getirmek*” biçiminde bir hedef belirlemiştir (SB, 2010b, s. 80). Ancak K1, “*sağlık turizmi çok abartıldı ama iyi işlemedi. Sistemde birçok mevzuat boşluğu var. Devlet bu alana önem verir gibi görünmesine rağmen altyapısını tam iyi çizemedi*” şeklinde bir mevzuat ve altyapı probleminden bahsetmiştir. Konuya ilişkin diğer bir eleştiri ise

“herhangi bir alanda biz eğer hekim eksiği çekiyorsak o alanda sağlık turizmi gelişsin diye ipin ucunu bırakamayız. Sağlık turizmi gelişir ama vatandaşımıza hizmet edemez hale geliyoruz. Yani sağlık turizmi vatandaşa verilebilen hizmetten sonra düşünülmesi gereken bir şey” (K2). Başka bir deyişle, sağlık hizmeti sunumunun öncelikle kendi vatandaşına sonrasında ise yurt dışından gelenlere verilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

3.4. Finansman Boyutu

Finansman boyutu sağlığa ayrılan pay, sosyal güvence, tamamlayıcı sağlık sigortası, özel hastane, ahlaki tehlike, performansa dayalı ek ödeme sistemi, referans ilaç fiyatı uygulaması, global bütçe, SUT, katastrofik harcama, cepten ödemeler ve başkasının karnesini kullanma alt temalarından oluşmaktadır.

Sağlık sistemlerinin sürdürülebilirliğinde önemli noktalardan biri işin finansman boyutudur. Türkiye'nin geçen yüzyıllık süreç içerisinde farklı finansman modelleri denediği görülmektedir. Son elli yıla tanıklık eden K4, sosyal devlet anlayışına dair değerlendirmesini şu şekilde yapmıştır:

Altmışlı yıllarda Nusret Fişek, sağlık ücretsiz ama kaliteli olsun dedi. Yani hem iyi olsun hem ücretsiz olsun. Bunun olurluğu da var olmayışları da var. Hani işin içerisinde bir kapital koymadıktan sonra acaba konfor çok çok iyi olur mu? Olmaz mı? Yani olabiliyor muydu dürüstçe konuşmak gerekirse hayır (K4).

Türkiye'nin sosyal bir devlet olmasına rağmen sağlıkta bu durumun aksi yönünde olduğuna dair eleştiri yapan K10'nun açıklamaları şu şekildedir:

Şu anda hasta özel hastaneye gitmek zorunda kalıyor. Bu şu demektir. Parası olan daha kaliteli sağlık hizmeti alacak. Ama biz sosyal bir devletiz. Anayasamızda öyle yazıyor. Eğitim, sağlık, hizmetleri ücretsiz olmalı bizim ülkemizde ve vatandaşına eşit şartlarda sunulmalı. Ancak geldiğiniz noktada parası olan en lüks hastaneye gidip beş yıldızlı otel hizmeti alarak ameliyatını oluyor (K10).

3.4.1. Sağlığa Ayrılan Pay

Katılımcıların dile getirdiği ve çeşitli dokümanlarda ifade edilen finansmana dair boyutlardan biri sağlığa ayrılan payın az olduğu yönündedir. Nitekim aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere sağlığa ayrılan pay %1,43 ile %6,63 arasında değişmektedir. %6'lık pay ise son iki yıldır söz konusudur. Bu oranlar diğer ülkelerle kıyaslandığında çok düşük kalmaktadır.

Tablo 3. 1980-2002 Yılları Arası Sağlık Harcamaları ve Bütçelerine İlişkin Veriler

Yıl	SB Bütçesi	Payı (%)	Yıl	SB Bütçesi	Bütçe İçindeki Payı	Yıl	SB Bütçesi	Payı (%)
1923	3.038.000	2,24	1957	176.141.510	4,25	1991	4.433.762	4,04
1924	2.968.331	1,92	1958	188.122.045	4,07	1992	9.783.005	4,7
1925	4.860.205	2,45	1959	252.239.685	4,05	1993	18.073.981	4,52
1926	3.649.005	1,74	1960	352.012.029	4,61	1994	30.463.327	3,69
1927	3.203.400	1,43	1961	393.018.108	4,35	1995	48.741.551	3,63
1928	3.396.553	1,36	1962	445.230.472	4,25	1996	98.064.401	2,76
1929	4.395.678	1,72	1963	511.246.272	4,07	1997	204.499.276	3,21
1930	4.502.216	1,75	1964	550.715.309	3,93	1998	390.791.701	2,64
1931	3.721.043	1,7	1965	590.950.691	3,89	1999	663.123.501	2,43
1932	3.501.884	1,75	1966	663.839.191	3,76	2000	1.059.855.001	2,26
1933	4.196.884	2,07	1967	771.914.191	3,9	2001	1.280.660.000	2,64
1934	4.742.884	2,18	1968	855.623.528	3,79	2002	2.345.447.691	2,39
1935	4.820.587	2,06	1969	912.124.875	3,42	2003	3.570.054.000	2,56
1936	5.458.180	2,16	1970	888.080.601	2,97	2004	4.787.751.000	3,04
1937	6.498.737	2,3	1971	1.696.730.089	3,23	2005	5.462.974.750	3,5

Yıl	SB Bütçesi	Payı (%)	Yıl	SB Bütçesi	Bütçe İçindeki Payı	Yıl	SB Bütçesi	Payı (%)
1938	7.901.780	2,55	1972	2.158.030.830	4,15	2006	7.477.471	4,29
1939	8.471.000	2,48	1973	2.543.312.195	4,04	2007	6.581.455	3,21
1940	8.179.424	2,31	1974	3.406.100.000	4,06	2008	10.828.070	4,87
1941	11.969.424	2,96	1975	3.815.200.000	3,48	2009	12.454.024	4,81
1942	14.991.832	2,84	1976	5.338.900.000	3,4	2010	13.942.196	4,86
1943	15.474.588	2,33	1977	6.505.500.000	2,71	2011	17.241.263	5,52
1944	21.146.389	1,79	1978	7.894.800.000	2,82	2012	14.357.938	4,09
1945	17.907.024	2,37	1979	17.529.600.000	4,13	2013	16.687.437	4,13
1946	32.791.707	2,62	1980	31.822.600.000	4,05	2014	18.432.918	4,22
1947	42.007.455	2,82	1981	55.431,9	3,56	2015	20.124.498	4,26
1948	47.718.377	2,85	1982	50.098,4	2,78	2016	25.275.105	4,43
1949	52.555.908	2,97	1983	75.226,8	2,89	2017	31.969.457	4,96
1950	56.721.916	2,98	1984	100.106,5	3,05	2018	37.571.386	4,93
1951	59.190.191	2,86	1985	137.462	2,48	2019	48.232.147	5,08
1952	71.876.307	3,43	1986	193.763	2,46	2020	58.875.829	5,44
1953	88.952.789	3,52	1987	304.420	2,53	2021	77.615.519	5,84
1954	106.493.179	4,47	1988	564.990	2,62	2022	116.037.461	6,63
1955	133.558.881	4,36	1989	898.995	2,62	2023	293.368.547	6,56
1956	155.896.296	4,53	1990	2.633.217	3,92			

Kaynak: (1994-2018 verileri Hazine ve Maliye Bakanlığı; 2019-2023 verileri ilgili yıllara ait Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu verileri).

Bu duruma ilişkin K1, K4 ve K9'un ifadeleri de aşağıda verilmiştir

Biz sağlığa çok az para harcayan bir ülkeyiz. Yani biz sağlığa biraz daha para harcamalıyız. Bazılarının söylediği gibi sağlıkta dönüşüm harcamaları aldı başını. Yok, böyle bir şey (K1).

Gayri safi yurt içi hasıladan sağlığa ayrılan payda OECD ülkeleri içinde en az harcayan biziz. Amerika %17'sini harcıyor. Biz yüzde dördünü harcıyoruz. Böyle olmaz yani (K4).

Sağlığa harcanan para çok arttı, reel olarak da arttı ama gayrisafi yurtiçi hasılaya göre artmadı. Bütün geçmiş zamanı taradığımızda gayrisafi yurtiçi hasılanın %3,5-5 arasında ayrılan pay (K9).

3.4.2. Sosyal Güvence

Bu başlık, genel sağlık sigortası (GSS) öncesi ve sonrası olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır.

3.4.2.1. GSS Öncesi

BOYMSP (SSYB, 1946, s. 52) içerisinde sağlık ihtiyaçlarının çokluğu karşısında sağlığa ayrılan payın yetersizliği sebebiyle başka dünyada uygulanan hastalık sigortaları uygulamasına geçilmesi planlanmıştır. Ayrıca plan içerisinde yer verilen hedeflere ulaşılması için gerekli paranın kaynağı olarak Sağlık Sandığı kurulması ve 250 milyon sermayeli Milli Sağlık Bankası kurulması önerilmiştir (SSYB, 1946, s. 6-7). Ancak hayata geçirilememiştir. Kalkınma planları içerisinde de yer yer sosyal güvenlik adına hedeflere yer verilmiştir. Birinci kalkınma planında "herkes için ihtiyarlık ve sağlık sigortalarını kapsayan genel bir sosyal güvenlik düzeni kurulacaktır." ifadesi ile sosyal devlet anlayışı gereği genel bir sağlık ve sosyal sigorta kurulması planlanmıştır (DPT, 1963). Benzer ifadeler beşinci, altıncı ve yedinci kalkınma planlarında da yer almıştır (DPT, 1984; DPT, 1989; DPT, 1995). Sekizinci kalkınma planı (DPT, 2000) içerisinde ise sağlık hizmet sunumu ve finansmanını birbirinden ayıran herkesi kapsayıcı bir sigorta planlanmıştır. Bu hedef, SDP ile hayata geçirilmiştir.

GSS öncesinden SSK, BAĞ-KUR ve Emekli Sandığı ana kurumlar olup çok çeşitli küçük sosyal güvenlik yapıları mevcut idi. Ayrıca 1993 yılında yoksul bireyler için Yeşil Kart uygulaması başlamıştır (SB, 2003). Bu konuya ilişkin K1, K5 ve K13'ün değerlendirmeleri aşağıdaki gibidir:

Yeşil kart dediğimiz bir uygulama hatırlıyorum. Sigorta herkesi kapsamıyor. Çünkü SSK, emekli sandığı ve BAĞ-KUR var. Parası olan özel hekime ya da özel hastanelere gidiyor veya yurt dışına gidiyordu (K1).

Sağlık hizmeti kapsamı açısından yeşil kartın dar bir kapsamı vardı. SSK'nın kapsamı da dardı. Yani bütün ilaçları ya da bütün tedavileri kapsamıyordu kötüydü (K5).

Hasta içeriye girdiğinde ilk sorduğunuz şey, “neyin var?” ama “hastalık olarak neyin var?” değil Hasta hangi sosyal güvenceye tabi? Tedavi sürecini şekillendiren en önemli husus buydu (K13).

3.4.2.2. GSS Sonrası

SDP ile vatandaşların ödeme gücü nispetinde katkıda bulunacakları ve ihtiyaçları ölçüsünde de hizmetlerden yararlanabilecekleri herkesi kapsayan bir sigorta modeli oluşturulacağı belirtilmiştir (SB, 2003, s. 27). 1947 yılında BOYMSP planında yer almaya başlayan bu model 2006 yılında var olan sosyal sigortaların SGK bünyesinde birleştirilmesi ve GSS kurulması ile hayata geçirilmiştir. Bu gelişmeye ilişkin K2, K5, K6 ve K8'in değerlendirmeleri aşağıda verilmiştir:

2002'de işin finansman tarafında parçalı bir sigortacılık yapısı her sigortanın ayrı ayrı vatandaş grubuna ayrı bir emniyet paketiyle hizmet etmesi gibi aşırı fragmande, parçalı, adaletsiz finansman tarafı vardı. Genellikle de vatandaşı piyasaya gitmeye mecbur bırakan bir yapı vardı. Finansman açısından genel sağlık sigortasıyla bu durum düzeltildi. Sosyal adaletçi bir yaklaşım benimsendi (K2).

Türkiye kadar zengin bir teminat paketi olan çok az ülke vardır. Sağlıkta dönüşümün getirdiği en önemli hususlardan biri budur. Birçok ülke göz muayenesini, gözlüğü, sigorta kapsamının içine koymuyor. Ya da bazı ülkeler ağız diş sağlığı hizmetlerini kapsam içine koymuş değiller. Zengin ülkeler bunlar (K5).

Gerek çalışmakta olan bireyler olsun gerek çalışmayan gelir düzeyi düşük olanlar olsun herkes genel sağlık sigortası kapsamına alındı. (K6).

3.4.3. Tamamlayıcı Sağlık Sigortası

Sekizinci beş yıllık kalkınma planı (DPT, 2000) içerisinde ilk kez sağlık sigortasının özelleştirilmesi için çalışılacağı belirtilmiştir. SDP ile ise “*Genel Sağlık Sigortası'nın kurulması yanında özel sağlık sigortasının da gelişimi desteklenecek, özel sigortaların tamamlayıcı bir rol ile sistemde bulunmaları sağlanacaktır*” ifadesi ile tamamlayıcı sigortaya yeni dönemde de yer verilmiştir (SDP, 2003, s. 28). Onuncu ve on birinci kalkınma planları içerisinde de bu husus belirtilmiştir (DPT, 2013; Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2019). Konuya dair K2'nin değerlendirmesi ve önerisi aşağıda verilmiştir:

Tamamlayıcı sigorta var şu anda. Sosyal Güvenlik Kurumu ile anlaşmalı özel hastaneye giden kişi tamamlayıcı sigortası varsa sözleşme gereği hastanede tam olarak istifa edebiliyor güya. Teorisi böyle. Pratikte çalışmıyor büyük ölçüde. Bir hastalığınız varsa sizi sistemin dışında tutmaya çalışıyorlar. Böyle yürümez. Onlar kendi açılardan haklı olabilirler. Ama para alışverişi olmayan bir hizmet modeline geçmemiz lazım. Orada da önerim tamamlayıcı kamu sigortası kurulmasıdır (K2).

3.4.4. Özel Hastane

Beşinci kalkınma planı içerisinde (DPT, 1984) özel sağlık müesseseleri ve hastaneleri teşvik edilmiştir. Ayrıca hizmet sunumu karşılığı talep ettikleri ücretlerin serbest bırakılması için hedef ve politikalar belirlenmiştir. Yedinci ve dokuzuncu planlarda da özel kesim özendirilmiş ve yatırımları destekleneceği belirtilmiştir (DPT, 1995; DPT, 2006) SDP ile özel sektöre de hizmet ağında yer verilmiştir. Bu şekilde özel sektör imkânları ile hizmet yarışına girilmesi hedeflenmiştir (SB, 2003, s. 30). Özel sektörün piyasa var olması ile rekabet, kaliteli hizmet, profesyonel yönetim anlayışı gibi pek çok konuda sağlık sistemine katkıları olmuştur. Ancak son zamanlarda eleştirildiği noktalar da bulunmaktadır. Bu iki durumu K1, K2 ve K10 şu şekilde yorumlamıştır:

Özel sektörde fark alma ortaya çıktıkça yine zenginle fakir arasındaki doğal eşitsizlikler baş gösterdi. 2000 sonrası yıllarda sanki böyle bir eşitsizlik yoktu ama şu an özele gittiğin zaman uzmanlığın ve hastanenin türüne bağlı olarak fark alıyorlar (K1).

Hizmet sunumunda epeyce bir zamandan beri özel sektör belli alanlarda dominant hale geldi. Sağlıkta dönüşümün başlarında böyle değildi. Süreç biraz bu tarafa doğru sürükledi. Özel sektörün hizmet sunumunda dominant hale geldiği hiçbir yerde daha sağlıklı bir hizmet vereceğine inanmıyorum (K2).

Özel hastaneye gittiğinizde biz hekim iken sorgulamak durumunda kalıyoruz. Gerçekten bu operasyon gerekli mi? Yoksa o özel hastane gelirlerini artırma derdinde mi insanın bunu düşünmemesi lazım (K10).

3.4.5. Ahlaki Tehlike

Genel sağlık sigortası ile herkesin her türlü sağlık hizmetine ve kuruluşuna daha rahat erişebildiği bir süreç başlamıştır. Bu durum zamanla literatürde ahlaki tehlike olarak tanımlanan sorunu ortaya çıkarmıştır. Ahlaki tehlike kişinin sosyal güvencesine dayanarak sağlık hizmeti talebinde aşırıya kaçması durumu olarak belirtilebilir. Bu soruna ilişkin K11, “iki güne bir hastaneye gidenler var. Her gün gidenler var. Duyuyorum ben bunu. Neymiş? Doğal hakkıymış. Gidebilirmiş.” İfadeleri ile toplumun bakış açısını dile getirmiştir. K3, K4 ve K7'nin bu hususa dair görüşleri aşağıda verilmiştir:

İlaç israfı falan çok var şu an. Bir de insanımızda bedavaysa alalım götürelim var. Bir ara lazım olur şeklinde. İnsanlar para vermediği şeyin de kıymetini bilmiyor. Geçmişle kıyaslayınca kıtlıktan israfa dönüş (K3).

Normalde talep etmesi gerekmeyen sağlık hizmetlerini de talep ediyor. Aşırı sağlık hizmet talebini arttıran bütün finansmanı aslında sigortacılık mevzusu da biraz sanki bunu tetikliyor. Halkın bütünü koruma altına alınması güzel ama öbür taraftan da bu kullanımı arttıran bir şey oluyor (K4).

Bugün hükümet iyi niyetli olarak rahatlığı, ücretsiz tedaviyi erişimi insanlara verdi. İnsanımız bu kolaylıklardan dolayı hemen koşuyor. Sağlık hizmeti para benden çıkmıyor diye istismar ediyor (K7).

3.4.6. Performansa Dayalı Ek Ödeme Sistemi

Bu sistem SDP içerisinde çok tartışılan, eleştirilen uygulamalar arasında yer almıştır. Çalışma kapsamında katılımcıların tamamına yakını da bu konuda görüşlerini dile getirmişlerdir. Bu ödeme sistemine olumlu yönden bakan K13 kendi deneyiminden hareketle “sağlık çalışanları açısından bakarsan 1990'larda performans yok. Herhangi bir şekilde bir motivasyon kaynağınız yok. Gelen her hasta sizin için iş yükü. Dolayısıyla da zor, kötü vakaları paslamaya çalışıyorsunuz. Niye paslıyor? Çünkü iş yükü. Ama bugün vakaya müdahale ederse onun karşılığını alıyor. Bu anlamda performans ödeme sisteminin faydaları var.” demiştir. K1 ise rekabeti ve beraberinde kaliteyi getirdiğini şu şekilde yorumlamıştır:

Özel hastane ile devlet hastanesi bu performansa dair ek ödeme sistemi de devrede olduğu için rekabet eder hale geldi. İnsanlar soruyor ben özele mi gitsem? Yoksa Gülkent Devlet Hastanesi'ne mi gitsem? Ya da üniversite hastanesine mi gitsem? Bunlar iyi ve bütün hastaneler belli bir kalitenin üstüne çıktı (K1).

Ödeme sisteminin dezavantajlarını K1, K6 ve K10 şu şekilde belirtmişlerdir:

Performansa dayalı ekonomi sistemi hastalar açısından birazcık iyi olmuş gibi ama hastaların hissetmediği noktalarda kötü oldu. Onlara daha az zaman ayırma gerekse sağlık hizmeti kullandırtma gibi problemler ortaya çıkardı. Hala öyle. Türkiye bu geri ödeme sistemleri konusunda tam böyle ideal bir noktayı bulmuş değil (K1).

Bu sistem bazı hizmetlerde gereksiz kullanımı yöneltti, arttırdı. Ayrıca bazı meslek grupları arasında ister istemez adaletsiz ve dengesiz bir performans ödemesi nedeniyle personel arasında huzursuzluk yarattı gibi bazı sorunlar çıkardı. Bunların daha adil, daha objektif kriterlere göre belirlenmesinde yarar var (K6).

Performans sistemi tedavi edici hizmetlerde çalışanlara yüksek ücretler ödemektedir. Tedavi edici hizmetlerde çalışanlar kıymetlidir ve daha çok para kazanırlar. Çok ciddi bir ödeme farkı var. Yani koruyucu hizmetlerde çalışan insanı teşvik etmez (K10).

Bu olumsuz durumlara çözüm olarak on birinci kalkınma planı içerisinde “İhtiyaç dışı tetkik, tahlil ve diğer işlemlerin azaltılması için tıbbi verilerin sisteme daha iyi entegre olması sağlanacaktır. Ortalamamın üzerinde yapılan tetkik ve tahlil işlemlerine ilişkin bir izleme ve bilgilendirme sistemi kurulacaktır” ifadesi yer almıştır (SBB, 2019).

3.4.7. Referans İlaç Fiyatı Uygulaması

SDP değerlendirme raporunda önceki dönemlerde ilaç fiyatlandırmaları ve fiyat artışlarının kanıta dayalı olarak yapılmadığı belirtilmiştir. İlaç fiyatlarında hissedilir derecede düşüşler sağlanmıştır. Ayrıca “referans fiyat takibi” ile ilaç fiyatları Avrupa’da mevcut en düşük düzeylere çekilmiştir (SB, 2012, s. 225).

Türkiye’de SDP öncesi ilaç ilişkin durumu K8, “ilaçlara erişim de zordu. Bazı sigortası olan kişiler kendi karnelerine yazdırırlar onlar alıp bize verirdi. Yoksa çok pahalıydı.” diyerek betimlemiştir. Günümüzdeki ilaç fiyatlarına ve durumuna ilişkin K2 ve K12’nin değerlendirmeleri aşağıda verilmiştir:

Sadece son yıllarda piyasaya yeni çıkan ilaçlarla ilgili olarak biraz finansman problemleri var. İşte onu da nasıl çözeceğiz? Sektörle bir daha görüşmek lazım. Çünkü Türkiye’de 2004’te uygulanmaya başlanan yeni referans sistemi birçok ülke tarafından taklit edilmeye başlandı (K2). Kanser ilaçlarının hepsini SGK karşılamıyor. Bazı ilaçlar kapsam dışında kalıyor. SMA hastaları yine bu kapsamın dışında. Vatandaşların bunu alma gücü de yetmiyor. Devlet buralarda devlet olmalı diye düşünüyorum. İnsanları kaderiyle baş başa bırakılmamalı. Bu tür durumlar da var. Belki o konuda da iyileştirmeler yapılabilir (K12).

3.4.8. Global Bütçe

SB’ye bağlı hastanelerin finansmanında uygulanmak üzere 2006 yılında global bütçe modeline geçilmiştir (SB, 2012, s. 324). On birinci kalkınma planında global bütçe modeline katkı yapılması adına hizmet, fiyat ve maliyet etkinlik analizlerinin yapılmasını sağlayacak sistem ve süreçler oluşturulacağı belirtilmiştir (SBB, 2019). Konuya ilişkin K6’nın değerlendirmesi şu şekildedir: “Sağlıklı dönüşümle birlikte finansman ile ilgili sorunlar büyük ölçüde çözüldü. Sağlık Bakanlığı belki kendi hastaneleriyle ilgili global bütçe sistemine geçişle birlikte ödemelerde sıkıntı yaşamadı”.

3.4.9. SUT

SDP ile hayata geçirilen uygulamalardan bir diğeri SUT olmuştur. Bu uygulamaya yönelik tartışmaların merkezinde fiyatların güncellenmesi ve buna bağlı sağlık hizmeti sunucularının sıkıntı yaşadığı yönünde olmuştur. Bu hususa ilişkin K6 ve K9’un değerlendirmeleri aşağıda verilmiştir:

Üniversite hastanelerine yeterince ödenek aktarılmadığı için hizmet sunumunda randevular uzadı, kuyruklar uzadı. Malzeme yokluğu nedeniyle belki birçok tedaviler ertelendi, ameliyatlar ertelendi bir kısmında ya da hastalara aldırılmak zorunda kaldı. Özel sektör de aynı sıkıntıyı çekiyor. Onlar da ödemelerdeki özellikle SGK’yla anlaşmalı olan hastanelerin ücretlerinin yetersiz olduğu konusunda aynı dertten muztarıpler. Yapılan hizmetin maliyetiyle bunlara ödenen ücret arasında uçurumlar var (K6).

Özel sağlık sektörü yasal olarak SUT fiyatlarının %200’ünü yani iki katı kadar katılım payı alabiliyor ama şu anda bu katılım payını alacak olan bir özel sağlık sektörünün ayakta kalması mümkün değil. Şu anda yaklaşık dört katıyla on katı arasında farklı bir fiyat uygulaması yapıyorlar. Bu da illegaliteyi meşru hale getiriyor (K9).

3.4.10. Katastrofik Harcama

SDP öncesi neoliberal politikalarla birlikte güçlenen özel sağlık hizmeti, özel muayene hizmeti gibi gelişmeler ile sosyal güvenlik kapsamının geniş olmaması gibi durumlar hastaları ve ailelerini yıkıcı sağlık harcamaları ile karşı karşıya bırakabiliyordu. K13 bu duruma ilişkin “1990’larda hastane harcamaları ama ücretliler için çok katastrofik. Yani gerçekten onlar için ödeyemeyecekleri rakamlar çıkıyor” ifadesinde bulunmuştur. Bu durum SDP ile pek çok alanda yapılan düzenlemeler sonucu engellenmişti (SB, 2012, s. 324). Ancak katılımcıların bu konudaki görüşleri yoksullaştırıcı bu harcamaların yeniden arttığı yönünde olmuştur. Konuya ilişkin K2 görüşü aşağıda verilmiştir:

Sağlıkta dönüşümden önce on bin hanede seksen bir hane maalesef ciddi ölçüde katastrofik harcama yapmak zorunda kalıyordu. Muayenehanecilik var biliyorsunuz. 2013'te on bin haneden yalnızca 14'ü muztarıpti. Daha sonra 2019 TÜİK'in değerlendirmelerine göre tersine döndü oran. On bin hanede 43'e çıktı. Vatandaş özel sektöre çok ciddi paralar ödemeye başladı yine. Katastrofik harcamayı azaltmak zorundayız (K2).

3.4.11. Cepten Ödemeler

Sağlık isteminde iyiye giden önemli noktalardan biri cepten ödemelerde yapılan iyileştirmeler ve düzenlemelerdir. K8, SDP öncesi döneme dair *"1992 senesinde geldiğimizde o zaman bizim yeşil kartta yoktu. Ne işlem yapılırsa para öderdik, kız kaza geçirdi tüm alçı malzemelerini gidip dışardan aldık sonra hastanede alçıya alındı"* ifadeleri ile durumu bir örnekle somutlaştırmıştır. Konuya ilişkin K9 ise *"finansal açıdan iyileşmeler yok mu? Geçmişe göre cepten harcamalar azaldı"* değerlendirmesi ile cepten harcamaların azalışını finansal açıdan iyileşme olarak tanımlamıştır.

Türkiye'de cepten ödemeler hususu genellikle iki şekilde işlemektedir: Legal olan katkı payları ile illegal olan informal ödemeler. Bu husus, katılımcılar tarafından dile getirildiği için ayrı ayrı olarak değerlendirilmiştir.

3.4.11.1. Katılım Payı

Sağlık hizmeti kullananlardan özellikle ilaç ve muayene ücreti şeklinde katkı payı alınması uygulamaları SDP sürecinde farklı şekillerde, oranlarda denenmiş ve uygulanmaya devam etmektedir. Bu duruma ilişkin K6, K7 ve K9'un açıklamaları aşağıda verilmiştir:

Muayene ücreti mukayese ettiğinizde çok sembolik ücretlerde kaldı. Bugün bir ufak bir musluk tamircisi çağırdığımızda sizden adam neredeyse saat ücreti dünyanın parasını isterken bir hekimlik muayene ücretleri çok değil. Bu sosyal devlet anlayışı gereğince devletin bunu finansa etmesi gerekir (K6).

Sene 2009 hastanede yattık. Sadece refakatçi ücreti aldılar. O zaman sadece hastanelerde hastadan para alınmama başladı. Hacettepe gibi bir yerde mesela üç küsur bin lira ödedim. O günkü hükümet bu düzenlemeyi yapmamış olsaydı ben o hastanede on bin, yirmi bin bilmem kaç paradan aşağı kurtulamazdım. Yatamazdın belki de. Şimdi onu da almıyorlar (K7).

Zaten ciddi bir katılım ücreti ödemiyoruz. Bir tek ilaçta ciddi bir %20 katılım ücretimiz var. Kamu sağlık hizmetleri açısından tedavilerimizde, kamu kurumlarında ciddi bir katılım ücreti ödemiyoruz (K9).

3.4.11.2. Kayıtdışı - İnfomal Ödemeler

Kayıt dışı gerçekleştirilen ve legal olmayan ödemelerin de sağlık sisteminin finansal boyutunda çokça dile getirildiği eleştirildiği görülmektedir. SDP ile *"artık hasta-hekim ilişkisi parasal bir ilişki olmaktan çıkmalıdır"* kararı alınmış ve pek çok düzenleme yapılmıştır (SB, 2003, s. 28). SDP öncesi bu duruma ilişkin K8 ve K9'un görüş ve deneyimleri aşağıda verilmiştir:

Devletin doktoru idi sözde ama parasız hiç işlem yapmıyordu. Bıçak parası diye yüklüce para alıyordu (K8).

1990'lı yıllarda illegal ödemeler sağlık sisteminde arttı. Bıçak parası veya benzeri şeyler vardı (K9).

3.4.12. Başkasının Karnesini Kullanma

Türk sağlık sisteminde finansmana dair deneyimlerini aktaran katılımcıların dikkat çektikleri noktalardan biri de sosyal güvenliği başkalarına kullandırma olayı olmuştur. Duruma ilişkin K1, K8 ve K13'ün değerlendirmeleri aşağıda verilmiştir:

Başkasının sağlık karnesini kullanma, ilacını yazdırma vesaire gibi durumlar vardı. Bunun denetlenmesi falan mümkün değil zaten (K1).

Bazı sigortası olan kişiler ilcalarımızı kendi karnelerine yazdırırlar onlar alıp bize verirdi. Yoksa çok pahalıydı. Başkasının karnesini kullandığımız oldu. Ama başkaları da bizim karneyi kullandı. Bir akrabamız hanımın yeşil kartı ile doğum yapmıştı. Bu yüzden hanım 2000 yılında

doğumu evde yaptı. Yeşil kart vardı ama birkaç ay önce kullanıldığından hastaneye gitmeye çekindik, gidemedik (K8).

Kimlik doğrulama sistemimiz yok. Sağlık kartesi üstünden işlemler gerçekleştiriliyor. Mesela sağlık kartesini bir ön sayfasını açtığına eltişi doğum yapmış Eltinin sağlık kartesini alarak gelmiş. Üç ay sonra aynı elti bir daha doğum yapmış. Hastanın dişini çekmişsin, hasta aynı dişinin ağrısıyla tekrar geliyor. Karneye bakıyorsun hastanın o diş çekilmiş. Ama hastanın ağrısı var. Öncesinde başkasına kullandırmış. Bu sosyal güvenliği başkasına kullandırtma olayı çok fazla oluyordu (K13).

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Gelişmiş ve gelişmekte olan bütün devletler açısından önemli bir alan olan sağlık sistemi, içerisinde bulunan dönemin siyasi eğilim ve iradesinden, ekonomik ve sosyal koşullarından etkilenen bir dinamizme sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun üzerinden 100 yıl geçmiş ve bu süreçte Türk sağlık sistemi bakanlarıyla, reform uygulamalarıyla, mevzuat değişiklikleriyle ve de dönüşüm programlarıyla önemli bir serüvene sahip olmuştur. Bu çalışmada, Türk sağlık sisteminin 100 yıl içerisindeki yönetim, örgütlenme, hizmet sunumu ve finansman boyutuyla deneyimlenen değişim ve dönüşüm ile devam eden süreç ele alınmıştır. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen alan araştırması ile hem Türk sağlık sisteminin geçmişten bugüne olumlu ve olumsuz değerlendirmesi hem de 100 yıllık süreçteki dönüm noktaları betimlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda araştırmacılar tarafından bir sağlık sisteminin şekillenmesinde öne çıkan boyutlar olan yönetim, örgütlenme, hizmet sunumu ve finansman boyutları üzerinden bir değerlendirme ve eşleştirme yapılmıştır.

Yönetim boyutunda Dr. Refik Saydam döneminde sağlık sisteminin temellerinin attığı, Dr. Behçet Uz zamanında planlı bir dönemin yaşandığı, Dr. Nusret Fişek döneminde toplum temelli bir sağlık hizmet anlayışının olduğu, 1980'lerde neoliberal politikaların etkisinde kaldığı ve SDP ile sağlıkta kronik hale gelen birçok sorunun çözüldüğü saptanmıştır (Cansever ve Tüfekci, 2020, s. 624). Yönetimle ilgili olarak 224 sayılı kanunun hazırlanma sürecinde aşırı bir merkezizetin olduğu ifade edilmiştir (Üner ve Fişek, 1961, s. 174). KHB ile yerinden yönetim (desantralizasyon) modeli denenmiş ancak başarı sağlanamamış ve yeniden tek elden yönetime geçiş yapılmıştır. Dahası SB, 2010 yılı itibarıyla stratejik planlar hazırlamaya başlamış ve bu stratejik planlarda bireye daha fazla sorumluluk verildiği ve hizmette aktif rol alması gerektiği vurgulanmıştır (Cansever, 2020, s. 264). Bireye daha fazla rolün yüklenilmesinin nedeni 15 yaş ve üzerinde bütün kullanımının uluslararası karşılaştırmada %28 oranla ikinci, ülke genelinde obez öncesi ve obezite toplamının %56'lık bir orana sahip olması şeklinde ifade edilebilir (SB, 2021, s. 59-63). SB, bu risk faktörleri kapsamında sağlık davranışı teşvik etmeye çalışmak için sağlıklı hayat merkezi açarak beslenme danışmanlığı, bütün ve madde bağımlılığı danışmanlığı, koruyucu ağız ve diş sağlığı danışmanlığı gibi görevleri yürütmektedir (Aba, 2021, s. 134-135).

Sağlık hizmetlerine ulaşımın kolaylaşması ve dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla sağlık göstergelerinde devasa iyileşmeler yaşanmıştır. Örneğin 2002 ile 2021 yılları arasında doğumda beklenen yaşam süresi 72,5'ten 78,6'ya ve aşılama hızı yüzde 78'den 95'e yükselmiş; anne ölüm oranı yüz bin canlı doğumda 64'ten 13,1'e, bebek ölüm oranı bin canlı doğumda 31,5'ten 9,1'e gerilemiştir (SB, 2021; SBB, 2023). Bazı oranların düşüşlerinde sağlık istatistiklerinin manuel olarak tutulduğu dönemde bazı sağlık çalışanlarının daha fazla malzemeyi stoklamak için gebe sayısını yüksek göstermesinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Çalışmada, sağlık göstergelerindeki iyileşmeler olumlu olarak değerlendirilmesine karşın ilerlemenin sürdürülemediği ve hatta bir gerilemenin yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sağlık çalışanlarının sayıca yeterliği konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi personelin sayıca yetersiz olduğu ve Türkiye'nin uluslararası karşılaştırmada sonlarda yer aldığı; ikincisi ise bireylerin sağlık hizmetlerini aşırı kullanması nedeniyle arzın yetersizmiş gibi algılanışdır. Araştırmada sağlık hizmetindeki aşırı kullanım sorununun hizmete kolay erişim, muayene süresinin kısa olması ve bireyin hastalık hastası olması sonucuna varılmıştır. Bu hizmet kullanım probleminin sağlık hizmetlerindeki memnuniyeti de etkilediği söylenebilir. Şöyle ki, 2003-2022 yılları arasında 2011'de %75,9 oranla zirveyi gören memnuniyet oranı, 2022'de %65,6'ya gerilemiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2023, s. 27). Diğer bir konu ise sağlık çalışanlarının özellikle de hekimlerin göç etmesidir. Türk sağlık sistemindeki reform ihtiyacının araştırıldığı bir çalışmada da hekim göçü bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (Eke vd., 2023, s. 31). SB, bu problemi ortadan kaldırmak adına sağlıkta şiddet yasasını, malpraktis yasasını ve özlük haklarını yeniden düzenleyen yeni emeklilik ve teşvik sistemini içeren Beyaz Reform adımını atmıştır (SB, 2023b). Güncel veriler ışığında, yılın ilk 6 ayında iyi hal belgesi almak için

başvuran hekim sayısı 1.361'e ulaşmıştır (Medimagazin, 2023). Beyaz Reform'un, her geçen ay artan iyi hal belgesi başvuru sayısı ile sağlık çalışanları için bir çözüm ol(a)madığı görülmektedir.

Finansman boyutunda, bütçeden sağlığa ayrılan payın %4-5 oranının ve kişi başına sağlık harcamalarının uluslararası kıyaslamalarda sonlarda yer aldığımızın altı çizilmiştir. Ayrıca, sağlık kurumlarının bilgi sistemlerinden yoksun olduğu dönemlerde kayıt dışı işlemlerin yapıldığı saptanmıştır. Kayıt dışı işlemler sağlık hizmet ödemelerinde yapılabilmekte ve hasta, sağlık hizmet sunucusu, üçüncü kişi ve diğer olmak üzere dört kategoriye ayrılabilir (Küçük, 2022, s. 591-597). Bu çalışmada ise geçmiş dönemde hastanın başkasının sosyal güvencesinden yararlandığı (sağlık karnesini kullanma) ve sağlık hizmet sunucusunun bıçak parası aldığı tespit edilmiştir.

Bütün bu boyutlar üzerinden Türk sağlık sisteminin 100 yıllık serüveni değerlendirildiğinde öne çıkan tespitler şu şekilde özetlenebilir:

- Türk sağlık sistemi, özellikle yönetim boyutu açısından hükümetlerin programları ve uygulamaları çerçevesinde tarihsel olarak belirgin bir şekilde dönemlere ayrılabilir ve bu dönemler sistem açısından kırılma noktalarına işaret etmektedir. Örneğin Sağlıkın Sosyalleştirilmesi alt teması altında ifade edildiği üzere 224 sayılı Kanun, Türk sağlık sisteminin hem yönetsel hem de örgütsel yapısının değişimi ve yeniden şekillendirilmesi açısından önemli bir örnektir. Yine 1980'li yıllardan sonraki reform politikaları ve Türk sağlık sistemine yansıyan çeşitli uygulamalar da küresel değişimlerin ulusal düzeydeki sisteme etkileri açısından önemli bir örnek olarak nitelendirilebilir.
- Türk sağlık sisteminin 100 yıllık sürecinde çeşitli politika ve programların etkili olduğu ve öne çıktığı görülmektedir. Örneğin 2003 yılından itibaren hayata geçirilen SDP ile birlikte 1980'li yıllardan itibaren gündeme getirilen GSS, Aile Hekimliği ve performans sistemi gibi uygulamaların uygulamaya geçirildiği; Türk sağlık sisteminin yönetsel, örgütsel ve finansal açılardan ciddi bir dönüşüme uğradığı görülmektedir.
- Türk sağlık sisteminin özellikle hekim ve hemşire kapasitesi açısından diğer ülkelerle mukayese edildiğindeki görünümünün çok da yeterli görünmemesine karşın hizmet kullanımında yine diğer ülkelere oranla daha yüksek bir hizmet sunum kapasitesine sahip olduğu istatistiklerden anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamında hizmet sunumu boyutu altındaki ilk alt tema olan insan kıymetleri içerisinde vurgulanan hususlarla bu durum doğrudan örtüşmektedir.
- Türk sağlık sisteminin değişim ve gelişimiyle ilgili bir başka tespit, finansman boyutu altında ilk alt tema olarak vurgulanan sağlığa ayrılan payla ilgilidir. 100 yıllık serüveni içerisinde Türk sağlık sisteminde sağlığa ayrılan pay bakımından diğer ülkelerle mukayese açısından yeterli bir görünümün hiçbir zaman oluşmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 1923 yılından günümüze sağlığa ayrılan genel hatlarıyla artış gösterse de bu konudaki gelişimin çok daha fazla olması gerektiği rahatlıkla ifade edilebilmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

10655 Sayılı Sağlık Tesislerinin, Kiralama Karşılığı Yapıtılması ile Tesislerdeki Tıbbi Hizmet Alanları Dışındaki Hizmet ve Alanların İşletilmesi Karşılığında Yenilenmesine Dair Yönetmelik (2006, 22 Temmuz). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060722-2.htm>

1219 Sayılı Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun (1928, 4 Nisan). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.1219.pdf>

1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930, 6 Mayıs). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.1593.pdf>

- 2162 Sayılı Sağlık Personelinin Tam Süre Çalışma Esaslarına Dair Kanun (1978, 9 Temmuz). https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc061/kanuntbmmc061/kanuntbmmc06102162.pdf
- 3 Sayılı Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100244.pdf
- 3017 Sayılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu (1936, 23 Haziran). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3337.pdf>
- 30642 Sayılı 2019 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu (2018, 31 Aralık). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/12/20181231M1-1.htm>
- 30995 Sayılı 2021 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu (2020, 31 Aralık). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201231M1-1.htm>
- 31706 Sayılı 2020 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu (2019, 31 Aralık). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191231M1-1.htm>
- 31706 Sayılı 2022 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu (2021, 31 Aralık). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211231M1-1.htm>
- 32060 Sayılı 2023 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu (2022, 31 Aralık). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/1-2023-Yili-Merkezi-Yonetim-Butce-Kanunu.pdf>
- 5283 Sayılı Bazı Kamu Kurum ve Kuruluşlarına Ait Sağlık Birimlerinin Sağlık Bakanlığına Devredilmesine Dair Kanun (2005, 19 Ocak). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5283.pdf>
- 5947 Sayılı Üniversite ve Sağlık Personelinin Tam Gün Çalışmasına ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2010, 30 Ocak). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/01/20100130-1.htm>
- 663 Sayılı Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (2011, 2 Kasım). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/11/20111102M1-3.htm>
- 694 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (2017, 25 Ağustos). <https://diyarbakirism.saglik.gov.tr/TR,68156/694-sayili-kanun-hukmunde-kararname-25082017-tarih-ve-30168-sayili-resmi-gazete.html#>
- Aba, G. (2021). Sağlık politikası ve planlaması. G. Aba (Ed.), *A'dan Z'ye sağlık yönetiminde temel kavramlar* içinde (s. 107-140). Nobel Yayınevi.
- Birinci, Ş. (2022). Sağlıkta milli teknoloji hamlesi. M. F. Kacı, M. Şeker ve M. Doğrul (Ed.), *Millî teknoloji hamlesi* içinde (s. 327-352). Türkiye Bilimler Akademisi. <https://doi.org/10.53478/TUBA.978-625-8352-16-0.ch17>
- Cansever, İ. H. (2020). *Türkiye'de sağlık planlaması*. Gazi Kitabevi.
- Cansever, İ. H. ve Tüfekci, N. (2020). Tarihsel süreçte Türkiye'de sağlık planlaması üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(27), 614-628. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.665449>
- Creswell, J. W. (2016). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. Siyasal Kitabevi.

- Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1968). *İkinci beş yıllık kalkınma planı (1968-1972)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/İkinci_Bes_Kalkinma_Plani-1968-1972.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1972). *Üçüncü beş yıllık kalkınma planı (1973-1977)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yeni-Strateji-ve-Kalkinma-Plani_Ucuncu-Bes-Yil_1973_1977.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1978). *Dördüncü beş yıllık kalkınma planı (1979-1983)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dorduncu-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani_1979_1983.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1984). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı (1985-1989)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1989). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı (1990-1994)*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1991). Sosyal güvenlik ve sağlık hizmetlerinin rasyonalizasyonu (Yayın No: 2274). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Sosyal-Guvenlik-ve-Saglik-Hizmetlerinin-Rasyonalizasyonu-OIK-Raporu-1.pdf>
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı (1996-2000)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1996-2000.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı (2001-2005)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-2001-2005.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı (2007-2013)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.pdf
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2013). *Onuncu kalkınma planı (2014-2018)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf
- Eke, E. (2019). *Sağlık dönüşüm dönüşen devlet anlayışı çerçevesinde sağlık sektöründe bir alan araştırması*. Nobel Yayınevi.
- Eke, E., Demir, M., Çam, S. ve Erdem, R. (2023). Türk sağlık sisteminde ihtiyaç duyulan yeni nesil sağlık reformları. *Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı Dergisi*, 6(1), 20-37. <https://doi.org/10.54537/tusebdergisi.1113199>
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2023). *Bütçe büyüklükleri ve bütçe gerçekleştirmeleri, kuruluşlar itibarıyla bütçe ödenekleri ve harcamaları*. <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri> adresinden 26 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kampira, A. ve Meyer, J. (2019). *A brief introduction to thematic analysis*. Afegarde Research. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25899.57128>
- Küçük, A. (2022). Sağlık hizmet ödemelerinde usulsüzlük türleri ve mücadele stratejileri. *Sayıştay Dergisi*, 33(127), 585-607.

- Medimagazin. (2023). *TTB yeni verileri paylaştı: 1361 doktor iyi hal belgesi için başvurdu.* <https://medimagazin.com.tr/hekim/ttb-yeni-verileri-paylasti-1361-doktor-iyi-hal-belgesi-icin-basvurdu-106188> adresinden 19 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Özkan, U. B. (2021). *Eğitim bilimleri araştırmaları için doküman inceleme yöntemi* (4. Baskı). Pegem Akademi.
- Roemer, M. I. (1993). National health systems throughout the world. *Annual Review of Public Health*, 14, 335–353. <https://doi.org/10.1146/annurev.pu.14.050193.00>
- Sağlık Bakanlığı. (2003). *Sağlıkta dönüşüm*. Sağlık Bakanlığı.
- Sağlık Bakanlığı. (2004a). *80. Yılda tedavi hizmetleri (1923-2003)*. <https://saglik.gov.tr/Eklenti/1441,80yc4b1120kitap-sonpdf.pdf> adresinden 6 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2004b). *Genelge 2004/47*. <https://donersermaye.ogu.edu.tr/Storage/DonerSermaye/Uploads/9-12.pdf> adresinden 17 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2010a). *Sağlık istatistikleri yılı 2010* (Rapor No. 832). <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/5102,saglikistatistikleriyilligi2010pdf.pdf?0> adresinden 6 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2010b). *Stratejik plan 2010-2014* (Rapor No. 788). <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/538/0/saglik-bakanligi-2010-2014-stratejik-eylem-planipdf.pdf> 17 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2012). *Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı değerlendirme raporu (2003-2011)*. Sağlık Bakanlığı.
- Sağlık Bakanlığı. (2020). *Sağlık istatistikleri yılı 2020* (Rapor No. 1240). <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/43399,siy2020-tur-26052022pdf.pdf?0> adresinden 6 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2021). *Sağlık istatistikleri yılı 2021* (Rapor No. 1260). <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/45316,siy2021-turkcepdf.pdf?0> adresinden 20 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2023a). *Tarihçe*. <https://www.saglik.gov.tr/TR,11492/tarihce.html> adresinden 7 Temmuz 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2023b). *Bakan Koca, 81 il sağlık müdürü ile beyaz reform gündemiyle bir araya geldi.* <https://www.saglik.gov.tr/TR,92424/bakan-koca-81-il-saglik-muduru-ile-beyaz-reform-gundemiyle-bir-araya-geldi.html> adresinden 19 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı. (1946). *Birinci on yıllık milli sağlık planı*. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı. (1973). *Sağlık hizmetlerinde 50 yıl*. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf adresinden 19 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *Sağlık göstergeleri*. <https://www.sbb.gov.tr/saglik-gostergeleri/> adresinden 20 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1922). Türkiye Büyük Millet Meclisi I. Dönem 3. Yasama Yılı Açış Konuşmaları. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 18, s. 2.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1923). Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. Dönem 4. Yasama yılını açış konuşmaları. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 28, 2.
- Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası. (1961). *1961 Anayasası*. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası. (1982). *1982 Anayasası*. https://www5.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *Yaşam memnuniyeti araştırması, 2022* (Rapor No. 4680). https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/yasam_memnuniyeti_arastirmasi.pdf adresinden 19 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- Uğurluoğlu. Ö. ve Çelik. Y. (2005). Sağlık sistemleri performans ölçümü, önemi ve Dünya Sağlık Örgütü yaklaşımı. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 8(1), 3-29.
- Uz, B. (1954). *Milli sağlık programı ve sağlık bankası hakkında etüdlr*. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Neşriyatı (No: 177). Ankara.
- Üner, R. ve Fişek, N. (1961). *Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi ve uygulama planı üzerinde çalışmalar*. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı.
- World Health Organization. (2000). *World health report 2000: Health Systems-Improving Performance*. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42281>

SAĞLIK HİZMETLERİNDEN YOKSUNLUK GÖSTERGELERİ AÇISINDAN TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI*

THE COMPARISON OF TURKEY AND SOME SELECTED OECD COUNTRIES IN TERMS OF HEALTH CARE DEPRIVATION INDICATORS

Zeynep Merve DİNLER¹

Prof. Dr. Mahmut AKBOLAT²

ÖZ

Bir ülkenin sağlık hizmetlerinden yoksunluk düzeyi, o ülkenin sağlık hizmetlerindeki gelişmişlik düzeyini gösteren önemli parametrelerden biridir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergelerinin karşılaştırılmasıyla elde edilen bulgular kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmada Türkiye'nin sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergeleri seçilmiş OECD ülkeleriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Amaç Türkiye'nin sağlık hizmetlerine erişimde yaşadığı zorlukları ve ilerleme potansiyelini diğer ülkeler ile karşılaştırarak ortaya koymaktır. Çalışmada (i) cepten yapılan sağlık harcamaları, (ii) sağlık harcamaları nedeniyle hizmetlere erişememe, (iii) hastane sayısı, (iv) doktor sayısı ve (v) yatak sayısını gösterge olarak kullanılmıştır. TOPSIS yönteminden yararlanarak ülkelerin sağlık hizmetlerinden yoksun kalma düzeyleri karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, OECD ülkeleri arasında sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergelerinde farklılıklar bulunmaktadır. Doktor ve yatak sayılarında değişiklikler olmakla birlikte Birleşik Krallık sıralamada en iyi ülke olduğu tespit edildi. Ayrıca Türkiye ve Meksika'nın sıralamada konumunun olumsuz yönde geliştiği gözlemlenmiştir. Ülkelerin kullandıkları finansman yöntemlerindeki farklılıklar ve yoksunluk göstergelerindeki azalma dikkate alındığında, politika yapıcılara mevcut farkındalığı artırmak için önemli görevler düşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yoksunluk, Sağlık Hizmetlerinde Yoksunluk, OECD Ülkeleri.

JEL Sınıflandırma Kodları: I39, I19, O50.

ABSTRACT

A country's level of deprivation of health services is one of the critical parameters that show the level of development in that country's health services. Therefore, the findings obtained by comparing indicators of deprivation of health services are of critical importance. In this respect, in the study, the deprivation indicators of healthcare services in Turkey are compared and examined with selected OECD countries. The aim is to reveal Turkey's difficulties in accessing health services and its potential for progress by comparing it with other countries. In the study, (i) out-of-pocket health expenses, (ii) inability to access services due to health expenses, (iii) number of hospitals, (iv) number of doctors and (v) number of beds are used as indicators. Using the TOPSIS method, countries' levels of deprivation of health services are compared. According to the study results, there are differences in indicators of lack of health services among OECD countries. Although there are changes in the number of doctors and beds, the United Kingdom is found to be the best country in the ranking. Additionally, it is observed that the positions of Turkey and Mexico in the rankings have developed negatively. Considering the differences in the financing methods countries use and the decrease in deprivation indicators, policymakers must increase the current awareness.

Keywords: Deprivation, Deprivation in Healthcare Services, OECD Countries.

JEL Classification Codes: I39, I19, O50.

* Bu çalışma Mahmut AKBOLAT danışmanlığında Zeynep Merve DİNLER tarafından hazırlanan ve 21.04.2020 tarihinde savunulan "Katastrofik Sağlık Harcaması ve Sağlık Hizmetlerinde Yoksunlaştırıcı Etkisinin Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, zeynepmervedinler@gmail.com

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, makbolat@sakarya.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Despite being a developing country, Turkey has made significant advancements in healthcare services in recent years. However, OECD member countries generally hold a more developed status in healthcare services. Access to healthcare is usually easier in these countries, with lower rates of healthcare deprivation. Nevertheless, it is essential to acknowledge that each country exhibits its variations. For instance, even in an OECD member country, certain social groups might face disadvantages in accessing healthcare. Therefore, comparing indicators of healthcare deprivation between countries has become crucial. Research studies that differentiate countries based on their healthcare system's financial indicators and select country representatives can be valuable in revealing the current state of healthcare services and providing comprehensive and realistic information. This article aims to compare Turkey's healthcare deprivation indicators with selected OECD countries, thus shedding light on the challenges and potential for progress in this area. This comparison could serve as an important roadmap in the development of Turkey's healthcare policies and the improvement of healthcare access.

Design/methodology/approach:

The research data from various countries was obtained from the World Bank, OECD, and Turkish Statistical Institute (TÜİK) databases in February 2023. The variables to be examined in the research are defined as follows: Out-of-Pocket Health Expenditure, Inability to Access Services Due to Out-of-Pocket Health Expenditure, Availability of an Adequate Number of Hospitals in the Region, Availability of Hospitals with Adequate Number of Clinics and Beds, and Availability of an Adequate Number of Healthcare Personnel, with a total of five subheadings. The TOPSIS method was utilized for comparing OECD countries. This method is an econometric technique that facilitates the selection of the best alternative among various options. Different countries were chosen based on their financial systems. The selected countries for the OECD comparison were the United Kingdom with a tax-based financing system, Germany with social insurance premiums, Canada with a National Health Insurance system, Mexico with widespread out-of-pocket payments, the United States with a mixed system, and Turkey. This research aim to shed light on the challenges and potential for progress in the healthcare sector by comparing Turkey's healthcare deprivation indicators with selected OECD countries. This comparison, using the TOPSIS method, will provide valuable insights for developing healthcare policies and the enhancing healthcare access in Turkey.

Findings:

Makale When the selected OECD countries were compared over the years, it was found that the highest healthcare expenditures were made by the United States and Mexico. Upon examining the periods, it was observed that healthcare expenditures in the United Kingdom and Turkey varied, showing both increases and decreases, while Canada, Mexico, and the United Kingdom experienced significant increases. In terms of the number of hospitals, it was found that Mexico had the highest increase over the periods, in contrast the United States witnessed a decrease in the number of hospitals in the last three periods. Analyzing the number of physicians, it was observed that Canada had the lowest number of physicians, but all selected countries experienced an increase in the number of physicians over the period. Regarding the number of hospital beds, the United Kingdom, Germany, and Canada showed a decrease over the period, while Turkey demonstrated an increase. According to the TOPSIS results, among the selected six OECD countries, the United Kingdom was identified as the best country in terms of healthcare deprivation indicators in 2010, while the United States ranked as the worst choices. In 2020, the best and worst alternatives remained unchanged, but there were changes in the rankings of other choices. The model was statistically significant for the selected years among the six countries. Overall, this research provides valuable insights into the healthcare sector and healthcare deprivation indicators in the selected OECD countries, offering important information for policy development and improvement of healthcare services in these nations.

Conclusion and Discussion:

It has been determined that Turkey is the second-best country in terms of healthcare deprivation indicators, and this situation has remained relatively stable over the examined years. This can be attributed to the healthcare reforms and development plans implemented in Turkey, such as the Health Transformation Program and development plans. Therefore, compared to countries like the United States and Germany, it is believed that Turkish physicians excel in diagnosing and treating complex cases due to the quantity and quality of healthcare professionals. This aspect ensures that individuals are not deprived of healthcare services provided by physicians. However, the absence of a referral system negatively impacts the situation despite the abundance of healthcare professionals. The lack of a referral system leads to longer waiting times for patients who skip the primary care level and directly go to university hospitals, depriving individuals of timely access to physicians. In this study, Turkey's healthcare deprivation indicators were evaluated by comparing them with selected OECD countries. The analysis results emphasize the need for improvements in Turkey's healthcare policies and a greater effort to enhance access to healthcare services. This study provides an important roadmap to guide policymakers in addressing healthcare access issues and reducing inequalities in Turkey's healthcare system. Reducing healthcare inequalities and ensuring access to quality healthcare services for all citizens will make Turkey's healthcare system more equitable and inclusive. Therefore, policymakers should use the findings of this study to review and improve healthcare policies.

1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü yoksulluğu pek çok hastalık ve ölümün önde gelen nedeni olarak tanımlamaktadır (World Health Organization [WHO], 2022). 1820’li yıllarda ilk defa gündeme gelen “yoksulluğun sağlık üzerinde çok ciddi etkileri olduğu” düşüncesi, daha sonraki yıllarda yoksulluk ve sağlık arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda bilimsel çalışma ile kanıtlanmıştır (Ortiz-Teran vd., 2019; Heard-Garris vd., 2021). Dünyada yoksulluk nedeniyle her gün 22.000’e yakın çocuk hayatını kaybederken 2020 yılı itibariyle, yaklaşık 812 milyon kişi halen temiz su kaynaklarına, 875 milyon kişi ise temel sağlık hizmetlerine erişememektedir (WHO, 2022). Türkiye’de temel sağlık hizmetlerine erişememe oranı 2020 yılınca 1.5 milyon olarak kayıt edilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2020).

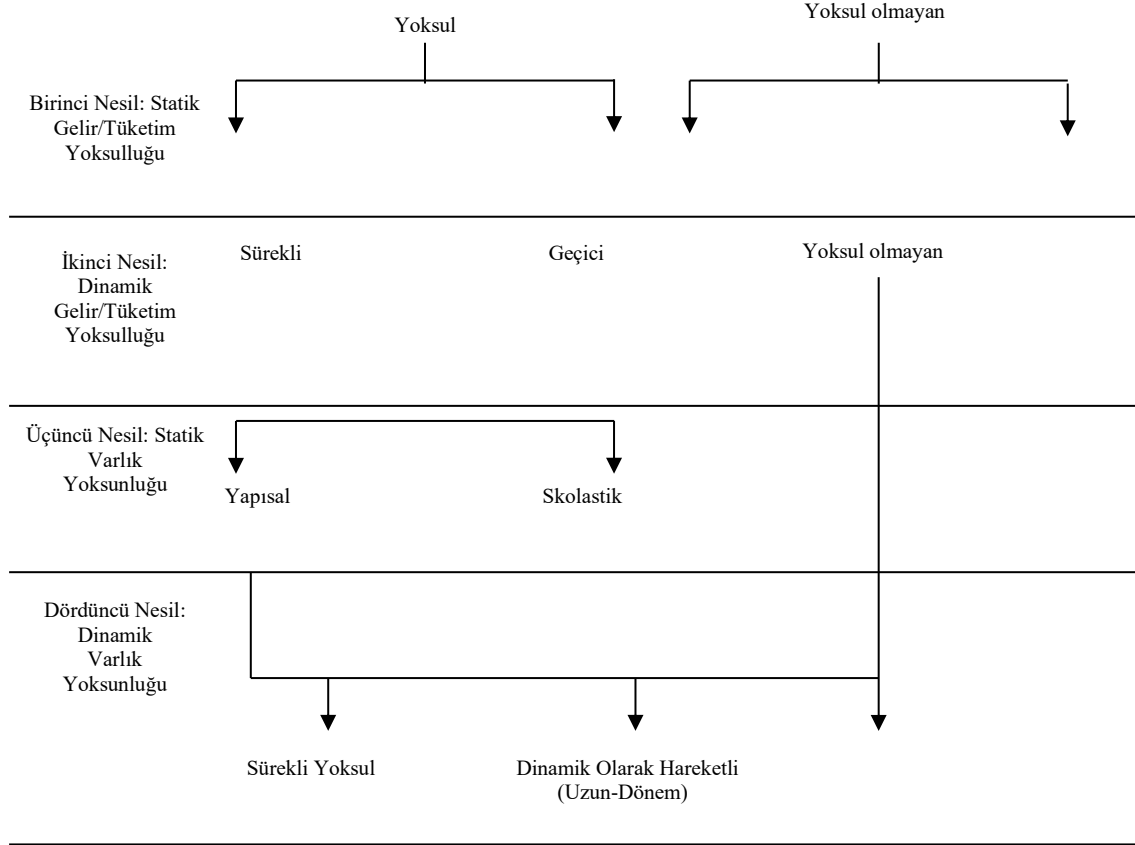
2020 verilerine göre dünya nüfusunun yaklaşık yarısı, 3,4 milyar insan günlük 5,5 doların altında bir gelir ile geçinmek zorundadır (Yoksulluk Göstergeleri, 2020). Yoksulluk, ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik koşullarda giderek artan bir sorundur. 2010 yılında yapılan bir çalışmada, ABD’de nüfusun % 15,1’inin, Avrupa Birliği’nde ise % 16,4’ünün yoksulluk sınırının altında yaşadığı tespit edilmiştir (Boyer vd., 2014, s. 286). Türkiye’de ise bu oran %21.4 olarak kayıt edilmiştir (TÜİK, 2020). 2050 yılına gelindiğinde yoksulluk nedeniyle sağlık hizmetlerinden mahrum kalma oranının %80 veya daha fazla oranda artacağı uzmanlar tarafından düşünülmektedir (Cabrera-Barona vd., 2016, s. 2; Burke ve Jones, 2019, s. 93).

Türkiye, gelişmekte olan bir ülke olmasına rağmen son yıllarda sağlık hizmetlerine erişim noktasında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Ancak hala bazı zorluklarla karşı karşıyadır. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan insanlar, sağlık hizmetlerine ulaşmada daha fazla zorlukla karşılaşmaktadır. Ayrıca, gelir düzeyi düşük olan bireyler ve sosyal yardıma ihtiyaç duyan gruplar da sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanamamaktadır (WHO, 2020). Bazı OECD üyesi ülkeler ise sağlık hizmetleri konusunda genellikle daha iyi durumdadır. Bu ülkelerde sağlık hizmetlerine erişim genellikle daha kolaydır ve sağlık hizmetlerinden yoksunluk oranları daha düşüktür. Bununla birlikte, her ülkenin kendi içinde bir takım farklılıklar gösterdiği unutulmamalıdır. Örneğin, daha iyi durumdaki bir OECD üyesi ülkede bile bazı sosyal gruplar sağlık hizmetlerine erişim konusunda dezavantajlı olabilmektedir (Han vd., 2020).

Günümüzde gelişmiş ülkeler, daha fazla emek yoğun teknoloji içeren ve maliyetleri yüksek mallar için ucuz bir işgücü piyasası aramaktadır. Komşu ülkelerden daha fazla yatırım çekmek için ücretler üzerindeki baskılar artmaktadır (Burke ve Jones, 2019, s. 92). Bu durum ise sendikasız ve sigortasız düşük ücretle çalışma talebini artırmanın yanı sıra kadın ve çocuk işçi sayısını da etkilemektedir. Düşük ücretlerle ve yoğun mesailerle çalışma sonucunda hane halkı yoksullaşmakta ve insanların sağlık gibi temel hizmetlerden yoksun kalmasına neden olmaktadır (Rambaree, 2011, s. 196). Çünkü yoksul kişilerin tedaviye ulaşımı sınırlıdır. Tedavi masraflarını ödemekte güçlük çekmelerinin yanı sıra tedaviye uyum sağlamaları veya aldıkları bakımın devamlılığını sağlamaları da oldukça zordur (Boyer vd., 2014, s. 286).

Yoksulluk olgusunun 21. yüzyıla kadar olan değişimi Şekil 1’de verilmektedir. Şekil incelendiğinde: Toplumların ilk önce gelire göre yoksul ve yoksul olmayanlar olarak sınıflandırıldığı daha sonra ikinci nesilde bu sınıflandırmanın yeterli olmadığı yoksullarında kendi içerisinde gelirlerine veyahut aile yapılarına bağlı olarak geçici ve sürekli yoksullar olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Üçüncü nesile gelindiğinde ise yoksulluktan ziyade yoksunluğun öne çıktığı görülmektedir. Buna göre; bir hanenin yaşam kalitesi, varlıklarının stoku için hesaplanan yoksulluk sınırının üzerinde bulunmakla birlikte; elde ettiği gelir standart yoksulluk sınırının altındaysa bu hane stokastik olarak yoksun kabul edilmektedir. Bu yoksunluk hane yapısına göre değişebileceği gibi uzun süre sabit kalarak haneleri yoksulluğa sürükleyebilir.

Şekil 1. Yoksulluğun Değişimi

Kaynak: (Burke ve Jones, 2019).

1980'lerin ortalarından itibaren sağlık araştırmalarında ve planlamasında ülkelerin yoksunluk düzeylerini belirlemek için yaygın olarak Çoklu Yoksulluk Endeksi (IMD) gibi coğrafi yoksunluk endeksleri kullanılmaktadır. Ancak kullanılan indekslerin farklı coğrafyalarda geçerli ve güvenilir sonuçlar vermesi kolay olmayabilir. Çünkü yoksunluğun ölçüsü kişinin bakış açısına göre şekillenmektedir. Bunun yanında kırsal alanlarda ve kentsel alanlarda ikamet eden bireylerin yaşadığı yoksunluk türleri birbirinden farklıdır (Burke ve Jones, 2019, s. 93). Bununla birlikte yoksunluk türlerini yaşam yılı ile ilişkilendiren çalışmalarda mevcuttur. Örneğin, Japonya veya İsveç'te doğup büyüyen bir kişinin 80 yıldan fazla yaşaması beklenir; Bu rakam Brezilya'da 72 yıl; Hindistan'da 63 yıl ve bazı Afrika ülkelerinde 50 yıldan daha az olarak ölçülmüştür (Marmot vd., 2008, s. 1660). Daha az yaşam yılı olan ülkelerdeki insanlar yüksek hastalık seviyelerine ve erken ölüm oranlarına sahip olabilirler. Öte yandan, kısa bir yaşam yılı, düşük bir gelir düzeyi ile sınırlı değildir. Kişinin yaşadığı bölge ne olursa olsun, tüm gelir düzeylerinde sağlık ve hastalık bireylerin yoksullaşmasına sebep olabilir (Marmot vd., 2008, s. 1661).

Bölgesel ve ülkesel farklılıkların yaşam şeklini etkilediği bu durum bireylerin sağlığını ve sağlık hizmeti kullanımını etkilemektedir. Diğer taraftan, ülkelerin sahip olduğu yoksulluk oranlarını kırsal-kentsel farklılıkları ölçmek her zaman kolay değildir (Gilthorpe ve Wilson, 2003, s. 2056). Çünkü insanların sahip olduğu yoksulluk koşulları değişim göstermektedir. Bu nedenle, sosyal koşullara ve sağlık üzerindeki etkilerine odaklanmak, toplum sağlığı düzeyini arttırmak için umut verici bir alan oluşturmaktadır (Vaucher vd., 2012, s. 1).

Diğer taraftan ülkede halkın yoksul olması sağlık hizmetlerine erişimin önünde olumsuz bir etken değildir. Bu konu üzerine yapılan çalışmalar göstermiştir ki bireyler yoksulluk sınırı altında kalsalar dahi eğer temel hizmetlere erişim sağlayabiliyorlarsa sağlıkta yoksunluk durumlarında, kayda değer iyileşmeler olabilmektedir (Dünya Bankası, 1990 s.84; Chowdhury vd., 2013, s.1734). Bu durumda yoksulluk ve yoksunluk kavramlarının birbirinden farklı olduğunu göstermektedir.

Sağlık düzeyinin bir toplumda iyi olması; demografik, eğitim ve ekonomi faktörler, üzerinde olumlu etkiye sahiptir (Mi vd., 2018). Bu nedenle ülkelerin sağlık düzeyi çeşitli sağlık göstergeleri ile belirlenerek ülkeler arası bir karşılaştırılmanın yapılması gerekmektedir (Yar vd., 2019, s.285). Bu konuda OECD ülkeleri önemli bir sonuç verebilir. Çünkü OECD ülkeleri dünya nüfusunun %20'sini oluşturmakta ve 2010 yılında 6,5 trilyon dolara yakın sağlık harcamalarıyla tüm dünya sağlık harcamalarının %84'ünü kapsamaktadır (WHO, 2022). OECD üyesi ülkelerin 1980-2012 yılları arası kişi başına sağlık harcamaları incelendiğinde, tüm üye ülkelerin harcamalarının önemli ölçüde arttığı tespit edilmiştir (Daştan ve Çetinkaya, 2015, s.126). Cepten yapılan sağlık harcamaları, özellikle yoksul insanlar için önemlidir. Çünkü bu tür harcamaların yapılabilmesi, insanların hastalıklara çare bulmak için hastanelere başvurma fırsatı vermektedir (Marmot vd., 2008, s.1661). İngiltere gibi gelir düzeyi iyi olan toplumlarda, sağlığın da iyi olması beklenmektedir. Buna karşılık Meksika gibi ülkelerde kamu sağlık harcamalarındaki artışın yanı sıra cepten yapılan sağlık harcamalarının da artması, haneleri en temel ihtiyaçlarını karşılamakta zor duruma soktuğu için bireyleri yoksullaştırmakta ve sonuç olarak sağlık hizmetlerinden mahrum bırakmaktadır (Çınaroğlu ve Şahin, 2016, s.74).

Teoride, kamu tesislerinde verilen hizmetler, tüm nüfusu mali olarak korumayı amaçlar. Ancak uygulamada, hastalar, özellikle ilaç ve tanı hizmetleri için halk sağlığı tesislerinde verilen hizmetler için ödeme yapmaktadır (Htet vd., 2015, s.420). Bu durum yoksul insanları derinden etkilemektedir. Ulusal Sağlık Derneği (NHA), Arakan'da 2009-2010 yıllarında yapılan incelemelerde tüm sağlık harcamalarının %44,6'sını ilaç ve sarf malzemelerinin oluşturduğunu, ilaç ve sarf malzemelerine yapılan harcamaların ise cepten sağlık harcamalarının %53,7'sine denk geldiğini göstermektedir. NHA'nın bu raporuna göre 2009-2010 yıllarında ayakta teşhis ve tedavi harcamaları için yapılan ödemeler, hane halkı sağlık harcamalarının %32,4'ünü oluşturmaktadır (Htet vd., 2015, s.422). Diğer taraftan ülkelerin uyguladıkları sağlık sistemi modellerinin farklı olması hanelerin cepten yaptığı sağlık harcamalarını değiştirmektedir. Örneğin; kurucusu Birleşik Krallık olan Beveridge modelinde sağlık hizmetlerine erişim ücretsizdir (Tatar, 2011, s.111). Buna karşılık Almanya'da geliştirilen Bismarck modelinde bulunan sigorta sistemi de vatandaşın tümünü kapsamaya çalışmaktadır (Daştan ve Çetinkaya, 2015, s.107). Beveridge ve Bismarck modelini benimseyen ülkelerde cepten harcamaların az olduğu ve bu durumun sağlık hizmetlerinden yoksun birey sayısını azalttığı yapılan incelemelerde ortaya konulmuştur (Sims, 2006, s.135; Charlton vd., 2013, s. 216).

Türkiye'de; sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırmak ve yüksek sağlık ödemelerine karşı halk mali koruma sağlamak için genel sağlık sigortası uygulanmaktadır (Daştan ve Çetinkaya, 2015, s.107). Dolayısıyla Türkiye'deki sağlık finansmanının temel amacı, finansal açıdan oluşabilecek engelleri ortadan kaldırarak tüm bireylerin sağlık hizmetlerine ulaşabilmesini sağlamak için yeterli, sürdürülebilir ve adil kaynak oluşturmak oluşturulan kaynakları verimli bir şekilde kullanmak ve kaynak oluştururken halkın fakirleşmesini engellemektir (Yaşar, 2010, s.31).

Sağlık hizmetlerinin yarı kamusal mal olması bu alanda tam rekabet piyasa şartlarından uzakta bir dengenin oluşmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla hükümetlerin çoğu, sağlık sistemine müdahale etmekte ve çeşitli düzenlemelerle bu sektörü kontrol altında tutmaya çalışmaktadırlar. OECD ülkeleri arasında 2020 yılında sağlık harcamalarına kamu katkısının en yüksek olduğu ülke Norveç (%85,5) iken Türkiye %78,0'lik oran ile OECD (35) ortalamasının (%72) üzerindedir (Organisation for Economic Co-Operation and Development [OECD], 2020). Bunun nedeni, bireylerin sağlık hizmetine ulaşabilecek hekim hastane veya hastane yatağına rahat ulaşım sağlamasından kaynaklıdır. Böylelikle bireyler sağlık hizmetlerinden yoksun kalmamaktadır.

Bu açıdan bakıldığında sağlık hizmetlerinden yoksun kalma göstergelerinin ülkeler arası karşılaştırmalar yoluyla belirlenmesinin önemli bir konu haline geldiği söylenebilir. Karşılaştırmaları yaparken sağlık sistemi finansal göstergeleri açısından ülkeleri ayırarak ve ülke temsilcisi seçerek yapılan araştırmalar, hem sağlık hizmetleri bağlamındaki mevcut durumu ortaya koymak hem de daha kapsamlı ve gerçekçi bilgiler sunmak açısından faydalı olacaktır.

2. GEREÇ VE YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergelerini seçilmiş OECD ülkeleriyle karşılaştırarak Türkiye'nin bu alanda yaşadığı zorlukları ve ilerleme potansiyelini ortaya koymaktır. Bu karşılaştırma, Türkiye'nin sağlık politikalarının geliştirilmesi ve sağlık hizmetlerine erişimin iyileştirilmesi için

önemli bir yol haritası sunabilir. 2020 yılına kadar verileri tamam olan farklı finansman sistemine sahip OECD ülkeleri seçilmiştir. Bu bağlamda en iyi alternatif ülkenin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

2.2. Araştırmanın Değişkenleri

Araştırma kapsamındaki ülkelerin verileri Şubat 2023'de Dünya Bankası, OECD ve TÜİK veri tabanlarından elde edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenecek değişkenler şu şekilde tanımlanmaktadır;

Cepten Yapılan Sağlık Harcaması; ilaçlar, tıbbi malzemeler, hekim tedavisi ve hastaneye yatış ücreti gibi sağlıkla ilgili yapılan harcamalardır. Bu harcamalar ile bireyler sağlık hizmeti ile ilgili hizmet sunuculara doğrudan ödeme yapar ve ödeme yapan bireylere hiçbir şekilde bu harcamalar geri ödenmez (Şantaş ve Şantaş, 2013, s.236).

Cepten Yapılan Sağlık Harcaması Nedeniyle Hizmete Ulaşamama; Sağlık harcamalarının mali tutarı nedeni ile hizmetten yoksun kalan nüfusu ifade etmektedir. Bu nüfusa dahil olan kişiler bir sağlık kuruluşuna başvurmadan hastalıkları tedavi etmeye çalışırlar veya hastalık acil duruma gelene kadar sağlık hizmeti talebini ertelemektedirler (OECD, 2020).

Bölgedeki Hastane Sayısı; Bireyin sağlık hizmeti almak için başvuracağı en yakın sağlık kuruluşu, bu kapsamda OECD verilerine göre bölgede bir milyon kişiye düşen hastane sayısı alınmıştır (OECD, 2020).

Bölgedeki Hastanenin Sahip Olduğu Klinik ve Yatak Sayısı; Bireyin yatarak tedavi görmesi gerektiği durumlarda Hastanede yer alan klinik ve yatak sayısı, bu kapsamda OECD verilerine göre sadece yüz bin kişiye düşen yatak sayısı alınmıştır (OECD, 2020).

Bölgedeki sağlık personelinin sayısı; Hasta olan bireyin tedavisi için uygun teknik ve donanıma sahip sağlık personelinin varlığı, bu kapsamda OECD verilerine göre sadece bin kişiye düşen hekim sayısı alınmıştır (OECD, 2020). Kullanılan değişkenlere ilişkin açıklama tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlerin Açıklaması

	Değişken	Kaynak	Periyot
Sağlık Harcaması	Cepten Yapılan Sağlık Harcaması	Dünya Bankası	2004-2020
	Bölgedeki Sağlık Personeli Sayısı	OECD	2004-2020
Sağlık Hizmetlerinde Yoksunluk	Bölgedeki Hastane Sayısı	OECD, TÜİK	2004-2020
	Bölgedeki Yatak Sayısı	OECD	2004-2020
	Cepten Yapılan Sağlık Harcaması Nedeniyle Hizmete Ulaşamama	OECD	2004-2020

2.3. Veri Analizinde Kullanılan İstatistiksel Yöntem

OECD ülkelerinin karşılaştırılmasında kullanılan TOPSIS yöntemi, alternatifler arasından en iyisinin seçilmesine sağlayan ekonometrik bir tekniktir. TOPSIS yöntemi için altı aşama gereklidir (Özdemir, 2015).

1. *Aşama karar matrisinin belirlenmesi*: Pek çok farklı kriteri barındıran alternatifler bir araya gelerek karar matrisini oluşturulur.

2. *Aşama Normalize matrisinin elde edilmesi*: Her karar matrisinin karesi alınır. Daha sonra her sütundaki değerler ayrı ayrı toplanır. Her sütunun genel toplamının karekökü alınarak elde edilen matristir. Her ülkeye karşılık gelen sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergelerinin kareleri alınır. Daha sonra tüm sütuna ait göstergelerin kareleri toplanmaktadır. Bu toplamın karekökü alınmaktadır. Bu işlemler sütun sütun ayrı yapılmakla birlikte, ilk adımdaki karar matrisinde yer alan her bir değer, bulunan karekök değerine bölünmektedir.

Normalize Matrisinin Elde Edilmesi

$$R_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x^2}} \quad (1)$$

3. *Aşama Ağırlaştırılmış normalize matrisinin elde edilmesi*: Bunun için oran yöntemi, eşit ağırlık veya uzman görüşüne göre ağırlık belirlenir. Daha sonra normalize matrisindeki her bir sütun bu değer ile çarpılır. Ağırlıklandırılmış normalize matrisinin elde edilebilmesi için öncelikle her bir kriterin ağırlık değeri belirlenmelidir. Bu ağırlık değeri belirlenirken pek çok farklı yöntem kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise

sonuçların güvenilir çıkması açısından eşit ağırlık yöntemi kullanılmıştır. Eşit ağırlık yönteminde toplamları bir olacak şekilde her bir kritere eşit ağırlık değeri verilir. Buna göre araştırmada beş kriter olduğu için her bir kritere 0,2 ağırlık değeri verilmiştir.

Ağırlıklandırılmış normalize matrisi hesaplanırken ağırlık değeri olarak hesaplanan her bir değer w_{ij} olarak adlandırılır, daha sonra normalize matrisinin sütunlarında yer alan değerler, her bir kritere ait ağırlık kriteri ile çarpılır. Aşağıda yer alan formül ile ağırlıklandırılmış normalize matrisi elde edilir.

Ağırlıklandırılmış Normalize Matrisi

$$V_{ij} = w_{ij} \cdot a_{ij} \quad (2)$$

4. *Aşama İdeal ve Negatif ideal çözüm değerlerinin belirlenmesi:* Ağırlıklandırılmış normalize matrisin her bir sütunundaki en yüksek ve en düşük değerler seçilir.

5. *Aşama İdeal ve Negatif ideal uzaklık değerlerinin belirlenmesi:* Bu aşamada, her bir değer negatif ideal ya da ideal olarak belirlenen değerden tek tek çıkarılıp her bir alternatif için toplandıktan sonra karekökünün alınmasını ifade eder. Uzaklık değerleri belirlenirken 3. Adımda elde edilen ağırlıklandırılmış normalize matris değerlerinden faydalanılarak elde edilir. S_i^+ değeri hesaplanırken ağırlıklandırılmış normalize matrisindeki değerlerden ideal çözüm değeri çıkarılır. Her bir ülke için kriterlerin toplamının karekökü alınarak ideal çözüm değeri hesaplanmış olur, aynı işlemler negatif ideal çözüm değeri için tekrarlanır.

İdeal Uzaklık

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad (3)$$

Formül 4: Negatif İdeal Uzaklık

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (4)$$

6. *Aşama Göreli Yakınlık hesaplama ve Karar:* Son aşamada ise bulunan her bir negatif ideal çözüm değeri, ideal çözüm değeri ile toplanarak negatif ideal çözüme bölünür. Bulunan değerler büyükten küçüğe doğru sıralandığında en yüksek değeri veren alternatif en iyi alternatif olarak adlandırılmaktadır (TOPSIS Eğitimi, 2020). Yukarıda sözel bir şekilde anlatılan aşamaların bulgularda formüller ile birlikte açıklamalı örneği mevcuttur. Göreli yakınlık değerleri hesaplanırken negatif ideal uzaklık değerinin ideal uzaklık değeri ile toplanarak negatif ideal uzaklık değerine bölünmesi ile elde edilir. Elde edilen sonuçlar büyükten küçüğe doğru sıralandığında birinci sırada yer alan sonuç TOPSIS uygulamasına göre verilerin en ideal seçimini ifade etmektedir.

Görelî Yakınlık

$$C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad (5)$$

Analizler Microsoft Excel paket programından yararlanılarak gerçekleştirilmiştir.

3. BULGULAR

3.1. OECD Ülkelerinin Karşılaştırılması

Seçilmiş OECD ülkelerinin yıllara göre karşılaştırılması yapıldığında en yüksek harcamayı Amerika ve Meksika'nın yaptığı tespit edilmiştir. Dönemler itibariyle incelendiğinde ise İngiltere ve Türkiye'de sağlık harcamaları artıp azalma noktasında değişkenlik gösterirken Kanada, Meksika ve İngiltere'de kayda değer artışların olduğu tespit edilmiştir.

Hastane sayısı incelendiğinde dönemler itibariyle en yüksek artışın Meksika'da olduğu, Amerika'da ise son üç dönemde hastane sayılarında azalma olduğu tespit edilmiştir.

Hekim sayıları incelendiğinde en az hekim sayısının Kanada'da olduğu, ancak seçilen tüm ülkelerde dönemler itibari ile hekim sayılarında artış olduğu tespit edilmiştir.

Yatak sayıları incelendiğinde İngiltere Almanya ve Kanada'da dönemler itibariyle yatak sayılarında azalma, Türkiye'de ise dönemler itibariyle yatak sayısında artış olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. OECD Ülkelerinin Karşılaştırılması

	İngiltere		Almanya		Amerika		Kanada		Meksika		Türkiye	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Sağlık Harcaması												
2004	138.302	-	210.342	-	2.519.345	-	130.913	-	720.435	-	50.299	-
2008	176.280	+27	291.328	+38	2.574.121	+23	170.321	+31	840.527	+21	80.540	+60
2012	170.971	-3	297.962	+2	2.619.643	+14	192.125	+13	896.110	+6	70.287	-12
2016	195.518	+13	352.114	+18	3.139.497	+19	223.480	+16	1.117.857	+24	112.540	+60
2020	257.563	+31	431.875	+22	3.937.330	+25	285.548	+27	1.458.007	+30	233.062	+108
Hastane Sayısı												
2004	1.221	-	3.460	-	5.760	-	734	-	4.110	-	1.217	-
2008	1.432	+17	3.322	-4	5.815	+0,9	724	-1	4.379	+6	1.350	+10
2012	1.568	+9	3.229	-2,7	5.723	-1,5	720	-0,5	4.421	+1	1.483	+9
2016	1.922	+22	3.100	-4	5.534	-3	722	+0,2	4.474	+1	1.510	+2
2020	1.921	+0.05	3.006	-3	6.090	-10	702	-2	4.909	+9	1.534	-1
Hekim Sayısı												
2004	139.194	-	278.444	-	700.287	-	65.301	-	172.771	-	97.110	-
2008	158.597	+13	290.723	+4	740.867	+5	71.990	+10	216.021	+25	113.151	+16
2012	236.230	+49	457.091	+57	784.633	+5	83.629	+16	247.662	+14	129.772	+14
2016	237.237	+0,4	494.137	+8	835.937	+6	94.643	+13	286.675	+15	144.827	+11
2020	267.275	+12	534.653	+8	908.024	+8	107.852	+12	304.258	+6	171.259	+18
Yatak Sayısı												
2004	231.399	-	707.806	-	955.885	-	109.868	-	180.623	-	166.707	-
2008	205.976	-10	674.720	-4	951.045	-0,5	94.801	-13	180.953	+0,1	183.183	+9
2012	178.841	-13	670.443	-0.5	920.829	-0,3	96.710	+2	164.873	-8	200.072	+9
2016	168.934	-5	663.941	-1	894.574	-3	93.715	-3	169.337	+3	217.771	+8
2020	162.723	+3	650.167	-2	919.559	+2	96.849	+3	126.440	-25	251.182	+15

3.2. TOPSİS Uygulaması ile OECD Ülkelerinin Karşılaştırılması

Bu bölümde, belirlenen OECD ülkelerinin karar matrisi 1: 2010 ve karar matrisi 2: 2020 yıllarındaki değerlerine TOPSİS uygulanarak aradaki değişim karşılaştırılmıştır. OECD'nin resmi web sitesinde sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergesi bağlamında en son 2020 yılını kapsayan verilere yer verildiği için 2010 ve 2020 verileri üzerinden analiz gerçekleştirilmiştir.

3.2.1. Karar Matrisin (A) Oluşturulması

Karar matrisinin satırlarında birbiriyle karşılaştırılacak olan OECD ülkeleri, (altı adet ülke) sütunlarda sağlık hizmetlerinde yoksunluğu ölçmede kullanacak olan değerler (beş adet değer) yer almaktadır. Her yılın verisi ayrı ayrı verilmiştir. Karar matrisi (6x5) boyutludur.

Şekil 2. Karar Matrisi

$$\begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} & a_{15} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} & a_{25} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} & a_{35} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} & a_{45} \\ a_{51} & a_{52} & a_{53} & a_{54} & a_{55} \\ a_{61} & a_{62} & a_{63} & a_{64} & a_{65} \end{bmatrix}$$

Oluşturulan karar matrisinin sütunların da İngiltere, Almanya, Amerika, Kanada, Meksika ve Türkiye olmak üzere 6 tane ülke yer almaktadır. Bu ülkelerin seçilmesinin nedeni finansman sistemlerinin farklı olmasıdır. Karar matrisinin satırlarında ise sağlık hizmeti yoksunluk göstergelerinden olan hane sağlık harcaması, Ülkelerin sağlık harcaması nedeni ile hizmete ulaşamama yüzdesi, bin kişiye düşen hekim, bir milyon kişiye düşen hastane sayısı ve on bin kişiye düşen yatak sayısı yer almaktadır.

Tablo 3 ve Tablo 4’de yer alan veriler de hane halkı sağlık harcaması en fazla Amerika da ortaya çıkmaktadır. 2010’dan 2020’ye her ülkenin sağlık harcaması artarken en az artış ise Meksika da olmuştur. Bu duruma bağlı olarak sağlık hizmetlerine ulaşamama durumu en yüksek Amerika da görülürken 2010’dan 2020’ye hizmete ulaşamama durumunda iyileşmelerin olduğu görülmektedir.

Tablo 3 ve 4’de verilen bin kişiye düşen hekim sayısının 2010 yılında 3.71 ile en yüksek oran Almanya’dadır. 2020 yılında 4.47 ile en yüksek oran Almanya da iken diğer ülkelerinde oranları 2010 yılına göre yükselmiştir. Yine aynı şekilde oran olarak bir milyon kişiye düşen hastane sayısı en yüksek Almanya iken 2020 yılında 2010 yılına göre İngiltere hariç diğer ülkelerin bir milyon kişiye düşen hastane oranları azalmıştır.

Bin kişiye düşen yatak sayısı 2010 ve 2020 yıllarında en fazla sahip olan ülke İngiltere’dir. Yıllar itibariyle her ülkenin yatak sayısında artış gözlemlenmiştir.

Tablo 3. Karar Matrisi 1

Ülkeler	Kriterler				
	Hane Sağlık Harcaması (\$)	Sağlık harcaması nedeni ile hizmete ulaşamama (%)	Hekim Sayısı (1000 kişiye düşen)	Hastane Sayısı (1 milyon kişiye düşen)	Yatak Sayısı (10.000 kişiye düşen)
İngiltere	281,10	3,00	2,65	27	7270
Almanya	614,3	9,7	3,71	40,83	1830
Amerika	969,2	21,9	2,43	18,06	6430
Kanada	630,9	5,30	2,28	21,29	6160
Meksika	423,3	10,7	2	38,99	3820
Türkiye	142,3	3,2	1,69	19,69	2660

Tablo 4. Karar Matrisi 2

Ülkeler	Kriterler				
	Hane Sağlık Harcaması (\$)	Sağlık harcaması nedeni ile hizmete ulaşamama (%)	Hekim Sayısı (1000 kişiye düşen)	Hastane Sayısı (1 milyon kişiye düşen)	Yatak Sayısı (10.000 kişiye düşen)
İngiltere	762,5	2,60	3,03	28,64	7029
Almanya	812,2	3,7	4,47	36,15	1734
Amerika	1205	16,5	2,64	18,55	5902
Kanada	742,4	5,90	2,73	18,49	5650
Meksika	452,4	7,5	2,41	38,41	3601
Türkiye	223,6	3,9	2,08	18,40	2932

3.2.2. OECD Ülkelerinin Karşılaştırma Sonucu

Tablo 4 ve 5’de TOPSIS uygulaması sonucu verilmektedir. Bu sonuca göre seçilen altı OECD ülkesi içerisinde 2010 yılında sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergesi açısından en iyi ülkenin İngiltere olduğu ve en kötü alternatif seçiminin ise Amerika olduğu tespit edilmiştir. Yılın değişmesi ile 2020 yılında en iyi ve en kötü alternatifler değişmezken diğer alternatiflerin sırasında değişimler gözlemlenmiştir. Seçilen yıllar itibariyle altı ülke içinde model istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 5. Ülkelerin 2010 Yılı Göreli Yakınlık Sonuçları

Ülkeler (2010)	S_i^-	$S_i^- + S_i^+$	SONUÇ(Cİ+)	Sıralama
İngiltere	0,19504	0,250281546	0,77928247	1
Almanya	0,137529	0,257713269	0,53365162	5
Amerika	0,077142	0,274876595	0,28064274	6
Kanada	0,149987	0,252493285	0,59402223	3
Meksika	0,131744	0,236069132	0,55807318	4
Türkiye	0,181481	0,296111976	0,61288084	2

Tablo 5. Ülkelerin 2020 Yılı Göreli Yakınlık Sonuçları

Ülkeler (2020)	S_i^-	$S_i^- + S_i^+$	SONUÇ(Cİ+)	Sıralama
İngiltere	0,176512594	0,251939807	0,700614152	1
Almanya	0,158641835	0,268618848	0,590583409	2
Amerika	0,071911952	0,263343603	0,273072712	6
Kanada	0,135590343	0,237541793	0,570806261	4
Meksika	0,138309087	0,235805271	0,586539419	5
Türkiye	0,16533507	0,277829828	0,595094743	3

4. TARTIŞMA

OECD ülkeleri arasında sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergelerinde farklılıklar bulunmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda Türkiye'nin sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergeleri, seçilmiş OECD ülkeleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu karşılaştırma; hekim ve yatak sayılarında değişimler olmasına rağmen en iyi sistemlerden olan birinci sıradaki Birleşik Krallık ile son sıradaki Amerika'nın incelenen ülkeler arasındaki yerinin değişmediği tespit edilmiştir. Bu durum Türkiye'nin sağlık sistemindeki zorlukları ve ilerleme potansiyelini anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır.

İncelemeler sonucunda Birleşik Krallık sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergeleri açısından en iyi ülke olarak tespit edilmiştir. Üstelik bu durum incelenen yıllar arasında değişmediği saptanmıştır. Burada UK Sağlık bakanlığının belirlemiş olduğu sağlık politikaları etkili olabilir. Birleşik Krallık Sağlık Bakanlığının uyguladığı sistem kapsamında birey acil durum haricinde birinci basamak sağlık hizmetleri almadan doğrudan ikinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetleri alamazlar (Yıldırım ve Yıldırım, 2015, s.286). Bu durum diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında sağlık harcamalarını azaltmakta ve hastane, hekim, yatak sayılarının verimli kullanılmasını sağlamaktadır (Dünya Bankası, 2021).

Bir diğer bulgu ise sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergeleri açısından en iyi ikinci ülkenin Türkiye olduğu ve bu durumun incelenen yıllar içerisinde çok fazla değişmediği tespit edilmiştir. Burada Türkiye'nin sağlık noktasında yapmış olduğu uygulamalar kaynak olabilir. Bu uygulamalara örnek olarak sağlıkta dönüşüm programı ve kalkınma planları örnek verilebilir (Sağlık Araştırmaları, 2021). Bu yüzden Türkiye'deki hekimler, Amerika ve Almanya gibi ülkelerdeki hekimler ile karşılaştırıldığında; Türkiye'deki hekimlerin tanı koyma ve tedavi yetisinin, diğer ülkelerdeki hekimlere göre daha iyi olduğunu düşünülmemektedir (Şantaş ve Şantaş, 2013). Bu durumda sağlık hizmetlerinde yoksunluk noktasında bireyleri sağlık hizmeti sunan hekimlerden mahrum bırakmamaktadır. Ancak nicelik açısından iyi olan durum sevk sisteminin olmaması kötü etkilemektedir. Birinci basamakta çözülecek bir problem iki basamak birden atlayarak üçüncü basamak sağlık hizmetlerine gelen hastalar nedeniyle bekleme süreleri artmakta, hekime ulaşma noktasında bireyleri yoksun bırakmaktadır (Ruhadam, 2020).

Sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergeleri açısından en kötü ülkenin Amerika olduğu ve bu durumunda incelenen yıllar içerisinde değişmediği tespit edilmiştir. Rice ve diğerlerine göre Amerika sağlık sistemi, yetersiz fonlamadan dolayı yerel düzeydeki kaynaklar yetersizdir (Rice vd., 2013, s. 221). Bununla birlikte Amerika'daki sağlık sisteminin etkisiz ve verimsiz olması hastanın sağlık talebi ile sağlık harcamaları arasında bir farka neden olmaktadır (Vigo vd., 2019, s. e89). Bu fark en çok birinci basamak sağlık hizmetlerinde bir problem olarak ortaya çıkarken bu durumdan en çok etkilenen insanlar ise birinci basamak sağlık hizmetini kullanmayı talep eden yoksullardır. Çünkü yoksullar acil sağlık hizmetleri için birinci basamak sağlık hizmetlerine başvurarak ertelemek zorunda kalmaktadır (Rice vd., 2013, s.230). Amerika da ki sağlık sisteminin yapısından kaynaklı Amerikalılar birinci basamak sağlık hizmetlerinden dahi yoksun kalmaktadırlar. Bu durumda bireyleri kötü etkilemektedir.

Çalışmanın sonuçlarına göre Meksika sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergeleri Türkiye'nin tersine yıllar itibari ile olumsuz etkilenmiştir. Araştırmalar Amerika sağlık sistemi ve Meksika sağlık sistemi karşılaştırıldığında erişilebilir ve ucuz sağlık hizmeti sağladığı için birçok Amerikan vatandaşı tarafından Meksika'nın tercih edilmesi önemli bir durum olarak görmektedir (Saturk, 2020). Bir başka yönü ise Meksika halkının %3,3'ü sağlık harcamalarından kaynaklı fakirleşirken bu oran yıllar itibariyle %0,8'e gerilemiştir. Ancak sağlık hizmeti almak için bireylerin cepten harcama oranı hala %45 ile yüksek bir seviyededir ve halkın %20'si sağlık hizmetine kolay erişememektedir (Ataç ve Sur, 2020). Meksika sağlık sisteminin en önemli dezavantajı ise kalite standartlarını karşılayan kuruluş sayısının az olmasıdır (Saturk, 2020). Bu durum kontrol edilmeyen hastane ve yatak niceliği-niteliği açısından sağlık hizmeti almak isteyen bireyleri sağlık hizmetinden yoksun bırakmaktadır.

Almanya halkının sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergelerinin Türk halkına göre daha iyi durumda olduğu tespit edilmiştir. Almanya'daki bireylerde işsizlik oranlarının azlığı, primlerin düzenli yatırılıyor olması, teknolojik gelişmelerin sağlık sistemine hızlı adaptasyonu hekim-hastane-hastane yatağı sayılarını olumlu etkileyerek sağlıkta yoksunluk göstergelerini olumlu etkilemektedir (Rump ve Schöffski, 2016, s.65). Bu göstergelerde çok hızlı bir iyileşme olduğu ve sağlık hizmetlerinde yoksunluk açısından bireyleri olumlu etkilediği söylenebilir.

Sağlık hizmetlerinde yoksunluk göstergesi açısından yıllar itibari ile Türkiye'ye göre olumsuz etkilenen bir diğer ülke Kanada'dır. Kanada yüksek gelirli bir ülke olmasına rağmen bireylerin ödeme durumuna bakılmaksızın ihtiyacı olan bireylerin sağlık hizmetlerine erişimi temel almaktadır (Charlton vd., 2013). Kanada'yı sağlık sistemi açısından diğer ülkeler ile karşılaştığımızda RHA olarak adlandırılan bölgesel sağlık otoriteleri dikkat çekmektedir (Martin vd., 2018, s.320). Bu durum bireylerin sağlık hizmetine ulaşması önünde engel olabilir ve sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergelerini etkilemektedir.

5. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin sağlık hizmetlerinden yoksunluk göstergelerini seçilmiş OECD ülkeleriyle karşılaştırarak Türkiye'nin bu alandaki zorluklarını ve ilerleme potansiyelini ortaya koymaktır. Analiz sonuçları, Türkiye'nin sağlık hizmetlerine erişimde bazı zorluklarla karşılaştığını ve bu alanda hala iyileştirme gerektiğini göstermiştir.

Bu araştırmanın sonucunda; OECD ülkelerine bakıldığında en yüksek sağlık harcamasını Kanada ve Amerika yapmıştır. Dönemler itibariyle bakıldığında ise Kanada, Türkiye ve Meksika'da sağlık harcamaları azalırken Amerika ve İngiltere'de sağlık harcamaları kayda değer artış göstermiştir. 2016 yılında yapılan bir çalışmada; OECD ülkeleri sağlık hizmetlerine erişimde bir sorun yaşamadığı fakat sağlık harcamaları sebebiyle yoksullaştığı tespit etmişlerdir (Arsenijevic vd., 2016). Bu sonucu kronik hastalıkların varlığı doğrudan etkilemektedir (Health Status, 2020.) Çünkü yoksul insanlar yoksul olmayanlara göre daha çok kronik hastalıklara yakalanırken kronik hastalıklara yakalananlar ise sağlık harcamalarından kaynaklı daha çok yoksullaşmaktadır.

Çalışma kapsamında hastane sayısı noktasında en çok artış İngiltere'de tespit edilirken, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise son iki dönemde kayda değer bir azalma olduğu tespit edilmiştir. Hekim sayısı incelendiğinde tüm ülkelerde dönemler itibari ile hekim sayısında artış tespit edilmiştir. Dikkat çeken bir nokta ise en az hekim Türkiye'de bulunmaktadır.

İngiltere, Almanya ve Kanada'da yatak sayılarının zamanla azaldığı gözlemlenirken, Türkiye'de ise aynı dönemlerde yatak sayısında artış yaşandığı görülmektedir. Türkiye'nin sağlık alanındaki dönüşüm programı sayesinde, bireylerin kendi ceplerinden yaptığı ödemelerde belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. Ancak bu çalışma aynı zamanda göstermiştir ki, bölgelerde hastane, hekim ve yatak sayısı eksikliği durumunda bireyler sağlık hizmetlerine ulaşmakta zorluk yaşamaktadır. Bu nedenle, sağlık hizmetlerine erişimin artırılması amacıyla arz tarafında tedbirler alınması gereklidir. Bu noktada, birinci basamak sağlık hizmetlerinin etkili bir biçimde kullanılması da büyük bir önem taşımaktadır.

Araştırma kapsamında yer alan OECD ülkeleri incelendiğinde, bazı ülkelerde son zamanlarda hastane sayısının azaldığı ve bununla paralel olarak hekim sayısının arttığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, birinci basamak sağlık hizmetlerinin varlığının ve bölge pratisyen hekimlerinin sayısının ölçülmesi önerilebilir. Yüksek cep harcamalarının rastlandığı bölgelerde, dezavantaj yaratan fiziksel koşulların tespit edilerek, bu koşulların yerel düzeydeki sağlık politikalarıyla en aza indirilmesi düşünülebilir. Türkiye'de özellikle Genel Sağlık Sigortası'nın tüm nüfusu kapsamamasının, cep harcamalarını önemli ölçüde azalttığı kabul edilirken, sağlık hizmetine gereksinim duyan ancak kolayca ulaşamayan hanelerin hala cep harcamaları yaptığı görülmektedir. Bu nedenle, hekim ve hastane eksikliği yaşanan durumlar veya birinci, ikinci ve üçüncü basamak hizmetlerinin kapsamının halka açıklanarak eşitsiz kullanımın giderilmesi için politika yapıcıların somut adımlar atması gereklidir.

Analiz sonuçları, Türkiye'nin sağlık politikalarında iyileştirmeler yapılması gerektiğini ve sağlık hizmetlerine erişimin geliştirilmesi için daha fazla çaba sarf edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin sağlık politikalarının geliştirilmesi ve sağlık hizmetlerine erişimin iyileştirilmesi için önemli bir yol haritası sunmaktadır. Sağlık hizmetlerindeki eşitsizliklerin azaltılması ve tüm vatandaşların kaliteli sağlık hizmetlerine erişiminin sağlanması, Türkiye'nin sağlık sistemini daha adil ve kapsayıcı hale getirecektir. Bu amaçla, politika yapıcıların bu çalışmanın sonuçlarından faydalanarak sağlık politikalarını gözden geçirmeleri ve iyileştirmeleri önemlidir. Diğer taraftan OECD ülkeleri arasında da göstergeler açısından farkların olduğu tespit edilmiştir. Ülkelerin kullandıkları finansman yöntemlerindeki farklılıklar ve yoksunluk göstergelerindeki azalmalar olduğu göz önüne alındığında mevcut bilinçlenmenin artırılarak devam etmesi önerilebilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Arsenijevic, J., Pavlova, M., Rechel, B. ve Groot, W. (2016). Catastrophic health care expenditure among older people with chronic diseases in 15 European countries. *PLoS ONE*, *11*(7), 1–18. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0157765>
- Ataç, Ö., ve Sur, H. (2020). *Meksika sağlık sistemi*. <http://www.sdplatform.com/Yazilar/Kose-Yazilari/543/Saglik-sistemleri-3-Meksika.aspx> adresinden 5 Nisan 2020 tarihinde alınmıştır.
- Boyer, L., Baumstarck, K., Iordanova, T., Fernandez, J., Jean, P. ve Auquier, P. (2014). A poverty-related quality of life questionnaire can help to detect health inequalities in emergency departments. *Journal of Clinical Epidemiology*, *67*(3), 285–295. <https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2013.07.021>
- Burke, A. ve Jones, A. (2019). The development of an index of rural deprivation: A case study of Norfolk, England. *Social Science and Medicine*, *227*(January 2018), 93–103. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.09.019>
- Cabrera-Barona, P., Wei, C. ve Hagenlocher, M. (2016). Multiscale evaluation of an urban deprivation index: Implications for quality of life and healthcare accessibility planning. *Applied Geography*, *70*, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2016.02.009>
- Charlton, J., Rudisill, C., Bhattarai, N. ve Gulliford, M. (2013). Impact of deprivation on occurrence, outcomes and health care costs of people with multiple morbidity. *Journal of Health Services Research and Policy*, *18*(4), 215–223. <https://doi.org/10.1177/1355819613493772>
- Chowdhury, A. M. R., Bhuiya, A., Chowdhury, M. E., Rasheed, S., Hussain, Z. ve Chen, L. C. (2013). The Bangladesh paradox: Exceptional health achievement despite economic poverty. *The Lancet*, *382*(9906), 1734–1745. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)62148-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)62148-0)

- Çınaroğlu, S. ve Şahin, B. (2016). Katastrofik sağlık harcaması ve yoksullaştırıcı etki. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(1), 73–86.
- Daştan, İ. ve Çetinkaya, V. (2015). OECD Ülkeleri ve Türkiye ' nin sağlık sistemleri , sağlık harcamaları ve sağlık göstergeleri karşılaştırması comparing health systems health expenditures and health. *SGD- Sosyal Güvenlik Dergisi*, 5(1), 104–134.
- Dünya B. (2020, Ocak). *Health systems: Improving performance*. https://www.who.int/healthsystems/PR_HSS_OECD_final.pdf
- Gilthorpe, M. S. ve Wilson, R. C. (2003). Rural/urban differences in the association between deprivation and healthcare utilisation. *Social Science and Medicine*, 57(11), 2055–2063. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(03\)00071-6](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(03)00071-6)
- Han, J., Meyer, B. ve Sullivan, J. (2020). *Income and poverty in the covid-19 pandemic*. <https://doi.org/10.3386/w27729>
- Health Status. (2020). *Sağlık göstergeleri*. https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=HEALTH_STAT adresinden 23 Ekim 2020 tarihinde alınmıştır.
- Heard-Garris, N., Boyd, R., Kan, K., Perez-Cardona, L., Heard, N. J. ve Johnson, T. J. (2021). Structuring poverty: how racism shapes child poverty and child and adolescent health. *Academic Pediatrics*, 21(8), S108–S116. <https://doi.org/10.1016/j.acap.2021.05.026>
- Htet, S., Fan, V., Alam, K. ve Mahal, A. (2015). Financial risks from ill health in myanmar: Evidence and policy implications. *Asia-Pacific Journal of Public Health*, 27(4), 418–428. <https://doi.org/10.1177/1010539514558332>
- Marmot, M., Friel, S., Bell, R., Houweling, T. A. ve Taylor, S. (2008). Closing the gap in a generation: health equity through action on the social determinants of health. *The Lancet*, 372(9650), 1661–1669. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(08\)61690-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(08)61690-6)
- Martin, D., Miller, A. P., Quesnel-Vallée, A., Caron, N. R., Vissandjée, B. ve Marchildon, G. P. (2018). Canada's universal health-care system: achieving its potential. *The Lancet*, 391(10131), 1718–1735. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)30181-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)30181-8)
- Mi, H., Fan, X., Lu, B., Cai, L. ve Piggott, J. (2018). Preparing for population ageing: Estimating the cost of formal aged care in China. *Journal of the Economics of Ageing*, 100183. <https://doi.org/10.1016/j.jeoa.2018.12.002>
- OECD. (2020). *Health expenditure*. https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=HEALTH_STAT adresinden 21 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ortiz-Teran, E., Ortiz, T., Turrero, A. ve Lopez-Pascual, J. (2019). Neural implications of investment banking experience in decision-making under risk and ambiguity. *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, 12(1), 34–44. <https://doi.org/10.1037/npe0000100>
- Özdemir, D. (2020, Ocak) *Topsis eğitimi*. <http://www.udemy.com.tr/>
- Rambaree, K. (2011). Kronik yoksulluğun ortadan kaldırılması niçin zordur? *Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu. İstanbul*.
- Rice, T., Rosenau, P., Unruh, L., Barnes, A., Saltman, R. ve Van Ginneken, E. (2013). United state of america: health system review. *European Observatory on Health Systems and Policies*.

- Ruhadam, D. (2020). *Türk sağlık sistemi*. <https://twitter.com/DrRuhadam/status/1247641504199385089>
- Rump, A. ve Schöffski, O. (2016). The German and Japanese health care systems: An international comparison using an input–output model. *Public Health*, 141, 63–73. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2016.06.023>
- Şantaş, F. ve Şantaş G. (2013). Cepten ve katastrofik sağlık harcaması: Türkiye’de 2002-2017 döneminin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. *Journal of Chemical Information and Modeling*, 53(9).
- Sağlık Araştırmaları. (2020). *Türkiye sağlık araştırmaları verileri*. http://www.sck.gov.tr/wp-content/uploads/2020/08/TNSA2018_ana_Rapor.pdf
- Saturk. (2020). *Meksika sağlık sistemi*. <http://www.saturk.gov.tr/images/pdf/ust/meksika.pdf>
- Sims, A. (2006). *Deprivation and health: social inequality and equity of access to healthcare services*. Hallam University.
- Tatar, M. (2011). Sağlık hizmetlerinin finansman modelleri: sosyal sağlık sigortasının türkiye’de gelişimi. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 1(1), 103–113.
- TÜİK. (2020). *Türkiye verileri*. <https://www.tük.gov.tr> adresinden 22 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Vaucher, P., Bischoff, T., Diserens, E. A., Herzig, L., Meystre-Agustoni, G., Panese, F., Favrat, B., Sass, C. ve Bodenmann, P. (2012). Detecting and measuring deprivation in primary care: Development, reliability and validity of a self-reported questionnaire: The DiPCare-Q. *BMJ Open*, 2(1). <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2011-000692>
- Vigo, D. V, Kestel, D., Pendakur, K., Thornicroft, G., ve Atun, R. (2019). Disease burden and government spending on mental, neurological, and substance use disorders, and self-harm: Cross-sectional, ecological study of health system response in the Americas. *The Lancet Public Health*, 4(2), e89–e96. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(18\)30203-2](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(18)30203-2)
- WHO. (2020). Health and poverty. <https://www.who.int/> adresinden 18 Ocak 2022 tarihinde alınmıştır.
- WHO. (2022). *Health systems: Improving performance*. https://www.who.int/healthsystems/PR_HSS_OECD_final.pdf
- Yar, C. E., Çulha, E. D. ve Atilla, A. E. (2019). Sağlık Sistemi kapasite göstergeleri ile ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(2), 281–304.
- Yaşar, G. (2010). Sağlık finansmanını değerlendirme ölçütleri. *Ankara Üniversitesi Dikimevi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 9(1), 31–43.
- Yıldırım, H. ve Yıldırım, T. (2015). *Avrupa birliği’ne üyelik sürecinde türkiye sağlık sektörü araştırmaları*. (2. Baskı). Absam yayınları.
- Yılmaz, F. ve Yılmaz, B. (2017). Validity and reliability of turkish version of deprivation in primary care questionnaire (dipcare-q). *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 11(2), 79–79. <https://doi.org/10.21763/tjfmpe.317738>
- Yoksulluk Göstergeleri. (2020). www.seffaflik.org adresinden 1 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

TÜRKİYE'DE SOSYAL GÜVENLİK VE İSTİHDAMIN GELİŞİM EKSENİ

AXIS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL SECURITY AND EMPLOYMENT IN TURKEY

Doç. Dr. Hicran ATATANIR¹

ÖZ

Sosyal bir varlık olan insanın güvende olma gereksinimi, sanayi devrimiyle birlikte toplumların sosyoekonomik yapılarına yön vermiştir. Bu yapılar arasında sosyal güvenlik, kapsayıcı ve onarıcı işleviyle öne çıkmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik; yoksullukla mücadelenin, ekonomik eşitsizlikleri önleyebilmenin ve insanı merkeze alan kamu stratejileri geliştirebilmenin; kısaca sosyal adaleti yaşama geçirebilmenin temel araçlarından biridir. Çalışmamız yüzüncü yılını kutlayacak olan ve eşsiz bir kurtuluş mücadelesi mirasına sahip Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyal güvenlik sisteminin nasıl bir gelişim seyri izlediğine ve bugün nerede durduğuna dair bir çerçeve çizmeyi amaçlamaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik sistemi bugüne uzanan gelişim sürecinde hem hukuki hem kurumsal hem de dijital olarak kritik dönüşüm evrelerini geride bırakmıştır. Bu evreleri, insan emeğini ve emeğin kazanımlarını çağın gereklilikleri doğrultusunda korumak için verilen bir sosyal politika mücadelesi olarak da okumak mümkündür. Çalışmamızda sosyal güvenlik sisteminin bu özgün gelişimi, hukuki ve düşünsel arka planındaki dinamikleri temelinde, geleneksel ve normatif dönem ayırımında incelenmiştir. Sistemin bugün geldiği evreyi belirleyen reform süreci ise kurumsal tek çatının oluşumuyla uygulamada birliğin sağlanmasına yönelik izlenen strateji odağında irdelenmiştir. Çalışmada, özellikle istihdamda yaşanan daralmanın sistemin aktüeryal sürdürülebilirliği açısından barındırdığı tehditlere dikkat çekilerek gelecek yüzyıllarda daha güçlü ve daha kapsayıcı bir sosyal güvenlik sistemi için eşitliğe ve sosyal adalete daha fazla yatırım yapılması gereğinin altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Güvenlik, Sosyal Sigortalar, İstihdam.

JEL Sınıflandırma Kodları: H55, H53, E24.

ABSTRACT

As a social being, the human need for security has shaped the socio-economic structures of societies with the industrial revolution. Among these structures, social security stands out with its inclusive and restorative function. In Turkey, social security is one of the main instruments for combating poverty, preventing economic inequalities and developing people-centered public strategies; in short, for realizing social justice. The study aims to draw a framework on how the social security system in the Republic of Turkey, which would celebrate its centenary and has a unique heritage of liberation struggle, has followed a course of development and where it stands today. The social security system in Turkey has gone through critical transformation phases, both legally, institutionally and digitally. It is possible to read these phases as a social policy struggle to protect human labor and its gains in line with the requirements of the age. In the study, this unique development of the social security system is analyzed on the basis of the dynamics in its legal and intellectual background, with a distinction between traditional and normative periods. The reform process that determines the current stage of the system is analyzed with a focus on the strategy pursued to ensure unity in implementation through the formation of a single institutional framework. The study draws attention to the threats posed to the actuarial sustainability of the system by the contraction in employment and underlines the need to invest more in equality and social justice for a stronger and more inclusive social security system in the coming centuries.

Keywords: Social Security, Social Insurances, Employment.

JEL Classification Codes: H55, H53, E24.

¹ Sosyal Güvenlik Kurumu, hatatanir@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Among the areas of intervention to realize the principle of social state, social security is a positive right that includes policies to ensure a standard of living worthy of human dignity for all, fairness in income distribution, trade union guarantees and social protection for those in need. For this reason, social security systems and the changes in these systems have a direct impact on people's quality of life. Turkey is a country that has taken bold steps both in the development of its social security system and in its transformation to meet the needs of society in the hundred-year history of the republic. This study aims to draw a framework on how the social security system in Turkey has evolved, where it stands today, and which developments in employment will affect it in the near future. In line with this objective, we have tried to take a closer look at the major turning points in the institutionalization of social security as a constitutional right, as a social insurance service and as an economic security mechanism in Turkey. On the basis of Turkey's unique development dynamics, the current state of the social security system, which is analyzed in the traditional and normative periods, is examined with a focus on the public strategy pursued within the scope of the social security reform, which aims to create a single institutional framework and ensure unity in practice.

Design/methodology/approach:

In line with the purpose of the study, the systemic development of social security as a fundamental human right has been analyzed primarily on the basis of legal and intellectual background. The developmental periods are divided into two as the traditional period and the normative period. The social security reform, which constitutes an important turning point in the process leading up to today, is analyzed on the basis of the strategy pursued to ensure a single institutional framework and unity of norms and standards in practice. The present day of the social security system is discussed with a focus on the transformation in employment. The steps that need to be taken today in order for the social security system to maintain its existence with a stronger and sustainable actuarial balance in the coming centuries are included under the heading of recommendations. The study draws attention to the threats that the contraction in employment poses to the financing of the social security system. It underlines the need to invest more in equality and social justice for a stronger and more inclusive social security system by anticipating the effects of digitalization on the labor force and social security systems in the coming centuries.

Findings:

The social security system in Turkey can be considered as an umbrella concept consisting of social insurance, social assistance and social services. The right to social security, which is based on the Constitution and international conventions, refers to all the rights arising from these components. Therefore, the institutionalization process and the scope of the social security system in Turkey have not been limited to those who are employed and their dependents. The social security system, which was structured with different social security institutions for insured persons working in different statuses, was reformed with the implementation of the Social Security Institution in 2006 and the Social Insurance and General Health Insurance Law in 2008. Within the scope of the reform, ensuring effective access to health services, especially through the implementation of universal health insurance, played a critical role in achieving the objectives of the reform. Since the social security reform, which aimed to ensure unity of norms and standards in practice by going under a single roof, the system has been guided by the search for solutions to all kinds of deprivation, social risk, poverty and need that every person in social life, whether they have citizenship ties or not, may encounter and to make these solutions actuarially sustainable. It is envisaged that both the preservation of human capital and the expansion of social security coverage to include family and care insurance, as well as the joint planning of education, employment and social security policies, and thus the success in combating unemployment and informal employment, will be decisive in achieving this goal.

Conclusion and Discussion:

As it has been throughout the centuries-long history of the Republic of Turkey, the social security system is an indispensable tool for realizing social justice. The public nature of the right to social security imposes a duty on the state to establish and maintain a social insurance and general health insurance system based on common norms and standards to protect the present and future of society against social risks. The functionality of the system depends on the continuity of socioeconomic development, which in turn depends on an effective fight against increasing risks of unemployment and poverty. In order to contain the potential effects of digitalized working life and aging population on the actuarial balances of the social security system, it is important to take financial measures that prioritize the rational management of the financial capacity of the system today and with an inclusive approach. As a matter of fact, Turkey is a country that has signed important principles to protect human rights and the sanctity of labor in business life and structured its social security system with a holistic approach. There is no obstacle for Turkey to invest more in equality and social justice and to move its social security system forward and to the best.

1. GİRİŞ

İnsanlar bugününden ve yarınından emin olma gereksinimi içinde olan varlıklardır ve bu gereksinimi karşılamak için tarihin farklı dönemlerinde farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Eski çağlarda sosyal güvenlik aileye yüklenmiş sorumluluklarla kişisel yardımlaşmaları içerirken, orta çağa gelindiğinde bunun yerini loncalar düzeyinde örgütlü mesleki dayanışma ilişkilerinin aldığı, sanayi devrimi ve akabinde sosyal sigorta sistemlerinin kurulmasıyla gerçek kimliğine kavuştuğu görülmektedir (Güven, 2013, s. 142). Bugünden ve yarından emin olma gereksinimi her çağın kendisine özgü risk faktörlerine göre şekillenmiş olsa da sanayileşme ile risklerin eşitlenebilir hale gelmesi, bu gereksinimin kamusal kaynaklarla ve zorunlu tasarruflarla karşılanmasını beraberinde getirerek sosyal güvenlik sistemlerinin doğuşuna zemin oluşturmuştur.

Türkiye’de de sosyal güvenlik; çalışma koşullarının iyileştirilmesi, işgücünün risklere karşı korunması, toplumda yaşayan herkesin asgari bir geçim ve yaşam standardına sahip olması ile milli gelirin adil bir şekilde bölüşülmesi gibi yükümlülükler üstlenen sosyal devlet anlayışından doğmuş bir kamu politikasıdır. Memurlar ile başlayan, işçi ve esnaf sınıflarla genişleyen ve nihayet tüm toplumu kapsam altına alan yasal düzenlemelerle güçlenen bu kamu politikası, ekonomik ve sosyolojik konjonktüre paralel olarak çalışanlar, işverenler ve devlet arasında uzlaşmaya dayalı bir sosyal refah stratejisinin temel aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden yıllarda özel sermaye yatırımlarını güçlendirerek yerli ürünlerde ve milli gelirden hedeflenen artışın ilerleyen evrede devlet eliyle temini yönünde atılan sosyal ve ekonomik adımlar, sosyal refahın sağlanması ve paylaşılmasında yeni bir dönemin ve yönetim anlayışının kapılarını aralamıştır. Ulus devlet kimliği güçlendikçe çalışanların da hak sahibi yurttaşlar olarak toplumdaki yerlerini almaya başladığı görülmektedir.

Bugün de sosyal güvenlik, bir toplumun her ferdinin fiilen kullanabildiği haklarla ve erişebildiği hizmetlerle yaşam bulan sosyal bir haktır. Ekonomik olanakların yaşam kalitesini doğrudan ve devamlı belirlediği üretim ve bölüşüm ilişkilerinde kişilerin sahip olduğu ödeme gücü çeşitli haklara ve hizmet alanlarına erişim düzeyini belirleyen bir değişkendir. Sosyal güvenlik hakkı da esasen istihdama katılımla başlayan ve karşılaşılabilecek risklere karşı güvence alanının kamu eliyle örgütlendiği bir hizmet alanıdır. Ancak istihdama katılım herkesin sosyal güvenlik hizmetlerine eşit koşullarda erişebildiği anlamına gelmediği gibi kayıt dışı istihdam ya da prim ödeme gücünden yoksunluk da fiili bir sosyal güvencesizlik sonucu doğurmaktadır. Bugün özellikle işsizlik sorunu, dünya genelinde sosyal güvenlik sistemlerinin geleceğini tehdit eden sosyoekonomik risklerin başında gelmektedir. Eşitsizliklerin ve yoksulluğun derinleştiği dünyamızda insanlar sosyal güvenlik haklarını doğrudan kullanabilme olanağından da giderek uzaklaşmaktadır.

Türkiye’de de sosyal güvenlik artan işsizliğin, yaşlanan nüfusun ve daralan üretim kapasitesinin baskısı altındadır. Ekonomik eşitsizliklerin katlanarak derinleştiği bu düzlemde sosyal güvenlik harcamalarını sınırlandırmak için alınan ‘tedbirler’ ücretli ve emeklinin reel alım gücünü aşağıya çekerken, sosyal korumaya daha çok ve daha uzun süre gereksinim duyan ‘yeni yoksullar’ yaratmaya devam etmektedir. Bu *sosyal devlet* çelişkisi sosyal güvenliği toplumun tüm kesimleri için erişilebilir bir hak ve hizmet alanı olmaktan çıkararak sosyal yardım devletine doğru evrilen bir transfer harcama ağı yapısı yaratmaktadır. Diğer yandan özellikle istihdamdaki daralma sosyal sigorta uygulamalarının finansmanını darboğaza sürüklemektedir. Güvencesizlik halinin kayıt dışı çalışma ve kırılğan işlerle giderek kanıksanan bir istihdam tipine dönüşmesi ise sosyal yardımlara ve sosyal hizmetlere duyulan geçici gereksinimleri süregelen kılmaktadır. Bu süregelenliğin bir boyutunu ise sosyal güvenceye sahip olsa da yoksullaşan çalışanlar oluşturmaktadır.

Oysa, sosyal güvenlik sisteminin yeterli kaynak tahsisi, eşit ve erişilebilir standartlara sahip bir alt yapı temelinde etkin bir kamu hizmeti olarak örgütlenmesi ve yönetilmesi devletin pozitif bir yükümlülüğüdür. Bu yükümlülüğün ifasında *devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırları* ise 1982 Anayasasının 65. maddesi ile *malî kaynaklarının yeterliliği* olarak çizilmiştir. Bu *yeterlilik* sınırının, aynı madde ile belirtilen *amaca uygun öncelikler gözetilerek* belirlenmesinde, hangi toplum kesimleri için nasıl bir öncelik gözetimi içinde bulunduğu önem taşımaktadır. Sosyal güvenlik hakkına, herkesin insan onuruna yaraşır şekilde erişebilmesinin ekonomi-politiğinde; bu önceliklerin kimler için alınan hangi kararlar ve izlenen politikalarla gözetildiği belirleyicidir. İşveren odaklı alınan parametrik kararlar ve izlenen neoliberal politikalar gelir adaletsizliğini beraberinde getirmektedir ancak etkisi bununla sınırlı değildir. Daha derinde ve sosyal barış bağlamında toplumları sosyal güven(ce)sizliğe sürüklüyor olması; “*Barış istiyorsanız adalet ekiniz*” deyişinin çağımız ve geleceği açısından önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu anlamda sosyal güvenliği, toplumsal barış ve adaletin bir başlangıç noktası kabul eden çalışmamızda söz konusu noktanın Türkiye özelinde nasıl bir gelişim sergilediği ve istihdam ekseninde nasıl şekillendiği sorularına odaklanılmıştır.

2. SOSYAL GÜVENLİK OLGUSU

Sosyal güvenlik, bir insan hakkı olarak sosyal barışı, sosyal dayanışmayı ve sosyal adaleti destekleyici işlevleri ile kamu yönetiminde sürdürülebilirliğin ve bütünselliğin temel bir bileşenidir. Sosyal güvenliğin anayasal bir hak olarak tanınmasında sosyal devlet anlayışı ve bu anlayışa bağlı olarak gelişen sosyal adalet düşüncesi belirleyici olmuştur. Sanayi devrimiyle birlikte sosyal risklerden korunma ihtiyacının bireysel gereksinimlerden toplumsal bir talebe dönüşmesi, sosyal güvenliğin sosyal devlet-sosyal adalet ilkeleri temelinde şekillenen bir kamu politikasına evrilmesinin başlangıç noktası kabul edilebilir. Öyle ki insan onuruna yaraşır yaşam standartları yakalamayı ve bu standartları sosyoekonomik risklerle karşılaşılan koşullarda da korumayı amaç edinen devletler, sosyal koruma sistemleri aracılığı ile sosyal devlet işlevlerini ifa ederler. Bu doğrultuda sosyal koruma; yaşlılık gibi doğal süreçler başta olmak üzere kişilerin gereksinim duyduklarında sağlık hizmetlerine ve gelir güvencesine erişim sağlayabilmeleri; iş kazası ve meslek hastalığı, hastalık, maluliyet, işsizlik, doğum, haneye temel gelir temin eden kişinin kaybı (ölümü) gibi hallerde yaşam standartlarının güvence altına alınmasını kapsayan bir üst başlık olarak kabul edilebilir (ILO, 2021). Sosyal devlet ise haklarla donatılmış vatandaşlarını eşit bireyler olarak ve bedensel, duygusal, sosyal, zihinsel gelişimlerini gözeterek destekleyen, toplumsal eşitsizliklerle mücadele eden ve bu amaçla gerekli yasal, siyasal, toplumsal ortamı sağlayarak tüm vatandaşların yeteneklerini geliştirmesi için gerekli koşulları oluşturan devlettir.

Sosyal koruma politikaları arasında kapsayıcılığı ve işlevselliği ile öne çıkan sosyal güvenlik ise karşılaşılabilecek sosyal risklere karşı insanları korumak ve toplumsal yaşamı sürdürülebilir kılmak amacıyla yapılandırılmış, hukuki güvence altına alınmış ve kurumsallaşmış sistemler olarak tanımlanabilir. Sanayileşmeyle birlikte dönüşen üretim-bölüşüm ilişkilerine, toplumsal yapıya ve endüstriyel gereksinimlere cevap vermek amacıyla oluşturulan sosyal yardımlaşma sandıkları ve sosyal sigorta girişimlerinden bugüne sosyal güvenlik hakkının gelişimi, onurlu bir yaşam arayışı ve bu uğurda verilen mücadeleye paralel bir tarihsel birikim barındırır.

Bireylerin ekonomik güvenliğini de kapsayan sosyal güvenlik olgusunun bütün özelliklerini içeren bir tanım yapmak güç olmakla birlikte kavram öz itibarıyla, bir halkın bugünü ile yarınını güvence altına almayı amaçlayan ve birbiri arasında sıkı birlik ve uyum bulunan bir kurumlar bütünü olarak kabul edilebilir (Tunçomağ, 1990, s. 5). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ise Philadelphia Konferansında getirdiği yaklaşımla; *“hastalık, ölüm, yaşlılık, işsizlik gibi nedenlerle geçici ya da daimi olarak kazançtan yoksun kalma riski ile çocuk sayısının artması ve analık halinde yoksulluğa düşme riskine karşı halkın korunmasına ilişkin alınması gereken önlemler sistemi”* olarak sosyal güvenliğini tanımlamıştır (ILO, 1944). Söz konusu sistemde sosyal, ekonomik ve fiziksel risklere karşı halkı korumak ve bu korumayı Anayasa, uluslararası sözleşmeler ve yasalar aracılığıyla hukuk güvencesi altına almak sosyal güvenlik hakkının normatif yönünü oluşturur.

Sosyal güvenliğin amaçlarının başında kişilere insan onuruna yaraşır asgari yaşam düzeyi sağlamaları için gerekli geliri temin gelir. Hastalanma ya da sakatlanma riskleri ile karşı karşıya kalınması halinde sağlık yardımlarıyla rehabilitasyon hizmetleri sunulması, bu riskleri en aza indirmek üzere işçi sağlığı ve iş güvenliği tedbirleri alınması, işsizliğin önlenmesi, işsiz kalan dönemler için gelir yardımı yapılması, dar gelirli olanların desteklenmesi, evlilik, ölüm, doğum gibi durumlarda ailelere yardım yapılması gibi yöntemlerle sosyal güvenlik sistemleri asgari bir yaşam düzeyini güvence altına alma işlevi gösterir. Yoksulluğun önlenmesiyle gelirin toplumda yeniden ve adil şekilde dağıtılması esasen insanları yarın kaygısından kurtarma ve sonuç olarak sosyal adalet ve sosyal devlet ilkelerini gerçekleştirme amaçlarına hizmet eder.

Sosyal güvenliğin doğuş nedeni yoksulluğun, muhtaçlığın önlenmesi ise de gelişmiş ülkeler bu hedefi çoktan aşmış ve bu düzeyin üzerine çıkmaya yönelmiştir (Tuncay ve Ekmekçi, 2013, s. 6). Sosyal haklar kavramını bu düzeyi işaret eden bir referans kabul ettiğimizde, bir toplumda eşitliği ve insanca yaşam standardına en çok gereksinim duyan kesimlerden başlayarak sosyal adaleti gerçekleştirmek; çalışma, adil ücret, sendikalaşma, sosyal güvenlik, toplu iş sözleşmesi, grev, eğitim, sağlık, konut ve gıda haklarının birbirini tamamlayan bir bütün olarak yaşama geçirilmesine bağlı görünmektedir. Bu haklar seti sosyal politika alanında işlev gören bir dizi kurumun varlığını da zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle sosyal güvenlik hakkına ilişkin tartışmalarda sıralanan diğer hakları hayata geçiren, onları *kullanılabilir* kılan ve koruyan kurumsal yapıların işlevselliği de belirleyici önem taşımaktadır. Bu bağlamda sosyal güvenlik diğer sosyal haklarla bir bütündür; her insan için vazgeçilmez, bölünemez ve temel bir hak olarak gerçekleşmelidir. Her hak ve özgürlük gibi sosyal güvenlik hakkının da öznesi insandır ve insan emeğini nesneleştiren değil özneleştiren eşsiz bir mücadelenin ürünüdür. Türkiye’de de bu mücadele özgün dinamikleri içerisinde verilmiş güçlü tarihsel köklere dayanmaktadır.

3. TÜRKİYE’DE SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİNİN GELİŞİMİ

Dünyada sosyal güvenlik sistemleri, yardımlardan yararlananların prim katkısına dayanan (*contributory*)-dayanmayan (*non-contributory*) ödeme rejimleri olarak ikiye ayrılır (Tuncay ve Ekmekçi, 2017, s. 767). Bunlardan primli rejim olan sosyal sigortalar, maddi yarar görececek olanın katkısı ile riskin paylaşılması ve daraltılmasıyla sosyal güvenliğin sağlanması yöntemiyle işlerken; primsiz rejimi oluşturan sosyal yardım ve sosyal hizmetler maddi yarar görececek olanın herhangi bir katkısı olmadan kısmen veya tümüyle devlet bütçesiyle ya da toplumdaki gönüllü kuruluşların katkısıyla işler (Tuncay ve Ekmekçi, 2013, s. 7).

Sosyal güvenlik sisteminin başlıca araçları sosyal sigortalar, sosyal yardımlar ve sosyal hizmetlerdir (Dilik, 1992). Sosyal sigorta, ilkesel olarak ücreti ile geçimini sağlayan çalışanları, önceden belirlenmiş mesleki ve fizyolojik nitelikteki sosyal risklere karşı koruma amacı taşıyan bir sosyal güvenlik aracıdır. Sosyal sigortaları sosyal yardım ve sosyal hizmetlerden farkı kılan ayırıcı özelliği, işleyişini elde edilen prim gelirleriyle sigorta edimleri arasında kurduğu bağa dayandırmasıdır. Dolayısı ile sosyal güvenlik sisteminin sosyal koruma işlevi yalnızca asgari ücrete, sosyal yardımlara, yoksullukla mücadele ve geçici ödeneklere indirgenemeyecek kadar katmanlı ve kapsamlıdır. Esasen üniversite mezunu bir gencin başka bir ilde gireceği sınav için yol ve konaklama masraflarının karşılanması da sosyal güvenlik hakkının konusudur. İstihdama hakkına erişemeyen bir engellinin insani yaşam standartlarının korunması da sosyal güvenlik hakkının konusudur. Çünkü sosyal güvenlik bir bütün olarak insan yaşamının her evresinde devletin ifayla yükümlü olduğu bir yaşam standardı taahhüdüdür.

Sosyal güvenlik kavramı çalışmamızda da sosyal sigortalar, sosyal yardımlar ve sosyal hizmet bileşenlerinden oluşan çatı bir kavram olarak ifade edilmektedir. Takip eden bölümde sosyal güvenlik sisteminin gelişimi de bu nedenle, yalnızca iş akdiyle çalışanlar ve onların bakmakla yükümlü oldukları kimselerle sınırlı olarak değil; toplumdaki herkesin sosyal güvenlik hakkının gerçekleşmesinden sorumlu sosyal devlet anlayışı temelinde ele alınmıştır.

3.1. Hukuki Arka Plan

Ekonomik koşulların en zorlu süreçlerden geçtiği dönemlerde dahi emeğin kutsallığını gözeterek kurumlara ve kanunlara imza atan Türkiye’nin sahip olduğu hukuki birikim ve kurumsal deneyim, sosyal güvenlik politikalarına yön veren iki temel bileşen kabul edilebilir. Ancak özellikle sosyal güvenliğin anayasal bir hak olarak kabulü ile birlikte sistemin bir kamu politikası olarak gelişiminde önemli mesafelerin alındığı ileri sürülebilir. Türkiye’de 1961 ve 1982 Anayasalarında sosyal güvenlik ilkesine ve hakkına yer verildiği, Anayasanın felsefesini ve ruhunu oluşturan genel hükümlerde devletin görevi ile kişilerin hakları arasında kurumsal bağlantılar kurulduğu ve konuya genel ölçekte yaklaşıldığı görülür (Akad, 1992).² Sosyal güvenlik içtihadına ise Anayasa Mahkemesi, Uyuşmazlık Mahkemesi, Yargıtay ve Danıştay kararları uygulamaya yol gösterici işlevleri ile yön vermiştir (Güzel vd., 2010, s. 77). Anayasa Mahkemesi bir kararında sosyal güvenliği; gelir düzeyleri ne olursa olsun “*belirli sosyal riskler karşısında kişilere ekonomik güvence sağlamakla görevli kurum ve kuruluşlar tarafından mesleki, fizyolojik veya sosyoekonomik risklerle karşılaşmaktan dolayı geliri sürekli veya geçici olarak kesilenlerin geçimlerini temin eden ve yaşama gereksinimlerini karşılayan bir sistem*” (AYMK, 1990) olarak tanımlanırken, bir başka kararında ise; sosyal güvenliği “*...ekonomik yönden güçsüzleri, insanca yaşamak için yeterli geliri olmayanları koruyup kollamak*” cümlesi ile açıklamaktadır (AYMK, 2008).

Sosyal güvenlik hakkının hukuki dayanakları arasında uluslararası düzenlemeler de bulunur. Bunlar arasında; Atlantik Paktı (1941), Philadelphia Bildirgesi (1944), Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (1948), BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1976), Sosyal Güvenliğin Asgari Normlarına İlişkin 102 Sayılı ILO Sözleşmesi (1952)³, Sosyal Güvenlikte Muamele Eşitliğine İlişkin 118 Sayılı

² Anayasanın 2. maddesi toplum huzuruna, milli dayanışmaya, adalet anlayışına, insan haklarına saygıya, Atatürk milliyetçiliğine bağlılığa, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletine vurgu yaparken; 60. maddesi ise herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğuna ve devletin bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alıp teşkilatı kuracağına yer verir.

³ ILO’nun 28.06.1952’de kabul ettiği 102 sayılı sözleşmenin onaylanmasını Türkiye 29.07.1971 tarih ve 1451 sayılı Kanun ile uygun bulmuş ve Bakanlar Kurulu’nun 01.04.1974 tarih ve 7-7964 sayılı Kararı ile onaylamıştır.

ILO Sözleşmesi (1962)⁴, Avrupa Sosyal Şartı (1965)⁵, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1953)⁶, Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı (2007)⁷, Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi (1972)⁸, Sosyal Koruma Katmanları ILO Tavsiye Kararı (2012)⁹ sayılabilir. Bu uluslararası düzenlemeleri genişletmek mümkün olsa da birleştikleri amaç özetle şudur: Sosyal sınıflar arasındaki farklılıkları asgari düzeye indirerek toplumdaki güçsüz kesimlerin ekonomik ve siyasal açıdan daha güçlü olanlar karşısında ezilmesinin önüne geçmek ve sosyal adaleti gerçekleştirmek. Bu nedenle sosyal güvenlik hakkı yalnızca çalışanların gelir düzeyini güvenceye almak için değil, herkese insan onuruna yaraşır bir yaşam düzeyi sağlamak amacıyla sıralanan normlar seti olarak karşılık bulur. Bireyi hem risklerden korumak hem de ekonomik güvence sağlamak sosyal güvenlik sistemlerinin varlık nedenini oluşturur. Bu bağlamda uluslararası sözleşmelere taraf devletlere düşen görev de herkesin asgari düzeyde insan onuruna yakışır yaşam standartlarına erişimini ve bu erişimin devamlılığını sağlamaktır.

Kuşkusuz bir hakkın uluslararası sözleşmelerle, anayasalarla ve yasalarla tanınmış olması, fiili yaşamda o hakkın doğrudan kullanılabilir olduğu anlamına gelmemektedir. Bilindiği üzere, bir kişi iş bulamıyor ya da iş güvencesine dayalı kayıtlı istihdama katılmıyor ise bu kişinin istihdam ve sosyal güvenlik hakları yaşama geçmemektedir. Bu ise, sosyal güvenlik hakkının fiilen kullanılamamasına, ekonomik gelirin sınırlı ve düzensiz olduğu bir yaşam sürdürmesine, ailesinde bir sigortalı varsa bakmakla yükümlü olunan kişi sıfatıyla veya dolaylı edinimler yoluyla sağlık ve gelir güvencesine erişebilmesine neden olmaktadır. Bu engeller setini aşabilmek için konunun beş yıllık kalkınma planları aracılığı ile de kapsamlı olarak ele alındığını bu başlık altında ilave etmek gerekir.

Kalkınma planlarında genel olarak söz konusu engelleri aşma noktasında benimsenen temel stratejinin; istikrarlı, güçlü ve iş üreten bir ekonomik yapı geliştirme ve bu yapıyı sosyoekonomik yatırımlarla koruma politikası olduğu söylenebilir. İlave etmek gerekir ki ücret ve asgari ücretin de genç cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kalkınma planlarında yer aldığı görülür (Korkmaz, 2003, s. 150-152). Dinamik istikrar içerisinde gelişmek, ileri sanayileşme seviyesine ulaşmak, ekonominin öz yeterliliğini yükseltmek, çağdaş teknolojiler oluşturmak, ekonomik altyapı eksikliklerini gidermek ve sağlıklı kentleşme politikası izlemek gibi tedbirler aracılığıyla ulusal birlik ve bağımsızlığı pekiştirici bir kalkınma anlayışı benimsendiği söylenebilir. Bu anlayış çerçevesinde sosyal güvenlik de kalkınma planlarında geniş ölçekte yer bulmuştur. Kalkınma planlarında öne çıkan yaklaşım temelinde ve kronolojik olarak sosyal güvenliğin: (I.) yaygınlaştırılması gereken; (II.) hem kapsadığı riskler hem de kesimler açısından genişletilmesi gereken; (III.) refahın daha adil dağılımı için işgücüne, örgütlenmeye ve istihdama yapılacak yatırımlarla güçlendirilmesi gereken; (IV.) bir sosyal güvenlik aracı olan konuta ve kamu yararını artırıcı nitelikli ortaklık ilişkilerine yapılacak yatırımlarla dengeli bir kalkınmanın aracı kılınması gereken; (V.) kapsamı kamu finansman dengeleri ve aktüeryal varlığı gözetilerek genişletilmesi gereken; (VI.) işsizlik ile mücadele doğrultusunda daha fazla kadının, gencin ve yurtdışındaki işçilerin sigorta hizmet kapsamına alınması yoluyla istihdamı destekleyici bir işlev kazandırılması gereken, (VII.) yapılacak reformla nüfusun tamamını kapsar hale getirilmesi gereken; (VIII.) sigortacılık eğitiminin ve sigorta uygulamalarının desteklenmesi ile aktüeryal sorunları çözüme kapasitesi güçlendirilmesi gereken; (IX.) yeni teknolojileri ve istihdam biçimlerini kapsayacak şekilde çağı yakalayarak etkinliği sağlanması gereken; (X.) artan sağlık harcamaları ile nüfusun yaşlanması karşısında alınacak tedbirlerle mali sürdürülebilirliği kayıtlı istihdam politikası ile norm ve standart birliğinden ödün vermeksizin korunması gereken ve (XI.) sigorta prim tabanı genişletilerek, kolay işverenlik uygulamaları yaygınlaştırılarak, mevzuatı sadeleştirilerek ve bilişim sistemleri güçlendirilerek etkinliği artırılması gereken bir politika olarak ele alındığı söylenebilir (SBB, 2023a). Türkiye’de sosyal güvenlik sisteminin gelişiminde hukuki arka plan kuşkusuz çizilen bu çerçeveye sınırlı değildir. Çalışmamızda sistemin gelişimine normatif dönem başlığı altında ve yasal düzenlemelere daha ayrıntılı olarak yer verilerek değinileceğinden, bu başlık sosyal güvenlik hukukunun gelişimine etki eden yaklaşımın ana hatları olarak kabul edilebilir.

⁴ ILO’nun 28.06.1962 tarih ve 118 sayılı sözleşmesini Türkiye 19.07.1971 tarih ve 1453 sayılı Kanun ile uygun bularak Bakanlar Kurulu’nun 05.07.1973 tarih ve 7/6217 sayılı Kararı ile onaylamıştır.

⁵ Avrupa Konseyine üye ülkeler tarafından 18.10.1961 tarihinde imzalanan ve 26.02.1965 tarihinde yürürlüğe giren Şartı Türkiye, 16.06.1989 tarihli ve 3581 sayılı Kanunla uygun bularak, 07.08.1989 tarih ve 89/14434 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylamıştır.

⁶ Avrupa Konseyine üye ülkeler dışişleri bakanları tarafından 04.11.1950 tarihinde imzalanıp 3.09.1953 tarihinde yürürlüğe giren Sözleşmeyi Türkiye, 10.03.1954 tarih ve 6366 sayılı Kanunla onaylamıştır.

⁷ Gözden Geçirilmiş Şartın ilişik beyan ile onaylanması Bakanlar Kurulu’nca 22.03.2007 tarihinde kararlaştırılmış ve Şart 09.04.2007 tarihli ve 26488 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak kabul edilmiştir.

⁸ 14.12.1972’de Paris’te imzalanan sözleşmeyi Türkiye 13.07.1976 tarihinde 2023 sayılı Kanun ile kabul etmiştir.

⁹ ILO. (2012). Social Protection Floors Recommendation, Geneva, 101st ILC session. (14 Jun 2012).

3.2. Düşünsel Arka Plan

Sanayi öncesi toplumlarda bireysel tasarruflarla olası risklere karşı kişisel tedbirler alınmaya ve sosyal güvenlik yardımı sandıklarıyla, aile içi dayanışmayla ve din temelli kurumlarca sağlanmaya çalışılırken, sanayi devrimiyle birlikte toplumsal yaşam köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir. Üretim ve bölüşüm ilişkilerindeki değişime bağlı olarak toplumun yapısı ve iş bölümü de değişmiş; toplum kısa sürede iki sınıfa bölünmüştür: zenginleşen sermaye sınıfı ile emek gücünden başka bir şeyi olmayan işçiler. İlk sınıfın ikinci sınıf üzerinden elde ettiği kârı katlamak için yarattığı zorlu çalışma koşulları, sınırsız emek sömürüsüne dönüşmüş; işçiler kısıtlı imkânlarla uzun saatler çalışmalarına karşın düşük ücret, belirsizlik, güvencesizlik, iş kazaları, meslek hastalıkları gibi sorunlar karşısında korumasız bırakılmıştır. Bu dönüşümü, sermayenin belli başlı merkezlerde toplanarak merkezileşmesi izlerken, daha önce ekonomik yaşama yön veren aile işletmeleri ve loncaların yerini büyük sanayi işletmeleri almaya başlamıştır. Lonca sisteminin işlevsiz kalmasıyla kalfa ve çıraklar sosyal güvenlikten yoksun kalmış ve emeğinden başka gelir kaynağı olmayan, sosyal güvenlikten yoksun ‘bağımlı çalışan’ sınıfı ortaya çıkmıştır (Tunçomağ, 1990, s. 16). Feodal toplumun yıkıntıları üzerinde yükselen burjuva toplum da sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldırmamış; yalnızca eskilerin yerine yeni sınıfları, yeni baskı koşullarını, yeni savaşım biçimlerini koymuştur (Engel ve Marx, 2011, s. 117).

Tarihsel gelişim basit bir çizgi değildir ve bazı dönemlerdeki geri kalış bir sonraki dönemin atılımlarının maddi temellerini oluşturabilir (Koç, 1987, s. 34). Türkiye’de de genel olarak sosyopolitik sistemin yapılanması ve sosyal güvenlik hakkının gelişim süreçlerinde sanayileşme devriminin gerisinde kalınmasının etkileri, Tanzimat dönemiyle birlikte başlayan toplumsal, ekonomik ve siyasal arayışların ve taleplerin şekillenmesinde kendisini atılımlar olarak gösterir. Türkiye’de insanlar bugün olduğu gibi dün de özünde ekonomik koşullara göre şekillenen topluluk olma bilincini; ait olma ve bağ kurma gereksinimlerini, karşılıklı güvene ve sorumluluğa dayalı ilişkiler örerek ve bu ilişkileri sistemli hale getirerek kurumsallaştırmışlardır. Üretime katılıma ve artı değeri paylaşmaya dair bilgi ve beceri düzeyi geliştikçe yeni riskler karşısında da dayanışma içinde olmaları imkânları ve olanakları yaratmışlardır. Bu imkân ve olanaklar, cumhuriyet rejimi ve bu rejimin devlet müdahaleciliği anlayışı ile bambaşka bir evreye taşınmıştır.

Bu noktada Fişek’in (1976, s. 49) şu tespitleri oldukça isabetlidir: “Yönetim biçimleri ve ideolojileri iktisadi temel tarafından belirlenir; dolayısıyla yönetim olgusu bağımlı değişkendir. Ama bu bağımlı değişken, tarihsel akışı etkileme gücünün yanı sıra bu akışın kendi içinde aldığı biçimleri de belirleme gücüne sahiptir.” Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti de sahip olduğu gücü, büyüyen ve giderek daha çok sosyal riske yol açan sanayileşmenin insan ve toplum yaşamı üzerindeki olumsuz etkilerini, kamu politikaları aracılığıyla bertaraf etme için kullanmaya yönelmiştir. Bu yönelim bir neden-sonuç ilişkisinin gereği olarak da okunabilir. Nitekim zenginleşmenin sürmesi kamu düzeninin sağlanmasını; kamu düzeninin sağlanması ise devlet müdahalesini gerektirmiştir. Böylelikle sanayi devrimi sonrasında dünyada olduğu gibi Türkiye’de de devletin sosyoekonomik yaşama müdahalesi kabul görmeye başlamıştır.

Öte yandan sosyal güvenlik, on dokuzuncu yüzyılda dahi hukuk sistemlerince bir hak olarak kabul edilmiş değildir. Sosyal güvenlik hakkının geç tanınmasının arkasındaki ana sebep, sosyalist kökleri nedeniyle bu hakka kuşku ile yaklaşılmasıdır (Tanör, 1978, s. 151). Örneğin Almanya’da sanayileşme sıçramalı bir gelişme gösterirken işçilerin bu süreci sefalet içinde yüklenmesi; sosyal sigortalar sisteminin nispeten daha önce kurulmasını ve güçlü sosyalist düşünce akımlarının merkezi olmasını beraberinde getirmiştir (Güzel vd., 2010, s. 18). Almanya’da ilk sosyal güvenlik düzenlemeleri 1871 yılında; dönemin Şansölyesi Otto von Bismarck’ın “bir devlet sigortası kurulmalı” düşüncesi ile ortaya çıkmıştır. Akabinde ise Hastalık Sigortası, İş Kazaları Sigortası, Malullük ve Yaşlılık Sigortası Kanunlarının¹⁰ yürürlüğe girdiği, zorunluluk esasına dayalı olarak prim yükünün sigortalı ve işveren arasında paylaştırıldığı, malullük ile yaşlılık sigortasına kamu bütçesinden katkı sağlanması gibi ilkelerinin benimsendiği görülür. Tüm bu adımlarla sosyal güvenlik sisteminin kurumsallaşmasında özel hukuktan kamu hukukuna geçişin hukuki ve idari temelleri de atılmıştır.

İngiltere’de ise William Beveridge öncülüğünde hazırlanan ve adıyla anılan rapor ortaya koyduğu kapsayıcı yaklaşımla diğer sosyal güvenlik sistemlerinin gelişimini de etkileyerek, herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip

¹⁰ Anılan Kanunlar sırasıyla 15.06.1883 tarihli Alman Resmî Gazetesi’nde yayımlanarak 01.12.1884 tarihinde; 06.07.1884 tarihli Alman Resmî Gazetesi’nde yayımlanarak 01.10.1885 tarihinde; 22.06.1889 tarihli Alman Resmî Gazetesi’nde yayımlanarak 01.01.1891 tarihinde yürürlüğe girmişlerdir.

olduğu fikri ile halkın tümüne yayılan sosyal güvenlik anlayışının benimsenmesinde rol oynamıştır (Koç, 2006, s. 76). Amerika Birleşik Devletleri'nde 14 Ağustos 1935 tarihinde kabul edilen Sosyal Güvenlik Yasası ile ise; ekonomik meseleler ve sosyal meseleler arasında neden-sonuç ilişkisi kuran bir yaklaşım ortaya konularak, sosyal meselelerin bu ilişki temelinde sistematik ve bütünsel bir müdahale yöntemi izlenerek çözüme kavuşturmasına yönelik tedbirler sıralanmıştır. Yasanın öngördüğü sistemde işçilerin yaşlılık ve ölüm sigortaları federal düzeyde; işsizlik sigortası, muhtaç haldeki çocuk, yaşlı, engelli kimseleri kapsayan sosyal yardım politikaları ise federe devletler düzeyinde örgütlenmiştir (Akad, 1992, s. 19).

Genel olarak sosyal güvenlik sistemlerinin gelişiminde yoksulluğun azaltılması için istihdama teşvik; asgari geliri korumak için gelir ikamesi, emekliler için sağlık ve bakım hizmetleri, çocuklu aileler için eğitim ve aile destekleri gibi araçlarla kaynakları bireyler ve haneler arasında yatay, dikey, cinsiyetler ve yaş grupları arasında, mekânsal olarak, yaşam döngüsü boyunca ve nesiller arasında dağıtma amaçlarının gözetildiği görülür (Bradshaw, 2008). Türkiye sosyal güvenlik sistemini geliştirirken bu amaçları gözetmenin yanı sıra sanayileşen bir ülke ve kalkınan bir ekonomi inşa etmenin sorumluluklarını da eş zamanlı olarak üstlenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sınırlı olanaklara karşın sanayileşme ve ekonomik kalkınma için önemli adımlar atarak, birey-devlet ilişkisinde nesiller arası güvene dayalı, sosyal riskler karşısında insan yaşamını korumayı ve gelirin yeniden dağılımı yoluyla sosyal adalet sağlamayı amaçlayan bir sosyal güvenlik anlayışını kurumsallaştırmıştır.

3.3. Sistemin Gelişim Dönemleri

Ülkemizde sosyal güvenlik sisteminin gelişimi, sanayileşmenin öncül ve ardıl dinamikleri bağlamında farklılıklar arz eder. Toplum olma duygusunun gelişiminde ekonomik ve sosyal ilişkilerin baskın karakteri geleneksel değer, inanç, vicdan ve ahlak gibi daha çok birey ve yakın çevresinde şekillenen ortak üretim ve bölüşüm ilişkilerinden doğan toplumsal bilince dayanır ve bu bilinç sosyal dayanışmanın ağlarını da birbirleriyle birlik halinde olan aileler, komşular, akrabalar, hemşeriler, cemaatler üzerinden örer. Bu örüntü ve beraberinde getirdiği *sosyal bağlar*¹¹, 'Geleneksel Dönem' alt başlığı ile; hukuki irade yolu ile karşılıklı sosyal güvenlik hak ve yükümlülüklerin tanımlanması süreci ise 'Normatif Dönem' alt başlığıyla ve yürürlüğe giren temel düzenlemeler kronolojisine bağlı kalınarak ele alınmaya çalışılmıştır.

3.3.1. Geleneksel Dönem

Orhun Abidelerinde Bilge Kağan toplumun o yıllardaki yaşam koşullarına dair şu cümleleri ile bazı tespitlerde bulunur: "*İçi açsız, dışı giyimsiz, zayıf çaresiz millet üzerine tahta çıktım... Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım*" (Ergin, 1984, s. 38). Bu cümleler, bir milletin idaresinde yoksulluğu varsılığa dönüştürmeye verilen önemi ifade etmesi açısından dikkate değerdir. Yusuf Has Hacip ise Kutadgu Bilig'de (1070) toplumun huzur ve refahına giden yolda bilginin değerine dikkat çeker: "*Dünya beylerinden hangileri bilgili olmuş ise iyi nizam koyanlar ve iyilikte ileri gelenler onlar olmuştur*". Kutadgu Bilig'de fakirlere özel bir vurgu yapılarak toplum yapısı zenginler, orta halliler ve fakirler olmak üzere üç sınıf temelinde aktarılır. Zenginlerin yükünün orta halli olan insanlara; orta hallilerin yükünün de fakirlere yüklenmemesi gerektiği, aksi halde sarsılacakları, açlıktan kırılıp mahvolacakları belirtilir. Bu sınıfların âdil kanunlarla idaresi ve birbirine *tahakküme* meydan verilmemesi hususlarının altı çizilir (Çavuşoğlu, 2012, s. 78).

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ise özellikle Selçuklular döneminde gelişen ticari hayatla birlikte sosyal yaşamda kervansaraylar ile cami, okul, medrese ve hastane gibi kuruluşlar da yerlerini almaya başlar ve topluma sosyal hizmet sunma işlevini de yerine getirirler. Orta Asya'dan Anadolu'ya göçle birlikte gelişen ahilik ise ahlaki değerlere bağlılık ve birlik anlayışına dayalı bir esnaf ve sanatkâr teşkilatıdır. Arapça kökenli olan ahi kelimesi, "kardeşim" anlamına gelmekle birlikte Dîvânü Lugâti't-Türk'de "akı" kavramı ile açıklanan eli açık, cömert ve yiğit anlamlarını da taşır. Ahiler; cömert olma, muhtaçların yanında olma, zulme uğrayanı koruma, din ve mezhep ayırımı gözetmeksizin insanı sevme ve destek olma kültürleriyle tanınmıştır (Ekinci, 1990, s. 15). Ahilik teşkilatı, sosyal güvenlik ihtiyacını sağlayan yegâne kurum olma işleviyle yüzyıllar boyu devam etmiş ve zamanla yerini

¹¹ Emile Durkheim "Toplumsal İş Bölümü" adlı eserinde dayanışma kuramını "sosyal bağ" kavramı temelinde açıklar. Durkheim, iki pozitif dayanışma biçiminden bahseder: ilki bireyin topluma, hiçbir aracı olmaksızın, doğrudan doğruya bağlanması iken ikincisi bireyin toplumu oluşturan parçalara bağımlı olmasıyla topluma bağlanmasıdır. İlkinde toplum olgusu topluluğun bütün üyeleri arasında ortaklaşa olan, az ya da çok örgütlenmiş inanç ve duyguların tümü iken, ikincisinde ise özel bağların birleştirdiği değişik ve özel işlevler dizgesidir ki "Geleneksel Dönem" olarak adlandırılan bu bölüm ana hatları ile anılan dizgeye karşılık gelir. Bkz. Durkheim (2006).

loncalara bırakmıştır (Şenocak, 2009). Osmanlı kentlerinde kendilerine özgü bir bayrağa ve sancağa; kethüda, lonca ustası, yiğitbaşı, işçi başı, ihtiyar ustalar ve idare heyetinden oluşan bir örgütlenmeye sahip olan lonca teşkilatı, dönemin ekonomik ve ticari hayatının merkezi olarak devlet yönetimi, esnaf ve şehir halkı arasında köprü işlevi görmüştür (Halkbank, 2023).

Osmanlı dönemi sosyal güvenlik uygulamaları ve bunların gelişimi, doğal ve geleneksel ilişkilerden, kurumsal uygulamalara doğru evrilmiştir (Güvercin, 2004, s. 91). Avrupa'daki benzerleri gibi lonca yapısı içinde üyeler ve aileleri için hastalık ölüm, evlenme, doğum, iş kurma, işsizlik gibi durumlarda aynı ve nakdi yardım sağlamak üzere "Orta (Teavün)" adı verilen sandıklar kurularak meslek mensuplarına sosyal yardımlarda bulunulmuştur. Gelir kaynaklarını ustalarla kalfaların ödeme güçleri oranında ve geleneklerine göre ödedikleri aidat ve bağışların yanı sıra çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa yükselenler için ustalar tarafından sandığa ödenen harçların oluşturduğu loncalarda; hastalanan üyelere tedavi yardımı, yaşlanan ya da tedavisi güç hastalığa yakalananlara geçim desteği yoksulluk durumlarına göre sandıklar aracılığı ile sağlanmış ve sandıkların bu işlevleri 18. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür (Güzel vd., 2010, s. 27).

Vakıflar da ahi ve lonca birlikleri gibi kadim değerlere dayalı ve özgeci bir toplum anlayışına dayalı dayanışma kuruluşlarıdır ve kökleri Uygur Devletine (745-840) dek uzanır (Özden, 2004, s. 341). Uygurların başkenti Turfan'ı 981-984 yılları arasında ziyaret eden Çinli Seyyah Wang Yen-t gözlemlerini: "Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da devlet ve halk koşardı. Birçok insanlar, böyle içtimai bir sosyal yardım düzeni ile yaşarlardı. Bu sebeple genç yaşta ölmüş olanlara pek rastlanmazdı" cümleleri ile aktarır (Ögel, 1971, s. 123). Vakfetme kültürü ile yaşam bulan vakıflar sosyal güvenlik sisteminin henüz kurumsallaşmadığı yüzyıllar boyunca insanı ve toplumu, yoksulluğa kaşı verdiği yaşam mücadelesinde birlikte ve ayakta tutmanın eşsiz tarihsel birikimini barındıran adresler arasındadır (Atatanır, 2020).

Osmanlı'dan Tanzimat Dönemine (1839) gelinceye dek normatif düzene dayalı bir sosyal güvenlik sisteminin varlığı gözlenmemiştir. Öte yandan 1870'ten 1908'e uzanan süreçte işçilerin bir sınıf niteliği kazandığı, ekonomik amaçlı sınıfsal mücadelelerle Osmanlı işçi hareketlerinin gerçek bir grev niteliği kazandığı ve kamuoyunda yankı bulduğu kabul edilir (Kahveci, 2011). Kasımpaşa Tersaneleri İşçilerinin ilk grevlerini 1872 yılında yaptığı bilinmekle birlikte, 1800-1870 aralığında grev kelimesine belgelerde rastlanmadığı gibi kavramın Polis Nizamnamesinde (1845) 'tatil-i mesalih' (işleri tatil) olarak ifade edildiği görülür (Çelik, 1999, s. 25). Osmanlı'da işçi sınıfının öncelikle inşaat ve madencilik sektörlerinde ortaya çıktığı; 1550-1557 yıllarında gerçekleştirilen Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatında 2,7 milyon işgünü çalışıldığı; 1631 yılında Musul Kalesi'nin yapımında ise 3035 ücretli işçinin çalıştığı; devlete ait madenlerde ücretli işçi çalıştırıldığı kayıtlara geçmiştir (Koç, 2003). Diğer yandan, ilk işçi örgütü olarak kabul edebileceğimiz "Amelperver Cemiyeti" (1866) zanaat öğretme, araç gereç temini ve iş bulma gibi amaçları temelinde ve günün koşulları içinde bir istihdam işlevi taşımıştır.

Sosyal sigortalara ilişkin bir toplu iş sözleşmesi maddesi olarak kabul edebileceğimiz ilk düzenlemenin ise 1921'de Haliç Dersaadet Vapur Şirketi işçilerinin iş bırakma eylemi sonucu, üzerinde uzlaşılan 16 maddelik bir müzakere metni olduğu söylenebilir. Metinde hastalanan bir işçinin hastalığı süresince ücretinin çalışıyormuş gibi işlemeye devam etmesi, hastaneye yatışı ile tedavi masraflarının şirketten karşılanması ve tüm çalışanların sigortalanması yönünde talepler sıralanmış ancak tüm işçiler arasından seçilecek yalnızca beş kişinin sigortalanması taraflarca onaylanmıştır (Yıldırım, 2011, s. 434-436). Osmanlı'da emeklilik, işçi sigortası, ücretin korunması, işçi sağlığı ve iş kazalarına yönelik olarak çalışma yaşamının tümünü kapsayan ve ülke genelinde uygulanan yasal düzenlemeler yerine yerel uygulamaların ön plana çıktığı; kendi kendine yeterlilik anlayışı doğrultusunda emeklilik ya da sağlık düzenlemelerine ilişkin tedbirlerin şirketler ve kamu fabrikalarının kendileri tarafından alındığı görülür (Yıldırım, 2011, s. 466).¹²

3.3.2. Normatif Dönem

Yakın tarihimizde çalışma yaşamına ilişkin ilk normatif düzenleme, Ereğli Kömür Havzası işçilerinin çalışma şartlarını tespit eden ve hastalananların tedavilerine ilişkin tedbirler içeren "Ereğli Maden-i Hümayun İdaresinin

¹² Bireysel iş ilişkileri açısından çeşitli bölgelere ve sektörlerle yönelik çalışmalarıyla bilinen Donald Quataert'in 1822-1920 yılları arasında Zonguldak bölgesinde maden işçileriyle, 1800-1914 yılları arasında Selanik, Makedonya, Bursa, Edirne, Uşak, Tokat, Sivas ve Halep şehirlerindeki tekstil imalatı işçileriyle, makine kırıcılığı hareketlerine katılan işçilerle ve hamallarla ilgili çalışmaları dikkate değerdir. Toplu iş ilişkilerine ilişkin araştırmaların tarihi ise daha eski olduğu gibi Osmanlı emek tarihi yazımının bu çalışmalarla başladığı ifade edilebilir. Emek tarihi çalışmaları arasında Hüseyin Avni Şanda'nın "1908'de Ecnabi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar" (1935); Lütfü Erişçi'nin "Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi" (1951) ve Kemal Sülker'in "Türkiye Sendikacılık Tarihi" (1955) adlı eserleri öncü sayılabilir.

Nizamnamesi” (1865) olarak karşımıza çıkar. Dilaver Paşa Nizamnamesi adı ile de bilinen bu belge, işçi hakları temelinde bir sosyal korumadan ziyade zorunlu çalışma esasını gözeterek üretimi aksatmama gayesi taşır. Kömür havzasındaki doğanın korunması ve çevre temizliğine ilişkin hükümlerin yanı sıra çalışma süresini günlük on saatle sınırlandırma, çalışma ve dinleme sürelerini belirleme, diğer alacaklara göre ücret alacaklarını öncelikli kabul etme, işçilere barınma imkânı sunma, işverene işyerinin kapatılması halinde bildirim yükümlülüğü tanımlama gibi konularda belirlediği kurullarla bu Nizamname, çalışma yaşamına ilişkin ilk düzenlemelerden biri kabul edilir (Ülkekul, 2019).

Osmanlı’da tekaüd (emeklilik) hizmeti esnasında karşılaştığı kaza veya hastalık nedeniyle çalışamayacak derecede malul hale gelenlere belli bir hizmet süresini doldurmaları halinde tanınan bir hak iken; bu hak zamanla belirli bir yaşı doldurmuş kişilere de tanınmış ve emekli aylığının bağlandığı görülmüştür. Bu aylıklar ilk dönemler itibariyle düzenli ve sistemli bir uygulamaya dayanmamış; daha çok belli bir yaşı geçen veya işi nedeniyle hasta ya da engelli olan kişilere yaşam boyu (*bâ şart kayd-ı hayat*) aylık bağlanması şeklinde tatbik edilmiştir. 1843 yılında bu haktan, Darphane’de yıllarca çalışmış 437 *emekdar* ve *alil* (hasta) işçinin yararlanmış olduğu bildirilmektedir (Yıldırım, 2013, s. 472). Tanzimat döneminde ise Osmanlı ordusu ilk emeklilik uygulamalarına öncülük ederek “*Askeri Tekaüd Sandığı*” (1865) yaşama geçirmiştir. İlk kez bu dönemde maluliyet ve yaşlılık şartına bağlı olarak tanınan emeklilik hakkı yasal bir zemine oturtularak emekli olabilmek için gerekli prim ödeme ve hizmet süresi koşulları muhtelif tarihli nizamnamelerle tanımlanarak gerek cephede gerekse emekliliği esnasında vefat eden askerlerin geride kalan aile fertlerine aylık hakkı verilmiştir (Özger, 2011). İş güvenliği ile ilgili hükümler içeren “*Maadin Nizamnamesi*” (1869) ise bu nizamnameler arasında dikkat çekmektedir. Nizamname ile işverenlere iş kazasına uğrayan işçilere tazminat ödemekle yükümlülüğü getirilmiştir. Takip eden süreçte ise; “*Seyrisefain Tekaüd Sandığı*” (1890), “*Askeri ve Mülki Sandıklarla Tersane-i Amirenin İşçi ve Memurları İçin Emeklilik ve Malullük Sandığı*” (1909), “*Hicaz Demiryolu Memur ve Müstahdemlerine Hastalık, Kaza Halleri İçin Yardım Sandığı*” (1910), “*Şirket-i Hayriye Tekaüd Sandığı*” (1917) kurulmuş ve sosyal güvenlik sistemi bu sandıklar aracılığıyla sınırlı bir ölçüde varlık bulabilmiştir (Akkaya, 2000, s. 90). İşçilerin de benzer yardımlaşma sandıkları kurdukları; en önemlileri arasında 1923 yılında Zonguldak ve Ereğli bölgesinde maden işçilerinin kurduğu Amele Birliği ve İhtiyat ve Teavün Sandıkları ile Samsun Tütün İşçileri Teavün Cemiyeti ve İstanbul’da elektrik fabrikası işçilerinin kurduğu Yardım ve Teavün Sandığı olduğu bilinmektedir (Güvercin, 2004, s. 91-92).

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) kuruluşundan Cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürede ise; 26 Nisan 1921 tarihli ve 114 sayılı “*Zonguldak ve Ereğli Havzai Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafii Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun*” ile 10 Eylül 1921 tarihli ve 151 sayılı “*Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun*” yürürlüğe girmiştir. 22 Temmuz 1923 tarihinde o dönemki adıyla İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) tarafından onaylanan “*Amelebirliği Talimatnamesi*” ile anılan Kanunlarla kurulan sandıklar “*Amele Birliği*” altında birleştirilerek, Türkiye’de modern anlamda sosyal sigortalara doğru ilk adım atılmıştır (Güzel vd., 2010, s. 29).

Cumhuriyetten önceki son kurucu kongre kabul edilen Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat- 4 Mart 1923, İzmir) açılış konuşmalarında Mustafa Kemal Atatürk; “*menfaatleri yekdiğerinden ayrı ancak her biri yekdiğerine muhtaç sınıflar*” olarak tanımladığı halk için; “*Çiftçinin san’atkâra, san’atkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu, kim inkar edebilir?*” sorusunu yönelterek sınıfsal çelişkilerin yerini birlik beraberliğin alması gerekliliğinin altını çizmiştir (Şahinkaya, 2023, s. 235). Tarihe yön veren sözleri arasında sosyal güvenliğin de amacını oluşturan “*Emek Misak-ı Millisi*” yaklaşımı çağımıza da ışık tutmaktadır:

“Bugün mevcut olan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır. Müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve hayatın lezzet-i hakikisini tadabilmelidir ki çalışmak için kudret ve kuvvet bulabilsin. Dolayısıyla programdan bahsolunduğu zaman, adeta denebilir ki, bütün halk için bir sây misak-ı millisi (Emek Misakı Millisi) mahiyetinde olan program etrafında toplanmaktan hasıl olacak olan şekl-i siyasi ise, alelade bir fikra mahiyetinde tasavvur edilmemek lazım gelir ve bad-es sulh (barıştan sonra) vukua gelebilecek olan böyle bir şekl-i siyasinin şimdiye kadar olduğu gibi milletin azim ve imanyla ve vahdet ve tesanüdün (birlik ve dayanışmanın) birbirine müzahir (yardımcı) olmasıyla muvaffak olacağı hakkındaki kanaatim kavidir kuvvetlidir ve tamdır” (Şahinkaya, 2023, s. 236).

Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte ise eğitim-öğretimin parasız yapılması konusunda 1924 Anayasası’nın 80. ve 87. maddeleri, Borçlar Kanunu (1926), Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930) ile riskler ve kişiler açısından daha

çok memurları kapsayan ancak sosyal sigortalara benzeyen emeklilik ve yardımlaşma sandıklarının kuruluşunu öngören yasalar, sosyal güvenlik sisteminin normatif gelişimi açısından dikkat çekmektedir.¹³ Yine 8 Haziran 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu ve 101. maddesi ile getirilen "zorunluluk ilkesi"; sigorta yardımlarından yararlanmada işçilerin işe alınmalarıyla beraber kendiliğinden sigortalı olacakları, sigortalılığa bağlı haklardan ve yükümlülüklerinden feragat etmeyecekleri ya da vazgeçmeyecekleri esasına dayanması itibarıyla sosyal sigorta sisteminin gelişiminde bir milat olarak kabul edilebilir.¹⁴

3.3.3. Reform Dönemi

Bugünün sosyal güvenlik sistemine yön veren pek çok düzenleme olmakla birlikte günümüz sosyal güvenlik rejimi açısından miladı 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu (2006) ile 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (2008) oluşturur. Bu iki kanunla sosyal güvenlik sisteminin üç temel bileşeni olan sosyal sigortalar, sosyal yardımlar ve sosyal hizmetlerin idari yapılanmaları ve finansman yöntemleri itibarıyla görece birbirlerinden ayrılmıştır. Reformun sac ayaklarından biri olan primsiz ödeme sisteminin ve bu sistemin işletileceği "Primsiz Ödemeler Genel Müdürlüğü'nün" lağvedilmesiyle sosyal güvenlik kurumu sosyal sigorta ve genel sağlık sigortası uygulamaları temelinde teşkilatlanmıştır. Kamuoyunun da adındaki değişimi takip etmekte güçlük çektiği ve son adıyla "Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı"; esasen birer özel hukuk tüzel kişiliği olan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığıyla sosyal yardımları ve dağıtım bir ağ içinde sosyal hizmetleri örgütleyen kurum olarak belirirken, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ise sosyal sigortalar yürütümünden sorumlu *öz*erk kamu tüzel kişiliğini temsil etmektedir.

Bu idari yapılanmanın ortaya çıkardığı işleyiş bazı sosyopolitik boşlukların yanı sıra kamu hizmetlerinin keşiştiği hizmet kümelerini bir arada barındıran bir tablo ortaya koymuştur. Fişek'in (1976, s. 87-168) "*Yönetimin özü, her biri sırasıyla diğerini zorunlu olarak yaratan üç kurucu unsurdan oluşur: İş bölümü, otorite ve hiyerarşi. Modern kapitalist toplumda bu öz kendini devlette 'bürokrasi', özel kesimde 'dev tekel' biçiminde var eder*" cümlesiyle özetlediği gibi sosyal güvenlik bürokrasisi de reform süreciyle birlikte yeni bir iş bölümüne, kamu otoritesine alanına ve hiyerarşik yapıya evrilmiştir. Ancak sosyal koruma sisteminin bütününde bir tarafta daha fazla sosyal yardımda bulunulmasına rağmen (ya da böylelikle) artan yoksulluk, prim borç yapılandırılmaları ve istihdam teşviklerine rağmen (ya da böylelikle) artan işsizlik ve kayıt dışılık; sosyal güvencesizliği istisnai bir durum olmaktan çıkarak yapısal bir soruna dönüştürmüştür.¹⁵ Bu dönüşümün makro istihdam dengelerine yansımaları ise sosyal güvenlik sisteminin finansmanını da doğrudan etkileyen neden-sonuç ilişkileri barındırmaktadır.

İstihdamda güvencesizliğe neden olan idari kırılmalardan ilki; sosyal sigortalar, genel sağlık sigortası ve primsiz ödeme bütünü üzerine yapılandırılmış sosyal güvenlik reformuna rağmen primli ödeme rejimiyle primsiz ödeme rejiminin birbirinden ayrılmasıyla yaşanmıştır. SGK çatısı altında kurulan Primsiz Ödemeler Genel Müdürlüğü, 633 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameyle lağvedilerek uhdesindeki işler ve personel, o günkü adıyla, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na devredilmiştir. Primsiz ödeme rejimindeki bir kısım aylıkların iş ve işlemleri halen

¹³ Bu dönemde çıkarılan yasalar ve oluşturulan sandıklardan bir kısmı; İmalatı Harbiye Teavün ve Sigorta Sandığı (1926), Askeri ve Mülki Tekaid Kanunu (1930), Vilayet Hususi İdareleri Tekaid Sandığı (1933), İstanbul Mahalli İdaresiyle, Ankara Belediyesi Memurları Tekaid Sandığı (1933), Devlet Demir Yolları ve Limanlar İdaresinin Memur ve Müstahdemleri Tekaid Sandığı (1934), Telgraf ve Telefon İdaresi Biriktirme ve Yardım Sandığı (1935), PTT Telgraf ve Telefon İdaresi Biriktirme ve Yardım Sandığı (1935), Deniz Yolları ve Akay İşletmeleriyle Fabrika ve Havuzlar İdareleri Memur ve Müstahdemleri Tekaid Sandığı (1937), T.C. Ziraat Bankası Memurları Tekaid Sandığı (1937), Emlak ve Eytam Bankası Memurları Tekaid Sandığı (1938), T.C. Merkez Bankası Memurları Tekaid Sandığı (1938), Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü Memur ve Müstahdemleri Tekaid Sandığı (1940) şeklinde sıralanabilir.

¹⁴ Sosyal sigortalarla ilgili ilk yasa 27 Haziran 1945 tarih ve 4772 sayılı İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu'dur. Bu yasayı takiben 16 Temmuz 1945'de İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu; 2 Haziran 1949'da 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Kanunu; 4 Şubat 1957'de Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu, 13 Haziran 1952'de Basın İş Kanunu, 20 Nisan 1967'de Deniz İş Kanunu kabul edilmiştir. Öte yandan 1866 yılında Askeri Tekaid Sandığı'nın kurulması ile başlayan kamuda çalışanlara yönelik ayrı sosyal sigorta kurumları oluşturma geleneği Cumhuriyet döneminde de sürmüştü ve bu çok kurumlu yapılanma, 8 Haziran 1949 tarihli ve 5434 sayılı T.C. Emekli Sandığı Kanunu ile nihayetlendirilmiştir. Bu Kanunla birlikte emeklilik ile ilgili takriben 75 ayrı kanun yürürlükten kaldırılmıştır.

¹⁵ 2004 yılından itibaren uygulanmaya başlayan istihdam teşvikleri, yıllar içerisinde sayısı ve çeşitliliği artarak devam etmiştir. Halihazırda devam eden 21 teşvik uygulamasından yedisi 5510 sayılı Kanun; sekizi 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu kapsamında olup, diğerleri ise 4857 sayılı İş Kanunu, 5746 sayılı Araştırma, Geliştirme ve Tasarım Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkındaki Kanun, 5225 sayılı Kültür Yatırımları ve Girişimlerini Teşvik Kanunu, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu, 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu ve 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamındadır. Diğer taraftan istihdam teşviklerinden yararlanmak için ve teşvik süresi ile sınırlı olarak insanları işe alan ve hemen akabinde çıkarılan işverenler örneğinde görüldüğü üzere kamu mali kaynaklarıyla finanse edilen bu uygulamalarla ilave istihdam sağlamak bir yana orta vadeli çözümler geliştirmek de mümkün olamamıştır.

SGK Primsiz Aylıklar Daire Başkanlığı tarafından yürütülmekle birlikte, sosyal yardımların neredeyse tamamı sosyal sigorta uygulamalarından ayrıştırılmıştır.¹⁶

Tablo 1. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Sosyal Yardım Programları (2023)

Yardım Türü	Yardım Programı
Aile	Türkiye Aile Destek Programı
	Doğum Yardımı ve Çoklu Doğum Yardımı
	Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Düzenli Nakit Yardım Programı
	Öksüz ve Yetim Yardımı ile Asker Çocuğu Yardımı
	Asker Ailelerine Yönelik Düzenli Nakit Yardım Programı
	Şehit Yakınları ve Gazilere Yönelik Yardımlar
	Terör Zararı Yardımları ve Vefat Yardımı
	Afet-Acil Durum Yardımları
	İşe Yönlendirme Yardımı ve İşe Başlama Yardımı
Barınma-Gıda	Gıda Yardımları, Öğle Yemeği Yardımı, Aşevleri
	Hane Tadilat, Büyük Onarım ve Yapım Programı
	Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Yönelik Konut Destek Programı
	Yakacak Yardımları ve Doğal Gaz Tüketim Desteği
	Elektrik Tüketim Desteği
Sosyal Uyum ve Tamamlayıcı Sosyal Uyum Yardımı	
Engelli- Yaşlı	Yaşlı Aylığı ve Engelli Aylığı
	Engelli Yakını Aylığı
	Ulusal Vefa Programı
	Engelli İhtiyaç Yardımları
Sağlık	Genel Sağlık Sigortası (GSS) Prim Ödemeleri
	Şartlı Sağlık Yardımları (Sağlık ve Gebelik)
	GSS Katılım Payı Ödemeleri
	Kronik Hastalık Yardımı
	Silikozis Hastalarına Yapılan Ödemeler
	Kronik Hastalara Kesintisiz Güç Kaynağı ile Birikmiş Elektrik Borcu Destekleri
Tip -1 Diyabet Tanısı Almış Kişilere Yönelik Glikoz Ölçüm Cihazı Yardımı	
Eğitim	Ücretsiz Ders Kitabı
	Şartlı Eğitim Yardımları
	Yabancılara Yönelik Şartlı Eğitim Yardımı (YŞEY)
	Engelli Öğrencilerin Ücretsiz Taşınması
	Eğitim Materyali Yardımı
	Öğrenci Barınma-Taşıma-Yemek Yardımı
	Yurt Yapımı
	Anaokulu/Ana Sınıfı Yardımı
	Kur'an Kursu Destek Programı
	Eğitim Yardımları Kapsamında Ulaşım Giderlerine Yönelik Yardımlar
Yükseköğrenim Öğrencilerine Yönelik Yardımlar	
Muhtelif Eğitim Yardımları	

Kaynak: (ASHB, 2023).

¹⁶ "T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile T.C. Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı arasında (mülga) Primsiz Ödemeler Genel Müdürlüğünce 2022 sayılı Kanun Doğrultusunda Yürütülen Yaşlılık ve Özürlülük Aylığı İş ve İşlemlerinin Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına Devrine İlişkin İş Birliği Protokolü" <https://ailevecalisma.gov.tr/uploads/syggm/uploads/pages/protokoller/aile-sgk.pdf>.

Bakım Hizmetleri Yoluyla Kayıtlı Kadın İstihdamının Desteklenmesi” projesiyle kadın istihdamını desteklemeye yönelik çalışmalar yapılmaktadır (SGK, 2022). Bununla birlikte bakıma muhtaçlığın bütüncül bir yaklaşımla ele alındığı ve bakım hizmet standartlarına dayalı bakım sigortası uygulamasının sosyal sigortacılık ilkeleri içerisinde yaşama geçirilmesine duyulan ihtiyaç sürmektedir.

4. İSTİHDAM EKSENİ

Sosyal güvenlik sistemlerinde aktüeryal sürdürülebilirlik arayışı dün olduğu gibi bugün de sistemin amaçlarından ödün vermeden nasıl ilerleyeceği sorusunu öne çıkarmaktadır. Dünyada neoliberalizmin krizi derinleştikçe işini kaybeden, gelir kaybına uğrayan, çalışma koşulları giderek ağırlaşan, ücretsiz/süresiz izne zorlanan ve sayıları milyonları bulan emekçiler yaşadıkları ülkelerde insan onuruna yakışır çalışma koşullarından uzaklaşmaktadır. Bu mesafenin artması ile yoksulluk tehdidi üretim ve bölüşüm ilişkilerinin yanı sıra sosyal güvenlik sistemlerini de çevrelemekte ve özellikle vasıfsız çalışanlar açısından istihdamda belirsizlik-güvencesizlik sarmalı yaratmaktadır. Kısaca neoliberalizm gelir adaletsizliğine, sosyal güvencesizliğe, kayıt dışılığa ve derinleşen yoksulluğa zemin oluştururken, sosyal koruma sistemlerinin işlevlerini tam anlamıyla ortaya koyamamalarıyla sosyal adaletsizlikler ve ekonomik eşitsizlikler birbirini izlemektedir. Bu neden-sonuç ilişkisi ise kaçınılmaz olarak toplumun daha geniş kesimlerinin daha kapsayıcı sosyal güvenlik hizmetlerine gereksinimin duymasını beraberinde getirmektedir.

Bu kesimler arasında kadınlar düşük ücretlerin, cam tavan uygulamalarının, ücret adaletsizliğinin ve iş yaşamında ayrımcılığın çeşitli tezahürleri ile karşılaşmaya devam etmektedir. Cinsiyet eşitliği istihdamda olduğu gibi aktif sigortalılık açısından da olması gereken noktada değildir. Nitekim Nisan 2023 itibarıyla sigortalı ve ücretli kadın çalışan sayısı yaklaşık 5,5 milyon ile halen %34 seviyesindedir (TEPAV, 2023). Diğer taraftan engelli bireyler de erişilebilirlik ve evrensel tasarım standartlarına sahip olmayan işyerleri ve kamusal alanlar nedeniyle işe gidip gelmekte güçlük yaşayabilmekte, engel durumu nedeniyle işe alınmayarak istihdam ve sosyal güvenlik haklarını kullanmaktan mahrum kalabilmektedir. İş Kanunu 30. maddesi ile öngörülen kota sisteminin¹⁷ yanı sıra çalıştırılan her engelli için sosyal güvenlik primi işveren payının Hazinece karşılanması ve engelli çalıştırma yükümlülüğünü ifa etmeyenlere idari para cezası verilmesi tedbirleriyle engellilerin istihdam hakkı korunmaya çalışılmaktadır. Bu tedbirlere rağmen engelli bireylerin istihdamında da artmadığı ve kota açığının varlığını koruduğu görülmektedir.

Tablo 3. Kota Sistemi Kapsamında İşçi Olarak Çalışan Engelli Birey Sayısı

Yıllar	Kamu Sektöründe Çalışan İşçiler	Özel Sektörde Çalışan İşçiler	Toplam	Kota Açığı
2019	16.965	109.705	126.670	37.040
2020	16.366	91.679	108.045	20.967
2021	21.355	110.783	132.138	24.949
2022	21.162	117.545	138.707	28.065
2023/3	20.051	101.397	121.448	20.231

Kaynak: (İŞKUR, 2023).

Sosyal güvenlik sistemimizi en dezavantajlı gruplardan başlayarak daha kapsayıcı ve daha güçlendirici kılmanın yolu; insana yakışır işlere dayalı bir istihdam politikası izlemekten geçmektedir. İstihdama erişimi ve istihdamda kalmayı destekleyici uygulamalara ve işlevlere sahip politikaların yokluğunda, aktüeryal sürdürülebilirliği aktif ve pasif sigortalılar arasındaki dengenin korunmasına dayalı olan sosyal güvenlik sisteminin finansal varlığı da risk altına girmektedir. Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de istihdamdaki düşüş, daralan büyüme ve yaşlanma eğilimi ile birlikte sosyal güvenlik kapsamındaki pasif sigortalı sayısı (bağımlı nüfus) artarken, aktif sigortalı sayısında bu oranda bir artış yakalanamamaktadır. ILO (2023) küresel istihdam açığının 2022 yılında %12,3 ile 473 milyon kişiye ulaştığını; bu açıda kadınların oranı %15 iken, erkeklerin %10,5 olduğunu ifade etmektedir. Yine 2022 itibarıyla yaklaşık 2 milyar çalışanın kayıt dışı istihdam edildiği, 214 milyon işçinin ise aşırı yoksulluk içinde yaşadığı belirtilmektedir (ILO, 2023, s. 12). Dünya genelinde insanların sadece %47’si en az bir sosyal koruma yardımı kapsamında iken 4 milyardan fazla insanın halen hiçbir sosyal koruma altında olmaması da işsizlik ve kayıt dışı istihdamdaki artışı sosyal politikaların sürdürülebilirliği açısından kritik bir noktaya taşımaktadır. Çünkü

¹⁷ 4857 sayılı İş Kanunu’nun 30. maddesi uyarınca işverenler; elli veya daha fazla işçi çalıştırdıkları özel sektör işyerlerinde %3 engelli, kamu işyerlerinde ise %4 engelli ve %2 eski hükümlü işçiyi veya terörle mücadelede malul sayılmayacak şekilde yaralanan işçiyi meslek, beden ve ruhi durumlarına uygun işlerde çalıştırmakla yükümlüdürler.

sosyal politika, yalnızca refah yardımlarının ve sosyal koruma programlarının yeniden dağıtım, sosyal eşitlik ve kapsayıcılık sağlamasıyla ilgili değildir; hak talebinde bulunmaya dâhil olan siyasi iradenin örgütlenmesi ve yetki mekanizmalarıyla da ilgilidir (Şenkal, 2021, s. 18). Bu nedenle istihdam eksenini başlığı altında işsizlik ve kayıt dışı istihdam sorunlarının yanı sıra kayıtlı istihdamla sosyal güvenlik sisteminin nasıl güçlendirilebileceği konusu da ele alınmaya çalışılmıştır.

4.1. İşsizlik ve Kayıt Dışı İstihdam

İnsanlar giriştikleri toplumsal üretim faaliyetlerinde iradelerinden görece bağımsız, belirli, zorunlu sosyal ilişkilere girerler ve bu ilişkiler üretim güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına karşılık gelir. Bu karşılık, üzerinde toplumun ekonomik yapısının, hukuki ve politik üstyapısının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerinin şekillendiği gerçek temeli oluşturur (Eaton, 1996, s. 25). Örneğin 1980 sonrası izlenen neoliberal politikalarla küçük üreticiliği destekleme politikasının terk edildiği, mülksüzleştirilmeye ve kırsal nüfusun azaltılmasına yönelik uygulamaların izlendiği görülür (Öztürk, 2014, s. 197). Bir gelir elde etmek için şehirlere yapılan göçler ise dünyada olduğu gibi Türkiye’de de istihdama erişimi ekonomik eşik haline getirmiştir. Bu eşik aşılama durumunda ise işsiz olarak ya da güvencesiz ve kırılgan işlerde geçirilen her gün, beşerî sermayenin kaybına neden olan ve sosyal güvenlik hakkını da ihlal eden bir sorun alanı olarak belirmiştir.

Türkiye hem beşerî sermayeyi korumak hem de sosyal güvence kapsamını genişletmek için eğitim, istihdam ve sosyal güvenlik politikalarını birlikte ve eşgüdümlü olarak örgütlenme amacıyla bir Ulusal İstihdam Stratejisi (UİS) izlemektedir (ÇSGB, 2023). Gerçekleştirilen sosyal güvenlik reformu ile de hem istihdamda hem sosyal güvenlikte norm ve standart birliği sağlama noktasında önemli adımlar atılmış olsa da; yapılandırma kanunları ile prim tahsilat politikasında gidilen değişiklikler ve ‘emeklilikte yaşa takılanlar’ adıyla bilinen sorunun çözümünde 7438 sayılı Kanunla¹⁸ 5510 sayılı Kanuna getirilen düzenlemeler, norm ve standart birliğinin korunması ile işsizlikle etkin bir mücadelenin sürdürülebilirliği açısından soru işaretleri doğurmuştur. Bu soru işaretlerinin arkasında genel olarak piyasa işleyişinin kamusal alana hâkim olmasıyla aklı gelebilecek her türden insan davranışının ekonomik açıdan mümkün; piyasa değeri olduğu andan itibaren *ahlaki* kabul edilebilir hale gelmesi yatmaktadır (Berman, 2009, s. 157). Katı olan her şeyin buharlaştığı *hiper kapitalizm* çağında emeğin piyasa değeri de iş ilişkisinin tarafları arasındaki eşitsiz güç ilişkisinden giderek daha orantısız şekilde etkilenecek kırılgan bir düzleme sürüklenmektedir (Kasser, 2020). Akışkan modernite olarak da tanımlanan bu düzlemde; sosyoekonomik yapı başta olmak üzere *sosyale* dair hemen her şey serbest piyasa ve beraberindeki dengelere göre belirlenir hale gelmiştir (Bauman, 2013). Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde kapitalizmin verdiği geri alan işleyiş mantığına dayalı olarak çalışanlar gelecek gelirlerinden borçlanarak tasarruflarını eritmek zorunda kalmakta ve bu zorunluluk ise sosyal güvenlik sisteminin finansmanına etki etmektedir. Gelir dağılımında beşli dilimin en altında bulunan iki dilimin (%40) en büyük tasarruf açığını veriyor olması bunun net bir göstergesidir ve tek başına bu gösterge dahi istihdamla sosyal güvenlik arasındaki ilişkinin önemini altını çizerek niteliktedir (Kuruç, 2020).

Bu nedenledir ki işsizlik, sosyal güvenlik sistemleri tarafından güvence altına alınan bir risktir ve riskin finansmanı işsizlik prim ödemeleriyle sağlanmaktadır. Bugün dünyada Türkiye gibi pek çok ülke prime dayalı işsizlik sigortası uygulamaktadır (ILO, 2010, s. 59).¹⁹ İşsizlik sigortası, iş güvencesi risk altında olan, geliri ya da kazancı kesintiye uğramış kişilerin gelir kayıpları ile gider artışlarını dengelemek amacıyla mali tedbirlerden oluşan ve genellikle zorunluluk ilkesine dayanan sosyal bir sigorta koludur. İşsizliğin kişilere yüklediği maliyetin başında, uzun süreli işsizliğe bağlı olarak mesleki becerilerin aşınması ve gelir kaybı gelmektedir. Durumun sürengelik arz etmesi ise işsizlerin ve ailelerinin giderek yoksullaşması sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle işsizlikle mücadele sürecinde

¹⁸ 7438 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 3 Mart 2023 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

¹⁹ 25 Ağustos 1999 tarihinde kabul edilen ve 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ile uygulamaya giren işsizlik sigortası, kapsamına giren tüm sigortalılar için zorunlu olup, ülke genelinde 1 Haziran 2000 tarihinden itibaren işçi, işveren ve devlet prim ödemeleri ile işsizlik sigortası fonunda para toplanmaya başlanmıştır. İş ve İşçi Bulma Kurumu kapatılarak yerine İŞKUR kurulmuş, bu kuruma bağlı olarak kurulan İşsizlik Sigortası Daire Başkanlığı işsizlik sigortası uygulamasından sorumlu tutulmuştur. İşsizlik sigortası fonunda toplanan paraların işsizlere dağıtımına ise, 1 Mart 2002 tarihinden itibaren başlanmıştır. Kanunun yürürlük tarihi olan 1 Haziran 2000’nden önce işe girenler bu tarihten itibaren, yürürlük tarihinden sonra işe girenler ise işe başladıkları tarihten itibaren sigortalı sayılmıştır. Anılan Kanuna göre “bir hizmet akdine dayalı olarak çalışan sigortalılar ile banka sandıklarına tabi sigortalılar zorunlu olarak; kısmi süreli iş sözleşmesi ile çalışan sigortalılar ile ticari taksi, dolmuş ve benzeri nitelikteki şehir içi toplu taşıma aracı işyerleri ile Kültür ve Turizm Bakanlığınca belirlenecek alanlarda kısmi süreli iş sözleşmesiyle bir veya birden fazla kişi tarafından çalıştırılan ve çalıştırılan kişi yanında ay içerisinde çalışma gün sayısı 10 günden az olan kişiler ise istekleri doğrultusunda” sigorta kapsamında yer almaktadır.

meslek edindirme ve geliştirme eğitimleri ile işsizlerin var olan mesleki vasıflarının hem korunması hem de yeni vasıflarla güçlendirilerek istihdama katılımlarının desteklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda tek başına işsizlik sigortasının işsizliği önleyemeyeceği ancak işsizlik güvencesi sağlayabileceği bilinmelidir (Dilik, 1992, s. 2).

ILO'nun 102 sayılı Sözleşmesinin "İşsizlik Yardımları" başlıklı 4. bölümünde üye ülkelere 20 ve daha fazla işçinin çalıştığı işyerlerinde işsizlik sigortası uygulanmaları tavsiye edilmekle birlikte Türkiye'de küçük işletmelerin, ev hizmetlerinin, aile işleri ile geçici işlerde çalışanların işsizlik sigortası kapsamı dışında tutulduğu görülmektedir (Başterzi, 1996, s. 92). İşsizlik ödeneği, iş kaybı tazminatı, ücret garanti fonu, esnaf ahilik fonu, yarım çalışma ödeneği, nakdi ücret desteğinin yanı sıra kısa çalışma ödeneği ile işsizlikten kaynaklanan gelir kayıplarını telafi etmeye yönelik ödemeler yapılmakla birlikte uygulama işsizlik ödeneğinden yararlanma koşullarının ağırlığı ve sürelerin sınırlılığı nedeniyle de sıklıkla eleştirilmektedir. Nitekim işsizlik ödeneği hizmet akdi feshinden önceki son 1080 gün içinde 600 gün sigortalı çalışıp işsizlik sigortası primi ödenen sigortalı işsizlere 180 gün; 900 gün sigortalı çalışıp işsizlik sigortası primi ödenen sigortalı işsizlere 240 gün; 1080 gün sigortalı çalışıp işsizlik sigortası primi ödenen sigortalı işsizlere ise 300 gün süreyle ödenmektedir. İşsizlik ödeneği ödenen günler için, sadece genel sağlık sigortası primleri ilgililer adına işsizlik sigortası fonundan yatırılmakta ve bakmakla yükümlü oldukları kişiler de genel sağlık sigortalısı üzerinden sağlık hizmetlerinden yararlanabilmektedir.

Kayıt dışı istihdam ise çalışanların elde ettikleri ücret ve kazançların, vergi dairesi ve sosyal güvenlik kurumu gibi kanunen bildirimde bulunulması gereken kamu kurum ve kuruluşlarına hiç bildirilmemesi ya da gün veya ücret bilgilerinin gerçeğe aykırı şekilde eksik bildirilmesidir. İlk olarak OECD (1986) kayıt dışı istihdama dair *gizli istihdam* (concealed employment) kavramını ortaya atmış ve kendi içinde yasadışı olmasa da idari makama beyan edilmeyerek yasal düzenlemeler ve vergilerden kaçınma yolu açan istihdam olarak tanımlamıştır. EU (1998) ise *bildirilmemiş iş* (undeclared work) üzerine hazırladığı raporda kayıt dışı istihdamı niteliği itibarıyla yasal ama kamu kurumlarına bildirilmemiş ücretli faaliyet olarak tanımlamıştır. ILO (2021) ise konuyu iki düzeyde analiz etmektedir: kayıt dışı ekonomide istihdam ve kayıt dışı istihdam. Kayıt dışı çalışan kişiler sosyal güvenlik sisteminin sağladığı güvenceden yoksun olarak hayatlarını sürdürürken, fiilen çalışmalarına rağmen genel sağlık sigortasından ve emeklilik haklarından mahrum kalırlar. Bu mahrumiyet, bakmakla yükümlü oldukları kişiler için de söz konusudur ve bu nedenle kayıt dışı çalışan insanların haneleri yoksulluk riskiyle çevrilidir. Nitekim kayıt dışı çalışanların ücretleri daha düşüktür ve işten çıkarılma riskleri daha yüksektir. Bu bağlamda özellikle kadınlar risk altındadır. OECD (2023) ülkeleri arasında %53,9 ile en düşük istihdam oranının yanı sıra %35,5 ile en düşük kadın istihdam oranına sahip olan Türkiye'de kadın emeği kayıt dışılıkla, düşük gelirle, işsizlik ve güvencesizlikle karakterizedir. Kayıt dışılık ücretsiz aile işçiliğinin de etkisiyle özellikle tarım sektöründe çok yaygındır. Tarımda her dört çalışandan üçünün kayıt dışı çalıştığı tahmin edilirken, tarım dışı sektörlerde kayıt dışılık oranı ise %18,3 iken toplam kayıt dışılık oranı ise %27,8'dir (TÜİK, 2022). Türkiye geneline bakıldığında ise 28,7 milyon olan toplam istihdamın 8,3 milyonu kayıt dışıdır (SBB, 2023b).

Diğer yandan pandemi de istihdam dengelerini derinden etkilemiştir. Ocak-Kasım 2020 ayları aralığında kayıt dışı istihdamda 712 binlik net bir kayıp olduğu, bu kaybın hem ücretli hem de büyük ölçüde kendi hesabına çalışan serbest çalışanları kapsadığı ve kayıt dışı çalışanların devletin verdiği gelir desteklerinden de yoksun olduklarından derin bir yoksulluk tehdidi ile karşı karşıya oldukları tahmin edilmektedir (Gürsel vd., 2021, s. 9). Bu kayıp sadece kayıt dışı çalışanların iş ve sosyal güvence hak kayıpları anlamına gelmemekte, devlet de vergi ve prim geliri kaybına uğramaktadır. Bu tablonun ortaya çıkmasında vergi ve prim borcu yapılandırılmaları da etkili olmaktadır.²⁰ İşletmeler bakımından hakız rekabet yaratan; kamuya ve kamu düzenine olan inancı zayıflatan bu yaklaşım yerine prim ödeme davranışının güçlendirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan prim borcu yapılandırma kanunları çıkmaya devam etse dahi yapılandırılan borcu ödeme gücünün azalmakta olduğu görülmektedir. Sigorta prim alacaklarının 6736 sayılı Kanun kapsamında yapılandırma tahsilat oranı %24; 7020 sayılı Kanun kapsamında tahsilat oranı %22,45; 7143 sayılı Kanun kapsamındaki yapılandırma tahsilat oranı ise %16 olarak gerçekleşmiştir (Tuncer, 2020).

Son olarak ilave etmek gerekir ki işsizlik ve kayıt dışılık, emekli refahı ile de yakından ilişkilidir. Emekli aylığının reel alım gücünün düşmesi özellikle memurlarda emekli olmamayı rasyonelleştirirken, emekli olanları ise yeniden

²⁰ Bir yönüyle *af* niteliği taşıyan, vergi borçlarına sigorta primlerinin de dahil edilmesiyle gelişen yapılandırma uygulamaları kapsamında geçtiğimiz yıllarda 6111, 6736, 7020, 7143 ve 7256 sayılı Kanunlar çıkarılarak, vergi/prim ödeme yükümlülükleri açısından yapılandırma beklentisi artık kalıcı hale getirilmiştir. Bu politika vergi/prim borcunu zamanında ödeme davranışını değiştirirken, mevcut borcu af çıktığında ödeme alışkanlığının oluşması üzerinde etkili ve pekiştirici olmaktadır.

çalışmaya zorlamaktadır. 1 Mart 2023 tarihinde yürürlüğe giren 7438 sayılı Kanunla kamuoyunda emeklilikte yaşa takılanlar olarak bilinen sigortalılar için yaş koşulunu kaldıran düzenleme sonrasında emekli olan yaklaşık her iki kişiden birinin çalışmaya devam ettiği görülmektedir (Resmi Gazete, 1.3.2023).

4.2. Kayıtlı İstihdamla Sosyal Güvenlik Sistemini Güçlendirmek

İşsizlikle ve kayıt dışı istihdamla etkili bir mücadele kayıtlı istihdam alanının genişlemesi ile mümkündür. Kayıtlı istihdam sadece sosyal güvenlik sisteminin daha kapsayıcı ve aktüeryal açıdan daha sürdürülebilir olmasını değil, toplumun her ferdi için sosyal güvenlik hizmetlerinin daha erişilebilir ve daha nitelikli hale gelmesini de mümkün kılar. İstihdam, sağladığı iş ve gelir güvencesiyle eğitimde sağlıkta, konutta, gıdada, kültürel etkinliklerde ve daha pek çok insani gereksinimin karşılanmasında sosyal refahı geliştiren bir işlev görür. İnsanların sosyoekonomik olanaklarla ilişkilenebilmesinde kilit bir role sahiptir ve bu rol ekonomik istikrarın da yapıtaşıdır. Dolayısıyla kayıtlı istihdamla sosyal güvenliğe yapılan her yatırım topluma ve yarımların yapılan bir yatırım olarak kabul edilebilir.

Cumhuriyet tarihi boyunca sosyal güvenlik sisteminin işlevselliğini güçlendirmeye yönelik hukuki-idari tedbirler alındığı, sosyal güvenlik kurumlarını geliştirmek amacıyla çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Diğer yandan özellikle son yıllarda Türkiye ciddi bir göç hareketliliğinin içindedir. BM Mülteci Örgütü (UNHCR, 2022) dünya genelinde göçmen sayısının yüz milyona doğru hızla ilerlediğini ve bunun dünyadaki her 78 kişiden 1'inin çatışmalardan, gıda güvensizliğinden, sefaletten kaçmak zorunda kaldığı anlamına geldiğini belirtmektedir. Hem bir kaçış hem de bir geçiş noktası olarak Türkiye'deki çalışma yaşamı da iç çatışmalar üzerine Suriye'den gelen kitlesel göç dalgası ve Avrupa'ya geçmek isteyen düzensiz göçmenlerin etkisi altındadır. Özellikle Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden yönelen hareketlilik yıllar içinde kümülatif olarak artarken, bu ülkelerle sosyal güvenlik iş birliği ilişkilerinin yeterince gelişemediği de görülmektedir (Bulut, 2021). Genellikle kaçak işçi olarak çalıştırıldığı gözlemlenen yabancı uyrukluların sosyal güvenliğini de gözeten bir yaklaşımla söz konusu iş birliği ilişkilerinin gözden geçirilerek kayıt dışı istihdamla uluslararası mücadeleyi de içerecek şekilde kapsamının genişletilmesinde yarar olduğu düşünülmektedir.

Sosyal güvenlik sisteminin kayıtlı istihdamla dayalı işleyişini güçlendirmek için dikkate alınması gereken bir diğer husus ise emeklilerin refahıdır. Emekli aylıklarının reel alım gücünün korunması, yaşlı yoksulluğu ile mücadele açısından olduğu kadar genç işsizliğin azaltılması için de belirleyici bir değişkendir. Alım gücünün korunması için asgari emekli aylığı tutarı ve sosyal refah payı üzerinden iyileştirmeler yapılmaktadır.²¹ Ancak enflasyonist koşullarda mevcut alım gücünü korumak isteyen kişiler istihdamda kalmayı da tercih edebilmektedir. Bu tercih, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde daha yüksek sosyal güvenlik ödemeleri ile teşvik edilmesine karşın yaşlı işçilerin beşte birinden fazlasının hak kazanır kazanmaz, hatta ücretli çalışırken dahi erken emeklilik talebinde bulunduğu; düşük gelirli yaşlı işçilerin erken talepte bulunma olasılığının yüksek gelirli çalışanların üç katından fazla olduğu görülmektedir (Drystan&Ghilarducci, 2023). Emeklilik yaşından önce talepte bulunma halinde hayat boyu daha az ödenek alacak olan bu kişilerin düşük ödemelerinin desteklenmesi konusu da Türkiye'de olduğu gibi gündemde olan bir husustur. Emekli refahının sağlanmasında asgari ödeme tutarının yoksulluk sınırının üzerinde bir gelir güvencesi sağlayacak şekilde belirlenmesi, her beş gençten birinin işsiz olduğu ülkemizde gençlerin işe giriş süreçlerinin desteklenmesi açısından da önem taşımaktadır (TÜİK, 2023).

Sosyal sigorta uygulamaları kapsamında aylık/gelir ödemelerine devam edilebilmesi vergi ve prim tahsili ile; bu ise kayıtlı istihdamla yakından ilişkilidir. İşsizliğin ve kayıt dışılığın yaygınlığı, sosyal güvenlik sistemi açısından finansman açığı anlamına geldiği gibi bu açık, ülkemizde esasen prim gelirleri ile finanse edilen sosyal sigorta ve halk sağlığı hizmetlerini olduğu kadar vergilerle finanse edilen sosyal yardımlar ve sosyal hizmetleri, kısaca bir bütün olarak sosyal güvenlik sistemini çevrelemektedir. Söz konusu sorunun aşılmasında, işsizlik ve kayıt dışılık risklerinin sektörler bazında değerlendirilerek²², risk ölçeklerine göre işletme büyüklüklerinin belirlenmesi; çalışan profili temelinde (cinsiyet, yaş, engellilik vb.) işsizlik ve kayıt dışılık riskinin daha yüksek olduğu işyerlerinde kayıtlı istihdamı teşvik eden bütüncül bir vergi ve prim tahsilat politikası izlenmesi gerekmektedir. Vergi ve prim tahsilatının iş yaşamı özelinde sadeleştirilmesi, sosyal sigorta primlerinin genel vergilerle birlikte ödenebilmesini mümkün kılan düzenlemelere gidilmesi ve kamu kurumları nezdinde mükerrer defa beyan, inceleme, denetim vb. süreçlerin işletilmesine son veren uygulamalara geçilmesi hem kayıtlı ekonomi hem de kayıtlı istihdamın bütüncül

²¹ 7431 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.

²² Sektörlerin de kendi içinde emek yoğun/sermaye yoğun/teknoloji yoğun ayrımında bir değerlendirmeye tabi tutulması daha rasyonel bulguların elde edilmesini mümkün kılabilir.

yaklaşım ile idaresine, takibine ve kurumsal uygulamaların standardize edilmesine olanak tanıyabilir. Örneğin bu standardizasyon çerçevesinde aynı hanede yaşayan sigortalıların vergi ve prim matrahlarının birlikte belirlenmesi gibi yaklaşımlar geliştirilerek hanenin gelirlerini ve giderlerini gözetilen düzenlemelere de gidilebilir. Halihazırda iki ayrı kurumun müfettişleri ve denetim elemanları eliyle sürdürülen rehberlik ve teftiş çalışmalarının bütüncül bir yaklaşımla ortak bir tahsilat ve idari denetim mekanizması içinde yapılandırılması dahi önemli bir kamu kaynak tasarrufu sağlayacağından yeni istihdam alanları yaratmak için de bu kaynak değerlendirilebilir.

Sistemin işlevselliğini güçlendirmenin bir diğer etkili yönü de yararlılık kapasitesini arttırmaktır. Sosyal güvenlik sistemimizde aileye gelir desteği teminine yönelik uygulamalar ağırlıklı olarak; sigortalının bakmakla yükümlü olduğu ya da vefatı halinde hak sahibi olan aile üyelerine kanunla belirlenmiş bulunan koşulları sağladığı müddetçe sigortalı üzerinden sağlanan yardımlar, bağlanan gelirler ve aylıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin de taraf olduğu ILO'nun 102 Nolu Sözleşmesinin 39 ila 45. maddelerine göre ise aile ödenekleri sigortalının, çocukların geçimini güvence altına almak üzere korunan kimselere ödeme yapılması, yiyecek, giyecek, mesken, tatil imkânı temini ve ev idaresinde yardım gibi ailenin sosyoekonomik varlığını desteklemeye yönelik kalemler içerdiği görülmektedir. Türkiye'de de sosyal güvenlik sistemi hem aile yardımları sigortası hem de yaşlanmakta olan nüfus olgusu göz önünde bulundurularak bakım sigortası ile güçlendirilmeye oldukça açık bir noktadadır. Örneğin hane profilini baz alarak; çocuk/genç/engelli/yaşlı odaklı bir yaklaşımla aile ödenekleri ve bakım sigortalarını hayata geçirmek, halihazırda dul/yetim aylığı bağlama kriterlerini ve sağlık yardımlarını bu ödeneklerle birlikte ailelerin üstün yararını gözetilen bir yaklaşımla planlamak mümkündür.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de dijitalleşme yerleşik endüstriyel yapıları, kurumsal kültürleri ve iş ilişkilerini dönüştürmektedir. Yeni iş tanımları ve esnek çalışma modelleri en çok da istihdamı etkilemektedir. 2020 yılında dünya genelinde yaklaşık 255 milyon tam zamanlı iş kaybedilmiştir ve bu kayıp 2009 yılındaki küresel krizde görülen iş kaybından yaklaşık dört kat daha fazladır (Samans, 2021). Kısaca dijitalleşme iş, işçi, işyeri, üretim ve mesai gibi olguları yeniden şekillendirirken pandemiyle birlikte uzaktan ya da evden çalışma bazı sektörlerde alternatif ya da geçici bir çözüm değil; istihdam şeklinin kendisi olmaya başlamaktadır (Seattle Times, 2021). Türkiye'nin de içinden geçtiği bu süreç karşısında dijitalleşmenin çalışanlar için oluşturduğu işsizlik tehdidini yöneterek tersine çevirecek adımları ivedilikle atmasında yarar bulunmaktadır. İşverenlerin dijital okur yazarlığa yatırım yapmalarını destekleyen prim teşvik politikalarının yanı sıra çalışanların dijital bilgi ve becerilerini geliştirmeye yönelik uygulamaları önceleyen mesleki eğitim ve istihdam stratejilerinin izlenmesi, dijitalleşmenin nitelikli istihdam yapısını ve sosyal güvenlik sistemini güçlendiren bir bileşen olarak kullanılmasında önemli bir potansiyeli açığa çıkarabilir.

5. SONUÇ

İnsan ve toplum ilişkisinde sosyal güvenlik nesiller arasında dünü, bugünü ve geleceği kuşatan, karşılıklı güven temeline dayalı bir bağ kurar. İnsanın emeğini primli rejimle topluma ve geleceğe emanet eden sosyal güvenlik sistemleri, primsiz rejimle de gereksinim sahiplerinin insan onur ve haysiyetine yakışır yaşam sürme olanaklarını yapılandırır. Sosyal güvenlik toplum refahını ve esenliğini iyileştirme ve sürdürülebilir kılma işlevi ile ekonominin istikrarlı şekilde büyümesinin de kritik bir bileşenidir. Nitekim sosyal güvenlik, çıkış noktası itibarıyla dayanağını sosyal adalet ve eşitlik ilkelerinden alan bir devlet politikasıdır.

Ülkemizde sosyal güvenlik sisteminin gelişimi, sanayileşmenin öncül ve ardıl dinamikleri bağlamında farklılıklar arz eder. Toplum olma duygusunun gelişiminde ekonomik ve sosyal ilişkilerin baskın karakteri geleneksel değer, inanç, vicdan ve ahlak gibi daha çok birey ve yakın çevresinde şekillenen ortak üretim ve bölüşüm ilişkilerinden doğan toplumsal bilinç dayanır ve bu bilinç sosyal dayanışmanın ağlarını da birlik halinde olan aileler, komşular, akrabalar, hemşeriler, cemaatler üzerinden örür. Bu örüntü ve beraberinde getirdiği sosyal bağlar çalışmamızda geleneksel dönem başlığı altında incelenmiştir. Hukuk güvencesine dayalı ve karşılıklı olarak sosyal güvenlik hak ve yükümlülükleri tanımlanması süreci ise normatif dönem başlığı altında yürürlüğe giren temel sosyal güvenlik düzenlemeleri kronolojisine bağlı kalınarak aktarılmıştır.

Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin gelişimi özgün dinamikler barındırmaktadır. Cumhuriyet rejimi ile birlikte geleneksel dayanışma bağlarının hukuki hak ve yükümlülüklerle evrildiği, tebaa olmaktan yurttaş olmaya giden yolda temel kazanımlar sağlandığı ve bu kazanımların kurumsallaşması amacıyla tarihi ve cesur adımlar atıldığı görülmektedir. İşçi, esnaf ve memur olarak özetleyebileceğimiz üç temel çalışan grubu temelinde sosyal sigorta hizmetleri vermek üzere kurulan Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu ve Bağ-Kur kurumlarının 2006 yılında tek çatı altında birleştirilmesi ile başlayan sosyal güvenlik reform sürecinin, sosyal sigorta ve genel sağlık sigortası

hizmetlerinde norm ve standart birliği sağlama amacı taşıdığı söylenebilir. Bugün yaklaşık 17 yılını geride bırakan reform sürecinin yapılandığı mevcut sosyal güvenlik sisteminin ise önemli sınavlardan geçtiği ifade edilebilir.

Bir asrı geride bırakan Cumhuriyetimizin gelecek yüzyıllarında sosyal güvenlik sisteminin daha güçlü ve daha kapsayıcı bir varlık göstermesi amacıyla çalışmamızda bugünün bazı yapısal sorunlarına dikkat çekilmeye gayret edilmiştir. Bu yapısal sorunlardan ilki sosyal güvencesizlik kültürüdür. Sosyal güvenlik esasen bir insan hakkıdır ve bu yönü ile sahip olduğu hakları bilen, hakkını arayan ve yükümlülüklerini ifa eden bireylerle varlık bulabilir. Bu bireylerin yokluğunda ise sosyal güvenlik, aşındırılmaya açık popülist bir politikaya dönüşme riski taşır. Bu risk kayıt dışılığa dayalı bir istihdam yapısını, çalışan yoksulları ve iş güvencesizliğini beraberinde getirir. Sosyal güvencesizlik yalnızca kayıt dışılık hali olmadığı gibi eşitsizliklerden ve bu eşitsizlikleri süregelen kılan iradeden de bağımsız değildir. İnsan yaşamını bir ‘maliyete’, sosyal güvenliği ise kâr amaçlı bir ‘faaliyete’ indirgeme amacı taşıyan neoliberal yaklaşım, neredeyse tüm dünyada, sosyal güvenlik sistemlerini mali bir darboğaza sürüklemiştir. Özellikle ekonomik büyümedeki daralmayı istihdam oranlarındaki düşüşün izlemesi ve yaşlanma gibi demografik değişimler, kâğıt üstünde kalan; hedef kitleye hiç ya da gereği gibi ulaşamayan sosyal güvenlik hizmetlerini ortaya çıkarmıştır. Sosyal devlet anlayışının yerini sosyal yardım devletinin alıyor oluşu ise sosyal güvenlik sistemlerini sürdürülebilir kalkınma, tam istihdam, insana yakışır iş ve sosyal adalet hedeflerinden uzaklaştırmaktadır. İşsizlik ve kayıt dışılık nedeniyle prim gelirlerindeki düşüşe paralel oluşan sosyal güvenlik açıkları hazine transferleriyle finanse edilmektedir. Vergilerle finanse edilen sosyal yardımlara ayrılan bütçedeki artış ile birlikte bu transfer kaleminin büyüklüğü birlikte ele alındığında bir bütün olarak sosyal güvenlik sisteminin orta vadede ve ağırlıklı olarak primsiz bir ödeme rejimine dönüşme riski belirlemektedir. Söz konusu riskin bugünden ve rasyonel bir yaklaşımla yönetilmesi; primli/primsiz rejimin hukuki ve idari bütünlük içinde planlanması, kayıt dışı istihdamla etkin mücadele edilerek prim gelirlerindeki kayıpların önlenmesi, sigortalılar ve nesiller arası adaleti sağlayıcı ve koruyucu istihdam politikalarının izlenmesi ile mümkündür.

Sosyal güvenlik hakkını ve bu hakkın özünü oluşturan kolektif dayanışmayı toplumsal tabana yaymak bugün dünden çok daha önemlidir. Sosyal güvenlik sistemiyle hak temelli bir ilişki kurmak ve bu ilişkinin süreklilik arz etmesi, kişilerin sigortalılık haklarından mahrum kalmamasının temel koşuludur. Nitekim Türkiye iş yaşamında insan haklarını ve sosyal güvencide emeğin kutsallığını korumak için önemli ilkelere imza atan ve bütüncül bir anlayışla sosyal güvenlik sistemini yapılandıran bir ülkedir. Türkiye’nin sosyal adalete daha çok yatırım yaparak ve böylelikle daha güçlü bir sosyal güvenlik sistemi inşa ederek yarattığı dönüşümü yarın daha ileriye taşımasının önünde bir engel bulunmamaktadır. Türkiye İktisat Kongresi’ndeki açılış konuşmalarında Mahmut Esat’ın (1923); “*Yeni Türkiye, sabanın çekicini, sây’in, zekâ ve liyâkatini hakkını, hürriyet ve istiklalini istiyor ve cidâlini, öne çıkaracak harici ve dahili her kuvveti yıkmaya kâdir olabilecek bir surette yapıyor*” cümlesi ile ifade ettiği gibi gelecek yüzyıllarda da Türkiye Cumhuriyeti, Şeyh Edebali’nin “*İnsanı yaşat ki, devlet yaşasın*” ilkesini esas alan kurucu felsefesi ile sosyal güvenlik tarihini yazmaya devam edecektir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *2022 yılı faaliyet raporu*. https://www.aile.gov.tr/media/129482/ashb_2022-idare-faaliyet-raporu.pdf adresinden 10 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2022). *İstihdam yardımları*. <https://www.aile.gov.tr/sygm/programlarimiz/sosyal-yardim-programlarimiz/> adresinden 10 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *Sosyal Yardım Programlarımız*. <https://www.aile.gov.tr/sygm/programlarimiz/sosyal-yardim-programlarimiz/> adresinden 1 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.

- Akad, M. (1992). *Teori ve uygulamada sosyal güvenlik hakkı*. Kazancı Hukuk Yayınları.
- Akın, L. (2006). Sosyal sigortalar ve genel sağlık sigortası kanunu tasarısının kişiler açısından kapsamında yeni gelişmeler. *Çalışma ve Toplum*, 2006(1), 26-49.
- Akkaya, Y. (2000). Sosyal güvenlik tarihi üzerine notlar. *Toplum ve Hekim*, 15(2), 82-91.
- Anayasa Mahkemesi Kararı (AYMK). (14.11.1990). 1990/5 E., 1990/28 K. (www.kazanci.com).
- Anayasa Mahkemesi Kararı (AYMK). (29.05.2008). 2002/45 E., 2008/109 K. (www.kazanci.com).
- Arendt, H. (2018). *Zihnin yaşamı*, (2. Baskı). (İ. Ilgar, Çev.), İletişim Yayınları.
- Atatanır, H. (2011). Sosyal güvenlik ve aile yardımı uygulamaları. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 2(1), 143-169.
- Atatanır, H. (2020). Hak temelli yaklaşım bağlamında vakıfların sosyal yardımları: Ankara ve İstanbul örnekleri. *Vakıflar Dergisi*, (53), 221-245.
- Başterzi, S. (1996). *İşsizlik sigortası*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Bauman, Z. (2013). *Modernite, kapitalizm, sosyalizm: küresel çağda sosyal eşitsizlik*. (F. Doruk Ergun, Çev.), Say Yayınları.
- Berman, M. (2009). *Katı olan her şey buharlaşıyor*. (Ü. Altuğ ve B. Peker, Çev.), İletişim Yayınları.
- Bradshaw, J. (2008). *Social security, happiness and well-being*. Cambridge: Intersentia.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB). (2023). *Ulusal istihdam stratejisi*. https://www.csgeb.gov.tr/cgm/dokumanlar/ulusal_istihdam_stratejisi/ adresinden 17 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Çavuşoğlu, A. (2012). Kutadgu Bilig'in üç boyutu ve toplum sınıflandırması. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 4(13), 75-96.
- Çelik, B. (1999). *Türkiye'de işçi hareketlerinin tarihsel gelişimi (1800-1870)* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Harvey, D. (2003). *Postmodernliğin durumu*. (3. Baskı). (S. Savran, Çev.), Metis Yayınları.
- Dilik, S. (1992). *Sosyal güvenlik*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal iş bölümü*. (Ö. Ozankaya, Çev.). Cem Yayınevi.
- Eaton, J. (1996). *Ekonomi politik*, (Ş. Yalçın, Çev.). Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Ekinci, Y. (1990). *Ahilik ve meslek eğitimi*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Engels F. ve Marx K. (2011). *Komünist manifesto*, (M. Erdost, Çev.). Sol Yayınları.
- Ergin, M. (1984). *Orhun abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- European Commission (EU). (1998). *Communication of the commission on undeclared work*. Brussels.
- Fişek, K. (1976). *Yönetim*. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

- Gökbayrak, Ş. (2010). Türkiye’de sosyal güvenliğin dönüşümü. *Çalışma ve Toplum*, 2010/2, 141-162.
- Gürsel, S., Uysal G. ve Şahin M. C. (2021). Korona salgınının istihdam üzerindeki asimetrik etkileri: Kayıt dışı istihdamda çöküş. *BETAM Araştırma Raporu*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Güven, S. (2013). *Sosyal politikanın temelleri*. Ezgi Kitabevi.
- Güvercin, C. H. (2004). Sosyal güvenlik kavramı ve Türkiye’de sosyal güvenliğin tarihçesi. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 2(57), 89-95.
- Güzel A., Okur A.R. ve Caniklioğlu N. (2010). *Sosyal güvenlik hukuku*. (13. Baskı). Beta Yayınları.
- Halkbank. (2023). *Lonca düzeni*. <https://www.halkbank.com.tr/content/halkbank/tr/blog/finans/lonca-duzeni-nedir.html> 10 Şubat 2023 tarihinde adresinden alınmıştır.
- Has Hacıp, Y. (1070). *Kutadgu bilig*. <https://kutadgubilig.appspot.com/> adresinden 1 Ekim 2022 tarihinde alınmıştır.
- Huws, U. (2014), Dijital çağda sınıfın payandaları: yaşama, emek ve değer. *Socialist Register: 21. yüzyılda sınıflar ve sınıf mücadelesi* içinde (s. 92- 118). (T. Öncel, Çev.). Yordam Kitap.
- ILO. (1944). *The 1944 international labor conference*, <https://www.ssa.gov/policy/docs/ssb/v7n6/v7n6p11.pdf> adresinden 17 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- ILO. (2021). *World social protection report 2020–22: Social protection at the crossroads – in pursuit of a better future*, Geneva. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_817572.pdf adresinden 7 Temmuz 2021 tarihinde alınmıştır.
- ILO. (2023). *World Employment and Social Outlook: Trends 2023*. https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/WCMS_865387/lang--en/index.htm adresinden 4 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- İŞKUR. (2022). <https://www.iskur.gov.tr/kurumsal-bilgi/istatistikler/> adresinden 2 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- İzveren, A. (1970). *Sosyal politika ve sosyal sigortalar*. Matbu Baskı.
- Kahveci, M. (2011). *Osmanlı’da işçi hareketleri*. Evrensel Gazetesi. (27 Nisan 2011).
- Kara, B. (2008). *Sosyal haklar ve özel olarak korunması gereken kişiler* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Kasser, T. (2020). *Hiper-kapitalizm*. (D. Evcı, Çev.). Dipnot Yayınları.
- Koç, M. (2006). Sosyal güvenlik ve Beveridge raporu. *Mali Çözüm Dergisi*. (Haziran-Temmuz Sayısı), 90-100.
- Koç, Y. (1987). İşçi hakları ve sendikacılık. *On birinci tez kitap dizisi* içinde (s. 32-75). Alan Yayıncılık.
- Koç, Y. (2003). *Türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi tarihi*. Kaynak Yayınları.
- Korkmaz, A. (2003). *Çağdaş gelişmeler açısından asgari ücret*. Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Kuruç, B. (2020). Yoksulluk ve eşitsizlik: Makro ekonomik bir çerçeve. S. Ayata (Ed.) *Türkiye’de yoksulluk ve eşitlik: Nedenler, süreçler, çözümler* içinde (s. 267-270). Sosyal Denge ve Demokrasi Araştırma Merkezi Yayını.

- OECD. (1986). Employment outlook. *Chapter III: Concealed employment*. Matbu Baskı.
- OECD. (2023). *Short-term labour market statistics*. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=STLABOUR> adresinden 10 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ögel, B. (1971). *Türk kültürünün gelişme çağları*. (Cilt 1). İstanbul Milli Eğitim Basımevi.
- Özdemir Yücesan, G. (2020). Emek piyasasında, işyerinde ve toplumsal hayatta: Yoksullaşma. S. Ayata (Ed.) *Türkiye’de yoksulluk ve eşitlik: nedenler, süreçler, çözümler içinde* (s. 57-67). Sosyal Denge Demokrasi Araştırma Merkezi Yayını.
- Özger, Y. (2011). *Osmanlı ordusunda emeklilik sistemi ve askeri tekaüd sandığı (1865-1923)*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Öztürk, Ş. (2014). *Yeni köy sosyolojisi tartışmaları: Küreselden yerele tarım politikaları ve yoksulluk*. Doğu Kitabevi.
- Philips, D. ve Ghilarducci, T. (2023). *Older workers claim social security while working, upending beliefs about raising the retirement age*. Policy Note Series. Schwartz Center for Economic Policy Analysis at The New School for Social Research.
- Ricardo, D. (2000). *Ekonomi politiğin ve vergilendirmenin ilkeleri*. (E. Tayfun, Çev.). Belge Yayınları.
- Samans, R. (2021). *Pandemi istihdamı derinden etkilemeye devam ediyor*. <https://www.ekonomim.com/ekonomi/ilo-arastirma-direktoru-samans-pandemi-istihdami-derinden-etkilemeye-devam-ediyor-haberi-633321> adresinden 10 Ağustos 2022 tarihinde alınmıştır.
- Seattle Times. (2021). *Amazon will allow many employees to work remotely, indefinitely*. <https://www.seattletimes.com/business/amazon/amazon-will-allow-many-employees-to-work-remotely-indefinitely/> adresinden 11 Kasım 2021 tarihinde alınmıştır.
- SGK. (2021). *Reform Sonrası Sosyal Güvenlik (2010-2020)*. Matbu Baskı.
- SGK. (2022). *Evde Çocuk Bakım Hizmetleri Yoluyla Kayıtlı Kadın İstihdamının Desteklenmesi Operasyonu*. http://eski.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/projelerimiz/evde_cocuk_bakimi_projesi adresinden 4 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2023a). *Kalkınma planları*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden 7 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2023b). *İşgücü piyasasındaki gelişmelerin makro analizi*. <https://www.sbb.gov.tr/isgucu-piyasasindaki-gelismelerin-makro-analizi/> adresinden 7 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Şahinkaya, S. (2023). *Türkiye iktisat kongresi*. Telgrafhane Yayınları.
- Şenkal, A. (2021). Sosyal korumada küresel boyutlar: sorunlar ve temel tartışmalar. *İnsan & İnsan*, 8(30), 13-28.
- Şenocak, H. (2009). Sosyal güvenlik sistemini oluşturan bileşenlerin tarihi süreç ışığında değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (56), 409-468.
- Tanör, B. (1978). *Anayasa hukukunda sosyal haklar*. May Yayınları.

- TEPAV. (2023). *İstihdam İzleme Bülteni – Nisan 2023*. Temmuz 2023, Sayı: 131. https://www.tepav.org.tr/upload/mce/2022/bultenler/istihdam/tepav_istihdam_izleme_bulteni_02_2022.pdf adresinden 4 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- Tuncay, C. ve Ekmekçi, Ö. (2013). *Sosyal güvenlik hukuku dersleri* (13. Baskı). Beta Yayınları.
- Tuncay, C. ve Ekmekçi, Ö. (2017). *Sosyal güvenlik hukuku dersleri* (19. Baskı). Beta Yayınları.
- Tuncer, G. (2020, 27 Ekim). “Son yapılandırmada yıllık tahsilat oranı yüzde 8'de kalmıştı!” 10 yılda altıncı kez uygulanan borç yapılandırması. *Independent Türkçe Gazetesi*.
- Tunçomağ, K. (1990). *Sosyal güvenlik kavramı ve sosyal sigortalar*. Beta Basım Yayım.
- TÜİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri, Aralık 2021*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Aralik-2021-45642> adresinden 9 Ağustos 2022 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2023). *İşgücü İstatistikleri, Aralık 2021*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Nisan-2023-49373> adresinden 5 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- UNHCR. (2022). *Global trends: Forced displacement in 2021*. <https://www.unhcr.org/publications/brochures/62a9d1494/global-trends-report-2021.html?query=Global%20Trends%20Forced%20Displacement%20in%202021> adresinden 17 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ülkekel, C. (2019). *Taş kömürü havzasında (işletmelerinde) bahriye nezareti yönetimi (1865-1908) ve Dilaver Paşa nizamnamesi*. Boyut Yayın Grubu.
- Whitehead, M. (2001). *Eşitlik ve sağlık: kavram ve ilkeler*. Türk Tabipler Birliği Yayını.
- WHO. (2021). *Ageing and health*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> adresinden 14 Ekim 2022 tarihinde alınmıştır.
- Yıldırım, K. (2011). *Osmanlı çalışma hayatında işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin gelişimi (1870-1922)* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

DERLEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

TURKEY'S 100TH ANNIVERSARY OF EXPORT MARKETING: STRATEGIES, OPPORTUNITIES, CHALLENGES AND FUTURE DIRECTIONS*

100. YILINDA TÜRKİYE İHRACAT PAZARLAMASI: STRATEJİLER, FIRSATLAR, ZORLUKLAR VE GELECEK YÖNLERİ

Asst. Prof. Dr. Ahmet SONGUR¹

ABSTRACT

Exports is crucial in driving economic growth and development for all countries worldwide. The export sector is critical for Turkey's economic growth and for boosting the country's standing in international trade. Exports is an essential source of Turkey's national income. It increases employment and contributes to economic growth. Exports is utilized as a strategic instrument to attain foreign trade balance, encourage knowledge transfer, gain access to new markets, and boost competitiveness. In recent years, Turkey, as an essential player in global commerce, has used various tactics to enhance its export activity. Turkey's export marketing strategy focuses on expanding export volume, diversifying exports, and maintaining competitiveness in foreign markets. The effectiveness of export marketing directly affects export performance. Turkey's export performance has shown a significant improvement. 2023 is essential as the 100th anniversary of the Republic of Turkey and the beginning of the second century. The study would outline Turkey's export history, underline the importance of export marketing, and examine how Turkey's export marketing techniques have evolved. It would also investigate Turkey's role in global commerce.

Keywords: Export, Export Marketing, Export Performance, International Marketing, Türkiye.

JEL Classification Codes: M31, F23.

ÖZ

İhracat, dünya çapındaki tüm ülkeler için ekonomik büyüme ve kalkınmayı yönlendirmede çok önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye açısından ihracat sektörü, ülkenin uluslararası ticaretteki yerini güçlendirmesi ve ülkenin ekonomik büyümesi için büyük bir öneme sahiptir. İhracat, Türkiye'nin ulusal gelirin önemli bir kaynağıdır. İstihdamı artırır ve ekonomik büyümeye katkı sağlar. Stratejik bir araç olarak ihracat, dış ticaret dengesini sağlamak, teknoloji transferini teşvik etmek, yeni pazarlara erişmek ve rekabet gücünü artırmak için kullanılır. Küresel ticarete önemli bir aktör olan Türkiye, son yıllarda ihracat faaliyetlerini artırmak için çeşitli stratejiler benimsemiştir. Türkiye'nin ihracat pazarlaması, ihracat hacminin artırılması, ihracat çeşitliliğinin geliştirilmesi ve uluslararası pazarlarda rekabet edebilirliğin sağlanması gibi hedeflere odaklanmaktadır. İhracat pazarlamasının etkinliği ihracat performansını doğrudan etkilemektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye'nin ihracat performansı büyük bir gelişme göstermiştir. 2023 yılı, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılı olması ve ikinci yüzyılın başlangıcı olması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Çalışma, Türkiye'nin ihracat tarihine bir bakış sunacak, ihracat pazarlamasının önemini vurgulayacak ve Türkiye'nin ihracat pazarlaması stratejilerinin nasıl şekillendiği konusunda bir genel değerlendirme yapacak ve Türkiye'nin küresel ticaretteki rolü analiz edilecektir.

Keywords: İhracat, İhracat Pazarlaması, İhracat Performansı, Uluslararası Pazarlama, Türkiye.

JEL Classification Codes: M31, F23.

* This study was prepared from the paper titled "İhracat Pazarlaması: 100. Yılında Türkiye" presented at the 9. Uluslararası Paris Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi on 25-27.08.2023 and the full text of which was not published in the proceedings book.

¹ Süleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, ahmetsongur@sdu.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

İhracat pazarlaması uzun zamandır uluslararası pazarlama literatüründe odak noktası olmuştur. Makro düzeyde ülkeler, işletmelerin ihracat performanslarını artırmaya ilişkin çabalar içinde olmuşlardır. Çünkü ihracat ekonomik büyümenin lokomotifleri olarak kabul edilmektedir. Mikro düzeyde, iç pazardaki başarının dış pazarlarda başarıyı garanti etmediği ve ihracat pazarlarında başarılı olmak için benzersiz stratejilere ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Son yıllarda, Türkiye'nin ihracat pazarlama stratejileri önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Değişen küresel ekonomik yapı ve rekabet ortamına uyum sağlama becerisi Türkiye'nin ihracat pazarlamasındaki başarısının temelidir. Özellikle yeni pazarlara açılmayı ve ihracat çeşitliliğini teşvik eden dış ticaret politikaları itici bir güç olmuştur. Uluslararası pazarlarda yaşanan ekonomik, siyasi ve teknolojik gelişmeler Türkiye'nin ihracat pazarlama stratejilerini etkilemiştir. Ayrıca yakın zamanda daha da hızlanan tüketici beklenti ve tercihlerindeki değişimlerde ihracat pazarlama stratejilerini etkilemektedir. Bu çalışma, Türkiye'nin ihracat pazarlamasındaki gelişmelerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Türkiye'nin ihracat pazarlama stratejilerini, mevcut fırsatları, zorlukları ve gelecekteki yönelimleri ele alarak Türkiye'nin ihracat potansiyelini artırmak için nasıl ilerleyebileceğine odaklanmaktadır.

Yöntem:

Çalışma ihracat performansını kavramsal bir perspektiften incelemektedir. İlk aşamada ihracat, ihracat performansı ve ihracat pazarlaması kavramları tanımlanmıştır. İhracat performansının ülke kalkınması üzerindeki etkilerine yer verilmiştir. Türkiye'nin ihracat faaliyetlerindeki gelişmeler tarihsel veriler ışığında değerlendirilmektedir.

Bulgular:

Çalışmanın sonuçları, ihracat pazarlamasının Türkiye'nin ikinci yüzyılında sürdürülebilir rekabet avantajı sağlaması açısından büyük önem taşıdığını göstermektedir. İhracatın artırılması ekonomik büyümeyi desteklemekte, istihdamı artırmakta, teknoloji transferine olanak sağlamakta ve ekonomik riskleri azaltmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'nin ihracat pazarlamasına önem vermesi ve ihracat potansiyelini en üst düzeye çıkarması uluslararası pazarlarda rekabetçi üstünlük sağlayabilmesi için önemlidir. İhracat pazarlaması stratejileri, ihracatçı işletmelerin uluslararası pazarlardaki başarısını etkileyen en önemli unsurdur. İşletmeye ilişkin iç ve dış faktörlerin ihracat performansına ve pazarlama kültürüne etki ettiği görülmüştür.

Sonuç ve Tartışma:

Uluslararası ticaretin gelişmeye devam etmesi, dijitalleşme ile birlikte oluşan yeni pazarlara erişim olanakları ve tüketici tercihlerindeki değişim Türkiye'nin ihracat potansiyelini artırmakta ve önemli fırsatlar sunmaktadır. Yenilikçilik ve markalaşma gibi stratejik adımlar ile hızlı büyüme potansiyeli olan yeni pazarlara girmek Türkiye'nin ihracat pazarlamasının gelecekteki başarısına olumlu katkı sağlayacaktır. Dış ticaret politikalarında (teşvik politikaları vb.) ortaya koyulan stratejik yaklaşımlar Türkiye'nin uluslararası pazarlarda rekabetçi bir güç olmasını sağlamak ve ihracatı artırmak için büyük önem taşımaktadır. İhracatçı Türk işletmelerin üretim ve ihracat pazarlaması süreçlerinde sorunlar yaşadıkları görülmektedir. Bunlar arasında küresel ekonomik dalgalanmalar, siyasi belirsizlikler, ticaret engelleri, finansman gerekleri ve rekabetçi pazarlarda faaliyet gösterme zorlukları gibi faktörler yer almaktadır. Bu zorluklar, Türkiye'nin ihracat pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi gereken alanları işaret etmektedir. Türkiye'nin yaşadığı önemli zorluklardan birisi de dış ticaret açığıdır. Dış ticaret açığını oluşturan sebeplerden birincisi, yüksek enerji ve hammadde/yarı mamul ithalatıdır. İkincisi düşük ihracat performansıdır. İhracat yapılan ürünler incelendiğinde nispeten daha düşük katma değerli ürünlerin yer aldığı görülmektedir. Küresel pazarlar yaşanan üst düzey rekabet ve pazarlara girişte Türk ihracatçıların zorlanmaktadır. Üçüncü bir neden de sermaye yetersizliğidir. Özellikle yurt içi tasarrufların düşük olması ve yabancı sermayeye olan ihtiyaç dış ticaret açığını artırmaktadır. Yabancı sermaye girişi, dış finansman ihtiyacını artırırken, cari açığı da büyütebilmektedir. Dünya ve bölge açısından en büyük risklerden birisi olan Rusya-Ukrayna savaşının kısa vadede bitmesi beklenmemektedir. İhracatçı işletmelerin jeopolitik sorunların kısa vadede çözülmemeye ihtimaline göre hareket etmeleri gerekir. Rusya-Ukrayna savaşı ile ortaya çıkan enerji arzı güvenliği ve gıda arzı güvenliği sorunları da devam etmektedir. 6.02.2023 tarihinde yaşanan Kahramanmaraş depremi sonrası ekonomik faaliyetler sektöre uğramıştır. Depremin ihracat üzerinde olumsuz etkisinin 2,6 milyar USD olması beklenmektedir. Depremin olmadığı senaryoda 2023 ihracat beklentisi 267,3 milyar dolar düzeyinde iken depremin etkisi ile beklenti 264,7 milyar dolar seviyesindedir. Türkiye ihracatın %40 lık kısmını AB ülkelerine yapmaktadır. Türkiye ve AB arasındaki dış ticareti düzenleyen gümrük birliği anlaşmasının üzerinden çeyrek asır geçti. Bu zaman diliminde ihracatın ürün içeriklerinde değişiklikler olduğu, bu doğrultuda geleneksel sektörler dışında, makineler, dayanıklı tüketim malları ve otomotiv gibi daha yüksek katma değerli orta-yüksek teknolojili sektörlerin hem ihracattaki paylarının hem de AB ve dünya pazarında rekabet edebilirliklerinin arttığı görüldü. Bu değişim ve çerçevesinde ve günümüz koşullarında mevcut Gümrük birliği anlaşmasının güncellenmesi gereklidir. Özellikle AB pazarı yeşil ve dijital dönüşüm uyum süreçleri hızlandırılmalıdır. Türk Ticaret bakanlığının bu konudaki çabaları devam etmektedir. Gelecekte Türkiye'nin ihracat pazarlamasının başarısını artırmak için bazı önemli adımlar atılmalıdır. Bunlar arasında küresel pazarlarda rekabetçi fiyatlar ve kaliteli ürünler sunmak, inovasyon ve Ar-Ge'ye yatırım yapmak, pazar çeşitliliğini artırmak, dijital pazarlama ve e-ticaret alanında güçlü bir varlık oluşturmak, markalaşma ve itibar yönetimine odaklanmak yer almaktadır. Ayrıca, kamu politikalarının ihracat teşviklerini desteklemesi ve iş dünyası ile devletin işbirliği içinde olması da büyük önem taşımaktadır. Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında AB'ye ihracat yapan işletmelerin uyum sürecini başlatmaları olası pazar payı kayıplarını önüne geçecektir. Yeşil dönüşümle ilgili finansman modelleri oluşturulmalı ve devlet destekleri artırılmalıdır.

1. INTRODUCTION

The problem of marketing the products and services that emerged with the industrial revolution made the concept of foreign trade the main subject of discussion. The paradigm of this period was the gains that a single country would bring to its country by opening up to foreign markets. The foreign trade policies of countries differed periodically depending on how this concept of gain was defined (Yılmaz, 2014, p. 1). More open economies, increased economic integration through liberalized trade systems, advances in communication and information technologies, and developments in the transportation sector have led businesses to focus more seriously on performance. This has made the idea of performance and growth through exporting attractive for companies. In particular, exporting has been identified as a priority activity for expanding business risk, generating higher revenues and profits, improving business technology and service quality, increasing production capacity and efficiency, in short, achieving competitive advantage. Export performance is considered fundamental for sustainability in providing a competitive advantage for businesses. Exports are particularly important for the growth and competitiveness of countries and businesses. Export is a strategic variable that helps to increase sales and profits, increase the share in world markets, reduce dependence on the domestic market in sales, stabilize market fluctuations, sell excess production capacity, increase competitiveness, create employment, and close the foreign trade deficit (Songur, 2019, p. 15-22). Today, businesses are forced to engage in international activities for economic, political, technological, and social reasons. Many businesses strategically plan their actions in this direction and try to realize their plans. In general, international activities can take many forms, but the most striking activity and the first step of internationalization is export activities. Small-scale export activities gradually move towards internationalization.

Export marketing performance increases income for countries in the first place. It provides foreign currency inflow to the country by providing an external source of income. Continuous foreign currency inflow offers financial stability. It will strengthen the central bank reserves, one of the most debated issues in Turkey's 100th year, and make it easier to meet imports. Balance of trade is a priority for the stability of countries. Effective export marketing enables a country to reduce its trade deficit by increasing its exports. Through effective export marketing strategies, Turkey can strengthen its foreign trade balance by exporting products from different sectors to world markets. Exports enable businesses to grow and increase productivity.

Export marketing increases Turkey's economic growth rate. Exports contribute to the growth of companies and increase their productivity while increasing production and employment. This supports economic growth in general. Business export creates new business opportunities within the country, rising labor demand, and employment growth. It helps to reduce Turkey's unemployment rate, which is 10.2% (SBB, 2023). Many companies that fail to thrive in exporting may not survive in a saturated domestic market in a severely competitive climate (Zou et al., 2009). Turkey is a country that exports in many different sectors. Diversification in exported products will diversify the country's economic structure and reduce export risk. The fact that the economy is not dependent on a single industry reduces financial risks and ensures healthy growth for the country's economy. The capacity of the country's economy to generate innovation is essential for long-term growth. Opening new markets and developing relationships in those markets will facilitate the transfer of innovations and technology. Technology transfer will improve local production capabilities and contribute to the sustainable competitive advantage of Turkish enterprises in the international market.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. International Marketing

International marketing refers to the marketing activities of international/multinational enterprises (Karafakıoğlu, 2012, p. 11). International marketing is a broader concept that includes export marketing. Export marketing deals with producing goods in one country and marketing them in different countries worldwide. International marketing includes joint ventures, foreign collaborations, multinational companies, transnational companies, and globalization (Acharya et al., 2009: p. 27). According to the definition of the American Marketing Association, International marketing is the process of planning and executing the conception, pricing, promotion, and distribution of ideas, goods, and services to create exchanges internationally that satisfy individual and organizational objectives. (AMA, 2023).

International markets are highly competitive markets. In these markets, the price comes to the fore in determining the enterprise's competitiveness. Large-scale enterprises that benefit from economies of scale can be competitive by providing cost advantage. International markets are dominated mainly by international businesses originating from developed countries (USA, EU countries, Japan, etc.). These enterprises operating globally have large-scale resources (physical and financial). These resources are essential to provide a competitive advantage by reducing production costs.

International marketing may involve trade barriers, defined as artificial restrictions on the free movement of goods from one country to another. They include tariffs, quotas, taxes, duties, levies, exchange restrictions, trade agreements, and trade blocs. These barriers are tariff or fiscal controls (taxes and duties) and non-tariff or quantity restrictions (quotas and licenses). Some countries form trade associations (such as the European Union (EU), BRICS, Arab League, etc.) to overcome trade barriers or to facilitate international trade activities between specific countries. These associations of countries in a particular region have reached a common understanding of the rules and regulations to be followed when exporting and importing goods between them.

Although international marketing is a change in the market scale of national marketing activities, the success of businesses operating in international markets depends on effective marketing research. Because the wants and needs of consumers differ from region to region, determining the wants and needs of consumers in different parts of the world is only possible through effective marketing research. Another critical factor in the formation of competitive power in international markets is the level of technology. Businesses in countries with advanced technology, such as the USA, Japan, and Germany, stand out. It is necessary to make R&D investments to have advanced technology and to make it sustainable. Businesses carry out commercial activities with different currencies in international markets. Other countries have foreign currencies and conversion rates. These rates are subject to fluctuation in the free market. Governments have separate rules for collecting export revenues and import payments. Many organizations have been created to promote international trade. International organizations such as the World Trade Organization (WTO) and the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) guide international business through their rules and regulations. These organizations promote world trade and increase the export potential of countries by removing trade barriers as much as possible.

2.2. Export Marketing

There are two options in front of businesses that will turn to international markets. The first of these is export. It is to attach the mandatory labels to the product, send it abroad, and hope it will find buyers in foreign markets. This approach is an activity without creative power and fails in the long run. The second option is export marketing. This approach is aimed at investigating what the business can sell by examining foreign markets and evaluating whether the demands of foreign markets can be realized with the information obtained. The main factor affecting the long-term and permanent performance of the business in foreign markets is the skill and ability of business managers to manage the variables that make up the marketing component.

For this reason, the adoption and implementation of the concept of "export marketing" by enterprises will effectively determine their success in the markets they export to. (Yücel, 2019: p. 221). The difference in international markets is not the marketing methods but the market environment that determines their quality and level (Karafakioğlu, 2012, p. 12).

Export marketing refers to the marketing of goods and services across national borders. In export marketing, products are shipped abroad according to procedures outlined by the exporting and importing countries. It involves lengthy procedures and formalities. Export marketing is more complex than domestic marketing due to international restrictions, global competition, lengthy procedures, politeness, etc. Despite all these difficulties, export marketing offers ample opportunities to generate significant profits and foreign exchange earnings. Export marketing is economically important as it provides various advantages to the national economy. In every respect, it promotes national development, generates foreign exchange earnings, and ensures optimum utilization of available resources. Every country takes various policy initiatives to boost exports and participate effectively in global marketing. Every country has to participate in international trade for mutual benefit. Countries should open their markets to other countries and try to penetrate them in the best possible way. In the current global marketing environment, this is a standard rule that every country must follow. With such participation in international marketing, the country's economic development process is protected (Zou et al. 2019, p. 3-8).

With the increase in global competition, the strategic benefits of exporting have become more important than its economic benefits. At this point, export marketing strategies stand out as a critical determinant of business performance. (Sağlam & Serdar, 2019, p. 433). Many studies emphasize that export marketing strategies are an essential determinant of export performance (Zou & Stan, 1998; Çavuşgil & Zou, 1994; Namiki, 1994; Koh, 1991; Walters & Samiee, 1990; Aaby & Slater, 1989; Cooper & Kleinschmidt, 1985; Bilkey, 1982). However, there is no common opinion on which strategies or factors affect export performance in which direction (positively or negatively). Each study has conducted research with its own sample and variable set (Yücel, 2019; p. 206).

Export marketing strategies can be considered in three different ways: (i) export target market, (ii) marketing mix (4Ps), (iii) adaptation and standardization of marketing mix (Lee & Griffith, 2004; Leonodio et al., 2002; Lages, 2000; Aaby Slater, 1989; Madsen, 1989). In the export marketing literature, export marketing strategies for target markets refer to market selection, market segmentation, and export market growth/expansion strategy (concentration and differentiation). The main criterion is the number of export markets (Kaynak & Kuan, 1993; Ayal & Zif, 1979; Beamish et al., 1993; Leonidou et al., 2002). A positive relationship between market segmentation and export performance (sales growth, sales intensity, and profitability) is found. In contrast, firms that tend to export to nearby markets and do not engage in market segmentation exhibit lower export performance (Leonidou et al., 2002; Namiki, 1994). Market concentration strategies (sales volume, sales intensity, and sales growth) were positively related to performance but weakly to market share. Market differentiation strategies (sales, sales growth, and sales intensity) positively affected performance but not to the same extent as sales volume (Leonidou et al., 2002).

Many studies have evaluated the impact of each element of the marketing mix on marketing strategies separately and found significant effects. Many studies have measured the relationship between product attributes (design, style, quality, brand, product technology, packaging and labeling, customer service, design, etc.) and export performance (Leonidou et al., 2002; Lages & Melewar, 1999; Beamish et al., 1993; De Luz, 1993; Koh, 1991; Madsen, 1989; Koh & Robicheaux, 1988; Amine & Çavuşgil, 1986). This study found a positive relationship between product quality and performance. Product style and design were found to positively affect performance (Leonidou et al. 2002). It was found that there is a significant positive relationship between a product with solid characteristics and export sales, export growth, and export profitability. High product quality effectively reduces uncertainty, the most critical customer problem in foreign markets. In this context, differentiated products and high product quality strongly impact export performance (Madsen 1989). For the price, many studies have been conducted to measure the relationship between pricing methods, strategies, sales and financing conditions and performance (Koh & Robicheaux, 1998; Zou & Stan, 1998; Katsikeas et al., 1996; Çavuşgil & Zou, 1994; Madsen, 1989). No relationship was found between pricing methods and the perceived profitability of exports (Yücel, 2019, p. 215). Some studies have found a significant association between competitive prices and export success (Kirpalani & Macintosh 1980). On the other hand, some studies have emphasized that a low pricing strategy may increase customer uncertainty (Madsen, 1989). No relationship has been found between selling and financing conditions and export intensity and export growth indicators (Leonidou et al., 2002).

Distribution channel, including channel type, distributors (agents, etc.), channel strategy, and direct distribution (Lee & Griffith, 2004; Leonidou et al., 2002; Katsikeas et al., 1996; Çavuşgil & Zou, 1994; Koh, 1991; Madsen, 1989; Koh & Robicheaux, 1988). Although there is no dominant result from the studies on the type of distribution channel, the choice of the appropriate export channel strategy can affect export performance (Sousa & Alserhan, 2002). It has been found that the use of direct distribution channels has a positive effect on export performance. Enterprises exporting through direct distribution channels are more successful (Lee & Griffith, 2004). A positive relationship exists between supporting export intermediaries and some performance measures (sales volume, sales growth, sales intensity, and profitability) (Leonidou et al., 2002; Çavuşgil & Zou, 1994). Effective on-time delivery of export products, the most important feature of the distribution function, is a major factor that directly affects the supplier choice of importing firms. There is a positive relationship between the on-time delivery of products and export performance (export sales growth and export sales intensity) (Leonidou et al., 2002; De Luz, 1993).

Marketing communication includes advertising, sales promotion, personal selling, trade fairs, and face-to-face selling. A positive relationship has been found between export performance and the level of marketing communication efforts (Lee & Griffith, 2004; Leonidou et al., 2002; Çavuşgil & Zou, 1994; Zou & Stan, 1998; Aaby & Slater, 1989; Madsen, 1989). For exporters in export-oriented growth countries that have not yet established brand awareness in foreign markets, a positive relationship has been found between increased

advertising expenditures and business performance (Zou & Stan, 1998). Sales promotion activities (purchase discounts, free products, samples, premiums, etc.) combined with advertising and personal selling have contributed positively to performance (Lee & Griffith, 2004; Leonidou et al., 2002). Trade fairs, in which exporters prefer to develop new relationships and follow market developments, have positively affected the export intensity and different performance criteria (Leonidou et al., 2002; Seringhaus & Rosson, 1998). Customer visits to find new customers in foreign markets and develop relationships with existing customers positively impact export performance (Leonidou et al., 2002).

The issue of marketing mix standardization and adaptation is that the marketing mix (4P) components are presented in a standard way without being changed according to foreign market conditions or presented by adapting them to foreign market conditions. Literature results do not point to a common finding (Yücel, 2019; Theodosiu & Leonidou, 2003). Although there are studies that conclude that product adaptation strategy increases export performance (Lee & Griffith, 2004; Shoham, 1999; Shoham & Albaum, 1994; Madsen, 1987), there are also studies that conclude that it does not affect performance (Sousa & Alserha, 2002; Samiee & Roth, 1992). Product adaptation can offer businesses high sales rates. However, it has been emphasized that businesses that apply economies of scale can also be successful with low costs and standardized products (Christensen et al., 1987).

Regarding price adaptation, some studies conclude that export sales, export growth, and export profitability are positive and insignificant (Zou & Stan, 1998). With changing distribution channels, it may be possible to use a uniform distribution channel and strategy in all export markets in different geographical and environmental conditions. Studies have found a strong positive relationship between distribution channel adaptation and export performance (Leonidou et al., 2002; Shoham, 1996). Standardizing promotional efforts for similar consumer groups in different countries or adapting to other cultural, economic, or political practices of nations has been debated. Promotion adaptation positively affects export performance (Leonidou et al., 2002). The results of applied studies in the context of standardization and adaptation reveal that product, distribution, and promotion adaptation have a positive effect on business performance although they contain different results on price adaptation (Shoham, 1999). The export marketing strategy preferred by the enterprise has a significant impact on the export performance of the enterprise. Export performance is a function of the system implemented by the enterprise.

2.3. Export Performance

Export performance, one of the main issues in export marketing, can generally be defined as the results achieved by businesses in international sales (Mutlu & Nakıpoğlu, 2011, 116). Export performance is the extent to which an enterprise achieves its economic and strategic objectives due to exporting products to foreign markets through the planning and execution of export marketing strategies. Goals such as making sales, making profits, and growing our economic goals, while goals such as gaining a share in international markets, expanding operating markets, competitive response, and recognizing the business and the product in the foreign market are strategic goals. (Cavusgil & Zou, 1994: p. 4). Shoham (1998) sees export performance as the total result of a business's international sales. Cadogan et al. (2002) define export performance as the economic success of companies in foreign markets. Leonidou et al. (2002) described export performance as the financial and other results of a business's export activities. Diamantopoulos & Kakkos (2007) define export performance as the result of a firm's export behavior under specific and environmental conditions.

Measuring export performance validly and reliably is of strategic importance. However, both defining and measuring export performance are problematic areas. (Diamantopoulos, 1999; Shaoming et al. 1998; Thirkell & Dau, 1998; Aaby & Slater, 1989). Since export performance has a multifaceted structure, it is impossible to explain it by a single variable. Factors that are determinants of export performance also direct the export tendency of the enterprise.

Researchers have tried to explain export performance by developing models in export performance measurement. Aaby & Slater (1989) investigated the relationship between export performance and independent variables such as competencies, environmental factors, strategy, and business characteristics. Export performance was measured by export demand, export sales, export problems, exporters and non-exporters, export rate, export prospects, export development intensity, and export barriers. In his study, Madsen (1989) defined the determinants determining export performance as the export marketing policy, business characteristics, and market characteristics to discover the critical success criteria in exports. The author measured export performance regarding export profitability, sales, and export growth. Gemünden (1991) categorized the variables affecting export performance as export

market characteristics, local market characteristics, managers, activities, and business characteristics. The author measures export performance by market share, export growth, and export profit. Zou & Stan (1998) analyzed the determinants of export performance using mixed scales, financial measures (sales, profit growth), and non-financial measures (perceived success, satisfaction, and goal realizability) as performance measures. Economic measures were the most commonly used export performance measures (Cavusgil & Zou, 1994). Leonidou, Katsikeas & Samiee (2002) constructed the variables that affect export performance at different levels, from managerial, organizational, and environmental factors that indirectly affect export performance and variables that directly affect export performance, such as export marketing strategy targeting and marketing mix. He divided export performance into economic and non-economic factors. Dhanaraj & Beamish (2003) measure export performance through profit, market share, and growth criteria. Technological resources are tangible and intangible assets of the enterprise. Technological intensity is possible with high R&D activities. Another classification of export performance is objective and subjective criteria. Objective Measures: Measures related to export sales (sales volume, export intensity), measures related to export profitability (export profitability, ratio to profitability), and measures related to changes in export sales and profitability. Subjective measures: Strategic measures (market expansion, competitive strategies developed, increase in product awareness, etc.) and behavioral measures (satisfaction with export intensity, perception of export success) (Canitez & Yeniçeri, 2007; Mutlu & Nakipoğlu, 2011, p. 247).

3. GLOBAL TRADE OUTLOOK

Since the Second World War, international trade has been increasing continuously. Industrialized countries carry out import and export activities. While industrialized countries mainly export goods with high added value, they import mostly energy and raw materials (Karafakioğlu, 2012, p. 12). This section will present foreign trade figures for the world and Turkey.

3.1. World Export Outlook

According to growth figures, the world economy shrank by -2.7% in 2020, grew by 6.2% in 2021, and grew by 3.4% in 2022. For developed countries, growth was realized at -4.2% in 2020, 5.4% in 2021, and 2.7% in 2022. In terms of developing countries, it shrank by -1.8% in 2020, grew by 6.9% in 2021, and grew by 4% in 2022 (IMF, 2023). World trade in goods, which was 17,429 billion USD in 2020 with shrinkage of -7.2% compared to the previous year, increased by 26.4% to 22,028 billion USD in 2021 and by 11.2% to 24,491 billion USD in 2022 (UNCTAD, 2022).

Ranked third in 2004, China has had the highest exports since 2007. China, the world's production center, has started to become the production center of global enterprises, a trend that started towards the second millennium. This long-standing trend slowed down during the pandemic due to logistics problems and costs.

When the top exporting countries are ranked, it is seen that five of the ten countries on the list are located in Europe, one in North America, and three in the Far East. There are no countries from Africa or South America in the top ranking. Turkey is the 29th largest exporter globally, with 254 billion USD in exports. The top 30 countries with the highest exports totalled 20.7 trillion USD. The total exports of these countries increased by 10.9% compared to the previous year. China ranked first with 3.5 trillion USD, the USA second with 2.1 trillion USD, Germany third with 1.7 trillion USD, the Netherlands fourth with 966 billion USD, and Japan fifth with 747 billion USD. The top three countries that increased their exports at the highest rate were oil-exporting. Norway increased its exports by 56%, Saudi Arabia by 48.6%, and the UAE by 40.8%. The countries with decreasing exports were Hong Kong at -9% and Japan at -1.2%. Country rankings are shown in Table 1.

Table 1. Country Rankings in World Exports, 2022

	Country	2022	Change (%)		Country	2022	Change (%)
1	China	3.358	7,0	16	Singapore	516	12,8
2	USA	1.754	17,7	17	Taiwan	478	6,7
3	Germany	1.637	1,1	18	India	453	14,7
4	Netherlands	840	14,9	19	Spain	418	10,1
5	Japan	756	-1,2	20	Australia	412	19,5
6	South Korea	644	6,1	21	Saudi Arabia	410	48,6
7	Italy	616	6,7	22	Switzerland	402	5,7
8	Belgium	549	15,3	23	Vietnam	371	10,6
9	France	585	5,6	24	Poland	361	5,8
10	Hong Kong	670	-9,0	25	Malaysia	353	17,7
11	UAE	599	40,8	26	Brazil	334	19,0
12	Canada	597	17,7	27	Indonesia	292	26,1
13	Mexico	578	16,9	28	Thailand	287	5,5
14	Russia	532	7,7	29	Türkiye	254	12,8
15	United Kingdom	529	12,5	30	Norway	250	56,0

Source: (World Trade Organization, Eurostat, 2023).

The US has been the largest importer for many years. The main reason for this is its large population, which is consumption-oriented and has high purchasing power. However, trade concessions, raw materials, and energy imports are also among the reasons. China ranks second on the list, with the largest import items being machinery, equipment, raw materials, and energy. China imports a significant portion of its imports to sustain its existing production capacity. However, when the data of the last ten years are analyzed, the increase in the proportion of automotive, electronics, jewellery, ready-to-wear clothing, and fashion products imported due to the demands of a growing middle class and upper class in China stands out. Imports from the top 30 countries amounted to USD 21.2 trillion in 2022, up 12.9% year-on-year. The top five countries are the USA with 3.4 trillion USD, China with 2.7 trillion USD, Germany with 1.6 trillion USD, the Netherlands with 899 billion USD, and Japan with 897 billion USD. The countries whose imports increased the most compared to the previous year were Turkey 34%, India 26.2%, Brazil 24.5%, Malaysia 23.6%, and UAE 22.2%. The countries with decreasing imports were Russia with -20.9% and Hong Kong with -6.3%. Turkey ranked 20th in global imports of goods with an export figure of 364 billion USD. Table 2 shows the country's rankings in world imports.

Table 2. Country Rankings in World Imports, 2022

	Country	2022	Change (%)		Country	2022	Change (%)
1	USA	3.376	15,0	16	Singapore	476	17,1
2	China	2.716	1,1	17	Taiwan	436	14,1
3	Germany	1.571	10,5	18	UAE	425	22,2
4	Netherlands	899	18,6	19	Poland	381	11,4
5	Japan	897	16,7	20	Türkiye	364	34,0
6	France	824	18,6	21	Vietnam	359	8,4
7	United Kingdom	818	14,4	22	Switzerland	356	10,0
8	South Korea	731	18,9	23	Australia	309	18,4
9	India	723	26,2	24	Thailand	303	13,6
10	Italy	689	21,5	25	Malaysia	294	23,6
11	Hong Kong	668	-6,3	26	Brazil	292	24,5
12	Mexico	626	19,9	27	Russia	240	-20,9
13	Belgium	621	17,7	28	Indonesia	237	21,0
14	Canada	582	15,4	29	Czech Republic	236	11,3
15	Spain	493	17,5	30	Austria	232	5,9

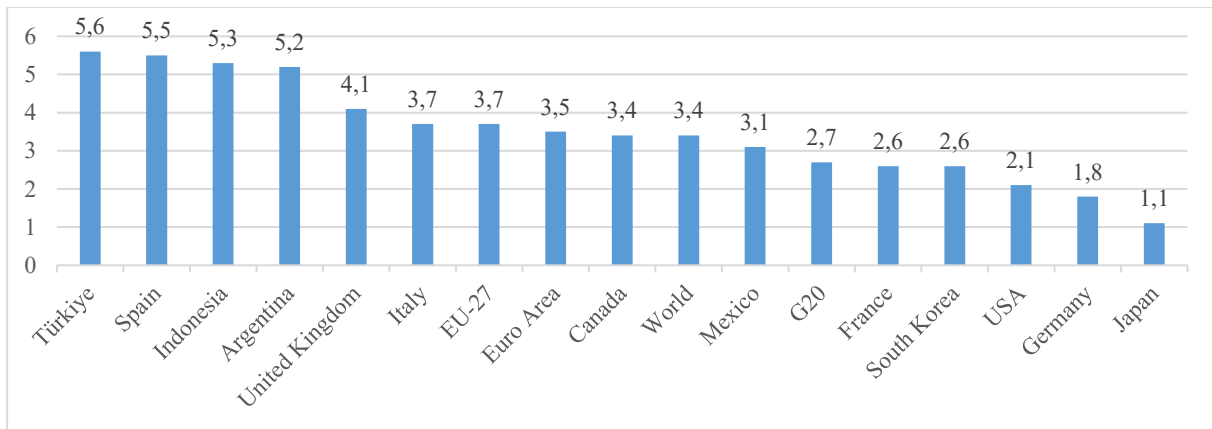
Source: (World Trade Organization, Eurostat, 2023)

3.2. Turkey Export Outlook

It can be stated that Turkey's annual export growth rate is high compared to many countries. Turkey is a country with a significant foreign trade deficit. This foreign trade deficit is tried to be closed with service exports, especially tourism (Karafakioğlu, 2012, p. 13).

According to 2022 world economic growth figures, G20 countries grew by 2.7%, the Euro area by 3.5%, and the EU-27 by 3.7%. The world economy grew by 3.4% on average. Turkey ranked first with a growth rate of 5.6%. Turkey's exports make a significant contribution to growth. Exports contributed 2.2%, and net exports of goods and services 0.6% to Turkey's annual growth. Nearly half of the growth in 2022 was driven by exports (TIM, 2023, p. 20). The annual growth rates of countries are shown in Figure 1.

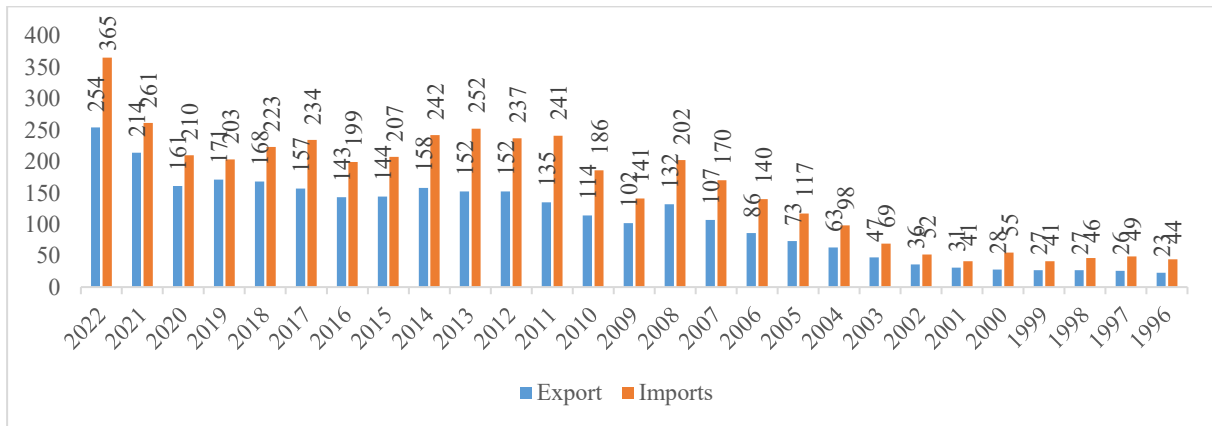
Figure 1. Annual Growth Rates of Countries and Turkey (%), 2022

Source: (OECD, 2023).

With its foreign trade performance in 2022, Turkey increased its share in global trade to 1.02%. Turkey's share in global trade exceeded 1% for the first time in 2021 with 1.01%. Despite all the negativity in the global conjuncture and the contraction in demand, Turkey managed to increase its share in global trade. In 2022, global trade grew by 11.5% in value terms, while the value of Turkey's exports grew by 12.8%. In 2021 and 2022, when Turkey's exports are compared on a monthly basis, each month showed an increase compared to the same month of the previous year (TIM, 2023, p. 21-22). Turkey's annual export and import figures are given in Figure 2.

Figure 2. Turkey's Annual Exports and Imports

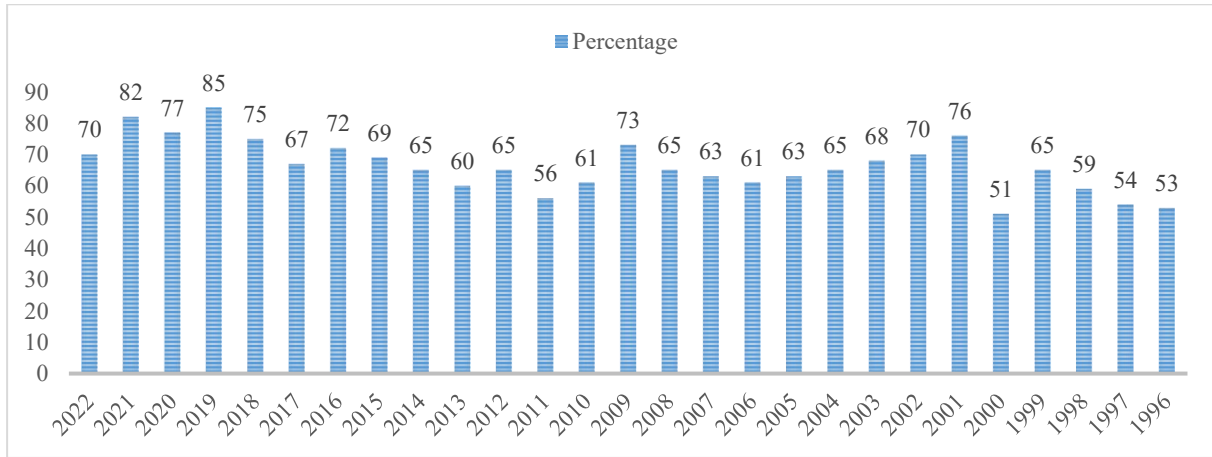
Source: (Turkstat and Ministry of Trade (GTS)², 2023).

² The Turkish Statistical Institute (Turkstat) has been publishing foreign trade data since 1996. Until recently, Turkey used to release data according to the Special Trade System (STS). It now uses the General Trade System (GTS). FTS data is available since 1996; GTS data is

In 2022, Turkey once again achieved a record level of exports and achieved significant success in its foreign trade performance. In 2022, Turkey's exports reached 254.2 billion USD, an increase of 12.8 percent compared to the previous year. According to the General Trade System (GTS) data of the Ministry of Trade, exports exceeded 250 billion USD for the first time, and imports exceeded 350 billion USD for the first time (TUIK, 2022).

As an essential actor in foreign trade activities, Turkey is a country integrated with the global economy. Foreign trade is the share of a country's exports and imports in economic terms. The foreign trade deficit defines Turkey's foreign trade balance as the difference between exports and imports. In 2022, Turkey realized a record export figure of 254.2 billion dollars. At the same time, there was also a record in imports and foreign trade deficit. According to the same data, imports amounted to 364.4 billion dollars. The highest trade deficit since 2013 emerged in 2022. In 2022, the trade deficit exceeded 110 billion dollars. In 2013, the deficit was 99.3 billion dollars (TUIK, 2022). The ratio of exports to imports is shown in Figure 3.

Figure 3. Ratio of Exports to Imports

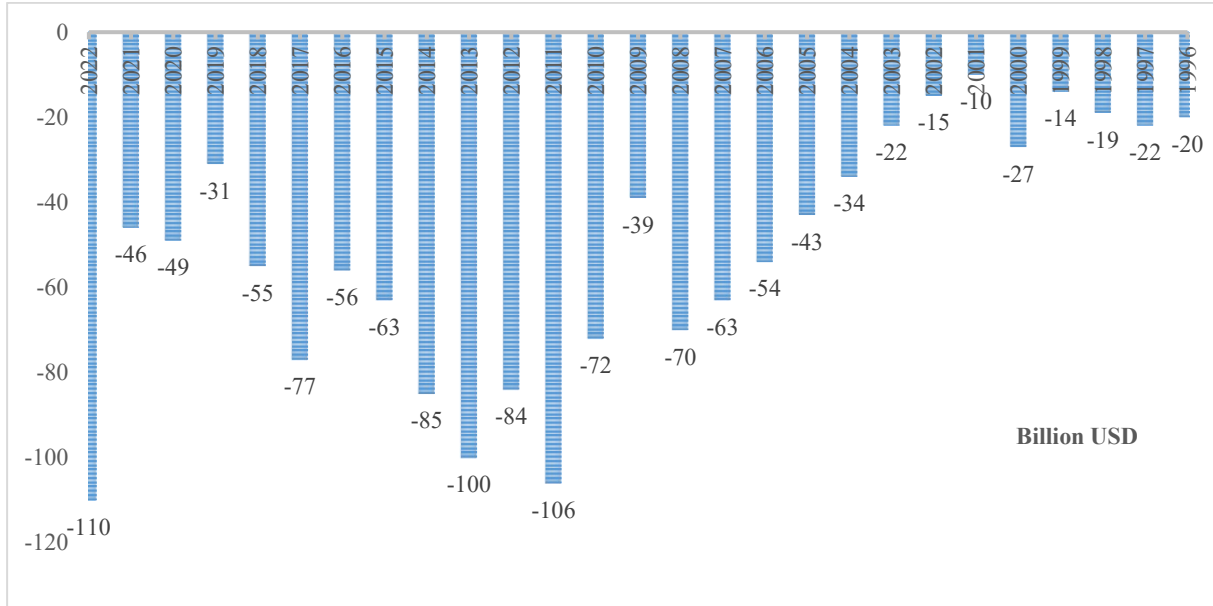

Source: (Turkstat and Ministry of Trade, 2023).

The 2022 export figures represent an all-time high annual export value for Turkey. On the import side, the level of 363.7 billion dollars was reached with an increase of 34.0 percent in 2022. With these figures, the ratio of imports to exports was 69.9 percent, and the foreign trade deficit was realized as 109.5 billion USD.

Since the Turkish Statistical Institute (Turkstat) has been showing foreign trade data since 1996, the analysis covers the last 27 years. In 2022, exports increased by 12.9 percent to 254.2 billion USD compared to the previous year and imports increased by 34.3 percent to 364.4 billion dollars. The foreign trade deficit was 110.2 billion dollars. In 2022, the ratio of exports to imports was 70%. In the previous year, this ratio was 82%. Since 1996, the lowest coverage ratio of 51% was realized in 2000, while the highest coverage ratio of 85% was realized in 2019. Turkey's foreign trade deficit exceeded \$110 billion in 2022. This was the highest trade deficit since 1996. In 2022, both exports and imports reached their highest levels in 27 years.

available since 2013. The GTS is released by the Ministry of Trade at the beginning of the month, while the SCTS and all other details are released by TurkStat at the end of the month.

Figure 4. Turkey's Foreign Trade Deficit, 2022

Source: (Turkstat and Ministry of Trade, 2023).

Turkey exported to Germany the most with 21.14 billion USD. The USA ranked second with 16.89 billion USD, and Iraq ranked third with 13.75 billion USD. The share of the first 20 countries in Turkey's exports was 65%. Turkey's exports to EU countries amounted to 103.1 billion USD, and their share in Turkey's exports reached 40.6% (TIM, 2023, p. 26). The top 20 countries to which Turkey exports the most and their export amounts are given in Table 3.

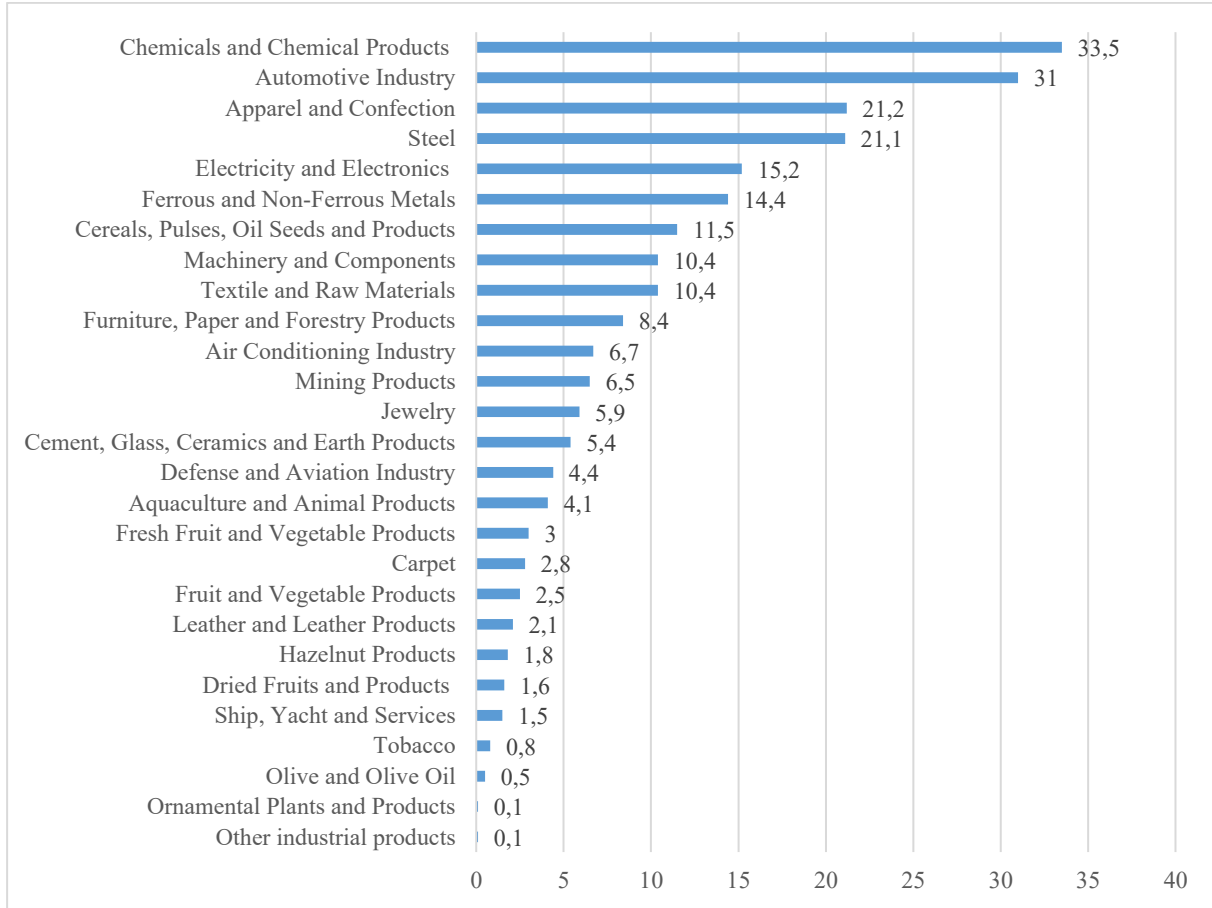
Table 3. Turkey's Top Export Destinations, 2022

Country	Billion USD	Country	Billion USD
1 Germany	21,14	11 Romania	6,95
2 USA	16,89	12 Poland	5,42
3 Iraq	13,75	13 UAE	5,25
4 United Kingdom	13,01	14 Belgium	4,78
5 Italy	12,39	15 Bulgaria	4,72
6 Spain	9,65	16 Egypt	4,56
7 France	9,53	17 Greece	3,30
8 Russian Federation	9,34	18 China	3,28
9 Netherlands	8,03	19 Morocco	3,09
10 Israel	7,03	20 Iran	3,07

Source: (Turkstat, 2023).

In 2022, the top 5 cities with the highest exports were Istanbul, Izmir, Kocaeli, Bursa, and Ankara. Among the top 20 cities, Mersin increased its exports the most (TIM, 2023, p. 29).

In 2022, Chemicals and Chemical Products ranked first with 33.5 billion USD, Automotive Industry ranked second with 31 billion USD, and the Ready-to-Wear and Apparel sector ranked third with 21.2 billion USD. In 2022, 20 sectors increased their export value. In addition, the number of provinces and sectors exporting 1 billion USD or more in 2022 was 23, and the number of countries was 51 (TIM, 2023, p. 23).

Figure 5. Turkey's Exports by Sector, 2022

Source: (TIM, 2023).

Looking at the changes in exports of sector groups, it is seen that the sectors in the agriculture group increased their exports by 13.5 percent while the sectors in the industrial group increased their exports by 9.2 percent, and the sectors in the mining group increased their exports by 8.9 percent. In 2022, the Olive and Olive Oil sector with 60.2 percent, the Defense and Aviation Industry sector with 36.0 percent, and the Chemicals and Chemical Products sector with 31.9 percent were the top three sectors that increased their exports the most. On the other hand, Hazelnuts and Products sector decreased by 22.5 percent, the Jewelry sector by 13.8 percent, and the Carpet sector by 13.4 percent in 2022 compared to the previous year. In 2022, while there was an increase of 9.7 percent in the sectors on a value basis, exports realized on a quantity basis decreased by 5.1 percent. Therefore, the unit export value increased by 15.6 percent compared to 2021. The fact that exports in quantity terms decreased while exports in value terms increased is noteworthy in terms of showing the inflationary environment both in Turkey and on a global scale in 2022 (TIM, 2023, p. 24-25). Turkey's exports by sector are shown in Figure 5.

4. CONCLUSION

The development of export marketing strategies can contribute to Turkey's economic development by helping Turkey to enter new markets, increase its competitiveness and achieve long-term export growth. Export marketing strategies are the most critical factor affecting the success of exporting enterprises in international markets. It has been observed that internal and external factors affect export performance and marketing culture. The alignment between marketing culture and export strategies has a positive effect on business performance (Papatya & Özkan, 2019; Hamşioğlu, 2017; Papatya et al., 2017; Durukan & Hamşioğlu, 2015).

Turkey has taken many strategic steps in export marketing. With the changes in foreign trade policies and export incentives in the past years, the country has focused on new markets and taken necessary steps to increase sectoral diversification. These strategic approaches are crucial to boost Turkey's exports and strengthen its global competitiveness. However, Turkey's export marketing offers significant opportunities in the future. Factors such as the rapid development of international trade, digitalization, technological advances, access to new markets, and changes in consumer preferences are increasing Turkey's export potential. Focusing on fast-growing markets and taking strategic steps such as innovation and branding can affect the future success of Turkey's export marketing. In their study, Tunç & Yücel (2020) stated that exporting enterprises gained new customers through e-marketing activities. They also said that fairs are highly effective in acquiring new customers. They concluded that marketing activities are related to export performance. It would be beneficial in the medium term for Turkish exporters to take quick steps to protect their market shares, especially in developed countries.

Turkish exporters need help with their production and export marketing processes. These include global economic fluctuations, political uncertainties, trade barriers, financing constraints, and location in competitive markets. These challenges point to areas where Turkey's export strategies must be developed and adapted. In their study, Tunç and Yücel (2020) stated that geographical location, product damage, sectoral problems (legislation and procedures, intensity of competition, high price in competition, contraction in the sector), procedural problems, business-related problems (lack of foreign market research, lack of equipment, communication breakdown, lack of documents by the legislation, lack of qualified personnel), foreign market differences, lack of government support as the problems faced by Turkish exporter enterprises. Foreign market research weaknesses of enterprises reduce the effectiveness of promotional activities and negatively affect export performance.

One of Turkey's key challenges is its trade deficit. The first reason for the trade deficit is high imports of energy and raw materials/semi-finished goods. The second is low export performance. When the export products are analyzed, it is seen that there are relatively lower value-added products. There are difficulties, especially in the production and export of high-value-added products. The high level of competition in global markets makes it difficult for Turkish exporters to enter these markets. A third reason is the need for more capital. In particular, low domestic savings and the need for foreign capital increase the foreign trade deficit. While foreign capital inflows increase the need for external financing, they can also widen the current account deficit.

The Russia-Ukraine war, one of the most significant risks for the world and the region, is not expected to end in the short term. The 24.06.2023 military mobilization in Russia (Wagner) indicates that regional geopolitical problems may deepen. Exporters should act according to the possibility that geopolitical issues may not be resolved in the short term. Energy supply security (Russian gas) and food supply security (grain corridor) problems arising from the Russia-Ukraine war also persist.

On 6.02.2023, economic activities were disrupted after the Kahramanmaraş earthquake. The negative impact of the quake on exports is expected to be 2.6 billion USD. In the scenario without the earthquake, the 2023 export expectation is 267.3 billion USD, while the expectation with the quake's effect is 264.7 billion USD (TIM, 2023, p. 100).

Turkey exports 40% of its exports (imports 25.7%) to EU countries. A quarter of a century has passed since the customs union agreement regulating foreign trade between Turkey and the EU. In this period, it has been observed that there have been changes in the product content of exports and that, apart from traditional sectors, medium-high technology sectors with higher added value, such as machinery, durable consumer goods, and automotive have increased both their share in exports and their competitiveness in the EU and world markets. Within this change and framework, and in today's conditions, updating the existing Customs Union agreement is necessary. In particular, green and digital transformation harmonization processes should be accelerated in the EU market. The efforts of the Turkish Ministry of Trade on this issue are ongoing (Palabıyık, 2023). To sustain and improve Turkey's export performance in the global market, it is clear that exports need to be supported, and effective policies need to be implemented. According to the results of Torlak et al.'s (2007) research on Turkish exporters, geographical regions (Marmara, Aegean, and Mediterranean) have an impact on export success. Compared to enterprises that started exporting accidentally, enterprises that export continuously and seek new markets have higher export performance. To sustain the export success of enterprises, they should also support their efforts to increase exports. In addition, Ayar & Erdil (2018) found a positive relationship between innovation and R&D activities in their study. They also found that innovation and R&D activities impact the perception of export performance.

Economic, geopolitical, and social developments are expected to affect Turkey's exports directly. Economic factors include global economic growth, exchange rate fluctuations, and global energy and commodity prices. Geopolitical factors are the Russia-Ukraine War. Social factors are the 2023 General Elections and Natural Disasters. These factors will likely affect foreign trade figures in the short and medium term. According to the medium-term program export realization forecast for 2023-2025, exports are expected to reach 265 billion USD in 2023, 285 billion USD in 2024, and 385 billion USD in 2025 (TIM, 2023: p. 34).

The global economy is expected to slow down in 2023, although no contraction is expected. The Turkish economy is expected to continue its growth trend in 2023. High inflation prevents the predicted stability of exchange rates. Exchange rates are expected to increase. Exchange rate competitiveness should be maintained for exporters. Within a month after the 28.05.2023 general elections, the USD/TL exchange rate advanced by around 25% (TCMB, 2023). Some essential steps should be taken to improve the success of Turkey's export marketing in the future. These include offering competitive prices and quality products in global markets, investing in innovation and R&D, increasing market diversification, building a strong presence in digital marketing and e-commerce, and focusing on branding and reputation management. It is also essential that public policies support export incentives and that businesses and governments cooperate. Within the scope of the European Green Deal, enterprises exporting to the EU should start the harmonization process to prevent possible market share losses. Financing models for green transformation should be created, and government support should be increased (TIM, 2023, p. 99). Accessibility to digital platforms, which have become more widespread during the pandemic and significantly reduce export business costs, should be increased. Public support should be raised at the point of access to B2B and B2C markets. For Türkiye, market research, target market selection, market segmentation, product/service diversification, compliance with international quality standards, branding, creating logistics and distribution infrastructure, international trade regulations and export incentives, developing new collaborations and partnerships, value chain improvements, environmentally friendly sustainable products development can be expressed as the primary export strategy.

In 2022, despite many adversities, Turkey's export performance reached a record high of 254.2 billion USD. As a result, Turkey's export marketing strategies, opportunities, challenges, and future directions are essential determinants of the country's role and competitiveness in global trade. Improving Turkey's export marketing is critical to support national economic growth, increase employment, and become a more effective player in international trade. This paper aims to raise awareness and discussion for further strengthening Turkey's export marketing strategies.

Pazar araştırması, hedef pazar seçimi, pazar bölümlendirme, ürün/hizmet çeşitlendirme, uluslararası kalite standartlarına uyum, markalaşma, lojistik ve dağıtım alt yapısı oluşturma, uluslararası ticaret düzenlemeleri ve ihracat teşvikleri, yeni işbirlikleri ve ortaklıklar geliştirme, değer zinciri iyileştirmeleri, çevreye duyarlı sürdürülebilir ürünler geliştirme başlıca ihracat stratejileridir.

DECLARATION OF THE AUTHOR

Declaration of Contribution Rate: The author contributed to the entire study alone.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Aaby N. E., & Slater, S. F. (1989). Management influences on export performance: A review of the empirical literature 1978- 1988, *International Marketing Review*, 6(4), 7-26. <https://doi.org/10.1108/EUM000000001516>
- Acharya, W., Jain Khushpat S., & Aii, S. (2009). *Export marketing*. Global Media.
- AMA. (2023). *Global marketing*. Retrieved June 16, 2023 from <https://www.ama.org/search/?s=global+marketing>

- Amine, S. L., & Çavuşgil, S. T. (1986). Export marketing strategies in the British clothing industry, *European Journal of Marketing*, 20(7), 21-33.
- Ayal, I., & Zif, J. (1979). Market expansion strategies in multinational marketing, *Journal of Marketing*, 43, 84-94.
- Ayar, B., & Erdil, T. S. (2018). The effect of innovation and R & D activities on export. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 45-68.
- Beamish, P. W., Craig, R., & McLellan, K. (1993). The performance characteristics of Canadian versus U.K. exporters in small sized firms, *Management International Review*, 33(2), 121-137.
- Bilkey, W. J. (1982). Variables associated with export profitability, *Journal of International Business Studies*, 13, 39-55.
- Cadogan, J. W., Diamantopoulos, A., & Siguaw, J. A. (2002). Export market-oriented activities: Their antecedents and performance consequences. *Journal of International Business Studies*, 33(3), 615-626. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8491036>
- Canitez, M., & Yeniçeri, T. (2007). İhracat performansı düşük olan kobi'ler ile yüksek olan kobi'lerin farklılıklarını belirlemeye yönelik bir pilot araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29, 113-134.
- Cavusgil, S. T., & Zou, S. (1994). Marketing Strategy-Performance Relationship: An Investigation of the Empirical Link in Export Market Ventures. *Journal of Marketing*, 58(1), 1. <https://doi.org/10.2307/1252247>
- Cooper, R. G., & Kleinschmidt, E. J. (1985). The impact of export strategy on export sales performance, *Journal of International Business Studies*, 16, 37-55.
- Çavusgil, S. T., & Zou, S. (1994). Marketing strategy-performance relationship: An investigation of the empirical link in export market ventures, *Journal of Marketing*, 58, 1- 21.
- De Luz, M. (1993). Relationship between export strategy variables and export performance for Brazil-based manufacturers, *Journal of Global Marketing*, 7(1), 87-110.
- Dhanaraj, C., & Beamish, W. P. (2003). A Resource-Based Approach to the Study of Export Performance. *Journal of Small Business Management*, 242-261.
- Diamantopoulos, A. (1999). Export performance measurement. *International Marketing Review*, 12(10), 444-457.
- Diamantopoulos, A., & Kakkos, N. (2007). Managerial assessments of export performance: Conceptual framework and empirical illustration. *Journal of International Marketing*, 15(3), 1-31. <https://doi.org/10.1509/jimk.15.3.1>
- Durukan, T., & Hamşioğlu, A. (2015). Pazar yönlülük, pazarlama yeteneklerinin rekabet avantajı elde etmede ihracat performansı üzerine etkileri: Ankara ili ihracat işletmelerinde bir uygulama, *Kırıkkale University Journal of Economics, Business*, 1(2), 1-19.
- EUROSTAT. (2023). International trade in goods statistics. Retrieved June 2, 2023 from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Enlargement_countries_-_international_trade_in_goods_statistics

- Gemünden, H. G. (1991). Success factors of export marketing: A meta-analytic critique of the empirical studies. *Perspectives on International Marketing - Re-Issued (RLE International Business)*, 33–62. <https://doi.org/10.4324/9780203076613-8>
- Hamşioğlu, A. (2017). The effect of marketing culture, marketing effectiveness and marketing capabilities on export performance: A case study for export firms in antalya city, *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 7(2), 1-16.
- IMF. (2023). World Economic Outlook, Retrieved June 14, 2023, from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/14.06.2023>
- Karafakıoğlu, M., *International marketing management* (7th Edition). Beta Basım Yayım.
- Katsikeas, C. S., & Leonidou L. C. (1996). Export market expansion strategy: Differences between market concentration and market spreading, *Journal of Marketing Management*, 12, 113-134.
- Kaynak, E., & Kuan W. K. (1993), Environment, strategy, structure and performance in the context of export activity: An empirical study of Taiwanese manufacturing firms, *Journal of Business Research*, 49, 27-33.
- Koh, A. C. (1991). Relationships among organisational characteristics, marketing strategy and export performance, *International Marketing Review*, 8(3), 46-60.
- Koh, A.C., & Robicheaux, R. A. (1988). Variations in export performance due to differences in export marketing strategy: Implications for industrial marketers, *Journal of Business Research*, 17, 249-258.
- Lages L. F. (2000). A conceptual framework of the determinants of export performance: Reorganizing key variables and shifting contingencies in export marketing, *Journal of Global Marketing*, 13(3), 29-51.
- Lages, L. F., & Melewar, T. C. (1999). Determinants of export performance and moderating effects of marketing program adaptation: A review, conceptual framework and research hypotheses, *Warwick Business School*, 317, 1-31.
- Lee, C., & Griffith, D. A. (2004). The marketing strategy-performance relationship in an export-driven developing economy a Korean illustration, *International Marketing Review*, 21(3), 321-334.
- Leonidou, L. C., Katsikeas, C. S., & Samiee, S. (2002). Marketing strategy determinants of export performance: A meta-analysis. *Journal of Business Research*, 55(1), 51-67. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(00\)00133-8](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(00)00133-8)
- Madsen, T. K. (1989). Successful Export Marketing Management: Some Empirical Evidence. *International Marketing Review*, 6(4). <https://doi.org/10.1108/EUM0000000001518>
- Ministry of Trade. (2023). Foreign Trade Statistic. Retrieved June 2, 2023 from <https://www.trade.gov.tr/statistics/foreign-trade-statistics>
- Mutlu, H. M., & Nakipoğlu, A. (2011). Uluslararası pazarlama stratejilerinin ihracat performansı üzerine etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(38), 245-261.
- Namiki, N. (1994). A taxonomic analysis of export marketing strategy: An exploratory study of U.S. exporters of electronic products, *Journal of Global Marketing*, 8(1), 27-50.
- OECD. (2023). General Statistics. Retrieved June 2, 2023 from <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=60703>

- Palabıyık, D. Ç. (2023). Turkey focuses on efforts to update the Customs Union with the EU. Retrieved June 14, 2023 from <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-ab-ile-gumruk-birliginin-guncellenmesi-yonundeki-calismalara-odaklandi/2838081>
- Papatya, N., & Özkan, T. (2019). Pazarlama kültürü ve strateji arasındaki uyumun işletme performansına etkisi: Batı Akdeniz Bölgesi imalat sektöründe bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 333–350.
- Papatya, N., Papatya, G. & Hamşioğlu, A. (2017). The role of dynamic resource based capabilities on sustainable firm performance: A case study related to manufacturing firms in Ankara. *2nd Congress on International Economic and Administrative Perspectives: Sustainable Global Competition* (189-191). Isparta, Türkiye.
- Republic of Turkey Presidency Strategy and Budget Directorate (SBB). (2023). *Basic labor indicators*. Retrieved June 12, 2023 from <https://www.sbb.gov.tr/istihdam/>
- Sağlam, M., & Serdar, P. (2019). Uluslararası Pazarlama Karması Stratejilerinin İhracat Performansı Üzerindeki Etkisi: Sektörler Arası Karşılaştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(35), 433-459.
- Shaoming, Z., Taylor, C. R., & Osland, G. E. (1998). The EXPERF scale: A cross-national generalized export performance measure. *Journal of International Marketing*, 6(3), 10. <https://doi.org/10.1177/1069031X9800600304>
- Shoham, A. (1998). Export Performance: A Conceptualization and Empirical Assessment. *Journal of International Marketing*, 6(3), 59-81.
- Songur, A., (2019), *Export performance: A resource-based perspective*. Hiperyayın.
- TCMB. (2023). Indicative Exchange Rates. Retrieved June 28, 2023 from <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb/en/main+menu/statistikler/doviz+kurlari/goster+niteligindeki+merkez+bankasi+kurlarii>
- Theodosiou, M. L., & Leonidou, C. (2003). Standardization versus adaptation of international marketing strategy: An integrative assessment of the empirical research, *International Business Review*, 12, 141-171.
- Thirkell, P. C., & Dau, R. (1998). Export performance: success determinants for New Zealand manufacturing exporters. *European Journal of Marketing*, 32(9–10), 813–829. <https://doi.org/10.1108/03090569810232273>
- TİM. (2023). Export 2023 Report Retrieved June 2, 2023 from https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM%20%C4%B0HRACAT%20RAPOR%202023%20D%C4%B0J%C4%B0TAL.pdf
- Torlak, Ö., Özdemir, Ş., & Kula, V. (2007). Türk işletmelerinin ihracat performansı belirleyicileri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 103-114.
- TUIK. (2022). Foreign Trade Indices. Retrieved June 15, 2023 from <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=2>
- Tunç, Ş., & Yücel, N. (2020). Pazarlama kültürü, ihracat pazarlama stratejileri ve ihracat performansı arasındaki ilişkinin nitel analiz yöntemi ile incelenmesi. *Kadim Akademi SBD*, 4(2), 16-38.
- UNCTAD. (2022). Annual Report 2022. Retrieved June 14, 2023 from <https://unctad.org/publication/unctad-annual-report-2022>

- Walters, G. P., & Samice, S. (1990). A model for assessing performance in small U.S. exporting firms, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33-50.
- WTO. (2023). World Trade Statistical Review 2022. Retrieved June 24, 2023, from https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtsr_2022_e.pdf
- Yılmaz, Ş.E., (2014), *Evolution of foreign trade theories* (3rd Edition). Efil Publishing House.
- Yücel, A. (2019). İhracat pazarlaması stratejileri ile firma performansı ilişkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 205–225.
- Zou, S., & Stan, S. (1998). The determinants of export performance: A review of the empirical literature between 1987 and 1997, *International Marketing Review*, 15(5), 333-356.
- Zou, S., Kim, D., & Cavusgil S. T. (2009). *Export Marketing*. Business Expert Press.

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK DİŞ TİCARETİ VE BİR GELECEK ÖNGÖRÜSÜ

REPUBLICAN ERA TURKISH FOREIGN TRADE AND A FUTURE FORECAST

Dr. Cennet GÜRBÜZ¹

Dr. Kader TÜRKÖĞLU²

Prof. Dr. İsmail BEKÇİ³

ÖZ

Yaşanan ekonomik krizler, artan dış ticaret rekabetleri ve ülkeler arası siyasi çatışmalar dış ticareti zorlaştırmaktadır. Çalışma, Türkiye'nin ekonomik büyümesinde dış ticaretin önemine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye'nin dış ticarete tarihsel sürecini, geldiği noktayı, dış ticaretin Türkiye Cumhuriyeti için önemini belirlemek ve geleceğe yönelik öngöründe bulunmaktır. Çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu'nun yayınladığı dış ticaret istatistik verileri kullanılmıştır. Kullanılan verilerle dış ticaret işlemlerine ilişkin grafik ve tablolar oluşturularak durum analizi yapılmıştır. Bu kapsamda çalışmada, yıllar itibariyle toplam ithalat, ihracat ve dış ticaret hacimleri, ithalat ve ihracat işlemlerinin en fazla gerçekleştirildiği ülkeler, bölgeler, ülke grupları, iller, gümrük müdürlükleri ve mal grupları ele alınmıştır. Ayrıca dış ticaret işlemlerinde en sık kullanılan döviz, teslim ve taşımacılık türleri de belirlenmiştir. Uygulanan dış ticaret politikaları, ülkeler arası anlaşma ve işbirlikleri, gelişen teknoloji sayesinde daha hızlı ve kolay bir şekilde dış ticaret yapılabilen ve dış ticaret hacimleri artmaktadır. Türkiye'nin dünya siyasetindeki rolü, coğrafi konumu, doğal ve beşeri zenginlikleri dış ticaretin artırılmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, İhracat, İthalat, Türkiye.

JEL Sınıflandırma Kodları: F20, F50, N70.

ABSTRACT

Economic crises, increasing foreign trade competition, and political conflicts between countries complicate foreign trade. The study focuses on the importance of foreign trade in Türkiye's economic growth. The study aims to determine the historical process of Türkiye in foreign trade, the point it has reached, the importance of foreign trade for the Republic of Türkiye, and to predict the future. Foreign trade statistics published by Turkish Statistical Institute are used in the study. Situation analysis is made by creating graphics and tables related to foreign trade transactions with the data used. In this context, total import, export, and foreign trade capacities by years, countries, regions, country groups, provinces, customs offices, and goods groups where import and export transactions are carried out the most are discussed in the study. In addition, the most frequently used foreign exchange, delivery, and transportation types are determined. By means of the foreign trade policies implemented, agreements and cooperation between countries, and developing technology, foreign trade can be made faster and easier, and foreign trade volumes increase. Türkiye's role in world politics, her geographical location, and natural and human wealth contribute to the increase in foreign trade.

Keywords: Foreign Trade, Export, Import, Türkiye.

JEL Classification Codes: F20, F50, N70.

¹ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, cnntgrbz01@gmail.com

² Bağımsız Araştırmacı, turkogluadeer@gmail.com

³ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ismailbekci@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

With the effects of globalization, international trade has become indispensable for national economies. The stability of currencies, investments, and especially the increase in export revenues are important for the growth of developing countries' economies. It is also important to sustain sustainable, balanced, and comprehensive economic growth throughout the world economy. To be among the developed countries in international markets and to increase the welfare of society, economic growth must be exhibited in a stable manner. In this sense, foreign trade is very important for the Turkish economy. Rather than a Türkiye with a foreign trade deficit, a strong Türkiye that exports especially high-value-added products should be achieved. For this reason, foreign trade policies should be implemented to ensure foreign trade balance, even to become a country with a foreign trade surplus, and to increase foreign exchange inflows into the country. In this context, the study aims to make predictions about the future by focusing on the development of foreign trade in Türkiye in terms of economic development.

Design/methodology/approach:

For this purpose, the development process of foreign trade from the Republican period to the present is discussed. For this purpose, first foreign trade policies and their results are evaluated, and then the historical process is revealed. Then, a situation analysis has been made by using graphics and tables to determine the historical process of Türkiye's foreign trade, the point it has reached, the importance of foreign trade for the Republic of Türkiye, and to make predictions for the future. For this, foreign trade statistics published by the Turkish Statistical Institute are used. In this context, total import, export, and foreign trade volumes by years, countries, regions, country groups, provinces, customs offices, and goods groups where import and export transactions are carried out the most are discussed in this study. In addition, the most frequently used foreign exchange, delivery types, and transportation types in foreign trade transactions are also examined and determined.

Findings:

It is seen that foreign trade policies are implemented to develop the Turkish domestic industry and meet the demand for raw materials and technological products in the national market. In addition to the worldwide wars and economic crises, the effects of international relations on the foreign trade process are seen. According to the findings, EU and OECD countries are determined to be the communities where the most import and export transactions are carried out. In addition, it has been observed that the continent with the most foreign trade transactions in Europe, and this export is made to both EU member countries and non-EU member countries. It has been determined that the countries from which Türkiye imports the most are Russia, China, and Germany. It is seen that the countries to which Türkiye exports the most are Germany, the United Kingdom, and Iraq. It has been determined that sea and land routes are predominantly preferred for the transportation used in import and export transactions. While the US dollar and euro are determined to be the most frequently used foreign exchange types for exports, payments are usually made in US dollars for imports. In terms of payment methods, cash-for-goods payment stands out in exports, and in imports, it has been observed that import transactions made with cash payment after the goods are at a high rate. Türkiye's most important export goods and sectors are determined in the study. In particular, the production of these products and increasing the target market shares of the relevant sectors in international markets will increase the export volume and foreign exchange returns.

Conclusion and Discussion:

It is seen that the biggest import item for Türkiye in meeting its energy needs is mineral oils and mineral fuels. As a result of Türkiye's search for alternative energy sources, meeting its energy needs and reducing foreign dependency will prevent a significant portion of foreign currency outflows from the country. The increased importance given to the industrial sector and investments will also trigger economic development. For this reason, it is important to reduce import dependency by increasing domestic production and focusing on the production of products with a high-added value in different sectors. The use of national energy resources will indirectly support the development of industry, employment, and economic welfare. While increasing the export volume, decreasing the import shares will positively affect the future of the Republic of Türkiye. Thanks to the foreign trade policies implemented, agreements and cooperation between countries, and developing technology, foreign trade can be made faster and easier, and foreign trade volumes are increasing day by day. Türkiye's unifying and peaceful role in world politics, geographical location, and natural and human wealth contribute to increasing Türkiye's foreign trade share worldwide.

1. GİRİŞ

Uluslararası mal ve hizmet alışverişini ifade eden uluslararası ticaret terimi, küreselleşmenin etkisiyle ülke ekonomileri için vazgeçilmez bir nitelik kazanmıştır. Bu bağlamda Adam Smith'in Mutlak Üstünlükler Teori'si uluslararası ticaret sayesinde dünya genelinde işbölümü ve uzmanlaşmayla birlikte üretim ve refah seviyelerinin de artacağını esas almaktadır (Okşak ve Sarıtaş, 2020). Dolayısıyla işbölümü ve uzmanlaşmanın özellikle üretim maliyetlerini azaltacağı varsayılmaktadır. Ancak günümüzde uluslararası ticarete düşük maliyet odaklı rekabetten ziyade ülkelerin ürünlerini uluslararası piyasalarda satmasına yönelik avantajlara dair bir rekabet söz konusudur. Bu nedenle Türkiye'de düşük işçilik maliyetlerinden ziyade araştırma, geliştirme ve tasarıma dayalı yeni ürün ve üretim süreçlerinin planlandığı, inovasyon odaklı rekabetçiliğin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle uluslararası ticarete hangi ürünlerin ihracatının daha avantajlı olacağı ve hangi piyasalara yönelmenin gerektiği belirlenmelidir (Türkiye İhracatçılar Meclisi [TIM], 2023, s. 12).

Gelişmekte olan ülke ekonomilerinin büyümesinde; para birimlerinin istikrarlılığı, hareketlenen yatırımlar ve özellikle ihracat gelirlerinin yükselmesi önemlidir. Bununla birlikte Dünya ekonomisi genelinde kalıcı, dengeli ve kapsamlı ekonomik büyümenin sürdürülmesi de önemlidir (TİM, 2019, s. 8). Dış ticarete özellikle katma değerli ürünlerin pazarlanması, ülke kalkınmaları açısından önemli bir kaldıraç etkisine sahiptir. Teknolojik gelişmeler, üretim, haberleşme ve lojistik gibi pek çok alanda sağlanan gelişmeler uluslararası ticaretin önünü açmaktadır. Bu sayede kolaylıkla kıtalar arası bile ticaret yapılabilir. Ülkeler, yüksek teknoloji ile desteklenen katma değeri yüksek ürünler üreterek uluslararası piyasalarda rekabet gücünü de artırma olanağına sahiptirler (Gürbüz vd., 2020, s. 20). Bu anlamda Türkiye, son on yıldır ortalama kişi başı 10 bin ABD doları gelir seviyesi ile orta-yüksek gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır. Türkiye'nin yüksek gelirli ülkelere seviyesine geçebilmesi için üretim ve dış ticarete yeni politikaların belirlenmesi, yüksek katma değerli ürünlerin satışı ile ihracatın geliştirilmesi ve cari açığının azaltılmasına dair gerekli önlemlerin alınması gerekir (11. Kalkınma Planı, 2018, s. 10). Türkiye'de özellikle yüksek katma değerli üretime geçiş, yüksek dış ticaret getirilerine neden olduğundan ekonomik gelişmeye de katkı sağlayacaktır.

Küresel ortamda gelişen pandemi, üretim ve tüketim boyutunda tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'yi de açık bir şekilde etkilemiştir. İhracatta yaşanan daralma ve ithalatta dışa bağımlılığın olumsuz etkisi, döviz kurlarındaki baskı ve kur artışı dış ticaret açığının artmasını tetiklemiştir (Çütçü, 2021, s.18). Ülke içinde üretilemeyen, yeterli miktarda arzı sağlanamayan veya yüksek maliyetlere katlanılarak üretilmek zorunda kalınan ürünlerin daha uygun koşullarda diğer ülkelerden temin edilmesi gerekebilmektedir. Bu ihtiyaçlar, ülkeleri uluslararası ticarete yönelterek günümüzde dış ticaretin önem kazanmasına neden olmaktadır. Ülkelerin ekonomik büyüme göstermesi ve yüksek refah seviyelerine ulaşabilmeleri için dış ticaret bir fırsattır. Uluslararası piyasalarda gerçekleştirilen ithalat ve ihracat ise dış ticaret olarak adlandırılmaktadır.

Özellikle Covid-19 pandemisi dış ticarete küresel tedarik zincirinin aksamasına ve talepte daralmalara neden olmuştur. Taleplerin karşılanmasında yaşanan bu sıkıntılar ve üretim maliyetlerindeki artışlar ülke ekonomileri için dış ticaretin önemini ortaya koymuştur. Buna karşın dijital kimlik ve sertifika kontrollerinin kullanılması, tedarik zinciri yönetimi, finansal ödemelerde düşük maliyet ve yüksek hizmet hızlarına ulaşılması, blok zincir teknolojilerine dayalı ödeme sistemlerinin ve sanal para birimlerinin kullanımı, bulut teknolojileri, yapay zeka, nesnelerin interneti gibi fırsatların kullanımı ile dış ticaretin gerçekleştirilmesi kolaylaştırılmıştır. Ayrıca akıllı uygulamalar, bilgi teknolojileri ve e-ticaret uygulamalarıyla sanal ortamlarda da dış ticaret gelişim göstermektedir (Orkunoğlu Şahin, 2022, s. 83).

2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİŞ TİCARETİN GELİŞİM SÜRECİ

Osmanlı döneminde yapılan kapitülasyon anlaşmaları ile artan ithalat, yerli üretime büyük zarar vererek ekonominin dışa bağımlı duruma gelmesine neden olmuştur. Kapitülasyonlar sonucunda dış ticaret açığı artan Osmanlı Devleti, dış borçlanmaya yönelmek zorunda kalmıştır. Artan borçlar ve savaşların getirdiği ekonomik sıkıntılar nedeniyle 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiştir. İzmir İktisat Kongresi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik politikalarının belirlenmesi amacıyla toplanmıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik kalkınma için yerli sanayinin korunması, özel sektörün teşvik edilmesi için gerekli hukuksal düzenlemelerin yapılması ve liberal ekonomik sistemin belirlenmesi kararlaştırılmıştır (Sezgin, 2009, s. 177; Gürbüz vd. 2020, s. 22). Cumhuriyetin ilanından önce İzmir İktisat Kongresinin toplanması yeni kurulacak devlet açısından ekonomiye verilen önemi göstermektedir. Bu dönemdeki bir diğer önemli gelişme ise siyasi ve

ekonomik bağımsızlığın kazanıldığı Lozan anlaşması ile kaldırılan kapitülasyonlar neticesinde Türk karasularında yük ve yolcu taşıma (kabotaj) hakkının sadece Türklere tanınmasıdır (Aktaş Şenkardeşler, 2018, s. 110).

1923-1929 yıllarında liberal ekonomik sisteme uygun olarak özel sektöre bırakılan sanayileşmede hedeflenen başarı sağlanamadığı için devlet ekonomiye müdahale etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Türkiye’de liberal ekonomi politikası 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın da etkisiyle yerini sıkı döviz kontrollerine ve ithalata getirilen çeşitli kısıtlamalara bırakmıştır (Başol, 2001, s. 278; Sezgin, 2009, s. 176).

1934-1950 yıllarında üretim ve yatırım noktasında devlet daha aktif görev almış, ekonomik kalkınmanın sağlanması için kalkınma planları yürürlüğe alınmış ve büyümede ithal ikame yaklaşımı benimsenmiştir. Alınan kararlar doğrultusunda 1934 yılında 6.447 TL olan GSYİH, 1950 yılına gelindiğinde 38.598 TL’ye yükselmiştir. GSYİH’da altı kat artış yaşanması ithalattaki kısıtlamalarla yerli üretimin desteklendiğini göstermektedir. Türkiye’de 1950 yılında çok partili döneme geçilmesi ile devletçilik politikası yerine liberal ekonomi politikasına geçilmiştir. Ancak bu geçiş ile dış ticaret açığı çok fazla arttığı için 1952 yılında tekrar ithalat kısıtlamaları uygulanmaya başlanmıştır. 1953’ten itibaren ise serbest ithalat rejimi tamamen kaldırılmıştır (Aktaş Şenkardeşler, 2018, s.112-115).

1963-1974 yılları arasında üretimde yeterli düzeylere ulaşılan malların ithalatına yasaklama getirilerek yerli üretimin desteklenmesi ile ithal ikameci politika uygulanmaya devam edilmiştir (Kazgan, 2004, s. 96). 1974 yılında, dünyada yaşanan petrol krizi sonucunda dış ticaret dengesi tersine dönmüş ve yükselen maliyetler nedeniyle ithalat yapmak gittikçe zorlaşmıştır. Devlet, yerli üretimin bu olumsuzluktan etkilenmemesi için ithalatı destekleyici önlemler almıştır (Kazgan, 2004, s. 106-107).

1980 yılına kadar Türkiye’de ithal ikameci dış ticaret politikası takip edilmiştir. Böylelikle yerli piyasadan temin edilemeyen ham madde, mal ve teknolojiler yurt dışından temin edilerek ihtiyaç duyulan sanayilerin oluşturulması hedeflenmiştir. Ancak, ulusal ve uluslararası düzeyde yaşanan krizler ve savaşlar dış ticaret açıklarının oluşmasına neden olmuştur. Türkiye’de 1980 öncesi görülen döviz darboğazından çıkmak, ekonomiyi ve yerli sanayiye canlandırmak, ülkedeki siyasi ortamı rahatlatmak amacıyla 1980 yılında 24 Ocak İstikrar Kararları alınmıştır (Bayrak ve Kanca, 2013, s. 18). Türkiye’de 1980 yılındaki ekonomik ve siyasi rejim uygulamaları dış ticaret rejiminde önemli değişikliklere neden olmuştur. Özellikle, hazırlanan beşer yıllık kalkınma planları ile dış ticarete ilişkin yol haritaları çizilmiştir. 24 Ocak 1980 kararları ile Türkiye’nin dış ticaret politikası ithal ikameci sanayileşme stratejisinden ihracata yönelik sanayileşme stratejisine dönüşmüştür (Sezgin, 2009, s. 178-179). 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan dışa açılma sürecinde dış ticaret, ana faktör olarak görülmüştür. Bu amaçla dış ticaretin serbestleştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik ihracata dönük serbest bir piyasa mekanizması kullanılmıştır (Yapar Saçık, 2009, s. 1; Şahin, 2002, s. 193-195).

Hazırlanan kalkınma planları doğrultusunda 1980 sonrasında dış ticaretin serbestleşmesi ve ihracatın teşviki için gerekli önlemler alınarak günlük döviz kuru uygulamasına geçilmiş ve Türkiye’nin döviz ihtiyacının karşılanması için ihracatın artırılması hedeflenmiştir. Bu nedenle yeterli kredibilitenin sağlanması ve küresel piyasalarda güven oluşturulması için çalışılmıştır (Kazgan, 2004, s. 147). 1980 sonrası ham petrol fiyatlarında yaşanan artış neticesinde OPEC ülkelerinin satın alma gücünün artması, Türkiye’nin ihracatına da katkı sağlamıştır. Ayrıca Türkiye’nin komşu ülkelerinden olan İran ve Irak’ın birbiriyle savaşması, Türk mallarına olan talebin ve ihracatın artmasına neden olmuştur (Sezgin, 2009, s. 180).

1990-2000 yılları arasında ise ihracat artışında bir duraklama dönemi yaşanmıştır. 1994 yılında hazırlanan İstikrar Programı ile TL devalüe edilerek dış ticarete yön verilmeye çalışılmıştır. 1994 yılında alınan 5 Nisan Kararları, döviz kurlarının kontrol altına alınmasında, döviz rezervlerinde artış sağlanmasında ve kamu açıklarının düşürülmesinde etkili olmuştur. 5 Nisan Kararları’nın uygulanmasıyla 1998 yılına kadar ekonomide, büyümede, enflasyon ve işsizlik oranlarında azalma devam etmiştir (Parasız, 2001, s. 404; Mazlum, 2020, s. 56).

Türkiye 1994 ve 2000 - 2001 krizleri sabit kur rejimi dönemlerinde yaşanmıştır (Şanlı, 2021, s. 118). 2000, 2001 ve 2008 yıllarında yaşanan uluslararası finansal krizler, Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’yi de olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat Türkiye’nin 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü ve 1996 yılında Gümrük Birliği anlaşmasına taraf olması dış ticaret açısından yaşanan olumlu gelişmeler olarak kabul edilmektedir. 1996 sonrasında Türkiye, sermaye yoğun sektörlerde daha fazla rekabet etmeye başlamıştır. Türkiye’nin orta-düşük ve orta-yüksek teknolojili sektörlerde artan ihracatı aynı zamanda bu sektörlerin ihtiyacını karşılamak amacıyla ithalatların da artmasına neden olmuştur. Bu nedenle dış ticaret açığı da sürekli yükselme göstermiştir (11. Kalkınma Planı, 2018, s. 3).

2000-2010 döneminde Türkiye ekonomisi, 2001 krizinden önemli ölçüde etkilenmiştir. 2002 yılında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın uygulanmaya başlaması ile ekonomide 2008 yılına kadar olumlu bir seyir izlenmiştir. 2008 yılı küresel krizi 2008- 2009 yıllarında Türkiye'yi de etkilemiştir. Türkiye ekonomisi, 2010 ve 2011 yıllarında krizin etkilerinden kurtularak toparlanmaya çalışmıştır. 2011 yılında %11,1'lik ekonomik büyüme gösteren Türkiye, Çin'in ardından dünyada en fazla büyüme gösteren ikinci ülke ekonomisi olmuştur. Ancak 2015 yılında döviz kurları, enflasyon ve işsizlik oranlarında yaşanan artışlar pek çok firmanın iflasına neden olmuştur. Ayrıca, bu dönemde Türkiye ekonomisi, Rusya ve ABD ile yaşanan siyasi gerginliklerden de olumsuz etkilenmiştir (Mazlum, 2020, s. 55-57).

2020 yılında yaşanan Covid-19 pandemisi ile ulusal ve uluslararası piyasa derinden etkilenmiştir. Pandemi ile Türkiye'nin sahip olduğu coğrafi konum ve imkânlar daha fazla önem kazanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan bu yana dış ticaret anlamında bir gelişim süreci geçirerek bugünkü noktaya ulaşmıştır. Türk ihracatı ilk yıllarda tarım sektörü ağırlıklı paya sahipken günümüzde sanayi ürünleri ağırlıklı bir yol izlemektedir.

Çalışmada, Türkiye'de dış ticaretin gelişim süreci açıklanarak Türkiye Cumhuriyeti geleceği açısından dış ticaretin önemine odaklanılmaktadır. Bu kapsamda dış ticaretin günümüze kadar olan gelişimi özellikle son yıllara dair yükseliş süreci incelenmektedir. İncelemeler sonucunda dış ticaretin Türkiye'nin sosyal ve ekonomik geleceğine yönelik etkileri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu amaçla çalışmada, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından açıklanan dış ticaret verileri kullanılarak mevcut durum ve geleceğe ilişkin değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

3. DIŞ TİCARET GELİŞİMİNE DAİR BULGULAR VE TARTIŞMA

Türkiye'de dış ticaretin gelişim sürecinin açıklanabilmesi için çalışmada, TÜİK tarafından açıklanan dış ticaret verilerinin grafiklerle gösterimi kullanılmaktadır. Çalışma amacı doğrultusunda ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-2022 yıllarına ilişkin ithalat, ihracat, ithalatın ihracatı karşılama oranı (%) ve dış ticaret dengesi aşağıdaki Tablo 1 ile verilmektedir.

Tablo 1. 1923-2022 Yılları Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracatın ithalatı karşılama oranı (%)	Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracatın ithalatı karşılama oranı (%)
1923	50.790	86.872	- 36.082	58,5	1973	1.317.083	2.086.216	- 769.133	63,1
1924	82.435	100.462	- 18.027	82,1	1974	1.532.182	3.777.501	-2.245.319	40,6
1925	102.700	128.953	- 26.253	79,6	1975	1.401.075	4.738.558	-3.337.483	29,6
1926	96.437	121.411	- 24.974	79,4	1976	1.960.214	5.128.647	-3.168.433	38,2
1927	80.749	107.752	- 27.003	74,9	1977	1.753.026	5.796.278	-4.043.252	30,2
1928	88.278	113.710	- 25.432	77,6	1978	2.288.163	4.599.025	-2.310.862	49,8
1929	74.827	123.558	- 48.731	60,6	1979	2.261.195	5.069.432	-2.808.236	44,6
1930	71.380	69.540	1.840	102,6	1980	2.910.122	7.909.364	-4.999.242	36,8
1931	60.226	59.935	291	100,5	1981	4.702.934	8.933.374	-4.230.439	52,6
1932	47.972	40.718	7.254	117,8	1982	5.745.973	8.842.665	-3.096.692	65,0
1933	58.065	45.091	12.974	128,8	1983	5.727.834	9.235.002	-3.507.168	62,0
1934	73.007	68.761	4.246	106,2	1984	7.133.604	10.757.032	-3.623.429	66,3
1935	76.232	70.635	5.597	107,9	1985	7.958.010	11.343.376	-3.385.367	70,2
1936	93.670	73.619	20.051	127,2	1986	7.456.726	11.104.771	-3.648.046	67,1
1937	109.225	90.540	18.685	120,6	1987	10.190.049	14.157.807	-3.967.757	72,0
1938	115.019	118.899	- 3.880	96,7	1988	11.662.024	14.335.398	-2.673.374	81,4
1939	99.647	92.498	7.149	107,7	1989	11.624.692	15.792.143	-4.167.451	73,6
1940	80.904	50.035	30.869	161,7	1990	12.959.288	22.302.126	-9.342.838	58,1
1941	91.056	55.349	35.707	164,5	1991	13.593.462	21.047.014	-7.453.552	64,6

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracatın ithalatı karşılama oranı (%)	Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracatın ithalatı karşılama oranı (%)
1942	126.115	112.879	13.236	111,7	1992	14.714.629	22.871.055	-8.156.426	64,3
1943	196.734	155.340	41.394	126,6	1993	15.345.067	29.428.370	-14.083.303	52,1
1944	177.952	126.230	51.722	141,0	1994	18.105.872	23.270.019	-5.164.147	77,8
1945	168.264	96.969	71.295	173,5	1995	21.637.041	35.709.011	-14.071.970	60,6
1946	214.580	118.889	95.691	180,5	1996	23.224.465	43.626.642	-20.402.178	53,2
1947	223.301	244.644	- 21.343	91,3	1997	26.261.072	48.558.721	-22.297.649	54,1
1948	196.799	275.053	- 78.254	71,5	1998	26.973.952	45.921.392	-18.947.440	58,7
1949	247.825	290.220	- 42.395	85,4	1999	26.587.225	40.671.272	-14.084.047	65,4
1950	263.424	285.664	- 22.240	92,2	2000	27.774.906	54.502.821	-26.727.914	51,0
1951	314.082	402.086	- 88.004	78,1	2001	31.334.216	41.399.083	-10.064.867	75,7
1952	362.914	555.920	- 193.006	65,3	2002	36.059.089	51.553.797	-15.494.708	69,9
1953	396.061	532.533	- 136.472	74,4	2003	47.252.836	69.339.692	-22.086.856	68,1
1954	334.924	478.359	- 143.435	70,0	2004	63.167.153	97.539.766	-34.372.613	64,8
1955	313.346	497.637	- 184.291	63,0	2005	73.476.408	116.774.151	-43.297.743	62,9
1956	304.990	407.340	- 102.350	74,9	2006	85.534.676	139.576.174	-54.041.499	61,3
1957	345.217	397.125	- 51.908	86,9	2007	107.271.750	170.062.715	-62.790.965	63,1
1958	247.271	315.098	- 67.827	78,5	2008	132.027.196	201.963.574	-69.936.378	65,4
1959	353.799	469.982	- 116.183	75,3	2009	102.142.613	140.928.421	-38.785.809	72,5
1960	320.731	468.186	- 147.455	68,5	2010	113.883.219	185.544.332	-71.661.113	61,4
1961	346.740	507.205	- 160.465	68,4	2011	134.906.869	240.841.676	-105.934.807	56,0
1962	381.197	619.447	- 238.250	61,5	2012	152.461.737	236.545.141	-84.083.404	64,5
1963	368.087	687.616	- 319.529	53,5	2013	161.480.915	260.822.803	-99.341.888	61,9
1964	410.771	537.229	- 126.458	76,5	2014	166.504.862	251.142.429	-84.637.567	66,3
1965	463.738	571.953	- 108.215	81,1	2015	150.982.114	213.619.211	-62.637.098	70,7
1966	490.508	718.269	- 227.761	68,3	2016	149.246.999	202.189.242	-52.942.243	73,8
1967	522.334	684.669	- 162.335	76,3	2017	164.494.619	238.715.128	-74.220.509	68,9
1968	496.419	763.659	- 267.240	65,0	2018	177.168.756	231.152.483	-53.983.726	76,6
1969	536.834	801.236	- 264.403	67,0	2019	180.832.722	210.345.203	-29.512.481	86,0
1970	588.476	947.604	- 359.128	62,1	2020	169.637.755	219.516.807	-49.879.052	77,3
1971	676.602	1.170.840	- 494.239	57,8	2021	225.214.458	271.425.553	-46.211.095	83,0
1972	884.969	1.562.550	- 677.581	56,6	2022	254.191.555	363.710.578	-109.519.023	69,9

Not: Dış ticaret istatistikleri genel ticaret sistemi ve özel ticaret sistemi olmak üzere iki farklı ticaret sistemine göre hesaplanmaktadır. Genel ticaret sistemi, ülkenin ekonomik alanına giren ve ekonomik alanından çıkan malları kapsamaktadır. Bu sistemde, ülkenin ekonomik alanını oluşturan serbest bölgeler, gümrük antrepoları ve serbest dolaşım alanına giren veya bu alanlardan çıkan mallar hesaplamalara katılmaktadır. Özel ticaret sisteminde ise, gümrük antrepoları ve serbest bölgeler istatistiklerde yer almamakta, sadece ülkenin serbest dolaşım alanına giren ve bu alandan çıkan mallar dikkate alınmaktadır. TÜİK tarafından 1923-2019 yılları dış ticaret istatistikleri özel ticaret sistemine, 2013-2022 yıllarına ilişkin veriler ise genel ticaret sistemine göre açıklanmaktadır. Çalışmada, 1923-2012 yıl verileri özel ticaret sistemi, 2013-2022 yılları verileri ise genel ticaret sistemine göre dikkate alınmıştır.

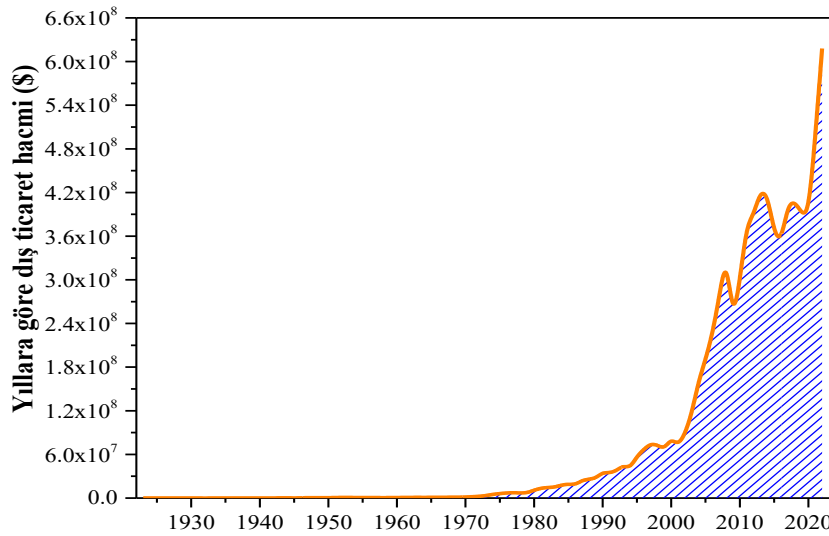
Değer: Bin ABD \$

Yıllar itibarıyla dış ticaret hacminde önemli bir artış oranının yaşandığı yukarıdaki Tablo 1’de görülmektedir. 1923 yılında toplam dış ticaret hacmi 137.662 bin dolar iken 2022 yılında bu tutar 617.902.134 bin dolara kadar yükselmiştir. 1923 yılında ihracat 50.790 bin dolar iken 2022 yılında 254.191.555 bin dolara kadar yükselmiştir. İthalat tutarları ise 1923 yılında 86.872 bin dolar iken 2022 yılında 363.710.578 bin dolara çıkmıştır.

Ayrıca yukarıdaki Tablo 1’de 1930 yılına kadar dış ticarete açık verdiği de görülmektedir. Bunun nedeni, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde yeterli üretim sanayisinin bulunmaması, tüketim ve yatırım mallarına duyulan yoğun talebin karşılanması için ithalat yapılmak zorunda kalınmasıdır (Aktaş Şenkardeşler, 2018, s. 11). Yine tabloya göre, 1930-1946 arasında ithalatın ihracatı karşılama oranının %100’ün üzerinde olduğu ve dış ticaret fazlası verildiği görülmektedir. 1929 sonrası ithalatta ve ihracatta görülen azalmanın en önemli nedeni olarak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı görülebilir. Ayrıca %16 oranında olan gümrük vergilerinin %40’lara kadar artırılması da ithal mallara olan ilginin gerilemesinde etkili olan başka bir neden olarak kabul edilmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2007, s. 49).

Türkiye’nin 1923-1922 yıllarına ilişkin toplam dış ticaret hacmi aşağıdaki Şekil 1 ile verilmektedir.

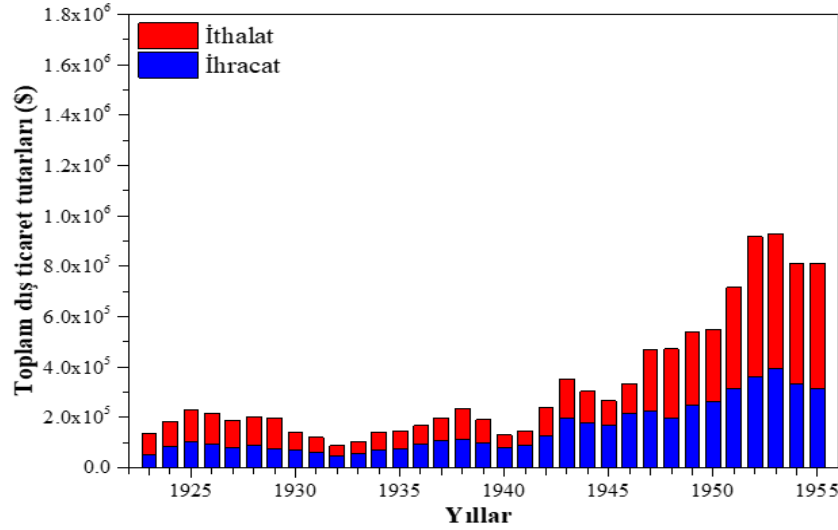
Şekil 1. Türkiye’nin 1923-1922 Yıllarına İlişkin Yıllara Göre Dış Ticaret Hacmi

Şekil 1’de görüldüğü gibi dış ticaret hacminde artış yaşandığı özellikle son yıllarda önemli bir ivme kazanıldığı görülmektedir. Ancak, dış ticaret hacminde artış yaşanmasına karşın halen Türkiye Cumhuriyeti dış ticaret açığı vermeye devam etmektedir. 2022 yılında oluşan 109.519.023 bin dolarlık dış ticaret açığı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde görülen en büyük dış ticaret açığıdır. Özellikle döviz kurlarında görülen yükseliş ithal ürünlerin maliyetini katlamaktadır.

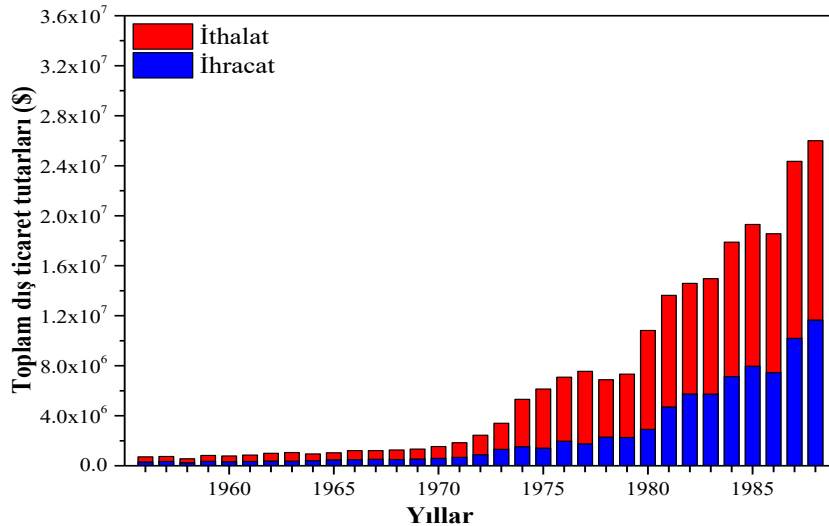
Türkiye, 1923 yılı 50.790 bin dolar ihracat kapasitesine sahipken bugün ihracat rakamları 2022 yılı itibarıyla 254.191.555 bin dolara kadar yükselmiştir. Bu da 2022 yılı ihracat rakamlarının, 1923 yılında gerçekleşen ihracat hacminden 5.000 kattan daha fazla arttığını göstermektedir. Bu nedenle dış ticaret rakamlarına ilişkin daha doğru değerlendirme yapabilmek için Cumhuriyet Dönemi yıllar itibarıyla üç farklı döneme ayrılarak dönemlere ait grafikler Şekil 2, 3 ve 4 ile gösterilmiştir. Böylelikle Türkiye’nin ithalat ve ihracat tutarları açısından yakın olan durumların daha net ortaya konulması için tüm değişimler dikkate alınmaya çalışılmıştır.

Şekil 2’de 1923-1955 yıllarına ilişkin Türkiye Cumhuriyeti’nin toplam dış ticaret rakamları grafik olarak verilmiştir.

Şekil 2. Türkiye'nin 1923-1955 Yıllarına İlişkin Toplam Dış Ticaret Tutarları

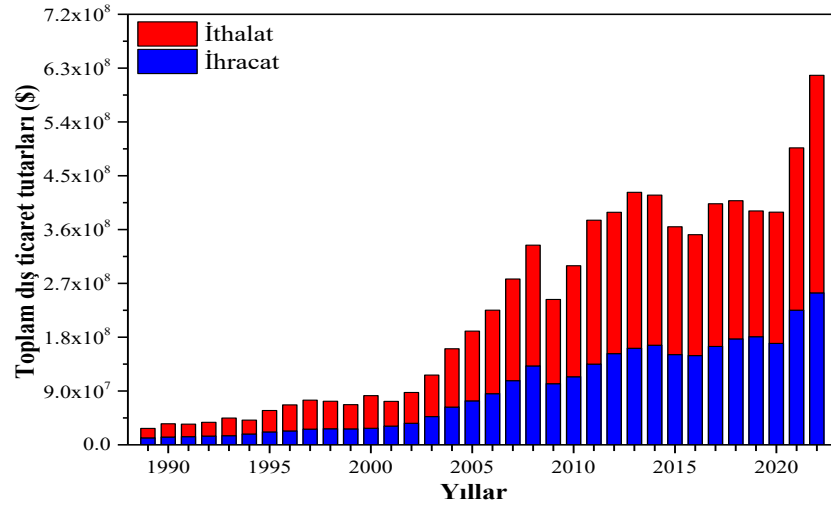
Yukarıdaki Şekil 2'de 1929 sonrası dış ticarete azalma yaşandığı görülmektedir. Türkiye'de 1929 sonrasında uygulanan sıkı döviz kontrolü ve ithalat kısıtlamalarının özellikle ihracattaki azalmada etken olduğu söylenebilir. Dünya Ekonomik Buhranı da diğer bir önemli etkidir. Ayrıca ikinci dünya savaşı nedeniyle ülkelerin mal alımlarında kısıtlamaya gitmek zorunda kalmaları 1940'lı yıllarda dış ticarete görülen azalmanın kaynağı olarak gösterilebilir. II. Dünya Savaşı'na katılmadığı hâlde Türkiye Cumhuriyeti de savaşın getirdiği uluslararası ekonomik koşullardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca Türkiye'de dış ticarete yönelik çıkartılan yasal düzenlemeler ve uygulanan yüksek gümrük vergileri de ihracat oranlarının düşük seviyelerde izlenmesinde etken olmuştur.

Aşağıdaki Şekil 3'te 1956-1989 yıllarına ilişkin Türkiye Cumhuriyeti'nin toplam dış ticaret rakamları grafik olarak verilmiştir.

Şekil 3. Türkiye'nin 1956-1989 Yıllarına İlişkin Toplam Dış Ticaret Tutarları

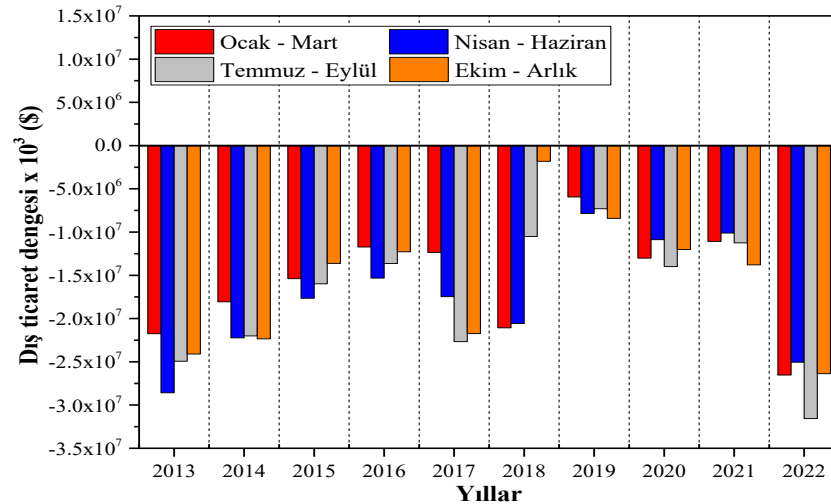
Yukarıdaki Şekil 3'te 1974 sonrası dış ticarete özellikle de ithalat hacminde artışların yaşandığı görülmektedir. 1974 yılında OPEC ham petrol fiyatlarında büyük artışlar yaşanması, özellikle ithalat maliyetlerinin yükselmesini tetiklemiştir. Hatta 1978 yılında gerçekleşen ihracat sadece petrol ithalatını karşılayabilmiştir (Kazgan, 2004; Sezgin, 2009, s. 180). Şekil 3'te 1980 sonrası genel olarak ithalat oranlarının ihracat oranlarından fazla olduğu da görülmektedir.

Şekil 4'te 1990-2020 yıllarına ilişkin Türkiye Cumhuriyeti'nin toplam dış ticaret rakamları grafik olarak verilmiştir.

Şekil 4. Türkiye'nin 1990-2020 Yıllarına İlişkin Toplam Dış Ticaret Tutarları

Şekil 4'te görüldüğü gibi 2000'li yıllarda dış ticaret hacminde önemli artışlar yaşanmıştır. 1999 yılı Marmara depremi ve 2001 yılı ekonomik krizin etkileri ile dış ticaret hacminde azalmalar görülmüştür. Ayrıca 2008 yılı sonunda ABD'nin gayrimenkul piyasasında görülen ekonomik krizden Türkiye dış ticareti de özellikle 2009 yılında olumsuz yönde etkilenmiştir (Mazlum, 2020, s. 57). 2010 ve 2011 yıllarında krizin etkilerinden kurtulan Türkiye'nin dış ticaret hacmi yükselmiştir. Özellikle 2011 yılındaki yükseliş ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Ancak 2015 yılında döviz kurlarındaki artışlarla paralel olarak dış ticaret hacminde azalma görülmüştür. 2018 yılı ticaret savaşları, yükselen korumacı politikalar ve yaşanan siyasi gerginliklere bağlı döviz kurları üzerinden Türkiye'ye karşı yönlendirilen ekonomik saldırılara rağmen ihracat oranlarında artış sağlanmıştır (TİM, 2019, s. 4). 2019-2020 yıllarına ilişkin azalmada özellikle tüm dünyayı hem sosyal hem de ekonomik anlamda olumsuz etkileyen Covid-19 pandemisi nedeniyle yaşanan şaşkınlık ve kısıtlamalar genel olarak dış ticaret hacminde azalmaya neden olmuştur. Covid-19 pandemisi ile dünya ekonomilerinde yaşanan daralmanın olumsuz etkileri, Türkiye ekonomisinin normalleşme sürecine girmesi ile 2020 yılı haziran ayından itibaren ortadan kalkmaya başlamıştır. Türkiye bulunduğu coğrafi konum ve mevcut şartları pandemi döneminde fırsata çevirerek ihracatta önemli artış sağlamıştır. Buna nedenle özellikle 2021-2022 yıllarında dış ticaret hacminde önemli düzeyde artış yaşanmıştır. Ancak Türkiye'deki yükselen kurlar nedeniyle ithalat maliyetlerinin de artması yüksek miktarda dış ticaret açığı oluşmasına neden olmuştur.

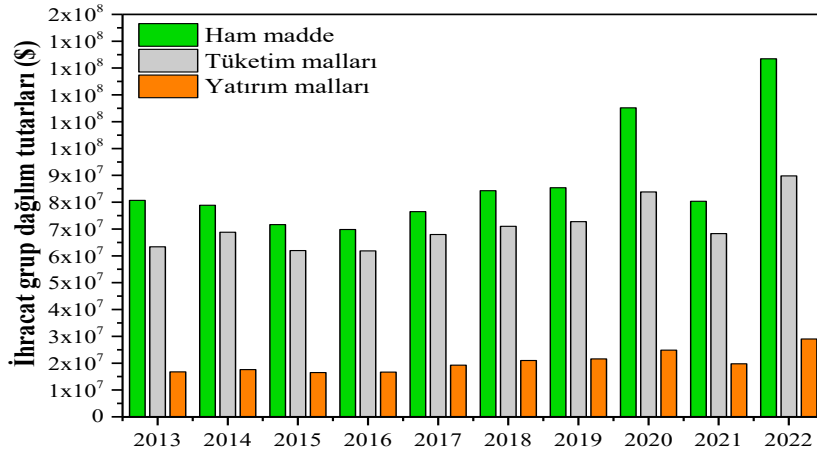
Türkiye Cumhuriyeti'nin 2013-2022 yılları çeyrek dönemlerine ilişkin dış ticaret dengesi ve bununla birlikte son yıllarda oluşan dış ticaret açığına ilişkin detaylar aşağıdaki Şekil 5 ile verilmektedir.

Şekil 5. Türkiye'nin 2013-2022 Yılları Çeyrek Dönemlerine İlişkin Dış Ticaret Dengesi

2013-2022 yıllarına ilişkin dış ticaret dengesini çeyrek dönemler itibariyle gösteren Şekil 5'e göre, 2018 yılının 2. çeyreğinden itibaren yaşanan ekonomik sıkıntıların da etkisi ile dış ticaret açığında önemli bir azalma eğilimi görülmektedir. Ekonomideki sıkıntıların etkisiyle ithalat ve ihracat oranlarında genel olarak kısıtlamaya gidilmesinin bu azalışın kaynağı olduğu söylenebilir. Ayrıca 2020-2021 yıllarında pandemiye ilişkin kısıtlamalardan kaynaklı olarak ortaya çıkan dış ticaret açığının son yıl ortalamalarına göre bir miktar daha düşük kaldığı da görülmektedir. Bununla birlikte son yılların en yüksek dış ticaret açığının da 2022 yılında gerçekleştiği görülmektedir.

Dış ticaret açığını daha net değerlendirebilmek için ithalat ve ihracata konu olan mal gruplarını incelemek faydalı olacaktır. Bu nedenle dış ticarete konu olan mal gruplarına dair bir bakış açısı geliştirebilmek için geniş ekonomik grupların sınıflamasına (BEC) göre ihracat ve ithalat tutarları ele alınmıştır. Buna göre 2013-2023 yıllarına ilişkin geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ihracata konu olan gruplar aşağıdaki Şekil 6 ile verilmektedir.

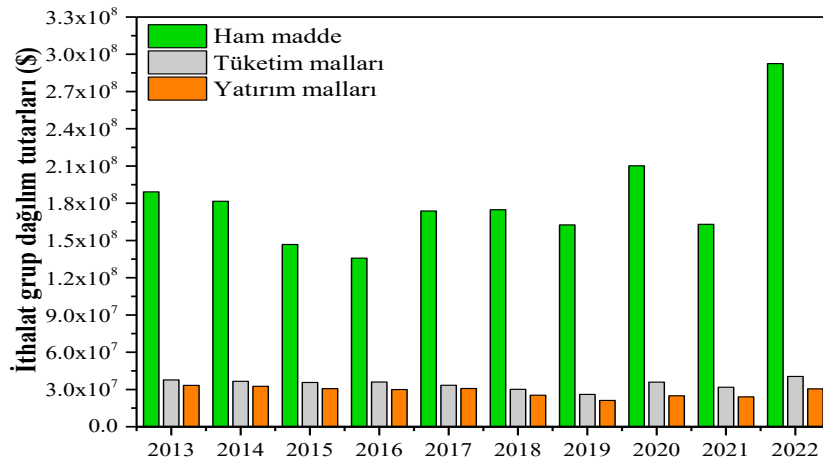
Şekil 6. Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat Dağılımları

Geniş ekonomik grupların sınıflamasına (BEC) göre dış ticarete konu olan mallar ham madde, yatırım, tüketim ve diğer olmak üzere temel dört gruba ayrılmaktadır. Diğer bölümün oransal değerinin çok küçük olmasından kaynaklı ve daha anlaşılır bir şekil elde etmek için diğer bölümü göz ardı edilmiştir. Yukarıdaki Şekil 6'da son on yılda ham madde ve tüketim mallarının ihracattaki paylarının yüksek olduğu görülmektedir. Ham madde grubunda ilk sırada sanayi için işlem görmüş ham madde, ikinci olarak taşımacılık araçlarının aksam ve parçalarının ihracının olduğu belirlenmiştir. Tüketim mallarında ise öncelikli yoğunluğun dayanıklı tüketim malları ve yarı dayanıklı tüketim mallarında olduğu görülmüştür. Tüketim mallarında esaslı yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim mallarının da diğer önemli grup olduğu görülmektedir.

2013-2023 yıllarına ilişkin geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ithalata konu olan mallar ise aşağıdaki Şekil 7 ile verilmektedir.

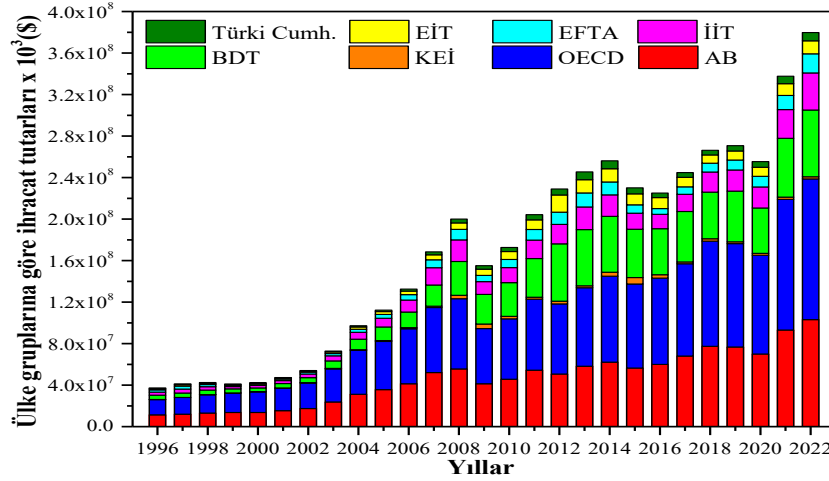
Şekil 7. Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İthalat Dağılımları

Şekil 7’de, geniş ekonomik grupların sınıflamasına göre ithalata ilişkin verilen grup dağılımlarında ham madde grubunun oldukça yüksek olduğu görülmektedir. İthalatı yapılan ham madde grubunun önemli kısmını, işlem görmüş sanayi ham maddeleri oluşturmaktadır. Tüketim malları ithalatı açısından ise binek otomobillerinin ithalatının öne çıktığı görülmektedir.

İthalat ve ihracata konu olan mallar kadar dış ticarete taraf olan ülkeler arası ikili ilişkiler de dış ticaret dengesinin kurulmasında ve dış ticaret açıklarının önlenmesinde önemlidir. Çünkü artan küreselleşme ülkeler arasında çeşitli işbirliklerinin, bölgesel birleşmelerin ve ticaretin serbestleştirilmesine yönelik bazı adımların atılmasını teşvik etmekte ve dış ticaret hacminin genişlemesine katkı sağlamaktadır (Engin Öztürk, 2018, s. 41). Ülkeler arasında kurulan işbirlikleri ve serbest ticaret anlaşmaları Türkiye’nin dış ticaret hacminde de önemli etkiye sahiptir. Türkiye’nin ilişkili olduğu temel ülke gruplarına yönelik işbirlikleri; Avrupa Birliği (AB), OECD Ülkeleri, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Bağımsız Devletler Topluluğu, İslam İşbirliği Teşkilatı, EFTA Ülkeleri, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Türk Cumhuriyetleri ülkeleri şeklinde sıralanabilir. Türkiye’den bu ülkelere yapılan ihracat aşağıdaki Şekil 8 ile gösterilmektedir.

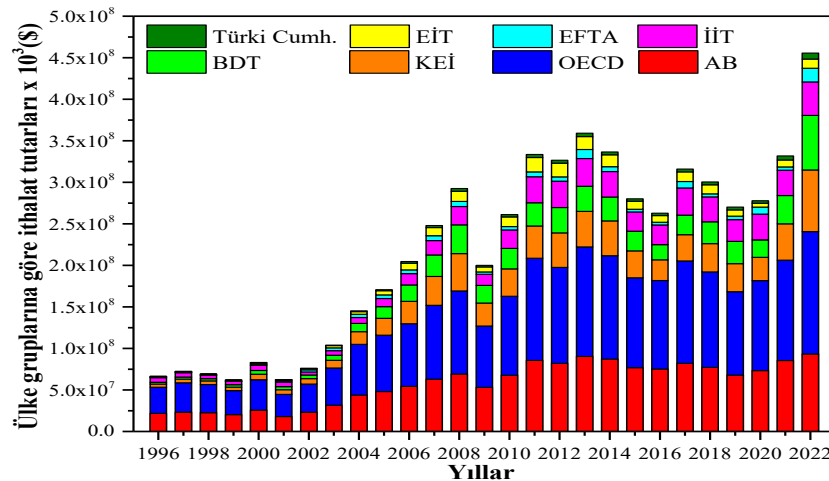
Şekil 8. Türkiye’nin 1996-2022 Yılları Ülke Gruplarına Göre İhracat Tutarları

Yukarıdaki Şekil 8’de ülke gruplarına ilişkin dağılımlarda hem Türkiye’den yapılan ihracat hem de Türkiye’ye yapılan ithalat açısından AB ve OECD ülkelerinin öncelikli paya sahip olduğu görülmektedir. Şekil 8’de en çok ihracat yapılan ülkeler arasında AB ve OECD ülkelerinden sonra üçüncü sırada Bağımsız Devletler Topluluğunun olduğu görülmektedir. Ardından ihracatta en yüksek dördüncü paya İslam İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerinin sahip olduğu verilmektedir.

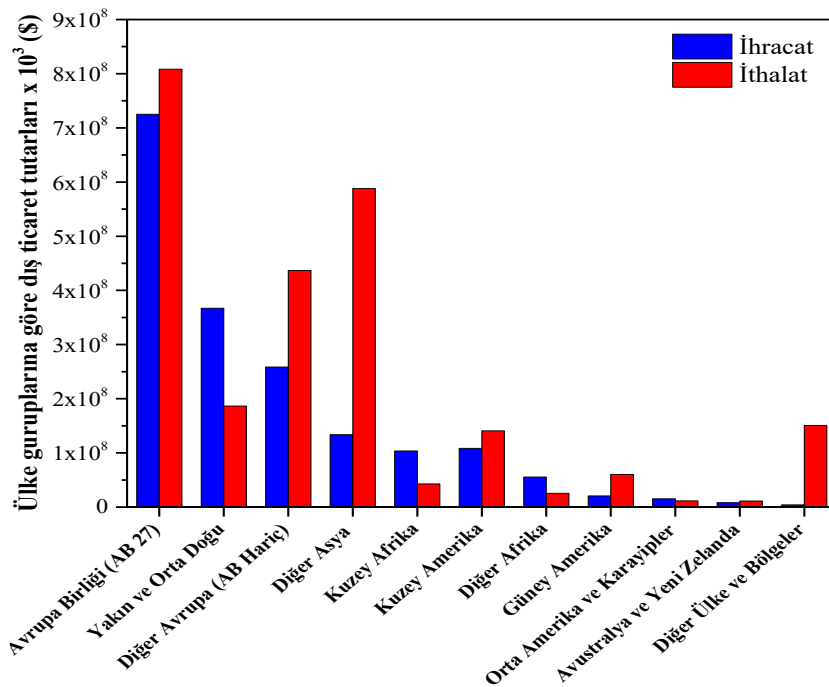
İkili işbirliği kurulan devlet topluluklarından Türkiye’ye yapılan ithalat tutarları ise aşağıdaki Şekil 9 ile verilmektedir.

Şekil 9. Türkiye’nin 1996-2022 Yılları Ülke Gruplarına Göre İthalat Tutarları

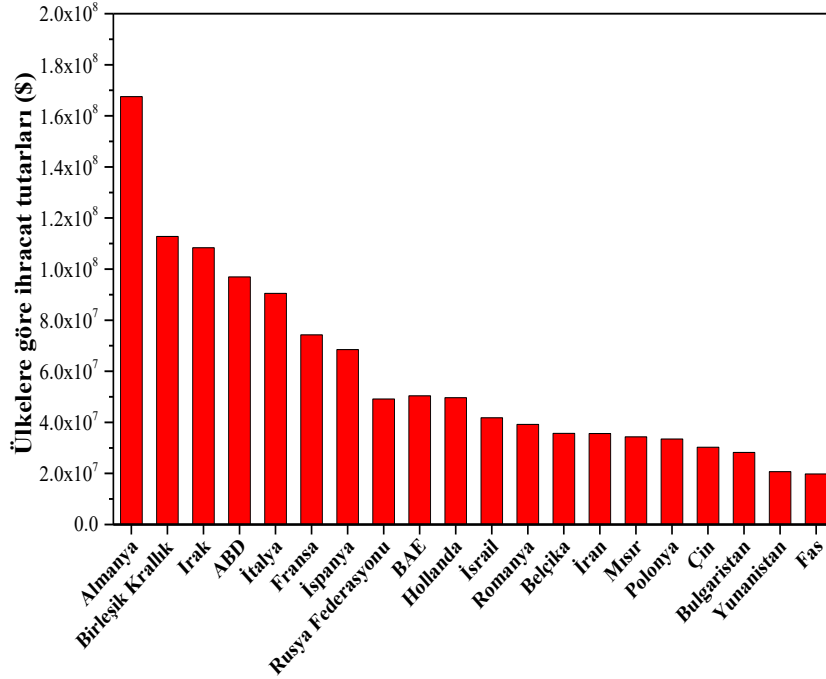
Şekil 9’da en çok ithalat yapılan AB ve OECD ülkelerinden sonra üçüncü ülke grubunun Karadeniz Ekonomik İşbirliği olduğu görülmektedir. Karadeniz Ekonomik İşbirliği ülkelerine büyük oranda ithalat yapılmasına karşın bu ülkelere ihracat tutarlarının düşük kaldığı görülmektedir. Bölgesel bir ekonomik işbirliği örgütü olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) 13 üye ülkeye sahiptir. KEİ ülkelerinden özellikle 2022 yılı toplam ithalatının %16,7’sinin gerçekleştirildiği Rusya ile sürdürülen ilişkiler Türkiye’nin dış ticareti açısından oldukça önemlidir. Rusya aynı zamanda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi de olduğundan BDT ülkelerinin yüksek oranlarda görülmesini de etkilemektedir. Ülkelerin yanı sıra aşağıdaki Şekil 10 ile ithalat ve ihracat yapılan ülkelerin bulunduğu bölge bazlı bir değerlendirme yapılmaktadır.

Şekil 10. Coğrafi Konumlarına Göre Ülke Grupları ve Dış Ticaret Dağılımı

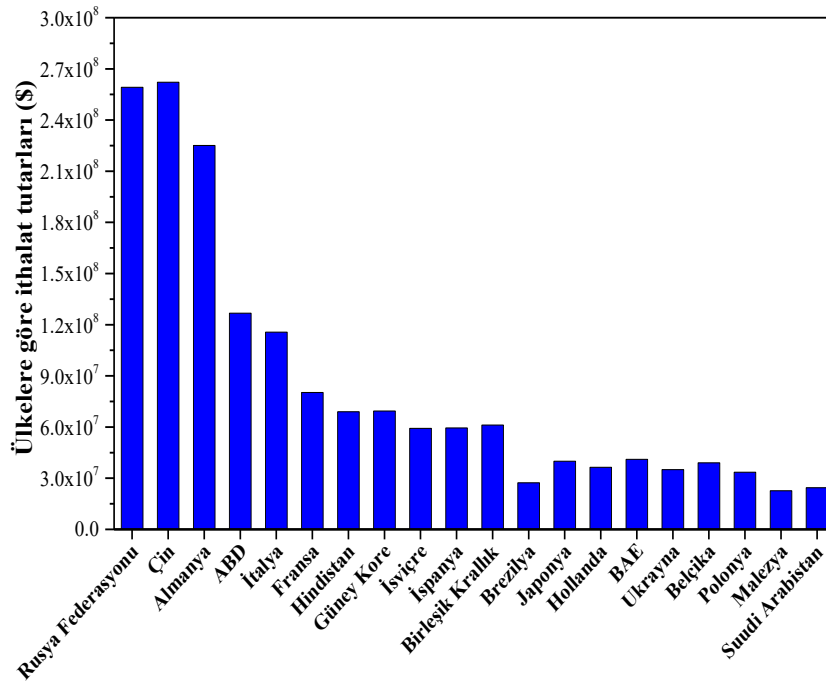

Yukarıdaki Şekil 10 ile son on yılda ithalat ve ihracat yapılan ülkelerin coğrafi konumları ele alındığında hem ithalat hem de ihracat açısından AB üye ülkelerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri Türkiye’nin Avrupa kıtasında bulunan ülkelerle coğrafi yakınlıktan kaynaklı önemli avantaja sahip olmasıdır. Ayrıca Gümrük Birliği gibi ticaretin serbestleştirilmesine yönelik atılan çeşitli adımlar ve işbirlikleri neticesinde dış ticaretin desteklenmesi de oldukça etkilidir (TİM, 2023). Şekil 10 son on yılda en çok ithalat ve ihracat yapılan üçüncü ülke grubunun da AB üyesi olmayan diğer Avrupa ülkelerinden oluştuğu göstermektedir. Bu sonuçlar Türkiye’nin dış ticaret hacmi açısından Avrupa kıtası ile olan stratejik konumun oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Asya ve Avrupa kıtasını birbirine bağlayan Türkiye, Avrupa kıtasına ulaşım açısından büyük avantaja sahiptir.

Şekil 10’a göre Türkiye’den en fazla ihracat yapılan ikinci grup ülkelerinin ise yakın ve orta doğu ülkeleri olduğu görülmektedir. En çok ihracat yapılan ilk yirmi ülke arasında yer alan İran, Irak, İsrail ve Mısır’a yapılan ihracatlar bu sonucu desteklemektedir. En fazla ithalat yapılan ikinci grup ülkeler ise Diğer Asya ülkelerinden oluşmaktadır. Nitekim Çin, Türkiye’nin en çok ithalat yaptığı ikinci ülkedir. Ülke bazında Türkiye’nin en çok ihracat yaptığı ilk 20 ülke ise aşağıdaki Şekil 11 ile verilmektedir.

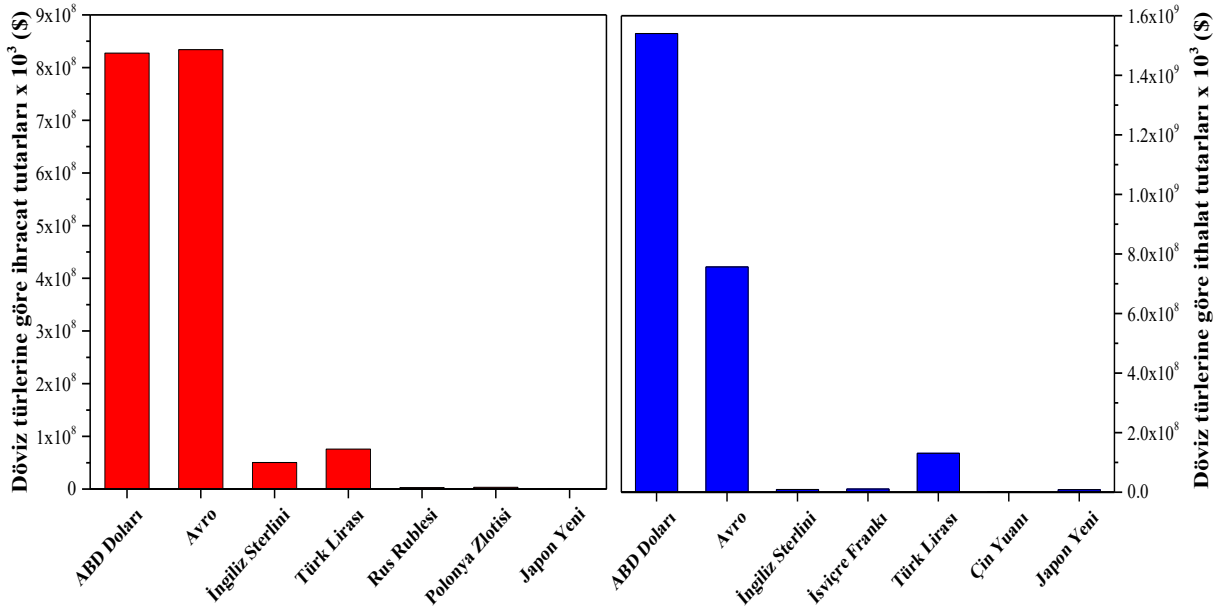
Şekil 11. Türkiye'nin En Fazla İhracat Yaptığı Ülkeler

Yukarıdaki Şekil 11'e göre Türkiye'nin son on yılda en çok ihracat yaptığı ülke olarak Almanya önemli bir farkla öndedir. Ardından en çok ihracat yapılan ülke olarak Birleşik Krallık ve Irak gelmektedir. Ayrıca ABD, İtalya, Fransa ve İspanya da ihracat sıralamasında önde yer alan ülkelerdendir. Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ilk 20 ülke sıralaması ise aşağıdaki Şekil 12 ile verilmektedir.

Şekil 12. Türkiye'nin En Fazla İthalat Yaptığı Ülkeler

Şekil 12'ye göre Türkiye'nin son on yılda en çok ithalat yaptığı ülkeler arasında ilk sıralarda Rusya ve Çin yer almaktadır. Ardından en çok ithalat yapılan üçüncü ülkenin ise Almanya olduğu görülmektedir. Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ve yurt dışına döviz çıkışının en fazla gerçekleştirildiği ülke olan Rusya ihracat sıralamasında 8. sırada yer almaktadır. En çok ithalatın gerçekleştirildiği diğer bir ülke olan Çin ihracat sıralamasında ise çok daha geri sıralarda yer almaktadır. Ülke bazında bakıldığında da ithalat rakamlarının ihracat rakamlarından oldukça yüksek olduğu belirgindir. İthalat nedeniyle yurt dışına döviz çıkışlarının çok yüksek olmasına karşın ihracat nedeniyle gerçekleştirilen döviz girişleri çok alt düzeyde kalmaktadır. Örneğin, ithalat ve ihracat tutarları en yakın olan ülkelerden biri olan Almanya'ya 2022 yılında 21.142.100 bin dolarlık ihracata karşın 24.033.112 bin dolarlık ithalat gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığının en yüksek olduğu ülkelerden biri olan Rusya'ya 58.848.948 bin dolarlık ithalat yapılırken ihracat seviyesi 9.343.442 bin dolar seviyelerinde kalmıştır. Dış ticaret açığının oluştuğu ülkelerin yanı sıra dış ticaret işlemlerinde hangi döviz türünün ödeme aracı olarak kullanıldığı da önemlidir. Türkiye'de dış ticaret işlemlerinde kullanılan döviz türlerine göre sıralama aşağıdaki Şekil 13 ile verilmektedir.

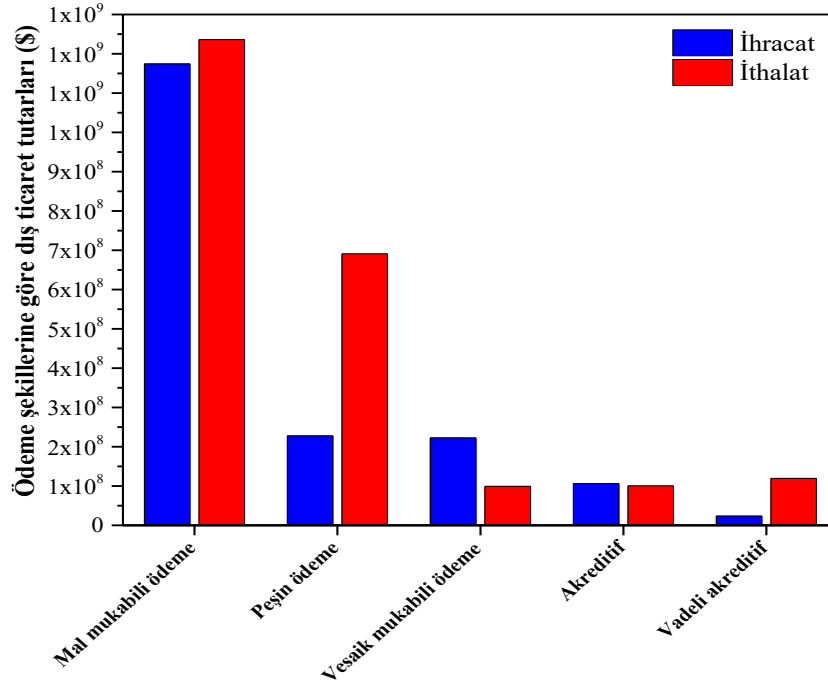
Şekil 13. Türkiye Dış Ticaret İşlemlerinde Elde Edilen Döviz Türleri

Şekil 13 ile verilen ihracat işlemlerinde elde edilen döviz türlerinde ilk sırada ABD Dolarının ve Avronun yer aldığı görülmektedir. İthalat işlemlerinde ise ödemelerin çoğunlukla ABD Doları ile yapıldığı görülmektedir. 2022 yılında gerçekleşen ihracatla 125.245.232 bin ABD dolarının yurda girişi, ithalat kaynaklı 255.794.127 bin ABD dolarının yurt dışına çıkışı gerçekleşmiştir. 2022 yılında gerçekleşen dolar cinsinden döviz girişinin iki katı kadar döviz çıkışı yapıldığı görülmektedir. Türk dış ticaretinde üçüncü sırada Türk lirası ile ödeme yapıldığı görülmektedir. TL değerinin artışının ödemelerin daha fazla TL ile yapılmasına ve ödemelerde TL'nin tercih edilmesinin de TL değerine olumlu katkı sağlayacağı beklenmektedir.

Dış ticaret işlemleri açısından dış ticarete kullanılan ödeme şekilleri de büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de dış ticaret işlemlerinde kullanılan ödeme şekilleri Şekil 14 ile verilmektedir.

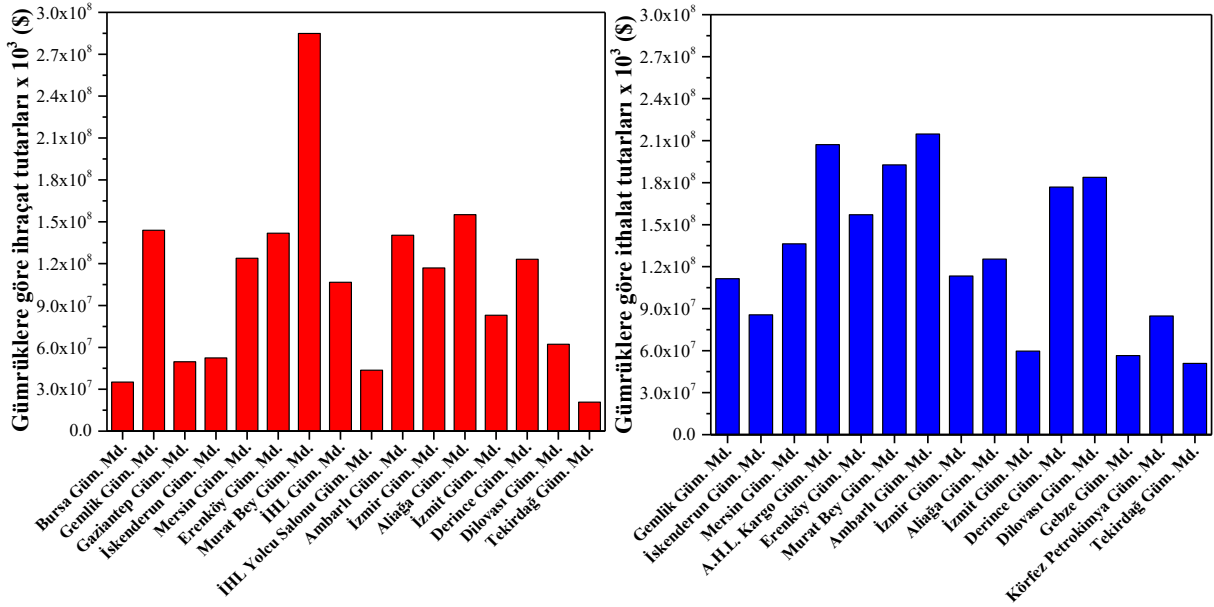
Şekil 14. Türkiye Dış Ticaretinde Kullanılan Ödeme Şekilleri

Şekil 14'te son on yılda Türk ihracatçıların en çok mal mukabili ödemeyi kullandıkları görülmektedir. Mal mukabili ödemede mal teslim alındıktan sonra mal bedeli ihracatçıya ödendiği için ihracatçılar için yüksek risk içermektedir. İthalatçının parayı ödememesi, geciktirmesi veya ülkesine gelen malı teslim almaması gibi çeşitli riskler söz konusu olduğundan Türk ihracatı açısından önemlidir. Dış ticarete risklerin gerçekleşmesi durumunda ihracatçılar büyük kayıplara uğrayabilmektedir. Bu nedenle ödeme ile ilgili oluşabilecek bir olumsuzluk maliyetlerin katlanmasına neden olabilmektedir.

Şekil 14'ten de görüleceği üzere son on yılda Türkiye'ye ithal edilen mal bedellerinin ödenmesinde ise mal mukabili ödemenin yanı sıra peşin ödeme yönteminin de yaygın olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Mal mukabili ödemede malların teslim alınmasından sonra ödeme yapıldığından Türk ithalatçıları açısından güven sağlamaktadır. Mal mukabili ödeme bazı ithalatçılara güvenle dış ticaret yapma imkânı sunarken bazı ithalatçıların peşin ödemeyi kullanmak zorunda kaldıkları görülmektedir. Malın tesliminden önce ödemeyi gerektiren peşin ödemeli ithalat, Türk ithalatçıları için yüksek risk içermektedir. Türk ithalatçıları tarafından bedeli ödenen malların yurda hiç gelmemesi, geç veya eksik gelmesi, istenen nitelikte gelmemesi gibi olumsuzluklarla karşılaşılması söz konusu olabilir.

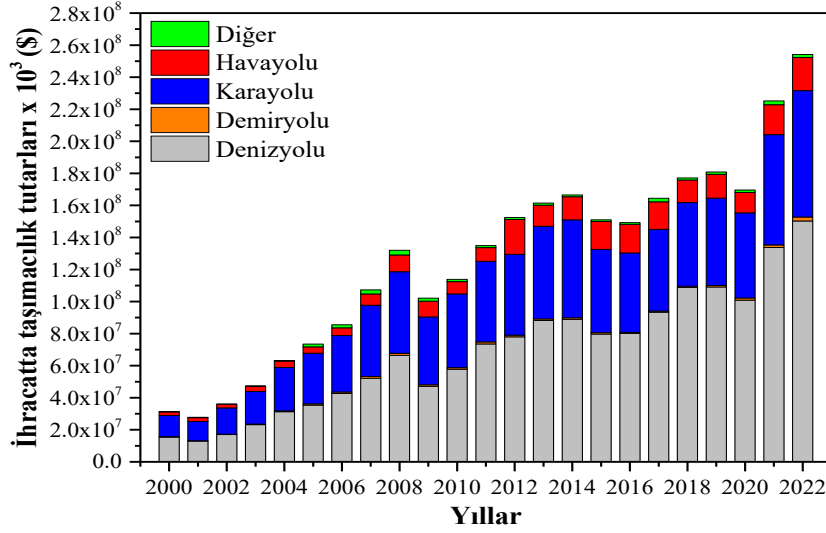
İthalat ve ihracatın gerçekleştirildiği ülkelere göre mal giriş ve çıkışlarının yapıldığı gümrük müdürlükleri değişmektedir. Giriş çıkış yapılan malın türü, malların geldiği veya gideceği ülkeler, kullanılan taşıma şekilleri Türkiye'deki gümrük müdürlüklerinde farklı yoğunluğa neden olabilmektedir. Bu kapsamda Türkiye'deki gümrük müdürlüklerinin işlem yoğunluklarına göre dağılımları ise Şekil 15 ile verilmektedir.

Şekil 15. 2010-2022 Yılları İşlem Yoğunluklarına Göre Türk Gümrük Müdürlüklerinin Dağılımı

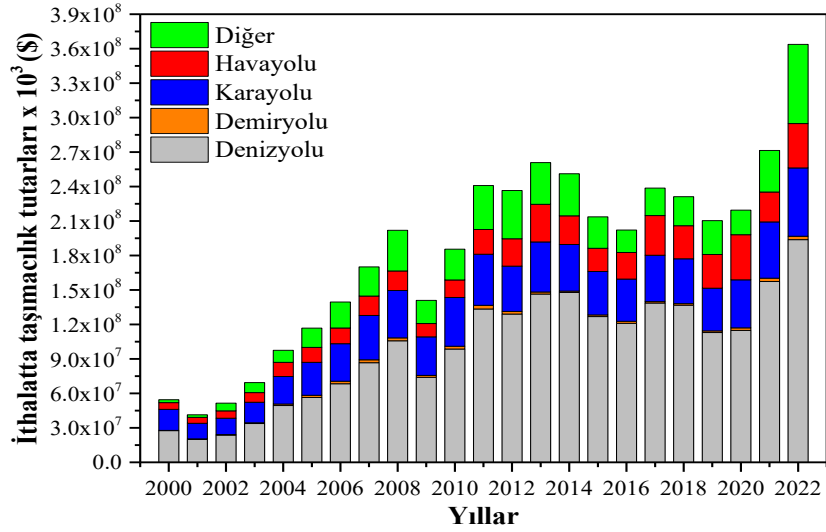
Yukarıdaki Şekil 15'te, Türkiye'de son yıllarda en fazla ihracat malı çıkışı yapılan gümrük müdürlüğünün Murat Bey Gümrük Müdürlüğü olduğu görülmektedir. Murat Bey Gümrük Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen ihracat işlemlerinin yoğunluğunda tekstil ürünleri öncelik taşımaktadır. Murat Bey Gümrük Müdürlüğünden sonra ihracat açısından yoğunluğu bulunan diğer gümrük müdürlükleri; Aliğa, Gemlik, Erenköy ve Ambarlı Gümrük Müdürlükleri şeklinde sıralanmaktadır. Mersin, İzmir ve İstanbul Havalimanı gümrük müdürlüklerinin de ihracat malı çıkışlarında önemli rol oynadığı görülmektedir. Yukarıdaki Şekil 15'e göre ithal mal girişlerinin en fazla yapıldığı gümrük müdürlüğünün Ambarlı Gümrük Müdürlüğü olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Atatürk Havalimanı Kargo Gümrük Müdürlüğü, Murat Bey Gümrük Müdürlüğü, Derince ve Dilovası Gümrük Müdürlükleri de ithalat açısından yoğunlukla tercih edilen diğer gümrük müdürlükleridir.

Gümrük müdürlüklerinin işlem yoğunluklarını yorumlamada gümrük müdürlüklerinin konumları oldukça önemlidir. Karayolu, deniz, demir veya havayolu güzergahında olmak Gümrük müdürlüklerinin kullanım için tercih edilmesinde etkilidir. İhracat ve ithalat açısından en yoğun olan gümrük müdürlüklerinin özellikle Marmara Denizi çevresinde ve İstanbul bölgesinde yer aldığı görülmektedir. Marmara Denizi çevresinde ve İstanbul bölgesi dışında İzmir ve Mersin liman bölgelerinin de tercih edildiği görülmektedir. Gümrük giriş ve çıkışlarında özellikle İstanbul'un ağırlıklı paya sahip olması, Dünya ticareti açısından Türkiye'nin özellikle de İstanbul'un coğrafi konumunun ne kadar büyük değere sahip olduğunun göstergesidir.

Türkiye üç kıtanın geçiş yollarında olan coğrafi konumu ile Avrupa, Orta Asya ve Ortadoğu arasında doğal köprü görevi görmektedir. Bu nedenle de taşımacılık yönünden büyük potansiyele sahiptir. Dış ticarete malların taşınması için kara, demir, hava, deniz ve boru hattı gibi diğer taşımacılık türleri tercih edilebilmektedir. Malların taşınmasında tek taşımacılık türü kullanılabileceği gibi birden fazla taşıma türünün karma veya çoklu kullanımı da mümkündür. Taşımacılık noktasında Türkiye'nin sahip olduğu konumun avantajı dış ticarete olumlu etki etmektedir. Türkiye'nin uluslararası ticarete kolay, güvenilir ve hızlı bir şekilde taleplere karşılık verebilecek niteliğe sahip olması Türk mallarına olan ilgiyi artırmaktadır. Buna göre ithal edilen malların yurda getirilmesi veya ihracat edilen malların yurt dışı teslimatı için sahip olunan bu avantaja göre Türkiye'de kullanılan taşımacılık türlerine göre dağılım Şekil 16 ve 17 ile gösterilmektedir. 2000-2022 yılları ihracatta kullanılan taşımacılık türleri Şekil 16'da gösterilmektedir.

Şekil 16. 2000-2022 Yılları İhracatta Kullanılan Taşımacılık Türleri

2000-2022 yılları ithalatta kullanılan taşımacılık türleri Şekil 17’de gösterilmektedir.

Şekil 17. 2000-2022 Yılları İthalatta Kullanılan Taşımacılık Türleri

Yukarıda gösterilen Şekil 16 ve 17 birlikte değerlendirildiğinde, dış ticarete malların taşınması için en çok deniz yolu ile yapılan taşımacılığın tercih edildiği görülmektedir. Hem ihracat hem de ithalatta yoğunluklu olarak deniz taşımacılığının kullanımı öne çıkmaktadır. Şekil 17’te ithal edilen malların taşınmasında kara yolu ile taşımacılığın ikinci olarak tercih edildiği ancak demir yolu taşımacılığının pek tercih edilmediği görülmektedir. Ayrıca ithalatta hava ve diğer taşımacılık türlerinin genel olarak yakın oranlarda kullanıldığı belirlenmiştir. Özellikle doğalgaz boru hattı ile gerçekleştirilen ithalattan kaynaklı diğer taşımacılık türünün kullanımı ithalatta öne çıkmaktadır. Şekil 16 ile Türkiye’den ihraç edilen malların taşınmasında deniz taşımacılığından sonra kara yolu taşımacılığının önemli paya sahip olduğu görülmektedir. İthal mal girişinin yoğun olduğu Ambarlı, Murat Bey, Derince ve Dilovası Gümrük Müdürlükleri Marmara Denizi ile İstanbul Avrupa ve Anadolu yakaları kesişim noktalarında olup deniz yolu taşımacılığının potansiyelini desteklemektedir.

Hava yolu taşımacılığının kullanımında özellikle 2006 yılından itibaren gelişme olduğu görülmektedir. Havayolu taşımacılığı son on yılda hızlı ve güvenilir olması nedeniyle tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hızlı gelişim göstermektedir. Birim taşımacılık maliyetleri yüksek olmasına karşın uluslararası rekabet ve pandemi süreci gibi küresel sıkıntılar havayolu taşımacılığının daha çok tercih edilmesinde etkindir. Ayrıca daha modern

havalimanlarının artması, son teknolojilere sahip ulaşım araçlarının kullanımı, gelişmiş kapasiteler ve ileri depolama sistemleri havayolu taşımacılığının yaygınlaşmasında etkilidir. (Ticaret Bakanlığı, 2021, s. 9). Zaman içinde yaşanan gelişmelerle daha uygun maliyetlerle taşımacılık yapılmasına imkân sunduğu için farklı taşımacılık türlerinin kullanımları da artış göstermiştir. Özellikle Türkiye’de havayolu taşımacılığının gelişmesi ile dış ticaret için kullanımında da yükseliş yaşandığı ortadadır. Gelişen dış ticaret, taşımacılık sektörlerinin de gelirlerini artırarak bu alandaki yatırım ve istihdama olumlu yönde katkı sağlamaktadır.

Diğer taşımacılık türlerinin ithalatta kullanımı oldukça yüksek iken ihracat açısından pek kullanılmamaktadır. Diğer taşımacılık türleri; boru hattı, posta ile yapılan taşımalar, elektrik enerjisi iletimi ve kendinden hareketli araçları ile gerçekleşen taşımacılığı ifade etmekte olup özellikle doğalgaz ithalatı bu anlamda öne çıkmaktadır. Türkiye’nin enerji açısından doğalgaz ithalatı yapmak zorunda kalması diğer taşımacılık türlerinin toplam ithalat taşımacılığında öne çıkmasına neden olmaktadır. Doğalgaz alınan ülkelerin başında Rusya, Azerbaycan, İran ve Cezayir başı çekmektedir. Türkiye’deki enerji ihtiyacının karşılanması için Rusya-Türkiye Doğalgaz Boru Hattı (Batı Hattı), Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı (Mavi Akım), Doğu Anadolu Doğalgaz Ana İletim Hattı (İran-Türkiye), Türkiye-Azerbaycan arası Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE) kullanılarak doğalgaz ithalatı yapılmaktadır. Türkiye yalnızca Türkiye ve Yunanistan doğalgaz şebekelerinin enterekoneksiyonu aracılığıyla Yunanistan’a doğalgaz ihracatı yapabilmektedir.

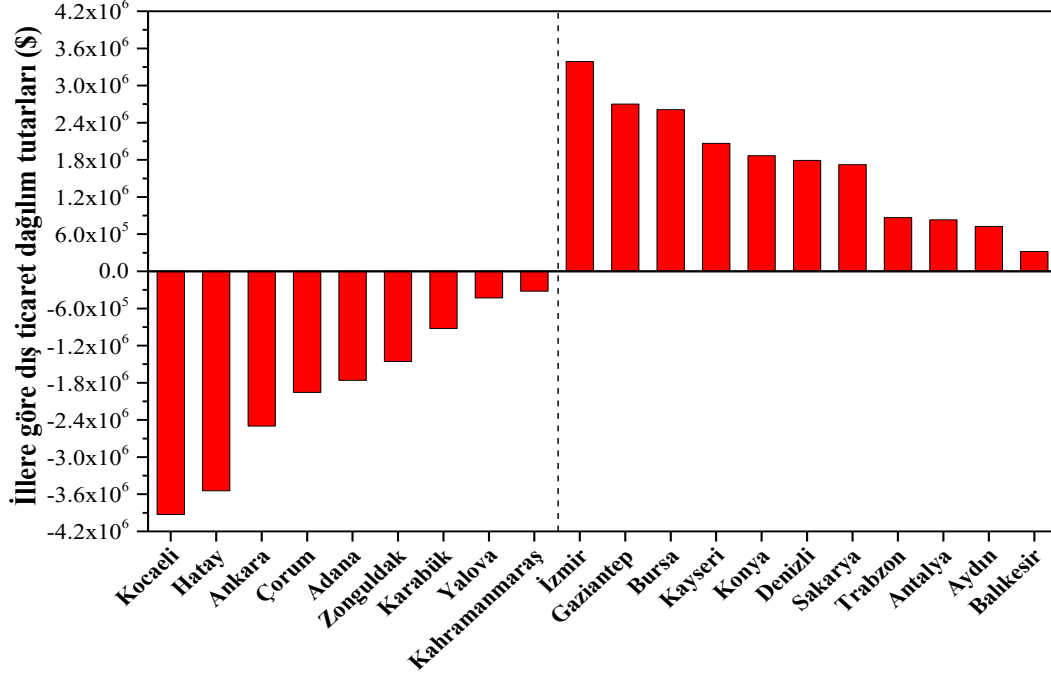
Türkiye’de her geçen gün artan petrol ve doğalgaz ihtiyacının karşılanması ve yurt dışına bağımlılığın azaltılması amacıyla yeterince arama yapılmamış alanlarda özellikle Karadeniz ve Akdeniz’deki deniz alanlarında yerli kaynakların araştırılmasına hız verilmektedir. İhtiyaçların yerli kaynaklardan karşılanması yönündeki faaliyetler kapsamında bulunan yerli kaynakların kullanımı ile ithalatın ve yurt dışına döviz çıkışının azaltılması sağlanabilir. Türkiye’nin doğalgaz arz güvenliği konusunda kaynak çeşitliliğinin sağlanması, orta ve uzun vadede doğal gaz ticaret merkezi konumuna gelmesi yönünde milli enerji politikaları uygulanmaktadır.

Demiryolu taşımacılığının toplam içindeki payının son yıllarda bir miktar artmasına karşın halen beklenen seviyenin altında olduğu görülmektedir. Türkiye-Avrupa, Türkiye-Orta Doğu, Türkiye- Orta Asya ülkeleri arasında karşılıklı blok yük trenlerinin çalışması, Pakistan-İran-Türkiye Demiryolu Hattına işlevsellik kazandırılması amacıyla uygulanan dış ticaret politikaları ile demir yolu taşımacılığına ivme kazandırılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Marmaray Tüp Geçiti ve Yavuz Sultan Selim Köprüsünün kullanımı ile Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattının Türkiye üzerinden doğu-batı eksenli kesintisiz demiryolu taşımacılığına olanak sunması Türkiye’nin stratejik konumunu daha da güçlendirmektedir.

Dış ticaret hacmi, ülkelerin uluslararası rekabet gücünü gösteren makroekonomik değişkenler arasında yer alır. Dış ticaretin gelişmesinde lojistik sektörü stratejik sektör niteliğindedir. Türkiye coğrafi konumu, diğer ülkeler ile gerçekleştirdiği dış ticaret faaliyetleri, komşu ve diğer ülkeler ile siyasi ve ticari anlamda kurduğu bağlantılar nedeniyle lojistik faaliyetlerde sürekli gelişen ve gelişmeye devam eden bir ülkedir. Üç tarafının denizlerle çevrili olması denizyolu ticaretindeki önemini vurgularken, karasal altyapısının uygunluğu, demiryolu ve karayolu ticaretinin artması ve gelişmesinde oldukça etkilidir (Bozdağlıoğlu ve Keşir, 2022, s. 2).

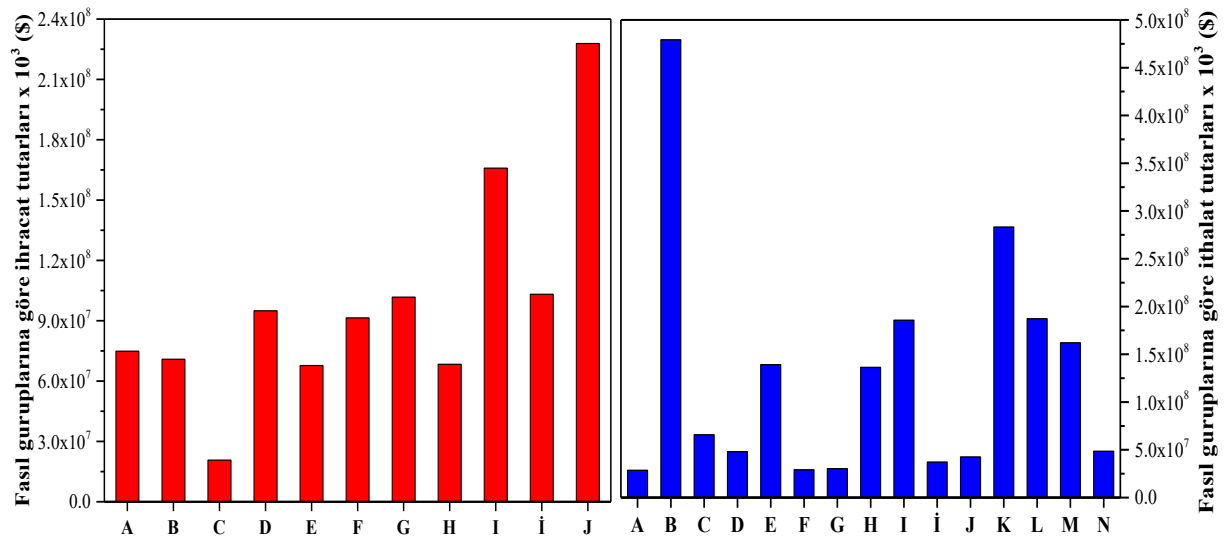
Dış ticarete gümrük müdürlüklerinin yanı sıra en fazla dış ticaret açığı veya fazlalığı veren illere bakarak dış ticaret hacmine ilişkin değerlendirme de yapılabilir. Bu kapsamda Türkiye’de en fazla dış ticaret açığı ve fazlalığı veren iller İstanbul ili hariç tutularak aşağıdaki Şekil 18’de ile verilmektedir. 2022 yılında İstanbul bazında ihracat tutarı 124.658.629 bin dolar, ithalat ise 178.741.958 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. İstanbul’dan sonra en fazla dış ticaret fazlalığı verilen il olan İzmir’den 2022 yılında 17.012.214 bin dolarlık ihracat, 13.625.338 bin dolarlık ithalat gerçekleştirilmiştir. Türkiye’nin dış ticaret hacminde İstanbul tek başına diğer illerden kat ve kat daha büyük hacme sahip olup diğer illerden ayrı olarak ele almak gerekmektedir. Bu nedenle aşağıdaki Şekil 18’de İstanbul’a yer verilmeyerek diğer öncelikli iller belirlenmeye çalışılmıştır.

Şekil 18. 2022 Yılı İllere Göre Dış Ticaret Dengesi Dağılımı

Yukarıdaki Şekil 18'e göre Türkiye'de 2022 yılında en fazla dış ticaret açığı verilen iller Kocaeli, Hatay, Ankara, Çorum, Adana, Zonguldak, Karabük, Yalova ve Kahramanmaraş şeklinde sıralanmaktadır. 2022 yılında en fazla dış ticaret fazlalığı oluşan iller İzmir, Gaziantep, Bursa, Kayseri, Konya, Denizli, Sakarya, Trabzon, Antalya, Aydın ve Balıkesir şeklinde sıralanmaktadır. Bu illerden en fazla ihracat ve ithalat işlemine konu olan mal gruplarının ele alınması için fasıl gruplarına göre değerlendirme yapmak gerekir. Bu kapsamda aşağıdaki Şekil 19'da son on yılda Türkiye'den en çok ihraç edilen mal grupları ile en fazla mal ithalatı yapılan mal gruplarının dağılımı verilmektedir.

Şekil 19. 2013-2022 Yılları En Fazla Dış Ticaret Hacmine Sahip Fasil Gruplarının Dağılımı

Yukarıdaki Şekil 19'a göre Türkiye'nin en önemli ihracat mallarının otomotiv sektörü kapsamında yer alan motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtlarına ilişkin aksam, parça ve aksesuarlardan oluştuğu görülmektedir. İkinci sırada ihraç edilen grupta ise kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler ile bunlara ilişkin aksam ve parçaları bulunmaktadır. Ardından tekstil sektörü,

kıymetli taşlara ilişkin kuyumculuk sektörü, demir ve çelik sektörü, elektrikli makine ve cihazlara yönelik elektronik sektörü ürünlerinin yüksek ihracat payına sahip oldukları görülmektedir.

Yine yukarıda verilen Şekil 19'a göre en yüksek ithalatı gerçekleştirilen ürün grubunun mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar fasıl grubunda yer aldığı görülmektedir. Türkiye'nin en büyük ithalat kaleminin madeni yağlar ve mineral yakıtlar sektörünün ihtiyacının karşılanmasına yönelik olduğu görülmektedir. Bu da enerji ihtiyacının karşılanmasının Türkiye için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, elektrikli makine ve cihazlar, görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, motorlu kara taşıtlarına yönelik parça ve aksesuarın ithalat açısından da önemli olduğu görülmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Uluslararası piyasalarda gelişmiş ülkeler arasında yer almak ve toplum refahını artırmak için istikrarlı bir şekilde ekonomik büyümenin sergilenmesi gerekir. Bu anlamda Türkiye ekonomisi açısından dış ticaret oldukça önemlidir. Dış ticaret açığı veren bir Türkiye'den ziyade özellikle yüksek katma değerli ürünlerin ihracatını gerçekleştiren güçlü bir Türkiye görünümüne ulaşılmalıdır. Bu nedenle dış ticaret dengesinin sağlanması hatta dış ticaret fazlası veren bir ülke konumuna geçilmesi için ülkeye döviz girişlerinin artırılmasını destekleyecek dış ticaret politikalarının uygulanması önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan bu yana dış ticareti geliştirmeye yönelik adımlar atılmış olmasına rağmen hâlen dış ticaret açığı verilmeye devam edilmektedir. Hedeflenen dış ticaret başarısının elde edilebilmesi için katma değeri yüksek ürünleri üretecek sanayi altyapısının güçlendirilmesi ve özellikle enerji sağlamak amacıyla gerçekleştirilen yüksek ithalat bedellerinin önüne geçecek enerji yatırımlarının oluşturulması gerekmektedir.

Bu bağlamda çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti dış ticaretine ilişkin geçmişten günümüze bir değerlendirme yapılmaktadır. Elde edilen bulgularla dış ticaretin Türkiye'nin geleceği için nasıl bir anlam ifade ettiği belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla, TÜİK tarafından açıklanan dış ticaret verileri kullanılarak şekilsel gösterimle bulgular ortaya konulmaktadır. Bu amaçla, öncelikle Türkiye'deki toplam ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi, dış ticaret açığı geçmişten günümüze uygulanan dış ticaret politikaları kapsamında değerlendirilmiştir. Ayrıca dış ticaret yapılan ülkeler, ülke grupları, coğrafi bölgeler esas alınarak öne çıkan alanlar belirlenmiştir. İthalat ve ihracat yapılan gümrük müdürlükleri, iller, mal grupları, ödeme yöntemleri, döviz türleri, taşımacılık şekilleri açısından da dış ticaret işlemlerindeki tercihler incelenmiştir.

Elde edilen bulgular, Türkiye'nin dış ticaret hacminin sürekli geliştiği fakat dış ticaret açığı vermeye devam ettiğini göstermektedir. Özellikle 2022 yılında artan döviz değerlerinden dolayı günümüze kadar en yüksek dış ticaret açığına ulaşıldığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre en çok ithalat ve ihracat işleminin gerçekleştirildiği topluluklar olarak AB ve OECD ülkeleri belirlenmiştir. Ayrıca, en çok dış ticaret işlemi yapılan kıtanın ise Avrupa olduğu, bu ihracatın hem AB'ye üye ülkelere hem de AB üye ülkeleri dışındaki ülkelere yapıldığı görülmüştür. Bununla birlikte en çok ihracat yapılan ülkeler; Almanya, Birleşik Krallık ve Irak şeklinde sıralanırken, en çok ithalat yapılan ülkeler olarak da Rusya, Çin ve Almanya'nın ilk sıralarda yer aldığı belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar, Mazlum (2020) ile uyumludur. Dış ticaret yapılan ülkelerle kurulan işbirlikleri ve serbest ticaret anlaşmaları gibi dış ticaret politikaları da dış ticaret hacminin tespitinde oldukça belirleyici niteliktedir.

İthalat ve ihracat işlemlerinde kullanılan taşımacılıkta ise deniz ve kara yolunun ağırlıklı tercih edildiği, özellikle doğalgaz boru hatlarına ilişkin ithalatta diğer taşımacılık türünün de önemli bir paya sahip olduğu belirlenmiştir. İhracatta hammadde ve tüketim malları ağırlıklı iken ithalatta ham madde öne çıkmaktadır. İhracat işlemlerinde en fazla kullanılan döviz türleri olarak ABD Doları ve Avro belirlenirken ithalat işlemlerinde ise ödemeler ağırlıklı olarak ABD Doları ile yapılmıştır. Ödeme şekilleri açısından ihracatta mal mukabili ödeme öne çıkmakta, ithalatta ise mal mukabili ödemenin ardından peşin ödeme ile yapılan ithalat işlemlerinin de yüksek oranda olduğu görülmektedir.

İhraç malı çıkışlarının en fazla Murat Bey Gümrük Müdürlüğünden yapıldığı tespit edilmiştir. İhracat işlemleri için Murat Bey Gümrük Müdürlüğünden sonra en fazla tercih edilen gümrük müdürlükleri olarak Aliağa, Gemlik, Erenköy ve Ambarlı Gümrük Müdürlükleri belirlenmiştir. İthal mal girişlerinin en fazla yapıldığı gümrük müdürlüğü olarak Ambarlı Gümrük Müdürlüğü belirlenmiştir. Ayrıca Atatürk Havalimanı Kargo Gümrük Müdürlüğü, Murat Bey Gümrük Müdürlüğü, Derince ve Dilovası Gümrük Müdürlükleri de ithalat açısından yoğun olan diğer gümrük müdürlükleridir. 2022 yılında en fazla ithalat ve ihracat yapan il olan İstanbul, Türkiye'deki

diğer illerden oldukça yüksek oranda dış ticaret hacmine sahiptir. İstanbul dışında yapılan sıralamaya göre 2022 yılı için en fazla dış ticaret açığı oluşan iller Kocaeli, Hatay, Ankara, Çorum ve Adana olarak tespit edilmiştir. İstanbul dışında 2022 yılı için en fazla dış ticaret fazlalığı veren iller ise İzmir, Gaziantep, Bursa, Kayseri, Konya, Denizli, Sakarya şeklinde sıralanmıştır.

Türkiye'nin en önemli ihracat mallarını otomotiv sektörü kapsamında yer alan motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtlarına ait aksam, parça ve aksesuarlar oluşturmaktadır. İkinci sırada ise kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler ile bunlara ilişkin aksam ve parçalar yer almaktadır. Ardından tekstil sektörü, kıymetli taşlara ilişkin kuyumculuk sektörü, demir ve çelik sektörü, elektrikli makine ve cihazlara yönelik elektronik sektörü ürünlerinin ihracatta önemli paya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sektörlerin uluslararası piyasalarda hedef pazar paylarının artırılması ülkeye daha fazla ihracat geliri getirilmesini sağlayacaktır.

Sanayi sektörüne verilen önemin ve yatırımların artması ekonomik gelişmeyi tetikleyecektir. Bunun için ithal ürünlerin üretimi için gerekli teknoloji ve alt yapı oluşturulmalıdır. Böylelikle sanayi sektörünün gelişmesi desteklenecek, azaltılan ithalat hacmiyle bir kısım dövizin ülkede kalması sağlanacak, üretim ve istihdam olanakları artırılabilecek, kişi başı milli gelir yükselecektir (Mazlum, 2020, s.70). Yalnızca yerli üretim artırılarak ithalat bağımlılığı azaltılabilir. Özellikle silah sanayinde elde edilen yerli üretim başarısı, diğer alanlara da taşınabilmelidir. Bunun için makine, elektronik, telekomünikasyon, organik gıda ve kimya gibi farklı sektörlerde de katma değeri yüksek ürünlerin üretimine ağırlık verilmelidir (Orkunoğlu Şahin, 2022, s. 97). Ayrıca e-ticaret sisteminin yaygınlaştırılması ve dijitalleşmeye yönelik alt yapı ve nitelikli işgücü kaynakları da oluşturulmalıdır.

Özellikle enerjide Türkiye'nin dışa bağımlılığının azaltılmasına yönelik teknolojilere yatırım yapılması ve sürdürülebilir büyümenin sağlanması gereklidir (Aktaş Şenkardeşler, 2018, s.125). Türkiye'nin en büyük ithalat kalemini madeni yağlar ve mineral yakıtlar oluşturmaktadır. Bu da ithalatta enerji ihtiyacının karşılanmasına yönelik alımların ağırlığına işaret etmektedir. Türkiye'nin alternatif enerji kaynağı arayışları neticesinde enerji ihtiyacının karşılanması ile dışa bağımlılığın azaltılması, ülkeden döviz çıkışların önemli bir kısmının engellenmesi sağlanabilir. Ulusal enerji kaynaklarının kullanımı dolaylı olarak sanayinin gelişmesini, istihdamın ve ekonomik refah seviyesinin yükselmesini destekleyecektir. İhracat artırılırken ithalat paylarının azaltılabilmesi, Türkiye Cumhuriyeti geleceğini olumlu etkileyecektir. Türkiye'nin birleştirici ve barışçıl rolünün yanı sıra mevcut konumu, doğal ve beşeri zenginlikleri uluslararası ticarete gelişimini destekleyerek ekonomik büyümesine de katkı sağlayacaktır.

Gelecekteki çalışmalarda dış ticaretin GSYİH bazında ekonomik büyümeye etkisi ve kriz dönemleri incelenebilir. Ayrıca ülke bazında ürün çeşitleri, karşılıklı ticaret payları, kurulan işbirlikleri, anlaşmalar ve politikalar kapsamında dış ticaret ele alınabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Aktaş Şenkardeşler, R. (2018). Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine nedensellik analizi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 4(1), 108-129.

Başol, K. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. Anadolu Matbaası.

Bayrak, M. ve Kanca, O. C. (2013). Türkiye'de 1970-2011 yılları arasında oluşan ekonomik ve siyasi gelişmelerin seyri. *Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-20.

Bozdağlıoğlu, E. ve Keşir, B. (2022). Türkiye'de lojistik sektörünün dış ticarete etkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 10(1), 1-17.

- Çütçü, İ. (2021). Pandemi sonrası dünya ve Türkiye’de dış ticaret. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 1-21.
- Dış Ticaret Lojistiği. (2021). <https://ticaret.gov.tr/data/5b87bf9113b8761160fa1258/D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20Lojisti%C4%9Fi%202021.pdf> adresinden 20 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Engin Öztürk, M. B. (2018). Türkiye ve dünya ticareti içerisinde İslam İşbirliği Teşkilatının yeri ve önemi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 7(3), 40-53.
- Gürbüz, C., Güneysu, B., Ergün İ., İnkaya, N., Yalnız, S. ve Akgündüz, Z. (2020). *Dış ticarete giriş*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2007). *Türkiye ekonomisi* (19. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Mazlum, N. (2020). 1980-2018 Dönemi Türkiye ekonomisi ve dış ticaretinin gelişim seyri. *Gümrük Ticaret Dergisi*, 7(22), 54-71.
- Okşak, Y. ve Sarıtaş, T. (2020). Gelişmekte olan ülkelerde ihracatın büyümeye etkisi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22(38), 131-147.
- Orkunoglu Şahin, F. (2022). Türkiye’nin 1980-2021 dönemi dış ticaret gelişiminin irdelenmesi. *Gümrük Ticaret Dergisi*, 9(22), 82-99.
- Parasız, İ. (2001). *Enflasyon kriz ayarlamalar*. Ezgi Yayınevi.
- Sezgin, Ş. (2009). Türkiye’de 1990-2006 yılları arasında dış ticaret - ekonomik büyüme ilişkisi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 175-190.
- Şahin, H. (2002). *Türkiye ekonomisi*. Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şanlı, O. (2021). Türkiye’de 1994, 2001 ve 2018-2021 kur krizlerinin yeni nesil kriz teorileri çerçevesinde incelenmesi. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 117-158.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2023). <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-dogal-gaz-boru-hatları> adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2023). <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz> adresinden 10 Haziran 2023 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) üretim ve dış ticaret ilişkisi*. Çalışma Grubu Raporu, Ankara. https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2020/04/Üretim_ve_DisTicaret_IliskisiCalismaGrubuRaporu.pdf adresinden 11 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM). (2023). *Rekabetçi ürünler yeni pazarlar*. RCA 1000 Raporu. https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/RCA_1000%20Raporu.pdf adresinden 16 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden 10 Mayıs 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yapar Saçık, S. (2009). 1980-2006 Döneminde Türkiye’nin dış ticaret politikaları ve performansı. *Mevzuat Dergisi*, 12(40).

KAMU YÖNETİMİNDE DEMOKRATİK DÖNÜŞÜMÜN KONUSU OLARAK MÜLKİ İDARE SİSTEMİ*

CIVIL ADMINISTRATION SYSTEM AS THE SUBJECT OF THE DEMOCRATIC TRANSFORMATION IN PUBLIC ADMINISTRATION

Mehmet YILDIZ¹

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit AVCI²

ÖZ

Kamu yönetimi anlayışını derinden etkileyen gelişmelerle beraber Türk kamu yönetiminde özellikle 1980li yıllar yeni bir dönemin başlangıç noktası olmuş ve mevzuattan kurumsal yapılanmaya bir değişim süreci yaşanmaya başlanmıştır. Türkiye’de iktisadi, siyasi, sosyal, kültürel ve idari olarak 1980 öncesi ile önemli bir yaklaşım değişikliğini ve kamu yönetiminde de zihniyet ve icraat olarak önemli anlayış farklarını içeren devlet merkezli modernleşmeden toplum merkezli modernleşmeye geçişi ifade eden demokratik süreçte kamu yönetimi de bu değişimden önemli ölçüde payını almıştır. Mülki İdare Sistemi ve onu işleten yönetici aktörler olan Mülki İdare Amirleri de bu süreçte yaşanan gelişmelerin hem konusu ve hem de öznesi olarak önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın amacı Türk yönetim sisteminin önemli bir unsuru ve merkezi yönetimin taşra yönetim biçimi olan Mülki İdare Sisteminin kamu yönetimindeki demokratikleşme sürecinde görev kapsamı, yetki ve işlevlerinde meydana gelen değişimleri analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Mülki İdare Sistemi, Demokratikleşme.

JEL Sınıflandırma Kodları: H11, H70, D72.

ABSTRACT

The 1980s marked the beginning of a new era in Turkish public administration with developments that profoundly affected the understanding of public administration, and a process of change began to take place from legislation to institutional structuring. In the democratic process, which expresses the transition from state-centered modernization to society-centered modernization, which includes a significant change in economic, political, social, cultural and administrative terms with the pre-1980 period and significant differences in mentality and practice in public administration, public administration has also been significantly affected. The Civil Administrative System and the civil administrators, who are the executive actors that operate it, have also had an important position as both the subject and the subject of the developments in this process. In this context, the aim of the study is to analyze the changes in the scope of duty, authority and functions of the Civil Administration System, which is an important element of the Turkish administration system and the provincial administration form of the central administration, in the democratization process.

Keywords: Public Administration, Civil Administration System, Democratization.

JEL Classification Codes: H11, H70, D72.

* Bu çalışma Mücahit AVCI danışmanlığında Mehmet YILDIZ tarafından hazırlanmakta olan “1980 Sonrası Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Mülki İdarenin Sosyo-Ekonomik Hizmetleri, Güvenlik ve İnsan Hakları ile İlgili İşlevleri Bağlamında Dönüşümü” başlıklı doktora tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, mehmetyildiz07e@hotmail.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mucahitavci@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Civil administrations ensure the increase in the quality of public services, contribute significantly to the development of human rights, democratization and civil initiative, take an active role in the fight against corruption and terrorism, increase efficiency in social services and accessibility to large segments of society, and ensure effective realization of disaster management services, constitutes the most important institutional structure of the state in the provinces. Therefore, an important part of the change and requests for change regarding our administrative system in our country is related to the civil management system, which is headed by the Local Administrative Supervisors. The Civil Administration System, which has a 700-year history and tradition from the Ottoman Empire to the present and has an important place in the administrative tradition and system of our country as the provincial administration system of the central administration system, it has been significantly affected by the winds of renewal and change in public administration, which has been affected by dizzying developments. In this context, the aim of the study is to reveal how the civil administration system was affected by the democratization process.

Design/methodology/approach:

This article is basically a compilation study and examines the existing literature and legislation on the effects of the democratization process on the civil administration system and presents the information obtained on the changes in the scope of duty, authority and functions of the Civil Administration System.

Findings:

After 1980, there were important changes in the scope of duty, authority and functions of the Civil Administrations. In this process, the civil administrations have moved away from their classical position as the representative of the central administration, which fulfills the public order and security duties, enforces the laws and rules in the provinces, and provides the state authority with prohibitions, inspections and sanctions. Instead, local administrations have been transformed into an actor based on the needs and demands of the people, undertaking or encouraging economic initiatives; focusing on infrastructure, education, health and social assistance services through activities and projects that mobilize local resources; leading rural development services in the provinces with the support of the central administration and partial participation of the people; and providing services closer to the people.

Conclusion and Discussion:

Turkey, which has been governed by a centralized administrative system since the Ottoman Empire, has from time-to-time experienced serious problems arising from the intensely centralized bureaucratic practices of this system. For this reason, many well-intentioned efforts and endeavors have been made in this field with numerous examinations, researches and reports under the name of improving the administration and reforming the public sector. The successful continuation of the system of Civil Administration System as a provincial method in the future of the country depends on its ability to adapt to the socio-economic, political, administrative and technological changes and innovations occurring in the world and in the country and to renew itself in this direction. There are many examples of successful implementations such as KÖYDES, BELDES and SODES Projects and efforts of Local Government to renew itself in order to be optimistic in this regard. In this process, within the framework of service delivery and participatory management approach, the Civil Administration System should focus on the following issues and ensure the necessary harmony: Civil Administrators should have the knowledge, equipment and authority to ensure openness and transparency in public activities, to eliminate unnecessary bureaucratic formalities, to be in constant consultation with local dynamics regarding the public services they provide, to ensure their participation and to adopt the philosophy of co-management and to realize the democratic management approach. Providing social services and assistance to citizens based on the social state approach has an important place in the current functions of Civil Administrators. In this context, in addition to their existing services in this regard in the provinces and districts where they are in charge, Civil Administrators should develop, implement and improve themselves in developing new, inclusive and sustainable policies against poverty by ensuring and coordinating the cooperation and solidarity of relevant NGOs, local dynamics and the private sector. Civil Administrators in cooperation with the private sector and private entrepreneurs by mobilizing the public institutions under their command, should work on the development of plans and strategies that will contribute to the economic development and employment of their regions and facilitate the creation of appropriate and adequate environments and conditions for the private sector and private entrepreneurs. Civil Administrators should work closely and cooperate with the regional development agencies, which now have some experience in regional economic development. Finally, the provincial administration of the country needs to be systematically addressed in terms of facilities, resources and equipment in terms of legislation, administrative, financial, etc., and these projects and successful implementations need to be carried out with determination within a certain integrity

1. GİRİŞ

Türkiye’de 1980 sonrasında çok çeşitli iç ve dış dinamiklerle bürokraside, kamu yönetimi anlayışında ve siyasi alandaki değişimlerden etkilenen Mülki İdare (Mİ)’nin rol, işlev ve hizmetlerinin gelişim, değişim ve çeşitlenmesi, demokratik süreçle ve gelişmelerle paralellik göstermektedir. Mİ, bir taraftan Türkiye’deki demokratik süreçten işlev, görev ve halka yönelik hizmetlerinde meydana gelen bu değişim, gelişmeler ve edindiği yenilikler yoluyla etkilenirken, diğer taraftan da halka yönelik hizmetlerin her geçen gün çeşitlenmesi, gelişmesi ve halkın bu hizmetlerle ilgi, bilgi ve katılım olarak daha da iç içe olması sebepleriyle demokratik süreci etkilemekte ve olumlu katkılarda bulunmaktadır. Söz konusu süreç, Mİ’nin geleneksel ve eski kalıplarının dışına çıkmasına, değişim ve dönüşümüne yol açmaktadır. Ülkemizde il sistemi ve Mİ, demokratikleşme süreciyle beraber yapısal-kurumsal ve işlevsel olarak değişime uğramakta, Mİ’nin verdiği hizmetler çeşitlenmekte ve dönüşüm geçirmektedir. Demokratikleşme süreciyle beraber Mİ’nin verdiği kararlar ve hizmetlerde halkın ilgi, bilgi ve katılımı her geçen gün daha da artmaktadır.

Türk Kamu Yönetimi’ndeki demokratikleşme sürecinin bir unsuru olarak Mülki Yönetim Sistemini ele alan bu çalışmanın ilk kısımlarında mülki idarelerle ilgili kavramsal ve kurumsal çerçeve çizilerek Türkiye’de mülki idare amirliği kurumunun niteliği, özellikleri ve Türk idare yapısı içindeki konumu üzerinde durulmuştur. Tarihsel süreçte Türkiye’de Mülki İdare Sistemini ele alan başlıktan sonra ise Türkiye’de demokratik sistem içerisinde bürokratik-vesayetçi yönetim anlayışından katılımcı yönetim anlayışına yol alan süreçte Mİ’nin işlev ve hizmetlerinde meydana gelen değişimler incelenmiş bu kapsamda Mülki İdare Amirleri (MİA)’nin toplumla ilişkisi ve Mİ’nin geleneksel ve yeni gelişmelerle oluşan konumu ele alınmıştır. Son olarak Mülki İdare Sistemi’nin geleceği ve yeniden yapılandırılmasıyla ilgili tahlil ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. KAVRAMSAL VE KURUMSAL AÇIDAN MÜLKİ İDARELER

İdare şekliinden bağımsız olarak her devletin varoluş sebebi ve amacı kendi vatandaşlarının refahını temin etmek ve toplumda asayiş ve düzeni sağlamaktır. Vatandaşların refahını sağlamak maddi olarak büyük ölçüde ülkenin coğrafyası, idari yapısı, nüfusu, yer üstü ve yeraltı kaynakları, küçüklük, büyüklüğü ve doğal zenginliğine bağlı bir durumdur. Hizmeti topluma kaliteli bir biçimde sunmanın en iyi yöntemlerinden birisi de, ülkeyi coğrafi ve ekonomik durum, nüfus, toplumsal konum, yol ve ulaşım bağlantıları vb. açılardan idari bölümlere ayırmaktır. Bu yöntem Türkiye idare sisteminde ve literatüründe ‘mülki taksimat’ denilmektedir. Bu anlamda merkezi idarenin taşradaki teşkilatlanmasına “valilik” veyahut da “il sistemi” adı verilmektedir. Valilik ya da il sistemi, idari kısımlara göre örgütlenme olup bu sistemde ülke il adı verilen ana bölümlere taksim edilir. Merkezi idare taşrada esas olarak bu il bölümlerine göre örgütlenir. İl, bu teşkilatların bütünü ya da çoğu itibarıyla standart bir alan ve ölçüdür. Bu idari alan ve ölçü aynı zamanda mahalli idareler tarafından da kullanılmaktadır. İdari olarak ilin başında bütün merkezi idareyi temsil eden, merkezi idarenin (hükümet ve bakanlıklar) tamamına karşı sorumlu olan ve yetki genişliği prensibine göre görev yapan bir genel yönetici bulunur. Bu genel yönetici validir. Adli ve askeri olanlar hariç merkezi idarenin ildeki birimleri valinin yönetim, gözetim ve denetimi altındadır (Bedük, 2011, s. 31).

Mülki taksimatın ikinci birimi, ana idari birim olan ile bağlı durumda bulunan ilçedir. İlçenin idari örgütlenmesi de ilin bir bakıma küçültülmüş bir biçimi olup ildeki merkezi idare kuruluşlarının önemli bir kısmı da ilçede örgütlenmiş ilçe kuruluşlarıdır. İlçenin başında da yine hükümetin ve merkezi idarenin temsilcisi olarak görev yapan, yine genel yönetici konumunda bulunan ve ilin genel yöneticisi valinin emri altında ona karşı sorumlu olarak görev yapan kaymakam bulunmaktadır. Vali’nin ildeki tüm merkezi idare kuruluşlarının amiri ve yöneticisi olduğu gibi ilçede de kaymakam ilçede bulunan tüm merkezi idare kuruluşlarının yöneticisi ve amiri konumundadır ve ilçenin de başı ve idari mercii kaymakamdır.

Devlet memurlarını on sınıfa ayıran 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun 36. maddesinde Mülki İdare Amirliği Hizmetleri Sınıfı kapsamında valiler, kaymakamlar ve bu sıfatları kazanmış olup İçişleri Bakanlığı merkez ve iller kuruluşunda çalışanlar ve maiyet memurları sayılmıştır (Devlet Memurları Kanunu (DMK), Resmî Gazete 12056 (23.07.1965), Kanun No.657, md.36). Yani ‘Mülki İdare Amirliği’ terimi, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’ndaki Mülki İdare Amirliği Hizmetleri sınıfına mensup olarak, kamu hizmetinde bulunan, ülkenin mülki birimlerinde ve İçişleri Bakanlığı merkez teşkilatında mesleği genel yöneticilik olan kişilerin yaptığı görevi tanımlamaktadır. Mülki idare amiri, ülkenin taşra yönetim birimleri olan bir üstteğine bağlılık ve büyüklük sırasıyla il, ilçe, bucak şeklinde sıralanan mülki idare bölümlerini yönetmek üzere atanmış yöneticilere verilen

genel addır. Vali, kaymakam, bucak müdürleri ile mülki idare amiri unvanını kazanmış İçişleri Bakanlığı merkez ve il kuruluşlarında görev yapanlar ve kaymakam adayları da bu kapsamdadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter devlet yapılanması bünyesinde oluşturulan taşra teşkilatını ve bu taşra teşkilatlanmasının idari sistemi olan 'mülki idare sistemi'ni merkezi devleti ve hükümeti temsilen idari olarak işleten, kurum olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda tarih sahnesine çıkışından bu yana il ve ilçe kuruluşlarının başında bulunan ve eski adıyla 'maiyet memuru', yeni adıyla 'kaymakam adayı' olarak mesleğe girip mesleki bir staj ve eğitimden sonra iller ve ilçelerin başında yönetici olarak görev yapan vali, kaymakam, vali yardımcıları ve bu sıfatları alıp İçişleri Bakanlığı merkez ve iller kuruluşlarında da görev alan yöneticilere "mülki idare amiri" denmektedir (İl İdaresi Kanunu (İİK), Resmi Gazete 7236 (18.06.1949), Kanun No.5442, md. 4,5,9,27,31).

3. MÜLKİ İDARE AMİRLİĞİNİN KONUMU, STATÜSÜ VE ÖZELLİKLER

Cumhuriyet döneminde mülki idare amirliği mesleğinin statüsünü belirleyen başlıca yasal düzenlemeler olarak 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu ve 3152 sayılı İçişleri Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun sayılabilir. 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nda mülki idare amirliğinin mesleki açıdan genel ve teknik olarak tanımına yer verilmemiş, ancak MİA'nın devlet ve hükümet adına görev yaptıkları belirtilmiş, ülkenin mülki yönetim birimlerinin başı ve yöneticisi olarak görev, işlev ve statüleri çok ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu'nda daha ziyade mülki idare amirliğinin mesleki yönüne ilişkin teknik hususata yer verilmiş olup, bu kanunda mülki idare amirliği mesleğine mensup olanlar ve İçişleri Bakanlığı bünyesinde görev yapan diğer dahiliye memurları bir bir sayılmış, bunların derece ve sınıfları ayrıntılı olarak açıklanmış ve nasıl seçilip atanacakları belirlenmiştir. 3152 sayılı İçişleri Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'da ise, bakanlığın teşkilat yapısı ve merkez teşkilatında görev yapan bakanlık mensupları, merkez valileri ve hukuk müşavirlerinin görev ve çalışma usullerinin belirlenmesi söz konusudur (İİK, Dahiliye Memurları Kanunu (DMK), Resmi Gazete 1524 (19.06.1930), Kanun No.1700, İçişleri Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun, Resmi Gazete 18675 (23.02.1985), Kanun No.3152).

Mİ sistemine ve yetki genişliği ilkesine göre oluşturulan merkezi idarenin taşra teşkilatlanmasının başı olarak MİA, devleti ve hükümeti temsil etmektedirler. İl sisteminin mevzuatta ve fiiliyatta başı konumunda olan vali, ilde devleti ve hükümeti temsil etmekte, yine mülki idare sistemimizde il sistemi içinde yapılandırılan bir alt birim olan ilçe teşkilatının mevzuat ve fiiliyatta başı olan kaymakam, ilçede hükümeti temsil etmektedir (İİK). 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun ilgili hükümlerinden de çok açık bir şekilde anlaşılacağı üzere MİA, taşrada (il ve ilçelerde) devletin ve hükümetin temsilcileri sıfatıyla anayasanın, kanunların, diğer mevzuatın ve hükümet kararlarının uygulayıcısı olarak görev yapmaktadırlar.

Türkiye'nin idari yapısında ve idare geleneğinde yöneticilik olarak 'mülki idare amirliği mesleği', diğer kamu kurumlarındaki yöneticilik mesleklerinden farklı bir konumda bulunmaktadır. Her şeyden evvel MİA, genel yönetici statüsündedirler. Taşrada il ve ilçelerde merkezi devlet teşkilatının tüm kamu birimlerinin yöneticisi konumundadırlar. MİA, örneğin kendileri de bir yönetici olan il ve ilçe milli eğitim müdürünün, il ve ilçe tarım müdürünün, il ve ilçe sağlık müdürünün de yöneticisi ve amiri pozisyonundadırlar. Yani MİA, taşradaki tüm bakanlık, müstakil genel müdürlük ve kurum v.s. nin il ve ilçe birimlerinin, bunların yöneticilerinin de yöneticisi ve amirlerinin de amiri pozisyonundadırlar. Bu durum, MİA'ya diğer yönetici gruplarında olmayan yetki, görev ve sorumluluklar yüklemekte ve sistemde diğer meslek ve yönetici gruplarından farklı nitelik ve donanımların mevcudiyetini gerektirmektedir. Yani MİA, taşrada kendisine bağlı kurum, kuruluş ve bu kuruluşların tüm çalışanlarını ve yöneticilerini etkin bir şekilde sevk ve idare edecek yöneticilik, önderlik ve liderlik vasıf ve yeteneklerine sahip olması gereken genel yöneticilerdir.

Tarihi süreçte fiili ve yasal olarak devletin ve hükümetin temsilcisi sıfatıyla edindikleri misyon, gördükleri fonksiyon ve yaptıkları hizmetler MİA'ya toplum nezdinde, merkezi yönetim tarafından atanan yöneticiler olarak halkla aralarında hep resmi bir mesafe olsa da, halkın il ve ilçelerde yanı başlarında ve içlerinde başları sıkıştığında dertlerini anlatacakları "devletin kapısı", "devlet makamı", "devlet mercii" ve "devlet baba" imaj ve saygınlığıyla algılayıp yaklaşıtları makam ve mercilerin etkinlik ve saygınlığını taşıyan bir statü vermiştir (Atalay, 2011, s. 12-13). Bu durum aynı zamanda MİA'ya, merkezi yönetimin her şeye egemen olduğu Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet döneminin tek partili yıllarında geleneksel ve otoriter yönleri ağır basmakla beraber, çok partili dönemden günümüze demokratikleşme sürecinde devletle halk arasında daima bir köprü vazifesi ve işlevi gören, değişen-gelişen hizmet ve fonksiyonlarıyla farklı ve aksi istikametteki tespit ve yorumları da dikkate almak ve değer

atfetmek kaydıyla, Türk kamu yönetiminde ve toplumda etkinlik ve önemini devam ettiren bir konum sağlamıştır (Bedük, 2011, s. 8-9).

4. TARİHSEL SÜREÇTE TÜRKİYE'DE MÜLKİ İDARE SİSTEMİ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ve mirasçısı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra (kırsal bölge) yönetim usulü, kırsalda asayiş ve güvenlik başta olmak üzere devlet adına halka götürülen tüm hizmetlerin merkezi yönetimin emri altında onun adına yürütüldüğü, merkezi yönetimin bir uzantısı olarak başında vali, vali yardımcısı ve kaymakam unvanını taşıyan mülki yöneticilerin bulunduğu il ve ilçe birimleri olarak teşkilatlanan mülki yönetim sistemi diğer adıyla il idaresi sistemidir. Bu sistem idari olarak merkezi yönetimin taşra örgütlenmesi olup yetki genişliği ilkesine dayanmakta, kamu hizmetleri merkezi hükümete karşı sorumlu olarak onun emri altında ve onun adına yürütülmektedir. Yani MYS, merkezi yönetim sisteminin bir uzantısıdır, alt bileşenidir ve ülkenin kırsalına ve yereline kamu hizmetlerini götüren merkezi karakterde bir yönetim usulüdür. İşte merkezi yönetimin bir uzantısı ve bileşeni olup taşraya onun emri altında onun adına hizmet veren bu teşkilatın Türk idare tarihinde ortaya çıkışı Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar eskiye gider ve ülkenin taşra yönetim biçimi olarak bir yönetim geleneği oluşturur (Çimen, 1992, s. 8; Doğru, 1992, s. 87).

Türk idare tarihinde taşra yönetim sisteminin Osmanlı'dan bu yana teşkilat yapısı ve taşra idari sistemi bazı değişikliklere uğramakla birlikte, yapısal-kurumsal ve işlevsel olarak Osmanlı'nın klasik eyalet sisteminden yine Tanzimat sonrası idari düzenleme ve yenilikler kapsamında oluşturulan vilayet sistemine ve nihayet Cumhuriyet Dönemi il idaresi sistemine kadar devamlılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Geçmişin devamı ve mirasçısı olan il idaresi sisteminin Türk idare tarihinde ve Türk devlet geleneğinde devletin görev, yetki, sorumluluk ve hizmetleri ve otoritesinin tüm ülke coğrafyasında onu temsil eden MİA'nın başında bulunduğu taşra yönetim sistemi olarak geçmiş yüzyıllara dayanan köklü bir idari yapılanmayla gerçekleştiği görülmektedir.

4.1. Tek Parti Dönemi

Tek Partili dönem, Kurtuluş Savaşı yıllarını ve Cumhuriyet'in yani eski Padişahlık/Sultanlık Rejimi'nden bambaşka bir rejimin kuruluşunu ihtiva eden olağanüstü bir dönemi içine alan, siyasi, hukuki, ekonomik, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşümü içeren bambaşka bir medeniyet tasavvurunun hayata geçirilme dönemini de kapsamaktadır. Tabiatıyla bu dönem tek partinin buyurgan ve otoriter siyasi yönetimi altında şekillenen bir dönemdir. Merkezi idarenin taşra temsilcileri mülki amirler de bu dönemin hâkim siyasi yönetim biçimine uygun bir idari anlayış ve yönetim tarzını benimsemiş ve uygulamışlardır. Bu dönemde Mİ taşrada yeni rejimin, yönetimin ve yeni medeniyet tasavvurunun resmi ve ideolojik olarak en önemli savunucuları ve uygulayıcılarıdır. Mülki amirler bu dönemde taşrada devletin temsilcileri olarak aynı zamanda devlet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) de fiili ve resmi temsilcileri konumundadırlar. Hatta bir ara MİA, CHP'nin il ve ilçe başkanlığı görevini dahi deruhte etmişlerdir (Koçak, 2014, s. 136-140).

Bu başlık altında mülki yönetim sisteminin Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuş ve kuruluşunu hazırlayan Kurtuluş Savaşı dönemi ve kuruluş döneminden çok partili dönemin başlangıcı olan 1946 yılına kadar olan dönemdeki durumu incelenmiştir.

4.1.1. Meclis Hükümeti Dönemi

Mustafa Kemal'in başkanlığını yaptığı Gazi Meclis, savaş şartlarında hem ülkenin ve milletin istiklalini kurtarmak için savaşa uğraşmış, İstiklal Savaşı'nı yönetmiş hem de ülkenin taşrasının yönetim sisteminin düzenlenmesiyle ilgili çalışmaları yapmıştır. Bilindiği gibi bu çalışmaların en önemlisi 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'dur. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından 20 Ocak 1921 yılında savaş şartları içerisinde yürürlüğe konulan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun taşra yönetim sistemiyle ilgili ana esası koyan 10. maddesiyle 'Türkiye'nin coğrafi durum ve ekonomik ilişkiler açısından illere, illerin kazalara kazaların da nahiyelere ayrılması' öngörülerek 'il sistemi' düzenlenmesi getirilmiştir (Turgut, 2011, s. 15).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrası yenileşme hareketleri doğrultusunda idari sistemde yapılan değişim ve düzenlemeler kapsamında 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesiyle özü, esası ve temel fonksiyonları aynı kalmakla beraber Osmanlı Devleti'nin klasik taşra yönetim sisteminde yapılan bir kısım düzenlemelerle eyalet sisteminin isminde, bağlı yönetim birimlerinde ve yöneticilerin görev ve konularında yapılan yukarıdaki başlık altında belirtilen değişikliklerle getirilen vilayet sistemi, 1921 yılına kadar yürürlükte kalmış ve 1921 yılında Kurtuluş Savaşı şartlarında ülkeyi idare eden TBMM tarafından yapılan ve kabul edilen 1921 Anayasası'yla

'vilayet' ismi kaldırılarak 'il' ismi getirilmiştir. 1921 Anayasası'yla Osmanlı döneminden intikal eden mevcut vilayet ve livaların tamamı vilayet, yani yeni ismiyle İl'e dönüştürülmüştür. Bilindiği gibi Osmanlı bir imparatorluktu ve toprak olarak üç kıtada çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir devlet olduğu için imparatorluğu meydana getiren taşradaki eyalet ve vilayetler, küçük birer devlet ölçüsünde ve bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin taşra yönetim birimleri olan birkaç il büyüklüğünde büyük yönetsel birimlerdi (Ortaylı, 1976, s. 11). Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ömrünü tamamlayıp tarih sahnesinden çekilmesi ve yerini Türkiye Cumhuriyeti'nin almasıyla birlikte, imparatorluktan ulus devlete geçiş dönemi olan bu dönemde vilayet sisteminden il sistemine dönüşüm yapılırken, il sisteminin taşra yönetim birimi olarak aradaki bu ölçü farkı sebebiyle vilayetler illere, Osmanlı döneminin vilayet sisteminde vilayetin hemen altında yer alan ve ona bağlı olan livalar ayarında dönüştürülmüşlerdir. 1921 Anayasası'yla yapılan bu düzenlemeyle beraber mevcut taşra yönetim sistemi yapısı yukarıda belirtimiz gibi öz, esas ve işlev olarak aynı kalmakla birlikte isim ve örgütlenme şekli olarak 'İl İdaresi'ne dönüştürülmüş ve bugüne kadar da bu haliyle gelmiştir (Eryılmaz, 2009, s. 129; Ortaylı, 1976, s. 11).

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 14. maddesinde valilerin konum ve vazifeleri belirlenmiş olup 'valilerin vilayetlerde Büyük Millet Meclisi'nin vekili ve temsilcisi olduğu' belirtilmiştir. Yine 1921 Anayasası'nın (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) söz konusu 14. maddesinde valilerin TBMM Hükümeti'nce atanması öngörülmüş olup 'valilerin görevinin devletin genel ve ortak görevlerini yürütmek olduğu, eğer devletin genel görevleriyle yerel görevler arasında birbirinin sahasına girme olduğu takdirde valilerin bu duruma müdahale edeceği belirtilerek valilere yerine göre yerel görevleri sınırında ve vesayet altında tutmak yetkisi de verilmiştir. Yine 1921 Anayasası'nın 15. maddesinde 'kazaların (ilçelerin) idari ve asayiş birimi olduğu ve tüzel kişiliğe sahip olmadığı' belirtilip bu taşra idare biriminin yine valilerin atanmasında olduğu gibi 'idaresinin TBMM Hükümeti tarafından atanan ve valinin emri altında bulunan bir kaymakam tarafından yürütüleceği' hüküm altına alınmıştır (Teşkilatı Esasiye Kanunu (TEK), Ceride-i Resmîye 7236 (1-7 Şubat 1337), Kanun No. 85).

Ayrıca 1921 Anayasası'nın 22. ve 23. maddelerinde 1913 yılından beri yürürlükte olan Genel Müfettişliklerle ilgili olarak 'vilayetlerin ekonomik ve sosyal ilişkileri bakımından bir araya getirilmesiyle Genel Müfettişliklerin oluşturulacağını ve bu Genel Müfettişliklerin bölgelerinde asayişin temini, tüm dairelerin işlemlerinin teftişi ve vilayetlerin genel işlerinde uyumun sağlanmasıyla görevli oldukları' belirtilerek taşrada İl kademesinin üzerinde genel olarak asayiş, koordinasyon ve denetim görevleriyle donatılan bir üst birim oluşturulmuştur ki, bunu bugünkü idari terminolojiyle bir nevi 'Bölge Valiliği' şeklinde değerlendirmek mümkündür. 1921 Anayasası bunların yanında taşrayla ilgili olarak getirdiği diğer hükümlerle Osmanlı döneminde bulunan 'liva' birimini kaldırmış, 'nahiyeleri de Köy Birliklerine dönüştürmek' suretiyle tüzel kişiliğe haiz hale getirmiştir (TEK).

4.1.2. Erken Cumhuriyet Dönemi

TBMM II. Dönem seçimlerinin yapıldığı 23 Temmuz 1923 tarihinde Türkiye'nin il sayısı 74'tür (Çoker, 1995, s.799-804). TBMM tarafından 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe giren 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1924 Anayasası) il idaresi sistemi ve illerin kurulmasıyla ilgili olarak getirmiş olduğu esasların 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda belirlenen esaslarla herhangi bir farkı bulunmayıp bu konuda 1924 Anayasası'nın 89. ve 91. maddeleriyle, 'ülkenin coğrafya durumu ve ekonomik ilişkiler bakımından illere, illerin ilçelere, ilçelerin de bucaklara bölündüğü, bucakların da kasaba ve köylerden meydana geldiği' öngörülmüş ve 'illerin işlerinin yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunacağı' hüküm altına alınmıştır (TEK; Turgut, 2011, s. 16-17).

Bu dönemde, 1921 ve 1924 Anayasalarında il idaresiyle ilgili düzenleme ve esasların Osmanlı'nın son dönemlerinden taşra idari sistemine ilişkin düzenlemelerle ilgili metinlerin de ayrıntılı bir şekilde tetkik edilerek sıhhatli bir şekilde uygulanabilmesi için yeni bir il idaresi kanunu çıkarılması amacıyla 1929 yılında hükümetçe bir mevzuat çalışması yapılmış ve yeni bir il idaresi kanun tasarısı hazırlanarak Meclis'e sunulmuştur. Bu tasarı, il idaresinin yeniden tanzim edilmesi görüşünü havi komisyon kararıyla TBMM Genel Kurulu'na havale edilmiş ve 18.04.1929 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nda görüşülerek kanunlaşmış ve 05. 05. 1929 tarih ve 1184 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu adıyla 1924 Anayasası'nda öngörülen esaslara göre taşra yönetim sistemine (vilayet idare kademeleri) şekil veren derli toplu bir hukuki metin olarak yürürlüğe girmiştir (Vilayet İdaresi Kanunu (VİK), Resmî Gazete 1184, 05.05.1929).

1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu'nun Mİ taksimatını belirleyen 1. maddesiyle idari bölümlenme olarak 'Türkiye, coğrafi durum ve iktisadi ilişkiler bakımından illere, iller ilçelere, ilçeler de nahiyelere ayrılmıştır (agk).'

Valilerin Osmanlı'dan bu yana fiili ve geleneksel olarak ilde devletin temsilcisi konumunda olduğu bu kanunda da vurgulanmış ve buna ilaveten ayrı ayrı her bakanın temsilcisi olduğu ayrıca belirtilmiş ve taşrada vilayet idaresi siteminin uygulandığı Osmanlı döneminden beri uygulamada zaten MİA'nın emrinde görev yapan bakanlıkların il ve ilçe teşkilatlarının başında bulunan birim müdür ve başkanları da ilde ve ilçede MİA'ya bağlanmıştır (agk).

Yine il idaresine ilişkin bu yasal düzenlemeye göre, valiler merkezi idarenin temsilcisi olarak ilin genel idaresinin yürütülmesiyle ve mevzuat hükümlerinin tatbikiyle görevli ve yetkili olup merkezi idareye karşı sorumludurlar. Bu kanunla ayrıca Osmanlı döneminde 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde 'Vilayet İdare Meclisi' adıyla oluşturulmuş bulunan heyetler, yeni ismiyle 'İl ve İlçe İdare Kurulları'na dönüştürülerek idari, kazai (yargısal) ve istişari (danışma) nitelikte karar verebilme görev ve yetkisine sahip kılındılar. Bunun yanında kanun, gerekli olup-olmadığına hükümet tarafından karar verilecek olan illerde vali yardımcılıkları ve merkez ilçe kaymakamlıklarının ihdas edilmesi hükmünü de içeriyordu (agk).

1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu, Cumhuriyet döneminin başları sayılabilecek olan 1929 yılında 1924 Anayasası hükümlerine dayanılarak devlet otoritesinin ve idaresinin ülke coğrafyasında belli bir disiplin ve kurallar manzumesi içinde yürütülmesi ve taşra idari birimlerinin işleyişi için idari açıdan önemli bir mevzuat düzenlemesi olarak ülkenin idari gereklerinden kaynaklanan ihtiyaca binaen bizzat TBMM tarafından komisyon teşkil edilerek yapılan tetkikler ve çalışmalar sonucu ülkenin il idaresi sistemine ilişkin kanuni bir düzenleme olarak ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu kanunla illerin idaresi için valilere yetki genişliği prensibi uyarınca devredilen yetkilerin bir kısmı sonradan yapılan bazı kanuni düzenlemelerle oldukça kısıtlanmış ve önemli bir kısmı da geri alınmıştır. Bazı örnekler vermek gerekirse; 1706 sayılı Jandarma Kanunu'yla ilin kamu düzeni ve asayişinden birinci derecede sorumlu ve yetkili olan valilerin bir asayiş ve iç güvenlik birimi olan jandarma teşkilatı üzerindeki idari yetkileri azaltılmıştır. Ayrıca bir il idaresi birim başkanı olan ve valinin emrinde valiye karşı sorumlu olarak görev yapan il defterdarının 2996 sayılı Maliye Bakanlığı Kuruluş Kanunu'yla valiye tabi olmasına son verilmiştir. Bir diğer örnek de tabiri caizse içerden, valilerin kendi teşkilatı olan İçişleri Bakanlığı'ndan kaynaklanan bir yetki kısıtlanmasıdır ki, bizzat İçişleri Bakanlığı'nın yürütme sorumluluğunda olan 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu'yla valiler tarafından kullanılmakta olan bucak müdürlerini atama yetkisi merkeze alınmıştır (Sanal, 2000, s. 50).

4.2. Çok Partili Dönem

Tarihsel ve biçimsel olarak 1946 yılında başlayan fakat gerçekte Demokrat Parti'nin (DP) güçlü bir Meclis çoğunluğuyla iktidara gelerek uzun yıllar süren CHP'nin tek parti iktidarına son vermesiyle fiili olarak 1950 yılında yerleşen çok partili dönem ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal şartları bakımından olduğu kadar MİA açısından da önemli değişiklikleri beraberinde getiren bir dönemdir. Bilindiği gibi MİA merkezi idareyi temsil eden, taşrada onun adına hizmet gören yine merkezi idare tarafından atanmış yöneticilerdir. Tek Parti döneminde savaştan çıkmış bir ülkenin yeniden inşasında ve yeni bir rejimin ve medeniyetin temellerinin atılmasının ve kurulmasının gerektirdiği olağanüstü şartlar gereği buyurgan ve otoriter yönetimin yine buyurgan ve otoriter idarecileri olan MİA, ülkenin çok partili rejime geçmesiyle birlikte yavaş yavaş eski 'dediğim dedik' otoriter yönetim tarzını bırakmak ve yeni siyasi rejimin gerektirdiği şartlara uyum göstermek zorundaydı. MİA uyum göstermek istemese bile yeni siyasi iktidar, atanmışların değil ama seçilmişlerin ve de siyasi parti il ve ilçe yöneticilerinin etkin olduğu ve MİA'yı geri plana iten bir yönetim usulüyle çalıştı ve MİA'yı bu şartlara uydurdu. Dolayısıyla MİA eski tek partili dönemdeki gücünü ve etkisini kaybetti (Boztepe, 2015, s. 63-64).

Dönem yeni bir dönemde ve devletçi bir anlayışın egemen olduğu tek partili dönemin gözde ve güçlü yöneticileri MİA artık ikinci plandaydı ve siyasetin bürokrasiye ve Mİ'ye hâkim olduğu bir siyaset ve yönetim tarzına ayak uydurmak zorundaydı. Öyle de oldu. DP, iktidarı süresince tek parti devrinin asker-sivil bürokratlarının otoriter-buyurgan ve vatandaşa tepeden bakan yaklaşımlarının ve görev anlayışının DP çevrelerinde ve vatandaşlarda yol açtığı o devir süresince açığa çıkamamış ve birikmiş yoğun tepkisel birikimin de patlamasıyla bürokrasi ve o devrin etkin ve güçlü yöneticileri MİA üzerinde 'artık bu devirde atanmışların değil ama seçilmişlerin güçlü olduğunu ve onların sözünün geçer akçe olduğunu' gösteren bir siyasi ve idari anlayışı kuvvetle benimsedi ve uyguladı. Bu elbette ülkenin demokratik yaşama fiili olarak adım atmasının çok doğal bir gereği idi. Bu durum çok partili dönemin ve vatandaşların oyuyla iktidara gelenlerin sözünün geçtiği ve geçmesi gerektiğine olan kuvvetli bir inancın ve kanaatin de bir sonucu oldu (Öz, 1998; Şaylan, 1976, s. 48-49). Ancak bu dönemde tek parti devrindeki egemen ve baskın bürokratik anlayışa ve uygulamalara duyulan tepkilerin aşırı kaçtığı ve partizan uygulamalara yol açtığı da belirtilmesi gereken ayrı bir husustur.

Ülkemizde demokratikleşme sürecinin oluşup-geliştiği 1950'den günümüze kadar gelen çok partili dönemde MİA artık tek parti dönemindeki asker-sivil bürokratların egemen ve etkin olduğu devlet-parti-bürokrasi eklenmesine dayanan siyasi ve idari yapılanma ve yönetim tarzında sahip oldukları ayrıcalıklı ve güçlü konumlarını artık kaybetmişler, buldukları güçlü mevzileri seçilmişlere terk etmişler ve ikinci plana çekilmişlerdir. Bu bir anlamda Cumhuriyet'in kurulup yeni bir hayat tarzının ve medeniyet tasavvurunun (muasır batı medeniyeti) topluma kabul ettirilmesi ve yerleştirilmesi sürecindeki ideolojik ve sosyal fonksiyonlarının ve bunun üzerine temellenen otoriter-buyurgan ve devletçi konum ve yönetim usulünün sona erip demokrasinin gelişim süreciyle orantılı olarak ve 1980'den sonra hızlanan demokratikleşme ve değişim sürecine paralel şekilde Mİ'nin hizmet sunumuna ve ülkenin taşrasının kalkınma ve gelişmesinde eskiye oranla daha fazla rol almasına evrilen bir fonksiyon değişim ve dönüşümü süreci olarak karşımıza çıkmaktadır (Bedük, 2011, s. 32).

4.2.1. Mülki İdarenin Temel Normu: 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu

1940'larda merkeziyetçi anlayış ve uygulamaların yaygınlık kazanmaya başlamasıyla il idaresi sisteminin işleyişinde önemli aksama ve problemler meydana gelmeye başlamıştır. Bu durumu gözlemleyen ve farkına varan o dönemin siyasi iktidarı, 1947 yılında 1. İdareciler Kongresi'nin toplanmasını sağlamış ve bu kongreye il idaresine ilişkin yetki genişliği ilkesini esas alan yeni bir kanun tasarısı hazırlanması görevini tevdi etmiştir. İdareciler Kongresi tarafından yapılan tetkik, değerlendirme ve çalışmalar neticesinde il idaresiyle ilgili yeni bir kanun tasarısı hazırlanmış ve bu tasarı 1 Temmuz 1949 tarihinde TBMM'de yapılan görüşmeler sonucunda 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu adıyla yasalaşarak yürürlüğe girmiş olup, halen il idaresi sisteminin işleyişini sağlayan temel ve genel yasa olarak yürürlükte bulunmaktadır (Sanal, 2000, s. 50). Ancak taşrada devlet idaresinin ve il idaresi sisteminin işleyişini belirleyen bu temel yasa, günümüze kadar yine merkezi anlayış ve uygulamalar doğrultusunda taşrada teşkilatı bulunan bakanlıkların, il ve ilçelerde il idaresinin başı ve mercii olan vali ve kaymakamların kendi kuruluşları üzerindeki sevk-idare, koordinasyon ve denetleme yetkilerini kısıtlamak için özellikle teşkilat kanunlarıyla yapmış oldukları kimi düzenlemeler sonucunda müteaddit defalar değişiklikler geçirmiştir. Taşra idari sisteminin bütünlüğünü bozan bu düzenlemelerden dolayı il idaresi sisteminin yasanın çıkarılış amacından kaynaklanan yekpare bir bütünlük içinde tam anlamıyla müessir bir şekilde uygulanması mümkün olmamış ve bu sebeplerle sistemin işleyişinde merkezci müdahaleler sonucu her daim birtakım sıkıntıların yaşanması adeta alışılmış bir durum haline gelmiştir (Sanal, 2000, s. 50-51).

5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, bizzat zamanın hükümeti tarafından ülkenin idari gerekleri göz önünde bulundurularak devlet idaresinin taşrada işleyişinin ve devletin taşraya vereceği hizmetlerin sevk ve idare olarak sunulmuş yöntemlerinin belirlendiği, il idaresi sisteminin merkezci müdahalelerden arı bir şekilde bizzat devletin ve hükümetin temsilcileri, sistemin işleticileri ve yöneticileri olan MİA vasıtasıyla yetki devri ilkesine uygun olarak mahallinde etkin ve verimli bir şekilde işletilmesini sağlamak için yeni bir yasal düzenleme amacıyla 1. İdareciler Kongresi'ne tasarı olarak hazırlanmış ve sonra da TBMM'den geçirilerek yasalaştırılmıştır. Amaç, hem merkezin temsilcileri MİA'ya yetki devri suretiyle taşrada idari işleyiş zamanın şartlarına uygun olarak yeniden tanzim ederek il idaresi sisteminin mahallinde etkin bir şekilde işletilmesini temin etmek, hem öteden beri intikal edegelen merkeziyetçilikten kaynaklanan idari aksaklıkların önüne geçmek ve hem de taşranın idari işleyişinde ve verilen hizmetlerde verimliliği ve etkinliği sağlamaktır.

4.2.2. Mülki İdare Sisteminin İl İdaresi Kanunu'na Göre Şekillendirilmesi

Genç Cumhuriyet idaresinin bakanlıklarının sayısı az, uzmanlıkları genel olup sıkı bir merkeziyetçilik içinde, il esasına göre teşkilatlanmıştır. Bu idare yapısı en çarpıcı belirtisini 10 Haziran 1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'yla göstermiştir (Şaylan, 1976, s. 30).

On yedi yıllık 1929 tarihli Vilayet İdaresi Kanunu 20 yıl süreyle yürürlükte kalmış ancak uygulandığı zaman zarfında siyasal ve toplumsal hayatta önemli gelişmeler meydana gelmiş, bu süreçte söz konusu kanun uygulanamaz duruma gelmiştir. Artık tek partili dönemin sonuna yaklaşıldığını ve iktidardan gitme ihtimalinin farkında olan ve yeni gelişmeler karşısında tedbir alma mecburiyeti hisseden CHP, ilk olarak 1947 yılında Birinci İdareciler Kongresini düzenlemiş, daha sonra da günümüzde de yürürlükte olan İl İdaresi Kanunu'nu çıkarmıştır. Yeni Kanunla, taşradaki tüm idari yetkilerin valilerde toplanması öngörülmüştür. Bakanlıkların il kapsamındaki örgütleri üzerinde valilerin yetkileri artırılmış, bunun yanında MİA'ya adli ve ve askeri kuruluşlar üstünde de bir tür gözetleme-izleme yetkisi tanınmıştır. Bu kanunla aynı zamanda valiye, il sınırlarında bulunan özel ve kamusal bütün işyerlerinin denetlenmesi gibi dikkat çekici ve geniş bir yetki verilmiştir. Tutum'a göre CHP İl İdaresi Kanunu ile siyasi iktidardan gitme ihtimaline karşı, bürokratik ve idari iktidarı elde tutmayı hedeflemiştir. Sonuç

olarak, mülki yönetim sisteminin ve mülki idare amirliği kurumunun bugünkü genel yapı ve görünümünün 1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun çıkarılmasını takip eden dönemde şekillendiği söylenebilir (Tutum, 1976, s. 151-153).

Anayasa'nın 126. maddesinde "Türkiye, merkezi idare kuruluşu bakımından, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır." denilmek suretiyle 'il'in de 'diğer kademeli bölümlere' ayrılacağını öngörülmüş, ama bunlar isim olarak belirtilmemiştir. TBMM 10 Haziran 1949 tarihinde kabul etmiş olduğu 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'yla, ilin bağlı bölümlerini ilçe ve bucak olarak saptamıştır. Bu kademeler ve il sistemi ile ilgili detaylar, söz konusu kanunda düzenlenmiştir.

İl İdaresi Kanunu'nun 1.maddesinde; "Türkiye, merkezi idare kuruluşu bakımından coğrafya durumuna, iktisadi şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere; iller ilçelere ve ilçeler de bucaklara bölünmüştür." denilmiştir. Yani 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'na göre 'ülke, merkezi idarenin taşra teşkilatlanması açısından coğrafya durumu, iktisadi şartlar ve kamu hizmetlerinin gerekleri göz önünde bulundurularak illere; iller de ilçelere ve bucaklara ayrılmış' durumdadır (İİK). O halde Türkiye'de hâlihazırda il, ilçe ve bucak olmak üzere üç çeşit taşra idaresi vardır. Yine kanunun 3. maddesiyle de illerin idare usulü ve illerdeki genel idare teşkilatının düzenlenme şekli belirlenmiş olup, 'illerin idaresinin yetki genişliği esasına dayandığı, illerde genel idare teşkilatının mülki taksimata uygun olarak il, ilçe ve bucak bölümleri esas alınarak düzenleneceği' hüküm altına alınmıştır. Yani Anayasamızda yer aldığı şekliyle İl İdaresi Kanunu'nda da 'İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır.' ilkesine aynen yer verilmiştir. Yetki genişliği ilkesi esas alınarak illerde genel idare teşkilatı il, ilçe ve bucak bölümlerine uygun olarak düzenlenecektir.

Merkezi idarenin taşra teşkilatının örgütlenme şeklini mülki yönetim bölümlerini esas alarak belirleyen bu 3. maddede taşrada bu mülki taksimat esasına yani il idaresi sistemine göre örgütlenme ilkesine bir de istisna getirilmiş olup 'Belli kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla birden çok ili içine alan çevrede bu hizmetler için yetki genişliğine sahip kuruluşların oluşturulabileceği' öngörülmüştür. 5442 sayılı kanunda 12/5/1964 tarih ve 469 sayılı kanunla getirilen değişikliklerden birisi olan bu hüküm, 1961 Anayasası'nın 'merkezi idarenin kuruluşu'nu belirleyen 115. maddesinde "Belli kamu hizmetlerinin görülmesi amacıyla, birden çok ili içine alan çevrede, bu hizmetler için, yetki genişliğine sahip kuruluşlar meydana getirilebilir" (1961 Anayasası, Resmi Gazete 10859, 20.07.1961) hükmü çerçevesinde karayolları, su işleri, liman yapımı ve ormanla ilgili geniş kapsamlı yapım, yatırım ve altyapı yatırım işleri gibi bir ilin alan ve hudutlarını aşan büyük ölçekli hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla, özellikle planlı ekonomiye geçişin yaşandığı 1960'lardan sonra yine il sisteminin dışında ve istisnası olarak bölge kuruluşlarının ve müdürlüklerinin kurulmaya ve faaliyete geçmeye başladığı bir dönemde bu kanuna dercedilmiş bir düzenlemedir.

İl İdaresi Kanunu'nun 4. maddesinde 'il genel idaresinin başı ve mercaının vali olduğu' belirtildikten sonra merkezi idarenin il teşkilatını meydana getiren bakanlık il kuruluşları isimleriyle belirtilmemiş, bunun yerine 'Bakanlıkların kuruluş kanunlarına göre illerde lüzumu kadar teşkilatın bulunacağı' belirtilip, 'bakanlıkların ilde teşkil edilen bu teşkilatının her birinin başında bulunanları 'il idare şube başkanları' konumuyla isimlendirmiştir. Burada konumuz açısından üzerinde durulması gereken husus; bakanlıkların ilde bulunan teşkilatının başında yer alan kişilerin konumlarının 'il idare şube başkanı' ismiyle belirlenerek, bu il teşkilatının merkezi idarenin ildeki "şube"leri konumunda olduğunun öngörülmesi ve kanunun söz konusu 4. maddesinin takip eden bir sonraki cümlesinde 'Bu teşkilatın valinin emri altında olduğu' belirtilerek, merkezi idarenin şubeleri konumundaki bakanlıkların tüm bu il teşkilatlarının, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun ayrıntılı bir biçimde düzenlediği; valinin yönetim ve amirliğindeki il idaresi sistemindeki yer ve konumlarının açık bir biçimde belirlenmesidir.

5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'yla vali ve kaymakamların atama usulü de belirlenmiş olup, 6. maddeyle 'Valilerin, İçişleri Bakanlığı'nın teklifi, Bakanlar Kurulu'nun kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile atanacağı', 29. maddeyle de 'Kaymakamların, İçişleri Bakanlığı Müdürler Encümeni'nin seçimi ve İçişleri Bakanı'nın uygun görmesi üzerine müşterek karar ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla atanacağı' hükme bağlanmıştır. Ayrıca 5. maddeyle de 'illerde valinin belirleyeceği işlerde yardımcılığını ve valinin görevde bulunmadığı zamanlarda da vekillikini yapmak için vali yardımcılarının bulunacağı' belirtilerek vali yardımcılığı kadroları ihdas edilmiştir.

İl İdaresi Kanunu, taşrada il idaresinin başı olan valinin ve ilçe biriminin başı olan kaymakamın il idaresi sisteminin işletilmesi ve idaresi açısından genel yöneticilik fonksiyonlarını öne çıkaran, ayrıntılı olarak düzenleyen ve belirginleştiren bir kanundur. Kanunda vali ve kaymakamın 'ilin ve ilçenin her yönden genel idare ve genel gidişini düzenlemek ve denetlemekten sorumlu oldukları' hüküm altına alınarak tüm taşrada il ve ilçelerin yönetimi

açısından vali ve kaymakamlara geniş bir sorumluluk ve yetki tanınmıştır. Bu kapsamda kanun tarafından vali ve kaymakamlara ‘kanun, tüzük, yönetmelik ve hükümet kararlarının yayınlanması, duyurulması ve uygulanması’ görev ve sorumluluğu verilmiş, bu sorumluluk ve görevlerin yerine getirilmesi için de bütün tedbirleri almaya, genel emir ve talimatlar çıkarmaya yetkili kılınmışlardır.

Kanun, ‘ilin ve ilçenin her yönden genel idare ve genel gidişini düzenlemek ve denetlemekten sorumlu kıldığı’ vali ve kaymakamlara bu genel ve kapsamlı sorumluluğu ve görevi yerine getirebilmeleri için bununla orantılı yetkileri de tanımıştır. Fazla ayrıntıya girmeden genel hatlarıyla vali ve kaymakamların il ve ilçenin sevk ve idaresi açısından bu genel yönetici sıfatını öne çıkaran bu yetkilerinin bazıları şu şekilde belirtilebilir:

Vali ve kaymakamlar;

- Kanunların, diğer mevzuat ve hükümet kararlarının kendilerine tanıdığı yetkileri kullanmak ve verdiği görev ve sorumlulukları yerine getirmek için genel emirler ve talimatlar çıkarabilirler,
- Adli ve askeri kurumlar dışında yer alan tüm devlet kurumlarını, işletmelerini, özel işyerlerini, mahalli idarelerle (köy, belediye ve özel idare) bunlara bağlı tüm kurum ve kuruluşları kendileri bizzat veya bakanlık, genel müdürlük müfettişleri veya bu dairelerin amir veya memurları marifetiyle denetler, teftiş ederler,
- İl ve ilçedeki kamu çalışanları vali ve kaymakamın emri altında olup, il ve ilçedeki devlet teşkilatının ve kamu görevlilerinin çalışmalarına nezaret ederler,
- Emirleri altındaki kurum ve görevlilerin aldıkları kararlar ve yaptıkları uygulamalardan dolayı vatandaşların yakınma ve şikayetlerini araştırır, inceler ve sonucuna göre kanuni gereğini yerine getirirler.
- İl ve ilçelerinde yaptıkları teftiş ve denetlemeler sırasında bütün daire ve müesseselerde bir yolsuzluk meydana geldiğini öğrendikleri takdirde gereğinin yapılması için ilgili mercilere bildiriler ve ilgili merciler de gereken inceleme ve soruşturmayı yapmak suretiyle yasal gereğini yerine getirirler ve sonuçtan mülki makamlara bilgi verirler.
- Vali ve kaymakam, kamu düzeninin, il ve ilçede huzur ve güvenliğin, kamu esenliğinin sağlanmasından ve önleyici kolluk görevlerinin yerine getirilmesinden sorumlu olup, bunları sağlamak için gerekli tedbirleri almak ve düzenlemeleri yapmakla yetkilidirler. Bu görev, sorumluluk ve yetkilerinin doğal gereği olarak vali ve kaymakamlar, il ve ilçe sınırları içinde bulunan tüm genel ve özel kolluk kuvvetlerinin ve teşkilatının amiri olup bu sıfatla suç işlenmesini önlemek, kamu düzen ve güvenliğini korumak amacıyla gerekli tedbirleri almakla yetkilidirler (İİK).

İl İdaresi Kanunu’nun 3 ile 26. maddeleri arasında; ‘İl idaresi ve valilerin görev ve yetkileri’, 27 ile 40. maddeleri arasında; ‘ilçe idaresi ve kaymakamların görev ve yetkileri’, 41 ile 56. maddeleri arasında; ‘bucak idaresi ve teşkilatı’, 57 ile 65. maddeleri arasında da ‘il ve ilçe idare kurulları’ düzenlenmiş olup bu kanun il idaresinin temel ve genel kanunudur. İl İdaresi Kanunu MİA’nın görev ve yetkilerini sıralarken, onların il ve ilçe idare şube başkanları ile ilişkilerini de belirleyip düzenlemiştir.

4.2.3. İl İdaresi Sisteminin Temel İşleyiş İlkesi: Yetki Genişliği

Bilindiği gibi İl idaresi sistemi, Türk yönetim tarihinde merkezi hükümetin-merkezi idarenin taşradaki kamusal görev ve yetkilerini merkezi idareyi temsilen onun adına kullanıldığı idari örgütlenme şeklinin adıdır. Peki merkezi idareyi temsilen taşrada görev yapan ve il idaresi sisteminin yürürlüğünü sağlayan mülki amirler bu yetkileri ve görevleri taşrada hangi ilke ve düzenlemeye dayanarak kullanırlar? Yani diğer bir ifadeyle il idaresi sisteminin görev ve yetki olarak işlerliği nasıl sağlanır? İşte bu sorunun cevabı anayasalarımızda karşılığını “yetki genişliği” ilkesi olarak bulur. Taşra yönetim biçimi olarak mülki yönetim sisteminin yani diğer bir terimle ifade edecek olursak, il idaresi sisteminin kaynak ve dayanağını teşkil eden eski adıyla “tevsii mezuniyet” halen idari literatürdeki kullanılan ismiyle “yetki genişliği”, Osmanlı İmparatorluğu’nda I. Meşrutiyet Dönemi’nden başlayarak günümüze değin yapılmış olan hem Osmanlı dönemindeki ve hem de Cumhuriyet dönemindeki tüm anayasalarda taşra idari sistemimizi düzenleyen ve dayanak olan önemli bir anayasal ve idari genel düzenleme olarak kendine yer bulmuş bir ilkedir. 1876 Kanuni Esasisi, 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu, 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu, 1961 Anayasası ve nihayet 1982 Anayasası taşra yönetiminin yani illerin idaresinin dayanağı olarak yetki genişliği ilkesine yer vermişlerdir (Turgut, 2011, s. 13,18).

İl idaresinin dayanağı olarak “yetki genişliği” ilkesini belirleyen anayasa hükümleri anayasaların tarih sırasıyla şu şekildedir:

- 1) 1876 Kanun-u Esasisi'nin 108. maddesi "Vilayatin usulü idaresi, tevsi mezuniyet ve tefriki vezayif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizamı mahsus ile tayin kılınacaktır.",
- 2) 1921 Anayasası'nın 11. Maddesi "Vilâyet, mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şer'î, adlî ve askerî umum, beynelmilel iktisadî münasebet ve hükûmetin umumî tekâlifi ile menafii birden ziyade vilâyete şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vaz'edilecek kavanin mucibince Evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muaveneti İçtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi Vilâyet Şûralarının salâhiyeti dahilindedir.", 14. Maddesi "Vilâyette Büyük Millet Meclisinin vekili ve mümessili olmak üzere vali bulunur. Vali, Büyük Millet Meclisi hükûmeti tarafından tayin olunup vazifesi devletin umumi ve müşterek vaziafini rüyet etmektedir. Vali yalnız devletin umumi vaziafile mahalli vaziaif arasında tearuz vukuunda müdahale eder.",
- 3) 1924 Anayasası'nın 91. Maddesi "İllerin işleri, yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunur."
- 4) 1961 Anayasası'nın 115. Maddesi "İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır.",
- 5) 1982 Anayasası'nın 126. Maddesi "İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır." hükümleriyle illerin idaresinin dayanağı ve esası olarak 'yetki genişliği' ilkesini temel almışlardır.

Burada il idaresi sistemi ve onun işleticileri olan valiler ve dolayısıyla da kaymakamlar açısından çok önemli bir idari işleyiş ilkesi olan yetki genişliği ilkesinin hukuki ve idari boyutunu ayrıntısıyla açıklamakta fayda vardır.

Yetki genişliği ilkesi, esas itibariyle özellikle ulaşım ve iletişim imkan ve kabiliyetlerinin kısıtlı olduğu zaman ve coğrafyalarda ülkenin tüm yönetim karar ve işlemlerinin merkezden yürütülmesinin ve özellikle asayiş ve güvenlik gibi hususlar başta olmak üzere devlet idaresi açısından önem ve ivedilik arzeden durumlarda hem merkezi idarenin karar ve talimatının beklenmesinin kamu hizmet ve görevlerinin vaktinde ve etkili olarak yürütülmesi açısından doğuracağı sakıncaları gidermek (Onar, 1966, s. 597) ve hem de bu ağır ve hantal işleyişin sebep olacağı kırtasiyecilik başta olmak üzere arıza, aksama ve gecikmelerin önüne geçmek için zaman içerisinde oluşturulmuş ve geliştirilmiş önemli bir idari ilkedir (Günday, 2004, s. 60). Tabiatıyla zaten özellikle büyük coğrafyalar üzerinde kurulu olan ülkeler başta olmak üzere ülkenin yönetimiyle ve kamu hizmetleriyle ilgili tüm karar, işlev ve görevlerin bir merkezden verilerek uygulanması ve yerine getirilmesi imkân dahilinde bir durum değildir. İşte bu nedenle ülkelerin idaresinde yetki genişliği ilkesine ihtiyaç hissedilmiş ve bu ilke geliştirilmiştir. Bu yönetim ilkesi, ülkenin idaresi ve kamu hizmetlerinin görülmesi açısından ihtiyaçtan doğan bir ilkedir (Atay, 2006, s. 153).

Yetki genişliği ilkesi, devlette olsun, bir kurum ve kuruluş içinde olsun yönetim olarak en üstte yer alan yetkililer tarafından bu kurum ve kuruluşlar bünyesinde altta yer alan yönetici ve yetkililere belirli bir hiyerarşiye dayalı olarak karar alma yetkisinin tanınması ve verilmesi anlamına gelmektedir (Yayla, 1982, s. 57).

Ülkemizde merkezi idarenin tüm ülke coğrafyasını idare etmesi açısından ise taşrada kuruluşu olan iller ve il idaresinin işleyiş kapsamında yetki genişliği ilkesi, merkezi yönetimin taşra idaresi olan il idaresinin yöneticisi ve mülki amiri olan valilere merkez tarafından verilen karar alabilme yetkisi olup, valilerin merkeze danışmaksızın ve merkezi idarenin karar, emir ve talimatını beklemeden karar alabilmelerini ifade etmektedir (Gözler, 2003, s. 127).

Ülkenin idari sisteminin işletilişinde idari bir ilke olarak yetki genişliği, 1982 Anayasası'nda da yer almış bir ilkedir. Zaten idari sistemimizde yetki genişliğinin esas dayanağı da Anayasa'da yer almış olmasıdır. 1982 Anayasası'nın 'merkezi idareyle ilgili temel hükmü içeren 126. maddesinde "Türkiye, merkezi idare kuruluşu bakımından, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır. İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır" denilerek ülkenin merkezi idare bakımından illere, illerin de diğer kademeli bölümlere ayrıldığını ve merkezi idarenin taşra birimi olarak illerin yetki genişliği ilkesine göre yönetileceğini hüküm altına almıştır (1982 Anayasası, Resmî Gazete 17863, 09.11.1982).

İllerin idaresinin yetki genişliği esasına dayanması; merkezi idarenin taşra birimi olan ve merkezi idare bakımından Anayasa'nın söz konusu hükmüne göre; yine bu maddede yazılı olan coğrafi durum, ekonomik şartlar ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre tüm ülke coğrafyasının taksimi sonucu en üst taşra idari birimi olarak meydana getirilen birim olan illerin devleti ve hükümeti temsilen en büyük mülki amiri valilere yukarıda da belirtildiği gibi illeri yönetmek ve işlerini yürütmek amacıyla merkezi idareye danışmaksızın, merkezin emir ve talimatlarını beklemeksizin yine merkez tarafından verilen karar alabilme yetkisi olarak belirtilmekte ve esasen il sisteminin işleyiş ve yürütülüşü bu yetki genişliği esasına göre sağlanmaktadır (1982 Anayasası).

Yetki genişliği ilkesi, yetkinin uygulanışı açısından taşrada bu yetkiyi kullanan il idaresinin başı ve merkezin atadığı bir memur olan valiye taşrada kanunları uygularken ve taşraya hizmet ederken hem yetkiyi yürütme, yani icra kuvveti ve yetkisi ve hem de devleti ve hükümeti temsil etme, merkez adına söz söyleme kabiliyetini vermektedir. Zaten bu yüzden vali ve kaymakamlar ve işgal ettikleri makamlar, taşrada halk nezdinde Osmanlı'dan bugüne geleneksel olarak işleyiş, yetki ve kurumsal manada bizzat "devlet" olarak bilinir. Validen ve kaymakamdan bir problemi çözmesi, bir derde çare bulması istendiği zaman bu bizzat devlete devletin kendisine iletilmiş bir talep olarak görülür (Bedük, 2011, s. 8-10). Bu durum, yetki genişliği ilkesi gereği devletin merkezde sahip olduğu icra yani yürütme gücünün ve kudretinin illerde merkez adına il idaresi sistemini işleten vali ve kaymakamlara geniş bir şekilde kullanma yetkisinin verilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple yetki genişliği ilkesinin idari sistemimizin işleyişi açısından yeri önemlidir.

Yukarıda belirtildiği gibi Anayasada da açık bir şekilde düzenleme altına alınan yetki genişliği ilkesi gereği merkezi hükümetin yürütme gücünü taşrada uygulamakla salahi yetli ve sorumlu olan MİA'nın bu konum ve statüleri, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nda valinin devletin ve hükümetin, kaymakamın da hükümetin temsilcisi olduğu hüküm altına alınarak idari sistemimiz içinde açık bir şekilde belirlenmiştir. Bu hususlar, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun 3. maddesinde "İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır", 4. maddesinde "İl genel idaresinin başı ve mercii validir" ve 9. maddesinde "Vali, ilde devletin ve hükümetin temsilcisi ve ayrı ayrı her bakanın mümessili ve bunların idari ve siyasi yürütme vasıtasıdır", yine aynı kanunun 27. maddesinde "ilçe genel idaresinin başı ve mercii kaymakamdır. Kaymakam, ilçede Hükümetin temsilcisidir" demek suretiyle taşrada il idaresi sisteminin başı ve yürütücüsü olan valilerin ve kaymakamların hukuki durum ve statüleri, anayasada ifadesini bulan yetki genişliği ilkesinin kanunda düzenlenmiş şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (İİK).

Özel kanunlarla kurulanlar ve teşkilatlandırılanlar haricinde yukarıda belirtmiş olduğumuz Anayasa hükümleri, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ve 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un ilgili hükümleri çerçevesinde coğrafi açıdan tüm kamu kurumları il idaresi sistemine dahildir. Yani taşradaki tüm bu kuruluşların sevk ve idaresi; Anayasa, il sisteminin genel yasası 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ve ilgili kanunlar ve mevzuat uyarınca MYS'inin esasları dairesinde yürütülür. İl idaresi sisteminde yine yukarıda belirtilen mevzuat gereğince taşradaki tüm kamu kurum ve kuruluşlarının eşgüdüm içinde sevk ve idaresinden il ve ilçenin MİA olan vali ve kaymakamlar yetkili ve sorumludur. Bu kuruluşlar taşrada il sistemi dairesinde vali ve kaymakamların emri ve idaresi altındadırlar. İl idaresi sisteminin başında bulunan MİA, Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu ve Bakanlıkların oluşturduğu 'yürütme' namına devleti ve hükümeti temsilen 81 il ve 892 ilçede tüm yurt sathında görev yaparlar. İşte tüm bu açıkladığımız nedenlerle il idaresi sistemi, devletin idari teşkilatlanmasının temel yapısını ve iskeletini oluşturmaktadır (Çimen, 2012, s. 16).

3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, yürütmenin ülke sathında nasıl teşkilatlanacağına dair genel esasları belirlemiştir. Bu kanunda bakanlıkların taşra teşkilatı il sistemine göre yapılandırılmıştır. Kanunun 8. maddesine göre: "Bakanlığın kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek ve yürütmekte oldukları hizmetleri vatandaşlara sunmakla görevli bakanlık taşra teşkilatı, ihtiyaca göre a) İl valisine bağlı il kuruluşları, b) Kaymakama bağlı ilçe kuruluşları, c) Doğrudan merkeze bağlı taşra kuruluşları" ndan oluşur" (Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Resmî Gazete 18540, 09.10.1984). İl idaresi sisteminin genel yapısını belirleyen bu yasal düzenlemelerden de çok açık bir şekilde anlaşılacağı gibi il idaresi yani diğer bir ifadeyle mülki yönetim sistemi, merkezi idarenin tüm taşra genelinde il ve ilçelerde teşkilatlanmış durumunu göstermektedir. Bu durumu bir başka şekilde nitelendirilecek olursa il idaresi, devlet idaresinin ülkenin tüm coğrafyasını kapsayan halidir. Yani merkezi idare başkent Ankara'da teşkilatlanmış ve yerleşmiş olup, merkezi idareyi temsilen ülkenin tüm coğrafyasına yayılan ve ülke topraklarının bütününe kapsayan idari örgütlenme biçimi il idaresi sistemidir (Çimen, 2012, s. 16).

4.2.4. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Mülki İdareler

Ülkemizin Parlamenter Sistemden Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sistemine geçişini öngören, T.C. Anayasası'nda 18 maddelik Değişiklik Yapılmasına Dair 6771 sayılı Kanun, 21.01.2017 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiş ve halkın iradesine danışılmak üzere referanduma götürülmüştür. 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum neticesinde %51,18 evet oyu ile anayasa değişikliği ve Parlamenter Sistemden Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sistemine geçiş kabul edilmiştir. Değişikliğin 8. maddesinde Cumhurbaşkanının görev ve yetkileri öngörülmüştür. Bu görev ve yetkilerin arasında "üst kademe yöneticilerini atamak" ve "yürütme yetkisine ilişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi çıkarmak" da vardır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Parlamenter Sistemden farklı olarak ve Başkanlık Sistemiyle örtüşen en önemli özelliklerinden birisi, yürütmenin

tek başına Cumhurbaşkanına ait olmasıdır. Bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde üst düzey yönetici ve bürokratların atanmasında tek yetkili merci Cumhurbaşkanındır. Merkezi idareyi temsilen taşradaki mülki idare yönetim sistemi, yürütme yani icranın bir alt birimidir ve Mülki idare amirleri (MİA) de yürütme yani icra görevi görmekte olup yürütme gücünün yetkilisi ve görevlileridir.

Anayasada Değişiklik Yapılmasına Dair 6771 sayılı Kanunla önemli değişikliklere gidilmiş olup bunlardan mülki idareyi doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren değişiklikler şu şekilde ifade edilmiştir: “Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı tarafından, Anayasa ve kanunlara uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir. Cumhurbaşkanı devletin başıdır. Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir... Üst kademe yöneticilerini atar, görevlerine son verir ve bunların atanmalarına ilişkin usul ve esasları Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenler...Cumhurbaşkanı, yürütme yetkisine ilişkin konularda Cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarabilir...Cumhurbaşkanı, kanunların uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla yönetmelikler çıkarabilir (Madde 8-104,21/07/2017).”

MİA, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde de tıpkı önceki yönetim sistemi olan Parlamenter Sistem döneminde olduğu gibi merkezi idarenin taşradaki temsilcileri ve ülkenin taşra yönetiminin başı ve mercii olarak nasıl önce Anayasa, kanun, tüzük ve yönetmelikler olmak üzere tüm mevzuatın taşradaki uygulayıcısı ve icracısı konumunda idiyeler; yeni sistem olan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde de Anayasa ve kanunlara ilave olarak Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin ve kanunların uygulanmasını sağlamak üzere çıkarılan Cumhurbaşkanlığı yönetmeliklerinin taşradaki (il ve ilçelerindeki) uygulayıcısı ve icracısı konumundadırlar. Yani özetle MİA, Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sisteminin taşradaki temsilcisi ve uygulayıcısı durumundadırlar.

Yeni yönetim sistemi olan Cumhurbaşkanlığı Yönetim ve Hükümet Sisteminde ülkemizin taşra yönetim biçimi olan mülki idare sisteminde birkaç husus dışında önemli bir değişikliğe gidilmemiştir. Taşrada mülki idare yönetim sistemi ve MİA'nın konum, statü ve görevleri aynı şekilde devam etmekte olup, Mİ'nin Parlamenter Sistemdeki konum, işlev ve işleyişi ile Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sistemindeki durumu arasında herhangi bir konum ve işlev farklılığı bulunmamaktadır. Ancak MİA'nın atanma ve özellikle de valilerin atanma ve görevinin sona erme işlem ve usullerinde Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sisteminde önemli usul değişikliklerine gidilmiştir. Parlamenter Sistem döneminde valiler hariç tüm MİA (vali yardımcısı, kaymakam ve kaymakam ünvanını kazanıp içişleri bakanlığı merkezinde görevli olan tüm MİA) müşterek kararname (içişleri bakanı ve başbakan imzası ve Cumhurbaşkanı onayını içeren atama kararnamesi) ile atanırken, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde sadece Cumhurbaşkanının onayını içeren tek imza ile atanmaktadırlar. Valiler ise Parlamenter Sistem döneminde bakanlar kurulu kararı (başbakanın ve tek tek bütün bakanların imzasını taşıyan kararname) ve Cumhurbaşkanının onayıyla atanırken, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde sadece Cumhurbaşkanının imzasını taşıyan Cumhurbaşkanı kararnamesiyle atanmaktadırlar.

Bu husustaki mevzuat düzenlemesi 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle yapılmış olup; Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sistemiyle birlikte 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Üst Kademe Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usullerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 'Atama Usulü' başlığını taşıyan 2. maddesinin 2. bendinde “Bu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine ekli (I) sayılı cetvelde yer alan kadro, pozisyon ve görevlere Cumhurbaşkanı kararıyla, (II) sayılı cetvelde yer alan kadro, pozisyon ve görevlere Cumhurbaşkanı onayı ile atama yapılır. Bu cetvelde sayılmayan kadro, pozisyon ve görevlere, ilgili Cumhurbaşkanı yardımcısı, bakan veya atamaya yetkili amirler tarafından atama yapılır.” denilmektedir. 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin 2. maddesinde belirtilen (I) sayılı cetvelde valiler de yer almakta olup yukarıda da belirtildiği gibi valiler ve içişleri bakanlığı teşkilatı içerisinde yer alan AFAD başkanı, AFAD başkan yardımcısı, kurul başkanları ve genel müdürler bu hüküm uyarınca Cumhurbaşkanı kararıyla, vali yardımcısı ve kaymakamlar ise (II) sayılı cetvelde yer almaları nedeniyle Cumhurbaşkanı onayı (atama kararı içişleri bakanlığınca hazırlanmakta ve Cumhurbaşkanının imzası ile onaylanmaktadır) ile atanmaktadırlar.

Bunun yanında Parlamenter sistem döneminde görev süresiyle ilgili herhangi bir sınırlama bulunmayan valilerin ve içişleri bakanlığı teşkilatı içerisinde yer alan AFAD başkanı, strateji geliştirme başkanı, teftiş kurulu başkanı ve genel müdürlerin görev süresi 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin 4. maddesiyle Cumhurbaşkanının görev süresiyle sınırlandırılmış olup 4. maddede aynen “Bu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine ekli (I) sayılı cetvelde yer alanların görev süresi, atandıkları tarihte görevde bulunan Cumhurbaşkanının görev süresini geçemez. Cumhurbaşkanının görev süresi sona erdiğinde, bunların görevi de sona erer. Ancak bunlar, yerlerine atama yapıncaya kadar görevlerine devam eder. Görev süreleri sona erenler, yeniden atanabilir. Bunlar görev süreleri sona ermeden de Cumhurbaşkanınca görevden alınabilir.” demek suretiyle valilerin ve içişleri bakanlığı teşkilatı

içerisinde yer alan AFAD başkanı, strateji geliştirme başkanı, teftiş kurulu başkanı ve genel müdürlerin görev süresinin atandıkları tarihteki Cumhurbaşkanının görevi sona erdiğinde sona ereceği hüküm altına alınmıştır.

5. MÜLKİ İDARENİN GELECEĞİ VE YENİDEN YAPILANDIRILMASI

Mİ'nin geleceği ve yeniden yapılandırılmasıyla ilgili değerlendirmelerde bulunabilmek için 2000'lerden itibaren yaşamakta olduğumuz dönemde meydana gelen bazı gelişme ve faktörleri dikkate almak ve hesaba katmak gerekmektedir. Her şeyden önce 1980'lerden sonra ve özellikle de 2000'li yıllarda iletişim ve bilişim teknolojilerinin de küresel manada insanlar arası etkileşimi her geçen gün daha da kolaylaştırması, mesafeleri kısaltması, dünyanın neredeyse küresel büyük bir köy haline gelmesi ve dünyanın her köşesinde oluşan gelişmeleri ve yenilikleri insanların çok kısa sürelerde öğrenip içselleştirebilmeleri sayesinde insanların gelişen, değişen ve yenilenen hak ve talepleriyle devletlerin karar mekanizmalarına daha fazla etki etmeleri ve bu süreçlere daha fazla katılım sağlamlarıyla demokratikleşme sürecinin gelişmesi hızlanmıştır. Tüm bu gelişmeler ve yenilikler, Türk toplumunu da etkilemiş olup, ülkemizde de insanların demokratikleşme sürecinde aktif hale gelerek, ülke meseleleri ve gelişmeler konusunda daha fazla fikir ve görüş sahibi olarak geçirdikleri değişim, esasen halkın ve ulusun hizmetinde olan Mİ'nin de eski teşkilat yapısı ve geleneksel görev ve fonksiyonlarında değişim, yenilik ve yeniden yapılanma gereğini elzem hale getirmiştir (Ala, 2014 s. 7-8; Çimen, 2012, s. 17).

Vatandaşın yeni katılım yollarıyla taleplerini devlete duyurma yöntemlerinin gelişmesi sonucu meydana gelen bu demokratikleşme süreciyle birlikte yukarıdaki faktörle bağlantılı olarak vatandaşla devlet arasındaki ilişkiler yeni boyutlar kazanmıştır (Çaha, 1998, s. 485). Bu suretle artık vatandaş, bu yeni dönemde özellikle de iletişim ve bilişimdeki gelişmelerin de etkisiyle bu teknik gelişmeleri, sayısı hızla artan STK'lar ve çeşitli demokratik katılım mekanizmalarını kullanarak devlet ve resmî kurumlara karşı gücünü arttırmış ve devlet nezdinde isteyen, talep eden, kontrol eden, eleştiren ve seçimler dışında da oluşturduğu demokratik örgütlenmeler ve çeşitli çağdaş demokratik katılım yollarıyla aktif ve hesap soran bir konuma yükselmiştir. Hülasa vatandaş-devlet ilişkileri artık eskisi gibi değildir. Vatandaş, artık devlet, devletin kurumları ve idare mekanizması karşısında kendisine sunulan her şeyi kabullenen kaderine razı, çekingen ve tedirgin bir muhatap olmaktan çıkmıştır. Vatandaş, bu dönemde ivme kazanan demokratikleşme süreciyle birlikte devletin karşısında isteyen, hakkını savunan, yönlendiren, denetleyen ve hesap soran, insan ve vatandaş olma değer ve onurunun farkında ve bilincinde ciddi bir muhataptır artık. İşte vatandaş-devlet ilişkilerinin bu yeni boyutunda (Ala, 2014 s. 7-8; Çaha, 1998, s. 485) devletin taşra yönetim sistemi olan mülki yönetim sistemi ve bu sistemin işleticileri MİA da kurumsal konum, yapı, fonksiyon ve işleyişlerini bu yeni dönemin gereklerine uydurmak, yenilenmek ve yeniden yapılanma gereğiyle karşı karşıyadırlar.

Mülki idarenin değişmesini ve yeniden yapılanmasını gerekli kılan faktör ve gelişmelerden bir diğeri; ulaşımda, iletişimde ve bilgi teknolojisinde meydana gelen baş döndürücü değişim ve gelişmelerdir (Turgut, 2014, s. 42). Ulaşım, iletişim ve bilgi teknolojilerinde meydana gelen hızlı değişim ve gelişmeler küreselleşme denen olguyu ortaya çıkarmıştır. Dünyanın bir yerinde meydana gelen bir olay, gelişme, haber, bilgi vs. çok hızlı bir biçimde dünyanın her köşesine yayılabilmekte ve insanlar bunu anında öğrenerek paylaşabilmektedir. Bu sayede uzak mesafeler kısalmış ve dünya adeta küçülmüştür. Teknolojide meydana gelen bu değişim ve ilerlemeler, yukarıda da değinildiği gibi vatandaşın bilinçlenmesine ve demokratik mekanizmalarla devletten daha fazla talep eden ve devletin karar mekanizmalarına etki eden bir duruma gelmesine yol açmıştır. Teknolojide meydana gelen bu değişim ve ilerlemeler, vatandaşın daha fazla bilgi ve haber sahibi olarak, bilinçlenerek aktif bir şekilde karar mekanizmalarına katılmasını sağlama (Erdoğan, 1998, s. 466-467) yanında, kamu yönetimi ve bürokraside rasyonel, verimli, etkin ve ekonomik yönetimi savunan ve devlet idaresinde ve kamu yönetiminde de ekonomideki karı ve verimliliği esas alan işletmecilik ilkelerine dayalı yönetim esaslarını içeren yeni kamu yönetimi ve yeni yönetim anlayış ve esaslarına yansımış, yönetim kavram ve yöntemlerinin değişmesine yol açmıştır (Sönmez, 2014, s. 269-271). Yönetimdeki bu gelişmeler, pek tabii ki bürokrasi ve idari sistemin diğer elemanları üzerinde olduğu gibi Mİ üzerinde de genel manada bir değişim baskısı oluşturmuş ve Mİ'nin de artık yenilenmesi ve değişmesi gereğini beraberinde getirmiştir.

AB'ye tam üyelik sürecinde yapılan ve yapılması gereken düzenlemeler de Mİ'nin geleceğini etkileyen ve yeniden yapılanmasını, görev ve fonksiyonlarının bu sürece uygun hale getirilmesini gerekli kılan faktörlerden birisidir. Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programında Malların Serbest Dolaşımından Mali Kontrole, Kamu Alımlarından Eğitim ve Kültüre kadar birçok önemli konuyu içeren 32 Bölüm Başlığı altında öngörülen ve tespit edilen birçoğu kamu yönetimini de çok yakından ve doğrudan ilgilendiren hususlarda AB

müktesebatına uyum için ülke olarak yükümlülük altına girilmiş olup, tüm bunların yerine getirilmesi yeni düzenlemeler yapılmasını icap ettirmektedir. Bunlardan 24 numaralı bölüm başlığı olan “Adalet, Özgürlük ve Güvenlik” konusu doğrudan olmak üzere birçoğu da ülkemizin idari teşkilatının ve kamu yönetimi aygıtının ayrıntılı bir şekilde görev ve sorumluluk kapsamına giren hususlar olması sebebiyle, ülkenin taşrasında merkezi idareyi ve hükümeti temsil eden ve merkezin il ve ilçelerde işlerinin yürütülmesiyle görevli ve sorumlu olan Mİ’yi doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendirmekte ve gerek teşkilat ve gerekse de işleyiş olarak bu duruma göre pozisyon almasını gerektirmektedir (Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı).

İdari alanda AB müktesebatına uyum sağlamak için yapılan düzenlemeler topyekûn idari sistemi AB standartlarına uygun hale getirmek içindir ve Mİ’yi doğrudan ve kökten bir değişim dalgasının önüne katmış durumdadır. Son zamanlarda yapılan birçok yeni mevzuat düzenlemesinin bu kapsamda Mİ’yi etkilediği ve eski geleneksel yapısını sarstığı bir vakia olarak önümüzde durmaktadır. Bu hususa örnek olarak özellikle en güncel bir düzenleme, yerel yönetimler alanında kökten bir değişim ve dönüşümü sağlamak üzere hükümetin ısrarlı girişim ve iradesiyle TBMM tarafından 12. 11. 2012 tarihinde kabul edilen 6360 sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’dur (Türkiye Belediyeler Birliği, 2012, s. 1-28). Bu yasa, Türk idare tarihinde idare sistemimizde yönetim anlayışı, ilkesi ve idari teşkilatlanma açısından neredeyse bir dönemi kapayıp diğer bir dönemi açan köklü bir mevzuat reformudur. Bu yasayla Türk idare sistemi artık bir makas değiştirme ve yönetim felsefesi olarak yeni bir döneme girme aşamasındadır. Hal böyle olunca Mİ sistemimiz de bu yasayla önemli bir kırılma ve eski konum ve fonksiyonlarında önemli bir değişim yaşama durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu yasayla Mİ’de kökten bir değişimin, işlev ve etkinlik kaybının, eskiden beri sahip olduğu görev, yetki, sorumluluk ve fonksiyonlarda topyekûn bir kaybın olduğu değerlendirilmesini yapmak mümkün hale gelmiştir (Kutlu, 2015). Bu kanunun kabul edilmesiyle birlikte Mİ’nin teşkilat ve işlevleriyle ilgili olarak yukarıda belirtilen tespit ve değerlendirmeye katılmamak da çok imkân dahilinde değildir. Çünkü bu kanunla Türk yönetim tarihinde ve sisteminde Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e miras olarak geçen, Mİ’nin görev, yetki ve fonksiyonuna konu teşkil eden en önemli taşra idari birimlerinden birisi olan ‘köy’, en iyimser tespitle şimdilik 29 tane büyükşehirde tamamıyla kaldırılmış ve mahalle statüsüne çevrilerek ilçe belediyelerine bağlanmıştır.

Ayrıca yine bu büyükşehirlerde Mİ’nin idari geleneğimizde en önemli görev, fonksiyon, sorumluluk, faaliyet, yatırım ve eserlerine konu olan, valilerin daha 2005 yılındaki düzenlemeye kadar İl Genel Meclisi Başkanı ve 2005 yılından sonra da ‘baş’, ‘yürütme organı’ ve önemli organı İl Encümeninin Başkanı olarak çok önemli fonksiyon, faaliyet ve yetkilerine mevzu olan, Mİ’nin mali ve idari olarak en önemli varlık sebebi ve dayanaklarından birisini teşkil eden İl Özel İdareleri kaldırılmıştır. Ayrıca yine bu büyükşehirlerde ‘köy’ birimi kalktığı için tabiatıyla köyü olmayan bir Köylere Hizmet Götürme Birliği olamayacağından Mİ için taşraya hizmet açısından çok önemli bir diğer mali ve idari hizmet birimi olan Köylere Hizmet Götürme Birlikleri (KHGB) de kalkacak ve Mİ bu dayanaktan da mahrum kalacaktır. Büyükşehirler dışında kalan diğer 52 vilayet itibarıyla en azından görüntüde şekil bakımından bir değişiklik yok gibi görünse de, yönetim sisteminin bir bütün olduğu, illerin çok önemli ve nüfus bakımından daha büyük olan yarısının idari sistem olarak yapısal ve kurumsal açıdan kökten değiştirildiği ve yeniden yapılandırıldığı düşünüldüğünde, idari sistemin ve birimlerin kalan yarısının eski haliyle yoluna uzun süre devam etmesi şu ana kadar yapılan düzenleme ve reform silsilesi göz önüne alındığında pek de mümkün gözükmemektedir. Yani çok yakın gelecekte kalan yarısı da değişen kısma uydurulacak ve idari sistem bir bütün olarak yoluna devam edecektir. Bu da Mİ’nin artık idari sistemimizin geleceğinde önemli ve etkin bir aktör olarak değil de, sembolik ve idari geleneğin şekil olarak bazı ritüellerini devam ettiren şekli bir unsur olarak yoluna devam edeceğini göstermektedir (Çimen, 2012, s. 17). Bu yeni gelişmeler ve özellikle de 2012 yılında çıkarılan bu yasa, Mİ’nin Türk idare tarihinde ortaya çıkışından itibaren bugüne kadar edindiği birikimi ve idari mirası devam ettirmesi ve geleceğe taşımasında çok önemli bir kırılma oluşturmaktadır (Kutlu, 2015).

Son zamanlarda gerek küresel gelişmelerin tesiriyle ve gerekse demokratikleşme sürecinde halkın değişen ve gelişen talepleri sonucu oluşan değişim baskısıyla, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle meydana gelen gelişmeler ve bu süreçte özellikle 2000’li yıllardan itibaren merkezi ve mahalli idare alanlarında yeni çıkarılan mevzuatla ve diğer düzenlemelerle yapılan ve uygulamaya konan reformlar, Mİ’nin Türk idare tarihinde ve sisteminde bugüne kadar yürüte geldiği geleneksel görev, işlev ve yetkilerinin yerine getirilmesini oldukça zorlaştırmış ve bu iç ve dış dinamikler ve gelişmelerle oluşan yeni durum ve şartlar Mİ’nin geleceği açısından adeta bir tehdit halini almıştır (Sönmez, 2014, s. 257-258). Mİ’nin yukarıda belirtilen gelişmeler sonucu oluşan şartlar karşısında artık geleneksel görev ve fonksiyonlarıyla yoluna devam edemeyeceği belirgin bir hal almış olup, yeni oluşan ortamın

ve demokratikleşme sürecinin gerekleri doğrultusunda değişimi, dönüşümü ve yenilenmesi zorunlu duruma gelmektedir.

Mİ, ülkemiz idari tarihinde ortaya çıktığı Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri coğrafi açıdan alan yönetimi olarak eyalet, vilayet, il yönetim birimleri şeklinde, günümüzde de 'il sistemi' dediğimiz öncelikle ve esas olarak ülkenin coğrafi bölünmesine göre şekil bulan ve bunu esas alan bir yönetim sistemidir. Bu sistemde alanı coğrafya üzerindeki belirli çizgi ve sınırlarla bölünmüş 'il' ve 'ilçe' denilen birimler içinde hizmet verme ve yönetimi icra etme esası vardır. İşte bu coğrafi esasa dayanan söz konusu yönetim biçim ve sistemi, ulaşım, iletişim ve bilgi teknolojilerinin, bırakın ülkeleri, ulus devletleri, dünyayı bile coğrafi olarak küçülttüğü ve adeta küresel büyük bir köye dönüştürdüğü günümüzde bu gelişmelerden oldukça etkilenmiştir. Teknolojinin mesafeleri ve alanı küçülttüğü, adı 'bilgi' ve 'uzay' tabirleriyle anılan çağımızda coğrafi esasa dayanan il sistemimiz de nasibini fazlasıyla almış ve iller arası sınırlar artık haritada çizilen çizgilere dönüşmüş, gerçek hayatta ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeler sürecinde iller arası sınırlar adeta kalkmış, iller birbiriyle bütünleşmiş ve mülki bölünmemelere dayanan yönetim biçim ve tarzı neredeyse anlamını yitirme durumuna gelmiştir. İşte iletişim, ulaşım ve bilgi alanındaki bu teknolojik gelişmelerle birbiriyle entegre olan idari kısımlardaki ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetler ve gelişmeler sınırları aşmış, anlamsızlaştırmış (Sönmez, 2014, s. 250) olup tüm bu faaliyet ve gelişmeler, Mİ'nin geçmişte il sistemine göre o devirlerin esasları çerçevesinde belirlenen geleneksel mülki görev ve fonksiyonlarıyla başa çıkılamayacak ve kontrol edilemeyecek bir cesamete ulaşmıştır. Bu, fiiliyatta il sınırlarını kaldıran etkinlikler, artık aynı zamanda Mİ'nin geleneksel görev ve fonksiyonlarıyla başa çıkılamayan sorunları ve kentsel problemleri de beraberinde getirmiştir (Çimen, 2012, s. 18). Tüm bu gelişmeler karşısında, Mİ'nin kanunlarla ve diğer mevzuatla kendisine verilen görev ve fonksiyonları, çağın şartlarına ve gelişmelerine uygun bir biçimde yeniden ve kökten revize edilmeli, Mİ'nin, hem kamu yönetimindeki yeni gelişmeler ve hem de ülkenin yeni ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişmelerle oluşan, il sisteminin önceki halini anlamsızlaştıran gelişmeler doğrultusunda kurum ve işleyiş olarak yeni ortaya çıkan sorunları göğüsleyecek bir işleyiş ve görev anlayışıyla yapılandırılması, yenilenmesi ve bünyesel değişimi gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Ulaşım, iletişim ve bilgi teknolojilerindeki fevkalade hızlı ilerlemeler; Osmanlı devrinde ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ulaşım ve iletişim altyapısı ve imkanlarındaki yetersizlikler sebebiyle varılması, iletişim kurulması günler ve haftalar alan ülkenin taşra coğrafyasını artık küçültmüş ve en uzak köşeye bile bir günden daha kısa sürede ulaşılır hale getirmiştir. Bu gelişmenin en çarpıcı örneği, 20. yy.'ın son çeyreğinde bucaklar açısından yaşanmış ve kanunlardaki varlık ve görevleri devam eden bucaklar, 20. yy.'ın ikinci yarısından itibaren iletişim ve ulaşım meydanına gelen ilerlemeler nedeniyle işlevsel olmaktan çıkmışlar ve onların da işlev ve görevlerini bir üst idari birim olan ilçeler görmeye başlamış olup, üst birime doğru merkezileşme bu süreçte fiili olarak zaten başlamış durumdaydı. Taşranın zaman ve mekân itibarıyla çok rahat ulaşılır, iletişim kurulur hale gelmesi ve küçülmesiyle birlikte, artık merkezi idare, fiili olarak gerek hizmetleri götürmekte gerek sevk ve idare etmekte gerekse de tüm bunların sonucu olarak doğrudan müdahale etmekte zorlanmadığı için taşrada bir temsilci bulundurmaya artık eskisi kadar lüzumlu bulmamakta ve hatta daha ileri bir yorumla sıkıcı bile bulmaktadır (Çimen, 2012, s. 19).

20. yy.'ın son çeyreğinden itibaren ve özellikle de içinde bulunduğumuz 21. yy.'ın başlarında küreselleşmeyle beraber ulus devletleri oluşturan ülke sınırları belirsizleşmeye ve ortadan kalkmaya başlamış olup, uluslar arası sermayenin rahat şekilde dolaşımına engel olarak görülen güçlü ulusal ve üniter devlet yapıları uluslararası sermayenin kolayca dolaşımını sağlamak için zayıflatılmaya ve hatta parçalanmaya başlamıştır. Söz konusu süreçte, mevcudiyetini küresel sermayeye borçlu olan, zayıf, yapı olarak ulus devletten çok daha gevşek yapıda, kendi başına karar verme ve inisiyatif kullanmada kifayetsiz olan küçük idari otoriteler meydana getirilmekte ve bunların önü açılmaktadır. Bu sürecin yeni idari aktörleri olarak örneğin ulus altı federatif devletler, bölge ve özerk yönetim yapılarına gelişme ve güçlenme fırsat ve şansı tanınmaktadır. Gevşeyen ve zayıflayan ulus devlet yapıları içinde güçlü merkezi yönetimler, bir taraftan örneğin, ülkemizdeki Mİ örneğinde olduğu gibi geçmişte güçlü ulus devletinin yansıması olan taşradaki güçlü merkezi idare temsilcilerinin işlev ve görevlerini üstlenmekte, onları işlevsiz hale getirmekte, bir taraftan da üstlendikleri bu işlev ve görevleri; AB gibi ulus devlet üstü örgütlenmeler, IMF, Dünya Bankası gibi uluslar arası sermayenin güçlü finansal örgütleri ile uluslar arası sermayenin destek verdiği bölgesel, yerel ve özerk yönetimler olan ulus altı idari otoritelerle bölüşmektedir. Bu tür bir paylaşım, ulus devlet ve onun merkezi idaresi için artık dikte edilen bir durum haline gelmiştir. İşte böyle bir hengâme ve ortam içerisinde ülkemiz bazında ele alacak olursak; artık Osmanlı'dan beri ulus devletin taşradaki güçlü temsilcisi ve idari vasıtası/enstrümanı olan il idaresi sistemine, onun en önemli işleticisi ve aktörü olan Mİ'ye ve MİA'ya

tanınacak hiçbir önemli fonksiyon ve rol kalmamakta ve Mİ'ye adeta gereksinim bile duyulmayacak bir noktaya gelinmiş olmaktadır (Sönmez, 2014, s. 250).

Meydana gelen bu değişim ve gelişmelerin temelden sarsıntıya uğrattığı il idaresi yönetim sistemi yani Mİ, bu değişimin ekonomik, sosyal, kültürel olarak etkilediği ve demokratik süreçte gelişen yeni anlayışla demokratik bir bilinç oluşturarak değiştirildiği toplum tarafından yeni kabullenme ve toplumsal algı sebebiyle de ciddi sorunlarla yüzleşme durumuna gelmiştir. Mİ'nin son zamanlarda yukarıda açıklanan faktörlerle karşılaştığı problem ve sorunlarda, yeni oluşan değişim ve gelişmelerle meydana gelen yeni yönetim anlayışının gereklerini karşılamakta ve uyum sağlamakta zorlanan MİA'nın yetişme biçiminin, mesleki donanım ve niteliklerinin önemli payının olduğu söylenebilir. Ekonomik, sosyal, kültürel ve teknolojik gelişmeler kamu yönetimini ve yönetim anlayışını da köklü değişikliklere uğratmaktadır. Tüm bu değişiklikler, taşrada da yeni bir yönetim anlayışını ve değişen-gelişen yeni yönetim anlayışına hızla uyum sağlayabilen yeni bir yönetici profilini gerektirmektedir. Oysa ülkemizde tıpkı merkezi idarenin taşra yönetim sistemi olan il idaresi sistemi gibi bu sistemi işleten, bu sistemin aktörleri MİA da Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tevarüs etmiş bir sistemin ve mesleğin mensuplarıdır. Mİ'nin kurumsal kimliği, Osmanlı'dan bu yana uzun yılların koyu merkezi yönetim sisteminin taşra yönetim biçimi olarak bir uzantısıdır ve bu dönemlerde oluşan taşra yönetim sistemi gelenekleriyle yoğunlaşmış olup hem kurum hem de işlev ve görev olarak bu sistemin etkilerini hala en güçlü bir biçimde üzerinde taşımaktadır. Eskiden gelen bu özelliklerle mücehhez olan Mİ'nin demokratikleşmenin etki ve rüzgarında oluşan ve gelişen yeni bir dönemin yeni yönetim anlayışına hemen uyum sağlamasını beklemek, ümit edilen ama kolay olmayan bir durumdur.

Üniter ulus devletin merkezi idaresini taşrada temsil etmek üzere atanarak göreve gelen bir meslek olan Mİ'nin, gerek Cumhuriyet döneminde özellikle seçilenlerin seslerinin artık daha gür çıktığı ve ülkenin siyaset ve yönetim yapısında belirleyici aktör haline geldiği 1950'lerden sonra meydana gelen ülke içi siyasi ve idari gelişmeler, gerek bu süreçte meydana gelen mevzuat düzenlemeleri ve gerekse de 1980'lerden sonra yukarıda açıklanan değişim ve gelişmelerle oluşan yeni kamu yönetimi anlayışıyla gelişen ortamın etkisiyle kurumsal kimlik, saygınlık, etki ve işlevi yıllar geçtikçe aşınmış ve yıpranmıştır. Mesleğin içinde bulunduğu bütün bu sorunlar sebebiyle bu mesleğin mensupları, kurumsal kimlik ve prestijini özellikle 1950'lerden günümüze aşamalı olarak sürekli bir iniş ve yıpranış içinde olması nedeniyle mesleki motivasyonun gittikçe yitirilmesine bağlı olarak mülki idare amirliği mesleğini profesyonel bir yönetici olma ve uzmanlaşma ideal ve hedefinden daha çok geçimi sağlayan bir iş ve sonraki yıllarda siyasetin labirentlerinde siyasi kulislere siyasetçilerden alınacak destekle vali olma ve bu hedeften de uzaklaşanlar için daha avantajlı görev ve mevkilere geçme yolunda bir vasıta olarak görme ve algılama eğilimindedirler. Bu açıklamaları özetleyen ve teyit eden bir yoruma göre, "Neticede Mİ mesleği, Anadolu'da orta halli ailelere mensup zeki çocukların tercih ettiği bir memuriyete dönüşmüş durumdadır" (Çimen, 2012, s.17; Sönmez, 2014, s. 250).

Mİ sisteminin sorunları bağlamında; büyükşehirlerde yeni ilçelerin oluşturulması, temel hak ve hürriyetlerin korunması, etkili denetim mekanizmalarının kurulması, kamu birimleri arasında etkili koordinasyonun sağlanması, etkili güvenlik yönetimi, mülki idare-siyaset ilişkileri ve mülki amirlerin iş tatminlerine ilişkin var olan sorunlar ve çözüm önerileri gibi birçok başlığın Mülki İdare Şurası'nda etraflıca değerlendirilmesi ve çözüm önerilerinin paylaşılması gerektiği değerlendirilmektedir (Turgut, 2014, s. 43-44).

Mİ'nin hem mesleki ve hem de ülkede merkezi idarenin taşra temsilcileri sıfatıyla yapmakta oldukları görevleri ve hizmetleri açısından yaşadıkları sorunlarından belki de en önemlisi; Mİ'nin temel yasası olan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun bu kanunun hükümlerini geçersiz kılan ve bu kanuna göre özel yasa hükmünde olan birçok bakanlık ve kurumun teşkilat yasalarıyla adeta icra edilemez, uygulanamaz duruma getirilmesidir. Çünkü Danıştay'ın bu husustaki kararına göre; diğer bakanlıkların ve kurumların teşkilat kanunları karşısında İl İdaresi Kanunu genel kanun olarak addedilmekte; o teşkilat kanunları ise özel kanun sayılmaktadır. Uygulamada da "özel kanun hükümlerinin genel kanun hükümlerinden önce uygulanması" hükmü mevcut olduğundan İl İdaresi Kanunu hükümlerinin önemli bir kısmı uygulamada etkinliğini kaybetmektedir. Bunun sonucunda da örneğin; bilhassa bir kolluk gücü olarak, jandarma teşkilatı il ve ilçelerde asayiş ve güvenlikten esas sorumlu makam olan ve tüm kolluk teşkilatının amiri konumundaki Mİ'nin denetim, kontrol ve disiplininin tamamen kopmuş ve ayrılmıştır. Yani il ve ilçelerde halkın asayiş ve güvenliğinden sorumlu olan mülki amirlerdir. Fakat bu sorumluluğun Mİ açısından kırsalda jandarma üzerinde herhangi bir fiili amirlik yetkisi ve denetimi yoktur. Mİ'nin içinde bulunduğu tüm bu sıkıntı ve sorunların aşılması ve yeniden yapılandırılması için özellikle Mİ için temel yasa olan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun yazılı olduğu şekliyle tüm hükümleriyle etkin bir şekilde uygulanır hale getirilmesi lazımdır. Bunun da Mİ mesleğinde temayüz etmiş tecrübeli MİA'nın da önerdiği gibi TBMM'de verilecek bir yasa teklifiyle

Salgın hastalıklar, enerji sıkıntısı, doğal afetler, yaygın yoksulluk, küresel ısınma ve iklim değişiklikleri, çevre kirliliği ve küresel terör gibi büyük ve önemli sorunlar yerel yönetimlerin güç ve boyutlarını aşmakta ve mutlak surette devletin yani merkezi idarenin ilgi, görev, sorumluluk ve yetki alanında kalması gereken konular olarak geleceğimizi kapsamaktadır. Bu önemli sorunlarla taşrada devlet adına uğraşma ve baş etme görev ve sorumluluğu her zaman için Mİ'nin misyonu olagelmıştır. Ortaya çıkması halinde bütün bu sorunlarla uğraşma ve çözme yolundaki kurumsal sorumluluk ve liderliğin yanı sıra gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışından ülkemize meydana gelen büyük nüfus, göç ve sığınmacı hareketler konusunda da görüldüğü ve tecrübe edildiği gibi sonrasında oluşan yerleştirme, barınma vs. önemli sorunlar ancak Mİ'nin görev, yetki ve önderliğinde yapılacak olan ve halen de ülkemizde yapılmakta olan işlerdir. Bu önemli sorunlar ülkemizde yerel yönetim işi olarak görülmeyip Mİ'nin görev ve sorumluluğuna tevdi edilmiş işlerdir.

Mİ toplumun geleceğinde ve ülkenin yönetim yapısında kurumsal ve işlevsel olarak kendine güvenli ve sağlam bir yer edinmek istiyorsa, demokratikleşme süreciyle beraber değişen ve onu topluma daha yakın ve onunla iç içe bir konuma doğru götüren bu yeni işlev ve hizmetlerine daha çok sahip çıkmak ve daha da yenilemek ve geliştirmek durumundadır. İşte o zaman Mİ'nin bu yeni rol ve işlevi, devletin ve onun taşra yönetim enstrümanı olan Mİ'nin değişen yüzünü gösteren, insan odaklı, kucaklayıcı, kapsayıcı, toplum değerleriyle barışık, çözüm üreten bir yönetim tarzının ve yöneticiliğin kurumsal, yapısal ve işlevsel olarak gerçekleşmesi anlamına gelecek ve ülkemizde demokratikleşme sürecinin belki de en önemli unsur ve bileşenlerinden birisi olacaktır. Aksi bir durumsa, Mİ'nin hem kurumsal ve hem de işlevsel olarak prestij kaybına, zayıflamasına, geri gidişine ve belki de lağvına (kaldırılmasına) neden olacaktır. O zaman Mİ için geriye belki de tek bir seçenek kalmaktadır. O da Mİ'nin dünyada ve ülkemizde yaşanmakta olan değişim ve yenilenmeye kurumsal ve işlevsel olarak ayak uydurması ve uyum sağlamasıdır. Bu sadece Mİ'nin gayret ve çabasıyla olacak bir iş değildir. Devletin karar verici ve yetkili merci ve kurumlarının bu ülkenin Osmanlı'dan beri taşrasının yönetim biçimi olan ve idare tarihimizde, sistemimizde ve geleceğimizde derin kökleri ve izleri bulunan Mİ'yi meydana gelen değişim ve yeniliklerle en iyi bir biçimde islah ve düzenlemeye tabi tutarak, onun içinde bulunduğu yapısal ve güncel sorunlara çözüm getirerek, bu ülkenin geleceğinde en faydalı bir yönetim enstrümanı ve biçimi olarak devam ettirebilmenin yolunu bularak ve bu kuruma (Mİ) imkan ve donanım sağlayarak halka daha iyi hizmet vermeyi ve demokratik bir yönetim biçiminde Mİ'nin katkısını bu suretle temin etmeleri gerekmektedir. Bunu yapmak üniter bir sistemle idare edilen ülkemizin taşra yönetim sisteminin faydasına olacak seçeneklerden belki de en isabetli olanıdır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %75 oranında, ikinci yazar %25 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu. (1929, 5 Mayıs). https://www.google.com.tr/search?q=1426+say%C4%B1%C4%B1+Vilayet+%C4%B0daresi+Kanunu&rlz=1C1TEUA_enTR484TR486&oq=1426+say%C4%B1%C4%B1+Vilayet+%C4%B0daresi+Kanunu&aqs=chrome..69i57.2752j0j8&sourceid=chrome&es_sm=93&ie=UTF-8

1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu. (1930, 19 Haziran). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1700.pdf>

1961 Anayasası. (1961, 20 Temmuz). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf>

1982 Anayasası. (1982, 9 Kasım). https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf

3152 sayılı İçişleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. (1985, 23 Şubat). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3152&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

5442 sayılı İl İdaresi Kanunu. (1949, 18 Haziran). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1700.pdf>

- 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu. (1965, 23 Temmuz). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=657&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Atalay, B. (2011). Mülki idare amirleri ülkenin her köşesinde devleti ve hükümeti temsil etme onuruna sahiptirler. <http://www.tid.web.tr/idarecinin-sesi-dergisinin-143-sayisi-ocak-subat-2-011> adresinden 3 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı. (2008, Aralık) http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/AB/up2008_tr.pdf
- Bedük, S. A. (2011). Mülki idare amirleri milletine karşı devletin güler yüzü ve şefkatli elidir. <http://www.tid.web.tr/idarecinin-sesi-dergisinin-143-sayisi-ocak-subat-2-011> adresinden 6 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Bedük, S. A. (2011). Mülki İdare Sistemi'nin sorunları. http://www.tid.web.tr/ortak_icerik/tid.web/143/15-%20saffet%20ar%20ar%C4%B1kan%20bed%C3%BCk.pdf adresinden 17 Kasım 2022 tarihinde alınmıştır.
- Birinci Sınıf Mülki İdare Amirliğine Yükseltme Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik. (2006, 28 Ekim). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/10/20061028-7.htm>
- Boztepe, M. (2015). Valilerin siyasi yürütme sıfatı ve bu çerçevede bürokrat-siyasetçi ilişkisi üzerine bir analiz. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 57-69.
- Çaha, Ö. (1998), Bilgi çağında ideolojik devletin dayanılmazlığı. *Yeni Türkiye Dergisi*, (19), 485-496.
- Çimen, A. (2012). *İl idaresi sisteminin geleceği açısından değişimi okumak, sorunlar ve çözüm önerileri*, Türk İdareciler Derneği Yayınları.
- Çoker, F. (1995). *Türk parlamento tarihi (1923-1927)*, TBMM Vakfı Yayını, C. 3.
- Demirel, G. (2010). *Emekli vali ve müsteşar Galip Demirel'le yapılan röportaj*. <http://www.tid.web.tr/idarecinin-sesi-dergisi-140sayi-temmuz-agustos-2010> adresinden 7 Ağustos 2022 tarihinde alınmıştır.
- Doğru, H. (1992). *XVI. yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Türkiye Üzerine Araştırmalar, Afa Yayınları.
- Gözler, K. (2003). *İdare hukuku*, Ekin Yayınevi.
- Günday, M. (2004) *İdare hukuku* (6. Baskı). İmaj Yayınevi.
- Koçak, C. (2014). *Yeni belgeler ışığında CHP-Devlet kaynaşması üzerine notlar*, Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar (Sina Akşin'e Armağan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kutlu, Ö. (2022), *Mülki idare amirlerini anlamak*, <http://mulkihaber.com/tr/index.php/kose-yazarlari/80-m%C3%BCki-idare-amirleri> adresinden 4 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Onar, S. S. (1966). *İdare hukukunun umumi esasları*, C: II, Akgün Matbaası.
- Ortaylı, İ. (1976). *Türkiye'de taşra yönetimi ve yöneticiliğin evrimi*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi.
- Öz, E. (2022). *Türkiye'de demokrasinin gelişimi ve Demokrat Parti*. <http://www.esatoz.com/esat/default.asp?dizayn=13&r=63> adresinden 12 Temmuz 2022 tarihinde alınmıştır.
- Sönmez, M. (2014). Mülki İdare Sistemi'ni etkileyen faktörler, *Türk İdare Dergisi*, (479), 243-278.

- Şaylan, G. (1976). “*Günümüz mülki amirlik sistemini nitelendiren bir eğilim: Siyasal-yönetimsel yapı bütünleşmesi*”, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi.
- Şaylan, G. (1976). *Mülki İdare Amirliği sisteminin belirleyici özelliği: Merkezilik*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi.
- Teşkilatı Esasiye Kanunu. (1921, 1-7 Şubat). <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa21.htm>
- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu. (1924, 20 Nisan). <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>
- Turgut, K. (2014), Değişen yönetim anlayışı ve mülki idare amirleri, *İdarecinin Sesi Dergisi*, (Temmuz-Ağustos-Eylül 2014).
- Tutum, C. (1976). *Mülki İdare Amirliği sisteminin yapı ve işleyişine etkileri açısından mevzuat sorunu*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi.
- Türkiye Belediyeler Birliği, (2012). *6360 sayılı on üç ilde büyükşehir belediyesi ve yirmi altı ilçe kurulması ile bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelelerde değişiklik yapılmasına dair kanun ve getirdikleri*, Pozitif Matbaacılık.
- Yayla, Y. (1982). *Anayasalarımızda yönetim ilkeleri tevsi-i mezuniyet ve tefriki vezaif*. İstanbul Üniversitesi SBF Yayınları.